

รักและคิดถึงอย่างที่สุด

แด่...คุณแม่ผู้เป็นที่รักยิ่ง

หนังสืออนุสรณ์

ในการเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ

นางมัณฑนา ศิศกุล ณ อยุธยา

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาสราชวรวิหาร

วันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๑

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961175740

#57433
วันที่ 1 / พ.ค / 2552
เลขทะเบียน 4 21760
อส
เลขหมู่ 23355
2551

รักและคิดถึงอย่างที่สุด
แด่...คุณแม่ผู้เป็นที่รักยิ่ง

หนังสืออนุสรณ์

ในการเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ

นางมัณฑนา ดิศกุล ณ อยุธยา

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาสราชวรวิหาร

วันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๑

พิพิธภัณฑ์วังวรดิศและหอสมุดสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สงวนลิขสิทธิ์ พ.ศ. ๒๕๕๑

International Standard Book Number (ISBN)

978-974-05-3936-0

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

แม่รัก	ห่วงใย	ใครหนอ
ทุกข์สุข	ครุ่นคิด	คนึงหา
เคียงข้าง	โอบอุ้ม	นำพา
พระคุณแม่	ดุจฟากฟ้า	ทรนง

พระมหากรุณาธิคุณปกเกล้าปกกระหม่อม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ

นางมัณฑนา ดิศกุล ณ อยุธยา

เป็นกรณีพิเศษ

พระบรมวงศานุวงศ์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

พระราชทานพวงมาลาวางหน้าหีบศพเป็นเกียรติยศ ณ วังวรดิศ

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

เสด็จพระราชดำเนินไปในการพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาสราชวรวิหาร

สำเนาต้องตรงกับต้นฉบับ

ลูกและหลานขอน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมกราบถวายบังคมแทบเบื้องพระยุคลบาท

ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้นหาที่สุดมิได้

และขอเทิดทูนไว้เหนือเกล้าเหนือกระหม่อมเป็นมงคลสูงสุดแก่วงศ์สกุลสืบไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมหลวงปนัดดา ดิศกุล

และครอบครัวทายาทหม่อมราชวงศ์สังขดิศ ดิศกุล – นางมัณฑนา ดิศกุล ณ อยุธยา

รักและคิดถึงอย่างที่สุด

แด่... คุณแม่ผู้เป็นที่รักยิ่ง

คุณแม่ของกระผม **คุณมัณฑนา ดิศกุล ณ อยุธยา** ถือกำเนิดขึ้นในราชสกุล **กุญชร ณ อยุธยา** เมื่อวันที่ ๑๗ มีนาคม ๒๔๖๒ ที่กรุงเทพฯ เป็นธิดาของ**พระยาวิชิตชลธาร และคุณหญิงผิว**

ศาสตราจารย์ พลตรี กัลย์ กุญชร ณ อยุธยา คุณลุงของกระผม เคยเล่าให้ฟังว่า แม่มีอัธยาศัยไมตรีมาตั้งแต่เด็ก มีความยิ้มแย้ม เริงร่า และเป็นที่รักเมตตาอารีของบรรดาญาติพี่น้อง และบุคคลผู้เข้ามาเกี่ยวข้องกับครอบครัวของพระยาวิชิตชลธาร จนกระทั่งคุณหญิงผิวกล่าวอยู่เป็นอาจิณว่า **"ลูกสาวของฉันคนนี้เป็นผู้มีอัธยาศัยและสร้างความเป็นที่นิยมชมชอบให้เกิดขึ้นแก่บ้านของเรา"** ในยามที่โตขึ้นแล้ว เพื่อนฝูงที่โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัยต่างก็รักแม่ เพราะแม่มีจิตใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีสิ่งใดนำติดตัวกลับมาจากที่บ้านสู่โรงเรียนประจำ เป็นต้องแบ่งปันให้เพื่อน ๆ และน้อง ๆ อย่างจริงใจ อาจารย์โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัยในขณะนั้นปรารภว่า *"มัณฑนาเย็บปักถักร้อยและมีงานฝีมือทางแม่บ้านการเรือนที่น่าชื่นชม มอบสิ่งใดให้รับผิดชอบ เธอจะดำเนินการจนแล้วเสร็จจนกระทั่งปรากฏความงดงาม เป็นที่พึงพอใจของครูอาจารย์*

แล้วอีกอย่างอันน่าจะได้รับอิทธิพลทางพฤติกรรมมาจากบุพการี คือ พระยาวิชิตชลธาร และคุณหญิงผิว รวมทั้งพี่ชายคนโต คือ คุณอาชว์ กุญชร ณ อยุธยา ผู้ได้อบรมสั่งสอนธิดาและน้องสาวคนนี้ให้ปรากฏความสง่างามในทางสังคม พูดจาไพเราะ จิตใจบริสุทธิ์ มีความเป็นสิริหน้า คือ ยิ้มแย้มแจ่มใส และนอบน้อมถ่อมตนอยู่โดยตลอดเวลา"

ข้อนี้นับเป็นเรื่องมหัศจรรย์ ที่แม่ได้นำกิริยามารยาทแห่งความนอบน้อมถ่อมตนมาใช้ในการดำรงชีวิตตราบจนวาระสุดท้าย อันถือเป็นเสน่หาของแม่กับญาติและมิตรทั้งหลาย ตรงตามพระดำรัสคำสอนของ **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ** สมเด็จทวดของกระผมที่ทรงเคยตรัสสอนแก่ **หม่อมราชวงศ์สังขติศ ดิศกุล** พ่อของกระผมผู้เป็นหลานชายใหญ่สืบตระกูลของพระองค์ท่านว่า **"เอกลักษณ์ของคนไทย คือ ความนอบน้อมถ่อมตน ที่จะยิ่งทำให้ตนเองสูงในสายตาผู้อื่น นอกจากคนโง่เขลาเท่านั้นที่ดูไม่ออก"** ซึ่งแม่ได้กลับกลายมาเป็นสะใภ้ในวังวรดิศของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในเวลาต่อมา ได้น้อมนำปฏิบัติตามพระโอวาทข้อนี้อีกทั้งช่วยและเป็นกำลังใจให้กับพ่อในทุก ๆ ทาง เพื่อดำรงรักษาวังวรดิศอย่างเต็มกำลังความสามารถมาตลอดชีวิต จนกระทั่งได้จากลูกและหลานไป ทิ้งไว้แต่ความทรงจำแห่งความรัก ความเมตตากรุณาที่ลูกและหลานจะไม่มีวันลืมไปชั่วชีวิต แม่เหนื่อยมามากแล้ว แม่คงอยากพักผ่อน หมดห่วงหมดกังวลเสียที และพ่อต้องดีใจที่ได้พบกับคนที่ท่านรักอีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่พ่อได้จากแม่และเราทุกคนไปเมื่อ ๕ ปีที่แล้ว

แม่ในฐานะภริยาเอกอัครราชทูต ทั้งที่กรุงกัวลาลัมเปอร์ กรุงเบิร์น และสำนักวาติกัน แม่จะคอยเป็นกำลังใจอันสำคัญให้กับพ่อโดยตลอดเวลาอย่างไม่เคยบกพร่องต่อภาระหน้าที่ และเป็นที่รักใคร่สนิทสนมของบุคคลในแวดวงทางการทูต กับอีกเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการจรรโลงรักษาวังวรดิศให้ปรากฏชื่อเสียงและเกียรติยศแก่วงศ์ตระกูลมาตราบจนทุกวันนี้

บัดนี้ แม่ได้กลับคืนสู่ดินแดนที่มีความสวยสดงดงามดั่งจิตใจของท่านอีกครั้งหนึ่งแล้ว สิ่งที่เรียกว่าสวรรค์บนดินได้เกิดขึ้นเมื่อแม่ดำรงชีวิตอยู่กับอีกทุก ๆ ชีวิตในวังวรดิศ สำหรับสวรรค์บนฟ้าที่แม่กำลังประสบพบเห็นอยู่ ย่อมเป็นสิ่งที่แม่จะมีแต่ความสุขสราญใจ กล่าวคือ สวรรค์บนดินหรือบนฟ้ามีความหมายเดียวกันกับทุกสิ่งที่แม่ได้บำเพ็ญมาตลอดชีวิตอย่างมิเคยเสื่อมคลาย

กระผมในฐานะบุตรคนเดียวของพ่อแม่ จะมุ่งมั่นรับราชการสนองพระเดชพระคุณแผ่นดิน โดยยึดมั่นความจงรักภักดีเหนือสิ่งอื่นใด และจะสืบสานปณิธานของท่านทั้งสองต่อไปภายภาคหน้า เช่นเดียวกับภริยาของกระผม **คุณอัมพร ดิศกุล ณ อยุธยา** ที่จะอบรมเลี้ยงดู**โหลน** หรือ **วรดิศ ดิศกุล ณ อยุธยา** บุตรคนเดียวของเรา ผู้โตเป็นหนุ่มแล้วให้ได้สมใจนึกของคุณย่าผู้จากไป

วรดิศกำลังศึกษาอยู่ในชั้นมัธยมปลายโรงเรียนนานาชาติตามเจตนารมณ์ของคุณปู่คุณย่า และพ่อแม่ ทั้งวิชาการภาษาต่างประเทศและประวัติศาสตร์สากลที่โหลนทำคะแนนได้เป็นที่พึงพอใจ บอกว่ากำลังใจสำคัญมาจากคุณย่า ที่หลานชายจะไปนั่งทบทวนบทเรียนอยู่ข้าง ๆ เตียงนอนทุกวัน คุณย่าจะยิ้มแย้มและพร่ำเพียรสอนให้เป็นคนดีอยู่เป็นประจำ ภาพแห่งความทรงจำทั้งหลายในอดีตเช่นนี้ ได้กลับกลายเป็นพลังที่ทำให้ครอบครัวของลูกและหลานดำรงอยู่ต่อไปได้อย่างมีความร่มเย็นเป็นสุข และมีชีวิตที่พอเพียงตรงตามที่แม่มีความห่วงใยและสั่งสอนเราทุกคนมาโดยตลอด

นับแต่พ่อจากไป แม่ได้สู้อุตส่าห์อยู่เป็นเพื่อนให้กับเราทุกคนที่วังวรดิศในยามที่ต้องเกิดความว้าเหว่ขาดเสาหลักของวังไป กระผมคิดถึงพ่อมากเพียงใดเมื่อยามนั้น แม่ทราบยิ่งกว่าอะไรทั้งสิ้น ท่านเสียใจในการที่พ่อจากเราทุกคนไป แต่แม่ก็อดทน ทำเสมือนไม่รับรู้ต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ก็เพื่อที่จะให้บ้านของเราดำเนินต่อไปได้อย่างเป็นปกติสุข และตัวกระผมจะได้มีจิตใจที่เข้มแข็งแทนพ่อ ด้วยจะต้องทำหน้าที่เป็นผู้นำเต็มตัวคนใหม่ของครอบครัวให้กับทุก ๆ คน จนในท้ายที่สุด เมื่อแม่เห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างดูจะเป็นไปด้วยดีดังใจปรารถนามากแล้วแก่ครอบครัวของเรา โดยเฉพาะโหลน หลานชายคนเดียวของท่านที่มีความเจริญเติบโตขึ้นเป็นอันมาก ทั้งเป็นผู้ใฝ่การศึกษาเล่าเรียน และมุ่งมั่นที่จะเป็นพลเมืองดีของประเทศชาติ โดยไม่ลืมคำสั่งสอนของบรรพบุรุษ แม่จึงได้จำใจจากกระผมและเราทุกคนที่วังวรดิศไปจนได้ และเดินทางไปสู่โลกแห่งความสุขที่สุดเพื่ออยู่ร่วมกับพ่อ

เมื่อวันศุกร์ที่ ๒๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๐ เวลา ๑๑.๓๒ น. แม่ได้กราบถวายบังคมลาและจากเราไปอย่างสงบด้วยโรคชรา ในวัย ๘๙ ปี ให้ลูกและหลานตลอดจนผู้รู้จักมีความรักคุ้นเคยต่างอาลัยคิดถึงอย่างที่สุด และตั้งจิตอธิษฐานว่า หากชาติหน้ามาถึง หรือแม้แต่สวรรค์บนฟ้า ขอให้เราทุกคนได้พร้อมในการใช้ชีวิตร่วมกันอย่างมีความสุขอีกครั้งหนึ่ง และไม่มีวันที่จะต้องลาจากกันไปไหนอีก

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเคยมีรับสั่งว่า **"บุคคลจากไปเพียงร่างกาย คุณความดีเท่านั้นที่สั่งสมมาตั้งแต่เกิด จะเป็นผลบุญถึงลูกหลานผู้จะได้รับอานิสงส์จากการกระทำอันเป็นที่จารึกจดจำของบุพการี"** แม่ของกระผมเป็นผู้ที่ดำรงคุณงามความดีประการนี้

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานน้ำหลวงอาบศพเป็นกรณีพิเศษ พระบรมวงศานุวงศ์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานพวงมาลาวางหน้าหีบศพเป็นเกียรติยศ ณ วังวรดิศ และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินไปในการพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาสราชวรวิหาร ในวันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๕๕๑ เวลา ๑๗.๐๐ น. ยังความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อมแก่ลูกและหลานตลอดจนญาติและมิตรทุกคนอย่างหาที่สุดมิได้ ขอน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมกราบถวายบังคมแทบเบื้องพระยุคลบาทด้วยความจงรักภักดีตราบชีวิตจะหาไม่

กระผมใคร่ขอกราบขอบพระคุณท่านผู้มีเกียรติทุกท่านเป็นอย่างสูง ผู้เป็นที่รักใคร่อย่างยิ่งของแม่ที่ได้กรุณามาร่วมในการพระราชทานเพลิงศพในวันนี้

แม่รัก ห่วงใย ใครหนอ
ทุกข์สุข ครุ่นคิด คนึงหา
เคียงข้าง โอบอุ้ม นำพา
พระคุณแม่ ดุจฟ้ากฟ้า ทรนง

หม่อมหลวงปนัดดา ดิศกุล – นางอัมพร ดิศกุล ณ อยุธยา

นายวรดิศ ดิศกุล ณ อยุธยา

วังวรดิศ

๓๑ มีนาคม ๒๕๕๑

สุดอาลัยเพื่อนรัก

สังวรณ์ ไกรฤกษ์

คุณมัณฑนากับข้าพเจ้าเริ่มรู้จักกันมาตั้งแต่คุณมัณฑ์อายุ ๑๓ ปี และข้าพเจ้าอายุ ๑๖ ปี เนื่องจากพี่ชายของเราทั้งสอง (คุณทวี บุณยเกตุ และคุณอาชว์ กุญชร ณ อยุธยา) เป็นนักเรียนฝรั่งเศสด้วยกัน แม้พี่ทวีจะมีอายุแก่กว่าพี่อาชว์หลายปี แต่ทั้งสองเป็นเพื่อนรักสนิทสนมกัน

สมัยก่อนโน้น สถานเริงรมย์ในกรุงเทพฯ มีแต่ละครและภาพยนตร์ ไม่มี night club, pub (คือ public house หมายถึง โรงเหล้า) หรือบาร์ หรือสถานเริงรมย์อื่น คนสมัยนั้นจึงไปดูภาพยนตร์กันเป็นส่วนใหญ่

พี่ชายของเราทั้งสองมักจะมาสมทบกับเราซึ่งมีพี่ทวี พี่ไสว และคุณสพรั่ง เมื่อพี่อาชว์มาถึงก็นั่งพูดคุยกันพักใหญ่ก่อนจะออกไปดูหนัง ขณะที่พี่ ๆ คุยกัน คุณมัณฑ์และข้าพเจ้าก็มักจะไปนั่งพูดคุยเล่นกันที่สนามใหญ่หน้าบ้าน จนเห็นพี่ชายต่างจะไปขึ้นรถ เราจึงจะวิ่งไปขึ้นรถด้วย

นี่เป็นมิตรภาพในวัยเด็ก

ต่อมาข้าพเจ้าได้แต่งงานกับคุณภูษนาภรณ์ ไกรฤกษ์ และคุณมัณฑ์แต่งงานกับ ม.ร.ว. สังขดิศ ดิศกุล โชคชะตาได้นำให้เราทั้งสองครอบครัวได้มาใกล้ชิดสนิทสนมกันอีกในต่างแดน คือ ณ กรุงวอชิงตัน ดี.ซี. สหรัฐอเมริกา คุณภูษนาภรณ์ไปประจำตำแหน่งอัครราชทูต (Minister) ที่สถานเอกอัครราชทูตที่วอชิงตัน และคุณสังขดิศก็ได้ไปรับตำแหน่งทูตทหารบกที่นั่นในเวลาใกล้เคียงกัน คุณมัณฑ์และข้าพเจ้า

มีโอกาสได้ใกล้ชิดสนิทสนมกันอีกครั้งหนึ่งทั้งด้านส่วนตัวและด้านสังคม เราไปมาหาสู่และโทรศัพท์ถึงกันเสมอ เรียกได้ว่าเป็นเพื่อนรักใครใกล้ชิดสนิทสนมกันเรื่อยมานับแต่บัดนั้น เราประจำอยู่ที่วอชิงตัน ดี.ซี. ในเวลาใกล้เคียงกันประมาณ ๓ ปี เมื่อกลับมาสู่กรุงเทพฯ แล้ว คุณสังขดิศยังได้ไปดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตประจำประเทศมาเลเซีย สวิตเซอร์แลนด์ และสำนักวาติกันอยู่อีกระยะหนึ่ง เมื่อคุณสังขดิศเกษียณอายุราชการ และคุณมัณฑ์เดินทางกลับสู่ประเทศไทยดังเดิมแล้ว ข้าพเจ้าก็ดึงคุณมัณฑ์เข้าเป็นสมาชิก "คณะวันจันทร์" ด้วย คุณมัณฑ์มารับข้าพเจ้าทุกวันจันทร์เพื่อไปสมทบกับคณะวันจันทร์ที่บ้าน ม.ล. พวงแก้ว ณ ระนอง มีสมาชิกเพื่อนๆ กันหลายคน ร่วมรับประทานอาหารกลางวันกัน และพูดคุยกันอย่างสนุกสนานเบิกบานอยู่หลายปี

ต่อๆ มาสมาชิกหลายคนต่างเข้าสู่วัยสูงอายุ ต่างก็แก่เฒ่าเจ็บป่วย และบ้างก็เสียชีวิตไปตามวัฏจักรของโลก ต่อๆ มาเมื่อเหลือสมาชิกไม่กี่คน คณะวันจันทร์ก็สลายตัวไปโดยปริยาย

อีกหลายปีต่อมาคุณสังขดิศก็เสียชีวิต ตอนนั้นสมองของคุณมัณฑ์ก็ชักจะ "เบลอ" (blur) หมายถึงเลือน สับสน ไม่ชัดเจน ลืมง่าย เรียกว่าสมองเสื่อม ซึ่งปัจจุบันนี้แพร่หลายมากทั้งในประเทศและต่างประเทศ เมื่อคุณมัณฑ์เริ่มสมองสับสน ข้าพเจ้าก็แสร้งถามคุณมัณฑ์ว่าเธอจำข้าพเจ้าได้ไหม คุณมัณฑ์ตอบทันทีอย่างมั่นใจว่า "ถ้าดิฉันจำคุณโต๋ไม่ได้ ดิฉันก็ตายเท่านั้นเอง" และสนับสนุนคำตอบของเธออย่างมั่นคงโดยเอ่ยชื่อข้าพเจ้าว่า "คุณสังวรณ์ บุณยเกตุ ไกรฤกษ์" อย่างชัดเจนทั้งสกุลเดิมและสกุลใหม่ ข้าพเจ้าดีใจมากที่เดียวที่เห็นสมองของคุณมัณฑ์ยังดีอยู่

ต่อจากนั้นอีกไม่กี่ปี คุณมัณฑ์ก็จำข้าพเจ้าไม่ได้จริง ๆ เมื่อข้าพเจ้าถามคุณมัณฑ์ด้วยคำถามเดิมว่าจำข้าพเจ้าได้ไหม คราวนี้เธอไม่ตอบอะไรทั้งสิ้น ได้แต่จ้องหน้าข้าพเจ้าเขม็ง แสดงว่าจำข้าพเจ้าไม่ได้จริงๆ ข้าพเจ้ารู้สึกว่าขณะนั้นจิตใจห่อเหี่ยวและหดหู่ เมื่อเห็นว่าเพื่อนรักสนิทไม่รู้จักข้าพเจ้าเสียแล้ว

คุณมัณฑ์เป็นผู้มีจิตใจงดงามมาก ชอบบำเพ็ญกุศลทั้งทางพระพุทธศาสนา และสาธารณกุศล ประพฤติปฏิบัติตนในสิ่งที่ดีที่ชอบ ห่างไกลจากความทุจริต, บาป, ชั่ว ทั้งปวง เป็นคนสนุก ช่างพูดช่างเล่น มีอารมณ์ขัน ใจกว้าง และมีนิสัยอ่อนน้อมถ่อมตนกับทุกคน ข้าพเจ้ารู้จักคุณมัณฑ์มาตั้งแต่เมื่อข้าพเจ้าอายุ ๑๖ ปี และขณะนี้อายุของข้าพเจ้าอยู่ในปีที่ ๙๓ แล้ว และคุณมัณฑ์ก็เพิ่งเสียชีวิตไปภายใน ๑๐๐ วัน มิตรภาพของเราจึงยาวนานมากประมาณ ๗๐ ปีเศษ ซึ่งน้อยคนนักที่จะเป็นเพื่อนรักสนิทกันได้นานมากถึงเพียงนี้

เมื่อคุณอัมพร (ลูกสะใภ้ของคุณมัณฑ์) โทรมาบอกข้าพเจ้าว่า คุณมัณฑ์เสียชีวิตแล้ว ข้าพเจ้าทั้งตกใจและแปลกใจว่าคุณมัณฑ์ป่วยด้วยโรคอะไร ทำไมข้าพเจ้าจึงไม่ได้ไปเยี่ยม ก็ได้รับคำตอบว่าคุณมัณฑ์ไม่ได้เจ็บป่วยอะไร แข็งแรงดี แต่แพทย์ประจำตัวบอกว่าเป็นเรื่องของการสิ้นอายุขัย โดยเธอได้นอนหลับจากไปอย่างสงบ

ม.ล. ปนัดดา ดิศกุล (เหลน) ผู้เป็นบุตรชายคนเดียวของคุณมัณฑ์ได้จัดงานศพให้คุณแม่อย่างงดงามและมีเกียรติยิ่ง ตั้งศพที่ชั้นล่างของตำหนักใหญ่ (ตำหนักสมเด็จทวดของเหลน คือ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) แม้ศพของคุณสังขดิศผู้เป็นทายาทสืบต่อจากสมเด็จปู่ก็ยังไม่ได้ตั้งที่ตำหนักใหญ่ ทั้งนี้เพราะตอนนั้นสมองของคุณมัณฑ์ออกจะสับสน คิดว่าคุณสังขดิศยังมีชีวิตอยู่ แต่เมื่อไม่เห็นคุณสังขดิศอยู่นานจึงได้ถามถึง บางคนก็บอกเธอว่าคุณสังขดิศไปต่างจังหวัด บางครั้งก็บอกว่าไปประชุมในต่างประเทศ คุณมัณฑ์ผู้มีสมองสับสนอยู่จึงไม่ทราบอะไรแน่นอน ม.ล. ปนัดดา เห็นว่าปล่อยให้คุณแม่อยู่ในความไม่แน่ใจ ยังดีกว่าให้รู้ความจริงอย่างแน่ชัดว่าคุณสังขดิศเสียชีวิตแล้ว เพราะคุณมัณฑ์อาจรับสภาพความจริงไม่ได้ จะทำให้ทรุดโทรมทั้งใจและกาย จึงได้ตั้งศพคุณพ่อที่ศาลากลางน้ำ วัดเทพศิรินทราวาส วัดซึ่งมีความผูกพันกับวังวรดิศมาโดยตลอด

ระยะหลังๆ ก่อนคุณมัณฑ์เสียชีวิต เราต่างก็อยู่ในวัยชรา จึงได้พบกันน้อยมาก เมื่อวันเกิดคุณมัณฑ์ครั้งหลังสุด ๑๗ มีนาคม ๒๕๕๐ ข้าพเจ้าได้ไปหาคุณมัณฑ์ เอาผ้าแพรเพลาะสีชมพูกุหลาบไปให้เป็นของขวัญวันเกิด คุณมัณฑ์ลูบคลำแพรเพลาะผืนนั้น แต่จำเพื่อนผู้ให้ไม่ได้เลย ข้าพเจ้ารู้สึกใจแห้ง เมื่อระลึกถึงมิตรภาพอันงดงามและยาวนานระหว่างเราทั้งสอง ซึ่งบัดนี้สลายไปสิ้นแล้ว

คุณมัณฑนามีชีวิตที่งดงามมาโดยตลอด บำเพ็ญกุศลอยู่เป็นนิจ และประพฤติตนอยู่ในกรอบของคุณธรรม ประพฤติดีปฏิบัติชอบ ห่างไกลจากสิ่งอกุศลทั้งปวง เป็นที่หวังได้ว่ากุศลบุคคลเช่นนี้ เมื่อสิ้นชีวิตจากโลกนี้ไป ย่อมจะได้เสวยสุขในสัมปรายภพเป็นแน่แท้ หวังได้แน่ว่าดวงวิญญาณของคุณมัณฑนาจะประสพแต่ความสุขเกษมสำราญในภพภูมิใหม่ชั่วนิจนิรันดร์

ขอให้เราทั้งสองได้เป็นเพื่อนรักสนิทชิดชอบกันในทุกภพทุกชาติเหมือนดังชาตินี้ด้วยเทอญ

สังวาล ไกรฤกษ์

กรุงเทพฯ

๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๑

---

* คุณสังวรณ์ ไกรฤกษ์ อาจารย์พิเศษ ณ สถาบันการศึกษาหลายแห่ง เป็นภริยาของ ฯพณฯ นายภูษนาภรณ์ ไกรฤกษ์ อดีตเอกอัครราชทูต ณ กรุงไคโร ประเทศสาธารณรัฐอาหรับอียิปต์

ขอพระจันทร์เต็ด.

Happy Birthday to คุณมัณฑนา

ในวันนี้เพื่อนด้วยเป็นวันเกิด
แก่คุณมัณฑนา สินทาย สิแสนดี
ขอให้มีอายุมั่น ยืนยิ่งแก่ร่ม
อันความทุกข์ เศร้าหมองโศก โรคใดใด
ให้แล่นชื่น รื่นรวย ด้วยความรัก
ช่วยเหลือกัน สามัคคี ทนแสนทน
มีเงินทอง กองแก้ว แลวิมานทิพย์
สิ่งใด คงสำเร็จ ทุกสิ่งอัน

ขออวยพรจำเดิมให้ ชีวี
โรคอย่าได้ ลงร้าย ห่างหายไป
ทุกเช้าเย็น ใจชื่น ชีวิตสดใส
คนหลักสี่นี้ ไกลใจ่แม้พาน
เป็นที่พึ่ง พำนัก แก่ลูกหลาน
สมสมัครฯ ร่วมทุกข์ ร่วมสุขกัน
เหมือนคำนับ ในหลวงหลาก มากมนัก
พรสวรรค์ สมใจ มั่นมัณฑนา.

ด้วยเพื่อนอัมพันธ์

17 มีนาคม 2521

แม่รัก ห่วงใย ใครหนอ

ความทรงจำของแม่

สถิตมั่นในดวงใจลูกและหลาน

พระมหากรุณาธิคุณปกเกล้าปกกระหม่อม

โปรดเกล้าฯ พระราชทานชื่อหลานคนเดียวของพ่อและแม่ว่า

“วรดิศ ดิศกุล ณ อยุธยา ขอให้มีความสุขความเจริญ”

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงม้าเสด็จเยี่ยมวังวรดิศ แล้วทรงฉายพระรูปร่วมกับเจ้านาย
และพระประยูรญาติในราชสกุลดิศกุล กับคณะนายทหารม้า พ.ศ.๒๕๐๙ พระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อม

ทุกข์สุข ครุ่นคิด คนึงหา

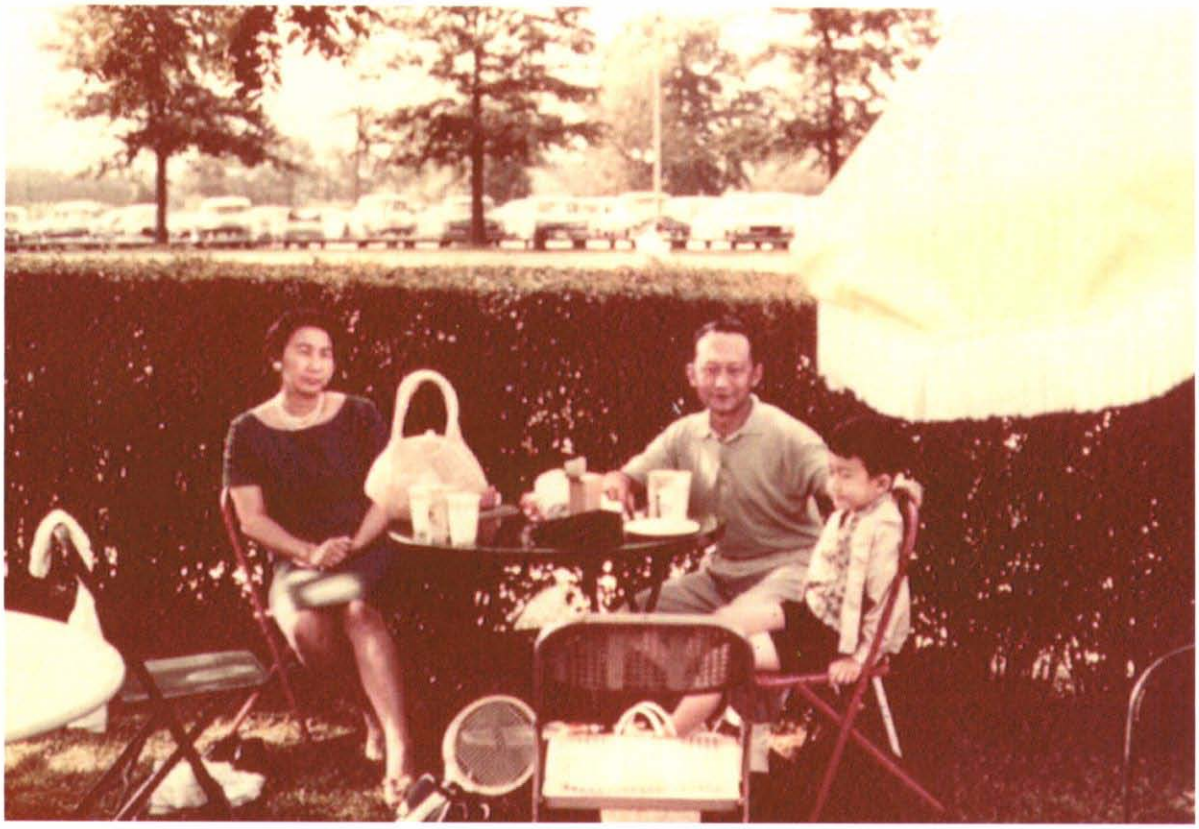

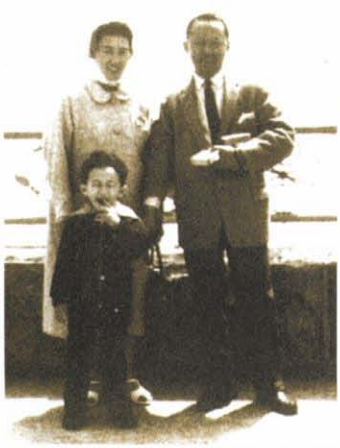

BUDDHA JAYANTI
KUALA LUMPUR

15
KIOSQUE
CHANGE
SORTIE
GATE

COMMITTEE

'96 11 17

เคียงข้าง โอบอุ้ม นำพา

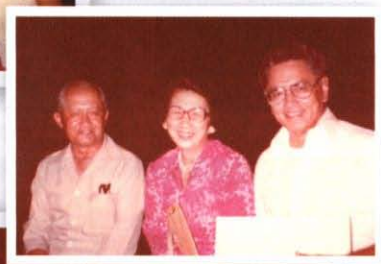

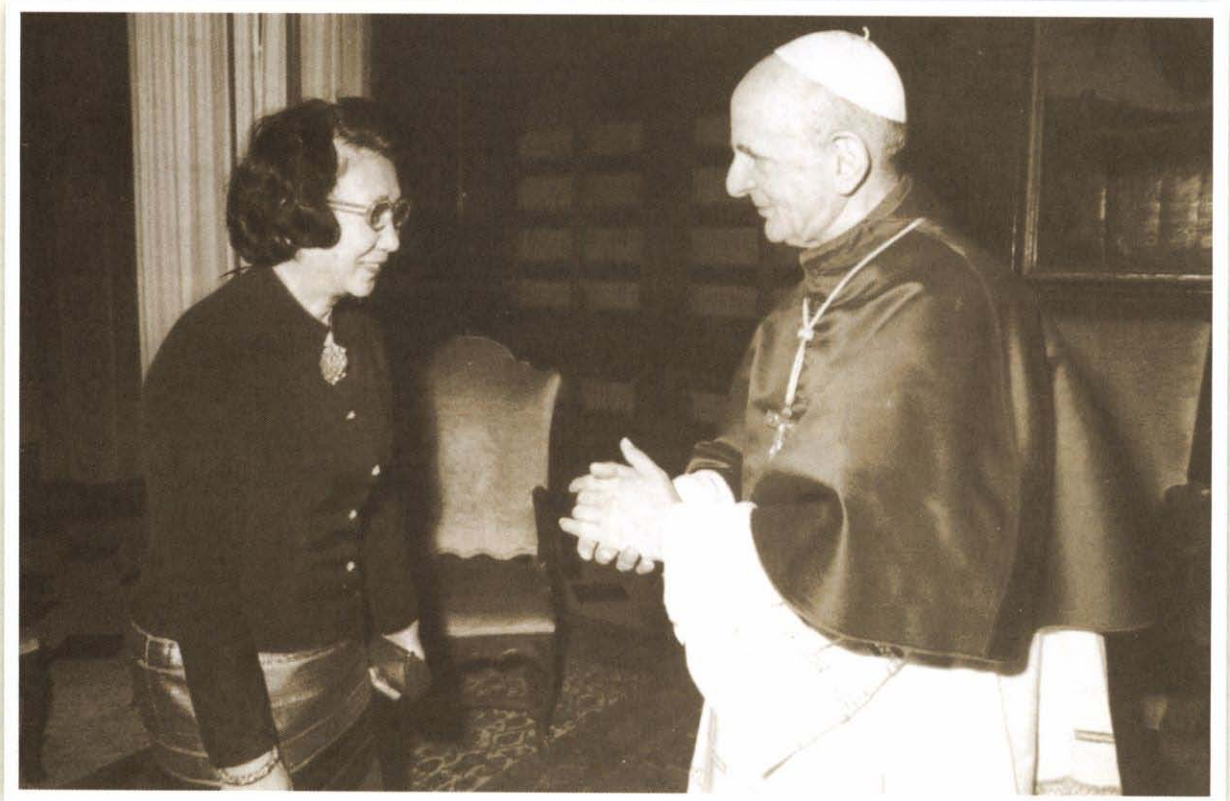

พระคุณแม่ ดุจฟากฟ้า ทรนง

สมเด็จพระราชาธิบดีแห่งมาเลเซียกับภริยา ออท.ไทย

คติธรรมของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เรื่องปีใหม่ ปีเก่าผ่านไป ปีใหม่มา พลั้งเผลอกระทำการสิ่งหนึ่งสิ่งใดผิดพลาด จงเริ่มต้นเสียใหม่ โดยไม่ชักช้า มิมีสิ่งใดสายเกินกาล หากมิใช่ความชั่ว คนเราต้องทำผิดบ้าง ความผิดกับความชั่วไม่เหมือนกัน

เรื่องการติชม รางวัลสูงสุดอยู่ที่ค้นความชั่วไม่พบในตัวเราเอง การติ การชม เป็นเรื่องของคนอื่น เพราะเขารู้จริงบ้าง ไม่จริงบ้าง จะไปยุ่งด้วยทำไม บาปบุญเป็นของเขาของเราเท่านั้น

เรื่องความรับผิดชอบ การเลือกใช้คนให้เหมาะแก่ตำแหน่ง เป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้เป็นนายคน การที่จะรู้ว่าถูกหรือผิดนั้น จะต้องขยันเอาใจใส่ดูแลอยู่เสมอว่า ผลงานที่เขาทำนั้นเป็นอย่างไร ถ้าเขาทำได้ดี ต้องยอมให้ว่าเป็นความดีของเขาเอง เราจะรับไว้แต่เพียงว่าเลือกคนถูก แต่ถ้าเขาทำผิด เราต้องรับเสียเองว่า เพราะเราเลือกเขาๆ จึงมีโอกาสทำผิด ทั้งนี้เพราะอำนาจอยู่ที่ไหน ความรับผิดชอบต้องอยู่ที่นั่นด้วย

เรื่องกฎหมาย ดำรงตนให้ศักดิ์สิทธิ์เยี่ยงกฎหมาย แม้ยิ่งกว่า เพื่อนำชาติสู่ความไพบูลย์รุ่งเรือง ถวายแด่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

เรื่องผู้รับงานใหม่ เรียกผู้ใดมาสั่งงานจะให้ไปรับตำแหน่งใหม่ ผู้นั้นตอบว่าได้โดยเร็ว และอ้ายโน้นก็ทำได้ อ้ายนี่ก็ง่ายละก็ เตรียมหาคนใหม่ไว้ได้ หากแต่คนใดหนักใจ ซักถามถี่ถ้วน เห็นความยากลำบาก เรานอนตาหลับได้

เรื่องชีวิตชาติ จงมองชาติบ้านเมืองเป็นสิ่งมีชีวิต ต้องช่วยพิทักษ์รักษา อุ้มชู และเสริมเกียรติยศ อย่ามองอะไรเพียงผ่านไปที เพราะแผ่นดินนี้จะต้องดำรงอยู่ยาวไกล อีกหลายชั่วคนจากเราไป

เรื่องเด็กดีของฉัน เด็กดีของฉันนั่นหรือ เขาคงไม่ต้องเป็นตำราเคลื่อนที่ หรือเรียนเก่งไปเสียทุกอย่าง แต่กลับมองเหยียดหยามบุคคลอื่นนั้นคงไม่ใช่ ฉันขอเพียงเป็นคนสัตย์ซื่อ จริงใจ มีความกตัญญูรู้คุณคนและผืนแผ่นดินแม่ แม้อาจเรียนปานกลาง ประการหลังนี้หาใช่น่าอับอาย เพราะหากฉลาดเฉลียวแต่เที่ยวไปหลอกลวงผู้อื่นอย่างขาดคุณธรรมจรรยา นี่มิใช่หรือ คือ โจรตัวจริง

เรื่องเด็ก ชาติบ้านเมืองนั้นต้องดำรงอยู่อีกหลายชั่วชีวิตคน เด็กทุกคนจะเจริญเติบใหญ่เป็นคนดีของในหลวง และเด็กๆ ทุกคนเหล่านี้จะมีแต่ผู้คนรักใคร่เอ็นดู

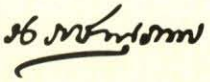
เรื่องเรียนรู้ประวัติศาสตร์ จะพัฒนาบ้านเมืองให้รุ่งเรืองได้ ต้องเริ่มจากให้คนไทยรักชาติเป็นเสียก่อน มีความจริงใจให้กัน อีกทั้งเรียนรู้ประวัติศาสตร์ ถ้าไม่รู้ว่าตนเองเป็นใครแล้ว จะรักชาติเป็นได้อย่างไรกัน

เรื่องอารมณ์ หน้าบูดบึ้งเมื่อไร รีบดูหน้าตนเองที่กระจก จะสะท้อนให้เห็นถึงความไม่เป็นสิริหน้า แล้วจะทำอะไรได้ในวันนั้น เมื่ออารมณ์ของเราเป็นเสียเช่นนี้

เรื่องเอกลักษณ์คนไทย คือ ความนอบน้อมถ่อมตน ที่จะยิ่งทำให้ตนเองสูงในสายตาผู้อื่น นอกจากคนโง่เขลาเท่านั้นที่ดูไม่ออก

เรื่องข้าราชการ ข้าราชการมิใช่อภิสิทธิ์ชน หากแต่จะต้องบำเพ็ญตนให้เป็นแบบอย่างของคนดีแก่สังคม

เรื่องความสุขของพ่อ ที่แลเห็นลูกหลานเป็นพลเมืองดี มีความรู้ มีสัมมาอาชีพสุจริต ลูกชายได้บวชและผ่านชีวิตทหารที่เสริมสร้างบุรุษ เป็นลูกสาวต้องคำนึงถึงมารยาทไทย ไม่นั่งไขว่ห้าง ไม่สูบบุหรี่ และรู้ซึ้งถึงหัวใจของผู้เป็นแม่ กล่าวคือ ต้องรักและสงสารแม่ให้จงมาก

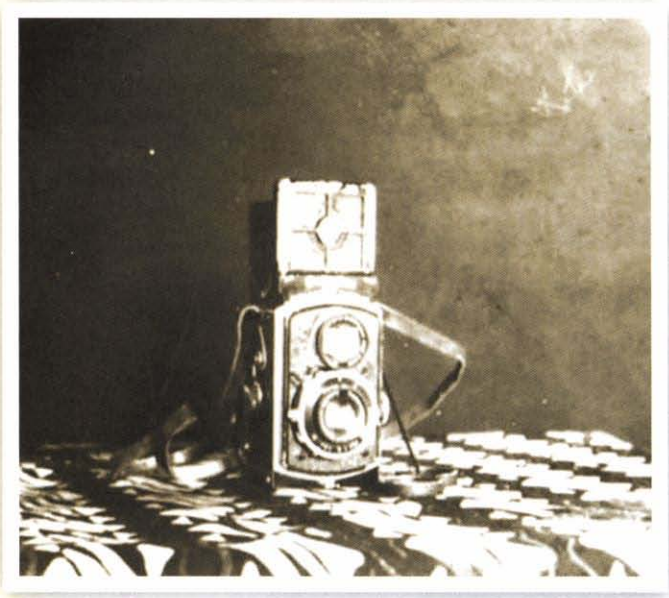

ภาพถ่ายฝีพระหัตถ์
สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

หอภาพดิศวรกุมาร และหอสมุดดำรงราชานุภาพ วังวรดิศ

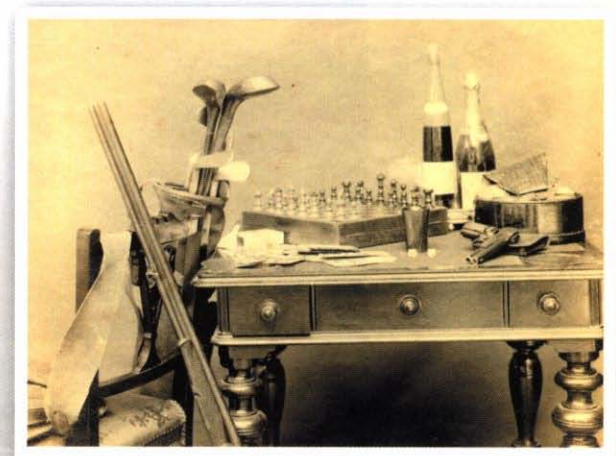
http://www.prince-damrong.moi.go.th

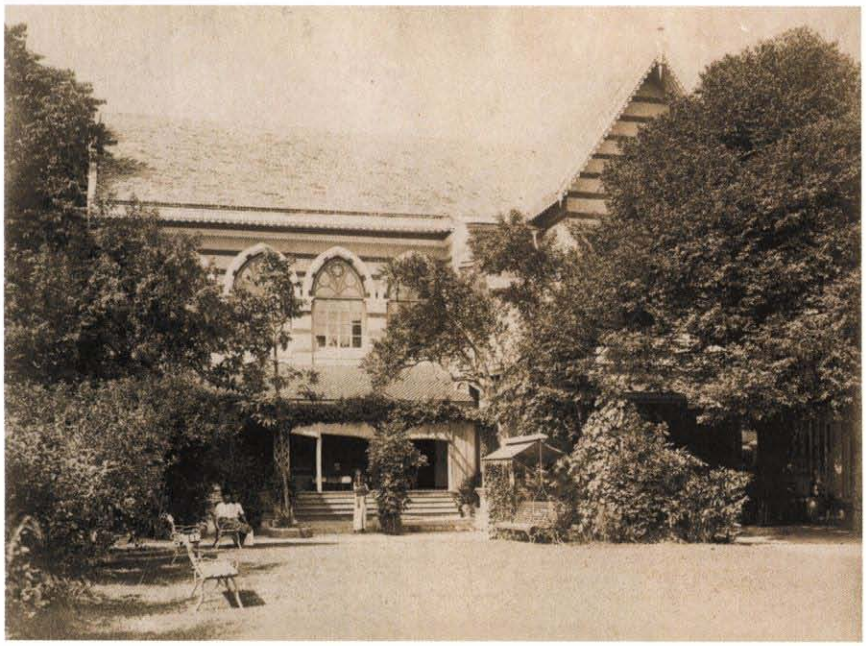

ภาพสิ่งของที่สมเด็จฯ ทรงโปรด

ภาพสิ่งของที่สมเด็จฯ ไม่ทรงโปรด

ณ วังสามยอด

ห้องเสนาบดีมหาดไทยในวังหลวง

ห้องประชุมมหาดไทยในวังหลวง

ห้องทรงอักษร

เจ้าจอมมารดาชุ่มในรัชกาลที่ ๕

เจ้าจอมมารดาชุ่มอุ้มเหลน

เจ้าจอมมารดาชุ่มกับหลานๆ

ที่หาดหัวหิน

เล่นกันในวังวรดิศ

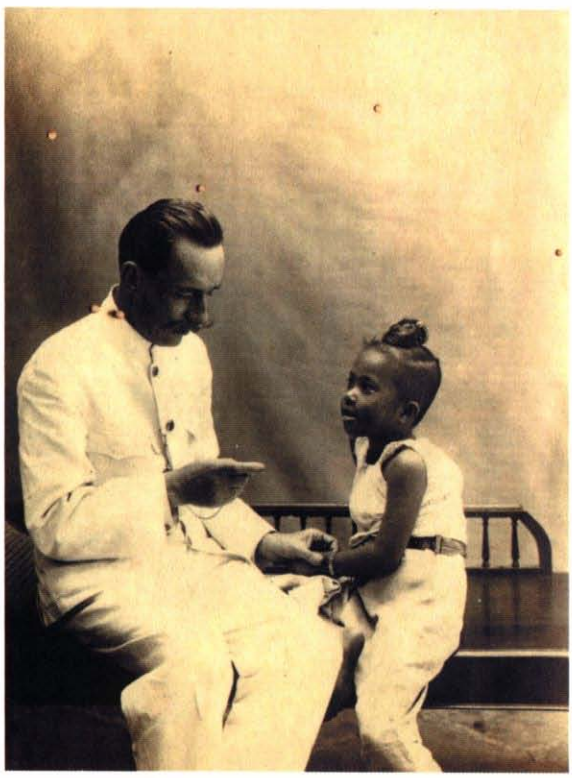
ม.จ. พูนพิศมัย

พระธิดาในสมเด็จฯ

หมอไรเตอร์ กับ ม.จ. พัฒนายุ

ม.จ. พูนพิศมัย กับ ม.จ. พัฒนายุ

พระอิริยาบถกับลูกๆ ที่ตำหนักใหญ่วังวรดิศ

ทรงสอนให้รักการอ่าน

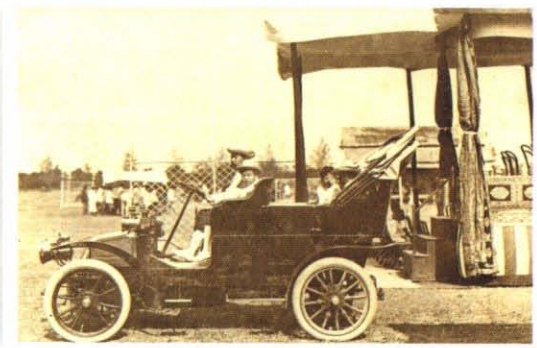
ม.จ. พูนพิศมัย ขับรถริมชายหาดหัวหิน

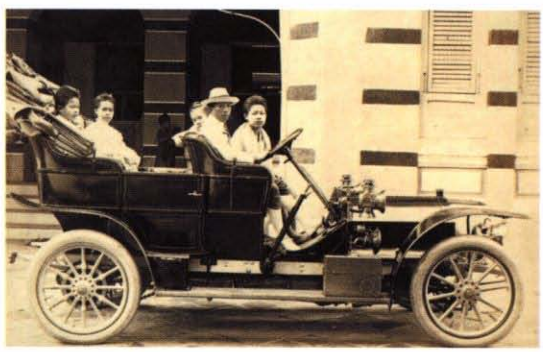

ม.จ. มารยาตรกัญญา ที่งานกาชาด

ม.จ. จุลดิศ กำลังใส่บาตร

ชีวิตเด็กๆ ณ สนามใหญ่หน้าวัง

ณ พระที่นั่งวิมานเมฆ

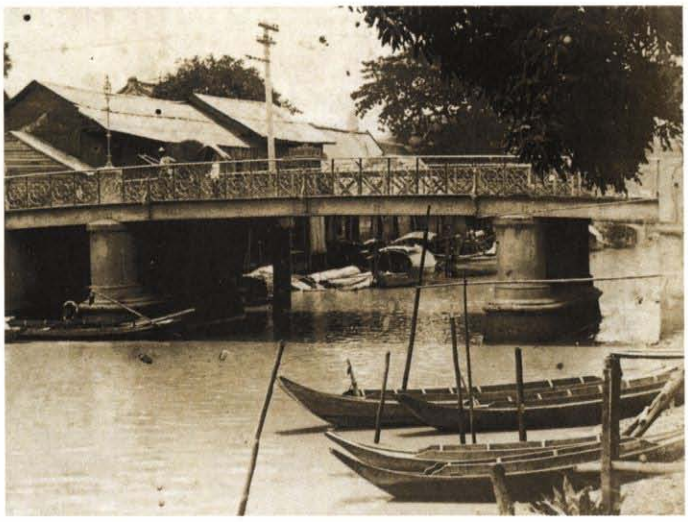

ถ่ายรูปในวังวรดิศ

พระโอรส พระธิดา ในสมเด็จฯ
"แดง ดิศ พิไล เหลือ มาถ่ายรูปด้วยกัน"

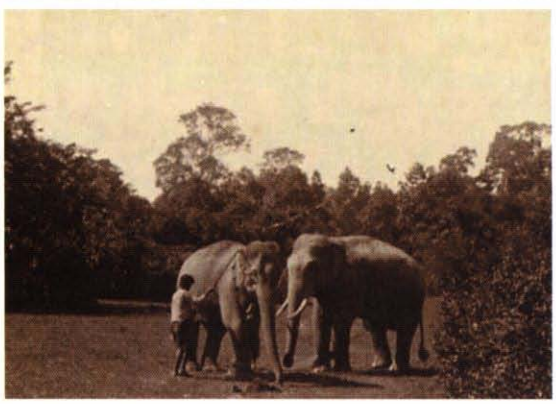

ทรงม้าประพาสห้วยทราย

ภาพเสด็จยุโรป

หอภาพดิศวรกุมาร และหอสมุดดำรงราชานุภาพ วังวรดิศ

http://www.prince-damrong.moi.go.th

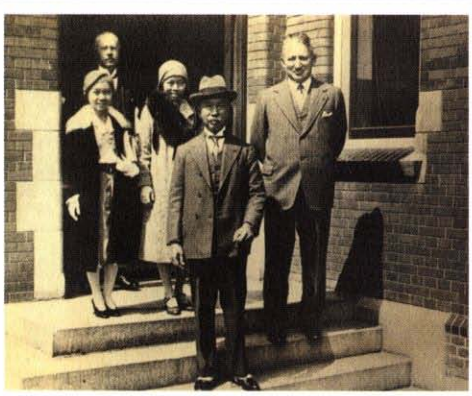

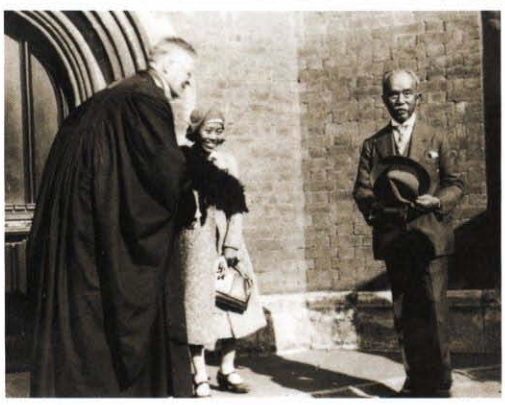

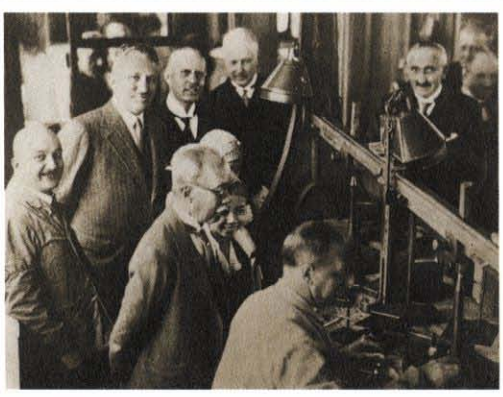

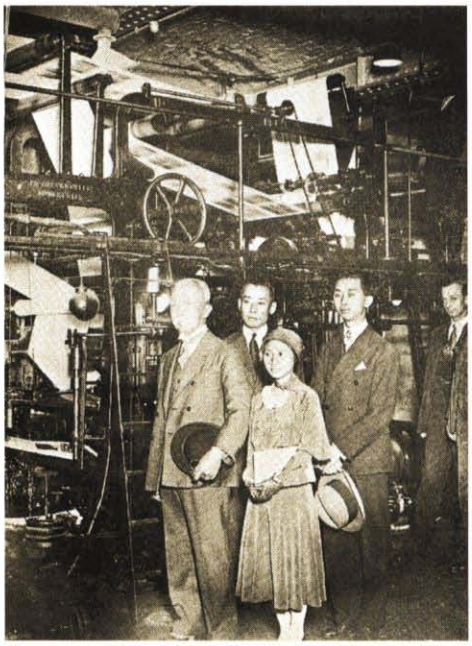

Amstel Hotel. Amsterdam
10th July 1930

ภาพเสด็จปีนัง กัมพูชา พม่า สิงคโปร์ เกาะชวา เกาะสุมาตรา

หอภาพดิศวรกุมาร และหอสมุดดำรงราชานุภาพ วังวรดิศ

http://www.prince-damrong.moi.go.th

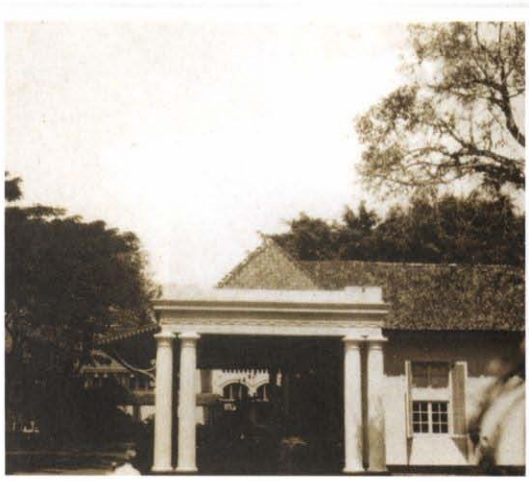

Entrance to Shwe Dagon

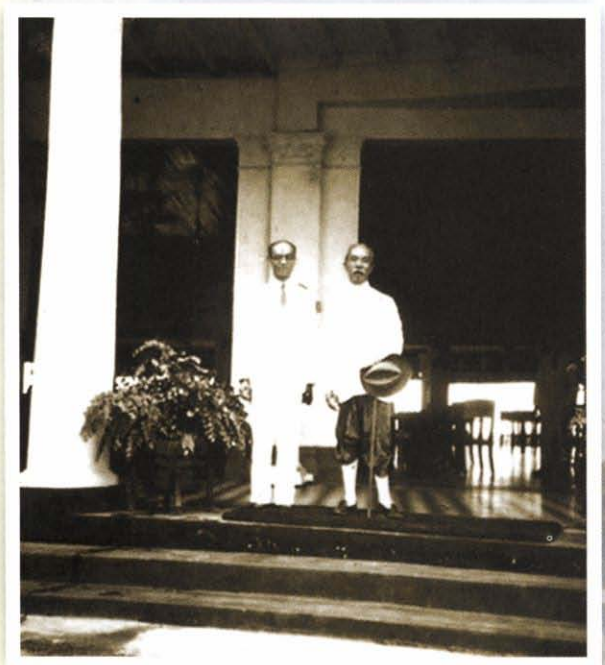

五生農家聲

PADANG BESAR
ปาดังเบซาร์

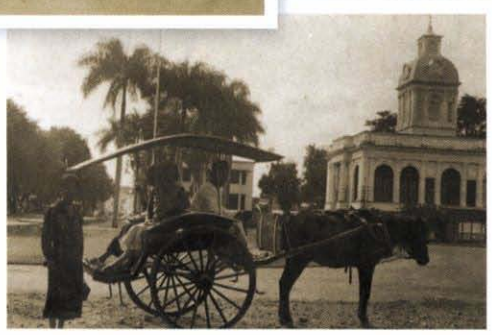

ภาพเสด็จมณฑลปัตตานี

หอภาพดิศวรกุมาร และหอสมุดดำรงราชานุภาพ วังวรดิศ

http://www.prince-damrong.moi.go.th

"ความดี ใน ๓ วัย"

การทำความดีใน ๓ วัย ๓ วาระให้กับชีวิตบุคคล ตามทัศนะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ องค์พระปฐมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มีดังนี้ :

๓ วัย ที่ว่า คือ "วัยเด็ก วัยกลางคน และวัยสูงอายุ"

สำหรับในวัยเด็กเริ่มจาก **"ปฐมวัย"** เป็นคุณความดีในเรื่องที่แต่ละคน นับแต่ถือกำเนิดเกิดขึ้นมาเป็นทารกแบเบาะ ก็ถือเป็นความสุขอย่างใหญ่หลวงแก่คุณพ่อ คุณแม่ ปู่ย่า ตายาย และทุกๆ คนในบ้าน

บ้างเกิดมาไม่สมประกอบ เป็นคู่แฝดมีร่างกายติดกัน พ่อแม่ก็เพียรทนุถนอมดูแลเพื่อให้ดำรงชีวิตต่อมาได้ สิ่งนี้เสด็จในกรมฯ ทรงเรียกว่า "เป็นธรรมชาติแห่งความสุข" ที่ผู้เป็นพ่อแม่จะพึงมีโดยสัญชาติญาณ ไม่ใช่ทำร้ายลูกเต้า อย่างไม่กลัวบาปกลัวกรรมที่ถือเป็นความชั่วร้าย

ส่วน **"วัยกลางคน"** ทรงสอนว่า เมื่อบุพการีเลี้ยงดูเรามาตั้งแต่เกิด ลูกทุกคนจึงมีหน้าที่บำเพ็ญคุณความดีทดแทน ด้วยการตั้งใจศึกษาเล่าเรียน จะเก่งมากหรือไม่เก่งมาก ไม่ใช่เรื่องสำคัญในแนวคิดของพระองค์ท่าน ขอเพียง "เป็นคนดี เป็นพลเมืองดี" ของชาติบ้านเมือง ก็เป็นสิ่งวิเศษยิ่งแล้วแก่ชีวิต ได้แก่ การดูแลพ่อ-แม่ ผู้มีพระคุณ รำลึกถึงครูอาจารย์ที่มุ่นมั่นสอนเรามา ตลอดรวมถึง "การมีครอบครัวที่ดี" โดยร่วมเสริมสร้างศรัทธาความสุขให้เกิดขึ้นแก่บ้านเรือน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ รับสั่งว่า "หากแม้ที่บ้านปราศจากความเรียบร้อย พ่อแม่ไม่เป็นแบบอย่างที่ดี ลูกหลานไม่เป็นพลเมืองดีตามแนวพระราชปณิธานของในหลวง ก็ขอจงอย่าเสียเวลาไปคิดงานอื่นใดที่ไกลตัวแม้แต่น้อย ที่จะเป็นความไร้สาระเสียเปล่าๆ"

ในที่สุดของชีวิต คือ **"วัยชรา"** ที่เราจะไม่สามารถดูแลตนเอง โดยเฉพาะในทางสุขภาพกายได้มากมายเหมือนแต่ก่อน

เดินเหินก็ต้องระมัดระวัง ทั้งคำพูดคำจาและอากัปกิริยาก็ต้องกำกับดูแลตนเองให้มาก เพราะไม่อยากให้คนใกล้ตัวต้องอับอายขายหน้าในการกระทำหรือความหลงลืมของตน บุคคลในวัยนี้ จึงควรได้รับความเห็นอกเห็นใจและความสงสารจากลูกหลานและสังคมอย่างมากที่สุด

บางคนทนฝืนสังขาร แม้พร้อมแล้ว มิใช่กลัวตายหรอก แต่ยังไม่อยากจากไปไหน เพราะเพียงอยากอยู่แลเห็นลูกหลานมีความเจริญเติบโตสามารถครองตนครองบ้าน มีความจงรักภักดีต่อแผ่นดิน

มั่นใจแล้ว จึงอธิษฐานว่า ชีวิตตนที่ผ่านมามีความสุขพอควรแก่เวลาแล้ว ได้แลเห็นลูกหลานตามความมุ่งมาดปรารถนาสมใจนึกแล้ว และตนพร้อมจะไป สามารถนอนตาหลับได้อย่างหมดห่วงหมดกังวล

นี่แหละคือ "ชีวิตที่เป็นจริง"

ม.ล. ปนัดดา ดิศกุล

ภาพที่ช่วยให้ สยามยังอยู่ยั้ง ยืนยง

หม่อมราชวงศ์สังขดิศ ดิศกุล เล่าเรื่อง

พลเรือเอกสุเมธี เมืองมั่น

และอาจารย์เรณู กิ่งกาญจนา บันทึก

ภาพที่ทรงคุณค่าทางประวัติศาสตร์ภาพนี้ เป็นภาพที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงฉายพระบรมรูปคู่กับพระเจ้าซาร์นิโคลาซที่ ๒ ราชวงศ์โรมานอฟแห่งรัสเซีย ที่พระราชวังปีเตอฮอฟ (Peterhoff) เมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ซึ่งเป็นการเยี่ยมเยียนตอบแทน และกระชับสัมพันธไมตรีที่ก่อนหน้านั้นเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ พระเจ้าซาร์นิโคลาซที่ ๒ พระองค์นี้ ซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศเป็น "มกุฎราชกุมารแห่งกรุงรัสเซีย" ได้เสด็จแวะเยือนประเทศไทย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นหัวหน้าคณะออกไปรับเสด็จ และถ้าจะกล่าวถึงความสำคัญของภาพนี้ คงต้องทราบถึงเหตุแห่งการเสด็จประพาสยุโรปในครั้งนั้นเสียก่อน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช ทรงพระราชดำริว่า "ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมา ได้ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จไปทอดพระเนตรการต่างประเทศ ถึงเมืองใหญ่น้อย นอกพระราชอาณาเขตนับได้หลายครั้ง การที่เสด็จประพาสเมือง

ต่างประเทศดังได้เสด็จมาแล้ว แม้เมืองเหล่านั้นเป็นแค่เมืองขึ้นของมหาประเทศ ซึ่งอยู่ในประเทศยุโรป ก็ยังเป็นเหตุให้เกิดเจริญรุ่งเรืองแก่พระราชอาณาจักรเป็นอันมาก และถ้าเสด็จได้ถึงมหาประเทศเหล่านั้นเอง ประโยชน์ย่อมจะมีทวีขึ้นอีกหลายเท่า ได้ทรงมีพระราชปรารภอยู่เช่นนี้เนืองนิตย์ ทั้งได้ทรงรับถ้อยคำอัญเชิญเสด็จมาแต่พระมหากษัตริย์ และเจ้านายต่างประเทศก็หลายคราว"

สมัยนั้น อังกฤษได้ยึดครองประเทศต่างๆ เรื่อยมา จนกระทั่งถึงอินเดียและพม่า และถือว่าพม่าเป็นส่วนหนึ่งของอินเดียแล้ว ก็เลยมาทางแหลมมลายู ฝ่ายฝรั่งเศสจึงอยากได้ดินแดนแถบนี้ไว้เป็นเมืองขึ้นของตนบ้าง อังกฤษจึงแนะนำให้ไปยึดครองดินแดนที่ยังว่างอยู่ คือ ดินแดนที่อยู่ระหว่างอินเดียกับจีน คือ ดินแดนประเทศไทย เขมร ลาว ญวน จนมาถึงประเทศไทยก็เกิดเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ มีการยึดครองเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันการชำระหนี้ค่าเสียที่ฝ่ายฝรั่งเศสเรียกร้อง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตัดสินพระทัยเสด็จประพาสยุโรปเป็นครั้งแรก ใน ร.ศ. ๑๑๖ เพื่อหาทางยับยั้งการรุกรานของชาติมหาอำนาจ

เมื่อพระองค์ทรงพบกับพระเจ้าซาร์นิโคลาซ ในโอกาสแรกทรงปรับทุกข์ถึงเรื่องที่กำลังถูกคุกคามจากชาติมหาอำนาจในยุโรป หลังจากงานเลี้ยงพระกระยาหารค่ำอย่างเป็นทางการในวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ แล้วพระเจ้าซาร์นิโคลาซจึงทรงนัดให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาพบกันอีกครั้งในวันรุ่งขึ้น (๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๐)

และในเช้าวันนั้น จึงได้มีการฉายพระบรมรูปประวัติศาสตร์คู่กัน ดังปรากฏในภาพ

หลังจากนั้น พระเจ้าซาร์นิโคลาซมีรับสั่งให้ส่งภาพนี้ไปลงในหน้าแรกของหนังสือพิมพ์ทุกฉบับที่ออกในเมืองหลวงของประเทศต่างๆ ในมหาทวีปยุโรป และได้ทรงเขียนอธิบายภาพด้วยพระองค์เองว่า **"สยามเป็นประเทศที่กำลังพัฒนา หาใช่ประเทศล้าหลัง ซึ่งมหาประเทศจะอาศัยเป็นมูลเหตุเข้ายึดครองมิได้"**

เมื่อภาพนี้ไปปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ที่กรุงปารีส ก็บังเกิดผลทันที ฝรั่งเศสสั่งถอนทหารของตนออกจากเมืองจันทบุรี และยุติการรุกรานประเทศไทยแต่บัดนั้น

การกระทำของพระเจ้าซาร์นิโคลาซครั้งนั้น เป็นการแสดงให้เห็นถึงการดำเนินวิเทโศบายชั้นสูง หรือทรงแสดงบทบาทนักการทูตชั้นเยี่ยม เพื่อยับยั้งการรุกรานประเทศไทยของชาติมหาอำนาจในยุโรป โดยแสดงให้ทั่วโลกได้ประจักษ์ถึงความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างพระองค์กับพระมหากษัตริย์สยาม

เท่ากับเป็นการประกาศให้ชาติอื่นๆ รู้ว่า **"กษัตริย์พระองค์นี้เป็นเพื่อนของฉันนะ"** ชาติที่คิดรุกรานประเทศไทยต่อไป ก็ต้องหยุดชะงัก เพราะในสมัยนั้นรัสเซียก็เป็นที่เกรงขามของชาติอื่นๆ ในยุโรป ประเทศสยามจึงได้ผ่านพ้นวิกฤติ ดำรงความเป็นเอกราชอยู่ได้ตลอดมา

พระมหากษัตริย์และประชาชนชาวไทย ต่างก็รู้สึกเศร้าโศกเสียใจในเหตุการณ์ปฏิวัติที่ได้เกิดขึ้นในประเทศรัสเซีย เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นเหตุให้พระเจ้าซาร์นิโคลาซ และพระราชวงศ์ของพระองค์ถูกปลงพระชนม์ มูลเหตุน่าจะเกิดขึ้นโดยจารชนคนหนึ่งชื่อ “รัซปูติน” ซึ่งเยอรมันได้ส่งมาทำการในแนวหลัง ที่หมายก็คือในพระราชวังของพระเจ้าซาร์นิโคลาซนั่นเอง ประจวบกับพระราชโอรสมกุฎราชกุมารพระองค์เล็กของพระเจ้าซาร์นิโคลาซ และพระราชินี สมเด็จพระจักรพรรดินีอะเลคซันดราเฟโอโดรอฟนา ประชวรด้วยโรคพระโลหิตตกรักษาไม่ได้ รัซปูตินจึงได้ปรากฏกายเข้ามาทำการรักษาแบบจิตรศาสตร์ (การสะกดจิต) จนอาการดีขึ้นอย่างมหัศจรรย์ จึงเป็นที่นับถือเชื่อฟังของพระเจ้าซาร์นิโคลาซและพระราชินีเป็นอย่างมาก รัซปูตินได้กระทำทุกอย่างที่จะทำให้กองทัพรัสเซียอ่อนแอ โดยเสนอให้พระเจ้าซาร์นิโคลาซสับเปลี่ยนแม่ทัพนายกองเกิดความปั่นป่วน จนท้ายที่สุดกองทัพรัสเซียพ่ายแพ้ต่อเยอรมันในสนามรบ พรรคบอร์เชวิกส์จึงได้ถือโอกาสลุกขึ้นปฏิวัติ และปลงพระชนมชีพพระเจ้าซาร์นิโคลาซ พระจักรพรรดินี พระราชโอรสและพระราชธิดาทั้งสิ้น

เรื่องสร้างพระบรมรูปทรงม้า

พระนิพนธ์

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พระบรมรูปทรงม้านั้นเกิดแต่กรณี ๒ เรื่องประกอบกัน กรณีที่ ๑ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจะเสด็จไปยุโรปครั้งหลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ เวลานั้นทรงสร้างถนนราชดำเนินเสร็จแล้ว และได้ลงมือสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคม ทั้งคิดแผนผังสนามใหญ่เชื่อมถนนราชดำเนินกับบริเวณพระที่นั่งอนันตสมาคมแล้ว กรณีที่ ๒ เวลานั้นยังอีกปีเศษจะถึงอภิลักขิตมงคล ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินนับได้ ๔๒ ปี รัชกาลยืนนานยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นบรรดาได้ปกครองประเทศสยามแต่ปางก่อนทั้งสิ้น กำหนดว่าจะมีการสมโภชเป็นงานใหญ่ ตำรัสสั่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร ให้ทรงปรึกษากับเสนาบดีคิดกะโครงการพิธีรัชมงคล ว่าจะทำอย่างไรเสียแต่ในเวลาเสด็จไม่อยู่ แล้วกราบทูลไปอย่ารอไว้ให้เสียเวลา สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจึงตรัสให้ปรึกษาในที่ประชุมเสนาบดี มีความเห็นพร้อมกันว่า **"การสมโภช"** เช่น เมื่อเสด็จกลับจากยุโรปคราวแรกเป็นต้นก็ดี และ **"การฉลอง"** เช่น เมื่อกรุงรัตนโกสินทร์อายุครบ ๑๐๐ ปีเป็นต้นก็ดี ได้ทำมาในรัชกาลที่ ๕ แล้วหลายอย่าง แต่ล้วนเป็นการที่รัฐบาลหรือบุคคลต่างจำพวกช่วยกันทำแทบทั้งนั้น งานฉลองราชสมบัติรัชมงคลครั้งนี้ผิดกับงานอื่นที่ได้เคยทำมาแต่ก่อน ด้วยเป็นมงคลอันพึงประสบได้ด้วยยากยิ่งนัก ควรให้ผิดกับงานแต่ก่อนๆ เห็นว่า ควรถือเหตุที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงปกครองทำนุบำรุงประเทศและประชาชนชาวสยามให้เจริญรุ่งเรือง และไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นสุขสำราญมาช้านานกว่าพระมหากษัตริย์แต่ปางก่อน ข้อนี้เป็นหลักชักชวนชาวสยามทุกชาติทุกภาษาทั่วพระราชอาณาเขตให้บริจาคทรัพย์ตามกำลังรวมเงินนั้นทูลเกล้าฯ ถวายเป็นของชาวสยามรายตัวทั่วหน้า พร้อมใจกันสนองพระเดชพระคุณอย่างที่เรียกกันเป็นสามัญว่า **"ทำขวัญ"** แล้วแต่จะทรงใช้สอยเงินนั้นตามพระราชหฤทัย ให้กระทรวงนครบาลเป็นเจ้าหน้าที่บอกบุญในกรุงเทพฯ และกระทรวงมหาดไทยบอกบุญตามหัวเมือง กำหนดเป็นข้อสำคัญในการบอกบุญนั้น คือ ๑ อย่าให้เป็นการกะเกณฑ์อย่างไร แล้วแต่ใจใครสมัครให้เท่าใด แม้เพียงจำนวนสตางค์ก็ได้ แต่ ๒ ให้พยายามบอกทั้งเหตุและการที่ทำบุญนั้นให้รู้ทั่วทุกตัวคนบรรดาอยู่ในพระราชอาณาเขต เวลาเมื่อปรึกษากันนั้นมีเสนาบดีบางคนเห็นว่าควรจะสร้างสิ่งอันใดไว้เป็นอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติด้วยสักสิ่ง ๑ แต่ข้อนี้ตกลงกันว่า ควรจะรอไว้ลงมติต่อเมื่อรู้เค้าว่าจะได้เงินเฉลิมพระขวัญสักเท่าใดก่อน

ในเวลาเมื่อกำลังบอกบุญอยู่นั้น ได้ทราบข่าวมาแต่ยุโรปว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรวังแวร์ซายในประเทศฝรั่งเศส โปรดพระรูปพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ทรงม้า หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ อันตั้งไว้ในลานข้างหน้าพระราชวัง ทรงปรารภว่า ถ้ามีพระบรมรูปของพระองค์ทรงม้าตั้งไว้ในสนามที่ถนนราชดำเนินต่อกับบริเวณพระที่นั่งอนันตสมาคมจะเป็นสง่างามดี เหมือนเช่นเขามักมีกันตามประเทศต่าง ๆ ในยุโรป สืบราคาสร้างพระบรมรูปเช่นนั้นว่าราว ๒๐๐,๐๐๐ บาท ได้ข่าวที่กล่าวมาประจวบเวลากับที่ได้เค้าว่ามีคนยินดีถวายเงินเฉลิมพระขวัญแพร่หลายจะได้เงินมาก ที่ประชุมเสนาบดีจึงลงมติแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชกราบทูลขอถวายพระบรมรูปทรงม้านั้นเป็นของประชาชนชาวสยามสนองพระเดชพระคุณในงานรัชมงคล ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต จึงเกิดมีพระบรมรูปทรงม้าขึ้นด้วยประการฉะนี้ ควรกล่าวเพิ่มเติมต่อไปอีกสักหน่อยว่าเงินเฉลิมพระขวัญครั้งนั้น เมื่อจ่ายใช้ในการสร้างพระบรมรูปทรงม้าแล้ว ยังเหลือตัวเงินอยู่กว่าล้านบาท สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายตามมติเดิม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า จะเอาเงินนั้นใช้สถาปนาการอย่างใดอย่างหนึ่งให้เกิดประโยชน์แก่ชาวสยามสนองคุณความกตัญญูกตเวทีที่ได้มีต่อพระองค์นั้น แต่ยังไม่ทันตกลงว่าจะทำอะไร สมเด็จพระปิยมหาราชเจ้าเสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงดำเนินการตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ โปรดให้ใช้เงินเฉลิมพระขวัญที่ยังเหลืออยู่นั้นตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เรื่องถวายพระบรมรูปทรงม้า รายการพิธีทั้งคำที่ทูลถวาย และพระราชดำรัสตอบมีอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาโดยพิสดารฯ

พระนิพนธ์

หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล

เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ข้าพเจ้าเจ็บเป็นบิดมีไข้ขึ้นอยู่ที่วังประตู**สามยอด**[๑] กำลังนอนหลับสนิท และสะดุ้งตื่นด้วยได้ยินเสียงผู้ชายร้องไห้อย่างเต็มเสียง ข้าพเจ้าตกใจ เพราะไม่เคยได้ยินผู้ชายร้องไห้ แล้วก็นึกว่าฝันไป สักครู่ได้ยินเสียงนั้นอีก และคราวนี้จำได้ว่าเป็นพระสุรเสียงของเสด็จพ่อ ข้าพเจ้าก็ยิ่งตกใจมากขึ้นจึงหันไปปลุกแม่นมของข้าพเจ้า ซึ่งนอนอยู่ข้างๆ ถามเขาว่า **"ได้ยินอะไรไหม"** นมแจ่วลุกขึ้นนั่งแล้วตอบว่า **"ได้ยินค่ะ อย่าตกพระทัยไป เสียงทางท้องพระโรงน่ะ"** แล้วเขาก็หันไปดูนาฬิกา ข้าพเจ้ามองตามเขาไปจึงเห็นว่าเวลา ๒ น. เศษ ทันใดนั้นได้ยินเสียงคนขึ้นบันไดมาทางเฉลียงที่เรานอน ข้าพเจ้าลุกขึ้นนั่ง ก็พอดีเห็นเสด็จพ่อทรงยืนอยู่ทางปลายมุ้งตรัสว่า **"พระเจ้าอยู่หัวสวรรคตเสียแล้วละลูก"** แล้วก็ทรงพระกันแสงโฮใหญ่ ข้าพเจ้าก็ร้องไห้โฮตามไปด้วย แล้วท่านก็เสด็จกลับไปด้วยไม่รู้ว่าจะทำอะไร จะเป็นด้วยเด็กเกินกว่าจะเข้าใจคำว่าสวรรคตหรือจะเป็นเพราะกำลังไม่สบายก็รู้ไม่ได้ ข้าพเจ้ารู้สึกแต่ว่าสงสารเสด็จพ่อเหลือกำลัง ลงท้ายนมแจ่วก็บอกให้ข้าพเจ้านอนเสีย เพราะกลัวจะเจ็บมากไป

รุ่งขึ้นเช้ามืด ทุกคนตื่นด้วยนอนไม่หลับ ราว ๗ น. เศษ หม่อมเจิมแม่เลี้ยงข้าพเจ้าวิ่งขึ้นบันไดมาตะโกน เรียกว่า **"ท่านหญิงคะ ลงมาช่วยกันหุ้มตราของเสด็จพ่อเร็ว หม่อมฉันทำไม่ทันดอกคนเดียว"** ข้าพเจ้าลืมเจ็บวิ่งลงบันไดตามไปช่วยเย็บผ้าย่นพันทุกช์หุ้มทั้งเหรียญทั้งตราทุกๆ ดวง ในเวลากำลังทำเครื่องเต็มยศใหญ่อยู่นั้น มีพวกข้าราชการไปมาเฝ้าเสด็จพ่ออยู่ตลอดเวลา บางคนมาฟังคำสั่ง บางคนมาฟังว่า สวรรคตจริงๆ หรือ เพราะไม่มีใครทราบข่าวว่าทรงพระประชวรมากแต่อย่างไร แม้เสด็จพ่อเองก็เพิ่งทรงทราบว่าทรงพระประชวรมาก เมื่อวันศุกร์ก่อนเสด็จสวรรคตเพียงวันเดียว เสด็จพ่อทรงเล่าว่า พระองค์ท่านเสด็จไปตรวจราชการทางใต้เสียวันหนึ่ง กลับมาถึงกรุงเทพฯ บ่ายวันอาทิตย์จึงเลยไปเฝ้าที่พญาไท ซึ่งเป็นที่เสด็จประพาสและทรงทำนากันอยู่ในเวลานั้นทุกๆ เย็น เมื่อเสด็จไปถึงก็เสด็จขึ้นเสียแล้วไม่ทันได้เฝ้า เขาทูลว่าเสด็จขึ้นเร็วเพราะไม่ทรงสบายพระนาภี เสด็จพ่อจึงเสด็จตามเข้าไปฟังพระอาการที่พระที่นั่งอัมพรสถาน ได้ความว่าพระนาภีเสียและเสวยยาถ่ายแล้ว ไม่มีพระอาการมากมายอันใด ก็เป็นอันเบาพระทัยและเสด็จกลับวัง รุ่งขึ้นบ่ายเสร็จเวลากระทรวงแล้วก็เสด็จไปยังพระที่นั่งอัมพรอีก แต่วันนี้มหาดเล็กมาทูลว่า วันนี้เสด็จออกไม่ได้ โปรดให้เจ้านายรวมทั้งเสด็จพ่อเข้าไปเฝ้าข้างใน เมื่อเข้าไปเฝ้า

[๑] คือ วังเชิงสะพานดำรงสถิต ซึ่งในปัจจุบันนี้เป็นอาคารพาณิชย์

ก็ประทับตรัสคุยสนุกสนานดีตามเคย เป็นแต่ทรงเล่าพระอาการว่า พระนาภีเสียเสวยน้ำมันละหุ่งไม่เดิน เห็นจะเป็นด้วยยาเก่าไปจะต้องเสวยใหม่ วันอังคารก็เข้าไปเฝ้าอย่างวันก่อน ครั้นรุ่งขึ้นเย็นวันพุธ พอเสด็จเข้าไปถึงพระที่นั่งก็ได้ทรงทราบว่าไม่ทรงพระสบาย เพราะยาถ่ายเดินมากไป จนทรงเพลียถึงต้องบรรทมในพระที่ และมีพระราชดำรัสให้ตามสมเด็จพระบรมราชินีนาถเสาวภาผ่องศรีขึ้นมาถวายการพยาบาล เป็นอันเสด็จพ่อก็ไม่ได้ขึ้นไปเฝ้า และเลยเสด็จอยู่ในพระที่นั่งชั้นล่างกับเจ้านายผู้ใหญ่ มีสมเด็จวังบูรพาภิรมย์และกรมหลวงเทววงศ์ฯ เป็นต้น เพื่อควบคุมหมอและคอยฟังพระอาการ

คนอื่นๆ ไม่มีใครตกใจ เพราะเป็นเรื่องพระนาภีเสียเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงมีพระโรคประจำพระองค์ แต่เรื่องพระวักกะ (ไต) พิการ ซึ่งเป็นเหตุให้ต้องเสด็จไปรักษาพระองค์ในยุโรปครั้งที่ ๒ ตามหมอสั่ง[๒] เพราะในสมัยนั้นยังไม่มียาฉีดต่างๆ เช่นสมัยนี้ หมอสั่งไว้แต่ว่าให้ระวังอย่าให้ทรงมีไข้ได้เพราะกลัวไตจะซ้ำเติม

มีคุณย่าของข้าพเจ้าคนเดียวที่ท่านให้คนวิ่งดูอยู่เสมอว่าเสด็จพ่อเสด็จกลับจากในวังแล้วหรือยังจนพวกเราเห็นแปลก มารู้ภายหลังว่าเพราะท่านเคยพบคำว่า สวรรคตมาแล้วนั่นเอง ส่วนพวกเราไม่เคยรู้จัก ซ้ำสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็เสด็จอยู่ในราชสมบัติมาตั้ง ๔๒ ปี จึงเพลินจนไม่มีใครนึกถึงคำว่าสวรรคต

ถึงเช้าวันศุกร์ สมเด็จพระบรมราชินีนาถเสาวภาผ่องศรีเชิญเสด็จพ่อให้ไปเฝ้าที่หน้าม่าน (ข้างหน้าและข้างในต่อกัน) แล้วตรัสบอกว่า **"พระอาการอื่นๆ ดีขึ้นหมดทุกอย่าง แต่หม่อมฉันไม่ชอบเรื่องลงพระบังคนเบา วานนี้ตลอดวันมีราว ๑ ช้อนโต๊ะ จึงเชิญเสด็จท่านมาทูลจะได้คิดแก้ไข"** เสด็จพ่อตกพระทัยเป็นครั้งแรก รีบทูลลาว่าจะต้องเรียกประชุมหมอ แล้วก็กลับไปทูลเจ้านายที่ห้องแป๊ะเต๋ง จัดการเรียกหมอที่ว่าดีในเวลานั้นทั้งหมดมาประชุมตกลงกันถวายยาฉีดถวายสวน ทุกอย่างที่จะพึงทำได้ในเวลานั้นแต่ไม่มีผล คงได้พระบังคนเบาราว ๑ ช้อนกาแฟ ซึ่งน้อยลงไปอีก พอถึงเวลาค่ำ หมอก็พร้อมกันทูลเจ้านายว่า ถ้ามีราชการอันใดที่จะต้องกราบทูล ก็ให้กราบทูลเสียในตอนเช้าพรุ่งนี้ เพราะถ้าถึงเย็นจะเข้าโคม่า (ซึม) ที่ประชุมปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า ไม่มีเหตุอันใดที่จะต้องกราบบังคมทูลรบกวน แล้วสมเด็จวังบูรพาภิรมย์ก็ตรัสสั่งให้เสด็จพ่อไปเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเข้ามายังพระราชฐานแต่เช้า

[๒] ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๕๐ นี้ ได้มีรายงานแพทย์ชาวยุโรปลงสันนิษฐานว่า "มีพระโลหิตไม่บริบูรณ์และอ่อนพระกำลัง ด้วยอำนาจพระธาตุละลายพระอาหารหย่อน และมีพระสิงฆานิกาออกทางพระศอและพระนาสิกเรื้อรังมา และด้วยอำนาจพระอุดสาหะจัด ซึ่งทำไม่ให้บรรทมหลับมาหลายปีแล้ว"

รุ่งขึ้นวันเสาร์ราว ๗ น. เสด็จพ่อเสด็จตรงไปยังวังสราญรมย์ ตรัสเล่าว่าสมเด็จพระบรมฯ ยังไม่บรรทมตื่น ทรงพบหม่อมหลวงเฟื้อ พึ่งบุญ จึงตรัสบอกไปปลุกพระบรรทมเดี๋ยวนั้น แล้วพากันเสด็จเข้าไปยังพระราชวังสวนดุสิต ถึงตอนบ่าย ข่าวประชวรมากก็รู้กันไปทั่วแล้ว และแทบทุกคนก็พากันไปฟังพระอาการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน เวลาราวบ่าย ๔ โมง พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ (ซึ่งทรงเป็นหมอพระองค์หนึ่ง) ขอเข้าไปดูพระอาการ พอถึงพระองค์ท่านก็ยกพระหัตถ์ขึ้นจับพระชีพจรที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงหลับพระเนตรอยู่ ตรัสถามว่า **"นั่นหมอหรือ"** เป็นคำหลังแล้วมิได้ตรัสต่อไปอีกเลย ค่อยๆ ทรงพระบรรทมหลับไปๆ จนหมดพระอัสสาสะเมื่อเวลา ๒๔.๔๕ นาที พระบรมศพมิได้มีซูบซีดผิดปกติกว่าเวลาทรงพระบรรทมหลับตามปกติแต่ประการใด

กำหนดสรงน้ำพระบรมศพที่พระที่นั่งอัมพรสถานในที่พระบรรทม แล้วเชิญพระบรมศพลงพระโกศทอง เชิญเสด็จขึ้นพระยานุมาศเคลื่อนกระบวนจากพระราชวังดุสิตไปสู่พระมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง เวลาค่ำ ๗ น. เศษ

เสด็จพ่อทรงสั่งราชการพลาง ทรงพระกันแสงพลางอยู่ที่วังตอนเช้าวันอาทิตย์ พวกพี่น้องของข้าพเจ้าเขาก็พากันกลับเข้าวังหมดแทบทุกคน ข้าพเจ้ายังมีไข้เข้าไปช่วยทำงานในวังไม่ได้ พอเสด็จพ่อทรงเครื่องเต็มยศใหญ่เข้าไปสวนดุสิตแล้ว ข้าพเจ้าก็ไปคอยเฝ้าพระบรมศพที่ริมถนนราชดำเนินแถวโรงเรียนนายร้อยทหารบก พวกราษฎรเอาเสื่อไปปูนั่งกันเป็นแถวตลอดสองข้างทาง จะหาหน้าใครที่มีแม้แต่ยิ้มก็ไม่มีสักผู้เดียว ทุกคนแต่งดำน้ำตาไหลอย่างตกอกตกใจด้วยไม่เคยรู้รส อากาศมืดคลุ้มมีหมอกขาวลงจัดเกือบถึงหัวคนเดินทั่วไป ผู้ใหญ่เขาบอกว่านี่แหละคือ**หมอกธุมเกตุ**[๓] ที่ในตำราเขากล่าวถึงว่ามักจะมีในเวลาที่มีเหตุใหญ่ๆ เกิดขึ้น ไม่ช้าก็ได้ยินเสียงปี่ในกระบวน เสียงเย็นใสจับใจมาแต่ไกลๆ แล้วได้ยินเสียงกลองรับเป็นจังหวะใกล้เข้ามาๆ ในความมืดเงียบสงัด ที่มืดเพราะต้องตัดสายไฟฟ้าบางตอนให้พระบรมโกศผ่านได้ และที่เงียบก็เพราะไม่มีใครพูดจากันว่ากระไร ข้าพเจ้าเคยได้ยินเสียงปี่เสียงกลองมาแล้ว เคยได้เห็นแห่พระศพเจ้านายมาแล้วหลายองค์ แต่คราวนี้ตกใจสะดุ้งทั้งตัวเมื่อเห็นพระมหาเศวตฉัตรกั้นมาบนพระบรมโกศสีขาวกับสีทองเป็นสง่า ทำให้รู้ทันทีว่า พระบรมศพ แล้วก็ร้องไห้ออกมาโดยไม่ทันรู้ตัว เหลียวไปดูทางอื่นเห็นแต่แสงไฟจากเทียนที่จุดถวายสักการะอยู่ข้างถนนแวมๆ ไปตลอด ในแสงเทียนนั้นมีแต่หน้าเศร้าๆ หรือปิดหน้าอยู่ เราหมอบลงกราบกับพื้นปฐพี พอเงยหน้าก็เห็นทหารที่ยืนถือปืนเอาปลายลงดิน ก้มหน้าลงบนปืนอยู่ข้างหน้าเราเป็นระยะไปตลอด ๒ ข้างถนนนั้น น้ำตาของเขากำลัง

[๓] ธุมเกตุ ตามตำราโบราณว่าสีดุจหนึ่งควันไฟดอกไม้เพลิง เห็นแต่แก่ไถไปถึงเที่ยง เห็นแต่เที่ยงไปถึงบ่ายโมง หนึ่งสองโมง ร้ายนักถือพระเกตุสำแดงเหตุ

หยดลงแปะๆ อยู่บนหลังมือของเขาเอง ทหารผู้อยู่ในยูนิฟอร์มอันแสดงว่ากล้าหาญ ยังร้องไห้เพราะเสียดายประมุขอันเลิศของเขา เสด็จพ่อตรัสเล่าว่า ได้โทรเลขไปตามหัวเมืองให้ระวังเหตุการณ์ในตอนเปลี่ยนแผ่นดิน ได้ตอบมาทุกทางว่าภายใน ๗ วันแต่วันสวรรคตนั้น ไม่มีเหตุการณ์โจรผู้ร้ายเกิดขึ้นเลยสักแห่งเดียวในพระราชอาณาจักร ฉะนั้น จึงจะต้องเข้าใจว่า แม้แต่โจรก็ยังเสียใจหรือตกใจในการเสด็จสวรรคตของ**พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระปิยมหาราช**ของเรา

ทรงเลี้ยงลูกอย่างไร ให้เป็นคนไทยที่ดี ในแบบฉบับ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

หม่อมหลวงปนัดดา ดิศกุล เรียบเรียง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ และท่านเจ้าจอมมารดาซุ่ม ประสูติในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕ ทรงเป็นพระกำลังสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช ในการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินสู่สยามใหม่ เป็นที่พอพระราชหฤทัย จนกระทั่งได้รับการขนานพระนามว่าทรงเป็น "เพชรประดับพระมหามงกุฎ" และองค์การสหประชาชาติได้ถวายสดุดีให้พระองค์ท่านทรงเป็นคนไทยคนแรกที่เป็นบุคคลสำคัญของโลก

หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาในสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงปรารภไว้ว่า ธรรมดาพ่อแม่ที่มีธุระมาก ลูกๆ มักจะตกอยู่แต่กับพี่เลี้ยงหรือญาติพี่น้อง ยิ่งบุคคลที่มีลูกมากก็จะเลี้ยงลูกให้ได้เหมือนกัน ทุกคนย่อมไม่ได้เป็นธรรมดา ทรงเล่าว่าในสมัยนั้น เด็กผู้หญิงจะเข้าไปรับการฝึกหัดจากสำนักต่างๆ ในพระบรมมหาราชวัง ส่วนเด็กชายจะไปโรงเรียนและไปต่างประเทศ เพื่อศึกษาวิทยาการอย่างมากมาย ฉะนั้น พระโอรส และพระธิดาในสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงแยกกันไปตามภารกิจหน้าที่ที่ทรงมี และก็จะกลับมารวมกันใหม่เมื่อหมดเวลาศึกษาแล้ว มีหลายคนภายนอกที่ได้มาคุ้นเคยกับที่วังวรดิศแล้วต่างร้องว่า สมเด็จฯ ทรงเลี้ยงลูกกวดขันจริง แต่พระองค์ท่านก็ทรงทำให้ลูกๆ ทั้งรักบูชาและกลัวเกรง กลัวว่าหากท่านเสียพระทัยแล้ว ท่านจะกริ้ว หาใช่ว่ากลัวอย่างกลัวถูกเฆี่ยนถูกตี เริ่มต้นแต่เช้าหากลูกๆ ยังนอนชักช้าอยู่ในมุ้ง พอท่านเดินผ่านมาเป็นปลดมุ้งเลย และร้องดังๆ ว่า "ไม่ใช่เวลานอนโมงหนึ่งแล้ว" และเมื่อตื่นแล้วจะมัวนั่งเฉยไม่ทำอะไรไม่ได้ ต้องไปรวมกันทำขนมขาย หรือไม่ก็เรียนดนตรีไทย บางทีก็เสด็จมารับแขกบนเรือนที่ลูกๆ อยู่ จะได้เป็นโอกาสตรวจตราได้เสมอว่าสกปรกหรือไม่

เพราะเพียงวางของไม่ตรงที่ ก็จะเรียกให้กลับมาจัดวางเสียใหม่ ทรงตรัสว่ารำคาญตา แม้เศษกระดาษเล็กๆ ที่อยู่ไกลจากท่านบนกลางสนามใหญ่หน้าตำหนัก ก็จะตรัสเรียกให้เก็บทิ้งเดี๋ยวนั้น

เมื่อถึงเวลาเช้าต่างคนจะต่างทำงาน กลางวันก็มาทานโต๊ะกลมกับท่าน กลางคืนก็นอนกับท่าน และบนโต๊ะเสวยนี่แหละ คือ "โรงเรียน" ของลูกๆ ใครจะเล่าอะไรทูลถามอะไรก็ได้ บางทีท่านตอบสนุกๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องข่าวเหตุการณ์ของโลก ศาสนา หรือประวัติศาสตร์ ท่านรับสั่งอยู่เสมอว่า "คนเราต้องเรียนประวัติศาสตร์ จะได้มีความรักหวงแหนชาติได้อย่างถูกต้อง" และ "เราต้องหมั่นติดตามข่าวสารของโลก ไม่เป็นคนล้าสมัยหรือตายไปแล้วที่ต้องตกข่าว" ตอนเสด็จงานก็มักจะได้ตามไปด้วย กลับมาท่านจะถามว่าเห็นอะไรบ้าง ได้ยินอะไรบ้าง ใครนั่งตรงไหน ใครทำอะไร ถ้าไม่ได้เสด็จด้วยก็ยิ่งทรงซักถามมากขึ้น เช่น ครั้งหนึ่งถูกถามว่าพระเทศน์ว่าอย่างไรวันนี้ ให้เล่าถวาย ถ้าตอบไม่ได้ เพราะมัวแต่คุยกัน ท่านจะบ่นว่าน่าเสียดายเวลา ไปแล้วไม่ได้เรื่องได้ราวอะไรเลย จึงเพิ่งเข้าใจทีหลังว่าท่านสอนให้รู้จักการสังเกตให้เป็น พออายุ ๑๓ ท่านทรงสอนให้หุงข้าว และทำกับข้าวง่ายๆ เช่น แกงฟัก ไข่เจียว เป็นต้น ท่านตรัสว่า "เกิดมาเป็นลูกผู้หญิงต้องทำหน้าที่ของตัวให้ครบถ้วน ส่วนจะชอบทำอะไรพิเศษก็ถือเป็นเรื่องงานอดิเรก (Hobby) ถ้าทำกับข้าวไม่เป็นแล้วเกิดอยากกินแกงเลียงขึ้นมา มัวแต่ให้คนรับใช้ทำให้ ถ้าถูกย้อนถามว่าใส่อะไรบ้าง จะมิอายเขาหรอกหรือ" ท่านสอนว่าจะเป็นนายคนต้องหัดเป็นผู้ปฏิบัติมาก่อนจึงจะรู้ใจเขา ทรงตรัสเสมอว่า ถ้าทำอะไรผิดอย่าปด จะเคยตัวต้องยอมรับและเสียใจ เพราะคนทุกคนต้องทำผิดบ้าง ผิดกับชั่วไม่เหมือนกัน

อีกข้อหนึ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ รับสั่งไว้เป็นภาษาอังกฤษ "Be frank and fair be kind and natural" ถ้อยคำนี้ประทับใจทุกคนที่ได้ฟัง และใคร่ที่จะปฏิบัติให้ได้ทุกประการแม้จะยากกระนั้น เรื่องสีหน้าอีกอย่างหนึ่ง ท่านทรงกวดขันลูกๆ มาก มักเตือนเสมอว่า "อย่าทำหน้าอย่างนั้นซิลูก จะพูดกับใคร ควรจะยิ้มเสียก่อนเขาว่ามีสิริหน้า" ถ้าผู้ใดโกรธจนทำหน้างอ ท่านจะตรัสว่าจงไปส่องกระจกดูทีว่าหน้าตาสวยไหมเวลานี้ แล้วจับชีพจรดูด้วยว่ามันปรกติหรือเปล่า คนที่เขาทำให้เราโกรธก็พลอยดีใจไปเท่านั้นเอง

มีอีกเรื่องหนึ่งที่น่าจดจำ คือเมื่อคราวที่สมเด็จฯ เสด็จเยือนอังกฤษ ได้รับพระราชทานเลี้ยงกลางวัน ณ พระราชวังบัคกิงแฮม ควีนแมรี่ได้พระราชทานบุหรี่ให้ ม.จ.พูนพิศมัยฯ สูบ แต่ท่านได้แลมองไปทางสมเด็จฯ ควีนแมรี่จึงทรงพระสรวลและตรัสว่า "ดีแล้วฉันเองก็ไม่สูบ แต่ต้องเสนอโดยมารยาท หรือไม่ก็ต้องฝืนสูบเป็นเพื่อนแขก" สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแนะพระธิดาว่า "ลูกทำดีแล้วเหมาะสม อย่าพยายามทำตัวเป็นฝรั่ง ถ้าทำแล้วมันก็เป็นของเก๊ จงเก็บเอากิริยาดีของแม่ไว้เถิด เพราะคนดีเหมือนกันทั่วโลก อย่าไปตกใจกับธรรมเนียมต่างแดน"

จะขอเล่าถึงคำถามที่นักเรียน นักศึกษาผู้เข้าชมวังวรดิศในทุกวันนี้ มีต่อวิทยากรในเรื่องแนวความคิดของสมเด็จฯ เกี่ยวกับเรื่องเสรีภาพ หรือแม้แต่เรื่องของความรักว่าทรงมีคติในการสอนลูกหลานอย่างไร เป็นคำถามที่คนรุ่นใหม่สนใจมีความอยากรู้กันมาก

สมเด็จฯ เคยมีรับสั่งว่า รักมี ๒ หน หนแรกมันช่างตื่นเต้น เรียกว่า Passion คือ หลง อยู่ด้วยกันไปมันก็ค่อยๆ หายตื่น จางลงไปทุกที ตอนนี้แหละที่จะอยู่กันยืดหรือไม่ยืดก็อยู่ตอนนี้ ถ้ากลับรู้ใจกันเป็นเพื่อนสนิทได้แล้วความรักจึงจะเกิดเป็นหนที่สองและไม่มีแตกกันไปจนตาย ความรักนี้ที่จะเป็นนิรันดร์ สำหรับในเรื่องเสรีภาพที่ปัจจุบันคนชอบพูดถึงกัน สมเด็จฯ ทรงอธิบายว่า ย่อมอยู่ที่ตัวเราเอง คือ ๑. โดยไม่ทำความชั่ว เพราะจะต้องทนทุกข์เก็บเป็นความลับ ๒. ไม่เขียนจดหมายลับ เพราะทั้งผู้เขียนและผู้รับก็พลอยต้องถูกจำกัดเสรีภาพที่ว่าไปด้วย ๓. ไม่มีหนี้สิน เพราะสิ่งนี้จะทำให้เราตกอยู่ในอำนาจผู้อื่นได้ ชีวิตย่อมสั้มเหลว สมเด็จฯ ทรงสอนด้วยว่า เวลาเข้านอนสวดมนต์จบแล้วให้ตรวจดูตัวเองว่าตั้งแต่เช้ามาจนหัวลงนอนนี้ เราได้ทำอะไรบ้าง และมีอะไรผิดบ้างในวันนี้ ให้ถือเป็นบทเรียนและสัญญาใจว่าจะไม่ประพฤติเช่นนั้นอีกในทุกคืนๆ

ลูกๆ ในสมเด็จฯ เล่าประทานถึงความเข้มงวดกวดขันของพระบิดา พร้อมกับความสุขอันเปี่ยมล้นที่พระองค์ประทานให้กับทุกคนอย่างที่จะพึงมีพึงได้ หม่อมเจ้ามารยาตรกัญญา ดิศกุล เคยเล่าประทานว่า สมเด็จฯ ทรงเป็นตัวอย่างแก่ลูกๆ ในเรื่องความรักกับงานราชการที่ทรงอยู่ทุกเมื่อ หากจะทรงทำสิ่งใดจะทรงตั้งพระทัย และหวังในสิ่งนั้นได้รับความสำเร็จสูงสุด บังเกิดประโยชน์แก่ส่วนรวม กับอีกทรงเป็นตัวอย่างในเรื่องความรักอันลึกซึ้งที่ทรงมีต่อประเทศชาติ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตลอดพระชนม์ชีพ ทรงสอนลูกหลานว่า อำนาจวาสนาเป็นสิ่งที่มอบให้แก่กันไม่ได้ หากแต่จะต้องสร้างขึ้นโดยตนเองเท่านั้น อำนาจจะได้มาก็ด้วยความขยันขันแข็ง หมั่นขวนขวายหาวิชาความรู้ มีความซื่อสัตย์สุจริต และมีความเมตตากรุณา รับสั่งว่า จงเป็นคนไทยที่มี Honour คือ รู้จักกฎระเบียบ เที่ยงตรงต่อเวลา เคารพในสิทธิของผู้อื่น และมีจิตใจเป็นนักกีฬา Honour ที่ว่านี้จะนำพาชาติบ้านเมืองไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองในท้ายที่สุดได้

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้สิ้นพระชนม์ ณ วังวรดิศ ถนนหลานหลวง เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖

คำนำ

หนังสือนิทานโบราณคดี พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ องค์พระบิดาประวัติศาสตร์และโบราณคดี ได้จัดพิมพ์ขึ้นครั้งแรกเมื่อพุทธศักราช ๒๔๘๗ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพองค์ผู้ทรงนิพนธ์ ถือเป็นหนังสือที่มีคุณค่าอย่างยิ่ง เพราะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริงในสมัยที่ล่วงมาแล้ว ไม่เฉพาะแต่เรื่องทางประวัติศาสตร์โบราณคดี ที่ทรงมีความรอบรู้ความชำนาญ หากแต่พระนิพนธ์ที่ได้ทรงค้นคว้ารวบรวมขึ้นในครั้งนั้น ยังครอบคลุมไปถึงวิชาวรรณคดี ศิลปวัฒนธรรม การศึกษา การเมืองการปกครอง ตลอดจนความรู้อื่น ๆ อันถือเป็นจุดกำเนิดแห่งความเป็นประเทศสยามที่คนไทยทุกคนจะต้องมีแต่ความภาคภูมิใจ

นิทานโบราณคดีจึงเป็นมรดกอันล้ำค่าทางการศึกษา และเป็นส่วนหนึ่งของหนังสือพระนิพนธ์ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงไว้อีกเป็นจำนวนมาก กระทั่งได้รับการกล่าวสรรเสริญสดุดีจากนักวิชาการ

นานาประเทศและองค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก) ว่าทรงเป็นนักปราชญ์ที่ยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่ง กับอีกได้รับการประกาศถวายพระเกียรติคุณ ให้ทรงเป็นคนไทยคนแรกที่เป็นบุคคลสำคัญของโลก เมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๕

พิพิธภัณฑ์วังวรดิศและหอสมุดสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พิจารณาเห็นว่าหนังสือนิทานโบราณคดีจะเป็นประโยชน์แก่นักเรียน นิสิต นักศึกษา และผู้มีความสนใจในการศึกษาค้นคว้าในเรื่องความเป็นชาติไทยมาแต่อดีต จึงใคร่พิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่งเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพนางมัณฑนา ดิศกุล ณ อยุธยา ตามความประสงค์ของลูกและหลานที่จะให้พระนิพนธ์และคำสอนของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ องค์ต้นราชสกุลดิศกุล มีส่วนสร้างเสริมความรักชาติบ้านเมืองและความจงรักภักดีแก่ผู้คนสืบไปอีกยาวนาน อันจะเป็นกุศลบุญแห่งคุณงามความดีอุทิศแด่นางมัณฑนา ดิศกุล ณ อยุธยา ให้ไปสู่สุคติในสัมปรายภพด้วยเทอญ

พิพิธภัณฑ์วังวรดิศและหอสมุดสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

วังวรดิศ

๓๑ มีนาคม ๒๕๕๑

สารบาญ

หน้า

๑. **นิทานที่ ๑**

เรื่องพระพุทธรูปประหลาด ๑

๒. **นิทานที่ ๒**

เรื่องพระครูวัดฉลอง ๗

๓. **นิทานที่ ๓**

เรื่องเสือใหญ่เมืองชุมพร ๑๕

๔. **นิทานที่ ๔**

เรื่องห้ามไม่ให้เจ้าไปเมืองสุพรรณ ๒๕

๕. **นิทานที่ ๕**

เรื่องของแปลกที่เมืองชัยบุระในอินเดีย ๓๕

ชนช้าง ๓๙

ฤาษีดัดตน ๔๑

ถูกสาป ๔๒

๖. **นิทานที่ ๖**

เรื่องของแปลกที่เมืองพาราณสี ๔๕

ย่ำยาม ๕๐

ทุ่มโมง ๕๑

ขานยาว ๕๑

ลักษณะรับแขกเมือง ๕๒

ลอยบาป ๕๓

ปลงศพ ๕๔

หน้า

๗. นิทานที่ ๗

เรื่องสืบพระศาสนาในอินเดีย ๕๗

มฤคทายวัน ๕๙

พุทธคยา ๖๒

เรื่องมหาโพธิสมาคม ๖๘

เสาะหาพุทธเจดีย์ ๗๐

พระบรมธาตุ ๗๑

พระศรีมหาโพธิ ๗๒

รอยพระพุทธบาท ๗๔

พระพุทธรูป ๗๕

อธิบายท่อนท้าย ๗๗

๘. นิทานที่ ๘

เรื่องพระยาอภัยราชา (โรลัง ยัคมินส) ๗๙

๙. นิทานที่ ๙

เรื่องหนังสือหอหลวง ๘๕

๑๐. นิทานที่ ๑๐

เรื่องความไข้เมืองเพ็ชรบูรณ์ ๑๐๗

๑๑. นิทานที่ ๑๑

เรื่องโจรแปลกประหลาด ๑๒๙

เรื่องโจรทิม ๑๒๙

เรื่องโจรจันทร์ ๑๓๓

หน้า

๑๒. นิทานที่ ๑๒

เรื่องตั้งโรงพยาบาล ๑๔๓

๑๓. นิทานที่ ๑๓

เรื่องอนามัย ๑๕๙

ตั้งหมอตำบล ๑๖๑

ทำยาโอสถศาลา ๑๖๑

แพทย์ประจำเมือง ๑๖๕

ทำหนองปลูกฝีดาษ ๑๖๗

ทำสิรัมแก้พิษหมาบ้า ๑๗๐

โอสถศาลา ๑๗๓

๑๔. นิทานที่ ๑๔

เรื่องโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ๑๗๕

๑๕. นิทานที่ ๑๕

เรื่องอั้งยี่ ๑๘๕

เหตุที่เกิดพวกอั้งยี่ในเมืองจีน ๑๘๖

อั้งยี่ในแหลมมลายู ๑๙๑

อั้งยี่แรกมีในเมืองไทย... ... ... ๑๙๓

อั้งยี่ในเมืองไทยเมื่อรัชกาลที่ ๔ ... ... ๑๙๕

อั้งยี่ในเมืองไทยเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ ... ... ๑๙๘

อั้งยี่กำเริบที่เมืองระนองและภูเก็ต ๒๐๐

เรื่องอั้งยี่ซ่องหินหัวควาย ๒๐๕

อั้งยี่ในกรุงเทพฯ เปลี่ยนขบวน ๒๐๖

หน้า
ปราบอั้งยี่เมื่อรัชกาลที่ ๕ ... ... ๒๐๗
เปลี่ยนวิธีควบคุมอั้งยี่ ๒๑๓
๑๖. นิทานที่ ๑๖
เรื่องลานช้าง ๒๑๗
ทางที่ไป ๒๑๗
วินิจฉัยชื่อเมืองนครราชสีมา ๒๑๙
ลานนกกะเรียน ๒๒๑
ไทยลานช้าง ๒๒๒
พิธีบายศรี ๒๒๔
สมาคมไทยอย่างโบราณ ๒๒๕
บ้านขี้ทูด ๒๒๖
คนคิดผิด ๒๒๗
พระยาโพธิ ๒๒๘
ชาวลานช้างไหว้เจ้า ๒๓๑
๑๗. นิทานที่ ๑๗
เรื่องแม่น้ำโขง ๒๓๓
ลักษณะแม่น้ำโขง ๒๓๔
เดินดง ๒๔๒
เรื่องผีบุญ ๒๔๕
คนต่างจำพวก ๒๔๘
ของโบราณ ๒๕๒

หน้า

๑๘. นิทานที่ ๑๘

เรื่องค้นเมืองโบราณ ๒๕๗

เรื่องเมืองเชลียง ๒๕๗

เรื่องเมืองอู่ทอง ๒๖๓

เรื่องพระเจดีย์ยุทธหัตถี ๒๗๑

๑๙. นิทานที่ ๑๙

เรื่องเมืองไทยมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ ๒๘๑

๒๐. นิทานที่ ๒๐

เรื่องจับช้าง (ภาคต้น) ... ...

ตำนานการจับช้าง ๒๙๙

เรื่องจับช้าง (ภาคปลาย) ... ...

วิธีจับช้าง ๓๒๕

อธิบายเบื้องต้น ๓๒๕

ช้างเถื่อนในเมืองไทย ๓๒๖

ลักษณะจับช้างเถื่อน ๓๓๐

วิธีวังช้าง ๓๓๒

วิธีโพนช้าง ๓๓๘

ตอนเตรียมการ ๓๓๙

ตอนเข้าป่า ๓๔๑

ตอนตามช้าง ๓๔๓

ตอนคล้องช้าง ๓๔๔

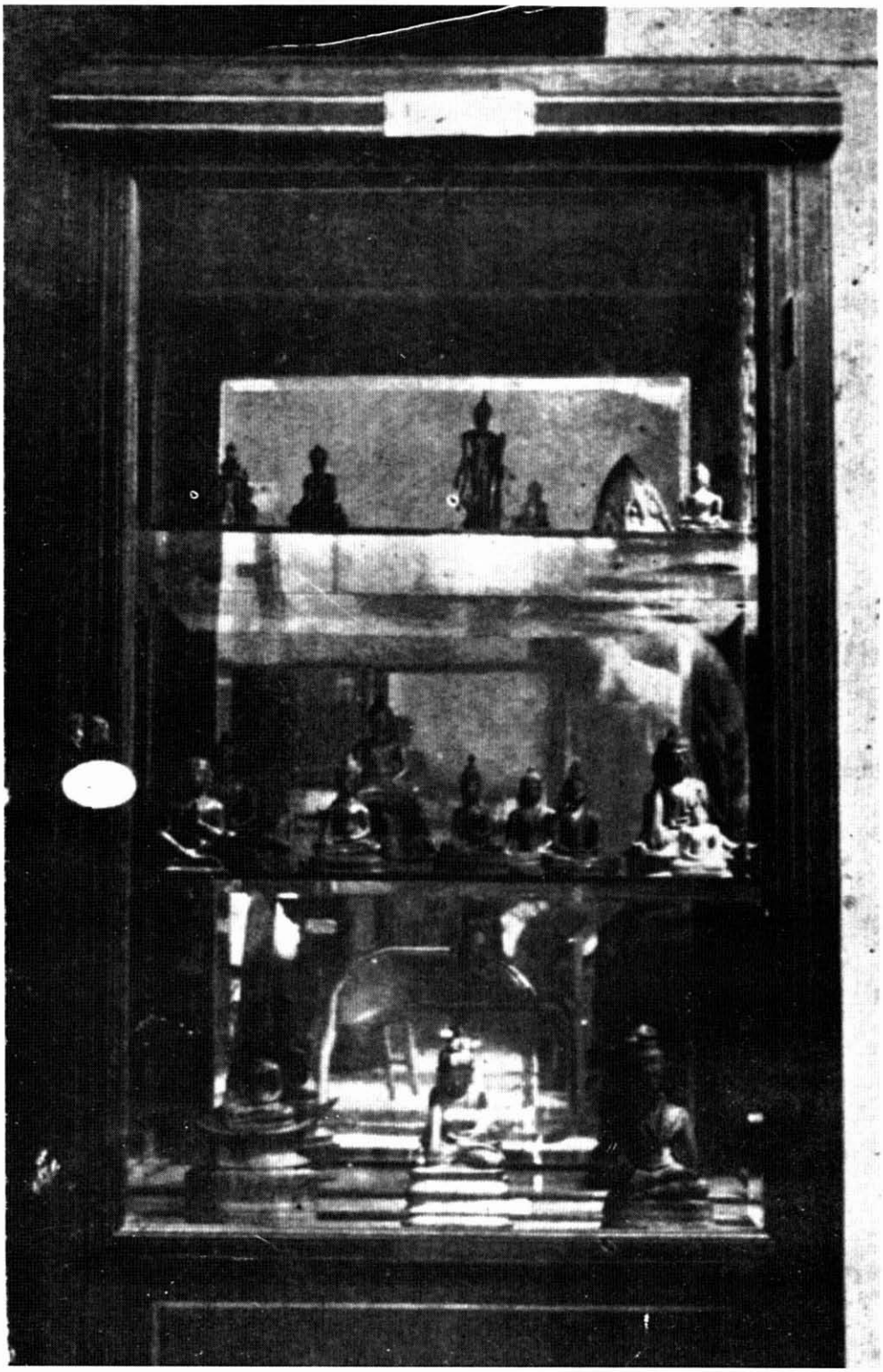
วิธีจับช้างอย่างราชกีฬา ๓๔๖

หน้า

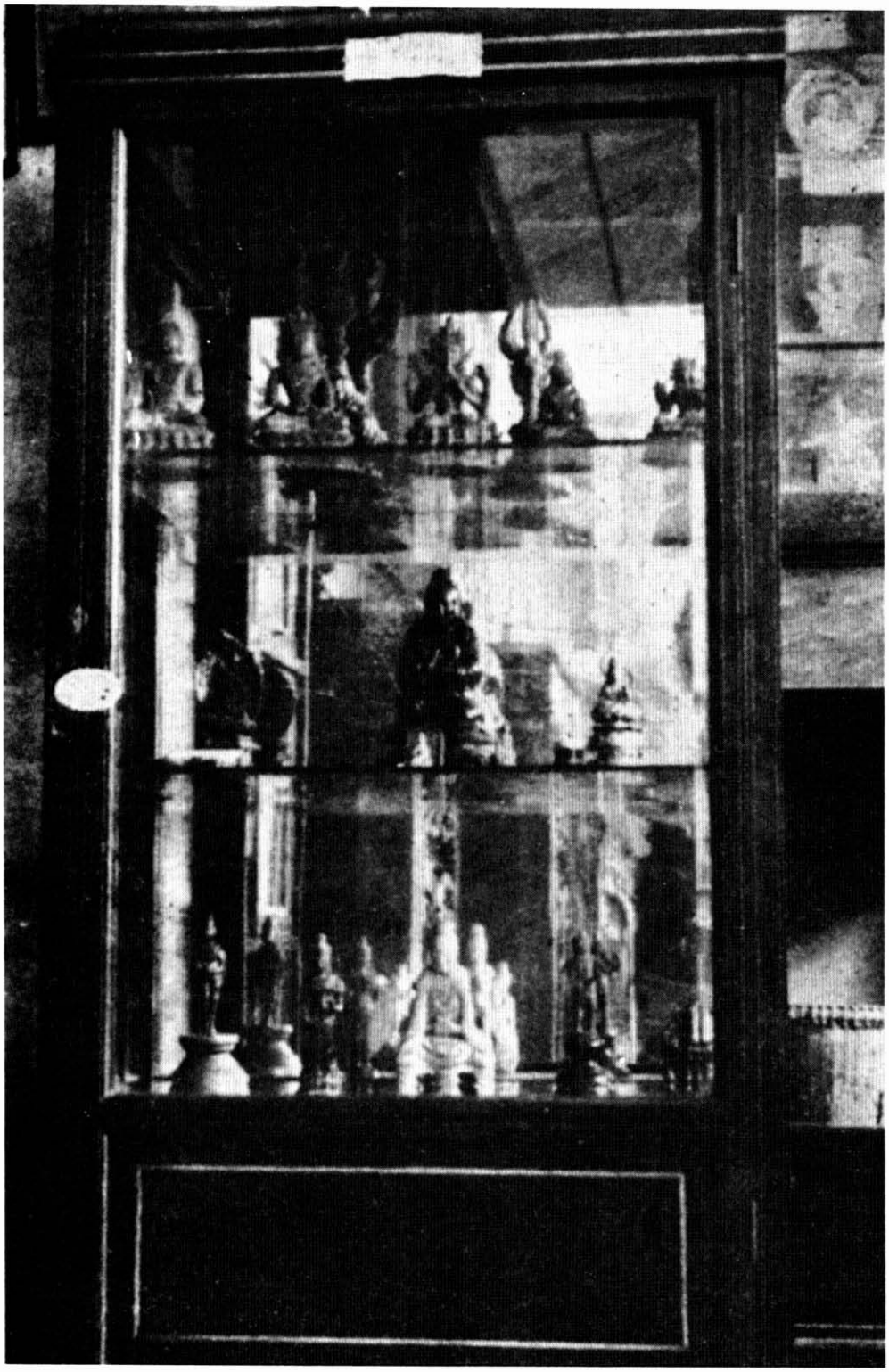
ลักษณะปกโขลง ๓๔๖
เพนียด ๓๔๘-
วิธีคล้องช้างที่เพนียด ๓๕๐
หัดช้าง ๓๖๕

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พระพุทธรูปแบบนิกายเถรวาทของสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
อยู่ในหอสมุดดำรง ฯ

พระพุทธรูปแบบนิกายมหายานของสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
อยู่ในหอสมุดดำรง ฯ

พระพุทธนรสีห์ ได้มาจากวัดพระสิงห์ เมืองเชียงใหม่ เมื่อพ.ศ. ๒๔๔๑

นิทานที่ ๑

เรื่องพระพุทธรูปประหลาด

เมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ขึ้นไปตรวจราชการมณฑลพายัพครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ เวลานั้นยังไม่ได้ทำรถไฟสายเหนือ ต้องไปทางเรือแต่กรุงเทพ ฯ จนถึงเมืองอุตรดิตถ์ แล้วข้าพเจ้าขึ้นเดินทางบุกไปเมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เดินทางเกือบเดือนหนึ่งจึงถึงเมืองเชียงใหม่ ขากลับลงเรือล่องลำแม่น้ำพิงแต่เมืองเชียงใหม่ลงมาทางเมืองตาก เมืองกำแพงเพชร มาร่วมทางขาไปที่ปากน้ำโพเมืองนครสวรรค์แต่นั้นก็กลับตามทางเดิมจนถึงกรุงเทพ ฯ

ข้าพเจ้าเคยได้ยินว่าทางเมืองเหนือ ทั้งในมณฑลพิษณุโลกอันเคยเป็นเมืองพระร่วง และมณฑลพายัพอันเป็นแหล่งช่างเชียงแสนมีพระพุทธรูปโบราณอย่างงาม ๆ มากกว่าทางอื่น คนหาพระพุทธรูปมักเที่ยวเสาะหาทางนั้น นับถือกันว่าต่อเป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิเพ็ชร์จึงจะดี ถ้าหาได้พระขัดสมาธิเพ็ชร์อย่างย่อมขนาดหน้าตักในระหว่าง ๖ นิ้วจน ๑๐ นิ้ว ด้วยดียิ่งขึ้น แต่ข้าพเจ้าขึ้นไปครั้งนั้น ตั้งใจจะไปเสาะหาพระพุทธรูปที่ลักษณะงามเป็น

สำคัญไม่เลือกว่าจะต้องเป็นพระนั่งขัดสมาธิเพ็ชร์ หรือขัดสมาธิราบ ปรารถนาจะใคร่ได้พระขนาดเขื่องหน้าตักราวศอกเศษ เพราะเห็นว่าขนาดนั้นฝีมือช่างทำได้งามกว่าพระขนาดเล็กเช่นเขาหากัน

เมื่อขึ้นไปถึงเมืองอุตรดิตถ์ วันหนึ่งข้าพเจ้าไปเที่ยวที่เมืองทุ่งยั้ง แวะดูวัดพระมหาธาตุอันเป็นวัดโบราณแต่ครั้งสมัยกรุงสุโขทัย และพระเจ้าบรมโกษฐ์ ครั้งกรุงศรีอยุธยาได้ทรงปฏิสังขรณ์ มีพระสถูปมหาธาตุกับพระวิหารหลวงเป็นสิ่งสำคัญอยู่ในวัด พระมหาธาตุองค์เดิมพังมีผู้สร้างใหม่แปลงรูปเสียแล้ว แต่วิหารหลวงยังคงอยู่อย่างที่พระเจ้าบรมโกษฐ์ทรงปฏิสังขรณ์ในวิหารหลวงนั้นมีพระพุทธรูปปั้นองค์ใหญ่ขนาดหน้าตักสัก ๘ ศอกตั้งเป็นประธาน เมื่อข้าพเจ้าเข้าไปบูชาเห็นมีพระพุทธรูปอีกองค์หนึ่งวางนอนอยู่ในพระหัตถ์พระประธาน แปลกตา จึงถามพวกกรมการว่าเหตุไฉนจึงเอาพระพุทธรูปไปวางทิ้งไว้ในพระหัตถ์พระประธานเช่นนั้น เขาเล่าให้ฟังว่าพระพุทธรูปองค์เล็กนั้นเดิมอยู่ที่วัดอื่น ดูเหมือนชื่อว่าวัดวังหมูหรือวัดอะไรข้าพเจ้าจำไม่ได้แน่ แต่เป็นพระมีปาฏิหาริย์อย่างแปลกประหลาด คล้ายกับมีผีพระยามารคอยผจญอยู่เสมอ ถ้าใครไปถวายเครื่องสักการบูชาเมื่อใดในไม่ช้าก็มักเกิดเหตุวิวาทบาดทะเลาะกันในตำบลนั้น จนคนครั่นคร้ามไม่มีใครกล้าไปบูชาแต่พวกเด็กลูกศิษย์วัดที่เป็นคนคะนองเห็นสนุก พอรู้ว่าจะมีการประชุมชนที่วัดนั้น เช่น บวชนาค เป็นต้น ลอบเอาเครื่องสักการ เช่นหมากเมี่ยงไปถวายพระพุทธรูปองค์นั้นก็มักเกิดวิวาทบาดทะเลาะกันเนือง ๆ อยู่มาคืนวันหนึ่งพระพุทธรูปองค์นั้นหายไป ต่อมาภายหลังเห็นมานอนอยู่ในพระหัตถ์พระประธานในวิหารหลวงวัดทุ่งยั้ง ไม่รู้ว่าใครเป็นผู้เอามา แต่พวกชาวบ้านก็ไม่มีใครสมัครจะรับเอากลับไปไว้ที่วัดเดิมจึงทิ้งอยู่อย่างนั้น ข้าพเจ้าได้ฟังเล่าเห็นขันกลั้นหัวเราะไม่ได้ สั่งให้เขายกพระองค์นั้นลงมาตั้งดูที่ฐานชุกชีตรงหน้าพระประธาน พอเห็นชัดก็ชอบ ด้วยเป็นพระปางมารวิชัยฝีมือแบบสุโขทัยทำงามและได้ขนาดที่ข้าพเจ้าหาด้วย จึงว่าแก่พวกกรม

การเมืองทุ่งยั้งว่า เมื่อไม่มีใครสมัครจะรับพระพุทธรูปองค์นั้นไปแล้ว ข้าพเจ้าจะขอรับเอาลงมากรุงเทพฯ เขาก็ยอมอนุญาตด้วยยินดีและดูเหมือนจะประหลาดใจที่ข้าพเจ้าไม่เชื่อคำของเขาด้วย ข้าพเจ้าจุดธูปเทียนบูชา แล้วสั่งให้เชิญพระพุทธรูปองค์นั้นลงมายังที่ทำเนียบจอดเรือในวันนั้น พอค่ำถึงเวลาจะกินอาหาร พวกข้าราชการที่ไปด้วยกันกินพร้อมกันตามเคย แต่วันนั้นสังเกตเห็นเขาหัวเราะต่อกระซิกกันแปลกกว่าปรกติ ข้าพเจ้าถามว่ามีเรื่องอะไรขบขันหรือ เขาบอกว่า เมื่อข้าพเจ้าไปวัดพระมหาธาตุฝีพายไปเกิดวิวาทชกกันขึ้นที่นั่นคู่หนึ่ง ข้าพเจ้าก็รู้เท่าว่าเขาพากันลงความเห็นว่าเป็นเพราะข้าพเจ้าไปถวายเครื่องสักการบูชาพระพุทธรูปองค์นั้นโดยไม่เชื่อคำพวกกรรมการ แต่ข้าพเจ้ากลับเห็นขันที่เผอิญเกิดเหตุเข้าเรื่อง ไม่เห็นเป็นอัศจรรย์อันใดก็สั่งให้เชิญพระพุทธรูปองค์นั้นลงเรือที่ขึ้นไปส่งกลับลงมากรุงเทพฯ

เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ วันหนึ่งไปที่วัดพระสิงห์ เห็นเขารวมพระพุทธรูปหล่อของโบราณทั้งที่ดีและชำรุด ตั้งไว้บนฐานชุกชีที่ในวิหารหลวงมากมายหลายสิบองค์ ข้าพเจ้าปีนขึ้นไปเที่ยวพิจารณาดูเห็นพระพุทธรูปขัดสมาธิเพ็ชร์แบบเชียงแสนองค์หนึ่งลักษณะงามต้องตาและได้ขนาดที่ข้าพเจ้าปรารถนา ให้ยกลงมาตั้งพิจารณาดูต่างหากก็ยิ่งเห็นงาม จึงขอต่อเจ้าเชียงใหม่เชิญลงมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้วไปว่าวานพระพุฒาจารย์(มา) วัดจักรวรรดิราชาวาส เมื่อท่านยังเป็นที่พระมงคลทิพมุนีให้ช่วยปฏิสังขรณ์ขัดสี เพราะท่านมีช่างสำหรับหล่อและแต่งพระพุทธรูปอยู่ที่วัดนั้นและตัวท่านเองก็ชอบพอกับข้าพเจ้ามาแต่ก่อน พระพุทธรูป ๒ องค์นั้นองค์ที่มาจากเมืองทุ่งยั้งลงรักปิดทองคำเปลว องค์ที่มาจากเมืองเชียงใหม่เดิมเป็นแต่ขัดไม่ได้ปิดทอง ช่างวัดจักรวรรดิลงมือขัดพระองค์ที่มาจากเชียงใหม่ก่อน พอเปลื้องผ้าถนิมออกก็แลเห็นเนื้อทองที่หล่อสีสุกปลั่งงามแปลกกับพระพุทธรูปองค์อื่น ๆ ที่เคยเห็นมาแต่ก่อน พระพุฒาจารย์ท่านจึงให้ปฏิสังขรณ์พระองค์นั้นก่อนมี

คนโจทก์กันตั้งแต่พระองค์นั้นยังอยู่ที่วัดจักรวรรดิฯ ว่าเป็นพระพุทธรูปงามอย่างประหลาด เมื่อปฏิสังขรณ์สำเร็จแล้ว ข้าพเจ้ารับมาตั้งไว้บูชาในท้องพระโรงเมื่อข้าพเจ้ายังอยู่วังเก่า ใกล้กับสพานดำรงสถิต ใคร ๆ ไปเห็นก็ชมทุกคนว่าเป็นพระพุทธรูปงามอย่างประหลาดมาก

ก็ในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังสร้างวัดเบญจมบพิตร ทรงพระราชดำริว่า พระพุทธรูปที่จะตั้งในวัดนั้น จะหาพระหล่อของโบราณแบบต่าง ๆ มาตั้ง ทำนองอย่างเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างวัดพระเชตุพน ฯ โปรดให้ข้าพเจ้าไปเป็นพนักงานเสาะหาพระพุทธรูปถวาย วันหนึ่งตรัสแก่ข้าพเจ้าว่า ต้องพระราชประสงค์พระพุทธรูปตั้งเป็นพระประธานที่การเปรียญสักองค์หนึ่ง ให้เป็นพระขนาดย่อมกว่าพระพุทธรูปที่ตั้งพระระเบียง แต่จะต้องให้งามสมกับที่เป็นพระประธานข้าพเจ้าจะหาถวายได้หรือไม่ ข้าพเจ้ากราบทูลว่าเมื่อขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ได้พระพุทธรูปขนาดนั้นมาไว้ที่บ้านองค์หนึ่ง "ถ้าโปรดจะถวาย" (หมายความว่า ถ้าไม่ถูกพระราชหฤทัยก็ไม่ถวาย) ไม่ตรัสตอบว่ากระไรในเวลานั้น ต่อมาอีกสักสองสามวัน มีพระราชกิจจะเสด็จลงไปเมืองสมุทรปราการเพื่อรับพระบรมสารีริกธาตุที่รัฐบาลอินเดียถวาย และโปรดให้เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เมื่อยังเป็นพระยาสุขุมนัยวินิจ ไปเชิญมาจากอินเดียจนถึงเมืองสมุทรปราการ เวลาทรงรถไปที่สถานีรถไฟที่หัวลำโพง เสด็จแวะที่บ้านข้าพเจ้าทรงพระดำเนินไปทอดพระเนตรพระพุทธรูปที่ท้องพระโรง พอทอดพระเนตรเห็นก็โปรดออกพระโอษฐ์ว่า "พระองค์นี้งามแปลกจริงๆ" ตรัสสั่งกรมวังในขณะนั้นว่า ให้จัดยานมาศกับขบวนแห่มีเครื่องสูงกลองชนะไปรับพระองค์นั้น เข้าไปยังพระบรมมหาราชวัง แล้วทรงขนานพระนามถวายว่า "พระพุทธนรสีห์" ก็เป็นพระพุทธรูปสำคัญองค์หนึ่งแต่นั้นมา เมื่อสร้างพระอุโบสถชั่วคราวที่วัดเบญจมบพิตรแล้ว โปรดให้เชิญพระพุทธนรสีห์แห่ขบวนใหญ่ไปตั้งเป็นพระประธานอยู่จนสร้างพระอุโบสถใหญ่แล้วแต่พระประธาน

สำหรับพระอุโบสถใหญ่นั้น ให้เที่ยวตรวจพระโบราณตามหัวเมืองจนกระทั่งเมืองเชียงแสน ก็ไม่มีพระพุทธรูปงามถึงสมควรจะเชิญลงมา จึงโปรดให้หล่อจำลองพระพุทธชินราชเมืองพิษณุโลกมาเป็นพระประธาน และโปรดให้หล่อจำลองพระพุทธนรสีห์ตั้งไว้เป็นพระประธาน ที่พระวิหารสมเด็จในวัดเบญจมบพิตรด้วยองค์หนึ่ง ส่วนองค์พระนรสีห์นั้น โปรดให้เชิญเข้าไปประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งอัมพรสถาน ยังสถิตอยู่ในพระราชมนเทียรนั้นจนบัดนี้ มีคนชอบพูดกันว่า พระพุทธนรสีห์เป็นพระมือภินิหารให้เกิดสวัสดิมงคล อ้างว่าตัวข้าพเจ้าผู้เชิญลงมา ไม่ช้าก็ได้เลื่อนยศจากกรมหมื่นขึ้นเป็นกรมหลวง พระพุฒาจารย์ (มา) เมื่อยังเป็นพระมงคลทิพมุนีผู้อำนวยการปฏิสังขรณ์ เป็นพระราชาคณะสามัญ ก็ได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ชั้นเทพ แม้พระภิกษุเปี่ยมช่างหล่อ ผู้แต่งพระพุทธนรสีห์ ต่อมาไม่ช้าก็ได้มีสมณศักดิ์เป็นที่พระครูมงคลวิจิตร เขาว่ากันดังนี้

พระพุทธรูปองค์ที่ได้มาจากเมืองทุ่งยั้งนั้น จะว่ามือภินิหารก็ได้ แต่เป็นไปอีกทางหนึ่งต่างหาก เมื่อข้าพเจ้าถวายพระพุทธนรสีห์ไปแล้ว พระพุฒาจารย์ท่านปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปองค์เมืองทุ่งยั้งเสร็จก็ส่งมาให้ข้าพเจ้าให้ตั้งไว้ที่ท้องพระโรง บูชาแทนพระพุทธนรสีห์มาได้สักสองเดือน วันหนึ่งข้าพเจ้าไปหามารดาตามเคย ท่านถามว่า ได้ยินว่าที่ไปได้พระมาจากเมืองเหนือองค์หนึ่งมักทำให้เกิดทะเลาะวิวาทกันจริงหรือ ข้าพเจ้าไม่เคยเล่าเรื่องเดิมของพระองค์นั้นแก่ใคร ชะรอยจะมีคนในพวกที่ได้ขึ้นไปเมืองเหนือกับข้าพเจ้าในครั้งนั้นไปบอกให้ท่านทราบ แต่เมื่อท่านรู้แล้วข้าพเจ้าก็เล่าเรื่องให้ท่านฟังตามเขาบอกที่เมืองอุตรดิตถ์ ท่านพูดไปว่า แต่ก่อนคนที่ในบ้านก็อยู่กันเป็นปรกติ ตั้งแต่ข้าพเจ้าเอาพระองค์นั้นมาไว้ที่บ้านดูเกิดวิวาทบาดทะเลาะกันไม่หยุด ท่านส่งเศษกระดาษชิ้นหนึ่งซึ่งท่านได้ให้จดชื่อคนวิวาทมาให้ข้าพเจ้าดู มีทั้งผู้ดีและไพร่วิวาทกันถึง ๖ คู่ ท่านตักเตือนแต่ว่าขอให้ข้าพเจ้าคิดดูให้ดี ข้าพเจ้ากลับมาคิดดูเห็นว่าถ้าขืนเอาพระองค์นั้นไว้ที่บ้าน

ต่อไปก็คงขัดใจมารดา จึงไปเล่าเรื่องให้พระพุฒาจารย์ฟัง แล้วถวายพระองค์นั้นให้ท่านรับเอาไปไว้ที่วัดจักรวรรดิ ฯ แต่นั้นเรื่องพระพุทธรูปองค์ที่ได้มาจากเมืองทุ่งยั้งก็เงียบไป ต่อมาอีกหลายเดือน กรมการเมืองอุตรดิตถ์คนหนึ่ง ซึ่งได้เคยไปเมืองทุ่งยั้งด้วยกันกับข้าพเจ้าลงมากรุงเทพ ฯ ไปหาข้าพเจ้าที่บ้าน ข้าพเจ้าเล่าให้เขาฟังถึงเรื่องพระองค์นั้น แล้วนึกขึ้นว่าถ้าฝากให้เขาเชิญกลับขึ้นไปไว้ที่วัดพระมหาธาตุเมืองทุ่งยั้งอย่างเดิมจะดีกว่าเอาไว้ที่วัดจักรวรรดิ ฯ จึงสั่งให้คนไปขอพระองค์นั้นคืน พระพุฒาจารย์ตกใจรีบมาหา บอกว่าสำคัญว่าข้าพเจ้าลิ้นอาลัยให้พระองค์นั้นเป็นสิทธิแก่ท่านตั้งแต่พระองค์นั้นไปอยู่ที่วัดจักรวรรดิฯ ท่านสังเกตเห็นมักมีเหตุวิวาทบาดทะเลาะเกิดขึ้นในวัดผิดปรกติ แม้จนเด็กลูกศิษย์ซึ่งเคยเป็นคนเรียบร้อยมาแต่ก่อนก็ไปตีหัวเจ๊กขายเกี๊ยมอี๋ ท่านรำคาญใจแต่มิรู้ที่จะทำอย่างไร เผอิญพ่อค้าชาวหัวเมืองคนหนึ่งซึ่งเคยรู้จักกับท่านมาแต่ก่อน เข้ามาค้าขายทางเรือถึงกรุงเทพฯ เขาแวะไปหาท่าน พอเห็นพระพุทธรูปองค์นั้นก็ชอบใจถึงออกปากขอ ท่านจึงให้พระองค์นั้นแก่พ่อค้าคนที่ขอไปเสียแล้วเขาจะพาไปทางไหนไม่รู้ ก็เป็นอันสิ้นกระแสความเรื่องพระพุทธรูปองค์ที่ได้มาจากเมืองทุ่งยั้งเพียงเท่านั้น ได้แต่หวังใจว่าเพราะพ่อค้าคนที่ได้พระไป ไม่รู้เรื่องเดิมพระองค์นั้นบางทีจะไม่เป็นเหตุให้เกิดวิวาทบาดทะเลาะเหมือนหนหลัง

พระครูวิสุทธิวงศาจารย์ เจ้าอาวาสวัดฉลอง จังหวัดภูเก็ต

นิทานที่ ๒

เรื่องพระครูฉลอง

เมืองภูเก็ตเดิมขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม จนเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว จึงได้โอนมาขึ้นกระทรวงมหาดไทย ข้าพเจ้าลงไปตรวจราชการหัวเมืองมณฑลภูเก็ตครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ เวลาข้าพเจ้าพักอยู่ที่เมืองภูเก็ต พระครูวิสุทธิวงศาจารย์เป็นที่สังคปาโมกข์เมืองภูเก็ต อยู่ ณ วัดฉลองมาหา พอข้าพเจ้าแลเห็นก็เกิดพิศวง ด้วยที่หน้าแข้งของท่านมีรอยปิดทองคำเปลวแผ่นเล็ก ๆ ระกะไปราวกับพระพุทธรูปหรือเทวรูปโบราณที่คนบนบานเมื่อพูดจาปราศรัยดูก็เป็นผู้มีกิริยาอัชฌาสัยเรียบร้อยอย่างผู้หลักผู้ใหญ่ เวลานั้นดูเหมือนจะมีอายุได้สัก ๖๐ ปี ข้าพเจ้าถามท่านว่า เหตุไฉนจึงปิดทองที่หน้าแข้ง ท่านตอบว่า "เมื่ออาตมาภาพเข้ามาถึงในเมือง พวกชาวตลาดเขาขอปิด" ข้าพเจ้าได้ฟังอย่างนั้นก็เกิดอยากรู้ ว่าเหตุไฉนคนจึงปิดทองท่าน พระครูวัดฉลองจึงสืบถามเรื่องประวัติของท่าน ได้ความตามที่ตัวท่านเองเล่าให้ฟังบ้าง ข้าราชการเมืองภูเก็ต ที่เขารู้เห็นเล่าให้ฟังบ้างเป็นเรื่องประหลาด ดังจะเล่าต่อไปนี้

ท่านพระครูองค์นี้ชื่อ แช่ม เป็นชาวบ้านฉลองอยู่ห่างเมืองภูเก็ตสักสามสี่ร้อยเส้น เดิมเป็นลูกศิษย์พระอยู่ในวัดฉลองมาตั้งแต่ยังเด็ก ครั้นเติบใหญ่บวชเป็นสามเณรเล่าเรียนอยู่ในวัดนั้นจนอายุครบอุปสมบทก็บวชเป็นพระภิกษุเรียนวิปัสสนาธุระและคาถาอาคมต่าง ๆ ต่อมาจนมีพรรษาอายุมากได้เป็นสมภารวัดฉลองเรื่องประวัติแต่ต้นจนตอนนี้ไม่แปลกอย่างไร มาเริ่มมีอภินิหารเป็นอัศจรรย์เมื่อเกิดเหตุ ด้วยพวกจีนกรรมกรทำเหมืองแร่ที่เมืองภูเก็ตเป็นกบฏ เมื่อ พ.ศ.๒๔๑๙ (ดังจะมีเรื่องปรากฏในนิทานที่ ๑๕ ต่อไปข้างหน้า) เวลานั้นรัฐบาลไม่มีกำลังพอจะปราบปรามพวกจีนกบฏให้ราบคาบได้แต่รักษาตัวเมืองไว้ ตามบ้านนอกออกไป พวกจีนเที่ยวปล้นสดมภ์ฆ่าฟันผู้คนได้ตามชอบใจไม่มีใครต่อสู้ จึงเป็นจลาจลทั่วไปทั้งเมืองภูเก็ต เรื่องที่เล่าต่อไปตอนนี้เขียนตามคำท่านพระครูวัดฉลองเล่าให้ฟังเอง ว่าเมื่อได้ข่าวไปถึงบ้านฉลองว่ามีจีนจะออกไปปล้น พวกชาวบ้านกลัวพากันอพยพหนีไปซ่อนตัวอยู่ตามบนภูเขาโดยมาก เวลานั้นมีชายชาวบ้านที่เคยเป็นลูกศิษย์ของท่านสักสองสามคนไปชวนให้ท่านหนีไปด้วย แต่ท่านตอบว่า “ข้าอยู่วัดนี้มาตั้งแต่ยังเป็นเด็กจนอายุถึงปานนี้แล้ว ทั้งเป็นสมภารเจ้าวัดอยู่ด้วย จะทิ้งวัดไปเสียอย่างไรได้ พวกสูจะหนีก็หนีเถิด แต่ข้าไม่ไปละ จะต้องตายก็จะตายอยู่ในวัดอย่าเห็นห่วงข้าเลย” พวกลูกศิษย์อ้อนวอนเท่าใดท่านก็ยืนคำอยู่อย่างนั้น เมื่อคนเหล่านั้นเห็นว่าท่านไม่ยอมทิ้งวัดไปก็พูดกันว่า “เมื่อขรัวพ่อไม่ยอมไป จะทิ้งให้ท่านตายเสียอย่างไร” จึงเข้าไปพูดแก่ท่านว่า “ถ้าขรัวพ่อไม่ไป พวกผมก็จะอยู่เป็นเพื่อน แต่ขออะไรพอคุ้มตัวสักอย่างหนึ่ง” ท่านจึงเอาผ้าขาวมาลงยันต์เป็นผ้าประเจียดแจกให้คนละผืนพวกนั้นไปเที่ยวเรียกหาเพื่อนได้คนเพิ่มเติมมารวมกันสัก ๑๐ คน เชิญตัวท่านให้ลงไปอยู่ที่ในโบสถ์ พวกเขาไปเที่ยวหาเครื่องศาสตราวุธสำหรับตัวแล้วพากันมาอยู่ที่ในวัดฉลอง พออีกสองวันจีนพวกหนึ่งก็ออกไปปล้น แต่พวกจีนรู้ว่าชาวบ้านหนีไปเสียโดยมากแล้ว เดินไปโดยประมาทไม่ระวังตัว พวกไทยแอบเอากำแพง

แก้วรอบโบสถ์บังตัว พอพวกจีนไปถึงก็ยิงเอาแตกหนีไปได้โดยง่าย พอมีข่าวว่าพวกลูกศิษย์ท่านวัดฉลองรบชนะจีน ชาวบ้านฉลองที่หนีไป ซุ่มซ่อนอยู่ตามภูเขาก็พากันกลับมาบ้านเรือน ที่เป็นผู้ชายก็ไปหาท่านวัดฉลองขอรับอาสาว่า ถ้าพวกจีนยกไปอีกจะช่วยรบ แต่ท่านตอบว่า "ข้าเป็นพระเป็นสงฆ์จะรบฆ่าฟันใครไม่ได้ สูจะรบพุ่งอย่างไรก็ไปคิดอ่านกันเองเถิด ข้าจะให้แต่เครื่องคุณพระสำหรับป้องกันตัว" คนเหล่านั้นไปเที่ยวชักชวนกันรวมคนได้กว่าร้อยคนท่านวัดฉลองก็ลงผ้าประเจียดแจกให้ทุกคน พวกนั้นนัดกันเอาผ้าประเจียดโพกหัวเป็นเครื่องหมาย ทำนองอย่างเครื่องแบบทหาร พวกจีนเลยเรียกว่า "อ้ายพวกหัวขาว" จัดกันเป็นหมวดหมู่มีตัวนายควบคุม แล้วเลือกที่มั่นตั้งกองรายกัน เอาวัดฉลองเป็นที่บัญชาการคอยต่อสู้พวกจีน ในไม่ช้าพวกจีนก็ยกไปอีก คราวนี้ยกกันไปเป็นขบวนรบมีทั้งธงนำและกลองสัญญาณ จำนวนคนที่ยกไปก็มากกว่าครั้งก่อนพวกจีนยกไปถึงบ้านฉลองในตอนเช้าพวกไทยเป็นแต่คอยต่อสู้อยู่ในที่มั่นเอาปืนยิงกราดไว้ พวกจีนเข้าไปในหมู่บ้านฉลองไม่ได้ ก็หยุดยั้งอยู่ภายนอกต่างยิงโต้ตอบกันทั้งสองฝ่ายจนเวลาตะวันเที่ยง พวกจีนหยุดรบไปกินข้าวต้มพวกไทยได้ทีก็เข้ารุกล้อมไล่ยิงพวกจีนในเวลากำลังสาละวนกินอาหาร ประเดี๋ยวพวกจีนก็ล้มตายแตกหนีกระจัดกระจายไปหมด ตามคำท่านพระครูว่า "จีนรบสู้ไทยไม่ได้ด้วยมันต้องกินข้าวต้ม พวกไทยไม่ต้องกินข้าวต้มจึงเอาชนะได้ง่ายๆ" แต่นั้นพวกจีนก็ไม่กล้าไปปล้นบ้านฉลองอีก เป็นแต่พวกหัวหน้าประกาศตีราคาศีรษะท่านวัดฉลอง ถ้าใครตัดเอาไปให้ได้จะให้เงินสินบน ๑,๐๐๐ เหรียญ ชื่อท่านวัดฉลองก็ยิ่งโด่งดังหนักขึ้น เมื่อรัฐบาลปราบพวกจีนกบฏราบคาบแล้วยกความชอบของเจ้าอธิการแช่มวัดฉลอง ที่ได้เป็นหัวหน้าในต่อสู้พวกจีนกบฏในครั้งนั้น ประจวบเวลาตำแหน่งพระครูสังฆปาโมกข์เมืองภูเก็ตว่างอยู่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตั้งให้เป็นที่พระครูวิสุทธิวงศาจารย์ ตำแหน่งสังฆปาโมกข์แต่นั้นมา แต่ทางฝ่ายชาวเมืองภูเก็ตเชื่อว่า

ที่ชาวบ้านฉลองรบชนะพวกจีน เพราะท่านพระครูวัดฉลองมีอิทธิฤทธิ์ในทางวิทยาคมก็นับถือกันเป็นอย่างผู้วิเศษทั่วทั้งจังหวัด เรื่องที่เล่ามาเพียงนี้เป็นชั้นก่อนเกิดการปิดทองท่านพระครูวัดฉลอง

มูลเหตุที่จะปิดทองนั้น เกิดขึ้นเมื่อคนนับถือท่านพระครูวัดฉลองว่าเป็นผู้วิเศษแล้ว ด้วยครั้งหนึ่งมีชาวเมืองภูเก็ตสักสี่ห้าคนลงเรือลำหนึ่งไปเที่ยวตกเบ็ดในทะเลเผอิญไปถูกพายุใหญ่จนจวนเรือจะอับปาง คนในเรือพากันกลัวตาย คนหนึ่งออกปากบนเทวดาอารักษ์ที่เคยนับถือขอให้ลมสงบ พายุก็กลับกล้าหนักขึ้นคนอื่นบนสิ่งอื่นที่เคยนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ ลมก็ไม่ซาลง จนสิ้นคิดมิรู้ที่จะบนบานอะไรต่อไป มีคนหนึ่งในพวกนั้นก็ออกปากบนว่าถ้ารอดชีวิตได้ จะปิดทองขรัวพ่อวัดฉลอง พอบนแล้วลมพายุก็ซาลงทันที พวกคนหาปลาเหล่านั้นรอดกลับมาได้ จึงพากันไปหาท่านพระครูขออนุญาตปิดทองแก้สินบนท่านพระครูว่า "ข้าไม่ใช่พระพุทธรูปจะทำนอกรีตปิดทองคนเป็น ๆ อย่างนี้ข้าไม่ยอม" แต่คนหาปลาโต้ว่า "ก็ผมบนไว้อย่างนั้นถ้าขรัวพ่อไม่ยอมให้ผมปิดทองแก้สินบน ฉวยแรงสินบนทำให้ผมเจ็บล้มตาย ขรัวพ่อจะว่าอย่างไร" ท่านพระครูจนถ้อยคำสำนวน ด้วยตัวท่านก็เชื่อเรื่องแรงสินบน เกรงว่าถ้าเกิดเหตุร้ายแก่ผู้บน บาปจะตกอยู่แก่ตัวท่านก็ต้องยอม จึงเอาน้ำมาลูบขาแล้วยื่นออกไปให้ปิดทองคำเปลวที่หน้าแข้ง แต่ให้ปิดทองเพียงแผ่นเล็กๆ แผ่นหนึ่งพอเป็นกิริยาบุญ พอคนบนกลับไปแล้วก็ล้างเสียแต่เมื่อกิตติศัพท์เล่าลือกันไปว่ามีชาวเรือรอดตายได้ด้วยบนปิดทองท่านพระครูวัดฉลอง ก็มีผู้อื่นเอาอย่าง ในเวลาเจ็บไข้หรือเกิดเหตุการณ์ กลัวจะเป็นอันตรายก็บนปิดทองท่านพระครูวัดฉลองบ้าง ฝ่ายท่านพระครูมิรู้ที่จะขัดขืนอย่างไร ก็จำต้องยอมให้ปิด จึงเกิดประเพณีปิดทองท่านพระครูวัดฉลองขึ้นด้วยประการฉะนี้ ตัวท่านเคยบอกกับข้าพเจ้าว่าที่ถูกปิดทองนั้นอยู่ข้างรำคาญ ด้วยคันผิวหนังตรงที่ทองปิด จนล้างออกเสียแล้วจึงหาย แต่ก็ไม่กล้าขัดขวางคนขอปิดทอง เพราะฉะนั้นท่านพระครูเข้าไปในเมืองเมื่อใด พวกที่ได้บนบานไว้ใครรู้เข้าก็ไปคอย

ดักทางขอปิดทองแก้สินบนคล้ายกับคอยใส่บาตร ท่านพระครูเห็นคนคอยปิดทองร้องนิมนต์ ก็ต้องหยุดให้เขาปิดทองเป็นระยะไปตลอดทาง วันนั้นท่านกำลังจะมาหาข้าพเจ้าไม่มีเวลาล้าง ทองจึงติดหน้าแข้งมาให้ข้าพเจ้าเห็น ตั้งแต่รู้จักกันเมื่อวันนั้น ท่านพระครูวัดฉลองกับข้าพเจ้าก็เลยชอบกันมา ท่านเข้ามากรุงเทพฯ เมื่อใดก็มาหาข้าพเจ้าไม่ขาด เคยทำผ้าประเจียดมาให้ข้าพเจ้า ฝีมือเขียนงามดีมาก ข้าพเจ้าไปเมืองภูเก็ตเมื่อใด ก็ไปเยี่ยมท่านถึงวัดฉลองทุกครั้ง

การที่คนปิดทองท่านพระครูวัดฉลอง เป็นแรกที่จะเกิดประเพณีปิดทองคนเป็น ๆ เหมือนเช่นพระพุทธรูปหรือเทวรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ ก็เป็นธรรมดาที่กิตติศัพท์จะเลื่องลือระบือเกียรติคุณของท่านพระครูวัดฉลองแพร่หลาย จนนับถือกันทั่วไปทุกหัวเมืองทางทะเลตะวันตก ใช่แต่เท่านั้นแม้คนในเมืองปีนังอันเป็นอาณาเขตของอังกฤษ คนก็พากันนับถือท่านพระครูวัดฉลอง เพราะที่เมืองปีนัง พลเมืองมีไทยและจีนเชื้อสายไทย ผู้ชายเรียกกันว่า "บาบ๋า" ผู้หญิงเรียกกันว่า "ยอหยา" ล้วนถือพระพุทธศาสนาอยู่เป็นอันมาก เขาช่วยกันสร้างวัดและนิมนต์พระสงฆ์ไทยไปอยู่ก็หลายวัด แต่ในเมืองปีนังไม่มีพระเถระ พวกชาวเมืองทั้งพระและคฤหัสถ์ จึงสมมติท่านพระครูวัดฉลองให้เป็นพระมหาเถระสำหรับเมืองปีนัง ถ้าสร้างโบสถ์ใหม่ก็นิมนต์ให้ไปผูกพัทธสีมา ถึงฤดูบวชนาคเมื่อก่อนเข้าพรรษา ก็นิมนต์ให้ไปนั่งเป็นอุปัชฌาย์บวชนาค และที่สุดแม้พระสงฆ์เกิดอธิกรณ์ ก็นิมนต์ไปให้ไต่สวนพิพากษา ท่านพระครูพิพากษาว่าอย่างไรก็เป็นสิทธิ์ขาดจึงเป็นอย่างสังฆปาโมกข์เมืองปีนังด้วยอีกเมืองหนึ่ง ผิดกับเมืองภูเก็ตเพียงเป็นด้วยส่วนตัวท่านเอง มิใช่ในทางราชการ ด้วยในสมัยนั้นยังไม่มีทางรถไฟ ชาวกรุงเทพ ฯ กับชาวเมืองปีนังยังห่างเหินกันมาก แต่มีเรือเมล์ไปมาในระหว่างเมืองปีนังกับเมืองภูเก็ตทุกสัปดาห์ ไปมาหากันได้ง่าย ท่านพระครูวัดฉลองอยู่มาจนแก่ชรา อายุเห็นจะกว่า ๘๐ ปี จึงมรณภาพ

เมื่อข้าพเจ้าออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว ไม่ได้ไปเมืองภูเก็ตมาช้านาน จนถึงรัชกาลที่ ๗ ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปเมืองภูเก็ตอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ.๒๔๗๑ เวลานั้นท่านพระครูวัดฉลองถึงมรณภาพเสียนานแล้ว ข้าพเจ้าคิดถึงท่านพระครูจึงเลยไปที่วัดฉลองด้วย ในคราวนี้สะดวกด้วยเมืองภูเก็ตมีถนนรถยนต์ไปได้หลายทาง รถยนต์ไปครู่เดียวก็ถึงวัดฉลอง เห็นวัดครึกครื้นขึ้นกว่าเคยเห็นแต่ก่อนจนแปลกตา เป็นต้นว่ากุฏีเจ้าอาวาสที่ท่านพระครูเคยอยู่ก็กลายเป็นตึกสองชั้น กุฏีพระสงฆ์และศาลาที่ก่อสร้างเพิ่มเติมขึ้นก็มีอีกหลายหลัง เขาบอกว่ามีผู้สร้างถวายท่านพระครูเมื่อภายหลัง แต่เมื่อมีผู้ไปสร้างสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น ท่านพระครูไม่ยอมให้แก้ไขในบริเวณโบสถ์ที่ท่านเคยลงไปอยู่เมื่อต่อสู้พวกจีนกำแพงแก้วที่พวกลูกศิษย์เคยอาศัยบังตัวรบจีนครั้งนั้นก็ไม่ให้รื้อแย่งแก้ไขยังคงอยู่อย่างเดิม ที่ในกุฏีของท่านพระครูเขาตั้งโต๊ะที่บูชาไว้ มีรูปฉายของท่านพระครูขยายเป็นขนาดใหญ่ใส่กรอบอย่างลับแล ตั้งไว้เป็นประธานบนโต๊ะนั้น มีรอยคนปิดทองแก้สินบนที่กระจกเต็มไปหมดทั้งแผ่นเหลือเป็นช่องว่างอยู่แต่ที่ตรงหน้าท่านพระครู ดูประหลาดที่ยังชอบบนปิดทองท่านพระครูอยู่ จนเมื่อตัวท่านล่วงลับไปนานแล้วไม้เท้าของท่านพระครูที่ชอบถือติดมือก็เอาวางไว้ข้างหน้ารูปและมีรอยปิดทองด้วยไม้เท้าอันนี้ก็มีเรื่องแปลกอยู่ พวกกรมการเมืองภูเก็ตเขาเคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังตั้งแต่ท่านพระครูยังอยู่ ว่ามีเด็กผู้หญิงรุ่นสาวคนหนึ่งในเมืองภูเก็ต เป็นคนมีวิสัยชอบพูดอะไรเล่นโลน ๆ ครั้งหนึ่งเด็กคนนั้นเจ็บ ออกปากบนตามภาษาโลนว่าถ้าหายเจ็บจะปิดทองตรงที่ลับของขรัวพ่อวัดฉลอง ครั้นหายเจ็บถือว่าพูดเล่นก็เพิกเฉยเสีย อยู่มาไม่ช้าเด็กคนนั้นก็กลับเจ็บไปอีก คราวนี้เจ็บมากหมอรักษาอาการก็ไม่คลายขึ้น พ่อแม่สงสัยจะเป็นด้วยถูกผีหรือด้วยแรงสินบน ถามตัวเด็กว่ามันได้บนบานไว้บ้างหรือไม่ แต่แรกตัวเด็กละอายไม่รับว่าได้บนไว้เช่นนั้น จนทนอาการเจ็บไม่ไหวจึงบอกความตามจริงให้พ่อแม่รู้ ก็พากันไปเล่าให้ท่านพระครูวัด

ฟังแล้วปรึกษาว่าควรจะทำอย่างไรดี ท่านพระครูว่าบนอย่างลามกเช่นนั้น ใครจะยอมให้ปิดทองได้ ข้างพ่อแม่เด็กก็เฝ้าอ้อนวอนด้วยกลัวลูกจะเป็นอันตราย ท่านพระครูมิรู้ที่จะทำประการใด จึงคิดอุบายเอาไม้เท้าอันนั้นสอดเข้าไปใต้ที่นั่งแล้วให้เด็กปิดทองที่ปลายไม้เท้า ผู้เล่าว่าพอแก้สินบนแล้วก็หายเจ็บ ข้าพเจ้าได้ถามท่านพระครูว่าเคยให้เด็กหญิงปิดทองปลายไม้เท้าแก้สินบนจริงหรือ ท่านเป็นแต่ยิ้มอยู่ไม่ตอบรับหรือปฏิเสธ จึงนึกเห็นจะเป็นเรื่องจริงดังเขาเล่า

เรื่องพระครูวัดฉลองยังได้เห็นอัศจรรย์ต่อมาอีกเมื่อข้าพเจ้าไปอยู่เมืองปีนังใน พ.ศ.๒๔๗๗ ไปที่วัดศรีสว่างอารมณ์เห็นมีรูปฉายท่านพระครูวัดฉลองเข้ากรอบลับแลตั้งอยู่บนโต๊ะเครื่องบูชาข้างพระประธานที่ในโบสถ์ และมีรอยปิดทองแก้สินบนเต็มไปทั้งแผ่นกระจก เฉกเช่นเดียวกับที่เมืองภูเก็ต เดี๋ยวนี้รูปนั้นก็ยังอยู่ที่วัดสว่างอารมณ์ดูน่าพิศวง พิเคราะห์ตามเรื่องประวัติเห็นว่าควรนับว่าพระครูวิสุทธิวงศาจารย์ (แช่ม) วัดฉลอง เป็นอัจฉริยบุรุษได้คนหนึ่งด้วยประการฉะนี้

หน้าว่าง

นิทานที่ ๓

เรื่องเสือใหญ่เมืองชุมพร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ (ร.ศ.๑๐๙) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเสด็จเลียบหัวเมืองแหลมมลายูทั้งปักษ์ใต้และฝ่ายตะวันตก กำหนดระยะทางเสด็จไปเรือจากกรุงเทพ ฯ ถึงเมืองชุมพร แต่เมืองชุมพรเสด็จโดยทางบก เข้าแหลมมลายูตรงกิ่วกระ ไปลงเรือที่เมืองกระบุรี ล่องลำน้ำปากจั่นลงไปยังเมืองระนอง ต่อนั้นเสด็จไปเรือทางทะเล แวะตามหัวเมืองฝ่ายตะวันตกจนตลอดพระราชอาณาเขต แล้วเลยไปอ้อมแหลมมลายูที่เมืองสิงคโปร์ เลียบหัวเมืองปักษ์ใต้ขึ้นมา เมื่อขากลับกรุงเทพ ฯ โปรดให้ข้าพเจ้าเป็นผู้จัดการเสด็จประพาสครั้งนั้น

เพราะเหตุใด จึงโปรดให้ข้าพเจ้าเป็นผู้จัดการเสด็จประพาส เป็นเรื่องอันหนึ่งในประวัติของตัวข้าพเจ้าเอง จะเล่าฝากไว้ด้วยตรงนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ (ร.ศ.๑๐๘) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ โปรดให้ข้าพเจ้าไปตามเสด็จเป็นมัคคุเทศก์ เพราะข้าพเจ้าได้เคยไปเที่ยวหัวเมืองทางนั้นรู้เบาะแสมาแต่ปีก่อนก็การที่เป็นมัคคุเทศก์นั้น

มีหน้าที่เป็นต้นรับสั่งกะการประพาสที่ต่าง ๆ ตลอดทางที่เสด็จไป ข้าพเจ้าสนองพระเดชพระคุณชอบพระราชหฤทัยสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง แต่นั้นมาจึงทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้าเป็นผู้จัดการเสด็จประพาส แต่ชอบเรียกกันเป็นคำแผลงภาษาอังกฤษว่า Lord Program Maker ตามเสด็จประพาสต่อมาเป็นนิตย์จนตลอดรัชกาลที่ ๕ และคงอยู่ในตำแหน่งนั้นสืบมาในรัชกาล ที่ ๖ อีก ๓ ปี รวมเวลาที่ได้เป็นผู้จัดการเสด็จประพาสอยู่ ๒๖ ปี จึงพ้นจากหน้าที่นั้นพร้อมกับถวายเวนคืนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ถึงรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้กลับเข้าไปจัดการเสด็จประพาสถวายอีก เมื่อเสด็จเลียบหัวเมืองมณฑลพายัพครั้งหนึ่ง และเสด็จเลียบหัวเมืองมณฑลภูเก็ตอีกครั้งหนึ่ง จึงอ้างได้ว่าได้รับราชการเป็นผู้จัดการเสด็จประพาสสนองพระเดชพระคุณมา ๓ รัชกาล แต่เมื่อไปตามเสด็จครั้งหลัง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกลับต้องทรงระวังมิให้ข้าพเจ้าเหนื่อยเกินไป เพราะตัวข้าพเจ้าแก่ชราอายุเกือบ ๗๐ ปีแล้ว ก็เป็นครั้งที่สุดซึ่งข้าพเจ้าได้จัดการเสด็จประพาสเพียงนั้น

เมื่อจัดการเสด็จประพาสครั้ง ร.ศ.๑๐๙ ข้าพเจ้าต้องล่วงหน้าลงไปจัดพาหนะสำหรับเดินทางบก และตรวจพลับพลาที่ประทับ กับทั้งการทำทางที่จะเสด็จไปแต่เมืองชุมพรจนถึงเมืองระนอง แล้วจึงกลับมาเข้าขบวนตามเสด็จที่เมืองชุมพร ข้าพเจ้าไปถึงเมืองชุมพรได้ฟังเขาเล่าเรื่องเสือใหญ่ซึ่งกำลังดุร้ายกินผู้คนอยู่ในแขวงเมืองชุมพรในเวลานั้น และไปมีเหตุขึ้นเนื่องด้วยเรื่องเสือตัวนั้น เห็นเป็นเรื่องแปลกประหลาด จึงเขียนเล่าไปยังหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งข้าพเจ้าเป็นกรรมการอยู่ด้วยคนหนึ่ง สำหรับให้ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ดูเรื่องเข้ากับนิทานโบราณคดีที่เขียนบัดนี้เหมาะดี จึงคัดสำเนาจากหนังสือวชิรญาณวิเศษมาแก้ไขถ้อยคำบ้างเล็กน้อย และเขียนเล่าเรื่องเสือตัวนั้นอันมีต่อมาเมื่อภายหลัง ยังไม่ปรากฏในหนังสือซึ่งข้าพเจ้าเขียนไว้แต่ก่อน เพิ่มเติมให้สิ้นกระแสความ เรื่องที่เขียนไว้แต่เดิมดัง

ต่อไปนี้

เรื่องเสือใหญ่ที่เมืองชุมพร

เรื่องที่จะกล่าวต่อไปนี้ กล่าวตามที่ข้าพเจ้าได้ยินด้วยหูและได้เห็นด้วยตาของตัวเอง เพราะฉะนั้นท่านผู้อ่านอย่าได้สงสัยว่าเป็นความเท็จซึ่งแต่งแต่โดยเดาเลย เป็นความจริงแท้ทีเดียว

เมื่อวันที่ ๖ เมษายน (ร.ศ.๑๐๙) นี้) ข้าพเจ้าไปถึงปากน้ำเมืองชุมพร ลงเรือโบตขึ้นไปที่บ้านด่าน หาเรือซึ่งจะรับขึ้นไปเมืองชุมพร ด้วยเรือไฟที่มาส่งข้าพเจ้าเขาจะต้องรีบใช้จักรไปราชการที่อื่นอีก ขณะเมื่อข้าพเจ้านั่งพักคอยเรืออยู่ที่บ้านด่านนั้น ได้สนทนากับขุนด่านและกรมการราษฎรชาวปากน้ำชุมพรหลายคน ซึ่งข้าพเจ้าได้รู้จักมาแต่ก่อนบ้าง ที่ยังไม่รู้จักบ้าง พูดจาไต่ถามถึงทุกข์สุขต่าง ๆ ตลอดไปจนเรื่องการทำมาหากินของราษฎร และเรื่องสัตว์สิงห์ต่าง ๆ คือ เสือเป็นต้น เขาจึงเล่าให้ฟังเป็นปากเดียวกันดังนี้ว่าในเวลานั้นมีเสือดุที่แขวงเมืองชุมพรตัวหนึ่ง เสือนั้นตัวยาวสัก ๙ ศอก เท้าเป้าข้างหนึ่ง จึงเรียกกัน "อ้ายเป๋" เที่ยวกัดกินคนตามแขวง บ้านใหม่ บ้านละมุเสียหลายคน ประมาณกันแต่หกเจ็ดคนขึ้นไปถึงสิบคนยี่สิบคน และว่าเสือตัวนี้กล้าหาญผิดกับเสือซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน ถึงเข้ากัดคนกลางวันแสก ๆ บางทีคนนั่งทอผ้าอยู่ใต้ถุนเรือน ก็เข้ามาฉวยเอาไปบางคนไปขึ้นพะองทำตาลก็มาคาบเท้าลากไป จนชาวบ้านชาวเมืองพากันครั่นคร้าม ไม่อาจจะไปป่าหากินแต่คนเดียวสองคนได้ บางคนก็ว่าเป็นเสือสมิงศักดิ์สิทธิ์ ไม่มีผู้ใดอาจจะไปดักหรือไปยิงจนทุกวันนี้เขาเล่าให้ฟังอย่างนี้ ได้สืบถามตามชาวเมืองจนกระทั่งกรมการทั้งเมืองชุมพรและเมืองกระบุรี ก็รู้เรื่องเสือดุตัวนี้แทบทุกคน ข้าพเจ้าจึงให้ทำบัญชีรายชื่อคนถูกเสือกัด ซึ่งตามภาษาชาวชุมพรเขาเรียกว่า "เสือขบ" ไว้สำหรับกราบทูลพระเจ้าอยู่หัว ได้รายชื่อเขาจดมาให้ดังนี้

อำเภอท่าแซะ แขวงเมืองชุมพร จำนวนคนที่เสือขบ นายช่วย

ผัวอำแดงจันทร์ ตำบลบางรึกคนหนึ่ง อำแดงเกต บ้านหาดพังไกรคนหนึ่ง นายน้อย บ้านท่าแซะคนหนึ่ง นายเบี้ยวบ้านท่าแซะคนหนึ่ง อำแดงเข้า ภรรยานายลอม บ้านคูริงคนหนึ่ง หลานนายยอด บ้านหาดพังไกรคนหนึ่ง นายนองผัวอำแดงสายทอง บ้านรับร่อคนหนึ่ง นายน้อยบุตรขุนตะเวน บ้านล่อคนหนึ่ง นายเชดบ้านหาดหงคนหนึ่ง รวมที่ได้รายชื่อ ๙ คน บัญชีได้เพิ่มเติมมาจากเมืองกระบุรีมีรายการพิสดารออกไป

๑) นายอ่อน หมายเลขกองกลาง อยู่บ้านรับร่อ ไปตัดจากมุงเรือนที่ปลายคลองรับร่อ เมื่อเดือนพฤศจิกายน เวลาบ่าย ๕ โมง เสือกัดตายตามผีไม่ได้

๒) นายนอง ว่าที่หมื่นจบ คุมเลขกองด่านอยู่บ้านหาดพังไกร ไปขึ้นทำน้ำตาลที่กลางนาหาดพังไกรเมื่อเดือนตุลาคมข้างขึ้น เวลากลางวันตะวันเที่ยง พอกลับลงมาจากปลายตาล เสือกัดตาย ตามผีมาได้ครึ่งหนึ่ง

๓) อำแดงแป้น ลูกขุนชนะ คุมเลขกองกลางอยู่บ้านท่าญวน ไปหาผักริมนาท่าญวน เมื่อเดือนตุลาคมข้างแรมกลางวันบ่าย ๓ โมง เสือกัดตายตามผีได้

๔) นายเบน เป็นเลขกองกลาง อยู่บ้านท่าญวน ไปหาตัวเลขจะพามาทำทางรับเสด็จที่เมืองกระ เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ เวลาพลบค่ำเสือกัดตายที่นาป่าตอ อำเภอท่าญวน

๕) อำแดงเลี้ยน ภรรยานายพลอย เลขกองกลางอยู่บ้านเขาปูน นั่งสานสาดอยู่ที่ใต้ถุนร้าน ไล่นกที่ในไร่ เวลาตะวันเที่ยง เสือกัดตาย ตามผีได้

ตามคำที่เล่าและสืบได้ชื่อกับจำนวนคนที่เสือกัดพอฟังเป็นยุติได้ ว่าที่เมืองชุมพรเดี๋ยวนี้มีเสือตัวใหญ่ดุร้ายกัดคนตายเสียหลายคน ชาวบ้านชาวเมืองพากันครั่นคร้ามเสือตัวนั้นอยู่แทบทั่วกันทั้งเมือง นี่ว่าตามที่ได้ยินด้วยหู ทีนี้จะเล่าถึงที่ได้เห็นด้วยตาตัวเองต่อไป

เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปถึงเมืองชุมพร แต่แรกเจ้าเมืองกรมการเขาจะให้พักที่ทำเนียบริมจวนเจ้าเมือง แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าห่างไกลจากธุระของข้าพเจ้า จึงขอไปพักอยู่ที่ทำเนียบชายทุ่งริมที่ทำพลับพลารับเสด็จ ในค่ำวันนั้นกรมการเขาจัดคนมากองไฟรอบที่พักข้าพเจ้า (ซึ่งยังไม่ได้ทำรั้วล้อม) มีผู้คนนั่งอยู่ด้วยกันหลายสิบคน ทั้งคนที่ไปด้วยและชาวหัวเมือง พวกคนทำพลับพลาก็อีกหลายร้อยคนอยู่ในชายทุ่งนั้นด้วยกัน ในคืนแรกไปอยู่ข้าพเจ้านอนหลับตลอดรุ่งต่อเช้าขึ้นจึงได้ทราบว่า เมื่อเที่ยงคืนพวกกองไฟร้องโวยวายกันขึ้น พวกที่ไปกับข้าพเจ้าให้ไปสืบถาม ได้ความว่าได้ยินเสียงเสือเข้ามาร้องอยู่ที่ริมบึงต่อชายทุ่งนั้น เสียงที่ร้องนี้พวกที่ไปกับฉันได้ยินก็มี แต่คนพวกนั้นไม่เคยได้ยินเสียงเสือ ไล่เลียงเข้าก็เป็นแต่ว่าได้ยินเสียง แต่จะเป็นเสียงอะไรก็ไม่รู้ ข้าพเจ้าถามกรมการว่าในที่เล่านั้นเสือเคยเข้ามาหรือไม่ เขาบอกว่าเคยเข้ามาอยู่บ้าง ก็เป็นสงบกันไป จนค่ำวันที่สอง ข้าพเจ้านอนกำลังหลับสนิท สะดุ้งตกใจได้ยินเสียงโวยวายโกลาหลกันใหญ่ ลุกทะลึ่งออกมาดูเห็นบรรดาพวกที่ไปกับข้าพเจ้าซึ่งนอนอยู่ในเรือนหลังเดียวกัน บางคนปีนขึ้นไปอยู่บนขื่อก็มี ที่เข้าห้องปิดประตูก็มี นอกจากนั้นก็ลุกขึ้นยืนอยู่บนที่นอนของตน ล้วนแต่โบกมือเฮ้อว ๆ ๆ ๆ อยู่ด้วยกันเต็มเสียง ข้าพเจ้ามัวนอนไม่รู้ว่าเรื่องราวอันใด ก็พลอยเฮ้อวไปด้วยกับเขาสองสามที จึงได้สติถามว่า "อะไรกัน" เขาบอกว่าเสือเข้ามา ข้าพเจ้าร้องห้ามให้สงบโวยวายกันลง ในขณะนั้นเดือนหงายสว่างมองไปดูเห็นพวกที่ไปด้วยกันที่อยู่เรือนอีกหลังหนึ่งตรงกันข้าม กำลังลุกขึ้นโบกมือร้องเฮ้อวๆ เหมือนเช่นพวกข้างนี้ ส่วนพวกหัวเมืองทั้งที่มาทำพลับพลาและมากองไฟล้อมทำเนียบ เบ็ดเสร็จเห็นจะกว่า ๓๐๐ คน ดูรวมกันเป็นจุกๆอยู่ที่นั่นหมู่หนึ่ง อยู่ที่นี่หมู่หนึ่งเป็นกลุ่ม ๆ กันไป ต่างร้องโวยวายกันทั่วทุกคน เสียงโวยวายในเวลานั้น ถ้าจะประมาณแต่ในวังก็เห็นจะได้ยินถึงเสาชิงช้า ค่อยสงบลง ๆ จนเงียบกันเกือบเป็นปกติ ข้าพเจ้าจึงให้คนไปสืบถามให้ได้ความว่าเสือมันเข้ามาทางไหนและได้ทำใครเป็น

อันตรายบ้างหรืออย่างไร สืบถามซักไซ้ก็ได้ความว่า ต้นเหตุเกิดที่โรงไว้ของข้างหลังเรือนข้าพเจ้าพัก โรงนั้นเป็นโรงใหญ่ไม่มีฝาอยู่สองด้านมีคนนอนอยู่หลายคน คนหัวเมืองคนหนึ่งละเมอเสียงโวยวายขึ้น คนหัวเมืองอีกคนหนึ่งก็ตกใจทะลึ่งขึ้นร้องว่า "เสือ" แล้วก็วิ่งหนี ด้วยเข้าใจว่าเสือมากัดอ้ายคนละเมอ ส่วนอ้ายคนละเมอเห็นเขาวิ่งร้อง "เสือ เสือ" ก็สำคัญว่าเสือเข้ามา พลอยลุกขึ้นวิ่งร้องว่า"เสือ"ตามเขาไป อ้ายสองคนนี้ เข้าที่ไหนคนก็ลุกขึ้นร้องโวยวายต่อ ๆ ไป ด้วย ครั้นได้ความชัดอย่างนี้ก็ได้แต่หัวเราะกันไป อีกกว่าชั่วโมงจึงสงบเงียบหลับกันไปอีก นี่แลที่ข้าพเจ้าได้เห็นในเรื่องเสือตัวใหญ่นั้นด้วยตาของข้าพเจ้าเอง แต่มิใช่ได้เห็นตัวเสือใหญ่นั้นดอกนะ (เรื่องที่ลงหนังสือวชิรญาณวิเศษหมดเพียงเท่านี้) หนทางบกที่เดินข้ามกิ่วกระแต่เมืองชุมพรไปจนลำน้ำปากจั่น ณ เมืองกระบุรี ระยะทางเพียง ๑,๐๘๓ เส้น พวกชาวเมืองที่ไปมาค้าขาย เขาเดินวันเดียวตลอดแต่ขบวนเสด็จผู้คนมากต้องกะให้เดินเป็น ๒ วัน เพราะต้องข้ามเขาบรรทัดเป็นทางกันดาร ได้ลองนับที่ต้องขึ้นเขาและลงข้ามไหล่เขาถึง ๓๑ แห่ง ข้ามลำธาร ๕๓ แห่ง ลุยไปตามลำธาร ๒๑ แห่ง พาหนะก็ใช้ได้แต่ช้างม้ากับคนเดินหาบหาม ขบวนคนมากต้องเดินช้าอยู่เอง เมื่อข้าพเจ้าล่วงหน้าไปตรวจทางครั้งนั้น ได้พบเห็นของประหลาดที่ไม่เคยรู้เห็นมาแต่ก่อนบางอย่าง จะเล่าไว้ด้วยอย่างหนึ่งคือ ต้นไม้ใบมีพิษเรียกว่า "ตะลังตังช้าง" เป็นต้นไม้ขนาดย่อมสูงราวห้าหกศอกขึ้นแทรกแซมต้นไม้อื่นอยู่ในป่า ไม้อย่างนี้ที่ครีบใบมีขนเป็นหนามเล็ก ๆ อยู่รอบใบถ้าถูกขนนั้นเข้าก็เกิดพิษให้เจ็บปวด เขาว่าพิษร้ายแรงถึงช้างกลัว เห็นต้นก็ไม่เข้าใกล้ เพียงเอาใบตะลังตังช้างจี้ให้ถูกตัวช้างก็วิ่งร้องไป จึงเรียกว่าตะลังตังช้าง ชาวเมืองชุมพรเล่าต่อไปว่า หาดริมลำธารแห่งหนึ่งในทางที่ข้าพเจ้าไปนั้น เรียกกันว่า "หาดพม่าตาย" เพราะเมื่อพม่ามาตีเมืองไทยในรัชกาลที่ ๒ พักนอนค้างที่หาดนั้น พวกหนึ่งไม่รู้ว่าใบตะลังตังช้างมีพิษเอามาปูนอน รุ่งขึ้นก็ตายหมดทั้งพวก คนไปเห็นพม่านอนตายอยู่ที่หาดจึงเรียก

ว่า หาดพม่าตายแต่นั้นมา แต่ข้าพเจ้าฟังเล่าออกจะสงสัยว่าที่จริงเห็นจะเป็นเมื่อพม่าหนีไทยกลับไป มีพวกที่ถูกบาดเจ็บถึงสาหัสไปตายลงที่หาดนั้น จึงเรียกว่า หาดพม่าตายมาแต่เดิม เผอิญคนไปเห็นที่แถวนั้นมีต้นตะลังตังช้างชุม ผู้ที่ไม่รู้เหตุเดิมจึงสมมติว่าตายเพราะถูกพิษสงของใบไม้ตั้งแต่แรก พอหนีเอาตัวรอดได้ไหนจะนอนทนพิษอยู่จนขาดใจตาย ยังมีบางคนกล่าวต่อไปอีกอย่างหนึ่งว่าใบตะลังตังช้างนั้นถ้าตัดเอาครีบตรงที่มีขนออกเสียให้หมดแล้ว ใช้เป็นผักจิ้มน้ำพริกหรือใส่แกงกินอร่อยดี ดูก็แปลกแต่ข้าพเจ้าไม่ได้ทดลองให้ใครกินใบตะลังตังช้างหรือเอาจี้ช้างให้ข้าพเจ้าดู เป็นแต่ให้เอามาพิจารณาดู รูปร่างอยู่ในประเภทใบไม้เหลี่ยม เช่นใบมะเขือ ขนาดเขื่องกว่าใบพลูสักหน่อยหนึ่ง แต่ที่ครีบมีขนเหมือนขลิบรอบทั้งใบ ใบไม้มีพิษพวกนั้นยังมีอีก ๒ อย่างเรียกว่า "ตะลังตังกวาง" อย่างหนึ่ง "สามแก้ว" อย่างหนึ่ง แต่รูปใบรีปลายมนเป็นไม้ต่างพรรณกับตะลังตังช้าง เป็นแต่ที่ครีบมีขนเช่นเดียวกัน และว่าพิษสงอ่อนไม่ร้ายแรงถึงตะลังตังช้าง ได้ยินเขาว่าทางข้างเหนือที่เมืองลำพูน ต้นตะลังตังกวางก็มี แต่ข้าพเจ้าไม่ได้เห็นแก่ตาเหมือนที่แหลมมลายู

เมื่อไปถึงตำบล "บกอินทนิล" ในแดนเมืองกระบุรีซึ่งจัดเป็นที่ประทับร้อน ในวันที่ ๒ ก็เห็นของประหลาดอีกข้าพเจ้าได้ยินเสียงสัตว์ร้องอยู่ในป่าที่ต้นเลียบใหญ่ใกล้ ๆ กับที่ประทับ ฟังเหมือนเสียงตุ๊กแก ไปดูก็เห็นตุ๊กแกมีอยู่ในโพรงต้นเลียบนั้นหลายตัว ออกประหลาดใจ เพราะเคยสำคัญมาแต่ก่อนว่าตุ๊กแกมีแต่ตามบ้านผู้เรือนคน เพิ่งไปรู้เมื่อครั้งนั้นว่าตุ๊กแกป่าก็มีต่อนั้นมาอีกหลายปี ข้าพเจ้าตามเสด็จไปเมืองชวาเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๙ ตอนเสด็จไปทอดพระเนตรภูเขาไฟโบรโม ประทับแรมอยู่ที่บนเขาโตสารีห้องที่ข้าพเจ้าอยู่ในโฮเต็ล ใกล้กับห้องของนักปราชญ์ฝรั่งผู้เชี่ยวชาญวิชาสัตวศาสตร์คนหนึ่ง ซึ่งออกมาเที่ยวหาสัตว์แปลกๆทางตะวันออกนี้ จะเป็นเยอรมันหรือฮอลันดาหาทราบไม่ แต่ดูเป็นคนแก่แล้วพูดกันได้ในภาษาอังกฤษจึงชอบพูดจาสนทนากัน

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961175740

แกบอกว่าที่ในป่าเมืองชวามีสัตว์ประหลาดอย่างหนึ่ง เวลาคนเดินทางนอนค้างอยู่ในป่า มันมักลอบมาอมหัวแม่ตีนดูดเอาเลือดไปกิน คนนอนไม่รู้สึกตัว เป็นแต่อ่อนเพลียไปจนถึงตายก็มี ข้าพเจ้าว่าสัตว์อย่างนั้นในเมืองไทยก็มี เรียกว่า "โป่งค่าง" ข้าพเจ้าเคยได้ยินเขาเล่าว่ามันลอบดูดเลือดคนกินเช่นนั้น แต่ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นรูปร่างของมันว่าเป็นอย่างไร แกบอกว่าแกหาตัวสัตว์อย่างนั้นได้ที่ในเมืองชวาหลายตัว ข้าพเจ้าอยากเห็น แกจึงพาเข้าไปดูในห้องสำนักงานของแกเห็นเอาใส่ขวดแช่เหล้าไว้ เข้าไปพิจารณาดูก็ตุ๊กแกเรานี่เอง จึงหวนรำลึกขึ้นทันทีถึงตุ๊กแกในโพรงต้นเลียบที่บกอินทนิล คงเป็นตุ๊กแกป่านั่นเองที่เราเรียกกันว่า ตัวโป่งค่าง

เมื่อข้าพเจ้าไปพักอยู่ที่เมืองระนอง ก็มีเรื่องแปลกประหลาดเกิดขึ้นอีกเรื่องหนึ่ง สมัยนั้นยังไม่มีตำรวจภูธร กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ผู้บัญชาการทหารเรือ ทรงจัดให้ทหารเรือหนึ่ง มีนายเรือคุมไปสำหรับรักษาที่พักของข้าพเจ้า ทหารเรือพวกนั้นจึงไปด้วยกันกับข้าพเจ้าจนถึงเมืองระนอง วันหนึ่งข้าพเจ้ากำลังนั่งอยู่กับพระยาระนอง (คอซิมก้อง ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยาดำรงสุจริต ฯ สมุหเทศาภิบาลมณฑลชุมพร) และพระกระบุรี (คอซิมบี๊ ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต) ข้าราชการที่ไปกับข้าพเจ้าก็นั่งอยู่ด้วยหลายคน ขณะนั้นนายทหารเรือป่วยไปคนหนึ่ง อาการเป็นไข้ตัวร้อนและมีเม็ดผุดขึ้นตามผิวหนัง ดูเหมือนจะออกฝีดาษ พอพระยาระนองกับพระกระบุรีได้ยินก็ตกใจ ออกปากว่าน่าจะเกิดลำบากเสียแล้ว เพราะราษฎรแถวนั้นยังกลัวฝีดาษยิ่งนัก ผิดกับชาวหัวเมืองชั้นใน ถ้ารู้ว่ามีคนออกฝีดาษอยู่ที่นั่นเห็นจะพากันหลบหนี ไม่มีใครทำการรับเสด็จ ข้าพเจ้าก็ตกใจถามว่าจะทำอย่างไรดี เจ้าเมืองทั้งสองคนบอกว่า ตามประเพณีของราษฎรทางนั้น ถ้ามีคนออกฝีดาษที่บ้านไหน พวกชาวบ้านช่วยกันปลูกทับกระท่อมให้คนเจ็บไปอยู่ต่างหาก หายาและข้าวปลาอาหารไปวางไว้ให้ที่กระท่อม แล้วพวกชาวบ้านพากันทิ้งบ้านเรือน

ไปอยู่เสียให้ห่างไกลจนคนไข้หายสนิทจึงกลับมา ถ้าคนไข้ตายก็เผาเสียให้สูญไปด้วยกันกับกระท่อม เขาอยากให้ข้าพเจ้าส่งทหารเรือคนที่เจ็บไปไว้ที่เกาะว่างผู้คน กลางลำน้ำปากจั่น เขาจะให้ไปปลูกทับกระท่อมที่อาศัยและจะลองหาคนที่ออกฝีดาษแล้วไปช่วยอยู่รักษาพยาบาลมิฉะนั้น ถ้าข้าพเจ้าพาคนไข้กลับไปด้วย ไปถึงไหนราษฎรที่ทำงานอยู่ที่นั่นก็คงพากันหลบหนีไปหมด ข้าพเจ้าสงสารทหารเรือคนไข้ยังมิรู้ที่จะว่าประการใด พระทิพจักษ์ ฯ หมอที่ไปประจำตัวข้าพเจ้าพูดขึ้นว่า จะไปตรวจดูเสียให้แน่ก่อน แกไปสักครู่หนึ่งเดินยิ้มกลับมา บอกว่าไม่ต้องทรงพระวิตกแล้ว คนเจ็บเป็นแต่ออกอีสุกอีใสมิใช่ฝีดาษเพราะเม็ดที่ขึ้นห่าง ๆ กันเป็นพืดเหมือนเม็ดฝีดาษ พิษไข้ก็ไม่ร้ายแรงเหมือนอย่างออกฝีดาษ รักษาไม่กี่วันก็หาย ได้ฟังดังนั้นก็โล่งใจไปด้วยกันหมดขากลับจากเมืองระนอง พระทิพจักษ์ ฯ แกรับคนไข้มาในเรือลำเดียวกับแกเมื่อขึ้นเดินบกข้าพเจ้าก็จัดช้างตัวหนึ่งให้คนไข้นอนมาในสัปคับนำหน้าช้างตัวที่ข้าพเจ้าขี่มาจนถึงเมืองชุมพร รักษาไม่กี่วันก็หายเป็นปกติต่อเมื่อคนไข้หายสนิทแล้ว พระทิพจักษ์ ฯ จึงกระซิบบอกข้าพเจ้าว่าที่จริงทหารเรือคนนั้นออกฝีดาษนั่นเอง แต่ออกอย่างบางพิษสงไม่ร้ายแรง แกเห็นพอจะพามาได้จึงคิดเอากลับมา ข้าพเจ้าก็มิรู้ที่จะว่าประการใดนอกจากขอบใจ เพราะรอดลำบากมาได้ด้วยมายาของแก

เรื่องเสด็จเลียบหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก เมื่อ ร.ศ. ๑๐๙ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้โดยพิสดาร พิมพ์อยู่ในหนังสือ "เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู" แล้ว ข้าพเจ้าจะเล่าแต่เรื่องเสือใหญ่ต่อไป เมื่อเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯแล้ว ต่อมาไม่ช้าใน พ.ศ. ๒๔๓๓ นั่นเอง ได้ข่าวว่าเสือใหญ่ที่เมืองชุมพรถูกยิงตายแล้ว ข้าพเจ้าอยากรู้เรื่องที่ยิงเสือตัวนั้น ให้สืบถามได้ความว่าชาวเมืองชุมพรคนหนึ่ง มีกิจธุระจะต้องเดินทางไปในป่าเอาปืนติดมือไปด้วย แต่มิได้ตั้งใจจะไปยิงเสือ เดินไปในเวลากลางวัน พอเลี้ยวต้นไม้ที่บังอยู่ริมทางแห่งหนึ่ง ก็เจอะอ้ายเป่เสือใหญ่ประชันหน้ากัน

ใกล้ ๆ ชายคนนั้นมีสติเพียงลดปืนลงจากบ่าขึ้นนกหลับตายิงไปตรงหน้า แล้วก็ทิ้งปืนวิ่งหนีเอาตัวรอด แต่เป็นเพราะพบเสือใกล้ ๆ ข้างฝ่ายเสือก็เห็นจะไม่ได้คาดว่าจะพบคนคงยืนชะงักอยู่ ลูกปืนจึงถูกที่หัวเสือตายอยู่กับที่สิ้นชีวิตเสือใหญ่เพียงนั้น แต่ยังไม่หมดเรื่อง ข้าพเจ้านึกถึงความหลังเกิดอยากได้หนังหรือหัวกะโหลกเสือตัวนั้น ให้ไปถามหา ได้ความว่า เมื่ออ้ายเป๋ถูกยิงตายแล้ว กำนันนายตำบลเอาซากไปส่งต่อพระยาชุมพร (ยัง) พระยาชุมพรออกเงินให้เป็นบำเหน็จแก่คนยิง แล้วได้ซากเสือไว้มิรู้จะทำอย่างไร มีเจ๊กไปขอซื้อว่าจะเอาไปทำยา พระยาชุมพรก็เลยขายซากให้เจ๊กไป ข้าพเจ้าให้ลงไปถามหาช้าไป จึงไม่ได้หนังหรือหัวกะโหลกอ้ายเป๋ดังประสงค์ เป็นสิ้นเรื่องเสือใหญ่เมืองชุมพรเพียงเท่านี้

นิทานที่ ๔

เรื่องห้ามไม่ให้เจ้าไปเมืองสุพรรณ

มีคติโบราณถือกันมาแต่ก่อนว่า ห้ามมิให้เจ้านายเสด็จไปเมืองสุพรรณบุรีจะห้ามมาแต่เมื่อใด ห้ามเพราะเหตุใด ถ้าเจ้านายเสด็จไป จะเป็นอย่างไร สืบสวนก็ไม่ได้ความเป็นหลักฐาน เป็นแต่อ้างกันต่าง ๆ ว่า เพราะเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณบุรีไม่ชอบเจ้า เกรงจะทำอันตรายบ้าง ว่ามีอะไรเป็นอัปมงคลอยู่ที่เมืองสุพรรณ เคยทำให้เจ้านายที่เสด็จไปเสียพระจริตบ้าง แต่เมื่อมีคติโบราณห้ามอยู่อย่างนั้น เจ้านายก็ไม่เสด็จไปเมืองสุพรรณ เพราะไม่อยากฝ่าฝืนคติโบราณหรือไม่กล้าทูลลา ด้วยเกรงพระเจ้าอยู่หัวจะไม่พระราชทานอนุญาตให้ไป อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏว่าเจ้านายพระองค์ไหนได้เคยเสด็จไปเมืองสุพรรณ จนมาตกเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้าที่จะเป็นผู้เพิกถอนคตินั้น ดูก็ประหลาดอยู่

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ในปีนั้นข้าพเจ้าออกไปตรวจหัวเมืองต่าง ๆ ทางฝ่ายเหนือ ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาไปถึงเมืองพิษณุโลก

สวรรคโลก สุโขทัย เมืองตาก แล้วกลับมาลงทางเมืองกำแพงเพชร มาประจบทางขาขึ้นที่เมืองนครสวรรค์ แล้วล่องลงมาถึงเมืองอ่างทอง หยุดพักอยู่ ๒ วัน สั่งเจ้าเมืองกรมการให้หาม้าพาหนะ กับคนหาบหามสิ่งของ เพื่อจะเดินทางบกไปเมืองสุพรรณบุรี เวลานั้นพระยาอินทรวิชิต (เถียร) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดอ่างทอง แกได้รับราชการในกรมมหาดเล็กแต่ในรัชกาลที่ ๔ เคยอุ้มข้าพเจ้ามาเมื่อยังเป็นเด็กจึงคุ้นกันสนิทกว่าขุนนางที่เป็นชาวหัวเมือง แต่สังเกตดูแกไม่เต็มใจจะให้ข้าพเจ้าไปเมืองสุพรรณ บอกว่าหนทางไกลไม่มีที่จะพักแรม และท้องทุ่งที่จะเดินทางไปก็ยังเป็นน้ำเป็นโคลน ถ้าข้าพเจ้าไปเกรงจะลำบาก ข้าพเจ้าตอบว่า เมื่อขึ้นไปเมืองเหนือได้เคยเดินบกทางไกล ๆ มาหลายแห่งแล้ว เห็นพอจะทนได้ไม่เป็นไรดอกทั้งได้สั่งให้เรือไปคอยรับอยู่ที่เมืองสุพรรณ พวกเมืองสุพรรณรู้กันหมดว่าข้าพเจ้าจะไป ถ้าไม่ไปก็อายเขา แกได้ฟังตอบก็ไม่ว่ากระไรต่อไป แต่แกไม่นิ่งออกจากข้าพเจ้าแกไปหาพระยาวรพุทธิโภคัยซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในราชการที่ไปกับข้าพเจ้าไปถามว่า “นี่ในกรมท่านไม่ทรงทราบหรือว่าเขาห้ามไม่ให้เจ้านายเสด็จไปเมืองสุพรรณ ทำไมเจ้าคุณไม่ทูลห้ามปราม” พระยาวรพุทธิฯ ก็เห็นจะออกตกใจมาบอกข้าพเจ้าตามคำที่พระยาอ่างทองว่า ข้าพเจ้าสั่งพระยาวรพุทธิ ฯ ให้กลับไปถามพระยาอ่างทองว่า ห้ามเพราะเหตุใดแกรู้หรือไม่ พระยาอ่างทองบอกมาว่า “เขาว่าเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณไม่ชอบเจ้านาย ถ้าเสด็จไปมักทำให้เกิดภัยอันตราย” ข้าพเจ้าได้ฟังก็เข้าใจในขณะนั้นว่า เหตุที่พระยาอ่างทองไม่อยากให้ข้าพเจ้าไปเมืองสุพรรณคงเป็นเพราะแกมีความภักดีต่อพระราชวงศ์เกรงว่าจะเกิดภัยอันตรายแก่ข้าพเจ้าจึงห้ามปราม ถ้าเป็นเจ้านายพระองค์อื่นก็เห็นจะคิดอุบายบอกปัดไม่จัดพาหนะถวาย แต่ตัวข้าพเจ้าเผอิญเป็นทั้งเจ้าและเป็นนายของแกในตำแหน่งราชการ ไม่กล้าบอกปัดจึงพยายามห้ามอย่างนั้น ข้าพเจ้าสั่งพระยาวรพุทธิ ฯ ให้ไปชี้แจง แก่พระยาอ่างทองว่า ข้าพเจ้าเคยได้ยินว่าไม่ให้เจ้านายเสด็จไปเมืองสุพรรณ แต่ยังไม่รู้ว่าห้ามเพราะ

เหตุใด เมื่อได้คำอธิบายของพระยาอ่างทองว่า เพราะเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณไม่ชอบเจ้านาย ข้าพเจ้าคิดว่าเทพารักษ์มีฤทธิ์เดช ถึงสามารถจะให้ร้ายดีแก่ผู้อื่นได้ จะต้องได้สร้างบารมีมาแต่ชาติปางก่อน ผลบุญจึงบันดาลให้มาเป็นเทพารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ถึงเพียงนั้น ก็การสร้างบารมีนั้นจำต้องประกอบด้วยศีลธรรมความดี ถ้าปราศจากศีลธรรมก็หาอาจจะเป็นเทพารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ได้ไม่ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าเห็นว่า เทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณคงอยู่ในศีลธรรม รู้ว่าข้าพเจ้าไปเมืองสุพรรณเพื่อจะทำนุบำรุงบ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน คงจะกลับยินดีอนุโมทนาด้วยเสียอีก ไม่เห็นว่าน่าวิตกอย่างไร พระยาอ่างทองจนถ้อยคำสำนวนก็ไม่ขัดขวางต่อไป

ข้าพเจ้าออกจากเมืองอ่างทองแต่พอรุ่งเช้า ต้องลงเรือข้ามลำน้ำน้อยที่ตั้งเมืองวิเศษไชยชาญแต่ก่อน แล้วขี่ม้าต่อไป ท้องที่ในระหว่างเมืองอ่างทองกับเมืองสุพรรณเป็นทุ่งตลอดทาง เวลานั้นเป็นต้นฤดูแล้ง บางแห่งแผ่นดินแห้งพอขี่ม้าควบได้ บางแห่งยังไม่แห้งสนิทได้แต่ขี่สะบัดย่าง บางแห่งก็เป็นน้ำเป็นโคลนต้องให้ม้าเดินลุยน้ำไป แต่เป็นที่นามีหมู่บ้านราษฎรเป็นระยะออกไปจนใกล้จะต่อแดนเมืองสุพรรณ จึงเป็นป่าพง ที่ว่างอยู่ตอนหนึ่งเรียกว่า “ย่านสาวร้องไห้” ชื่อนี้เคยได้ยินเรียกหลายแห่งหมายความเหมือนกันหมด ว่าที่ตอนนั้นเมื่อถึงฤดูแล้งแห้งผากคนเดินทางหาน้ำกินไม่ได้ ข้าพเจ้าขี่ม้าไปตั้งแต่เช้าจนสาย ออกจะหิวเหลียวหาคนพวกหาบอาหารก็ตามไม่ทัน ถึงบ้านชาวนาแห่งหนึ่งมีพวกชาวบ้านพากันออกมานั่งคอยรับและมีแก่ใจหาสำรับกับข้าวตั้งเรียงไว้ที่หน้าบ้าน เตรียมเลี้ยงพวกข้าพเจ้าที่จะผ่านไป ข้าพเจ้าลงจากม้าไปปราศรัย แล้วเปิดฝาชีสำรับดู เห็นเขาหุงข้าวแดงแต่เป็นข้าวใหม่ในปีนั้น มาเลี้ยงกับปลาแห้งปีใหม่นั้นเหมือนกัน นอกจากนั้นมีกับข้าวอย่างอื่นอีกสองสามสิ่ง ซึ่งไม่น่ากิน แต่เห็นข้าวใหม่กับปลาแห้งก็อยากกินด้วยกำลังหิว เลยหยุดพักกินข้าวที่ชาวบ้านเลี้ยงอร่อยพิลึกยังไม่ลืมจนบัดนี้ สังเกตดูชาวบ้านเห็นพวกเรากินเอร็ดอร่อยก็พากันยินดี

ข้าวปลาบกพร่องก็เอามาเพิ่มเติมจนกินอิ่มกันหมด คงรู้สึกว่าหามาไม่เสียแรงเปล่า เมื่อกินอิ่มแล้วข้าพเจ้าวางเงินปลีกให้เป็นบำเหน็จทุกสำรับ

ตรงนี้จะเล่าถึงเรื่องชาวบ้านเลี้ยงคนเดินทางไปอีกสักหน่อย เคยสังเกตมาดูเหมือนชาวเมืองไทยไม่เลือกว่าอยู่หัวเมืองไหน ๆ ถ้ามีแขกไปถึงบ้านชอบเลี้ยงอาหารด้วยอารีมิได้ปรารถนาจะเรียกค่าตอบแทนอย่างไร จะว่าเป็นธรรมดาของชาติไทยก็เห็นจะได้ ข้าพเจ้าเคยได้ยินคนไปเที่ยวตามหัวเมืองแม้จนฝรั่ง มาเล่าและชมเช่นนั้นเป็นปากเดียวกันหมด ข้าพเจ้าได้เคยเห็นเป็นอย่างประหลาดครั้งหนึ่งเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ "ประพาสต้น" (คือมิให้ใครรู้จัก) เวลาเย็นวันหนึ่งทรงเรือพายไปในทุ่งทางคลองดำเนินสะดวก ไปถึงบ้านชาวไร่แห่งหนึ่ง เจ้าของบ้านเป็นผู้หญิงกำลังตั้งสำรับไว้จะกินอาหารเย็นกับลูกหลาน พอแลเห็นพระองค์ แกสำคัญว่าเป็นข้าราชการที่ตามเสด็จ เชิญให้เสวยอาหารตามที่แกตั้งไว้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเห็นสนุกก็รับเชิญแล้วตรัสชวนพวกที่ตามเสด็จเข้านั่งล้อมกินด้วยกัน แต่ในขณะเมื่อกำลังเสวยอยู่นั้น ลูกชายเจ้าของบ้านซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติมันนั่งแลๆ อยู่สักครู่หนึ่ง ออกปากว่า "เหมือนนัก" แล้วว่า "แน่แล้ว" ลุกขึ้นนั่งคุกเข่ากราบในทันที พวกเราถามว่าเหมือนอะไร มันบอกว่า "เหมือนรูปเจ้าชีวิตที่เขาตั้งไว้ตามเครื่องบูชา" เลยฮากันทั้งวง เจ้าของบ้านได้รับพระราชทานเงินตอบแทนกว่าค่าอาหารหลายเท่า เวลาตัวข้าพเจ้าเองไปตรวจราชการตามหัวเมือง ไปพักร้อนหรือพักแรมใกล้หมู่บ้านที่ไหน พวกชาวบ้านก็มักหาสำรับกับข้าวมาให้โดยมิได้มีผู้ใดสั่งเสีย แม้ขบวนเสด็จพระราชดำเนินก็ทำเช่นนั้นโดยประสงค์จะเลี้ยงพวกบริพาร พระเจ้าอยู่หัวโปรดพระราชทานเงินปลีกวางในสำรับตอบแทนเสมอเป็นนิตย์ ข้าพเจ้าเองก็ทำเช่นนั้น เพื่อจะรักษาประเพณีที่ดีของไทยไว้มิให้เกิดท้อถอยเพราะเห็นว่าทำคุณไม่ได้รับความขอบใจ เปรียบเหมือนเลี้ยงพระไม่สวด ยถา สัพพี แต่คนเดินทางที่เป็นสาธุชน เขาก็ตอบแทนอย่างไรอย่างหนึ่งเหมือนกัน ยังมี

อนุสนธิต่อจากการกินไปถึงที่พักนอนของคนเดินทาง ในเมืองไทยนี้ดีอีกอย่างหนึ่งที่มีวัดอยู่ทั่วทุกหนแห่ง บรรดาคนเดินทางถ้าไปโดยสุภาพก็เป็นที่หวังใจได้ว่า จะอาศัยพักแรมที่วัดไหนพระสงฆ์ก็มีความอารีต้อนรับให้พักที่วัดนั้นเหมือนกันหมดทุกแห่ง การเดินทางในเมืองไทยจึงสะดวกด้วยประการฉะนี้

พ้นทุ่งนาในแขวงเมืองอ่างทอง ต้องฝ่าพงย่านสาวร้องไห้ไปสักชั่วนาฬิกาหนึ่ง ก็ออกท้องทุ่งนาในแขวงเมืองสุพรรณบุรี เมื่อใกล้จะถึงชานเมืองแลเห็นต้นตาลเป็นป่าใหญ่คล้ายกับที่เมืองเพชรบุรี นึกขึ้นถึงนิทานที่ได้เคยฟังเขาเล่าเมื่อตามเสด็จไปเมืองเพชรบุรี แต่ข้าพเจ้ายังเป็นทหารมหาดเล็ก ซึ่งอ้างเป็นมูลของภาษิตว่า “เมืองสุพรรณมีต้นตาลน้อยกว่าเมืองเพชรบุรีต้นเดียว” ดูก็ขันอยู่ นิทานนั้นว่ามีชายชาวสุพรรณ ๒ คนไปยังเมืองเพชรบุรี วันหนึ่งเพื่อนฝูงชาวเมืองเพชรหลายคน ชวนให้ไปกินเหล้าที่โรงสุรา พอกินเหล้าเมาตึงตัวเข้าด้วยกัน ก็คุยอวดอ้างกันไปต่าง ๆ ตามประสาขี้เมา คนที่เป็นชาวเมืองเพชรคนหนึ่งอวดขึ้นว่าเมืองไหน ๆ ไม่มีต้นตาลมากเหมือนเมืองเพชรบุรี คนที่เป็นชาวสุพรรณขัดคอว่า ที่เมืองสุพรรณมีต้นตาลมากกว่าเมืองเพชรเป็นไหน ๆ คนชาวเมืองเพชรออกเคือง ว่าเมืองสุพรรณเล็กขี้ปะติ๋ว เมืองอื่นที่ใหญ่กว่าเมืองสุพรรณก็ไม่มีต้นตาลมากเท่าเมืองเพชรบุรี คนชาวเมืองสุพรรณขัดใจตอบว่าอะไร ๆ ที่เมืองสุพรรณมีดีกว่าเมืองเพชรถมไปทำไมต้นตาลจะมีมากกว่าไม่ได้ เลยเถียงกันจนเกิดโทสะทั้งสองฝ่ายเกือบจะชกกันขึ้น คนชาวสุพรรณเห็นพวกเมืองเพชรมากกว่าก็รู้สึกตัว ยอมรับว่า “เอาเถอะ ต้นตาลเมืองสุพรรณมีน้อยกว่าเมืองเพชรต้นหนึ่ง” พวกชาวเมืองเพชรก็พอใจเลยดีกันอย่างเดิม เขาเล่ามาดังนี้

ทางจากเมืองอ่างทองไปเมืองสุพรรณเป็นทางไกลและในเวลานั้นยังลำบากสมดังพระยาอ่างทองว่า ขี่ม้าไปตั้งแต่เช้าจนเย็น ข้าพเจ้ารู้สึกเพลียถึงออกปากถามคนขี่ม้านำทางว่าเมื่อไรจะถึงหลายหน จนจวนพลบค่ำ

จึงไปถึงทำเนียบที่พัก ณ เมืองสุพรรณ แต่พอถึงก็รู้เรื่องแปลกประหลาด ด้วยพวกกรมการเมืองสุพรรณที่คอยรับอยู่ มีแต่พระชัยราชรักษาปลัดหัวหน้าหาเห็นตัวพระยาสุนทรสงครามเจ้าเมืองไม่ ข้าพเจ้าถามพระปลัดว่าพระยาสุพรรณเจ็บหรือ เขาบอกว่าเข้าไปกรุงเทพ ฯ ข้าพเจ้าแปลกใจถามต่อไปว่าไปแต่เมื่อไร เขาบอกว่าไปเมื่อสักสองสามวันนี้เอง ก็ยิ่งประหลาดใจว่าตัวข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีไปตรวจราชการครั้งแรก ชอบที่เจ้าเมืองจะคอยรับเหมือนอย่างเมืองอื่น ๆ ที่ได้ไปแล้ว นี่อย่างไรพระยาสุพรรณจึงหลบหน้าไปเช่นนั้น ในส่วนตัวพระยาสุพรรณ คนนั้นก็เคยรู้จักกับข้าพเจ้ามาแต่ก่อน และมิได้มีเหตุที่จะรังเกียจกันอย่างไร นึกว่าน่าจะมีเหตุอะไรสักอย่างหนึ่ง ที่ทำให้แกไม่อยู่สู้หน้าข้าพเจ้า พอรุ่งขึ้นวันหลังก็รู้เหตุ ด้วยราษฎรพากันมายื่นเรื่องราวกล่าวโทษพระยาสุพรรณฯหลายพวก ว่ากดขี่ให้เดือดร้อนด้วยประการต่างๆแต่รวมความก็อยู่ในว่าลงเอาเงินแก่ราษฎรไม่ถึงเป็นคดีอุกฉกรรจ์ เห็นเรื่องราวเหล่านั้นข้าพเจ้าก็เข้าใจว่าเหตุใดพระยาสุพรรณฯ จึงไม่อยู่สู้หน้า คงเป็นเพราะแกรู้ว่าจะถูกราษฎรฟ้อง และรู้ตัวว่าคงจะต้องถูกเอาออกจากตำแหน่งแต่เกรงว่าข้าพเจ้าจะชำระลงโทษที่เมืองสุพรรณให้ได้ความอัปยศอดสู จึงหลบเข้าไปกรุงเทพฯ เหมือนอย่างว่า “หนีไปตายเอาดาบหน้า” โดยจะชำระสะสางก็ให้เป็นในกรุงเทพฯ อย่าให้อับอายชาวเมืองสุพรรณเท่านั้นเอง แต่ข้าพเจ้าไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้นตั้งใจแต่จะไปหาความรู้กับจะดูว่ามีคนดี ๆ อยู่ที่ไหนบ้าง มิได้ปรารถนาจะไปเที่ยวค้นคว้าหาความผิดของเจ้าเมืองกรมการสมัยนั้น ไปตามเมืองอื่นก็มิได้ผลัดเปลี่ยนเจ้าเมืองกรมการ จนมาถึงเมืองสุพรรณอันเป็นที่สุดทาง มามีเหตุเจ้าเมืองหลบหนีก็มีความจำเป็นจะต้องทำอย่างไรอย่างหนึ่งให้เด็ดขาด มิฉะนั้นก็จะถูกดูหมิ่น ข้าพเจ้าจึงสั่งให้ถือเป็นยุติว่าพระยาสุพรรณ ไม่ได้เป็นเจ้าเมืองต่อไปแล้ว ส่วนคดีที่ราษฎรยื่นเรื่องราวก็ให้เป็นแล้วกันไป ด้วยพระยาสุพรรณ ถูกเอาออกจากตำแหน่งนั้นแล้ว ข้าพเจ้ารับกับราษฎรว่าจะหาเจ้าเมืองที่ดีส่งไป มิให้เบียดเบียน

ให้เดือนร้อนพวกที่ยื่นเรื่องราวก็พอใจ

เมื่อข้าพเจ้าพักอยู่ที่เมืองสุพรรณครั้งนั้นมีเวลาไปเพียงเจดีย์วัตถุที่สำคัญ เช่นวัดมหาธาตุและวัดพระป่าเลไล สระน้ำสรงราชาภิเษก และไปทำพลีกรรมที่ศาลเทพารักษ์หลักเมืองซึ่งในเวลานั้นยังเป็นศาลไม้เก่าคร่ำคร่า มีเทวรูปพระพิษณุแบบเก่ามากจำหลักศิลาตั้งอยู่ ๒ องค์ ข้าพเจ้ารับเป็นหัวหน้าชักชวนพวกชาวเมืองสุพรรณ ให้ช่วยกันสร้างศาลใหม่ ให้เป็นตึกก่ออิฐถือปูน และก่อเขื่อนถมดินเป็นชานรอบศาล พวกพ่อค้าจีนช่วยกันแข็งแรงทั้งในการบริจาคทรัพย์และจัดการรักษา ดูเหมือนจะเริ่มมีเฮียกงประจำศาลแต่นั้นมา

เมืองสุพรรณเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งในทางโบราณคดี แต่จะรอเรื่องนั้นไว้พรรณนาในนิทานเรื่องอื่น จะพรรณนาว่าแต่ด้วยของบางอย่างอันมีที่เมืองสุพรรณแปลกกับบรรดาเมืองอื่น ๆ บรรดาได้เคยเห็นมาแต่ก่อน คืออย่างหนึ่งมีศาลเจ้ามากกว่าที่ไหน ๆ หมด จะไปทางไหน ๆ ในบริเวณเมือง เป็นแลเห็นศาลเจ้าไม่ขาดสายตา เป็นศาลขนาดย่อม ๆ ทำด้วยไม้แก่นมุงกระเบื้องก็มี ทำแต่ด้วยไม้ไผ่มุงจากก็มี ล้วนมีผ้าแดงหรือผ้าสีชมพูห้อยไว้เป็นเครื่องหมาย สังเกตเพียงตรงที่จวนเจ้าเมือง มีศาลเจ้ารายรอบถึง ๔ ศาล อาการส่อว่าชาวเมืองสุพรรณเห็นจะกลัวเกรงเจ้าผีเป็นนิสัยสืบกันมาช้านาน ที่เรียกว่าเจ้าผีนั้นต่างกับเทพารักษ์บอกอธิบายให้เข้าใจง่าย ๆ เทพารักษ์คือเทวดาที่บุญพามาอยู่ประจำพิทักษ์รักษาอาณาเขตแห่งใดแห่งหนึ่งให้อยู่เย็นเป็นสุขแต่เจ้าผีนั้นคือมนุษย์ที่สิ้นชีพไปแล้ว ผลกรรมทำให้ต้องท่องเที่ยวเป็นผีอยู่ยังไม่สามารถไปถือกำเนิดใหม่ได้ ถ้าผีไม่ชอบใจใครก็อาจจะทำร้ายให้เดือดร้อนรำคาญ เพราะฉะนั้นคนจึงกลัวผี ถ้าเชื่อว่าแห่งใดเป็นที่มีผีสิงอยู่ก็ต้องเอาใจผี เช่น ปลูกศาลให้สำนักและเซ่นวักเรียกว่า "เจ้า" มิให้เบียดเบียนบางที ที่กล่าวกันว่าเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณบุรีดุร้าย จะเกิดแต่ชาวสุพรรณเอาคติเจ้าผีไปปนกับเทพารักษ์ก็เป็นได้

เมืองสุพรรณทำให้จับใจผิดกับที่อื่นอีกอย่างหนึ่ง ที่เป็นเมืองเนื่องกันนิทานเรื่องขุนช้างขุนแผน อันคนชอบกันแพร่หลาย ด้วยได้ฟังขับเสภาและจำเรื่องได้ยิ่งกว่านิทานเรื่องอื่น ๆ ตามที่กล่าวในเรื่องนิทานว่าขุนศรีวิชัยกับนางเทพทองพ่อแม่ขุนช้างตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลท่าสิบเบี้ยก็ดี ว่าบ้านพันศรโยธากับนางศรีประจันพ่อแม่ของนางพิมพ์อยู่ที่ตำบลท่าพี่เลี้ยงก็ดี ที่ว่าขุนช้างไปครองบ้านหมื่นแผ้วพ่อตาอยู่ที่ตำบลบ้านรั้วใหญ่ก็ดี ที่ว่าขุนช้างพลายแก้วกับนางพิม เมื่อยังเป็นเด็กเคยไปเล่นด้วยกันที่สวนข้างเขาใหญ่ก็ดี ที่ว่าเณรแก้วอยู่วัดพระปาเลไลแล้วหนีไปอยู่วัดแคก็ดี ตำบลบ้านและวัดเหล่านั้นยังอยู่จนทุกวันนี้ ข้าพเจ้าได้เคยไปถึงทุกแห่ง นอกจากนั้นในเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนขุนแผนพานางวันทองหนี ออกชื่อตำบลต่าง ๆ ในทางที่ไปว่า ออกทางประตูตาจอม ผ่านวัดตะล่มโปง โคกกำยานนาแปลกแม่ ข้ามลำน้ำบ้านพลับถึงบ้านกล้วยยุ้งทลายผ่านเขาถ้ำพระ ตำบลต่างๆ เหล่านี้ก็ยังมีอยู่ทั้งนั้น ใครเคยชอบอ่านเรื่องขุนช้างขุนแผนไปถึงเมืองสุพรรณก็ออกสนุกที่ได้ไปดูเมืองขุนช้างขุนแผนด้วยอีกอย่างหนึ่ง

ตั้งแต่ข้าพเจ้าไปถึงเมืองสุพรรณครั้งนั้นแล้ว เจ้านายก็เริ่มเสด็จไปเที่ยวเมืองสุพรรณ แม้ตัวข้าพเจ้าเองต่อมาก็ชอบไปเมืองสุพรรณ ได้ไปอีกหลายครั้ง เมื่อรัชกาลที่ ๕ ข้าพเจ้าได้รับราชการเป็นตำแหน่งผู้จัดการเสด็จประพาสมาแต่ยังเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ เมื่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้บังคับบัญชาการตามหัวเมืองหน้าที่นั้นก็ยิ่งสำคัญขึ้น เพราะสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงใคร่จะทอดพระเนตรการปกครองหัวเมืองที่จัดใหม่ต้องคิดหาที่เสด็จประพาสถวายทุกปี ปีหนึ่งข้าพเจ้ากราบทูลเชิญเสด็จประพาสเมืองสุพรรณบุรี ตรัสว่า “ฉันก็นึกอยากไป แต่ว่าไม่บ้านะ” ข้าพเจ้ากราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าไปเมืองสุพรรณหลายปีแล้ว ก็ยังรับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ได้” ทรงพระสรวลตรัสว่า “ไปซิ”

เมื่อ พ.ศ.๒๔๔๗ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสเมืองสุพรรณ

ครั้งแรก ครั้งนั้นข้าพเจ้าไปล่วงหน้าวันหนึ่งเพื่อจะตรวจทางและที่ประทับไปคอยรับเสด็จอยู่ที่อำเภอสองพี่น้องวันที่ข้าพเจ้าไปถึงนั้นเวลาค่ำ พอกินอาหารแล้วข้าพเจ้านั่งพูดอยู่กับพวกกรมการ พอสักยามหนึ่ง (๒๑ นาฬิกา) ได้ยินเสียงปืนนัด ๑ ข้าพเจ้าจึงสั่งกรมการว่า พรุ่งนี้ให้ไปบอกพวกชาวบ้านเสีย ว่าเวลาพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ที่นี่อย่าให้ยิงปืน พูดยังไม่ทันขาดคำได้ยินเสียงปืนยิงซ้ำอีกสองสามนัด เห็นผิดสังเกต พวกกรมการดูก็พากันฉงน ข้าพเจ้าว่า "เกิดปล้นกันดอกกระมัง นี่อย่างไรดูราวกับจะปล้นรับเสด็จ" สั่งให้กรมการกับตำรวจภูธรรีบไปในขณะนั้น กำชับให้จับตัวผู้ร้ายให้ได้ พวกกรมการไปได้สักประเดี๋ยวคนหนึ่งกลับมา บอกว่า "มิใช่ผู้ร้ายปล้นหามิได้ เป็นแต่พวกชาวบ้านยิงปืนจันทร์อังคาธ" ข้าพเจ้าแหงนแลดูดวงพระจันทร์ก็เห็นแหว่งจริงดังว่า มีเสียงปืนยิง อีกสักครู่หนึ่งก็เงียบไป คงเป็นเพราะพวก กรมการกับพวกตำรวจภูธรไปห้าม

ไทยเราเข้าใจกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ ว่าที่เกิดจันทร์อังคาธเป็นเพราะพระราหูเข้าจับจะกินพระจันทร์ รู้กันเช่นนั้นจนกระทั่งลูกเด็กเล็กแดง พอเห็นจันทร์อังคาธก็พอใจ ส่งเสียงอะไรแปลก ๆ ขึ้นไปบนฟ้า หวังจะให้พระราหูตกใจทิ้งพระจันทร์ ทำนองเดียวกับขับนกให้ทิ้งข้าวในท้องนา ที่จริงมิใช่กลัวว่าพระจันทร์จะล้มตาย เป็นแต่จะช่วยให้พ้นความรำคาญเท่านั้น ยังเชื่อกันต่อไปว่าพระราหูมีแต่ครึ่งตัว เพราะฉะนั้นถ้าเห็นดวงพระจันทร์ผ่านพ้นเงามืดเฉียงไป ก็เข้าใจว่าพระราหูต้อง "คาย" พระจันทร์ ถ้าเห็นดวงพระจันทร์มุดเงามืดตรงไป ก็เข้าใจว่าพระจันทร์หลุดเลยออกไปทางท้องพระราหู จึงมักถามกันว่า "ขึ้หรือคาย" และประสงค์จะให้พระราหูต้องคายพระจันทร์ เมื่อมีจันทร์อังคาธแล้ว ต่อไปถึงวันหลังพอพระจันทร์ขึ้นก็มักทำขวัญพระจันทร์ด้วย เมื่อตัวข้าพเจ้ายังเป็นเด็กอยู่ในพระบรมมหาราชวังเวลามีจันทร์อังคาธเคยเห็นเขาเอาเชี่ยนขันดีช่วยพระจันทร์ เคยช่วยเขาดีเป็นการสนุกอย่างหนึ่ง เขาบอกว่าถึงไม่มีอะไรจะตี เพียงดีดเล็บมือให้มีเสียงก็อาจช่วยพระจันทร์ได้ ดูพิลึก

แต่เวลาข้าพเจ้าไปหัวเมืองเพิ่งจะไปพ้องกับจันทร์อังคาธเมื่อวันนั้น พึงเห็นได้ว่าความเชื่อเช่นกล่าวมา คงจะมีมาเก่าแก่ทีเดียว ในอินเดียถือคติต่างออกไปอีกอย่างหนึ่ง ว่าเวลามีจันทร์อังคาธถ้าใครลงน้ำดำหัวเป็นสวัสดิมงคลยิ่งนัก พวกพราหมณ์พาคตินั้นเข้ามาเมืองไทยแต่โบราณเหมือนกัน จึงมีประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินสรงมุรธาภิเศก เมื่อเวลาจันทร์อังคาธเป็นนิตย์ เพิ่งเลิกเมื่อรัชกาลที่ ๕

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เสด็จไปเมืองสุพรรณครั้งแรก เสด็จขึ้นไปทางลำน้ำนครชัยศรี ประพาสอำเภอสองพี่น้องก่อน แล้วเสด็จขึ้นไปยังเมืองสุพรรณบุรี ทอดพระเนตรสถานที่โบราณต่าง ๆ ทุกแห่ง เมื่อเสด็จไปทำพิธีพลีกรรมที่ศาลเทพารักษ์หลักเมือง โปรดพระราชทานเงินให้สร้างกำแพงแก้วกับศาลาที่พัก ขยายบริเวณศาลนั้นให้กว้างขวางออกไปอีก ประพาสเมืองสุพรรณแล้วเสด็จกลับทางคลองจระเข้ใหญ่ มาออกบ้านผักไห่ตาลานในจังหวัดอยุธยา แล้วเลยมาขึ้นรถไฟที่บางปะอินกลับกรุงเทพฯ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ เมื่อเสด็จกลับจากยุโรปครั้งหลังแล้วเสด็จไปประพาสเมืองสุพรรณบุรีอีกครั้งหนึ่ง ครั้งนี้เสด็จขึ้นไปทางแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงเมืองชัยนาท แล้วกลับล่องทางคลองมะขามเฒ่าเข้าปากน้ำเมืองสุพรรณข้างเหนือ ประพาสอำเภอเดิมบางนางบวชลงมาจนเมืองสุพรรณ แล้วเสด็จไปขึ้นรถไฟที่สถานีงิ้วรายมากรุงเทพฯ

ตั้งแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เสด็จประพาสเมืองสุพรรณแล้ว ก็ไม่มีใครพูดถึงคติที่ห้ามเจ้านายมิให้เสด็จไปเมืองสุพรรณ เดี๋ยวนี้คนที่รู้ว่าเคยมีคติเช่นนั้นก็เห็นจะมีน้อยตัวแล้ว จึงเขียนนิทานรักษาโบราณคดีเรื่องนี้ไว้มิให้สูญไปเสีย

รูปฤาษีดัดตน ซึ่งเหมือนกับท่าดาบสบำเพ็ญตบะของชาวอินเดีย

นิทานที่ ๕

เรื่องของแปลกที่เมืองชัยบุระในอินเดีย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้ข้าพเจ้าเป็นผู้แทนพระองค์ไปเยี่ยมตอบ แกรนด์ดุ๊ก ซาเรวิตช รัชทายาทประเทศรุสเซีย (ต่อมาได้เสวยราชย์เป็นพระเจ้านิโคลัสที่ ๒) ซึ่งได้เข้ามาเฝ้าถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อต้นศกนั้น และโปรด ฯ ให้ไปยังราชสำนักอื่น ๆ ในยุโรป เพื่อถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่พระเจ้าแผ่นดินบ้าง เพื่อเจริญทางพระราชไมตรีบ้าง อีกหลายประเทศคือ ประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส เดนมาร์ค เยอรมันนี รุสเซีย เตอรกี กรีส และอิตาลี รวมเป็น ๘ แห่งด้วยกัน ในสมัยนั้น ตัวข้าพเจ้ารับราชการเป็นตำแหน่งอธิบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่งจะโปรดให้สถาปนาเป็นกระทรวงเสนาบดี เมื่อข้าพเจ้าไปยุโรปจึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตไปว่าขากลับจะอ้อมมาทางประเทศอเมริกาและญี่ปุ่นหรือจะกลับผ่านมาทางประเทศอียิปต์และอินเดีย เพื่อตรวจตราหาความรู้เอามาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองก็ได้ เมื่อข้าพเจ้าไปถึงลอนดอนจึงปรึกษาพวกที่เขาเคยชำนาญการเที่ยวเตร่ ว่าจะกลับทางไหนดี เขาว่าข้าพเจ้า

ยังจะต้องไปตามประเทศต่าง ๆ ในยุโรปอีกหลายแห่งกว่าจะเสร็จธุระจะตกถึงปลายเดือนธันวาคม ไปอเมริกาในเวลานั้นเป็นฤดูหนาว ที่อเมริกาหนาวจัดนักเกรงข้าพเจ้าจะทนไม่ไหว กลับทางอียิปต์และอินเดียดีกว่า เพราะเป็นเวลาสบเหมาะกับฤดูสำหรับเที่ยวทางนั้น เขาบอกอย่างเดียวกันหลายคน ข้าพเจ้าก็ลงความเห็นเป็นยุติว่าจะกลับทางอียิปต์และอินเดีย แต่เมื่อไถ่ถามผู้ที่ชำนาญทางอินเดีย ได้ความแปลกออกไปอย่างหนึ่งว่า การเที่ยวอินเดียในสมัยนั้น ผิดกับเที่ยวในยุโรป เป็นข้อสำคัญหลายอย่าง เป็นต้นว่าเที่ยวในยุโรป ถ้ามีเงินพอใช้ไปถึงไหนก็หาพาหนะและที่กินอยู่ได้ง่าย แต่ในอินเดียมีโฮเต็ลแต่ในเมืองใหญ่ แม้โฮเต็ลเหล่านั้นก็ไม่สะอาดสะอ้าน และต้องอยู่ปะปนกับผู้คนชั้นต่ำสำส่อน ไม่สบายเหมือนโฮเต็ลในยุโรป พวกชั้นผู้ดีที่ไปอินเดียถ้าเป็นข้าราชการก็ไปอยู่กับพวกข้าราชการด้วยกัน ถ้ามิใช่ข้าราชการเขาก็มักไปพักอยู่กับญาติและมิตรที่มีบ้านเรือนเป็นหลักแหล่ง มิใคร่มีใครไปอยู่โฮเต็ล อีกประการหนึ่งเวลาออกจากเมืองใหญ่ไปเที่ยวตามเมืองน้อย ถ้าไม่ได้รับความสงเคราะห์ของรัฐบาลก็ลำบาก เพราะไม่มีที่พักนอกจากเป็นของรัฐบาล เมื่อทราบดังนี้ก็ออกวิตก ยังมิรู้ที่จะแก้ไขด้วยประการใดดี เผอิญสมเด็จพระบรมราชินีนาถ วิกตอเรีย โปรด ฯ ให้ข้าพเจ้าขึ้นไปเฝ้าที่พระราชวังบอล์มอรัลในสก๊อตแลนด์ทรงเลี้ยงกลางวันพระราชทานพร้อมกับพระราชโอรสธิดา เมื่อเสวยเสร็จควีนเสด็จ ขึ้นแล้วพระเจ้าเอ๊ดว๊าร์ดที่ ๗ (เวลานั้นยังเป็นปรินซ์ออฟเวลส์รัชทายาท) ตรัสชวนให้ไปกินกาแฟและสูบบุหรี่ในห้องที่ประทับของพระองค์ท่าน เมื่อทรงสนทนาปราศรัยตรัสถามข้าพเจ้าว่าจะทรงทำอะไรให้เป็นประโยชน์แก่ข้าพเจ้าได้บ้าง ข้าพเจ้านึกขึ้นถึงเรื่องที่จะไปอียิปต์และอินเดีย จึงทูลว่ามีการอย่างหนึ่งถ้าโปรดทรงสงเคราะห์ได้จะเป็นประโยชน์แก่ข้าพเจ้ามาก ด้วยขากลับบ้านเมือง ข้าพเจ้าอยาก จะแวะดูประเทศอียิปต์และอินเดีย แต่ไม่รู้จักกับใคร ถ้าโปรดตรัสแก่รัฐบาลให้ช่วยสงเคราะห์พออย่าให้มีความลำบาก เมื่อไปถึงประเทศนั้น ๆ

จะเป็นพระเดชพระคุณอย่างยิ่ง ท่านตรัสรับว่าจะจัดประทานตามประสงค์ ข้าพเจ้าขอบพระหฤทัยและทูลลามา พระเจ้าเอ็ดว๊าร์ดที่ ๗ ทรงทำอย่างไร ข้าพเจ้าไม่ทราบ แต่เมื่อใกล้เวลาที่ข้าพเจ้าจะออกจากยุโรป กระทรวงการต่างประเทศถามมายังสถานทูตไทยว่า กำหนดข้าพเจ้าจะไปถึงเมืองอาเล็กซานเดรียท่าขึ้นประเทศอียิปต์วันใด ได้ทราบก็แน่ใจว่า รัฐบาลอังกฤษคงสงเคราะห์ตามกระแสรับสั่งของพระเจ้าเอ็ดว๊าร์ดที่ ๗

เมื่อเสร็จราชการในยุโรปแล้ว ข้าพเจ้าลงเรือที่เมืองบรินดีสี ประเทศอิตาลีพอเรือไปถึงเมืองอาเล็กซานเดรีย กงสุลเยเนราลอังกฤษที่เมืองนั้นลงมารับที่ในเรือ แล้วพาไปส่งสถานีรถไฟ ขึ้นรถไฟไปถึงเมืองไกโร ลอร์ดโครเมอ (ผู้สำเร็จราชการอังกฤษในอียิปต์) เวลานั้นยังเป็นเซอร์เอเวลิน แบริง มาคอยรับอยู่ที่สถานีรถไฟ พาขึ้นรถไปส่งที่โฮเต็ลเซปเหิดส์ อันเป็นโฮเต็ลใหญ่ที่สำนักของพวกผู้ดีที่ไปเที่ยวอียิปต์ เมื่อถึงโฮเต็ลแล้วจึงได้ทราบความอย่างประหลาดใจ ว่าพระเจ้าติวฟิกซึ่งเป็นเคดิฟครองประเทศอียิปต์ (คงได้ทราบจากลอร์ดโครเมอ) โปรดให้รับเป็นแขกเมืองมีราชองครักษ์คนหนึ่งมาอยู่ประจำกับข้าพเจ้า เวลาจะไปไหน ๆ ก็มียานของหลวงจัดมาให้ใช้ ในสมัยนั้นยังไม่มีรถยนต์ ใช้รถเทียมม้าคู่มีคนถือแส้วิ่งนำหน้ากันคน ๒ ข้าง ถ้าไปเที่ยวทางทะเลทราย เช่น ไปดูเจดีย์ปิรมิด ก็จัดอูฐระหว่างในผูกเครื่องอานกาไหล่ทองและกำมะหยี่ปักไหมทองมาให้ขี่ ทั้งมีการเลี้ยงอย่างใหญ่ประทานที่ในวัง เสร็จเลี้ยงพาไปดูละครออปะร่าด้วยครั้งหนึ่ง ทางฝ่ายอังกฤษลอร์ดโครเมอก็มีการเลี้ยง และผู้บัญชาการทหารก็พาไปดูทหารซ้อมรบ ทั้งได้ไปดูวัตถุสถานของโบราณที่สำคัญแทบทุกแห่ง ข้าพเจ้าพักอยู่ที่เมืองไกโร ๔ วัน (ได้พบเจ้าพระยาอภัยราชา โรลังยัคมินส ดังเล่าเป็นเรื่องหนึ่งต่างหากต่อไปข้างหน้า) ออกจากเมืองไกโรขึ้นรถไฟไปลงเรือที่เมืองอิสไมเลีย แล่นต่อมาในคลองสุเอซจนออกทะเลแดงทางมาอินเดีย พอเรือเมล์ถึงเมืองบอมเบย์ ก็มีข้าราชการอังกฤษ ๒ คน คุมเรือของเจ้าเมืองออกมารับ

คนหนึ่งเป็นนายพันตรี ชื่อเฮส์แสดเลอ มาบอกว่า ลอร์ด แลนสดาวน์ ผู้เป็นอุปราช (ไวสรอย) ครองอินเดียให้มาเชิญข้าพเจ้าเป็นแขกของรัฐบาล ตลอดเวลาที่อยู่ในอินเดียและให้ตัวเขาเป็นผู้มาอยู่ประจำด้วย อีกคนหนึ่งจะเป็นตำแหน่งอะไรในสำนักเจ้าเมืองบอมเบย์ และชื่อไรข้าพเจ้าลืมไปเสียแล้ว มาบอกว่าลอร์ดแฮริสเจ้าเมืองบอมเบย์ให้เอาเรือมารับ และขอเชิญไปพักอยู่ ณ จวนเจ้าเมือง ตลอดเวลาที่ข้าพเจ้าอยู่เมืองบอมเบย์ได้ฟังก็ยิ่งประหลาดใจด้วยเดิมประสงค์แต่เพียงจะให้รัฐบาลอินเดียช่วยสงเคราะห์พอมิให้มีความลำบาก แต่จะเที่ยวในอินเดียด้วยทุนของตนเอง มากลายเป็นรับอย่างแขกเมืองซึ่งรัฐบาลเลี้ยงดูให้อยู่กิน และจัดพาหนะให้เที่ยวเตร่ทุกอย่างหมดก็ต้องขอบพระเดชพระคุณพระเจ้าเอ็ดว๊าร์ดที่ ๗ กับทั้งรัฐบาลอังกฤษยิ่งขึ้น พอลงเรือหลวงมาถึงท่าขึ้นบก ปืนใหญ่ยิงสลุตรับ ๒๑ นัดแล้วขึ้นรถมีทหารม้าแซงทั้งสองข้างแห่ไปยังบ้านเจ้าเมือง อันอยู่ริมชายทะเลที่ปลายแหลมพบลอร์ดแฮริสกับภรรยาคอยรับอยู่ที่นั่น เมื่อถึงบ้านเจ้าเมืองแล้วทราบความต่อไปอีก ว่ารัฐบาลอินเดียได้คิดกะโปรแกรมที่ข้าพเจ้าจะเที่ยวในอินเดียไว้ให้ และได้บอกไปตามท้องที่ให้ทราบล่วงหน้าแล้ว พอข้าพเจ้าถึงเมืองบอมเบย์ ก็ได้รับโทรเลขของเจ้าประเทศราชหลายองค์ คือมหาราชาในสัมผู้ครองนครไฮเดอรบัดองหนึ่ง มหาราชาผู้ครองนครบะโรดาองค์หนึ่ง มหาราชาผู้ครองนครชัยบุระ (เรียกว่าไชปัว) องค์หนึ่ง มหาราชาผู้ครองนครเบนารีส (คือเมืองพาราณสี) องค์หนึ่ง ล้วนเชิญให้เป็นแขกเมืองเมื่อข้าพเจ้าไปประเทศนั้น ๆ ต้องมีโทรเลขตอบรับและขอบพระทัยไปตั้งแต่ยังไม่รู้จักกันทุกพระองค์ ระยะทางที่รัฐบาลอินเดียกะให้ข้าพเจ้าเที่ยวครั้งนี้ ออกจากเมืองบอมเบย์ไปเมืองไฮเดอระบัด ซึ่งอยู่ข้างฝ่ายใต้ก่อน กลับจากเมืองไฮเดอระบัด ย้อนทางมาข้างเหนือผ่านเมืองบอมเบย์ขึ้นไปเมืองบะโรดา เมืองประยาคะแต่โบราณ เดี๋ยวนี้เรียกว่าเมืองอะมะดะบัด เมืองชัยบุระ ภูเขาอาบูที่มีวัดในศานาเช่น (ชินะ) ทำงามมาก เมืองเดลี เมืองอาครา

เมืองพาราณสี เมืองคยา แต่แรกเขาไม่ได้กะให้ไปเมืองพุทธคยา เพราะไม่มีที่พัก แต่ข้าพเจ้าอยากจะไป ด้วยประสงค์จะไปบูชาเจดีย์สถานที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ เขาจึงเพิ่มลงในโปรแกรมออกจากเมืองคยาไปเมืองกัลกัตตาแล้วไปเมืองดาชีลิง (อันตั้งอยู่บนภูเขาหิมาลัย) แล้วกลับมาลงเรือที่เมืองกัลกัตตา มายังเมืองร่างกุ้ง เป็นที่สุดเขตประเทศอินเดียเพียงนั้น ข้าพเจ้าเที่ยวอยู่ในดินเดียเดือนครึ่ง ตอนออกจากเมืองร่างกุ้งลงเรือ "เศรษฐี" ของห้างโกหงวน (สกุล ณ ระนอง) จัดไปรับกลับมาขึ้นที่เมืองระนองเดินทางบกข้ามกิ่วกระมาลงเรือหลวงซึ่งออกไปรับ ณ เมืองชุมพร กลับมากรุงเทพฯ เมื่อปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๔

การที่รัฐบาลอินเดียต้อนรับอย่างเป็นแขกเมืองครั้งนั้นเป็นเหตุที่ข้าพเจ้าได้เห็นอะไรแปลก ๆ ในอินเดีย ผิดกับคนท่องเที่ยวสามัญหลายอย่าง โดยเฉพาะตามเมืองที่เป็นประเทศราชด้วยเจ้าผู้ครองมักให้มีการต่าง ๆ อันนับว่าเป็นของควรอวดในเมืองนั้นให้ข้าพเจ้าดู หรือว่าอย่างเข้าใจง่าย ๆ ก็ทำนองเดียวกับไทยเรารับเจ้าต่างประเทศนั้นเอง แต่จะเขียนเล่าทุกอย่างไปยืดยาวนึกจะพรรณนาว่าแต่ด้วยเห็นของแปลกซึ่งพ้องกับของที่มีในเมืองไทยเราโดยได้แบบแผนมาจากอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์ อันเป็นคติในทางโบราณคดี

ชนช้าง

ที่เมืองชัยบุระ (Jaipure) มหาราชาให้มีการชนช้างให้ข้าพเจ้าดูที่ในวังราชวังของมหาราชาชัยบุระนั้นใหญ่โตมาก มีประตูทางเข้าหลายทาง มณเฑียรที่ประทับที่ทำพิธี และที่ประพาสตลอดจนโรงช้างต้นม้าต้น และสนามที่ฝึกหัดช้างม้า อยู่ในบริเวณราชวังทั้งนั้น วันแรกข้าพเจ้าไปเฝ้ามหาราชาเข้าทางประตูหนึ่งไปยังที่ท้องพระโรง มหาราชาตรัสภาษาอังกฤษคล่องไม่ต้องมีล่าม แต่ต้อนรับตามประเพณีฝรั่ง วันรุ่งขึ้นไปดูชนช้าง เข้าวังทางประตูอื่นลงจากรถก็ถึงบันไดเชิงเทินก่อถมดิน เหมือนอย่างเชิงเทินที่

เพนียดคล้องช้าง ณ พระนครศรีอยุธยา เดินไปตามทางบนเชิงเทินนั้น ดูข้างด้านในเป็นที่เลี้ยงช้างทั้งนั้น ช้างอยู่ในโรงยาวก็มี อยู่ในคอกเฉพาะตัวก็มี เห็นช้างตัวหนึ่งอยู่ในคอกมีโซ่ล่ามทั้ง ๔ เท้า แยกปลายโซ่ไปผูกไว้กับเสาหมอสายละต้น เขาบอกว่าเป็นช้างตกน้ำมัน และว่าเวลาช้างตัวใดตกน้ำมัน ก็เอาโซ่ล่ามไว้เช่นนั้นจนหายตกน้ำมัน จึงเอาไปเลี้ยงอย่างปกติตามเดิม เดินบนเชิงเทินต่อไปอีกหน่อยหนึ่ง ถึงหัวเลี้ยวเป็นด้านสะกัด มีสนามใหญ่อย่างเราเรียกว่า “สนามชัย” อยู่ข้างหน้าพลับพลาที่มหาราชาทอดพระเนตรอยู่บนเชิงเทินด้านสะกัดนั้น ตรงหน้าเชิงเทินลงไปมีกำแพงแก้วก่ออิฐถือปูนแถวหนึ่ง สูงขนาดพอเสมอใต้ตาคนยืน และทำช่องให้คนลอดได้หลายทาง มีพวกกรมช้างอยู่ในกำแพงแก้วนั้นหลายคน พอพวกเรานั่งที่บนพลับพลาเรียบร้อยแล้ว สักประเดี๋ยวก็เห็นคนขี่ม้าแต่งตัวอย่างทหารอินเดียคนหนึ่ง ถือแพนเป็นไม้ลำยาวสักเท่าทวนมีพู่ผูกข้างปลาย ล่อช้างพลายตัวหนึ่งวิ่งเหย่า ๆ ไล่ม้ามา เป็นช้างงาสูงราว ๕ ศอกเศษหลังเปล่าไม่มีคนขี่ มีแต่ผ้าสักหลาดสีแดงผืนใหญ่ผูกคลุมหลังผืนหนึ่งเท่านั้น ขณะนั้นมีนายทหารขี่ม้าถือแพนอีกคนหนึ่ง ล่อช้างพลายอีกตัวหนึ่ง แต่งอย่างตัวก่อนเข้าสนามมาทางด้านข้างซ้าย แต่พอช้างสองตัวนั้นแลเห็นกันก็ผละจากม้าวิ่งตรงเข้าชนกัน ชนอยู่เพียงสัก ๒ นาที เผอิญงาช้างตัวหนึ่งหักสะบั้น ผู้อำนวยการเห็นก็ถามข้าพเจ้าทันทีว่าจะโปรดให้หยุดหรือยัง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเขาอยากให้หยุดก็ตอบว่าหยุดเถิด แต่ยังนึกฉงนว่าเขาจะห้ามช้างอย่างไร เห็นเขาโบกมือให้สัญญา พวกกรมช้างที่แอบอยู่ในกำแพงแก้วก็จุดดอกไม้ไฟอย่างไฟพะเนียงมีด้ามถือวิ่งตรงเข้าไปที่ช้าง ช้างกลัวไฟก็เลิกชนวิ่งหนีแยกกันไป พอช้างสองตัวไปห่างแล้ว คนก็ขี่ม้าเข้าไปเอาแพนล่อพาช้างกลับไปโรงทั้งสองตัว ได้ดูชนกันครู่เดียวผู้อำนวยการเขาบอกให้ทราบเมื่อภายหลังว่าธรรมดาช้างชนนั้น ถ้าตัวไหนชนแพ้ครั้งหนึ่งแล้วก็ไม่สู้ช้างอีกต่อไป เห็นช้างตัวงาหักเสียทีกลัวจะเลยเสียช้าง จึงได้ขอให้รีบเลิกเสีย

ข้าพเจ้าได้ดูชนช้างที่เมืองชัยบุระ แม้ดูเพียงครู่เดียวก็สนุกจับใจ ด้วยเป็นการอย่างหนึ่งในตำราคชศาสตร์แต่ดึกดำบรรพ์ ซึ่งชาวอินเดียเขายังรักษามา เป็นแต่มาแปลงเป็นการกีฬาในสมัยเมื่อเลิกใช้ช้างรบพุ่งแล้วไทยเราก็มีวิชาคชศาสตร์คล้ายกับของชาวอินเดีย ดังจะพรรณนาในนิทานเรื่องอื่นต่อไปข้างหน้า

ฤาษีดัดตน

วันหนึ่งเขาพาข้าพเจ้าไปดูพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติของเมืองชัยบุระ ไปเห็นรูปปั้นเป็นฤาษีอย่างในอินเดีย ทำท่าต่าง ๆ เหมือนอย่างรูปฤาษีดัดตนในวัดพระเชตุพนฯ แต่ขนาดย่อม ๆ ตั้งเรียงไว้ในตู้ใบหนึ่ง ที่จริงข้าพเจ้าควรจะถามเขาว่ารูปอะไร แต่ข้าพเจ้าไปอวดรู้ถามเขาว่ารูปเหล่านั้นเป็นแบบท่าดัดตัวให้หายเมื่อยหรือ เขาตอบว่าไม่ใช่ แล้วอธิบายต่อไปว่ารูปเหล่านั้นเป็นแบบท่าต่าง ๆ ที่พวกดาบสบำเพ็ญตบะเพื่อบรรลุโมกขธรรม ข้าพเจ้าได้ฟังก็นึกละอายใจ ไม่พอที่จะไปอวดรู้ต่อเขาผู้เป็นเจ้าของตำราเรื่องฤาษีชีพราหมณ์ แต่ก็เกิดอยากรู้แต่นั้นมาว่าเหตุไฉนรูปฤาษีดัดตนที่เราทำในเมืองไทย จึงไปพ้องกับท่าดาบสบำเพ็ญตบะของชาวอินเดีย เมื่อกลับมาจึงค้นหาตำราฤาษีดัดตนพบ อธิบายปรากฏในศิลาจารึกเรื่องสร้างวัดพระเชตุพน ฯ ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ "ตั้งตำรายา" และฤาษีดัดตนไว้เป็นทาน ตามศาลารายริมกำแพงวัดพระเชตุพนฯ รูปฤาษีดัดตนสร้างในรัชกาลที่ ๑ เป็นรูปปั้นและคงมีอักษรจารึกศิลาติดไว้ใกล้กับรูปฤาษีบอกว่าดัดตัวท่านั้นแก้โรคอย่างนั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เปลี่ยนรูปฤาษีเป็นหล่อด้วยดีบุก และโปรดให้พวกกวีแต่งโคลง ๔ ขนานชื่อฤาษี และบอกท่าดัดตนแก้โรคอย่างใด ๆ จารึกศิลาติดประจำไว้กับรูปภาพตัวละบทหนึ่ง เรียกรวมกันว่า "โคลงฤาษีดัดตน" พบตำราว่าด้วยฤาษี

หรือดาบสทำท่าต่าง ๆ มีอยู่ในเมืองไทยเพียงเท่านั้น จึงเป็นปัญหาว่าท่าฤาษีดัดตนต่างๆ จะเป็นท่าบำเพ็ญตบะของดาบสอย่างเขาว่าที่เมืองชัยบุระหรือเป็นท่าดัดตัวแก้โรคเมื่อยขบอย่างเช่นไทยถือเป็นตำรา ข้าพเจ้าไม่รู้ว่าจะเป็นอย่างไหนแน่มาช้านาน จนเมื่อออกมาอยู่เมืองปีนังมีดาบสชาวอินเดียตนหนึ่งซึ่งขึ้นชื่อลือเลื่องว่าเคร่งครัดนักมาบำเพ็ญตบะ ณ เมืองปีนัง พวกชาวอินเดียที่เลื่อมใสเรี่ยไรกันซื้อที่สร้างอาศรมให้ดาบสนั้นอยู่แห่งหนึ่ง ข้าพเจ้าไปดูเห็นที่ตรงกลางบริเวณก่อเป็นมณฑป ๘ เหลี่ยม หลังคาเป็นซุ้มมียอดอย่างแบบอินเดีย มีมุขเด็จข้างหน้าและเฉลียงโถงรอบมณฑป เห็นตัวดาบสนั่งขัดสมาธิเหมือนอย่างพระประธานอยู่บนเตียงหน้ามุขเด็จ เผอิญผู้อุปฐากพูดภาษาอังกฤษได้ บอกอธิบายให้รู้ว่าดาบสนั้นสมาทานตบะสองอย่างคือเว้นวจีกรรมไม่พูดกับใคร ๆ หมดอย่างหนึ่ง กับนั่งสมาธิอยู่ ณ อาสนะอันเดียวตั้งแต่เช้าจนค่ำทุกวันเป็นนิตย์อย่างหนึ่ง ข้าพเจ้าถามว่าในมณฑปเป็นที่สำหรับดาบสนอนหรือ เขาตอบยังไม่มีใครเคยเห็นดาบสตนนั้นนอนเลย โดยปรกติพอค่ำดาบสก็ลุกจากอาสนะที่มุขเด็จเข้าไปในมณฑป แต่ไปทำพิธีอีกชนิดหนึ่งเพื่อแก้เมื่อยขบ เห็นทำท่าต่าง ๆ บางที (ปลุก) ตัวลอยขึ้นไปก็มี ข้าพเจ้าได้ฟังก็เข้าใจแจ่มแจ้งสิ้นสงสัย ได้ความรู้ว่าการดัดตนนั้น เป็นส่วนอันหนึ่งของการบำเพ็ญตบะนั่นเองเพราะนั่งหรือยืนอยู่ที่เดียวตลอดวันยังค่ำทรมานร่างกายเกินวิสัยก็ย่อมเกิดอาการเมื่อยขบ จึงคิดวิธีดัดตนสำหรับระงับทุกขเวทนาอันเกิดแต่บำเพ็ญตบะ แล้วตั้งเป็นตำราไว้แต่ดึกดำบรรพ์ที่พวกชาวเมืองชัยบุระเขาบอกว่าเป็นวิธีของพวกดาบสนั้นก็ถูก ที่ไทยว่าเป็นวิธีแก้เมื่อยขบก็ถูก เพราะไทยเราไม่เลื่อมใสวิธีตบะของพวกถือศาสนาฮินดูเอาแต่วิธีดัดตัวแก้เมื่อยขบมาใช้ จึงเกิดตำราฤาษีดัดตนขึ้นด้วยประการฉะนี้

ถูกสาป

เมื่อข้าพเจ้าอยู่ที่เมืองชัยบุระนั้น จะไปไหนๆ เขาให้ไปรถใหญ่เทียม

ม้าคู่ มีทหารม้าแห่แซงทั้งข้างหน้าข้างหลังให้สมเกียรติยศของเจ้าต่างประเทศ เพราะฉะนั้นเวลาไปไหนจึงมักมีคนดูทั้งสองข้างถนน วันหนึ่งข้าพเจ้าเห็นดาบสตนหนึ่งเกล้าผมสูงนุ่งห่มผ้าย้อมฝาดมีประคำคล้องคอ ยืนอยู่ริมถนนข้างหน้าแถวคนดู เมื่อรถข้าพเจ้าไปถึงตรงหน้าดาบสยิ้มยกมือเป็นทำนองอวยพรออกอุทานเป็นภาษาสันสกฤตได้ยินเข้าหูคำหนึ่งว่า "หริราชา" นึกว่าแกอำนวยพรก็ยิ้มรับแล้วเลยผ่านไป เมื่อผ่านไปได้สักหน่อยหนึ่งยังไม่ห่างกันนัก ข้าพเจ้าเหลียวหน้ากลับไปดูเห็นดาบสตนนั้นทำหน้าตาถมึงทึง ยกไม้ยกมือกวัดแกว่งปากก็ว่าอะไรยืดยาวข้าพเจ้าไม่ได้ยินถนัด แต่รู้ที่ว่าเป็นกิริยาโกรธ จึงนึกว่าที่ดาบสตนนั้นยิ้มแย้มให้พรตอนแรกเห็นจะขอทาน ครั้นไม่ได้เงินก็โกรธขึ้งออกปากตอนหลังน่าจะเป็นคำสาปสรรค์ (Curse) ข้าพเจ้าถามขุนนางอังกฤษที่เขาไปด้วยในรถว่าเป็นเช่นนั้นหรืออย่างไร เขาไม่บอกตรง ๆ เป็นแต่บอกว่า ประเพณีประเทศราชในอินเดีย เวลามหาราชาเสด็จไปไหนมีขบวนแห่ ย่อมโปรยเงินเป็นทานแก่ราษฎรที่มาอยู่ข้างราชวิถี พวกนั้นเคยได้เงินจึงอยากได้อีก ข้าพเจ้าได้ฟังอธิบายก็ได้ความรู้เพิ่มขึ้นอีกสองอย่างคือ

ประเพณีพระเจ้าแผ่นดินโปรยเงินพระราชทานราษฎรสองข้างราชวิถีก็มีในเมืองไทยในเวลาแห่เสด็จโดยขบวนพยุหยาตรา เช่นเลียบพระนคร หรือแม้เสด็จไปทอดพระกฐินโดยขบวนพยุหยาตราก็ทรงโปรยเงิน ข้าพเจ้าได้เคยเห็นเมื่อเป็นราชองครักษ์แห่เสด็จหลายครั้ง ถ้าทรงพระยานมาศเสด็จไปทางบกมีกรวยปักไว้ข้างที่ประทับ ในกรวยมีขันทองลงยาใส่เงินสลึงเงินเฟื้องทรงหยิบโปรยพระราชทานราษฎรทั้งสองข้างทาง ถ้าเสด็จไปทางเรือทำเป็นลูกไม้กลมใส่เงินปลีกไว้ในนั้น เมื่อทรงโปรยลูกไม้ก็ลอยน้ำอยู่ให้ราษฎรเก็บ เป็นประเพณีไทยเราได้มาจากอินเดียดึกดำบรรพ์อย่างหนึ่ง

ได้ความรู้อีกอย่างหนึ่งนั้น คือการสาปสรรค์ซึ่งผู้มีฤทธิ์เดชกระทำร้ายแก่ผู้อื่น อันมีกล่าวในหนังสือเก่าทั้งทางศาสนาไสยศาสตร์และ

พระพุทธศาสนาที่มาจากอินเดีย เพิ่งได้เห็นว่าวิธีสาปนั้นออกปากตะโกนแช่งเอาซึ่ง ๆ หน้า ไม่ลอบภาวนาสาปในที่ลับเหมือนอย่างที่เรียกว่า "ทำกฤตยาคม" หรือปั้นรูปเสกแช่งแล้วเอาไปฝังไว้ ส่อว่าวิธีสาปแช่งมีสองอย่างต่างครูกัน

ข้าพเจ้าได้เห็นของประหลาดเข้าเรื่องนิทานโบราณคดีที่เมืองชัยบุระ ๓ อย่างดังพรรณนามา ยังมีของประหลาดได้เห็นแห่งอื่นในอินเดีย จะเล่าในนิทานเรื่องอื่นต่อไป

ลักษณะการรับแขกเมืองด้วยขบวนแห่บนบกของอินเดีย

นิทานที่ ๖

เรื่องของแปลกที่เมืองพาราณสี

ครั้งข้าพเจ้าไปอินเดียใน พ.ศ. ๒๔๓๔ เมื่อไปถึงเมืองพาราณสี (Benares) พระมหาราชาจัดวังนันเทศวรอันเป็นที่สำหรับแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์ให้เป็นที่พักวังนันเทศวรอยู่ต่างฟากแม่น้ำคงคากับวังรามนครที่มหาราชาอยู่ เป็นตึกฝรั่งมีสวนและกำแพงล้อมรอบ รัฐบาลอังกฤษสร้างแต่เมื่อยังไม่ได้ปล่อยให้เมืองพาราณสีเป็นประเทศราช เดิมเป็นที่จวนของข้าหลวงอังกฤษที่บัญชาการเมือง ครั้นเมืองพาราณสีได้เป็นประเทศราช มหาราชาจึงรับซื้อไว้เป็นที่รับแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์ ให้ชื่อว่าวังนันเทศวร ประเพณีประเทศราชในอินเดียรับแขกเมืองผิดกันอย่างหนึ่ง เมืองไหนเจ้าเมืองถือศาสนาอิสลาม เช่น มหาราชาในซัมเมืองไฮเดอระบัด มีการเลี้ยงให้เป็นเกียรติยศเหมือนอย่างฝรั่ง แต่เมืองที่เจ้าเมืองถือศาสนาฮินดูไม่มีการเลี้ยง เพราะศาสนาฮินดูห้ามมิให้กินรวมกับคนถือศาสนาอื่น หรือแม้คนถือศาสนาฮินดูด้วยกันถ้าเกิดในสกุลต่างวรรณะ เช่นพราหมณ์กษัตริย์ก็กินร่วมกันไม่ได้ เมื่อข้าพเจ้าพักอยู่เมืองพาราณสีเขาเลี้ยงอย่างฝรั่ง แต่มหาราชาให้จัด

อาหารอย่างฮินดูส่งมาเลี้ยง ด้วยเป็นสำรับกับข้าวเช่นเดียวกับของไทย เปิดพิจารณาดูทำอย่างประณีตบรรจงอย่างของห้องเครื่อง เป็นต้นว่าข้าวที่ใส่มาในชามก็ปิดทองคำเปลวเหมือนอย่างข้าวทิพย์พิธีสารท นึกว่าจะลองกินกับข้าวฮินดูให้รู้รสว่าผิดกับของไทยอย่างไร แต่เมื่อหยิบขึ้นถึงปากก็ได้กลิ่นเนย "ฆี" หรือที่เรียกในบาลีว่า "สปฺปินวนีตๆ" ซึ่งพวกฮินดูชอบปรุงอาหารแทบทุกอย่าง ฉุนทนไม่ไหวก็ได้ แต่ชิมเล็กน้อยพอเป็นกิริยาบุญ ไม่พอที่จะพรรณนาได้ว่ารสอาหารผิดกับของไทยอย่างไร

รุ่งขึ้นถึงวันที่สองซึ่งข้าพเจ้าอยู่ในเมืองพาราณสี มหาราชาเชิญไปที่วังรามนคร จัดรับเต็มยศตามแบบโบราณ อังกฤษเรียก Official Durbar เวลาเช้าสัก ๙.๐๐ นาฬิกา ออกจากวังนันเทศวรไปลงเรือที่ท่าแม่น้ำคงคา มหาราชาในเรือที่นั่งลำหนึ่งมาคอยรับเรือนั้นเป็นเรือพายยาวสัก ๗ วา แต่ต่อรูปร่างแปลกตาไม่เคยเห็น ข้างหัวเรือเรียวท้ายเรือกว้าง ยกพื้นเป็นบัลลังก์ข้างท้ายเรือมีมณฑปเสาหุ้มเงินหลังคาขึงผ้ากำมะหยี่ปักทอง ปูพรมตั้งเก้าอี้ให้พวกเรานั่งในมณฑป ต่อยกพื้นลงไปข้างหน้า พวกฝีพายแต่งเครื่องแบบนั่งบนกระทงสองแคมตลอดไปจนหัวเรือ พอเรือออกจากท่า ผู้เป็นบ่อโทนนายฝีพายก็ขานมนต์ภาษาสันสกฤตได้ยินขึ้นต้นว่า "โอมรามะลักษมัน" ต่อไปว่ากระไรข้าพเจ้าไม่เข้าใจแต่ว่ายาววรรคหนึ่งพวกฝีพายก็ขานรับพร้อมกันคำหนึ่ง ว่ากระไรก็ไม่เข้าใจเหมือนกัน กระบวนดูคล้ายกับขานยาวเรือพระที่นั่งในเมืองไทย และขานเป็นระยะไปเสมอเช่นเดียวกัน ข้าพเจ้าถามผู้กำกับเขาบอกอธิบายว่าในศาสนาฮินดูเชื่อว่า เมื่อพระรามจะไปจากมนุษย์โลกเสด็จลงแม่น้ำคงคาหายไป เพราะฉะนั้นเวลาข้ามแม่น้ำคงคา จึงสวดบูชาพระรามให้เกิดสวัสดิมงคล ข้าพเจ้าก็ตีความว่าคำที่บ่อโทนว่าคงเป็นคำบูชา คำฝีพายว่าคำเดียวนั้นคงเป็นอย่างรับว่า "สาธุ" เมื่อเรือไปถึงท่ารามนครมีขบวนแห่คอยรับอยู่บนบก เขาผูกช้างงาตัวหนึ่งสูงกว่า ๕ ศอก สำหรับรับข้าพเจ้า ช้างตัวนั้นแต่งเครื่องมีกำมะหยี่ปักทองผืนใหญ่คลุมหลัง

ลงมาจนเกือบถึงดิน ผูกสัปคับโถงหุ้มเงิน มีที่นั่งสองตอนบนนั้น หน้าช้างมีผ้ากำมะหยี่ปักทองปกกะพอง และใส่ปลอกงากาไหล่ทองเป็นปล้อง ๆ ทั้งสองข้าง มีคนแต่งเครื่องแบบขี่คอช้าง มือถือแส้จามร (คือแส้หางจามรี) คอยโบกปัดแมลงวันคนหนึ่ง อีกคนหนึ่งนั่งบนสัปคับตอนหลังถือร่มระย้ากั้นข้าพเจ้า (คือว่ากั้นฉัตร) นอกจากนั้นมีช้างพลายพังผูกสัปคับอย่างสามัญสำหรับรับพวกบริพารอีกหลายตัว มีขบวนคนแห่ล้วนแต่งเครื่องแบบขี่ม้านำคู่หนึ่ง ต่อมาเป็นคู่แห่ถือหอกเดินแซงสองข้างทางแต่ท่าเรือไปถึงวังรามนครประมาณราวแต่ท่าพระจันทร์เข้าไปถึงในพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพฯ เมื่อแห่ไปถึงวังพระมหาราชาคอยรับอยู่ที่ประตูตำหนักพาเดินขึ้นไปยังห้องรับแขกน่าเรียกว่าท้องพระโรงแต่อยู่ชั้นบนในนั้นตั้งเก้าอี้แถวยาวเรียงเป็นรูปพระจันทร์ครึ่งซีก ตรงกลางเป็นเก้าอี้หุ้มทองคำ ๒ ตัว ให้ข้าพเจ้านั่งตัวข้างขวา มหาราชานั่งตัวข้างซ้าย ต่อออกไปเป็นเก้าอี้หุ้มเงินฝ่ายละสัก ๓ ตัว แล้วเป็นเก้าอี้ไม้ตลอดไป จัดให้พวกที่ไปกับข้าพเจ้าทั้งไทยและฝรั่งนั่งทางฝ่ายขวา พวกญาติวงศ์และเสนาอำมาตย์ของมหาราชานั่งทางข้างฝ่ายซ้าย พอนั่งกันเรียบร้อยแล้วมีคนถือถาดใส่พวงมาลัยทำด้วยตาดและโหมดออกมาส่งมหาราชา ๆ หยิบพวงมาลาตาดพวงหนึ่งมาคล้องคอให้ข้าพเจ้า เจ้าน้องชายคล้องมาลาโหมดให้คนอื่นที่ไปด้วยต่อไปแล้วนั่งสนทนาปราศรัยกันเฉพาะมหาราชากับตัวข้าพเจ้า คนอื่นเป็นแต่นั่งนิ่งอยู่ มหาราชาตรัสภาษาอังกฤษได้คล่องไม่ต้องมีล่ามวันนั้นแต่งองค์ทรงเครื่องเยียรบับ โพกผ้ามีเพชรพลอยประดับเหน็บกริชฝักทองที่เอว บอกข้าพเจ้าว่าเคยเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเมื่อเสด็จไปเวลาเธอยังเป็นเด็ก ได้รับพระราชทานกริชเล่มนั้นไว้เป็นที่ระลึก สนทนากันไปสักครู่หนึ่ง พวกพิณพาทย์ก็ออกมาตั้งวงที่ตรงหน้าเริ่มบรรเลงเพลงดนตรีและมีหญิงสาวเป็นนางนัจจะ (Nautch Girl) คนหนึ่งออกมาฟ้อนรำเข้ากับจังหวะพิณพาทย์ ทำให้นึกถึงเรื่องรามเกียรติ์ ดังจะพรรณนาที่อื่นต่อไปข้างหน้า มีการฟ้อนรำอยู่สักครู่หนึ่งแล้วนางนัจจะกับพวก

พิณพาทย์ก็กลับไป เป็นหมดพิธีเพียงเท่านั้น กลับมายังที่พักโดยขบวนเหมือนอย่างเมื่อขาไป

ชื่อที่เรียกวังว่า รามนครนั้น สังเกตในหนังสือเก่าดูยุติต้องกันกับคำของพวกพราหมณ์ในเมืองไทย ซึ่งว่าบรรพบุรุษบอกเล่ากันสืบมาว่าพราหมณ์พวกโหราจารย์ที่เมืองพัทลุง เดิมอยู่เมืองพาราณสี และพวกพราหมณ์พิธีที่เมืองนครศรีธรรมราชว่าเดิมอยู่รามนคร ดังนี้จึงสันนิษฐานว่าเดิมจะเป็นชื่อบริเวณราชธานีอย่างเช่นเราเรียกว่า "พระนคร" ในกรุงเทพฯ คำพาราณสีเป็นชื่อเรียกจังหวัด อย่างเราเรียกว่า "จังหวัดกรุงเทพฯ" และยังมีคำอื่นสำหรับเรียกรวมทั้งอาณาเขตอีกคำหนึ่งว่า "กาสี" แม้ในพระบาลีก็มีมาแต่โบราณ พวกแขกยามในกรุงเทพฯ ยังบอกว่าพวกของตนเป็นชาวกาสีอันรวมอาณาเขตกับเมืองพาราณสีดังนี้ ตัววังรามนครนั้นเห็นจะสร้างมาช้านานหลายร้อยปีเป็นแบบวังอย่างโบราณ มีพร้อมด้วยป้อมปราการอยู่ในตัว ล้วนก่อด้วยศิลาทำนองเดียวกับวังโบราณที่เมืองประเทศราชอื่น ซึ่งสร้างแต่ครั้งบ้านเมืองยังเป็นอิสระมีอีกหลายแห่ง เมื่อกลับจากรามนครในบ่ายวันนั้นเขาพาข้าพเจ้าไปที่มฤคทายวัน อันเป็นที่พระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนา ชาวเมืองเรียกว่า ตำบลสารนาถ (Sarnath) อยู่ห่างจากแม่น้ำคงคาราวสัก ๑๕๐ เส้น แต่เรื่องมฤคทายวันจะรอไว้พรรณนาในนิทานเรื่องหนึ่งต่างหากรวมกับเรื่องไปไหว้พระ ณ ที่แห่งอื่น ๆ ในอินเดีย

วันที่สามซึ่งข้าพเจ้าอยู่ ณ เมืองพาราณสี เขาพาไปดูพวกฮินดูลอยบาปในแม่น้ำคงคา อันเป็นที่ขึ้นชื่อลือเลื่องว่าไม่มีที่ไหนน่าดูเหมือนที่เมืองพาราณสี มหาราชาให้เรือที่นั่งมารับเหมือนเมื่อวันก่อน ต้องไปแต่พอรุ่งเช้ายังไม่ทันแดดแข็ง ลงเรือพายผ่านไปริมฝั่งทางข้างเหนือ วันนั้นผีพายไม่ขานยาวเหมือนวันก่อนเห็นจะเป็นเพราะเพียงแต่ขึ้นล่องในแม่น้ำคงคาไม่ได้ข้ามฟาก ที่สำหรับพวกฮินดูลอยบาปอยู่ริมแม่น้ำคงคาทางฝั่งตะวันตกตลอดคุ้งน้ำยาวกว่า ๗๐ เส้น มีท่าทำเป็นขั้นบันไดหินสำหรับคนลงน้ำเรียก

ว่า ฆัต (Ghat) ติดต่อกันไปราว ๓๐ ท่า แต่ละท่าที่ริมน้ำมีสะพานไม้สำหรับคนลงน้ำต่อขึ้นไปเป็นชานมีพราหมณ์นั่งในร่มอันใหญ่คันปักดิน คอยรับ ทักขิณาทานช่วยชำระบาปและอวยพรพวกสัปบุรุษรายกันไปแห่งละหลายคนทุกท่า ต่อท่าขึ้นไปถึงเขื่อนขั้นบันไดทางขึ้นไปบนตลิ่ง ที่บนตลิ่งมีถนนผ่านหน้าเทวสถาน สร้างติดๆ กันไปเห็นยอดปรางค์สลอนมีหอสูงวัดของพวกอิสลามคั่นบ้าง และมีสระน้ำสำหรับทำพิธีพลีกรรมตามเทวสถานเป็นแห่ง ๆ แลดูตั้งแต่เขื่อนลงมาจนริมน้ำเห็นพวกฮินดูล้วนนุ่งห่มผ้าขาวนับด้วยหมื่นไปมาราวกับฝูงมด อยู่ในน้ำก็มีอยู่บนบกก็มี จะหาที่ว่างคนแทบไม่ได้ เห็นเข้าก็ติดตาน่าพิศวงด้วยไม่มีที่ไหนเหมือน จึงเป็นที่เลื่องลือแต่ประหลาดอย่างยิ่งนั้นที่มีลานสำหรับเผาศพอยู่ติดๆกับท่าอาบน้ำหลายแห่งตั้งแต่เช้าก็เผาศพควันขึ้นกรุ่นอยู่เสมอ บางแห่งเมื่อผ่านไป เห็นกำลังหามศพห่อผ้าขาวลงบันไดมาก็มี ที่กองฟืนเรียงไว้ในลานสำหรับวางศพเผาบนนั้นก็มี บางแห่งกำลังเผาศพอยู่ก็มี ดูพวกคนลอยบาปที่ลงอาบน้ำใกล้ๆ ไม่มีใครรังเกียจ ประเพณีของพวกฮินดูเอาศพไว้แต่ ๒ วันก็เผา เขาบอกว่าเมื่อเผาแล้วกวาดทั้งอัฐิธาตุและอังคารถ่านเถ้าทิ้งลงแม่น้ำคงคาหมด แต่ศพเด็กทารกไม่เผา เอาห่อศพผูกกับคอหม้อถ่วงทิ้งให้จมไปในแม่น้ำคงคาทีเดียว พวกอังกฤษกระซิบบอกข้าพเจ้าตั้งแต่วันไปถึงว่าฝรั่งที่อยู่ในเมืองพาราณสีไม่มีใครกินปลาสดที่เมืองนั้นด้วยรังเกียจการเผาศพพวกฮินดูว่าบางทีเป็นศพไม่มีญาติควบคุมสับปะเหร่อเผาไม่ทันไหม้หมดก็ทิ้งลงน้ำด้วยมักง่าย ข้าพเจ้าก็ไม่ได้กินปลาตลอดเวลาที่อยู่ ณ เมืองพาราณสี

แต่นี้จะเล่าถึงที่ข้าพเจ้าได้ความรู้แปลกๆ ณ เมืองพาราณสีซึ่งน่าจะเนื่องกับประเพณีโบราณของไทยเราต่อไป

ย่ำยาม

เมื่อวันแรกไปถึงเมืองพาราณสี เวลาค่ำข้าพเจ้านั่งกินอาหารกับพวกที่ไปด้วยกัน และพวกข้าราชการอังกฤษยังไม่ทันแล้วเสร็จ พอเวลายามหนึ่ง (๒๑.๐๐ นาฬิกา) ได้ยินเสียงตีฆ้องโหม่งทางประตูวังย่ำลา ๑ เช่นเดียวกันกับตีฆ้องระฆังย่ำยามในเมืองไทย ข้าพเจ้านึกประหลาดใจจึงถามข้าราชการอังกฤษที่อยู่ในเมืองนั้นว่าตีฆ้องย่ำเช่นนั้นหมายความว่าอย่างไร เขาตอบว่า "เป็นสัญญาเรียกคนมาเปลี่ยนพวกที่อยู่ยาม" พอข้าพเจ้าได้ยินอธิบายก็จับใจแทบจะร้องออกมาว่า "อ้อ" เพราะวิธีตีฆ้องระฆังยามในเมืองไทยเมื่อถึงเวลาเช้า ๖.๐๐ นาฬิกา เวลาเที่ยงวัน เวลาค่ำ (๑๘.๐๐ นาฬิกา) และเวลากลางคืน ยาม ๑ (๒๑.๐๐ นาฬิกา) เวลาเที่ยงคืน เวลายาม ๓ (๓.๐๐ นาฬิกา) ก็ตีย่ำทำนองเดียวกับได้ยินที่เมืองพาราณสี แม้คำที่ไทยเราพูดก็เรียก ๖ นาฬิกาเช้าว่า "ย่ำรุ่ง" เรียกเวลาเที่ยงวันว่า "ย่ำเที่ยง" และเรียกเวลา ๑๘.๐๐ นาฬิกาว่า "ย่ำค่ำ" คำที่พูดว่า "ย่ำ" คงมาจากย่ำฆ้องระฆังนั่นเอง แต่ข้าพเจ้ายังไม่เคยคิดมาแต่ก่อนว่าเหตุใดจึงตีย่ำ เมื่อได้ฟังอธิบายที่เมืองพาราณสีก็เข้าใจซึมทราบในทันทีว่า ย่ำเป็นสัญญาเรียกคนมาเปลี่ยนยาม เห็นได้ว่าประเพณีไทยแต่โบราณ เวลากลางวันให้คนอยู่ยามผลัดละ ๖ ชั่วนาฬิกา แต่กลางคืนผลัดระยะ ๓ ชั่วนาฬิกา และยังแลเห็นสว่างต่อไปอีก ด้วยประเพณีตีระฆังยามที่ในพระบรมมหาราชวังกรุงเทพ ฯ เมื่อตีย่ำระฆังแล้วมีคนเป่าแตรงอนและเป่าปี่ตีมโหระทึกประโคมต่อไปอีกพักหนึ่ง และเวลามีพระบรมศพหรือพระศพเจ้านายตลอดจนศพขุนนางผู้ใหญ่ บรรดาที่มีกลองชนะประโคม ย่อมประโคมกลองชนะตรงกับย่ำฆ้องระฆังยามทั้งกลางวันกลางคืน อาการประกอบกันให้เห็นว่าการย่ำฆ้องระฆัง เป็นสัญญาเรียกคนให้เข้าประจำหน้าที่พร้อมกันแล้ว มูลของประเพณีย่ำฆ้องระฆังยามและประโคมพระศพในเมืองไทยเห็นว่าเป็นดังกล่าวมา และอาจจะได้มาจากอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์

ทุ่มโมง

จะเลยเล่าแถมถึงประเพณีตีบอกเวลาในเมืองพม่า ซึ่งข้าพเจ้าได้ไปรู้เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๘ ต่อไป เพราะได้เค้าที่เหมือนกับไทยอีกอย่างหนึ่ง ที่ในพระราชวังเมืองมันดะเลมีหอนาฬิกาหลังหนึ่งเป็นหอสูง ข้างล่างมีห้องสำหรับไว้นาฬิกา ข้างบนเป็นห้องโถงสำหรับแขวนกลองกับฆ้องที่ตีบอกเวลา เขาว่าเคยมีหอเช่นนั้นทุกราชธานีในเมืองพม่าแต่ก่อนมา ข้าพเจ้าถามเขาว่าฆ้องกับกลองที่แขวนไว้บนหอนั้น ตีต่างกันอย่างไร ไม่มีใครบอกอธิบายได้ เพราะเลิกราชประเพณีพม่ามาเสียหลายสิบปีแล้ว ข้าพเจ้านึกจับหลักได้ว่าฆ้องสำหรับตีกลางวัน กลองสำหรับตีกลางคืน หลักนั้นอยู่ในคำพูดของไทยเราเองที่เรียกเวลาตอนกลางวันว่า "โมง" เช่นว่า ๔ โมง ๕ โมง แต่ตอนเวลากลางคืนเรียกว่า "ทุ่ม" เช่นว่า ๔ ทุ่ม ๕ ทุ่ม คำโมงกับทุ่มมาแต่เสียงฆ้องและกลองนั่นเอง ในเมืองไทยแต่โบราณก็เห็นจะใช้ทั้งฆ้องและกลองตีบอกเวลาอย่างเดียวกันกับในเมืองพม่า

ขานยาว

ได้เล่ามาแล้วว่าเมื่อข้าพเจ้าลงเรือที่นั่งของมหาราชาพาราณสีข้ามแม่น้ำคงคา บ่อโทนฝีพายขานคำบูชาพระรามและพลฝีพายขานรับ ดูเป็นเค้าเดียวกับขานยาวพายเรือพระที่นั่งในเมืองไทยแต่ผิดกันเป็นข้อสำคัญ ที่ขานยาวของชาวอินเดียขานเป็นภาษาสันสกฤต และมีความเป็นคำบูชาพระราม แต่ขานยาวของไทยเรามีแต่บ่อโทนขานว่า "เหยอว" ฝีพายก็รับว่า "เย่อว" ไม่เป็นภาษาใดจะหมายความว่ากระไรก็แปลไม่ได้ จึงน่าสันนิษฐานว่าพราหมณ์เห็นจะเอาแบบขานยาวในอินเดียมาสอนไว้แต่โบราณเดิมก็คงจะเป็นมนต์ภาษาสันสกฤตมีความว่าอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ไทยเราไม่รู้ภาษานั้น จำคำได้แต่โดยเสียง นานมาก็แปรไปเช่นเดียวกันกับครูอังกฤษมาสอนให้บอกทหารว่า "โชละเดออามส์" (Shoulder Arms) ทหารไทยบอกว่า "โสลด

หับ" ฉันนั้นแล้วเลือนหนักลงเหลือแต่ว่า "เหยอว-เย่อว" คำขานยาว จึงไม่รู้ว่าภาษาใดและหมายความว่ากระไร แต่เห่เรือเป็นประเพณีของไทย มิใช่ได้มาจากอินเดีย แต่มีมาเก่าแก่มากเหมือนกัน ข้อนี้พึงเห็นได้ในบทช้าละวะเห่ เป็นภาษาไทยเก่ามากคงมีเห่บทอื่นที่เก่าปานนั้นอีก แต่คนชั้นหลังชอบใช้บทเห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ทรงพระนิพนธ์ เมื่อปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ที่ขึ้นต้นว่า "พระเสด็จโดยแดนชล ทรงเรือต้นงามเฉิดฉาย" และบทที่ว่า "พิศพรรณปลาว่ายเคล้า คิดถึงเจ้าเศร้าอารมณ์" เป็นต้น บทเก่าก็เลยสูญไป เหลือแต่ช้าละวะเห่อันคงใช้เห่เพียงในเวลาเมื่อเรือพระที่นั่งจะถึงท่า การเห่เรือพระที่นั่งนั้นสังเกตตามประเพณีในชั้นหลัง เห่แต่เวลาเสด็จโดยขบวนพยุหยาตรา ซึ่งชวนให้เห็นว่าจะใช้เวลาไปทางไกล เช่น ยกขบวนทัพ เพื่อให้พลพายรื่นเริง ถ้ามิใช่พยุหยาตราเป็นแต่ขานยาวทำนองเห่ก็เป็น ๓ อย่างต่างกัน ถ้าพายจังหวะช้า เห่ทำนองอย่างหนึ่งเรียกว่ามูลเห่ มีต้นบทว่านำวรรคหนึ่ง ฝีพายว่าตามวรรคหนึ่ง ถ้าพายจังหวะเร็วขึ้นเป็นอย่างกลาง เรียกว่าสวะเห่ ต้นบทว่าเนื้อความฝีพายเป็นแต่รับว่า "ฮ้าไฮ้" เมื่อสิ้นวรรคต้นและรับว่า "เหเฮฯ" เมื่อสิ้นวรรคปลาย ยังมีคำสำหรับเห่เมื่อพายจ้ำเช่นว่าแข่งเรือ ต้นบทว่า "อีเยอว-เยอว" ฝีพายรับว่า "เย่อว" คำคล้ายกับที่ใช้ขานยาวดูชอบกล

ลักษณะรับแขกเมือง

เมื่อข้าพเจ้าไปเห็นลักษณะที่มหาราชาพาราณสีรับข้าพเจ้าที่วังรามนครดังพรรณนามาแล้ว กลับมานึกถึงความในบทละครเรื่องรามเกียรติ์ เมื่อทศกรรฐ์รับเจ้าเมืองยักษ์ที่เป็นมิตรสหาย ไม่ปรากฏว่ามเหสีเทวีออกมาพบแขก เป็นแต่ทศกรรฐ์เชิญแขกนั่งร่วมราชอาสน์สนทนาปราศรัย แล้วมีนางกำนัลเชิญเครื่องออกมาตั้งเสวยด้วยกัน และในเวลาเสวยนั้นมีนางรำออกฟ้อนรำให้ทอดพระเนตร ทศกรรฐ์รับพระยายักษ์แขกเมืองทีไรก็รับอย่างนั้นทุกคราว

ประเพณีในอินเดียแม้ในปัจจุบันนี้มเหสีเทวีก็ไม่ออกรับแขก ที่ตั้งเก้าอี้หุ้มทองคำให้ข้าพเจ้านั่งเคียงกับพระมหาราชาก็อนุโลมมาจากนั่งร่วมอาสน์ ที่มีนางนัจจะออกมาฟ้อนรำก็ตรงตามแบบโบราณขาดแต่ไม่มีการเลี้ยง เพราะเลี้ยงไม่ได้ด้วยต่างศาสนากัน ดูแบบรับแขกเมืองอย่างทศกรรฐ์ยังคงใช้อยู่ในอินเดีย ต่อมาภายหลังอีกหลายปี ข้าพเจ้าตามเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไปประเทศชวา พวกชวาแต่โบราณได้แบบอย่างขนบธรรมเนียมจากชาวอินเดียเหมือนกับไทยเรา เมื่อสุลต่านเจ้าประเทศราชเมืองยกยารับเสด็จก็ดี สุสุหุนันเจ้าเมืองโซโลรับเสด็จก็ดี ก็ตั้งเก้าอี้รับเสด็จเป็นแถวและมีนางรำออกมาฟ้อนรำ ผิดกันกับในอินเดียแต่เจ้าผู้หญิงชวาออกรับแขกและเลี้ยงเครื่องว่างในเวลาทอดพระเนตรนางรำ เห็นได้ว่าชาวชวายังรับแขกเมืองตามแบบที่ได้ไปจากอินเดียแต่โบราณมาพิจารณาดูประเพณีรับแขกเมืองในเมืองไทยแต่โบราณ จะเทียบกับที่ข้าพเจ้าได้เห็นในอินเดียและชวาไม่ได้ ด้วยไม่ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่าเคยมีแขกเมืองที่มีศักดิ์จะนั่งร่วมอาสน์กับพระเจ้าแผ่นดิน เว้นแต่ครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองกับสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแต่ครั้งนั้นเป็นข้าศึกกัน นอกจากนั้นแขกเมืองเคยมีเพียงเจ้าประเทศราชกับราชทูต ก็รู้ไม่ได้ว่าประเพณีที่รับแขกเมืองนั่งร่วมอาสน์ เสวยด้วยกัน และให้นางรำบำเรอ จะเคยมีในเมืองไทยหรือไม่

ลอยบาป

ในหนังสือไทยมีกล่าวถึงพิธีลอยบาปของพวกพราหมณ์หลายเรื่อง ข้าพเจ้าเข้าใจมาแต่ก่อนว่าคงทำวัตถุเครื่องบูชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ร่ายมนต์สมมติว่าปล่อยบาปลงในวัตถุนั้นแล้วเอาไปลอยน้ำเสีย เหมือนอย่างลอยกระทงกลางเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ ต่อเมื่อไปเห็นที่เมืองพาราณสีจึงรู้ว่าการลอยบาปไม่เป็นเช่นเคยเข้าใจเลย ตามอธิบายในหนังสือนำทางว่า เพราะเมืองพาราณสีเคยเป็นราชธานีเดิมของมัชฌิมประเทศ ศาสนาใด ๆ ที่เกิด

ขึ้นในอินเดีย แม้จนพระพุทธศาสนาก็เริ่มตั้งที่เมืองพาราณสี จึงนับถือกันว่าเมืองพาราณสีเป็นอย่างอู่ของศาสนาฮินดูสืบมาจนบัดนี้ ถึงกล่าวกันว่าถ้าใครได้ไปทำบุญที่เมืองพาราณสีครั้งหนึ่ง ก็มีอานิสงส์เท่ากับได้ไปทำบุญที่อื่นทุกแห่งหมดในอินเดีย ดังนี้พวกฮินดูชาวอินเดียถึงจะอยู่ในแว่นแคว้นแดนอันใด ย่อมนับถือความศักดิ์สิทธิ์ของเมืองพาราณสี อุตส่าห์พากันเดินทางไปทำพิธีพลีกรรมมีจำนวนตั้งล้านคนทุกปี โดยเชื่อมั่นอย่างว่าเมืองพาราณสีอยู่ปากทางลัดที่จะตัดตรงไปเทวโลกได้แน่นอน ลักษณะการพิธีที่ตรงกับเราเรียกว่า "ลอยบาป" นั้น ตั้งต้นผู้จะลอยบาปต้องเดินประทักษิณรอบเมืองพาราณสี และบูชาตามเทวสถานต่าง ๆ ในระยะทาง ๑,๘๐๐ เส้น เป็นเวลาราว ๖ วัน แล้วลงไปยัง "ฆัต" คือท่าน้ำอันศักดิ์สิทธิ์แห่งใดแห่งหนึ่งที่ตลิ่งริมน้ำมีพราหมณ์นั่งคอยสอนมนต์ให้บริกรรม เมื่อเรียนมนต์แล้วจึงลงในแม่น้ำคงคา กินน้ำและดำหัวล้างบาปให้ลอยไปกับสายน้ำ แล้วจึงขึ้นไปรับพรต่อพราหมณ์เป็นเสร็จพิธี ที่พรรณนานี้ว่าตามข้าพเจ้าเข้าใจความในหนังสือ ไม่ได้มีโอกาสไถ่ถามพวกพราหมณ์ในที่นั้น อาจเข้าใจผิดบ้างก็เป็นได้

ปลงศพ

นอกจากลอยบาป พวกฮินดูยังนับถือความศักดิ์สิทธิ์ของเมืองพาราณสีต่อไปอีกอย่างหนึ่ง ถือว่าถ้าใครตายที่เมืองพาราณสีหรือแม้ปลงศพที่นั่น จะได้ไปสู่เทวโลกเป็นแน่แท้ ถึงมีเศรษฐีฮินดูบางคนไปซื้อหาที่อยู่ ณ เมืองพาราณสีเมื่อแก่ชรา เพื่อจะไปตายที่นั่นที่เผาศพที่ริมท่าน้ำก็ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ต่างกัน มีท่าหนึ่งชื่อ "มณีกรรณิกา" ว่าเป็นท่าศักดิ์สิทธิ์กว่าเพื่อน ใคร ๆ ก็อยากให้เผาศพตนที่ท่านั้น คงเป็นเพราะเกิดลำบากด้วยชิงจองท่าและกำหนดเวลาเผาศพพร้อมกัน รัฐบาลจึงตั้งข้อบังคับให้ผู้จะเผาศพขออนุญาต เพื่อจดลงทะเบียนท่าและเวลาที่จะเผาไว้ก่อนและให้มีนักการคอยดูแลให้เป็นไปตามทะเบียนนั้น ข้าราชการอังกฤษที่อยู่ในเมือง

พาราณสี เขาเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า บางทีนายทะเบียนต้องถูกปลุกขึ้นรับโทรศัพท์ในเวลาดึก บอกเป็นคำของเศรษฐีคนใดคนหนึ่งว่า “ข้าพเจ้าจวนจะสิ้นใจอยู่แล้ว ขอให้ช่วยสงเคราะห์ให้ได้เผาที่ท่ามณีกรรณิกาเวลาพรุ่งนี้” เป็นอุทาหรณ์ให้เห็นว่าพวกฮินดูเชื่อถือศาสนามั่นคงเพียงใด พวกฮินดูเชื่อว่าพระอัคนีสามารถจะทำสิ่งทั้งปวงให้บริสุทธิ์สะอาด หรือว่าอีกนัยหนึ่งบรรดาสิ่งโสโครกทั้งปวง ถ้าเผาไฟแล้วก็จะกลับเป็นของสะอาดหมดเช่นมูตรคูถของโค ถ้าเผาแล้วก็อาจจะบริโภคและใช้เป็นเครื่องจุณเจิมได้ เพราะฉะนั้นการเผาศพที่ท่าแล้วทิ้งอัฐิธาตุลงในแม่น้ำคงคา พวกที่ลอยบาปอาบน้ำกินน้ำอยู่ใกล้ ๆ จึงไม่รังเกียจเพราะถือว่าเป็นของสะอาดแล้ว

ประเพณีเผาศพของชาวอินเดียที่ข้าพเจ้าได้รู้เห็น ณ เมืองพาราณสีมีเหมือนกับประเพณีไทยแต่ทิ้งธาตุลงน้ำ กับที่ขนันศพทารกทิ้งลงน้ำ ตามประเพณีโบราณในอินเดีย ศพย่อมเผาทั้งนั้นต่างกันแต่พวกถือพระพุทธศาสนาเผาศพแล้วเอาอัฐิฝังและก่อกองดินหรือกองหินไว้ ตรงที่ฝังเรียกว่า “สถูป” แต่พวกถือศาสนาฮินดูทิ้งอัฐิธาตุลงน้ำ ไทยเราถือพระพุทธศาสนาเป็นพื้นเมือง เพราะฉะนั้นถ้าเป็นคนชั้นสูงก็ก่อพระเจดีย์บรรจุอัฐิธาตุ ถ้าเป็นคนชั้นต่ำก็เป็นแต่ฝังอัฐิธาตุ หรือเอาไปกองทิ้งไว้โคนต้นโพธิ์ แต่พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายทรงถือประเพณีของพวกพราหมณ์ด้วยจึงรับคติการถ่วงธาตุมาใช้ในประเพณี พระบรมศพและพระศพเจ้านายทำทั้งสองทาง ส่วนพระอัฐิบรรจุไว้ในพระเจดีย์ตามทางพระพุทธศาสนา ส่วนพระอังคารหรือถ่านที่เผาพระศพเชิญไปลอยปล่อยไปในแม่น้ำตามทางศาสนาฮินดู เพิ่งมาเลิกลอยพระอังคารเปลี่ยนเป็นบรรจุเมื่อรัชกาลที่ ๕ ประเพณีขนันศพทารกทิ้งน้ำนั้น ไทยเราเอาศพใส่ลงในหม้อ ไม่ผูกกับคอหม้อเหมือนในอินเดีย แต่เดี๋ยวนี้ก็เลิกแล้วเปลี่ยนเป็นฝังให้สูญไปทีเดียว

ความรู้ที่ข้าพเจ้าได้จากเมืองพาราณสี มีพ้องกับเมืองไทยบางอย่าง ดังได้พรรณนามา ข้าพเจ้าพักอยู่เมืองพาราณสี ๓ วันแล้วก็ขึ้นรถไฟไปเมืองพุทธคยา ซึ่งจะเล่าในนิทานเรื่องอื่นต่อไป

พระพุทธองค์ เมื่อทรงเพียรบำเพ็ญมหาโมกขธรรม ซึ่งช่างโยนก
ทำที่ในคันธารราษฎร์ เมื่อราว พ.ศ. ๙๐๐

นิทานที่ ๗

เรื่องสืบพระศาสนาในอินเดีย

เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ได้ ๔ ปี เสด็จไปอินเดีย เมื่อถึงเมืองพาราณสีเสด็จไปทรงบำเพ็ญพุทธบูชา ณ พระบริโภคเจดีย์สถานในมฤคทายวัน ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา ประกาศตั้งพระพุทธศาสนา อันพุทธศาสนิกชนทั่วทั้งโลกนับถือว่าเป็นเจดีย์สถานที่สำคัญอย่างยิ่งแห่งหนึ่งในพระพุทธศาสนา

เมื่อเขียนนิทานนี้ ข้าพเจ้านึกขึ้นว่าจะมีไทยใครได้เคยไปถึงมฤคทายวันก่อนพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงบ้างหรือไม่ คิดหาไม่เห็นใคร เลยคิดค้นต่อไปในเรื่องพงศาวดารก็เกิดพิศวงด้วยปรากฏว่าเมืองไทยเราขาดคมนาคมกับอินเดียในเรื่องของพระพุทธศาสนามาเสียตั้งแต่ก่อนพระร่วงครองกรุงสุโขทัย เพราะพระพุทธศาสนาในอินเดียถูกพวกมิจฉาทิฐิ ทั้งที่ถือศาสนาอิสลามและที่ถือศาสนาฮินดู พยายามล้างผลาญมาช้านาน จนหมดสิ้นสังฆมณฑล และประชาชนที่ถือพระพุทธศาสนาไม่มีในอินเดียมาเสียแต่ราว พ.ศ. ๑๖๐๐ ก่อนตั้งราชวงศ์พระร่วงถึง ๒๐๐ ปี เพราะฉะนั้นไทยต้อง

เปลี่ยนไปนับถือประเทศลังกา รับพระไตรปิฎกกับทั้งสมณวงศ์และเจดีย์วัตถุต่าง ๆ มีพระบรมธาตุและต้นพระศรีมหาโพธิ์เป็นต้นมาจากลังกาทวีป ดังปรากฏในเรื่องพงศาวดาร และศิลาจารึกครั้งสุโขทัย ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็เป็นเช่นเดียวกัน ถึงแม้การไปมาในระหว่างเมืองไทยกับอินเดียยังมีอยู่ก็เป็นในการซื้อขายไม่เกี่ยวข้องกับศาสนา และไปค้าขายเพียงตามเมืองในอินเดียทางฝ่ายใต้ที่เป็นภาคมัทราส (Madras) บัดนี้หาปรากฏว่าได้มีไทยไปจนถึงอินเดียตอนมัชฌิมประเทศที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนพระพุทธศาสนาไม่ เพราะฉะนั้นการที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปถึงเมืองมถุคทายวันเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ เป็นการสำคัญ ถ้าเรียกอย่างโบราณก็ "เสด็จไปสืบพระศาสนา" ซึ่งเริดร้างมากว่า ๗๐๐ ปี และการที่เสด็จไปครั้งนั้นก็มีผลทำให้ความรู้ความเห็นของไทยในโบราณคดีเรื่องพระพุทธศาสนากว้างขวางขึ้นโดยลำดับมาจนบัดนี้ จะเล่าเรื่องที่ปรากฏในชั้นแรกก่อน

เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จกลับจากอินเดีย ได้รูปฉายพระ "ธรรมเมกข" เจดีย์ ที่เป็นพระเจดีย์องค์ใหญ่อยู่ในมถุคทายวันมาถวาย กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นครั้งแรกที่ไทยจะได้เห็นรูปพระสถูปเจดีย์ในอินเดีย รูปพระธรรมเมกขเจดีย์นั้น เป็นพระเจดีย์กลมตอนล่างใหญ่ตอนบนรัดเล็กเข้าไปดูเป็น ๒ ลอน ผิดกับรูปทรงพระเจดีย์ที่สร้างกันในเมืองไทย กรมสมเด็จพระปวเรศฯ ทรงพิจารณากับพระมหาเถระองค์อื่นๆ ลงมติพร้อมกันว่า รูปพระธรรมเมกขเจดีย์ตรงกับในพระบาลีว่าพระสถูปสัณฐานเหมือนลอมฟาง (รูปลอมฟางในเมืองไทยมี ๒ อย่าง ๆ หนึ่งเหมือนโอคว่ำ อีกอย่างหนึ่งเป็น ๒ ลอนเหมือนอย่างรูปพระธรรมเมกขเจดีย์) ครั้งนั้นมีผู้เชื่อว่ารูปพระสถูปเจดีย์แบบเดิมคงเป็น ๒ ลอนอย่างพระธรรมเมกขเจดีย์ถึงเอาแบบไปสร้างขึ้นหลายแห่ง ว่าแต่ที่ข้าพเจ้าจำได้สร้างไว้ที่บริเวณกุฏีสมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ ทัพ) วัดโสมนัสวิหารแห่งหนึ่ง ที่วัดกันมาตุยารามแห่งหนึ่ง ดูเหมือนจะยังอยู่จนเดี๋ยวนี้ ความนิยมที่จะไปอินเดียเพื่อศึกษา

โบราณคดีเนื่องด้วยพระพุทธศาสนาก็เริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปครั้งนั้น ต่อมาจึงมีไทยทั้งที่เป็นคฤหัสถ์และพระภิกษุพวกเที่ยวธุดงค์ไปถึงมัชฌิมประเทศในอินเดียเนือง ๆ

ข้าพเจ้าไปอินเดียเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ภายหลังสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปได้ ๑๙ ปี ในระหว่างนั้น ความนิยมที่จะศึกษาและหาความรู้โบราณคดีในอินเดียเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนมากแล้ว แม้ตัวข้าพเจ้าเองเมื่อไปถึงอินเดียก็ออกสนุกในการที่จะพิจารณาขนบธรรมเนียมที่พ้องกับเมืองไทย ดังได้เล่าไว้ในนิทานเรื่องอื่นในนิทานเรื่องนี้จะเล่าพระบริโภคเจดีย์ที่ข้าพเจ้าได้บูชา กับที่ข้าพเจ้าได้เสาะหาของต่าง ๆ ซึ่งเป็นพระพุทธเจดีย์เอามาเมืองไทยในครั้งนั้น

มฤคทายวัน

เมื่อข้าพเจ้าพักอยู่ ณ เมืองพาราณสี ก็ได้ไปกระทำพุทธบูชาที่พระบริโภคเจดีย์ในมฤคทายวัน แต่ชาวเมืองเรียกชื่อตำบลนั้นว่า “สารนาถ” (Sarnath) ว่ามาแต่คำ “สารังคนาถ” ภาษามคธแปลว่า “ผู้เป็นที่พึ่งของกวาง” มฤคทายวันอยู่นอกเมืองพาราณสีทางด้านตะวันออก ห่างแม่น้ำคงคาราวสัก ๑๖๐ เส้น ในสมัยเมื่อข้าพเจ้าไปยังร้างรกอยู่มาก กรมตรวจโบราณคดีในอินเดียเป็นแต่ได้ขุดค้นเป็นแห่ง ๆ เพื่อหาของโบราณส่งไปเข้าพิพิธภัณฑสถาน ยังไม่ได้ลงมือขุดเปิดให้เห็นแผนผัง และจัดการรักษาอย่างเดี๋ยวนี้ ไปมฤคทายวันในสมัยนั้น ยังแลเห็นแต่พระธรรมเมกขเจดีย์สูงตระหง่านเป็นสำคัญอยู่องค์เดียว กับมีเครื่องศิลาจำหลักซึ่งเพิ่งพบใหม่ ยังไม่ทันส่งไปพิพิธภัณฑสถานรวมไว้แห่งหนึ่ง ข้าพเจ้าขอมาได้บ้าง ดังจะเล่าต่อไปข้างหน้า นอกจากนั้นยังแลเห็นแต่ดินเป็นโคกน้อยใหญ่ไปรอบข้าง พระธรรมเมกขเจดีย์นั้นในหนังสือนำทางแต่งชั้นหลัง บอกขนาดว่าสูงแต่รากขึ้นไปตลอดองค์ราว ๒๔ วา วัดผ่ากลางตอนใหญ่ ๑๕ วาครึ่งและตอนใหญ่นั้น

เป็นศิลาขึ้นไปราว ๖ วา เมื่อข้าพเจ้าพิจารณาดูพระธรรมเมกขเจดีย์เกิดความเห็นขึ้นใหม่ผิดกับเข้าใจกันอยู่ในกรุงเทพฯ ที่ว่าสร้างรูปทรงเป็น ๒ ลอน เหมือนลอมฟางดังกล่าวมาแล้ว เพราะไปสังเกตตอนใหญ่ที่อยู่เบื้องต่ำเห็นก่อหุ้มด้วยศิลาตอนเบื้องบนที่คอดเข้าไปก่อด้วยอิฐ ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าที่ดูรูปเป็น ๒ ลอน น่าจะเป็นเพราะการแก้ไขเปลี่ยนแปลง มิใช่แบบเดิมเจตนาจะให้เป็นเช่นนั้น คิดสันนิษฐานต่อไป เห็นว่าของเดิมคงก่อหุ้มด้วยศิลาตลอดทั้งองค์ ถูกพวกมิจฉาทิฐิรื้อเอาแท่งศิลาตอนข้างบนไปเสีย เหลือทิ้งไว้แต่แกนอิฐ หรือมิฉะนั้นพวกมิจฉาทิฐิเจตนาจะทำลายพระเจดีย์นั้นทั้งหมด แต่รื้อลงมาค้างอยู่ครึ่งองค์ ภายหลังมามีพวกสัมมาทิฐิไปปฏิสังขรณ์ก่อแกนอิฐขึ้นไปตลอดองค์แต่ไปค้างอยู่ ไม่ได้ก่อศิลาหุ้มตอนบนจึงเหลือเป็นอิฐอยู่เช่นนั้น รูปพระเจดีย์เดิมเห็นจะเป็นอย่างทรงโอคว่ำ ก็เหมือนทรงลอมฟางอย่างที่ไม่คอดเช่นว่ามาแล้ว เมื่อไปบูชาข้าพเจ้าคิดเห็นเพียงเท่านั้น ต่อมาอีกหลายสิบปี จึงได้เห็นรูปพระสถูปเจดีย์แบบเดิมที่เมืองสารเขตอันเป็นเมืองโบราณรุ่นเดียวกับเมืองนครปฐม อยู่ใกล้เมืองแปรในประเทศพม่า รูปทรงคล้ายกับโอคว่ำหรือโคมหวดคว่ำ มีบัลลังก์ปักฉัตรเป็นยอดอยู่ข้างบน ชั้นประทักษิณทำแต่เหมือนอย่างบันไดชั้นเดียวติดกับฐานพระสถูป พระสถูปเจดีย์เมืองอนุราธบุรีในลังกาทวีปที่สร้างชั้นเดิมก็เป็นรูปเช่นว่า และได้เห็นรูปภาพในหนังสืออังกฤษแต่งว่าด้วยพุทธเจดีย์ในคันธารราษฎร์ ก็ว่าพระสถูปชั้นเดิมรูปเป็นอย่างนั้น แล้วกล่าวอธิบายต่อไปว่า ชาวอินเดียแต่โบราณกลัวบาปไม่รื้อแย่งพระเจดีย์ ถ้าจะบูรณะปฏิสังขรณ์ก็มีแต่ก่อพอกเพิ่มพระเจดีย์เดิม เป็นเหตุให้รูปทรงพระเจดีย์เปลี่ยนไปดังปรากฏในชั้นหลัง แม้พระธรรมเมกขเจดีย์ที่มฤคทายวัน เขาก็ตรวจพบมีองค์เดิมซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชอยู่ข้างในไม่สู้ใหญ่นัก ก่อองค์ที่ยังแลเห็นอิฐครอบองค์เดิม แล้วยังมีผู้ศรัทธามาก่อศิลาครอบเข้าข้างนอกอีกชั้นหนึ่ง แต่ทำไม่สำเร็จค้างอยู่ เขาสังเกตลวดลายที่จำหลักว่าเป็นแบบของช่างสมัย

ราชวงศ์ สุงคะ ราว พ.ศ.๔๕๐ พระธรรมเมกขเจดีย์จึงกลายเป็นรูป ๒ ลอน ด้วยประการฉะนี้ ถ้าเป็นเช่นเขาว่า ที่ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเป็นเพราะมิจฉาทิฐิทำร้ายก็ผิดไป ถึงไทยเราก็ถือเป็นคติมาแต่ดั้งเดิมเหมือนเช่นชาวอินเดียว่า ไม่ควรรื้อแย่งพุทธเจดีย์แม้เพื่อจะบูรณะปฏิสังขรณ์ มีตัวอย่างจะอ้างได้ง่าย ๆ เช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระปฐมเจดีย์ ก็ทรงสร้างพระมหาสถูปครอบองค์พระปฐมเจดีย์องค์ก่อน หาได้ทรงรื้อแย่งองค์เดิมอย่างใดไม่

มหาเจดีย์สถานในอินเดียที่เรียกว่า "บริโภคเจดีย์" มี ๔ แห่ง ล้วนมีเรื่องเนื่องด้วยพุทธประวัติ ว่าเมื่อพระพุทธเจ้าทรงประชวรคราวจะเสด็จเข้าพระนิพพาน พระอานนท์ทูลปรารภความวิตกว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จล่วงลับไปแล้ว พวกพุทธบริษัทซึ่งได้เคยเฝ้าแหนพระองค์อยู่เนืองนิตย์จะพากันเปลี่ยวเปล่าเศร้าใจ พระพุทธเจ้าจึงทรงพระกรุณาโปรดประทานอนุญาตไว้ว่า ถ้าพวกพุทธบริษัทใครเกิดว้าเหว่ ก็ให้ไปปลงธรรมสังเวช ณ สถานที่อันเนื่องกับพุทธประวัติ ๔ แห่ง คือ ที่พระพุทธองค์ประสูติในสวนลุมพินี ณ เมืองกบิลพัสดุ์แห่งหนึ่ง ที่พระพุทธองค์ตรัสรู้พระโพธิญาณ ณ เมืองคยาแห่งหนึ่ง ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนาตั้งพระศาสนาในมฤคทายวัน ณ เมืองพาราณสีแห่งหนึ่ง ที่พระพุทธองค์เสด็จเข้าพระนิพพานในป่าสาลวัน ณ เมืองกุสินาราแห่งหนึ่ง จะไปแห่งใดแห่งหนึ่งก็ได้ตามแต่จะสะดวกเพราะฉะนั้นจำเดิมแต่ล่วงพุทธกาลพวกพุทธบริษัทก็พากันไปกระทำพุทธบูชา ณ ที่แห่งนั้นสืบมาเรียกว่า "บริโภคเจดีย์" เพราะเกี่ยวกับพระองค์พระพุทธเจ้า ก็บริโภคเจดีย์ทั้ง ๔ นั้น มีคนไปบูชาที่มฤคทายวันมากกว่าแห่งอื่น เพราะอยู่ในชานมหานคร แต่อีก ๓ แห่งอยู่ในเขตเมืองน้อย มหาเจดียสถานที่มฤคทายวันจึงใหญ่โตกว่าแห่งอื่น กรมตรวจโบราณคดีพบของโบราณมีแบบกระบวนช่าง สังเกตได้ว่าบูรณะปฏิสังขรณ์มาทุกสมัยเมื่อยังมีพุทธศาสนิกชนอยู่ในอินเดีย และถูกพวกมิจฉาทิฐีรื้อทำลายยิ่งกว่าที่

ไหน ๆ เพราะอยู่ใกล้มหานครกว่าแห่งอื่น

พุทธคยา

เมืองคยาเป็นเมืองน้อย เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปอินเดีย ยังไม่มีทางรถไฟไปถึงจึงไม่ได้เสด็จไป เมื่อข้าพเจ้าไปมีทางรถไฟแล้ว ถึงกระนั้นรัฐบาลอินเดียก็ไม่ได้กะจะให้ไป หากข้าพเจ้าอยากบูชาพระบริโภคเจดีย์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณเขาจึงจัดให้ไปตามประสงค์ พอถึงก็เห็นความลำบากของรัฐบาล เพราะไม่มีที่จะให้พัก ต้องแบ่งห้องในเรือนของเจ้าเมืองให้ข้าพเจ้าอยู่ และเอากระโจมเต็นท์ผ้าใบไปปักที่ลานบ้านเจ้าเมืองให้คนอื่นที่ไปกับข้าพเจ้าอยู่อีกหลายหลัง แต่มีดีกว่าที่อื่นอย่างหนึ่งที่มีมิสเตอร์เครียสันเจ้าเมือง เป็นนักเรียนโบราณคดี ทั้งเรื่องศาสนาและภาษาของชาวอินเดีย ภายหลังมาได้เป็น เซอร์ มีชื่อเสียงเป็นนักปราชญ์สำคัญคนหนึ่ง พอรู้ว่าข้าพเจ้าจะไป ก็เตรียมต้นโพธิ์พันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ ปลูกใส่กระบอกไม้ไผ่ไว้ให้ ๓ ต้น สำหรับจะได้เอามาเมืองไทย แต่จะขอเรื่องต้นโพธิ์นั้นไว้เล่าต่อไปข้างหน้า มิสเตอร์เครียสันบอกว่าที่ในแขวงเมืองคยานั้นยังมีของโบราณเนื่องด้วยพระพุทธศาสนาจมอยู่ในแผ่นดินอีกมากมายหลายแห่ง เสียดายที่ข้าพเจ้าอยู่น้อยวันนัก ถ้ามีเวลาพอจะพาไปเมืองราชคฤห์ของพระเจ้าพิมพิสาร เป็นเมืองร้าง ทางเกวียนไปสักวันหนึ่ง เตรียมจอบเสียมไปด้วย อาจจะขุดหาของโบราณได้สนุกทีเดียว

ที่เมืองคยานั้น มีเจดีย์สถานของโบราณที่คนนับถือมากสองแห่ง คือที่ตำบลคยาสิระ มีวัดวิษณุบาท เป็นที่นับถือของพวกฮินดูแห่งหนึ่ง กับวัดพุทธคยา เป็นที่นับถือของพวกถือพระพุทธศาสนาแห่งหนึ่ง แม้ที่พุทธคยาพวกฮินดูก็ไปบูชา เพราะพวกฮินดูที่เมืองคยาถือคติฝ่ายวิษณุเวทโดยมาก

ถือว่าพระวิษณุอวตารลงมาเป็นพระพุทธเจ้าดังกล่าวในเรื่องนารายณ์สิบปาง จึงมีคนต่างด้าวทั้งพวกฮินดูและพวกถือพระพุทธศาสนา พากันบูชาที่เจดีย-สถานทั้งสองแห่งนั้นตั้งปีละ ๑๐๐,๐๐๐ คนเป็นนิตย์

พระมหาเจดียสถานที่พุทธคยา อยู่ห่างเมืองคยาสักระยะทางราว ๗๕ เส้น มีถนนไปรถเทียมม้าคู่ได้ตลอดทาง ต้องผ่านวัดคยาสิระของพวกฮินดูไปก่อน วัดนั้นอยู่กลางหมู่บ้านของพวกชาวเมือง ข้าพเจ้าแวะเข้าไปดูพวกฮินดูก็พากันต้อนรับ พาเข้าไปในวัดและเลี้ยงดูโดยเอื้อเฟื้อ เรื่องตำนานของวัดนั้นว่า เดิมมียักษ์ตนหนึ่งชื่อว่าคยา เป็นสัตว์บาปหยาบช้าเที่ยวเบียดเบียนมนุษย์ จึงร้อนถึงพระวิษณุคือพระนารายณ์ เสด็จลงมาปราบยักษ์ตนนั้น เอาพระบาทขวาเหยียบอกตัดหัวยักษ์โยนไป แล้วสาปให้ตัวยักษ์กลายเป็นหินเช่นปรากฏอยู่ รอยพระบาทของพระวิษณุที่เหยียบอกก็ปรากฏอยู่ด้วย จึงเรียกเจดียสถานนั้นว่า “วิษณุบาท” พวกฮินดูเชื่อกันว่าถ้าใครไปบูชา อาจจะอธิษฐานช่วยญาติที่ตายไปแล้วให้พ้นอบายภูมิได้ จึงพากันไปบูชาหาบุญเพื่อเหตุนั้น ข้าพเจ้าเข้าไปเยี่ยมดูเพียงประตูวิหาร จะเข้าไปในนั้นเกรงว่าพวกฮินดูจะรังเกียจ เห็นมีศิลาสีดำเทือกหนึ่งซึ่งสมมติว่าเป็นตัวยักษ์คยายาวสัก ๘ ศอก ดูรูปคล้ายกับคนนอนอยู่บนฐานชุกชีกลางวิหารทำนองเดียวกันกับม้วนผ้าที่บนพระแท่นดงรังในเมืองไทย รอยวิษณุบาทข้าพเจ้าไม่ได้เห็น แต่เขาพรรณนาไว้ในหนังสือนำทางว่า ทำรูปพระบาทด้วยแผ่นเงินขนาดกว้างยาวเท่า ๆ กับตีนคน ติดไว้กับพื้นโพรงหินอันมีอยู่ตรงอกของรูปยักษ์ แต่พวกชาวบ้านจำลองรูปพระบาททำด้วยแผ่นทองแดงและทำของอื่นๆ ด้วยศิลาดำ เช่นเดียวกับที่เป็นตัวยักษ์จำหลักรูปวิษณุบาทติดไว้ขายพวกสัปบุรุษหลายอย่าง ตำบลคยาสิระนี้ดูชื่อพ้องกับนิทานวัจนะ นำอาทิตตปริยายสูตร ซึ่งว่า “คยายำ วิหรติ คยาสีเส” น่าจะหมายความว่า “พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระสูตรนั้น ณ ตำบลคยาสิระในแขวงเมืองคยา” คือในตำบลที่ข้าพเจ้าไปนั่นเอง นิทานในเรื่องนารายณ์ปราบ

ยักษ์คยา น่าจะเกิดขึ้นต่อภายหลังพุทธกาล ด้วยเอาคำ “คยาสีเส” หรือ “คยาสิระ” ผูกขึ้นเป็นเรื่องยักษ์มารดังกล่าวมา

ข้าพเจ้าไปพุทธคยาครั้งนั้น นึกคาดไปว่าจะได้เกียรติเป็นไทยคนแรกที่ได้ไปสืบพระศาสนาถึงที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณเหมือนเช่นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปสืบพระศาสนาถึงมฤคทายวันที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศตั้งพระพุทธศาสนา แต่เมื่อไปถึงวัดพุทธคยาพอเข้าประตูวิหารเห็นผ้ากราบพระปักตรางานหลวงในเมืองไทยผูกห้อยอยู่ผืนหนึ่งก็สิ้นกระหยิ่มใจด้วยมีพระภิกษุไทยองค์ใดองค์หนึ่งได้ไปถึงเสียก่อนแล้วพิจารณาดูหนังสือไทยที่เขียนไว้กับผ้ากราบ บอกชื่อว่า “พระสังกันตเนตรได้มาบูชา” ข้าพเจ้าก็รู้จักตัว คือพระสมุห์เนตรวัดเครือวัลย์ ฯ ภายหลังมาได้เป็นพระราชาคณะที่พระสมุท-มุนี ซึ่งเป็นพระชอบเที่ยวธุดงค์มาแต่ยังหนุ่มจนขึ้นชื่อลือนาม แต่ข้าพเจ้าไม่คาดว่าจะสามารถไปได้ถึงพุทธคยาในอินเดียในสมัยนั้น ก็ประหลาดใจ ที่ตำบลพุทธคยามีแต่วัดพระศรีมหาโพธิ์ หรือถ้าเรียกอย่างไทยก็ว่า “วัดโพธิ์” กับบ้าน พวกพราหมณ์มหันต์อยู่หมู่หนึ่ง ไม่มีบ้านเรือนราษฎรห้อมล้อมเหมือนเช่นที่วัดวิษณุบาท เพราะที่ดินตำบลนั้นเป็นกรรมสิทธิ์ของพวกพราหมณ์มหันต์ ดังจะบอกเหตุต่อไปข้างหน้า ที่วัดอยู่ห่างฝั่งลำน้ำเนรัญชราที่พระพุทธเจ้าทรงลอยถาดไปถึง ๑๐ เส้น แต่ลำน้ำเนรัญชรานั้น เวลาเมื่อข้าพเจ้าไปเป็นฤดูแล้งน้ำแห้งขาด แลดูท้องน้ำเป็นแต่พื้นทรายเม็ดใหญ่ แต่เขาว่าขุดลงไปตรงไหนก็ได้น้ำที่ไหลอยู่ใต้ทรายเสมอ ตัววัดพระศรีมหาโพธิเมื่อข้าพเจ้าไปมีสิ่งสำคัญแต่พระปรางค์ใหญ่อยู่ด้านหน้าทางทิศตะวันออกองค์หนึ่ง หลังพระปรางค์เข้าไปมีพระแท่น “รัตนบัลลังก์” เป็นศิลาจำหลักแผ่นใหญ่ ว่าพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงสร้างประดิษฐานไว้ตรงที่พระพุทธเจ้าประทับ เมื่อตรัสรู้ที่ใกล้โคนต้นพระศรีมหาโพธิแผ่นหนึ่ง ต่อพระแท่นไปก็ถึงต้นพระศรีมหาโพธิ มีฐานก่อล้อมรอบต้นพระศรีมหาโพธิ เมื่อข้าพเจ้าไปขนาดลำต้นราวสัก ๔ กำ เป็นทายาทสืบสันตติพันธุ์ มาแต่พระ

ศรีมหาโพธิต้นเดิมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้สักกี่ชั่วแล้วไม่มีใครรู้ รู้แต่ว่าสืบพืชพันธุ์มาแต่พระศรีมหาโพธิต้นเดิมอยู่ในที่เดียวกันมาจนกาลบัดนี้ ลานวัดปราบเป็นที่ราบออกไปสัก ๒ เส้น ๔ เหลี่ยม มีกำแพงล้อมนอกทำกำแพงออกไปยังเป็นกองดินสูงบ้างเป็นพืดไป กรมตรวจโบราณคดียังไม่ได้ขุดค้น

เรื่องตำนานวัดพระศรีมหาโพธิพุทธคยา เมื่อตอนก่อนสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช แม้เป็นที่พุทธศาสนิกชนไปบูชามาแต่แรก พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าพระนิพพาน ก็ไม่ปรากฏสิ่งที่สร้างไว้ก่อน พ.ศ. ๒๐๐ ของเก่าที่พบมีแต่ของครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ว่าทรงสร้างพระแท่นรัตนบัลลังก์กับวิหารขนาดน้อยไว้ข้างหน้าต้นโพธิเป็นที่คนไปบูชาหลังหนึ่ง ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลายในอินเดีย มีผู้ศรัทธาไปสร้างเจดียวัตถุและเครื่องประดับต่าง ๆ เพิ่มเติมต่อมาโดยลำดับ ผู้ตรวจเขาสังเกตแบบลวดลายตามสมัย ได้เค้าว่ามีชาวอินเดียไปปฏิสังขรณ์มาจนราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ก่อนพระพุทธศาสนาจะถูกกำจัดจากอินเดียไม่นานนัก แต่การบูรณะปฏิสังขรณ์สิ่งสำคัญ คือพระปรางค์ที่เป็นหลักวัดอยู่เดี๋ยวนี้ เขาสันนิษฐานว่าถึงสมัยเมื่อเกิดนิยมทำพระพุทธรูปในราว พ.ศ.๕๐๐ มีผู้สร้างแปลงวิหารของพระเจ้าอโศกมหาราชซึ่งเดิมเป็นแต่ที่สำหรับคนบูชาพระศรีมหาโพธิ ให้ใหญ่ขึ้นกว่าเก่าเป็นที่ตั้งพระพุทธรูปด้วย ต่อมาถึง พ.ศ.๑๐๐๐ เศษมีมหาพราหมณ์คนหนึ่งชื่อ อมรเทวะ เป็นปุโรหิตของพระเจ้าวิกรมาทิตย์ ณ เมืองมัลวา เข้ารีตเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาสร้างแปลงวิหารนั้น เป็นพระปรางค์องค์ที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้แบบอย่างรูปทรงผิดกับพระเจดีย์ บรรดาที่มีในอินเดียทั้งหมด คงเป็นเพราะพราหมณ์อมรเทวะ เคยถือไสยศาสตร์ ชอบแบบอย่างเทวาลัยอยู่ก่อน เอาเค้าเทวาลัยกับพระเจดีย์ทางพระพุทธศาสนาผสมกันทำตอนยอดเป็นพระสถูป ตอนกลางเป็นปรางค์ ตอนล่างเป็นวิหารที่ตั้งพระพุทธรูป เพราะฉะนั้นจึงแปลกกับที่อื่น สร้างด้วยก่ออิฐถือปูนทั้งองค์ สัณฐานเป็น ๔ เหลี่ยมสูงตลอดยอด ๓๐ วา ตอนล่างที่เป็นวิหารกว้าง ๘ วา

สูง ๔ วาเศษ ทำคูหาตั้งพระพุทธรูปปางมารวิชัยขนาดหน้าตักสัก ๓ ศอก เป็นประธาน ที่ฝาผนังวิหารมีช่องบันไดขึ้นไปบนหลังคาซึ่งทำเป็นหลังคาตัดลานทักษิณรอบพระปรางค์ใหญ่องค์กลางและมีปรางค์น้อยตามมุมลานทักษิณ ๔ องค์ ปรางค์ใหญ่ก็เป็นรูป ๔ เหลี่ยม ทรงสอบขึ้นไปทางยอด ทำซุ้มจรนำมีคูหาสำหรับตั้งพระพุทธรูป เรียงรอบพระปรางค์เป็นชั้น ๆ ขึ้นไป ๙ ชั้น ถึงที่สุดปรางค์ ทำพระสถูปเจดีย์กลมไว้เป็นยอดเมื่อใหม่ ๆ ดูก็จะเห็นงามแปลกตา

ครั้นถึงสมัยเมื่อพระพุทธศาสนาถูกพวกมิจฉาทิฐิล้างผลาญที่ในอินเดีย มีพวกชาวอินเดียที่ถือพระพุทธศาสนาพากันหนีไปพึ่งพระเจ้าราชาธิราชพม่า ณ เมืองพุกาม อันเป็นพุทธศาสนูปถัมภกเป็นอันมาก คงไปทูลพรรณนาถึงพุทธเจดียสถานในอินเดียให้พระเจ้าคันซิตราชาธิราชพระองค์ที่ ๓ ทรงทราบ จึงทรงเลื่อมใสศรัทธาให้ปฏิสังขรณ์พระปรางค์พุทธคยา เมื่อราว พ.ศ.๑๖๕๕ ครั้งหนึ่ง ต่อมาพระเจ้าอลองคสิทธุราชาธิราชพระองค์ที่ ๔ ไปปฏิสังขรณ์อีกครั้งหนึ่ง และพระเจ้าติโลมินโลราชาราชาธิราชองค์ที่ ๙ ให้ไปถ่ายแบบพระปรางค์พุทธคยาไปสร้างไว้ที่เมืองพุกามเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๕๓ องค์หนึ่ง เลยมีเรื่องต่อมาถึงเมืองไทย ด้วยพระเจดีย์โบราณก่อด้วยศิลาแลงอยู่ที่เมืองเชียงใหม่องค์หนึ่ง ชาวเมืองเรียกว่า “พระเจดีย์เจ็ดยอด” รูปสัณฐานทำอย่างพระปรางค์พุทธคยา ข้าพเจ้าได้เคยเห็นทั้งองค์ที่พุทธคยาและองค์ที่เมืองพุกาม จึงอ้างได้แน่ว่าองค์ที่เมืองเชียงใหม่คงถ่ายแบบมาจากองค์ที่เมืองพุกาม เป็นแต่ย่อขนาดให้ย่อมลงสักหน่อยและน่าจะสร้างเมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๐๐ ในสมัยเมื่อเมืองเชียงใหม่ยังเป็นเมืองขึ้นพระเจ้าราชาธิราชเมืองพุกาม อาจจะมีเจ้านายในราชวงศ์พุกามมาครอบครอง (บางทีจะเป็นองค์ที่อภิเษกกับนางจามเทวี) เอาอย่างพระปรางค์มาจากเมืองพุกามและสร้างอย่างประณีตถึงเพียงนั้น ความส่อต่อไปว่าที่ในหนังสือพงศาวดารเชียงใหม่ ว่าพระยามังรายสร้างเมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๙ นั้น ที่จริงสร้างในท้อง

ที่เมืองเก่าอันร้างอยู่มิได้สร้างในป่าเถื่อน เรื่องตำนานพระปรางค์ที่พุทธคยายังมีต่อมาว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ ภายหลังสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปอินเดีย ๕ ปี พระเจ้ามินดงประเทศพม่าใคร่จะบำเพ็ญพระราชกุศล ตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าราชาธิราชพม่าแต่ปางก่อน ให้ไปขออนุญาตต่อรัฐบาลอังกฤษปฏิสังขรณ์พระปรางค์พุทธคยาอีกครั้งหนึ่ง แต่พม่าไปปฏิสังขรณ์ครั้งนี้นักโบราณคดีอังกฤษยังติเตียนกันอยู่จนทุกวันนี้ ว่าเหมือนไปทำลายยิ่งกว่าไปทำให้กลับคืนดี เพราะข้าหลวงพม่ามีความคิดเพิ่มจะก่อกำแพงล้อมรอบกับจะปราบที่ในลานวัดทำให้ราบรื่น รื้อแย่งเครื่องศิลาของโบราณที่สร้างไว้ในบริเวณ ขนเอาออกไปทิ้งเสียโดยมาก ทั้งเที่ยวรื้อเอาอิฐตามโบราณสถานในที่มีอยู่ใกล้ ๆ ไปก่อกำแพงวัดที่ทำนั้นให้ยิ่งยับเยินหนักไป แม้ที่องค์พระปรางค์ก็กะเทาะเอาลวดลายปั้นของเดิมที่ยังเหลืออยู่ออกเสีย เอาปูนยารอยที่ชำรุดแล้วทำปูนขาวฉาบทั่วทั้งองค์เอาเป็นสำเร็จเพียงนั้น ต่อมาจะเป็นด้วยรัฐบาลอินเดียรู้สึกเองว่าที่ได้อนุญาตให้พม่าปฏิสังขรณ์โดยไม่ควบคุมผิดไป หรือจะเป็นด้วยถูกพวกนักโบราณคดีติเตียนมาก เจ้าเมืองบังกล่า (Bengal) จึงให้ปฏิสังขรณ์องค์พระปรางค์อีกครั้งหนึ่ง ตกแต่งถือปูนเรียบร้อยทั้งองค์ เห็นจะสำเร็จก่อนข้าพเจ้าไปไม่ช้านัก แลดูยังใหม่และมีศิลาจารึกบอกไว้ แต่ข้าพเจ้าจำศักราชไม่ได้ว่าปฏิสังขรณ์เมื่อปีใด

เมื่อข้าพเจ้าไปถึงวัดพุทธคยา พวกพราหมณ์มหันต์ (Mahant) พากันมาต้อนรับ พอข้าพเจ้าบูชาพระและเที่ยวดูทั่วเขตวัดแล้ว เชิญไปที่เรือนมหาพราหมณ์ผู้เป็นหัวหน้าพวกมหันต์ มีพิธีต้อนรับ เช่นสวมพวงมาลัยให้ แล้วจัดของว่างมาเลี้ยงเป็นต้นที่วัดพุทธคยา มีเครื่องศิลาจำหลักของโบราณเหลืออยู่มากกว่าที่มฤคทายวัน พวกพราหมณ์มหันต์เก็บเอามาประดับประดาไว้ตามที่ต่าง ๆ ข้าพเจ้าอยากได้สิ่งไหนออกปากขอ ก็ยอมให้โดยเต็มใจไม่ขัดขวาง ข้าพเจ้าเลือกแต่ของที่แปลกตาขนาดเล็ก ๆ พอจะเอามาได้สักสี่ห้าสิ่ง บางสิ่งก็มาเป็นของสำคัญจะเล่าที่อื่นต่อไป เหตุที่

พวกพราหมณ์มหันต์จะได้เป็นเจ้าของวัดพุทธคยานั้น ปรากฏว่ากว่า ๒๐๐ ปีมาแล้ว ในสมัยบริษัทอังกฤษยังปกครองอินเดียขยายอาณาเขตออกไปถึงมัชฌิมประเทศ จัดวิธีการปกครองด้วยแบ่งที่ดินให้ชาวอินเดียที่ฝักใฝ่อยู่ในอังกฤษ และเป็นคนมีกำลังพาหนะที่จะปกครองถือที่ดินเรียกว่า ซามินดาร์ (Zamindar) มีอาณาเขตเป็นส่วน ๆ ใหญ่บ้างเล็กบ้างต้องบังคับบัญชาตามกฎหมายอังกฤษและส่งเงินส่วยแก่รัฐบาลอินเดียตามกำหนดตกลงกัน ถ้าซามินดาร์กระทำตามสัญญาอยู่ตราบใด รัฐบาลยอมให้ผู้สืบสกุลมีสิทธิ์เช่นเดียวกันเสมอไป ก็ในสมัยเมื่อตั้งวิธีปกครองเช่นวันนั้น ที่ตำบลพุทธคยาเป็นป่าร้างมีแต่พวกพราหมณ์มหันต์ตั้งบ้านเรือนอยู่ มหาพราหมณ์ผู้เป็นหัวหน้าได้รับตำแหน่งเป็นซามินดาร์ปกครองตำบลพุทธคยา และมหาพราหมณ์ที่เป็นทายาทได้รับสิทธิปกครองสืบกันมา วัดพุทธคยาอยู่ในอาณาเขตที่ดินของพวกพราหมณ์มหันต์ๆ จึงถือว่าเป็นผู้ปกครองวัดพุทธคยาและดูแลรักษาเป็นเทวสถานตามลัทธิวิษณุเวทในศาสนาของตนด้วย

เรื่องมหาโพธิสมาคม

ในครั้งนั้น เผอิญข้าพเจ้าต้องไปรับรู้เรื่องตั้งมหาโพธิสมาคมอันเนื่องกับเจดียสถานที่พุทธคยา จะเลยเล่าไว้ในที่นี้ด้วยเมื่อข้าพเจ้าออกจากเมืองคยามาพักอยู่ที่เมืองกัลกัตตา มีชายหนุ่มเป็นชาวลังกาชื่อ “ธรรมปาละ” มาหาข้าพเจ้าด้วยกันกับพ่อค้าพม่าคนหนึ่ง นายธรรมปาละบอกว่า พวกเขาคิดจะฟื้นพระพุทธศาสนาให้กลับนับถือกันในอินเดียดังแต่เดิม ความคิดที่พวกเขาจะทำการนั้น เขาจะเอาพระมหาเจดีย์พุทธคยาตั้งเป็นแหล่งแล้วชวนพุทธศาสนิกชนทั่วทุกชาติทุกภาษา ให้ร่วมมือช่วยกันจัดการสอนพระพุทธศาสนา ให้มีคนนับถือแพร่หลายในอินเดีย ต่อนั้นไปก็จะได้ทำนุบำรุงพระเจดียสถานต่าง ๆ ให้พระพุทธศาสนากลับเป็นส่วนใหญ่อันหนึ่ง ในศาสนาต่าง ๆ ที่ในอินเดีย และเอาเป็นที่ประชุมของพุทธศาสนิกชนทั่วทั้ง

โลก ในเวลานั้นมีชาวลังกาและพม่าเข้าร่วมมือกับเขาหลายคนแล้ว จึงตั้งเป็นสมาคมให้ชื่อว่า "มหาโพธิ" ตามนามมหาเจดีย์ ณ พุทธคยาที่เขาจะเอาเป็นแหล่งฟื้นพระพุทธศาสนา แต่มีความขัดข้องเกิดขึ้นอย่างหนึ่งด้วยพวกพราหมณ์มหันต์อ้างว่าที่ดินตำบลพุทธคยากับทั้งมหาเจดีย์สถานเป็นสมบัติของตน ไม่ยอมให้สมาคมมหาโพธิไปตั้งสถาน ณ ที่นั้น จะขอซื้อเฉพาะตรงที่วัดก็ไม่ขาย นายธรรมปาละมาหาข้าพเจ้าด้วยเห็นว่าเป็นเจ้านายประเทศไทย อันเป็นประเทศสำคัญที่นับถือพระพุทธศาสนาประเทศหนึ่ง เพื่อจะขอให้ข้าพเจ้าช่วยพูดจากับอุปราช Viceroy อินเดีย ให้ใช้อำนาจรัฐบาลบังคับพวกพราหมณ์มหันต์ให้มอบวัดมหาโพธิอันเป็นวัดในพระพุทธศาสนาคืนให้เป็นวัดของพวกพุทธศาสนิกชนตามเดิม ข้าพเจ้าตอบว่าที่พวกเขาคิดจะฟื้นพระพุทธศาสนาในอินเดียนั้น ข้าพเจ้าก็ยินดีอนุโมทนาด้วย แต่ที่จะให้ไปพูดกับอุปราชในเรื่องวัดมหาโพธินั้น ข้าพเจ้าเห็นจะรับธุระไม่ได้ ด้วยการนั้นเป็นการภายในบ้านเมืองของอินเดีย ตัวข้าพเจ้าเป็นชาวต่างประเทศทั้งเป็นแขกของรัฐบาล ที่จะเอื้อมเข้าไปพูดจาร้องขอถึงกิจการภายในบ้านเมืองของเขาไม่สมควรจะพึงทำ ข้าพเจ้าพูดต่อไปว่าธรรมะเป็นตัวพระศาสนาอิฐปูน ไม่สำคัญอันใด สอนพระธรรมที่ไหนก็สอนได้ทำไมจึงจะเริ่มฟื้นพระศาสนาด้วยตั้งวิวาทแย่งวัดกันดูไม่จำเป็นเลยนายธรรมปาละคงไม่พอใจในคำตอบ พูดกันเพียงเท่านั้น ต่อมานายธรรมปาละเข้ามากรุงเทพ ฯ ได้แสดงปาฐกถาชวนชาวไทยให้ร่วมมือหลายครั้ง แต่ดูเหมือนจะไม่ได้เงินไปจากเมืองไทยสักเท่าใดนัก เพราะมีคนฟังปาฐกถาภาษาอังกฤษเข้าใจไม่มากนัก แม้คนที่ฟังเข้าใจก็มิใคร่มีใครชอบปฏิภาณของนายธรรมปาละด้วยแกชอบใช้โวหารชวนให้แค้นพวกมิจฉาทิฐิที่ได้พยายามทำลายพระพุทธศาสนามากว่า ๗๐๐ ปี ทำให้เห็นความประสงค์ที่จะไปฟื้นพระพุทธศาสนาแปรไปคล้ายกับจะไปแก้แค้นพวกมิจฉาทิฐิยิ่งกว่าไปทำบุญ ก็มักมิใคร่มีใครเลื่อมใส เมื่อนายธรรมปาละพยายามไปเที่ยวขอความช่วยเหลือตาม

ประเทศต่าง ๆ ที่ถือพุทธศาสนา ได้เงินพอเป็นทุนก็ใช้นามมหาโพธิสมาคม ฟ้องขับไล่พวกพราหมณ์มหันต์เป็นความกันในศาลที่เมืองกัลกัตตาศาล ตัดสินให้มหาโพธิสมาคมแพ้คดี ด้วยอ้างว่าพวกพราหมณ์มหันต์ได้มี กรรมสิทธิ์ปกครองที่ดินมาหลายร้อยปีแล้ว และวัดพุทธคยานั้นพวก พราหมณ์มหันต์ก็ได้ดูแลรักษานับถือ ว่าเป็นวัดในศาสนาของเขาเหมือนกัน นายธรรมปาละไม่ได้วัดพุทธคยาสมประสงค์ จึงเปลี่ยนที่ไปตั้งสถานีที่ มฤคทายวัน ณ เมืองพาราณสีทำนองที่วัดในมฤคทายวันจะเป็นที่หลวง จึงได้รับความอุดหนุนของรัฐบาลอินเดีย มหาโพธิสมาคมก็สามารถตั้งสถานี ณ ที่นั้นสร้าง วัดขึ้นใหม่ขนานนามว่าวัด "มูลคันธกุฎีวิหาร" และต่อมาไป ทำทางไมตรีดีกับพวกพราหมณ์มหันต์ ๆ ก็ยอมให้มหาโพธิสมาคมสร้างที่พัก ของพวกพุทธศาสนิกชนขึ้น ใกล้กับบริเวณวัดพุทธคยานั้น จึงมีสถานีอัน เป็นของพุทธศาสนิกชนเกิดขึ้นในอินเดีย ๒ แห่งเป็นที่พักอาศัยของพุทธ ศาสนิกชนทุกชาติ แม้พระภิกษุไทยไปก็ได้อาศัยมาจนบัดนี้ เป็นอันสม ประสงค์ของนายธรรมปาละที่จะฟื้นพระศาสนาเพียงเท่าที่สามารถจะเป็นได้ แต่น่าชมความศรัทธาและอุสาหะของนายธรรมปาละ ว่าเป็นอย่างยอดเยี่ยม ด้วยได้พยายามมากกว่า ๓๐ ปี ในระหว่างนั้นสู้สละทรัพย์สมบัติบ้านเรือน ออกเป็นคนจรจัดเรียกตนเองว่า "อนาคาริกะ" ขวนขวายทำแต่การที่จะฟื้น พระพุทธศาสนาในอินเดียอย่างเดียว เที่ยวชักชวนหาคนช่วยไปตามประเทศ น้อยใหญ่จนรอบโลก ครั้นการสำเร็จตั้งสถานีของพุทธศาสนิกชนได้ในอินเดีย แล้ว นายธรรมปาละก็ออกอุปสมบทเป็นพระภิกษุอยู่จนตราบเท่าถึงมรณภาพ ควรนับว่าเป็นวีระบุรุษได้ชะนิดหนึ่ง

เสาะหาพุทธเจดีย์

นอกจากไปบูชามหาเจดียสถานทั้ง ๒ แห่งที่พรรณนามาแล้ว เมื่อไป อินเดีย ข้าพเจ้าได้เสาะหาของที่เนื่องกับพระพุทธศาสนา มาถวายสมเด็จ

พระพุทธเจ้าหลวงด้วยหลายสิ่ง จะเล่าถึงเรื่องที่หาสิ่งของเหล่านั้นต่อไป

พระบรมธาตุ

แต่ก่อนข้าพเจ้าไปอินเดียหลายปี เห็นจะเป็นในราว พ.ศ. ๒๔๒๘ เมื่อครั้งกรมพระนเรศรวรฤทธิ์ เป็นตำแหน่งราชทูตไทยอยู่ ณ กรุงลอนดอน มีข่าวเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ว่ารัฐบาลอินเดียพบพระบรมธาตุพระพุทธเจ้าที่ในพระเจดีย์โบราณ แล้วส่งไปไว้พิพิธภัณฑ์สถาน British Museum ณ กรุงลอนดอน เมื่อกรมพระนเรศวร ฯ เสด็จกลับมากรุงเทพฯ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสถามว่าพระบรมธาตุที่อังกฤษพบในอินเดียนั้น ลักษณะเป็นอย่างไร กรมพระนเรศร ฯ ทูลว่าไม่ได้ไปทอดพระเนตร กรมสมเด็จพระปวเรศ ฯ ตรัสบ่นว่า กรมพระนเรศ ฯ ไม่เอาพระทัยใส่ในพระพุทธศาสนา เมื่อข้าพเจ้าไปยุโรป ไปถึงกรุงลอนดอนก่อนมาอินเดียนึกถึงเรื่องนั้น วันข้าพเจ้าไปดูพิพิธภัณฑสถาน จึงขอให้เจ้าพนักงานเขาพาไปดูพระบรมธาตุพระพุทธเจ้าที่ได้ไปจากอินเดีย ไปเห็นก็เกิดพิศวง ด้วยพระบรมธาตุที่ว่านั้นเป็นกระดูกคน มิใช่ธาตุที่คล้ายกับปูนเช่นเรานับถือกันในเมืองไทย ข้าพเจ้าเห็นพระธาตุที่เขาได้ไปมีมากประมาณสักฟายมือหนึ่ง นึกว่าถ้าข้าพเจ้าขอแบ่งเอามาเมืองไทยสักสองสามชิ้น รัฐบาลอังกฤษก็เห็นจะให้ จึงถามเจ้าพนักงานพิพิธภัณฑสถาน ว่าที่อ้างว่าเป็นพระบรมธาตุพระพุทธเจ้านั้นมีหลักฐานอย่างไร เขาบอกว่าที่ผ้าห่อพระพุทธรูปมีหนังสือเขียนบอกไว้เป็นสำคัญ ว่าเป็นพระธาตุพระพุทธเจ้า ผู้บอกเขาเป็นนักเรียนโบราณคดี บอกต่อไปว่าหนังสือที่เขียนไว้นั้นเป็นแบบตัวอักษรซึ่งใช้ในอินเดียเมื่อราวศตวรรษที่ ๖ แห่งคริศตศก หรือถ้าเรียกอีกอย่างหนึ่งคือแบบตัวหนังสือซึ่งใช้กันในอินเดียเมื่อราว พ.ศ. ๑๐๐๐ ข้าพเจ้าได้ฟังก็ยั้งใจ ด้วยจำนวนศักราชส่อให้เห็นว่าพระบรมธาตุนั้นน่าจะเป็นของตกต่อกันมาหลายทอด และเชื่อถือกันตามที่บอกเล่าต่อ ๆ มาว่า เป็นพระบรมธาตุพระพุทธเจ้าถึง ๑๐๐๐ ปีแล้ว จึงได้เอาเข้าบรรจุพระเจดีย์

องค์ที่อังกฤษพบพระธาตุ อีกประการหนึ่ง ปริมาณพระธาตุก็ดูมากเกินขนาดที่พระราชามหากษัตริย์ เช่นพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นต้น จะแบ่งประทานผู้ใดผู้หนึ่ง หรือให้ไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์องค์ใดองค์หนึ่งถึงเท่านั้น ดูน่าจะเป็นของที่สัปบุรุษ ในชั้นหลังรวบรวมพระธาตุที่พบในพระเจดีย์หักพังบรรดาอ้างเป็นพระบรมธาตุพระพุทธเจ้าเอามาบรรจุไว้ด้วยกัน ปริมาณพระธาตุจึงได้มากถึงเพียงนั้น ข้าพเจ้าไม่แน่ใจว่าจะเป็นพระบรมธาตุพระพุทธเจ้าทั้งหมด คิดดูเห็นว่าที่ไทยเราบูชาพระธาตุอย่างคล้ายหินตามคติลังกา หากจะมิใช่พระบรมธาตุแท้จริงก็ผิดเพียงบูชาก้อนหิน แต่พระธาตุอินเดียเป็นกระดูกคน ถ้าองค์ที่ขอแบ่งเอามามิใช่พระธาตุพระพุทธเจ้าจะกลายเป็นมาชวนให้ไทยไหว้กระดูกใครก็ไม่รู้ จึงเลิกความคิดที่จะขอพระธาตุมาจากลอนดอน เมื่อข้าพเจ้ามาถึงอินเดียไปดูพิพิธ-ภัณฑสถานแห่งใดก็ตั้งใจจะพิจารณาดูพระธาตุที่พบในอินเดีย อันมีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานทุกแห่ง มาได้ความรู้เป็นยุติว่าพระธาตุที่พบในอินเดียเป็นกระดูกคนทั้งนั้น มีหนังสือเขียนที่ห่อผ้าว่าพระบรมธาตุพระพุทธเจ้าก็มีว่าพระธาตุพระสารีบุตรก็มีพระโมคัลลาน์ก็มี แต่เหตุที่เป็นข้อสงสัยก็ยังมีอยู่ด้วยเครื่องประกอบเป็นหลักฐานเช่นตัวอักษรก็ดี สิ่งของที่บรรจุไว้ด้วยกันกับพระธาตุเช่นเงินตราเป็นต้นก็ดี ล้วนเป็นของเมื่อล่วงพุทธกาลตั้ง ๑๐๐๐ ปีแล้วทั้งนั้น และยังมีเหตุเพิ่มความรังเกียจขึ้นด้วยคิดดูปริมาณพระธาตุที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานทุกแห่ง ถ้ารวมแต่ที่อ้างว่าเป็นพระบรมธาตุพระพุทธเจ้าเข้าด้วยกันทั้งหมด พระพุทธองค์เห็นจะใหญ่เกินขนาดมนุษย์มากทีเดียว ไม่พบพระบรมธาตุที่สิ้นสงสัย ข้าพเจ้าจึงไม่ได้พระบรมธาตุมาจากอินเดียในครั้งนั้น

พระศรีมหาโพธิ

ข้าพเจ้าได้เล่ามาแล้วว่าเมื่อไปถึงเมืองคยา มิสเตอร์เครียสันเจ้าเมืองคยาได้เตรียมต้นโพธิพันธุ์พระศรีมหาโพธิไว้ให้ข้าพเจ้า ๓ ต้น เดิม

ข้าพเจ้านึกว่าจะไม่รับเอามา เพราะเห็นว่าต้นยังอ่อนนักคงมาตายกลางทาง แต่นึกขึ้นว่าแต่ก่อนมา เมืองไทยยังไม่เคยได้ต้นโพธิพันธุ์พระศรีมหาโพธิมาจากต้นเดิมที่พุทธคยา น่าจะลองเอามาดูสักทีเผื่อจะรอดได้ ถ้าไปตายกลางทางก็แล้วไป ข้าพเจ้าจึงให้ต่อหีบหลังกระจกใส่กระบอกต้นโพธิ์ ๓ ต้นนั้นเอาติดตัวมาด้วย เมื่อมากลางทางเห็นต้นโพธิ์แตกใบอ่อนก็เกิดปีติ ด้วยจะได้เป็นผู้นำต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิตรงมาจากพุทธคยา เข้ามายังเมืองไทยเป็นครั้งแรก

ต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิมีในเมืองไทยมาแต่โบราณล้วนได้พันธุ์มาจากต้นที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งไปปลูกไว้ที่เมืองอนุราชบุรีในลังกาทวีปทั้งนั้น ครั้งที่สุดปรากฏในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ว่า เมื่อรัชกาลที่ ๒ พระอาจารย์เทพผู้เป็นนายกสมณทูตไทยกลับจากลังกาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๑ ได้ต้นโพธิ์จากเมืองอนุราชบุรีมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๓ ต้นโปรดให้ปลูกไว้ในวัดมหาธาตุ ฯ ต้นหนึ่ง วัดสุทัศน์ ฯ ต้นหนึ่ง และวัดสระเกศ ฯ ต้นหนึ่ง ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ แต่พันธุ์พระศรีมหาโพธิที่เมืองไทยได้ตรงมาจากพุทธคยา เพิ่งปรากฏว่าได้มาเมื่อรัชกาลที่ ๔ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาทราบเรื่องพุทธเจดีย์ในอินเดียก่อนผู้อื่น ทรงขวนขวายหาพันธุ์พระศรีมหาโพธิที่พุทธคยาได้เมล็ดมายังเมืองไทยเป็นครั้งแรก เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวไว้ในหนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ตอนว่าด้วยบูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ (ฉบับพิมพ์หน้า ๔๔๑) ว่าต้นโพธิ์ที่โปรดให้ปลูกไว้ ๔ มุมบริเวณนั้น “ได้ผลมาแต่เมืองพุทธคยาบุรีว่าเป็นหน่อเดิมที่พระได้ตรัส พระมหาโพธินั้นมีพระระเบียงล้อมถึง ๗ ชั้น พวกพราหมณ์หวงแหนอยู่แน่นหนา เจ้าเมือง (คือไวสรอย) อังกฤษจึงไปขอเอาผลและใบถวายเข้ามา” แล้วเล่าต่อไปว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเพาะเมล็ดพระศรีมหาโพธินั้นขึ้นเป็นต้น พระราชทานไปปลูกตามวัดหลวงจะเป็นวัดไหนบ้างไม่กล่าวไว้ แต่ข้าพเจ้าจำได้ในเวลานี้ปรากฏอยู่ที่วัด

มหาธาตุ ฯ (ต้นอยู่ข้างหน้าพระวิหารโพธิลังกา) ต้นหนึ่งที่วัดบวรนิเวศ ฯ ต้นหนึ่งที่พระปฐมเจดีย์ ๔ ต้น และยังมีเรื่องต่อไปว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงแบ่งเมล็ดพระศรีมหาโพธิพุทธคยาที่ได้มาครั้งนั้นพระราชทานสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ รับไปทรงเพาะด้วย ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ปลูกพระศรีมหาโพธิพุทธคยาที่ทรงเพาะนั้น ที่วัดเทพศิรินทร์ต้นหนึ่ง วัดนิเวศธรรมประวัติต้นหนึ่งวัดอุภัยราชบำรุงคือวัดญวนที่ตลาดน้อยต้นหนึ่ง และพระราชทานให้เจ้าพระยายมราช (เฉย ต้นสกุล ยมาภัย) ไปปลูกที่วัดมณีชลขันธ์เมืองลพบุรีต้นหนึ่ง

เมื่อข้าพเจ้ากลับมาถึงกรุงเทพฯ นำต้นพระศรีมหาโพธิที่ได้มาจากพุทธคยาไปถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่เกาะสีชังเวลานั้นกำลังทรงสร้างวัดอัษฎางคนิมิต โปรดให้ปลูกไว้ที่วัดอัษฎางคนิมิตต้นหนึ่ง อีกสองต้นโปรดให้ชำไว้ในเขตพระราชฐานที่เกาะสีชัง ครั้นทรงสร้างวัดเบญจมบพิตรโปรดให้ย้ายมาปลูกไว้ที่วัดเบญจมบพิตรต้นหนึ่ง ที่เหลืออยู่อีกต้นหนึ่งจะยังอยู่ที่เกาะสีชัง หรือเป็นอย่างไรข้าพเจ้าหาทราบไม่

รอยพระพุทธบาท

ข้าพเจ้าพบศิลาจำหลักเป็นรอยพระพุทธบาท เบื้องขวาขนาดยาวสักศอกเศษอยู่ที่วัดพุทธคยาแผ่นหนึ่ง สังเกตดูเป็นของเก่ามากน่าจะสร้างแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชหรือแม้ภายหลังมาก็ไม่ช้านัก ด้วยมีหลักฐานปรากฏอยู่เป็นสำคัญว่า เมื่อก่อน พ.ศ.๕๐๐ ที่ในอินเดียห้ามมิให้ทำพระพุทธรูปเจดียสถานต่าง ๆ ที่ทำลวดลายจำหลักศิลาเป็นเรื่องพระพุทธประวัติ ตรงไหนที่จะต้องทำพระพุทธรูป ย่อมทำเป็นรูปของสิ่งอื่นแทน พระรูปตอนก่อนตรัสรู้มักทำเป็นรอยพระบาทตรงเมื่อตรัสรู้มักทำเป็นรูปพุทธบัลลังก์กับต้นโพธิ์ตรงเมื่อทรงประกาศพระศาสนาทำเป็นรูปจักรกับกวาง ตรงเมื่อเสด็จเข้าพระนิพพานทำเป็นรูปพระสถูปจนล่วงพุทธกาลกว่า ๕๐๐ ปีแล้ว พวกโยนก

(ฝรั่งชาติกรีกที่มาเข้ารีตถือพระพุทธศาสนา) ชาวคันธารราษฎร์ทางปลายแดนอินเดียด้านตะวันตกเฉียงเหนือคิดทำพระพุทธรูปขึ้น แล้วชาวอินเดียชนชาติอื่นเอาอย่างไปทำบ้าง จึงเป็นเหตุให้เกิดมีพระพุทธรูปสืบมา รอยพระพุทธบาทนั้นคงเป็นของสร้างขึ้นบูชาแทนพระพุทธเจ้า แต่ในสมัยเมื่อยังไม่มีพระพุทธรูป ข้าพเจ้าออกปากขอ มหาพราหมณ์มหันต์ก็ให้โดยเต็มใจ จึงได้มาถวายสมเด็จ พระพุทธเจ้าหลวงอีกสิ่งหนึ่ง รอยพระพุทธบาทนั้นโปรดให้ประดิษฐานไว้ในมณฑปบนยอดเขาพระจุลจอมเกล้าฯที่เกาะสีชัง

พระพุทธรูป

เวลาข้าพเจ้าเสาะหาของโบราณที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนา เจ้าพนักงานกรมตรวจโบราณคดีของรัฐบาลอินเดียเขาสงเคราะห์มาก ของโบราณเช่นพระพุทธรูปเป็นต้น ที่ยังไม่ได้ส่งเข้าพิพิธภัณฑสถาน ข้าพเจ้าไปพบสิ่งใดอยากได้เขาก็ให้ แต่เราก็ต้องเกรงใจเขา เลือกเอามาบ้างแต่พอสมควร ข้าพเจ้าได้พระพุทธรูปปางลีลาแบบสมัยคุปตะราว พ.ศ. ๑๐๐๐ มาจากมฤคทายวันองค์หนึ่ง และมาได้รอยพระพุทธบาทที่กล่าวมาแล้วกับทั้งพระพุทธรูปและพระสถูปขนาดน้อยที่พุทธคยาอีกหลายสิ่งของเหล่านั้น ข้าพเจ้าเอามาถวายพระเจ้าอยู่หัว เดิมโปรดให้ไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ภายหลังย้ายเอาไปไว้ในพิพิธภัณฑสถานยังอยู่ที่นั่นทั้งนั้น มีพระพุทธรูปองค์หนึ่งซึ่งควรจะกล่าวถึงโดยเฉพาะด้วยเมื่อข้าพเจ้าจะกลับจากพุทธคยา ได้ปรารภแก่เจ้าพนักงานกรมตรวจโบราณคดี ว่าข้าพเจ้าสังเกตดูพระพุทธรูปโบราณอินเดียมีหลายแบบอย่าง ข้าพเจ้าอยากเห็นพระพุทธรูปที่นับว่าฝีมือทำงามที่สุดที่ได้พบในอินเดีย เขาจะช่วยหารูปฉายให้ข้าพเจ้าได้หรือไม่ เขารับว่าจะหาดู เมื่อได้จะส่งตามมาให้ ข้าพเจ้ากลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ได้สักสองสามเดือนเขาก็ส่งพระพุทธรูปมาให้องค์หนึ่ง ว่าเป็นของรัฐบาลอินเดีย

ให้ข้าพเจ้าเป็นที่ระลึก แต่มิใช่รูปฉายเช่นข้าพเจ้าขอ เป็นพระพุทธรูปขนาดหน้าตักสักศอกหนึ่ง ซึ่งเขาพิมพ์จำลองพระศิลาด้วยปูนปลาสเตอร์แล้วปิดทองคำเปลวตั้งในซุ้มไม้ทำเป็นรูปเรือนแก้ว สำหรับยึดองค์พระไว้ให้แน่นใส่หีบส่งมา พระนั้นเป็นรูปพระพุทธองค์เมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ กำลังกระทำทุกกรกิริยา ช่างโยนกคิดประดิษฐ์ทำที่ในคันธารราษฎร์เมื่อราว พ.ศ. ๙๐๐ ทำเป็นพระนั่งสมาธิ แต่พระองค์กำลังซูบผอมถึงอย่างว่า "มีแต่หนังหุ้มกระดูก" แลเห็นโครงพระอัฐิและเส้นสายทำเหมือนจริงผิดกับพระพุทธรูปสามัญ แลเห็นก็รู้ทันทีว่าเป็นรูปพระพุทธองค์เมื่อทรงบำเพ็ญเพียรหาโมกขธรรม ทำดีน่าพิศวง เขาบอกมาว่าพระพุทธรูปองค์นี้แหละเป็นชั้นยอดเยี่ยมทั้งความคิดและฝีมือช่างโยนก พบแต่องค์เดียวเท่านั้นรัฐบาลให้รักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานที่เมืองละฮอ แต่ข้าพเจ้าไม่ได้ขึ้นไปถึง จึงไม่ได้เห็น เมื่อวันพระองค์นั้นมาถึงกรุงเทพฯ เวลานั้นข้าพเจ้ายังอยู่ที่วังเก่าใกล้สะพานดำรงสถิต เผอิญพระพุฒาจารย์ (มา) วัดจักรวรรดิ์ราชาวาสเมื่อยังเป็นที่พระมงคลทิพมุนีไปหา พอท่านเห็นก็เกิดเลื่อมใสว่าเป็นพระอย่างแปลกประหลาดน่าชมนัก ไม่มีใครเห็นมาแต่ก่อน ท่านขอให้ข้าพเจ้าตั้งไว้ที่วังให้คนบูชาสัก ๓ วันก่อน แล้วจึงค่อยถวาย ข้าพเจ้าก็ยอมทำตามจัดที่บูชาตั้งพระไว้ในศาลาโรงเรียนในวัง พอรุ่งขึ้นมีคนทางสำเพ็งที่ทราบข่าวจากพระพุฒาจารย์ พากันมาก่อนแล้วก็เกิดเล่าลือกันต่อไป เรียกกันว่า "พระผอม" ถึงวันที่สองที่สามคนยิ่งมามากขึ้นแน่นวังวันยันค่ำ ถึงมีพวกขายธูปเทียนและทองคำเปลวมานั่งขายเหมือนอย่างงานไหว้พระตามวัด แต่ข้าพเจ้าขอเสียอย่างให้ปิดทองเพราะของเดิมปิดมาแต่อินเดียแล้ว ถึงวันที่ ๔ ต้องให้ปิดประตูวัง เพราะยังมีคนไปไม่ขาด

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง โปรดให้ประดิษฐานพระองค์นั้นไว้บนฐานชุกชีบุษบกด้านหนึ่งในพุทธปรางค์ปราสาทที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีผู้ศรัทธาไปขอจำลองหล่อ "พระผอม" ด้วยทองสัมฤทธิ์มีขึ้นแพร่หลายและ

ทำหลายขนาด องค์ใหญ่กว่าเพื่อนขนาดหน้าตักสักสองศอก ผู้สร้างถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเป็นพระระเบียงวัดเบญจมบพิตร และยังมีตามวัดอีกนับไม่ถ้วน แต่องค์เดิมที่จำลองส่งมาจากอินเดียนั้นเป็นอันตรายเสียเมื่อไฟไหม้พุทธปรางค์ปราสาทแต่ในรัชกาลที่ ๕ หากมีผู้ศรัทธาหล่อจำลองไว้ แบบ "พระผอม" จึงอยู่ในเมืองไทยจนทุกวันนี้

อธิบายท่อนท้าย

ข้าพเจ้าเขียนความรู้เห็นในอินเดียเป็นนิทาน ๓ เรื่องด้วยกัน เรื่องที่หนึ่งเล่าถึงเหตุไปอินเดีย และพรรณนาว่าด้วยของแปลกประหลาดที่เมืองชัยบุรี เรื่องที่สองพรรณนาว่าด้วยของแปลกประหลาดที่เมืองพาราณสี เรื่องที่สามนี้ว่าด้วยการสืบพระพุทธศาสนาในอินเดีย ยังมีเรื่องตอนเมื่อก่อนกลับจากอินเดียอีกบ้าง ถ้าไม่กล่าวถึงคราวที่เล่าในเรื่องแรกจะเขินอยู่ จึงเขียนเรื่อง ตอนท้ายพ่วงไว้ในนิทานเรื่องนี้

ข้าพเจ้าออกจากเมืองคยามายังเมืองกัลกัตตา อันเป็นเมืองหลวงของอินเดียในสมัยนั้น ลอร์ด แลนสดาวน์เป็นอุปราชรับให้ไปอยู่ด้วยกันที่เกาเวอนเมนต์เฮาส์ น่าแปลกว่า "วังอุปราช" ยิ่งกว่าเรือนรัฐบาลตามศัพท์ มีการเลี้ยงเวลาค่ำพร้อมด้วยพวกกรมการผู้ใหญ่ ให้เป็นเกียรติยศคืนหนึ่งมีการราตรีสโมสรให้ข้าพเจ้าพบกับพวกมีเกียรติทั้งฝรั่งและชาวอินเดียวันหนึ่ง ลอร์ดโรเบิต เวลานั้นยังเป็นเซอร์เฟรเดอริคโรเบิตนายพลเอกผู้บัญชาการทหารทั่วทั้งอินเดีย เชิญไปเลี้ยงพร้อมกันกับพวกนายทหารที่ป้อมวิลเลียมคืนหนึ่งอยู่เมืองกัลกัตตา ๔ วัน แล้วไปยังเมืองดาซิลิง บนเขาหิมาลัย หรือถ้าใช้คำโบราณของไทยเราก็คือไปเที่ยวดูป่าหิมพานต์ ๔ วัน แล้วย้อนกลับมาเมืองกัลกัตตา ลงเรือออกจากอินเดียมาเมืองพม่า ซึ่งในสมัยนั้นยังนับเป็นส่วนหนึ่งในอาณาเขตของอินเดียขึ้นพักอยู่ที่จวนกับเซอร์ อเล็กซานเดอร์แมกแกนซีเจ้าเมืองพม่า แต่ข้าพเจ้ามาถึงเมืองพม่า เมื่อต้นเดือนมีนาคม

เข้าฤดูร้อนเสียแล้ว ทั้งตัวข้าพเจ้าก็ได้เที่ยวมาในยุโรปและอินเดียถึง ๙ เดือน ได้อะไรต่ออะไรมากจนแทบจำไม่ได้มาถูกอากาศร้อนก็ออกเบื่อการเดินทาง จึงพักอยู่เพียงเมืองร่างกุ้งเพียง ๔ วัน ได้ไปบูชาพระเกศธาตุ และเที่ยวดูสิ่งอื่น ๆ ในเมืองนั้น แล้วลงเรือผ่านทางเมืองทวายเห็นแต่ปากน้ำไม่ได้ขึ้นไปถึงเมือง เพราะเขาว่าอยู่ไกลเข้าไปมากแต่ได้แวะขึ้นดูเมืองมริดแล้วยังเมืองระนอง ขึ้นทางบกข้ามกิ่วกระมาลงเรือหลวงที่ออกไปรับ ณ เมืองชุมพรกลับกรุงเทพ ฯ สิ้นเรื่องไปอินเดียเพียงเท่านั้น

มองสิเออโรลังยัคมินส ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าสถาปนาให้เป็น
เจ้าพระยาอภัยราชา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙

นิทานที่ ๘

เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชา (โรลังยัคมินส)

เมื่อสมเด็จพระยาเทวงศ์วโรปการ ทรงเป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ แต่ยังเป็นกรมหมื่นแรกได้มิสเตอร์เฮนรี อาลบาสเตอร์ ซึ่งเคยเป็นข้าราชการอังกฤษแล้วลาออกจากตำแหน่งมารับราชการอยู่กับไทยเป็นที่ปรึกษากฎหมายนานาประเทศมาหลายปี ครั้นมิสเตอร์อาลบาสเตอร์ถึงแก่กรรม ทรงพระดำริว่าการที่มีฝรั่งผู้ชำนาญกฎหมายนานาประเทศไว้เป็นที่ปรึกษาในกระทรวงการต่างประเทศ เป็นประโยชน์มาก มีพระประสงค์จะหาตัวแทนมิสเตอร์อาลบาสเตอร์ เมื่อหมอเคาแวนซึ่งเป็นราชแพทย์ประจำพระองค์ทูลลาไปยุโรปชั่วคราวสมเด็จกรมพระยาเทวงศ์ ฯ จึงตรัสสั่งหมอเคาแวนให้ไปสืบหาผู้ชำนาญกฎหมายนานาประเทศถวาย หมอเคาแวนไปหาได้เนติบัณฑิตคนหนึ่งชื่อมิสเตอร์มิตเซลเข้ามารับราชการเป็นที่ปรึกษากฎหมายในกระทรวงการต่างประเทศแต่มิสเตอร์มิตเซลเป็นผู้มีอัชฌาสัยก้าวร้าวมิใคร่มีใครชอบ แม้สมเด็จกรมพระยาเทวงศ์ ฯ ก็ไม่โปรด เมื่อข้าพเจ้าออกไปยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๓๔ มิสเตอร์มิตเซลยังรับราชการอยู่

ข้าพเจ้าไปถึงกรุงลอนดอนพักอยู่ที่สถานทูตไทย ได้ข่าวว่ามิสเตอร์มิตเชลลาออกจากราชการก็ไม่ประหลาดใจอันใด แต่คิดถึงสมเด็จกรมพระยาเทววงศ์ฯ ว่าจะทรงลำบากด้วยต้องหาคนเป็นที่ปรึกษาใหม่ นึกขึ้นว่าเวลานั้นตัวข้าพเจ้าอยู่ในลอนดอนได้เข้าสมาคมชั้นสูง มีโอกาสจะสืบหาที่ปรึกษาถวายได้ดีกว่าคนอื่นเช่นหมอเคาแวนเคยหาถวาย จึงปรารภกับมิสเตอร์เฟรเดอริค วิลเลี่ยมเวอนี ผู้เป็นที่ปรึกษาในสถานทูต มิสเตอร์เวอนีก็เห็นเช่นเดียวกัน บอกว่าเพื่อนของเขาคนหนึ่งมียศักดิ์เป็นลอร์ดชื่อเรเคยรับราชการในตำแหน่งสูงรู้จักผู้คนมาก จะคิดอ่านให้พบกับข้าพเจ้าถ้าข้าพเจ้าลองวานให้ลอร์ดเรช่วยสืบหาเห็นจะได้คนดีดังประสงค์ ต่อมามิสเตอร์เวอนีนัดเลี้ยงอาหารเย็นที่คลับ (สโมสร) แห่งหนึ่งเชิญลอร์ดเรกับข้าพเจ้าไปกินเลี้ยงด้วยกันที่นั่น เมื่อได้สนทนาปราศรัยมีไมตรีจิตต่อกันแล้วข้าพเจ้าเล่าถึงที่จะใคร่ได้ผู้ชำนาญกฎหมายนานาประเทศมารับราชการเมืองไทยสักคนหนึ่ง ถามลอร์ดเรว่าจะช่วยสืบหาผู้ที่สมควรแก่ตำแหน่งให้ได้หรือไม่ ลอร์ดเร รับว่าจะช่วยหาดู ถ้าพบตัวคนเหมาะกับที่ข้าพเจ้าต้องการเมื่อใดจะบอกมาให้ทราบ ข้าพเจ้าได้พบลอร์ดเรเมื่อจวนจะออกจากประเทศอังกฤษอยู่แล้ว ยังไม่แน่ใจว่าลอร์ดเรจะหาคนให้ได้หรือไม่ จนข้าพเจ้าไปราชการตามประเทศต่าง ๆ ในยุโรปเสร็จแล้ว ขากลับแวะดูกิจการต่าง ๆ ที่ประเทศอียิปต์ เมื่อข้าพเจ้าพักอยู่ ณ เมืองไกโร ประจวบเวลาลอร์ดเรแปรสถานไปเที่ยวประเทศอียิปต์และเผอิญไปพักอยู่ที่โฮเต็ลเดียวกัน พอลอร์ดเรรู้ว่าข้าพเจ้าไปถึงก็ตรงมาหาบอกว่าคนที่ข้าพเจ้าให้ช่วยหานั้นพบตัวแล้ว เป็นชาวเบลเยี่ยม ชื่อโรลังยัคมินสเป็นผู้ชำนาญกฎหมายนานาประเทศจนขึ้นชื่อนับถือกันทั่วไปในยุโรป ถึงได้เคยไปรับเลือกเป็นนายกของสภากฎหมายนานาประเทศ และได้เคยเป็นเสนาบดีในประเทศเบลเยี่ยมด้วย แต่เวลานั้นมองสิเออโรลังยัคมินสต้องตกยากโดยมิใช่ความผิดของตนเองเพราะน้องชายคนหนึ่งทำการค้าขาย ขอให้มองสิเออโรลังยัคมินสค้ำประกันเงินที่กู้เขาไปทำการ

เผอิญน้องชายคนนั้นล้มละลาย มองสิเออโรลังยัคมินสต้องเอาทรัพย์สมบัติของตนจำหน่ายใช้หนี้แทนน้องชายจนแทบสิ้นเนื้อประดาตัว จะอยู่ในประเทศเบลเยี่ยมต่อไปไม่มีกำลังจะรักษาศักดิ์ได้รู้ข่าวว่าลอร์ดโครเมอกำลังแสวงหาชาวยุโรปที่มีวิชาความรู้เข้าเป็นตำแหน่งในรัฐบาลอียิปต์มองสิเออโรลังยัคมินสจึงออกมายังเมืองไกโร ลอร์ดโครเมอก็อยากได้ไว้ แต่ในเวลานั้นตำแหน่งชั้นสูงอันสมกับศักดิ์และคุณวิเศษของมองสิเออโรลังยัคมินสยังไม่ว่าง ตัวมองสิเออโรลังยัคมินอยู่ที่เมืองไกโร (ชะรอยลอร์ดเรจะได้ไปพูดทาบทามแล้ว) ถ้าข้าพเจ้าชวนไปรับราชการเป็นที่ปรึกษากฎหมายในประเทศไทยเห็นจะไป ข้าพเจ้าจึงขอให้ลอร์ดเรเชิญมองสิเออโรลังยัคมินสมากินอาหารเย็นด้วยกันกับข้าพเจ้าในค่ำวันนั้นสังเกตดูกิริยามารยาทเรียบร้อยอย่างเป็นผู้หลักผู้ใหญ่อายุเห็นจะเกือบ ๖๐ ปีแล้ว พอได้สนทนากันข้าพเจ้าก็ตระหนักใจว่าทรงคุณวิเศษชั้นสูงสมดังลอร์ดเรบอก ข้าพเจ้าจึงถามมองสิเออโรลังยัคมินสว่า ตำแหน่งที่ปรึกษากฎหมายนานาประเทศในประเทศไทยว่างอยู่ถ้ารัฐบาลให้ท่านเป็นตำแหน่งนั้นจะรับหรือไม่มองสิเออ-โรลังยัคมินสนิ่งอยู่สักประเดี๋ยวตอบว่า ถ้ารัฐบาลไทยปรารถนาก็จะยอมไป ข้าพเจ้าบอกว่าจะมีโทรเลขถามรัฐบาลไปในทันที แล้วจึงมีโทรเลขทูลสมเด็จกรมพระยาเทววงศ์ ฯ ในค่ำวันนั้น ว่าข้าพเจ้าพบเนติบัณฑิตเบลเยี่ยมอันมีชื่อเสียงในยุโรป และเคยเป็นเสนาบดีในประเทศของตนด้วยคนหนึ่ง ซึ่งอาจจะเอามารับราชการเป็นที่ปรึกษากฎหมายได้จะต้องพระประสงค์หรือไม่ขอให้ทรงตอบโดยเร็ว พอรุ่งขึ้นก็ได้รับพระโทรเลขตอบว่าให้ข้าพเจ้าตกลงรับมองสิเออโรลังยัคมินสทีเดียว เมื่อตกลงกันแล้วมองสิเออลังยัคมินสขอกลับไปจัดการบ้านเรือน และรับครอบครัวที่ประเทศเบลเยี่ยมก่อน แล้วจะตามมาให้ถึงกรุงเทพ ฯ ภายใน ๓ เดือน ส่วนตัวข้าพเจ้าก็ออกจากเมืองไกโรมาในวันที่ตกลงกันนั้นเลยไปอินเดียและเมืองพม่ากลับมาถึงกรุงเทพฯ ปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ ก่อนมองสิเออโรลังยัคมินสมาถึง ทราบว่า

พระเจ้าอับบัสผู้เป็นเคดิฟครอง ประเทศอียิปต์ต่อพระเจ้าติวฟิก มีโทรเลขมาถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ว่ารัฐบาลอียิปต์ใคร่จะตั้งมองสิเออโรลังยัคมินสเป็นตำแหน่งสำคัญในกระทรวงยุติธรรมของประเทศอียิปต์ แต่มองสิเออโรลังยัคมินสไม่ยอมรับอ้างว่าได้สัญญาจะเข้ามารับราชการในประเทศไทยเสียแล้ว ถ้ารัฐบาลไทยไม่เพิกถอนสัญญาก็จะรับตำแหน่งในอียิปต์ไม่ได้ เคดิฟจึงทูลขอให้โปรดทรงสงเคราะห์ด้วยเพิกถอนสัญญาปล่อยให้มองสิเออโรลังยัคมินสรับราชการอยู่ในอียิปต์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชโทรเลขตอบไปว่า ประเทศอียิปต์อยู่ใกล้ยุโรปจะหาคนรับราชการได้ง่ายกว่าประเทศไทยซึ่งอยู่ห่างไกล ขอให้เคดิฟทรงเห็นแก่ประเทศไทยเถิด ทรงตอบเช่นนั้นแล้วก็สิ้นปัญญา เมื่อมองสิเออโรลังยัคมินสเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ พอสมเด็จกรมพระยาเทววงศ์ฯ ทรงรู้จักก็ตระหนักพระหฤทัยว่า ได้คนทรงคุณวิเศษสูงกว่าชาวต่างประเทศที่เคยมารับราชการแต่ก่อน พาเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสนทนาด้วยก็ประจักษ์พระราชหฤทัยว่า มองสิเออโรลังยัคมินสชำนาญทั้งกฎหมาย และลักษณะของการปกครองในยุโรปด้วยเคยได้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในประเทศเบลเยี่ยมอาจจะเป็นประโยชน์แก่เมืองไทยได้หลายอย่าง จึงทรงตั้งให้เป็นตำแหน่ง “ที่ปรึกษาราชการทั่วไป” มิใช่เป็นที่ปรึกษาราชการแต่ในกระทรวงเดียว ต่อมาทรงพระราชดำริว่ามองสิเออโรลังยัคมินสทำราชการเป็นประโยชน์มาก ด้วยมีความภักดีต่อประเทศไทย และมีอัชฌาสัยเข้ากับไทยได้ดีทุกกระทรวง ทั้งเป็นผู้ใหญ่สูงอายุและเคยมีบรรดาศักดิ์สูงถึงเป็นเสนาบดีในบ้านเมืองของตนมาแต่ก่อน จึงทรงสถาปนาขึ้นเป็นที่เจ้าพระยาอภัยราชาฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้รับราชการสำคัญต่างๆ จนถึงอยู่ในคณะที่ปรึกษาของสมเด็จพระบรมราชินีนาถเมื่อทรงสำเร็จราชการแผ่นดิน นับเป็นฝรั่งคนที่ ๒ ซึ่งได้เป็นเจ้าพระยา ต่อมาจากเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ ครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

เจ้าพระยาอภัยราชา (โรลังยัคมินส) รับราชการอยู่ได้สัก ๗ ปี เกิดป่วยเจ็บด้วยชราภาพ และจะทนอากาศร้อนอยู่ต่อไปไม่ไหว จึงจำใจต้องทูลลาออกจากราชการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเสียดาย แต่ก็ต้องพระราชทานพระบรมราชานุญาต ด้วยทรงพระราชดำริว่ามีความจำเป็นเช่นนั้นจริง เจ้าพระยาอภัยราชา (โรลังยัคมินส) กลับออกไปอยู่บ้านเดิมได้สักสองสามปีก็ถึงอสัญกรรม คุณหญิงอภัยราชาก็ถึงอนิจกรรมในเวลาใกล้ ๆ กัน แต่มีบุตรรับราชการของเมืองไทยต่อมา ๒ คน บุตรคนใหญ่เป็นผู้เชี่ยวชาญกฎหมายคล้ายบิดา มีชื่อเสียงจนพระเจ้าแผ่นดินเบลเยี่ยมทรงตั้งให้มียศเป็นบารอน คนนี้ได้เป็นผู้พิพากษาของเมืองไทยที่ในศาลต่างประเทศ ณ กรุงเฮก บุตรคนที่ ๒ ได้เป็นกงสุลเยเนอราลไทยอยู่ ณ กรุงบรุสเซล ชาวเบลเยี่ยมยังนับถือตระกูลโรลังยัคมินสอยู่จนถึงบัดนี้

เมื่อเจ้าพระยาอภัยราชาถึงอสัญกรรมแล้วกว่า ๒๐ ปี ข้าพเจ้าไปยุโรปครั้งหลังใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ไปถึงกรุงบรุสเซลราชธานีของประเทศเบลเยี่ยม พวกสมาชิกในสกุลโรลังยัคมินส บุตรเจ้าพระยาอภัยราชาทั้ง ๒ คน กับที่เป็นชั้นหลานด้วยรวมกันกว่า ๑๐ คนพร้อมกันมาแสดงความขอบใจและขอเลี้ยงเวลาค่ำให้แก่ข้าพเจ้าด้วย เมื่อเลี้ยงแล้วเขาอยากจะรู้เรื่องเดิมที่ข้าพเจ้า พาเจ้าพระยาอภัยราชาเข้ามารับราชการเมืองไทย ขอให้ข้าพเจ้าเล่าในเวลาประชุมกันวันนั้น ข้าพเจ้าได้เล่าเรื่องที่เขายังไม่รู้ให้เขาฟังตามความประสงค์ แต่ยังมิได้เขียนลงไว้ จึงมาเขียนในนิทานเรื่องนี้ด้วยเห็นเป็นคติควรนับเข้าในนิทานโบราณคดีได้เรื่องหนึ่ง

หน้าว่าง

นิทานที่ ๙

เรื่องหนังสือหอหลวง

(๑)

หอหลวง เป็นที่เก็บรักษาหนังสือซึ่งเป็นแบบฉบับตำรับตำราและจดหมายเหตุราชการบ้านเมือง (ที่เรียกว่า "หอหลวง" เห็นจะเป็นคำย่อมาแต่ "หอหนังสือหลวง") มีในพระราชวังมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ก็มีหอหลวงอยู่ที่ในพระราชวังเช่นเดียวกัน ข้าพเจ้าเคยเห็นเป็นตึกชั้นเดียวหลังหนึ่งอยู่ริมถนนตรงหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ยังมีรูปภาพตึกนั้นเขียนไว้ในวิหารหลวงวัดราชประดิษฐ์ ฯ (ห้องที่เขียนการทำพิธีทำขนมเบื้องเลี้ยงพระ) อาลักษณ์เป็นพนักงานรักษาหนังสือหอหลวง จึงทำการของกรมอาลักษณ์ที่ตึกนั้นด้วย เป็นเหตุให้คนทั้งหลายเรียกตึกนั้นว่า "ห้องอาลักษณ์" ด้วยอีกอย่างหนึ่ง

ในรัชกาลที่ ๕ (ดูเหมือนในปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙) เมื่อสร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท โปรดให้รื้อตึกหอหลวงกับตึกสำหรับข้าราชการกรมอื่น ๆ ที่รายเรียงอยู่แถวเดียวกันลง เพื่อจะสร้างใหม่ให้งามสมกับพระที่นั่งจักรีมหา-

ปราสาทก็ในเวลารื้อตึกสร้างใหม่นั้น จำต้องย้ายของต่าง ๆ อันเคยอยู่ในตึกแถวนั้นไปไว้ที่อื่น สมัยนั้นกรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นอักษรสารโสภณ ทรงบัญชาการกรมอาลักษณ์ หาที่อื่นเก็บหนังสือหอหลวงไม่ได้ จึงให้ขนเอาไปรักษาไว้ที่วังของท่าน อันอยู่ต่อเขตวัดพระเชตุพน ฯ ไปข้างใต้ หนังสือหอหลวงก็ไปอยู่ที่วังกรมหลวงบดินทร์ฯแต่นั้นมาหลายปี

(๒)

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ มีงานฉลองอายุพระนครครบ ๑๐๐ ปี ในงานนั้นมีการแสดงพิพิธภัณฑ์ เรียกกันในสมัยนั้นตามภาษาอังกฤษว่า "เอ๊กซ์หิบิเซน" สร้างโรงชั่วคราวเป็นบริเวณใหญ่ในท้องสนามหลวงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสชวนพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการตลอดจนคฤหบดีที่มีใจจะช่วย ให้จัดของต่างๆ อันควรอวดความรู้และความคิดกับทั้งฝีมือช่างของไทยมาตั้งให้คนดู จัดที่แสดงเป็นห้อง ๆ ต่อกันไปตามประเภทสิ่งของ ครั้งนั้นกรมหลวงบดินทร์ฯทรงรับแสดงหนังสือไทยฉบับเขียนเอาสมุดในหอหลวงที่มีมาแต่โบราณมาตั้งอวดห้องหนึ่ง นาย ก.ส.ร. กุหลาบรับอาสาแสดงหนังสือไทยสมัยเมื่อแรกพิมพ์ห้องหนึ่ง อยู่ต่อกับห้องของกรมหลวงบดินทร์ฯด้วยเป็นของประเภทเดียวกัน ข้าพเจ้าเคยไปดูทั้ง ๒ ห้อง และเริ่มรู้จักตัวนายกุหลาบเมื่อครั้งนั้น เรื่องประวัติของนายกุหลาบคนนี้กล่าวกันว่า เดิมรับจ้างเป็นเสมียนอยู่ในโรงสีไฟของห้างมากวลด์ จึงเรียกกันว่า "เสมียนกุหลาบ" ทำงานมีผลจนตั้งตัวได้ ก็สร้างบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำข้างใต้วัดราชาธิวาส ฯ นายกุหลาบเป็นผู้มีอุปนิสัยรักรู้โบราณคดีได้พยายามหาหนังสือฉบับแรกพิมพ์ เช่นหมายประกาศที่พิมพ์เป็นใบปลิว และหนังสือเรื่องต่าง ๆ ที่พิมพ์เป็นเล่มสมุดในรัชกาลที่ ๔ รวบรวมไว้ได้มากกว่าผู้อื่น จึงกล้ามารับแสดงหนังสือฉบับพิมพ์ในงานครั้งนั้น ก็การแสดง

พิพิธภัณฑ์เปิดให้คนดูอยู่นาน นายกุหลาบมีโอกาสเข้าไปดูหนังสือ หอหลวงได้ทุกวันเพราะห้องอยู่ติดต่อกัน เมื่อได้เห็นหนังสือหอหลวงมีเรื่องโบราณคดีต่าง ๆ ที่ตัวไม่เคยรู้อยู่เป็นอันมากก็ติดใจ อยากได้สำเนาไปไว้เป็นตำราเรียน จึงตั้งหน้าตั้งตาประจบประแจงกรมหลวงบดินทร์ ฯ ตั้งแต่ที่ท้องสนามหลวงจนเลิกงานแล้วก็ยังตามไปเฝ้าแหนที่วังต่อมา จนกรมหลวงบดินทร์ฯ ทรงพระเมตตา นายกุหลาบทูลขอคัดสำเนาหนังสือหอหลวงบางเรื่อง แต่กรมหลวงบดินทร์ฯ ไม่ประทานอนุญาต ตรัสว่าหนังสือหอหลวงเป็นของต้องห้ามมิให้ใครคัดลอก นายกุหลาบจนใจจึงคิดทำกลอุบายทูลขออนุญาตเพียงยืมไปอ่านแต่ครั้งละเล่มสมุดไทย และสัญญาว่าพออ่านแล้วจะรีบส่งคืนในวันรุ่งขึ้น กรมหลวงบดินทร์ฯ ไม่ทรงระแวงก็ประทานอนุญาต นายกุหลาบจึงไปว่าจ้างพวกทหารมหาดเล็กที่รู้จักหนังสือเตรียมไว้สองสามคน สมัยนั้นข้าพเจ้าเป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กรู้จักตัวผู้ที่ไปรับจ้างนายกุหลาบ คนหนึ่งชื่อนายเมธ

นายเมธนั้นมีชื่ออย่างหนึ่งว่า “เมธะ” และมีสร้อยชื่อต่อไปยาวเป็นบุตรของจ่าอัศวราช ๆ ตั้งชื่อลูกเป็นบทกลอนอย่างแปลกประหลาด ข้าพเจ้าจำได้จึงจดฝากไว้ให้ผู้อื่นรู้ด้วยในที่นี้

๑. อาทิก่อน แม่ “กลีบ” เรณู
๒. เมธะ แปลว่ารู้ นาย “เมธะ” ปะสิมา
๓. “กวี” ปรีชา ปิยบุตรที่สาม
๔. “ฉวี” ผิวงาม บุตรแม่พริ้มแรกเกิด
๕. “วรา” ประเสริฐ ที่สองงามสม
๖. “กำดัด” ทรามชม กัลยาลำยอง
๗. “สาโรจน์” บัวทอง พิศพักตร์ประไพ
๘. “สุมน” สุมาลัย เยาวลักษณ์นารี
๙. “บรม” แปลว่ามี ปรมังลาภา

๑๐. “ลิขิต” เลขา บุตร บุตรพัลลภ

๑๑. “สุพรรณ” วรนพ พคุณสริรา

ที่เรียกกันแต่ตามคำที่หมาย “.....” ไว้ ลูกผู้ชายรู้หนังสือไทยดีทุกคน

พอนายกุหลาบได้หนังสือจากวังกรมหลวงบดินทร์ฯ ก็ลงเรือจ้างที่ท่าเตียน ข้ามฟากไปยังวัดอรุณฯ ตามคำพวกทหารมหาดเล็กที่รับจ้างเล่าว่า เอาเสื่อผืนยาวปูที่ในพระระเบียง และเอาสมุดคลี่วงบนเสื่อตลอดเล่ม ให้คนคัดแบ่งกันคัดคนละตอน คัดหน้าต้นแล้วพลิกสมุดเอาหน้าปลายขึ้นคัด พอเวลาบ่ายก็คัดสำเนาให้นายกุหลาบได้หมดทั้งเล่ม แต่พวกทหารมหาดเล็กที่ไปรับจ้างคัดก็ไม่รู้ว่านายกุหลาบได้หนังสือมาจากไหน และจะคัดเอาไปทำไม เห็นแปลกแต่ที่รีบคัดให้หมดเล่มในวันเดียวได้ค่าจ้างแล้วก็แล้วกัน แต่ข้าพเจ้าได้ยินเล่าก็ไม่เอาใจใส่ในสมัยนั้น นายกุหลาบลักคัดสำเนาหนังสือหอหลวงด้วยอุบายอย่างนี้มาช้านาน เห็นจะกว่าปี จึงได้สำเนาหนังสือต่าง ๆ ไปจากหอหลวงมาก แต่ดูเหมือนจะชอบคัดแต่เรื่องเนื่องด้วยโบราณคดี แม้จนพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๔ รัชกาล ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่ง นายกุหลาบก็ลักคัดสำเนาเอาไปได้ แต่เมื่อนายกุหลาบได้สำเนาหนังสือฉบับหลวงที่ต้องห้ามเกรงว่าถ้าผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการเห็นเข้าจะเกิดความ จึงคิดอุบายป้องกันภัยด้วยแก้ไขถ้อยคำสำนวน หรือเพิ่มเติมความแทรกลงในสำเนาที่คัดไว้ให้แปลกจากต้นฉบับเดิมเมื่อเกิดความจะได้อ้างว่าเป็นหนังสือฉบับอื่นต่างหากมิใช่ฉบับหลวง เพราะฉะนั้นหนังสือเรื่องที่นายกุหลาบคัดไปจากหอหลวง เอาไปทำเป็นฉบับขึ้นใหม่จึงมีความที่แทรกเข้าใหม่ระคนปนกับความตามต้นฉบับเดิมหมดทุกเรื่อง

(๓)

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๖ นายกุหลาบเอาหนังสือซึ่งลักคัดจากหอหลวงได้

ดัดแปลงสำนวนเสร็จแล้วเรื่องหนึ่ง ส่งไปให้หมอสมิธที่บางคอแหลมพิมพ์ นายกุหลาบตั้งชื่อหนังสือเรื่องนั้นว่า "คำให้การขุนหลวงหาวัด" คือคำให้การของพระเจ้าอุทุมพรกับข้าราชการไทย ที่พม่ากวาดเอาไปเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาไปเล่าเรื่องพงศาวดารและขนบธรรมเนียมไทยแก่พม่า พอหนังสือเรื่องนั้นพิมพ์ออกจำหน่าย ใครอ่านก็พากันพิศวง ด้วยฉบับเดิมเป็นหนังสือซ่อนอยู่ในหอหลวงลับลี้ไม่มีใครเคยเห็น และไม่มีใครรู้ว่านายกุหลาบได้มาจากไหน นายกุหลาบก็เริ่มมีชื่อเสียงว่าเป็นผู้รู้โบราณคดี และมีตำรับตำรามาก แต่หนังสือเรื่องคำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับที่นายกุหลาบให้พิมพ์นั้นมีผู้ชำนาญ วรรณคดีสังเกตเห็นว่ามีสำนวนแทรกใหม่ปนอยู่ในนั้น แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงสังเกตเห็นเช่นนั้น จึงทรงปรารภในพระราชนิพนธ์เรื่อง "พระราชพิธีสิบสองเดือน" ตอนพิธีถือน้ำว่า "แต่ส่วนจดหมายขุนหลวงหาวัด (ฉบับพิมพ์) นั้นก็ยกความเรื่องถือน้ำไปว่านอกพระราชพิธี มีเค้ารูปความคล้ายคลึงกับที่ได้ยินเล่ากันมาบ้าง แต่พิสดารฟั่นเฝือเหลือเกิน จนจับได้ชัดเสียแล้วว่ามีผู้แทรกแซมความแต่งขึ้นใหม่ด้วยเหตุว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนหาได้เสด็จพระราชดำเนินออก ให้ข้าราชการถวายบังคมถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาถึงวัดไม่ พึ่งจะมาเกิดธรรมเนียมนี้ขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ก็เหตุใดในคำให้การขุนหลวงหาวัดจึงได้เล่าเหมือนในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ จนแต่งตัวแต่งตนและมีเสด็จโดยขบวนพยุหยาตราวุ่นวายมากไปซึ่งไม่ได้เคยมีมาแต่ก่อนเลยดังนี้ ก็เห็นว่าเป็นอันเชื่อไม่ได้ในตอนนั้น พึ่งมีปรากฏในฉบับที่ตีพิมพ์นี้ฉบับเดียว สำนวนที่เรียงก็ผิดกับอายุขุนหลวงหาวัด ถ้าของเดิมขุนหลวงหาวัดได้กล่าวไว้ถึงเรื่องนี้จริง เมื่อเราได้อ่านทราบความก็จะเป็นที่พึงใจ เหมือนหนึ่งทองคำเนื้อบริสุทธิ์ซึ่งเกิดจากตำบลบางตะพาน เพราะท่านเป็นเจ้าแผ่นดินเอง ท่านกล่าวเองก็ย่อมจะไม่มีคลาดเคลื่อนเลย แต่นี่เมื่อมีผู้ส่งทองให้ดูบอกว่าทองบางตะพานแต่มีธาตุอื่น ๆ เจือปนมากจนเป็นทองเนื้อต่ำ ถึงว่าจะมีทองบางตะพานเจือ

อยู่บ้างจริง ๆ จะรับได้หรือว่าทองทั้งก้อนนั้นเป็นทองบางตะพาน ผู้ซึ่งทำลายของแท้ให้ปนด้วยของไม่แท้เสียเช่นนั้น ก็เหมือนหนึ่งปล้นลักทรัพย์สมบัติของเราทั้งปวงซึ่งควรจะได้รับ แล้วเอาสิ่งที่ไม่บริสุทธิ์ลงเจือปนเสียจนขาดประโยชน์ไป เป็นที่น่าเสียดายยิ่งนัก ไม่ควรเลยที่ผู้ใดซึ่งรู้สึกตัวว่าเป็นผู้ลักหนังสือจะประพฤติเช่นนี้ หนังสือนี้จะเคลื่อนคลาดมาจากแห่งใดก็หาทราบไม่ แต่คงเป็นของซึ่งไม่บริสุทธิ์ซึ่งเห็นได้ถนัดดังนี้ แต่ก็ยังไม่มีใครรู้ว่านายกุหลาบเป็นผู้ดัดแปลสำนวนเพราะไม่มีใครรู้ว่านายกุหลาบได้หนังสือเรื่องนั้นไปจากที่ไหน และต้นฉบับเดิมถ้อยคำสำนวนเป็นอย่างไร จนมาถึงรัชกาลที่ ๖ ในเวลาข้าพเจ้าเป็นนายกกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนครได้หนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดเป็นสมุดไทยมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ อีกฉบับหนึ่ง เดิมเป็นของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ เรียกชื่อหนังสือนั้นว่า “พระราชพงศาวดารแปลจากภาษารามัญ” และมีบานแผนกอยู่ข้างต้นว่า “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงจัดการแปลหนังสือนั้นเป็นภาษาไทย ก็เป็นอันได้หลักฐานว่านายกุหลาบเอาไปเปลี่ยนชื่อเสียใหม่เรียกว่า “คำให้การขุนหลวงหาวัด” เอาหนังสือ ๒ ฉบับสอบทานกันก็เห็นได้ว่าแก้ความเดิมเสียมาก สมดังสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชปรารภ เมื่อนายกุหลาบมีชื่อเสียงขึ้นด้วยพิมพ์หนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดนั้นประจวบกับเวลาตั้งกรมโปลิศท้องน้ำ ซึ่งโปรดให้เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต) เป็นผู้บัญชาการ เจ้าพระยานรรัตนฯเห็นว่านายกุหลาบเป็นคนกว้างขวางทางท้องน้ำ และมีความรู้ ผู้คนนับหน้าถือตา จึงเอามาตั้งเป็น “แอดชุแตลต์” (ยศเสมอนายร้อยเอก) ในกรมโปลิศท้องน้ำ นายกุหลาบจึงได้เข้าเป็นข้าราชการแต่นั้นมา

(๔)

สมัยนั้นหอพระสมุดวชิรญาณเพิ่งแรกตั้ง (ชั้นเมื่อยังเป็นหอพระสมุด

ของพระราชโอรส ธิดา ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมกัน เป็นเจ้าของ) นายกุหลาบขอสมัครเข้าเป็นสมาชิก เจ้านายที่เป็นกรรมการ ทราบกันแต่ว่านายกุหลาบเป็นผู้รักหนังสือ ก็รับเข้าเป็นสมาชิกหอพระสมุดฯ ก็มีแก่ใจให้หนังสือฉบับเขียนเรื่องต่าง ๆ ที่ได้ลักคัดสำเนาจากหอหลวงเอา ไปแปลเป็นฉบับใหม่เป็นของกำนัลแก่หอพระสมุดฯ หลายเรื่องกรมพระ-สมมตอมรพันธ์กับตัวข้าพเจ้าเป็นกรรมการหอพระสมุด ฯ ก็ไม่เคยเห็น หนังสือในหอหลวงมาแต่ก่อน และไม่รู้ว่าย้ายหนังสือไปเก็บไว้ที่วังกรมหลวง บดินทร์ ฯ เป็นแต่พิจารณา ดูหนังสือที่นายกุหลาบให้หอพระสมุดฯ เห็น แปลกที่เป็นสำนวนเก่าแกมใหม่ระคนปนกันหมดทุกเรื่อง ถามนายกุหลาบว่า ได้ต้นฉบับมาจากไหน นายกุหลาบก็อ้างแต่ผู้ตาย เช่นพระยาศรีสุนทรฯ (ฟัก) และกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสเป็นต้น อันจะสืบสวนไม่ได้ จึงเกิด สงสัยว่าที่เป็นสำนวนใหม่นั้นน่าจะเป็นของนายกุหลาบแทรกลงเองจึงมีความ เท็จอยู่มาก แต่ตอนที่เป็นสำนวนเดิม นายกุหลาบจะได้ต้นฉบับมาจากไหน ก็ยังคิดไม่เห็น กรมพระสมมตฯ จึงตรัสเรียกหนังสือพวกนั้นว่า "หนังสือกุ" เพราะจะว่าแท้จริงหรือว่าเท็จไม่ได้ทั้งสองสถาน กรมพระสมมตฯใคร่จะทอด พระเนตรหนังสือพวกนั้นให้หมด จึงทรงผูกพันทางไมตรีกับนายกุหลาบ เหมือนอย่างไม่รู้เท่า นายกุหลาบเข้าใจว่ากรมพระสมมตอมรพันธ์ทรงนับถือ ก็เอาหนังสือฉบับที่ทำขึ้นถวายทอดพระเนตรจนถึงพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (ตอนรัชกาลที่ ๓) ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่ง ก็หนังสือเรื่องนั้นเป็น หนังสือแต่งใหม่ในรัชกาลที่ ๕ สำเนาฉบับเดิมมีอยู่ในหอพระสมุด ฯ เมื่อได้ ฉบับของนายกุหลาบมาเอาสอบกับฉบับเดิมก็จับได้ว่านายกุหลาบแทรกลงตรง ไหน ๆ บ้าง กรมพระสมมตฯ กราบทูลสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงให้ทรง ทราบดำรัสเรียกเอาไปทอดพระเนตร ทรงจับได้ต่อไปว่าความที่แทรกนั้นนาย กุหลาบคัดเอามาจากหนังสือเรื่องไหน ๆ ก็เป็นอันรู้ได้แน่ชัดว่าที่หนังสือ ฉบับนายกุหลาบผิดกับฉบับเดิม เป็นเพราะนายกุหลาบแก้ไขแทรกลงทั้งนั้น

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรง "มันไส้" ถึงเขียนลายพระราชหัตถเลขาลงในต้นฉบับของนายกุหลาบทรงชี้ให้เห็นตรงที่แทรกบ้าง บางแห่งก็ทรงเขียนเป็นคำล้อเลียนหรือคำบริภาษแทรกลงบ้าง แล้วพระราชทานคืนออกมายังกรมพระสมมตฯ ๆ ต้องให้อาลักษณ์เขียนตามฉบับของนายกุหลาบขึ้นใหม่ส่งคืนไปให้เจ้าของ เอาหนังสือของนายกุหลาบที่มีลายราชหัตถเลขารักษาไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณจนบัดนี้

(๕)

ต่อมานายกุหลาบต้องออกจากตำแหน่ง (แอดซุแตลต์) โปลิศท้องน้ำ ก็เลยออกจากสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณไปด้วย นายกุหลาบจึงไปคิดออกหนังสือ "วชิรญาณ"ทำเป็นเล่มสมุดออกขายเป็นรายเดือน เอาเรื่องต่าง ๆ ที่คัดไปจากหอหลวงและไปดัดแปลงดังว่านั้น พิมพ์ในหนังสือสยามประเภท และเขียนคำอธิบายปดว่าได้ฉบับมาจากไหน ๆ ไปต่าง ๆ เว้นแต่ที่กรมหลวงบดินทร์ฯนั้น มิได้ออกพระนามให้แพร่งพรายเลยคนทั้งหลายพากันหลงเชื่อก็นับถือนายกุหลาบจึงเรียกกันว่า "อาจารย์กุหลาบ" ก็มี ครั้นจำเนียรกาลนานมา เมื่อนายกุหลาบหมดเรื่องที่ได้ไปจากหอหลวง ก็ต้องแต่งเรื่องต่าง ๆ แต่โดยเดาขึ้นในหนังสือสยามประเภท แต่อ้างว่าเป็นเรื่องพงศาวดารแท้จริง แต่ก็ยังไม่มีใครทักท้วงประการใด ๆ จนนายกุหลาบเล่าเรื่องพงศาวดารกรุงสุโขทัยตอนเมื่อจะเสียแก่กรุงศรีอยุธยา พิมพ์ในหนังสือสยามประเภท ว่าเมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า "พระปิ่นเกษ" สวรรคตแล้ว พระราชโอรส ทรงพระนามว่า "พระจุลปิ่นเกษ" เสวยราชย์ ไม่มีความสามารถจึงเสียบ้านเมือง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงทอดพระเนตรเห็นหนังสือนั้นตรัสว่า เพียงแต่นายกุหลาบเอาความเท็จแต่งลวงว่าเป็นความจริงก็ไม่ดีอยู่แล้ว ซ้ำบังอาจเอาพระนามพระจอมเกล้าเจ้ากับพระจุลจอมเกล้าไปแปลงเป็นพระปิ่นเกษและพระจุลปิ่นเกษ เทียบเคียงใส่โทษเอาตามใจ เกินสิทธิในการแต่งหนังสือ จึงโปรดให้เจ้าพระยาอภัยราชา (ม.ร.ว.ลภ สุทัศน์)

เมื่อยังเป็นที่พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเรียกตัวนายกุหลาบมาสั่งให้ส่งต้นตำราเรื่องพงศาวดารเมืองสุโขทัยที่อ้างว่ามีนั้นมาตรวจ นายกุหลาบก็ต้องรับสารภาพว่าตัวคิดขึ้นเองทั้งนั้น พระเจ้าอยู่หัวตรัสว่าจะลงโทษอย่างจริตผิดปรกติ โปรดให้ส่งตัวนายกุหลาบไปอยู่กับผู้จัดการในโรงเลี้ยงบ้าสัก ๗ วันแล้วก็ปล่อยไป นายกุหลาบเข็ดไปหน่อยถึง ร.ศ.๑๑๙ (พ.ศ.๒๔๔๓) เมื่องานพระเมรุสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศก็แต่งอธิบายแบบแผนงานพระบรมศพครั้งกรุงศรีอยุธยาในหนังสือสยามประเภท เป็นทีว่างานพระเมรุที่ทำครั้งนั้นยังไม่ถูกต้องตามแบบแผนและอ้างว่าตัวมีตำราเดิมอยู่ พระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้ข้าหลวงเรียกตัวนายกุหลาบมาถาม ก็รับสารภาพว่าเป็นแต่คิดแต่งขึ้นอวดผู้อื่น หามีตำรับตำราอย่างอ้างไม่ ครั้งนี้เป็นแต่โปรดให้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม ปีนั้น หาได้ลงโทษนายกุหลาบอย่างใดไม่ นายกุหลาบก็ไม่เข็ด พอถึงงานพระเมรุสมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทวสา) วัดราชประดิษฐ์ ร.ศ. ๑๑๙ นั่นเอง นายกุหลาบแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราชพิมพ์อีกเรื่องหนึ่งอ้างว่าจะทูลเกล้า ฯ ถวายสำหรับแจก คราวนี้อวดหลักฐานเรื่องต่าง ๆ ที่ตนกล่าวอ้าง ว่าล้วนได้มาจากนักปราชญ์ซึ่งทรงเกียรติคุณคือกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ โดยเฉพาะ เพราะตนได้เคยเป็นลัทธิวิหาริกสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชดำริว่าถ้าเฉยอยู่ นายกุหลาบจะพาให้คนหลงเชื่อว่าเรื่องพงศาวดาร เท็จที่นายกุหลาบแต่งมากไป จึงโปรดให้มีกรรมการทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิญาณวโรรส (เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น) เป็นประธานสอบสวนก็ได้ความตามคำสารภาพของนายกุหลาบเองกับทั้งคำพยาน ว่าหนังสือพงศาวดารที่นายกุหลาบแต่งและคำอ้างอวดของนายกุหลาบ ที่ว่าเคยเป็นศิษย์กรมสมเด็จปรมานุชิตชิโนรสก็เป็นความเท็จ ครั้งนี้ก็เป็นแต่โปรดให้ประกาศรายงานกรรมการมิให้ลงโทษนายกุหลาบอย่างใด สำนวนการไต่สวนครั้งนั้น

หอพระสมุด ฯ พิมพ์เป็นเล่มสมุด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ยังปรากฏอยู่

ต่อมาเมื่อนายกุหลาบหมดทุนที่จะออกหนังสือสยามประเภทต่อไปแล้ว ไปเช่าตึกแถวอยู่ที่ถนนเฟื่องนครตรงวัดราชบพิธฯเป็นแต่ยังรับเป็นที่ปรึกษาของคนหาความรู้ เช่นผู้ที่อยากรู้ว่านามสกุลของตนจะสืบชั้นบรรพบุรุษถอยหลังขึ้นไปถึงไหน ไปไถ่ถามนายกุหลาบก็รับค้นคิดสมมุตขึ้นไป ให้เกี่ยวดองกับผู้มีศักดิ์เป็นบรรพบุรุษสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ยังมีคนนับหน้าถือตา ว่ามีความรู้มากอยู่ไม่ขาด ถึงปลายรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ.๒๔๕๑) นายกุหลาบยัง "พ่นพิษ" อีกครั้งหนึ่งในสมัยเมื่อมีหอพระสมุดสำหรับพระนครแล้ว จะเอามาเล่าเสียด้วยให้เสร็จไปในตอนนี้ เพราะเกี่ยวกับประวัติหนังสือหอหลวงด้วย วันหนึ่งข้าพเจ้าไปหอพระสมุด ฯ เห็นใบปลิวซึ่งนายกุหลาบพิมพ์โฆษณาส่งมาให้หอพระสมุด ฯ ฉบับหนึ่ง อวดว่าได้ค้นหนังสือกฎหมายฉบับหลวงครั้งกรุงศรีอยุธยามาเล่มหนึ่งและหนังสือนั้นเขียนเมื่อปีชวดจุลศักราช ๑๐๖๖ ในรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ มีตราพระราชสีห์ พระคชสีห์ และตราบัวแก้วประทับเป็นสำคัญ ถ้าใครไม่เชื่อจะไปพิสูจน์ให้เห็นจริงด้วยตาตนเองก็ได้

ความประสงค์ของนายกุหลาบที่โฆษณาดูเหมือนจะใคร่ขายหนังสือนั้น แต่ตามคำโฆษณามีพิรุธเป็นข้อสำคัญอยู่อย่างหนึ่งด้วยตามปฏิทินจุลศักราช ๑๐๖๖ เป็นปีวอกมิใช่ปีชวดดังนายกุหลาบอ้าง เวลานั้นข้าพเจ้าเป็นสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร คิดสงสัยจึงกระซิบสั่งพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) ให้ไปขอดูเหมือนอย่างตัวอยากรู้เห็นเอง พระยาปริยัติฯ กลับมาบอกว่าหนังสือกฎหมายที่นายกุหลาบได้ไว้นั้น เป็นสมุดไทยกระดาษขาวเขียนเส้นหมึก ดูเป็นของเก่ามีตราประทับ ๓ ดวง และมีกาลกำหนดว่าปีชวด จุลศักราช ๑๐๖๖ ตรงตามนายกุหลาบอ้าง แต่พระยาปริยัติ ฯ สังเกตดูตัวเลขที่เขียนแห่งหนึ่ง ซึ่งในบานแผนกมีกาลกำหนดว่า "ปีชวดศักราช ๑๑๖๖" นายกุหลาบขูดแก้เลข ๑ ที่เรือนร้อย

เขียนแปลงเป็น ๐ ปลอมศักราชถอยหลังขึ้นไป ๑๐๐ ปี ด้วยไม่รู้ว่าจุลศักราช ๑๐๖๖ นั้นเป็นปีวอก มิใช่ปีชวด ปล่อยคำ "ปีชวด" ไว้ให้เห็นชัดว่าไม่ใช่ต้นฉบับกฎหมายครั้งกรุงศรีอยุธยา ดังอ้างในคำโฆษณา ข้าพเจ้ากราบทูลสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง จึงตรัสสั่งเจ้าพระยาอภัยราชา ซึ่งเคยเป็นหมอความนายกุหลาบมาแต่ก่อนให้ไปเรียกสมุดกฎหมายเล่มนั้นถวายทอดพระเนตร เจ้าพระยาอภัยราชาได้ไปถวายในวันรุ่งขึ้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเปิดออกทอดพระเนตรตรัสว่า "ไหนว่าศักราช ๑๐๖๖ อย่างไร จึงเป็น ๑๑๖๖ "เจ้าพระยาอภัยราชาก็ตกใจ กราบทูลเล่าถวายว่า เมื่อตอนเช้าวันนั้นจะไปศาลากระทรวงนครบาล เมื่อผ่านหน้าห้องแถวที่นายกุหลาบอยู่ได้แวะเข้าไปเรียกสมุดกฎหมายนั้นออกมาเปิดดู สังเกตเห็นในบานแผนกลงปีชวดจุลศักราช ๑๐๖๖ ตรงดังนายกุหลาบอ้าง เจ้าพระยาอภัยราชาบอกนายกุหลาบว่า "พระเจ้าอยู่หัวจะทอดพระเนตร" นายกุหลาบก็แสดงความยินดี เลยว่าถ้าต้องพระราชประสงค์ก็ทูลเกล้า ฯ ถวาย เจ้าพระยาอภัยราชาจะไปทำงานที่กระทรวงเสียก่อน จึงบอกนายกุหลาบว่า เวลาบ่ายวันนั้นเมื่อจะไปเฝ้าที่สวนดุสิตจะไปรับหนังสือ เวลาไปรับนายกุหลาบก็เอาหนังสือ มามอบให้เรียบร้อยเจ้าพระยาอภัยราชากราบทูลสารภาพรับผิดที่ประมาทมิได้เอาสมุดมาเสียด้วยตั้งแต่แรก นายกุหลาบจึงมีโอกาสขูดแก้ศักราชในเวลาเมื่อคอยส่งหนังสือให้เจ้าพระยาอภัยราชานั่นเอง สมเด็จพระพุทธ-เจ้าหลวงได้ทรงฟัง ก็ทรงพระสรวลดำรัสว่า "พระยารองเมืองไปเสียรู้นายกุหลาบเสียแล้ว" แล้วพระราชทานสมุดกฎหมายเล่มนั้นมาไว้ให้หอพระสมุดสำหรับพระนคร รอยที่นายกุหลาบขูดแก้ยังปรากฏอยู่

(๖)

ประวัติหนังสือหอหลวงมีเรื่องหลายตอน ที่เล่ามาแล้วเป็นตอนที่คนทั้งหลายจะรู้เรื่องต่าง ๆ อันลี้ลับอยู่ในหอหลวงเพราะเหตุที่นายกุหลาบ

ลักคัดเอาสำเนาไปแก้ไขออกโฆษณา จึงต้องเล่าเรื่องประวัติของนายกุหลาบด้วยยืดยาว ยังมีเรื่องประวัติหนังสือหอหลวงเมื่อยู่ที่วังกรมหลวงบดินทร์ ฯ ต่อไปอีก ด้วยการที่จะสร้างหอหลวงใหม่เริดร้างอยู่ช้านานจนถึงสมัยเมื่อจัดกระทรวงต่าง ๆ ใน พ.ศ.๒๔๓๕ โปรดให้รวมกรมอาลักษณ์เข้าในกระทรวงมุรธาธร กรมพระสมมตอมรพันธ์เมื่อยังเป็นกรมหมื่น ได้ทรงบัญชาการกรมอาลักษณ์ จึงให้ไปรับหนังสือหอหลวงจากวังกรมหลวงบดินทร์ ฯ เพื่อจะเอากลับเข้าไปรักษาไว้ในพระบรมมหาราชวังอย่างเดิม เวลาเมื่อจะส่งหนังสือหอหลวงคืนมานั้น มีคนในสำนักกรมหลวงบดินทร์ ฯ จะเป็นผู้ใดไม่ปรากฏชื่อแต่ต้องเป็นมูลนายมีพรรคพวกลอบแบ่งเอาหนังสือหอหลวงยักยอกไว้ไม่ส่งคืนมาทั้งหมด มาปรากฏเมื่อภายหลังว่ายักยอกเอาหนังสือซึ่งเขียนฝีมือดีและเป็นเรื่องสำคัญ ๆ ไว้มาก เพราะในเวลานั้นไม่มีบัญชีหนังสือหอหลวงอยู่ที่อื่น นอกจากที่วังกรมหลวงบดินทร์ ฯ อันผู้ยักยอกอาจเก็บซ่อนหรือทำลายได้โดยง่าย แต่การที่ยักยอกหนังสือหอหลวงนั้น กรมหลวงบดินทร์ ฯ คงไม่ทรงทราบ พวกอาลักษณ์ที่ไปรับหนังสือก็คงไม่รู้ได้หนังสือเท่าใดก็ขนมาแต่เท่านั้น หนังสือหอหลวงจึงแตกเป็น ๒ ภาค กลับคืนเข้ามาอยู่ที่ในพระบรมมหาราชวังภาคหนึ่ง พวกที่วังกรมหลวงบดินทร์ ฯ ยักยอกเอาไปซ่อนไว้ที่อื่นภาคหนึ่ง ต่อมาเมื่อกรมหลวงบดินทร์ ฯ สิ้นพระชนม์แล้ว ชะรอยคนที่ได้หนังสือหอหลวงไว้จะยากจนลง จึงเริ่มเอาหนังสือที่มีรูปภาพ และฝีมือเขียนงาม ๆ ออกขาย โดยอุบายแต่งให้คนชั้นบ่าวไพร่ไปเที่ยวบอกขายทีละเล่มสองเล่ม มีฝรั่งซื้อส่งเข้าหอสมุดในยุโรปบ้าง ไทยที่ชอบสะสมของเก่ารับซื้อไว้บ้างข้าพเจ้าเริ่มทราบว่าหนังสือฉบับหอหลวงแตกกระจัดกระจายไป เมื่อไปเห็นที่ตำหนักหม่อมเจ้าปิยภักดีนาถเธอมีอยู่ในตู้หลายเล่ม ถ้าเธอว่าอย่างไร จึงได้หนังสือฉบับหอหลวงเหล่านั้นไว้ เธอบอกว่ามีผู้เอาไปขายเธอเห็นเป็นหนังสือของเก่าก็รับซื้อไว้ ด้วยเกรงฝรั่งจะซื้อเอาไปเสียจากเมืองไทย แต่ใครเอาไปขายให้เธอ หรือหนังสือเหล่านั้นไป

จากที่ไหนเธอหาบอกไม่ บางทีเธอจะไม่รู้เองก็เป็นได้เกิดลือกันขึ้นครั้งหนึ่งว่ามีผู้เอาหนังสือไตรภูมิฉบับหลวงเขียนประสานสีเมื่อครั้งกรุงธนบุรีไปขายให้เยอรมันคนหนึ่งซื้อส่งไปยังหอสมุดหลวงที่กรุงเบอร์ลิน เป็นราคาถึง ๑,๐๐๐ บาท แล้วก็เงียบไปกรณีจึงรู้กันเพียงว่ามีผู้เอาหนังสือฉบับหลวงออกขาย เพราะหนังสือฉบับหลวงย่อมมีชื่ออาลักษณ์ผู้เขียนและผู้ทานอยู่แต่ข้างต้นและมีคำว่า "ข้าพระพุทธเจ้า" นำหน้าชื่อทุกเล่ม ใครซื้อไว้ก็มักปกปิดด้วยกลัวถูกจับ แต่ก็ยังไม่ปรากฏว่าหนังสือฉบับหลวงเหล่านั้นแตกไปจากที่ไหนอยู่ช้านาน

(๗)

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะทรงสร้างอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อจำนวนปีแต่พระบรมราชสมภพครบ ๑๐๐ ปี เป็นอภิลักขิตกาล จึงโปรดให้รวมหนังสือในหอมณเฑียรธรรมหอพระสมุดวชิรญาณ และหอพระพุทธศาสนาสังคหะเข้าด้วยกัน ตั้งเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร ขนานนามตามพระสมณามาภิไธยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า "หอสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร" และ ให้มีกรรมการจัดหอพระสมุด ฯ นั้น คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นสภานายกกรมพระสมมตอมรพันธ์และตัวข้าพเจ้ากับทั้งพระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) และพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เป็นกรรมสัมปาทิก รวมกัน ๕ คนเป็นคณะพนักงานจัดการหอพระสมุดสำหรับพระนครมาแรกตั้ง เมื่อรวมหนังสือทั้ง ๓ แห่งเข้าเป็นหอสมุดอันเดียวกันแล้ว ถึงชั้นที่จะหาหนังสือจากที่อื่นมาเพิ่มเติม กรรมการปรึกษากันเห็นว่าควรจะหาหนังสือภาษาฝรั่งต่างชาติแต่เฉพาะซึ่งแต่งว่าด้วยเมืองไทยตั้งแต่โบราณมารวบรวมก่อน หนังสือพวกนี้จะสั่งไปให้หาซื้อในยุโรปและอเมริกา ส่วนหนังสือภาษาไทยจะรวบรวม

หนังสือซึ่งยังเป็นฉบับเขียน อันมีกระจัดกระจายอยู่ในพื้นเมืองเอามารวบรวมไว้ในหอพระสมุดก่อนหนังสือพวกอื่น เพราะหนังสือไทยที่เป็นจดหมายเหตุและตำรับตำราวิชาการกับทั้งวรรณคดี ยังมีแต่เป็นฉบับเขียนโดยมาก ถ้าทิ้งไว้ไม่รีบรวมรวมเอามารักษาไว้ในหอพระสมุด ฯ วิชาความรู้อันเป็นสมบัติของชาติก็จะเสื่อมสูญไปเสีย วิธีที่จะหาหนังสือฉบับเขียนในเมืองไทยนั้นตกลงกันให้กรมพระสมมต ฯ ทรงตรวจดูหนังสือในหอหลวง ซึ่งได้โปรดให้โอนเอามารวมในหอพระสมุดสำหรับพระนคร แต่กรมพระ-สมมต ฯ ทรงรักษาอยู่เอง ถ้าเรื่องใดควรจะมีในหอพระสมุดสำหรับพระนครก็ให้ทรงคัดสำเนาส่งมากรมพระสมมต ฯ ทรงหาได้หนังสือดี ๆ และเรียบเรียงประทานให้หอพระสมุด ฯ พิมพ์ปรากฏอยู่เป็นหลายเรื่อง ส่วนหนังสือฉบับเขียนซึ่งมีอยู่ที่อื่นนอกจากหอหลวงนั้นให้ตัวข้าพเจ้าเป็นผู้หา ข้อนี้เป็นมูลเหตุที่เกิดวิธี ข้าพเจ้าหาหนังสือด้วยวิธีต่าง ๆ จึงรู้เรื่องประวัติหนังสือหอหลวงสิ้นกระแสความ ดังจะเห็นต่อไปข้างหน้า

หนังสือไทยฉบับเขียนของเก่านั้น ลักษณะต่างกันเป็น ๓ ประเภท ถ้าเป็นหนังสือสำหรับอ่านกันเป็นสามัญในสมุดไทยสีขาวด้วยเส้นหมึกบ้าง เขียนในสมุดไทยสีดำด้วยเส้นดินสอขาวบ้าง หรือเส้นฝุ่นและเส้นหรดาน หรือวิเศษถึงเขียนด้วยเส้นทองก็มี เขียนตัวอักษรบรรจงทั้งนั้น ต่อเป็นร่างหรือสำเนาจึงเขียนอักษรหวัดด้วยเส้นดินสอ แต่ว่าล้วนเขียนในสมุดไทย ประเภทหนึ่งถ้าเป็นหนังสือตำรับตำราเช่นตำราเลขยันต์หรืออาคมเป็นต้น อันเจ้าของประสงค์จะซ่อนเร้นไว้แก่ตัว มักจารลงในใบลาน ขนาดสั้นสักครึ่งคัมภีร์พระธรรมร้อยเชือกเก็บไว้ แต่ล้วนเป็นคัมภีร์ใบลานประเภทหนึ่ง ถ้าเป็นจดหมายมีไปมาถึงกัน แม้ท้องตราและใบบอกในราชการก็เขียนลงในกระดาษข่อยด้วยเส้นเดินสอดำม้วนใส่กระบอกไม้ไผ่ส่งไป เมื่อเสร็จกิจแล้วก็เอาเชือกผูกเก็บไว้เป็นมัด ๆ มักมีแต่ตามสำนักราชการประเภทหนึ่ง หนังสือฉบับเขียนทั้ง ๓ ประเภทที่ว่ามา ประเภทที่เขียนในสมุดไทยมีมาก

กว่าอย่างอื่น แต่ที่นับว่าเป็นฉบับดี ๆ เพราะตัวอักษรเขียนงามและสอบทานถูกต้องประกอบกัน นอกจากหนังสือหอหลวง มักเป็นหนังสือซึ่งเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ในรัชกาลก่อน ๆ สร้างไว้ แล้วแบ่งกันเป็นมรดกตกอยู่ในเชื้อวงศ์เป็นแห่ง ๆ ก็มี ที่ผู้รับมรดกรักษาไว้ไม่ได้แตกกระจัดกระจายไปตกอยู่ที่อื่นแห่งละเล็กละน้อยก็มี หนังสือพวกที่จารในใบลานมีน้อย ถ้าอยู่กับผู้รู้วิชานั้นมักหวงแหนแต่ก็ได้มาบ้าง มักเป็นเรื่อง แปลก ๆ เช่นลายแทง คิดปริศนาและตำราพิธีอันมิใคร่มีใครรู้แต่มักไม่น่าเชื่อคุณวิเศษที่อวดอ้างในหนังสือนั้น แต่หนังสือซึ่งเขียนกระดาษเพลามักมีแต่ของหลวงอยู่ตามสำนักราชการ ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอยู่ด้วย ให้ส่งหนังสือพวกนี้ที่มีอยู่ในกระทรวง และที่ได้พบตามหัวเมืองไปยังหอพระสมุด ฯ ทั้งหมดแต่ในสมัยเมื่อข้าพเจ้าหาหนังสือฉบับเขียนสำหรับหอพระสมุด ฯ นั้นพวกฝรั่งและพวกเล่นสะสมของเก่าเช่น หม่อมเจ้าปิยภักดีนาถเป็นต้น ก็กำลังหาซื้อหนังสือไทยฉบับเขียนแข่งอยู่อีกทางหนึ่ง ผิดกันแต่พวกนั้นต้องหาโดยปกปิด ข้าพเจ้าหาได้อย่างเปิดเผย และเลือกโดยความประสงค์ผิดกัน พวกนั้นหาหนังสือ “งาม” คือที่มีรูปภาพหรือที่มีฝีอเขียนอักษรงาม แต่จะเป็นหนังสือเรื่องอย่างไรไม่ถือเป็นสำคัญ ฝ่ายข้างตัวข้าพเจ้าหาหนังสือ “ดี” คือถือเอาเรื่องหนังสือเป็นสำคัญ ถ้าเป็นหนังสือเรื่องที่มีดีน ถึงฉบับจะเขียนงามก็ไม่ถือว่าดี ถ้าเป็นเรื่องแปลกหรือเป็นฉบับที่เขียนถูกต้องดี ถึงจะเขียนไม่งามหรือที่สุดเป็นแต่หนังสือตัวเขียนหวัดก็ซื้อ และให้ราคาแพงกว่าหนังสือซึ่งมีดีน

วิธีที่ข้าพเจ้าหาหนังสือนั้น เมื่อรู้ว่าแหล่งหนังสือมีอยู่ที่ไหน ข้าพเจ้าก็ไปเองหรือให้ผู้อื่นไปบอกเจ้าของหนังสือให้ทราบพระราชประสงค์ ซึ่งทรงตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครและขอดูหนังสือที่เขามีอยู่ ถ้าพบหนังสือเรื่องใดซึ่งยังไม่มีในหอพระสมุดฯก็ขอหนังสือนั้น เจ้าของจะถวายก็ได้ จะขายก็ได้ หรือเพียงอนุญาตให้คัดสำเนาหนังสือเรื่องนั้นมาก็ได้ตามใจ เจ้าของ

หนังสือไม่มีใครขัดขวางอย่างหวงแหนก็เพียงขอต้นฉบับไว้ยอมให้คัดสำเนามา แต่ที่เต็มใจถวายต้นฉบับทีเดียวมีมากกว่าอย่างอื่น บางแห่งก็ถึง "ยกรัง" หนังสือซึ่งได้เก็บรักษาไว้ถวายเข้าหอพระสมุดสำหรับพระนครทั้งหมด เพราะมีการซึ่งหอพระสมุด ฯ ทำอีกอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยให้คนนิยม คือแต่เดิมมาในงานศพเจ้าภาพมักพิมพ์เทศนาหรือคำแปลภาษาบาลี เป็นสมุดเล่มเล็ก ๆ แจกผู้ไปช่วยงาน ครั้นงานพระศพกรมขุนสุพรรณภาควดีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชดำริว่า หนังสือแจกซึ่งเป็นธรรมปริยายลึกซึ้งคนมิใคร่ชอบอ่าน จึงโปรดให้แปลนิทานนิบาตชาดกตอนต้นพิมพ์พระราชทานเป็นของแจก และทรงพระราชนิพนธ์เล่าเรื่องประวัติของคัมภีร์ชาดก กับทั้งทรงแนะนำไว้ในคำนำข้างต้นว่าหนังสือแจกควรจะพิมพ์เรื่องต่าง ๆ ให้คนชอบอ่าน แต่นั้นเจ้าภาพงานศพก็มักมาขอเรื่องหนังสือ ซึ่งจะพิมพ์แจกต่อกรรมการหอพระสมุด ฯ กรรมการคิดเห็นว่า ถ้าช่วยอุดหนุนการพิมพ์หนังสือแจกจะเกิดประโยชน์หลายอย่าง เป็นต้นแต่สามารถจะรักษาเรื่องหนังสือเก่าไว้มิให้สูญ และให้มหาชนเจริญความรู้ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงรับธุระหาเรื่องหนังสือให้เจ้าภาพพิมพ์แจกทุกรายที่มาขอและเลือกหนังสือซึ่งเป็นเรื่องน่าอ่าน เอามาชำระสอบทานให้ถูกต้องทั้งแต่งอธิบายว่าด้วยหนังสือเรื่องนั้นไว้ในคำนำข้างต้น แล้วจึงให้ไปพิมพ์แจกจึงเกิด "หนังสือฉบับหอพระสมุด" ขึ้น ใครได้รับไปก็ชอบอ่านเพราะได้ความรู้ดีกว่าฉบับอื่น เจ้าของหนังสือฉบับเขียนเห็นว่าหอสมุด ฯ ได้หนังสือไปทำให้เกิดประโยชน์ยิ่งขึ้นกว่าอยู่กับตน ก็เต็มใจถวายหนังสือดังกล่าวมาการหาเรื่อง หนังสือให้ผู้อื่นพิมพ์แจก จึงเลยเป็นธุระส่วนใหญ่อันหนึ่งของหอพระสมุด ฯ สำหรับพระนครสืบมา และเป็นเหตุให้มีหนังสือไทยเรื่องต่าง ๆ พิมพ์ขึ้นปีละมาก ๆ จนบัดนี้

การหาหนังสือฉบับเขียนซึ่งมีอยู่เป็นแหล่ง ไม่ยากเหมือนหาหนังสือซึ่งกระจัดกระจายอยู่ในพื้นเมือง เพราะรู้ไม่ได้ว่าหนังสือจะมีอยู่ที่ไหนบ้าง

พบเข้าก็มีแต่แห่งละเล็กแห่งละน้อย ทั้งเจ้าของก็มักเป็นชั้นที่ไม่รู้จักคุณค่าของหนังสือ ข้าพเจ้าจึงคิดวิธีอย่างหนึ่งด้วยขอแรงพวกพนักงานในหอพระสมุด ฯ ให้ช่วยกันเที่ยวหาในเวลาว่างราชการ ไปพบหนังสือเรื่องดีที่ไหนก็ให้ขอซื้อเอามาหรือถ้าไม่แน่ใจก็ชวนให้เจ้าของเอามาให้ข้าพเจ้าดูก่อน บอกแต่ว่าถ้าเป็นหนังสือดี ข้าพเจ้าจะซื้อด้วยราคาพอสมควร หาโดยกระบวนนี้บางทีได้หนังสือดีอย่างแปลกประหลาดจะเล่าเป็นตัวอย่าง ดังครั้งพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) เมื่อยังเป็นที่หลวงประเสริฐอักษรนิติไปเห็นยายแก่กำลังเอาสมุดดำรวมใส่กระชุที่บ้านแห่งหนึ่ง ถามว่าจะเอาไปไหน แกบอกว่าจะเอาไปเผาไฟทำสมุกสำหรับลงรัก พระยาปริยัติ ฯ ขออ่านดูก่อน แกก็ส่งมาให้ทั้งกระชุพบหนังสือพงศาวดารเมืองไทย แต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์ ฯ เล่มหนึ่งอยู่ในพวกสมุดที่จะเผานั้นออกปากว่าอยากได้ ยายแก่ก็ให้ไม่หวงแหน พระยาปริยัติธรรมธาดาเอาสมุดเล่มนั้นมาให้ข้าพเจ้า เมื่อพิจารณาดูเห็นว่าเป็นหนังสือพงศาวดารความเก่าแต่งก่อนเพื่อน เรื่องและศักราชก็แม่นยำผิดกับฉบับอื่นทั้งหมด ข้าพเจ้าจึงให้เรียกว่า "พระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐ" ให้เป็นเกียรติยศแก่พระยาปริยัติ ฯ และได้ใช้เป็นฉบับสำหรับสอบสืบมาจนบัดนี้ แต่เจ้าของบางคนก็เห็นค่าหนังสือของตนอย่างวิปริต ดังแห่งหนึ่งอวดว่ามีหนังสือเขียนตัวทองอยู่เรื่องหนึ่งตั้งราคาขายแพงมาก ผู้ไปพบจะขออ่านก็ไม่ให้ดู ข้าพเจ้าให้กลับไปถามเพียงชื่อเรื่องหนังสือนั้นบอกว่า "เรื่อง พระลอ" ซึ่งมีฉบับเขียนอยู่ในหอพระสมุด ฯ แล้วหลายฉบับ ทั้งเป็นเรื่องที่พิมพ์แล้วด้วย ก็เป็นเลิกกันเพียงนั้น แต่เมื่อคนรู้กันแพร่หลายว่าหอพระสมุด ฯ หาซื้อหนังสือฉบับเขียน ก็เริ่มมีคนเอาหนังสือมาขายที่หอพระสมุด ฯ ชั้นแรกดูเหมือนจะเป็นแต่พวกราษฎร ต่อมาเจ้าของที่เป็นผู้ดีแต่งให้คนมาขายก็มี ที่สุดถึงพวก "นายหน้า" เที่ยวหาหนังสือมาขายหอพระสมุด ฯ เนืองนิตย์จนจำหน้าได้ พวกนายหน้านี้เป็นคนจำพวกเดียวกับ ที่เที่ยวหาหนังสือฉบับหลวงและของ

ประหลาดขายฝรั่งเขาว่าของที่ขายมักได้มาโดยทุจริต แต่จะไถ่ถามถึงกรรมสิทธิ์ของผู้ที่มาขายหนังสือเสียก่อนก็คงเกิดหวาดหวั่นไม่มีใครกล้าเอาหนังสือมาขายหอพระสมุด ฯ ข้าพเจ้านึกขึ้นว่าหนังสือผิดกับทรัพย์สินอย่างอื่น ด้วยอาจจะคัดสำเนาเอาเรื่องไว้ได้ โดยจะเป็นของโจรลักเอามาเมื่อเจ้าของมาพบคืนต้นฉบับให้เขา ขอคัดแต่สำเนาไว้ก็เป็นประโยชน์สมประสงค์ ไม่เสียเงินเปล่า ข้าพเจ้าจึงสั่งพนักงานรับหนังสือว่าถ้าใครเอาหนังสือมาขายอย่าให้ไถ่ถามอย่างไรนอกจากราคาที่จะขาย แล้วเขียนราคาลงในเศษกระดาษเหน็บกับหนังสือส่งมาให้ข้าพเจ้าดูทีเดียว ข้าพเจ้าเลือกซื้อด้วยเอาเรื่องหนังสือเป็นใหญ่ ดังกล่าวมาแล้ว บางทีเป็นหนังสือเขียนงามแต่ข้าพเจ้าไม่ซื้อหรือไม่ยอมให้ราคาที่จะขาย เพราะเป็นเรื่องดื่นก็มี บางทีเป็นแต่สมุดเก่า ๆ เขียนด้วยเส้นดินสอ ผู้ขายตีราคาเพียงเล่มละบาทหนึ่งสองบาท แต่เป็นเรื่องที่ไม่เคยพบหรือหายาก ยังไม่มีในหอพระสมุด ฯ ข้าพเจ้าเห็นว่าเจ้าของตีราคาต่ำ เพราะไม่รู้คุณค่าของหนังสือจะซื้อตามราคาที่บอกขาย ดูเป็นเอาเปรียบคนรู้น้อยหาควรไม่ ข้าพเจ้าจึงเพิ่มราคาให้เป็นเล่มละ ๔ บาทหรือ ๕ บาทบ้างให้บอกเจ้าของว่าราคาที่ตั้งมายังไม่ถึงค่าของหนังสือ พวกคนขายหนังสือได้เงินเพิ่มเนือง ๆ ก็เชื่อถือความยุติธรรมของหอพระสมุด ฯ จนไม่มีใครตั้งราคาขาย บอกแต่ว่า “แล้วแต่จะประทาน” การซื้อหนังสือในพื้นเมืองก็สะดวก จึงซื้อมาด้วยอย่างนั้นเป็นนิตย์

(๘)

แต่ความที่กล่าวไว้ข้างต้นนิทานนี้ ที่ว่านายกุหลาบได้สำเนาหนังสือหอหลวงไปจากวังกรมหลวงบดินทร์ ฯ ก็ดีที่ว่าคนในวังกรมหลวงบดินทร์ ฯ ยักยอกหนังสือหอหลวงไว้ และต่อมาเอาออกขายแก่ฝรั่งและผู้เล่นสะสมของเก่าก็ดี ไม่มีใครรู้มากว่า ๒๐ ปี เค้าเงื่อนเพิ่งมาปรากฏขึ้นเมื่อข้าพเจ้าซื้อหนังสือเข้าหอพระสมุด ฯ ดังพรรณนามา ด้วยวันหนึ่งมีคนเอาหนังสือ

พระราชพงศาวดารเป็นฉบับเขียนเส้นดินสอมาขาย ๒ เล่มสมุดไทย ข้าพเจ้าเห็นมีลายพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเส้นดินสอเหลือง ทรงเขียนแก้ไขเพิ่มเติมเป็นแห่ง ๆ ไปตลอดทั้งเล่ม ข้าพเจ้าตีราคาให้เล่มละ ๑๐ บาท แต่ไม่บอกว่าเพราะมีพระราชหัตถเลขาอยู่ในนั้น ผู้ขายก็พิศวง บอกพนักงานรับหนังสือว่า หนังสือเรื่องนั้นยังจะเอามาขายอีก แล้วเอามาขายทีละ ๓ เล่ม ๔ เล่ม ข้าพเจ้าก็ให้ราคาเล่มละ ๑๐ บาทเสมอทุกครั้งได้หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขามาถึง ๒๒ เล่ม จนผู้ขายบอกว่าหมดฉบับที่มีเพียงเท่านั้น

ฝ่ายตัวข้าพเจ้า ตั้งแต่ได้หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา มา ๒ เล่มก็เกิดพิศวงด้วยเห็นชัดว่าหนังสือฉบับนั้น เป็นของหลวงอันอาลักษณ์รักษาไว้ในหอหลวงเหตุไฉนจึงตกมาเป็นของคนชั้นราษฎร เอาออกเที่ยวขายได้ตามชอบใจ ข้าพเจ้าจึงเรียกหัวหน้าพนักงานรับหนังสือมากระซิบสั่งให้สืบดู ว่าผู้ที่เอามาขายทำการงานอย่างไรและมีสำนักหลักแหล่งอยู่ที่ไหน เขาสืบได้ความจากผู้รู้จักว่าคน ๒ คนที่เอาหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขามาขายนั้น เดิมเป็นมหาดเล็กอยู่ที่วังกรมหลวงบดินทร์ ฯ แต่เมื่อกรมหลวงบดินทร์ ฯ สิ้นพระชนม์แล้ว เที่ยวร่อนเร่อยู่ จะสำนักที่ไหน หาทราบไม่ พอข้าพเจ้าได้ยินว่าคนที่เอาหนังสือมาขายเคยเป็นมหาดเล็กอยู่ที่วังกรมหลวงบดินทร์ ฯ ก็รู้สึกเหมือนอย่างว่าใครเปิดแสงไฟฟ้าให้แลเห็นเรื่องประวัติหนังสือหอหลวงในทันทียิ่งคิดไปถึงกรณีต่าง ๆ ที่เคยรู้เห็นมาแต่ก่อนก็ยิ่งเห็นตระหนักแน่ชัด ด้วยเป็นเรื่องติดต่อสอดคล้องกันมาตั้งแต่กรมหลวงบดินทร์ ฯ เอาหนังสือหอหลวงไปรักษาไว้ที่วังแล้วเอาออกอวดให้คนดูเมื่องาน ๑๐๐ ปี นายกุหลาบได้เห็น จึงได้พยายามขอยืมจากกรมหลวงบดินทร์ ฯ ไปลอบจ้างทหารมหาดเล็กให้คัดสำเนาเอาไปดัดแปลงสำนวนออกพิมพ์ ครั้นถึง เวลาเมื่อขน หนังสือหอหลวงกลับคืนเข้าไปไว้ในวังตามเดิม มีคนที่วังกรมหลวงบดินทร์ ฯ ยักยอกหนังสือ

หอหลวงไว้ แล้วผ่อนขายไปแก่พวกฝรั่งและผู้สะสมของเก่าจึงปรากฏว่ามีหนังสือฉบับหลวงออกเที่ยวขาย จนที่สุดถึงเอามาขายแก่ตัวข้าพเจ้าเอง จึงรู้ว่าล้วนแต่ออกมาจากวังกรมหลวงบดินทร์ ฯ ทั้งนั้น เมื่อขายหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้หมดแล้ว ยังเอาหนังสือกฎหมายฉบับหลวงครั้งรัชกาลที่ ๑ ซึ่งประทับตรา ๓ ดวงมาขายที่หอพระสมุดอีก ๒ เล่ม ข้าพเจ้าตีราคาให้เล่มละ ๒๐ บาท เลยได้ความอยู่ข้างจะขบขัน ด้วยผู้ขายดีใจจนออกปากแก่พนักงานรับหนังสือ ว่าเสียดายไม่รู้ว่าหอพระสมุด ฯ จะให้ราคาถึงเท่านั้น เคยเอาไปบอกขายนายกุหลาบเล่มหนึ่ง นายกุหลาบว่าจะให้ ๒๐ บาท ครั้นเอาหนังสือไปให้ได้เงินแค่ ๒ บาท นอกจากนั้นทวงเท่าใดก็ไม่ได้ ที่ว่านี้คือกฎหมายเล่มที่นายกุหลาบเอาไปแก้ศักราชนั่นเอง ก็ได้ไปจากวังกรมหลวงบดินทร์ ฯ เหมือนกัน เมื่อขายกฎหมายแล้วผู้ขายบอกว่าหนังสือซึ่งมีขายหมดเพียงเท่านั้นก็เห็นจะเป็นความจริงเพราะคนขายได้เงินมาก และหอพระสมุด ฯ ก็มิได้ให้หวาดหวั่นอย่างใด ถ้ายังมีหนังสือคงเอามาขายอีก จึงเห็นพอจะอ้างได้ว่าเก็บหนังสือหอหลวง ซึ่งยังตกค้างอยู่ในแหล่งกรมหลวงบดินทร์ ฯ กลับมาได้สิ้นเชิง เมื่อข้าพเจ้าซื้อหนังสือเข้าหอพระสมุดสำหรับพระนคร แต่ตัวข้าพเจ้ายังมีกิจเกี่ยวข้องกับหนังสือหลวง ซึ่งพลัดพรายไปอยู่ที่อื่นต่อมาอีกด้วยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ข้าพเจ้าไปยุโรปอีกครั้งหนึ่ง เมื่อไปถึงกรุงลอนดอน ข้าพเจ้านึกขึ้นว่าเป็นโอกาสที่จะตรวจดูให้รู้ว่าอังกฤษได้หนังสือฉบับเขียนไปจากเมืองไทยสักเท่าใด ข้าพเจ้าจึงให้ไปบอกที่หอสมุดของรัฐบาล British Musuem Library ว่าข้าพเจ้าอยากจะเห็นหนังสือไทยฉบับเขียนที่มีอยู่ในหอสมุดนั้น ถ้าหากเขายังไม่ได้ทำบัญชีจะให้ข้าพเจ้าช่วยบอกเรื่องให้ลงบัญชีด้วยก็ได้ ข้าพเจ้าหมายความว่าถ้าพบเรื่องที่ไม่มีฉบับอยู่ในเมืองไทย ก็จะขอคัดสำเนาด้วยรูปฉายเอากลับมา ฝ่ายอังกฤษเขาเคยได้ยินชื่อว่าข้าพเจ้าเป็นนายหอพระสมุด ฯ ก็ยินดีที่ข้าพเจ้าจะบอกให้อย่างนั้น ครั้นถึงวันนัด เขาขนสมุดหนังสือไทยบรรดามีมารวมไว้ในห้องหนึ่ง และ

ให้พนักงานทำบัญชีมาคอยรับข้าพเจ้าไปนั่งตรวจ และบอกเรื่องแปลเป็นภาษาอังกฤษให้เขาลงบัญชีทุกเล่ม ต้องไปนั่งอยู่ ๒ วัน จึงตรวจหมด ด้วยในหอสมุดนั้นมีหนังสือไทยมากกว่าที่อื่นแต่เห็นล้วนเป็นรื่องที่มีในหอพระสมุด ฯ ทั้งนั้น ก็ไม่ต้องขอคัดสำเนามา เมื่อข้าพเจ้าไปถึงกรุงเบอร์ลิน ให้ไปบอกอย่างเช่นที่กรุงลอนดอน รัฐบาลเยอรมันก็ให้ข้าพเจ้าตรวจหนังสือด้วยความยินดีอย่างเดียวกัน หนังสือไทยที่ในหอสมุดกรุงเบอร์ลินมีน้อยกว่าในหอสมุดกรุงลอนดอน แต่เป็นหนังสือฉบับหลวงซึ่งได้ไปจากหอหลวงในกรุงเทพ ฯ โดยมากเขาเชิดชูหนังสือไตรภูมิฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรี ซึ่งซื้อราคาถึง ๑,๐๐๐ บาทนั้นเหมือนอย่างว่าเป็นนายโรง แต่ประหลาดอยู่ที่หนังสือไตรภูมินั้นมี ๒ ฉบับ สร้างก็ครั้งกรุงธนบุรีด้วยกันและเหมือนกันทั้งตัวอักษรและรูปภาพขนาดสมุดก็เท่ากัน ฉบับหนึ่งคุณท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาวาด รัชกาลที่ ๔) ได้มาจากไหนไม่ปรากฏ แต่ทูลเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อตั้งหอพุทธศาสนาสังคหะแล้วโอนมาเป็นของหอพระสมุด สำหรับพระนครจึงใส่ตู้กระจกไว้ให้คนชมอยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ เพราะฉะนั้นถึงเยอรมันเอาไปเสียฉบับหนึ่งก็หาสูญสิ้นจากเมืองไทยไม่ แม้เรื่องอื่น ๆ ที่เยอรมันได้ไปเรื่องก็ยังมีอยู่ในเมืองไทยจึงไม่ต้องขอคัดสำเนามา นึกเสียดายที่ไม่ได้ตรวจในหอสมุดของฝรั่งเศสในครั้งนั้นด้วย เพราะเมื่อไปถึงกรุงปารีสข้าพเจ้ายังไม่ได้คิดถึงเรื่องตรวจหนังสือไทย จึงผ่านไปเสียแต่แรกแล้วก็ไม่มีโอกาสอีก

(๙)

เมื่อข้าพเจ้าออกจากตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภา พ้นจากราชการทั้งปวงแล้ว ออกไปสำราญอิริยาบถตามประสาคนแก่ชราอยู่ที่เมืองปีนัง เพราะว่าทางกรุงเทพ ฯ เปลี่ยนแปลงระเบียบการราชบัณฑิตสภาหลายอย่าง เป็นต้นว่าตั้ง “ราชบัณฑิตยสถาน” เป็นคณะผู้รู้ แยกออก

จากกรมการต่าง ๆ ซึ่งเคยอยู่ในราชบัณฑิตยสภามาแต่ก่อน ส่วนกรมการต่าง ๆ นั้นแผนกหอพระสมุดสำหรับพระนครคงเป็นแผนกอยู่อย่างเดิม เรียกว่า "หอพระสมุดแห่งชาติ" แผนกพิพิธภัณฑสถานก็คงอยู่อย่างเดิม เรียกว่า "พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ" แผนกศิลปากรก็คงอยู่อย่างเดิมเอากรมมหรสพเพิ่มเข้าอีกแผนกหนึ่ง เรียกทั้ง ๔ แผนกรวมกันว่า "กรมศิลปากร" มีอธิบดีเป็นผู้บังคับการทั่วไป จะว่าแต่เฉพาะที่เนื่องด้วยหนังสือหอหลวง ทราบว่าหอสมุดแห่งชาติซื้อมรดกหม่อมเจ้าปิยภักดีนาถได้หนังสือหอหลวงซึ่งไปตกอยู่ที่หม่อมเจ้าปิยภักดีนาถมาเข้าหอสมุดแห่งชาติหมด และต่อมารัฐบาลให้โอนหนังสือหอหลวงบรรดาที่อยู่ในกรมราชเลขาธิการ (คือที่กรมอาลักษณ์รักษาแต่เดิม) ส่งไปไว้ในหอสมุดแห่งชาติทั้งหมด เป็นสมุดฉบับเขียนหลายพันเล่ม เดี๋ยวนี้อาจจะอ้างได้ว่าหนังสือหอหลวงซึ่งกระจัดพลัดพรายแยกย้ายกันอยู่ตามที่ต่าง ๆ มากว่า ๕๐ ปี กลับคืนมาอยู่ในที่อันเดียวกันแล้ว ถึงต้นฉบับจะสูญไปเสียบ้าง เช่น ถูกฝรั่งซื้อเอาไปไว้เสียต่างประเทศ ข้าพเจ้าได้ไปตรวจก็ปรากฏว่าเรื่องของหนังสืออันเป็นตัววิทยสมบัติของบ้านเมืองมิได้สูญไปด้วย ที่จะหายสูญทั้งต้นฉบับและตัวเรื่องเห็นจะน้อย เพราะฉะนั้น ถึงตัวข้าพเจ้าจะพ้นกิจธุระมาอยู่ภายนอกแล้วก็มีความยินดีด้วยเป็นอันมาก

พระยาเพชรรัตนสงคราม ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑล
เพชรบูรณ์คนแรก แต่ พ.ศ. ๒๔๔๓ ถึง ๒๔๔๖

นิทานที่ ๑๐

เรื่องความไข้เมืองเพ็ชร์บูรณ์

(๑)

หัวเมืองที่ขึ้นชื่อลือเลื่องว่ามีความไข้ Malaria ร้ายกาจแต่ก่อนมามีหลายเรื่อง เช่น เมืองกำแพงเพ็ชร์ และเมืองกำเนิดนพคุณ คือบางตะพานเป็นต้น แต่ที่ไหน ๆ คนก็ไม่ครั่นคร้ามเท่าความไข้ที่เมืองเพ็ชร์บูรณ์ ดูเป็นเข้าใจกันทั่วไปว่าถ้าใครไปเมืองเพ็ชร์บูรณ์เหมือนกับไปแส่หาความตาย จึงไม่มีชาวกรุงเทพฯ หรือชาวเมืองอื่น ๆ พอใจจะไปเมืองเพ็ชร์บูรณ์มาช้านาน แม้ในการปกครองรัฐบาลก็ต้องเลือกหาคนในท้องถิ่นตั้งเป็นเจ้าเมืองกรมการ เพราะเหตุที่คนกลัวความไข้ เมื่อแรกข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็ต้องปล่อยให้เมืองเพ็ชร์บูรณ์กับเมืองอื่น ๆ ในลุ่มแม่น้ำสักทางฝ่ายเหนือ คือเมืองหล่มสักและเมืองวิเชียรเป็นอยู่อย่างเดิมมาหลายปี เพราะจะรวมเมืองเหล่านั้นเข้ากับมณฑลพิษณุโลกหรือมณฑลนครราชสีมา ที่เขตต่อกันก็มีเทือกเขากั้น สมุหเทศาภิบาลจะไปตรวจตราลำบากทั้ง ๒ ทาง อีกประการหนึ่ง เมื่อแรกข้าพเจ้าจัดการปกครองหัวเมือง มณฑลต่าง ๆ ขอคนออกไปรับราชการ ข้าพเจ้ายังหาส่งไปให้ไม่ทัน เมืองทางลำน้ำสักมีเมืองเพ็ชร์บูรณ์เป็นต้นไม่มีใครสมัคร

ไป ด้วยกลัวความไข้ดังกล่าวมาแล้วจึงต้องรอมา

มามีความจำเป็นเกิดขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๔๐ ด้วยตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดเพ็ชร์บูรณ์ว่างลง ข้าพเจ้าหาคนในกรุงเทพ ฯ ไปเป็นเจ้าเมืองไม่ได้ เลือกดูกรมการในเมืองเพ็ชร์บูรณ์เองที่จะสมควรเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดก็ไม่มี นึกว่ามณฑลพิษณุโลกมีท้องที่ความไข้ร้ายหลายแห่ง บางทีจะหาข้าราชการ ในมณฑลนั้นคุ้นกับความไข้ไปเป็นเจ้าเมืองเพ็ชร์บูรณ์ได้ เวลานั้นเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัติเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก ข้าพเจ้าเคยเห็นท่านถนัดเลือกใช้คน จึงถามท่านว่าจะหาข้าราชการในมณฑลพิษณุโลกที่มีความสามารถพอจะเป็นเจ้าเมืองและไม่กลัวความไข้เมืองเพ็ชร์บูรณ์ให้ข้าพเจ้าสักคนจะได้หรือไม่ ท่านขอไปตริตรองแล้วมาบอกว่ามีอยู่คนหนึ่งเป็นที่พระสงครามภักดี (ชื่อเฟื่อง) นายอำเภอเมืองน้ำปาด ดูลาดเลามีสติปัญญาและเคยไปรับราชการตามหัวเมืองที่มีความไข้ เช่นเมืองหลวงพระบางและแห่งอื่น ๆ หลายแห่ง เวลานั้นเป็นนายอำเภอที่เมืองน้ำปาด ก็อยู่ในแดนความไข้เห็นจะเป็นเจ้าเมืองเพ็ชร์บูรณ์ได้ ข้าพเจ้าเรียกพระสงครามภักดีลงมากรุงเทพ ฯ พอแลเห็นก็ประจักษ์ใจว่า แกเคยคุ้นกับความไข้ เพราะผิวเหลืองผิดกับคนสามัญดูราวกับว่ามีโลหิตเต็มไปด้วยตัวไข้มาลาเรียจึงอยู่คงกับความไข้ ข้าพเจ้าไต่ถามได้ความว่าเป็นชาวกรุงเทพ ฯ แต่ขึ้นไปทำมาหากินอยู่เมืองเหนือตั้งแต่ยังหนุ่ม เคยอาสาไปทัพย่อทางเมืองหลวงพระบางและที่อื่น ๆ มีความชอบ เจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ จึงชวนเข้ารับราชการมาจนได้เป็นที่พระสงครามภักดี ข้าพเจ้าซักไซ้ต่อไปถึงความคิดการงานดูก็มีสติปัญญาสมดังเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ บอก จึงให้พระสงครามภักดีขึ้นไปเป็นผู้รั้งราชการเมืองเพ็ชร์บูรณ์ แกไปถึงพอเรียนรู้ความเป็นไปในท้องที่แล้ว ก็ลงมือจัดการปกครองตามแบบมณฑลพิษณุโลก บ้านเมืองมีความเจริญขึ้นพระสงครามภักดีก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นที่พระยาเพชรรัตนสงคราม ผู้ว่าราชการจังหวัด

เพ็ชร์บูรณ์เต็มตำแหน่งเมื่อ พ.ศ.๒๔๔๒

การที่พระยาเพชรรัตนสงคราม (เฟื่อง) สามารถจัดระเบียบแบบแผนปกครองเมืองเพ็ชร์บูรณ์สำเร็จนั้น เป็นมูลให้ต้องปรารภต่อไปถึงเมืองหล่มสักและเมืองวิเชียรบุรีที่อยู่ลุ่มลำน้ำสักด้วยกัน เห็นว่าถึงเวลาควรจะจัดการปกครองให้เข้าแบบแผนด้วย แต่จะเอาหัวเมืองทางลำน้ำสักไปเข้าในมณฑลใด ก็ขัดข้องด้วยทางคมนาคมดังกล่าวมาแล้ว จะปกครองได้สะดวกอย่างเดียวแต่รวมหัวเมืองในลุ่มน้ำสัก ๓ เมือง แยกเป็นมณฑลหนึ่งต่างหากจึงตั้งมณฑลเพ็ชร์บูรณ์ขึ้น (ดูเหมือน) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ผู้ที่จะเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลเพ็ชร์บูรณ์ก็ไม่มีผู้อื่นอยากเป็นหรือจะเหมาะเหมือนพระยาเพชรรัตน ฯ (เฟื่อง) เพราะอยู่คงความไข้และได้แสดงคุณวุฒิให้ปรากฏแล้วว่าสามารถจะปกครองได้ พระยาเพชรรัตนสงคราม (เฟื่อง) ก็ได้เป็นสมุหเทศาภิบาล แต่แรกคนทั้งหลายอยู่ข้างจะประหลาดใจ ด้วยสมุหเทศาภิบาลมณฑลอื่นล้วนเป็นเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่อันปรากฏเกียรติคุณแพร่หลาย แต่มิใคร่รู้จักพระยาเพชรรัตนสงคราม (เฟื่อง) เพราะแกเคยรับราชการอยู่แต่ในท้องที่ลับลี้ห่างไกล คนเห็นสมุหเทศาภิบาลแปลกหน้าขึ้นใหม่ก็พากันพิศวง แต่เมื่อแกได้เข้าสมาคมในกรุงเทพ ฯ ไม่ช้าเท่าใดก็ปรากฏเกียรติคุณ เช่นนั่งในที่ประชุมสมุหเทศาภิบาลเพื่อนสมุหเทศาภิบาลด้วยกันก็เห็นว่าเป็นคนมีสติปัญญาสมควรแก่ตำแหน่ง แม้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเมื่อดำรัสถามถึงราชการต่าง ๆ ในมณฑลเพ็ชร์บูรณ์ แกกราบทูลชี้แจงก็โปรดและยังทรงพระเมตตา เพราะเป็นสหชาติเกิดร่วมปีพระบรมราชสมภพด้วยอีกสถานหนึ่ง แต่สง่าราศีของพระยาเพชรรัตน ฯ (เฟื่อง) ดูเหมือนจะอยู่ที่ผิวแกเหลือง ผิดกับคนอื่นนั้นเป็นสำคัญ ใครเห็นก็รู้แกได้ดีเพราะได้ลำบากตรากตรำทำราชการเอาชีวิตสู้ความไข้มาแต่หนหลัง อันนี้เป็นเครื่องป้องกันความบกพร่องยิ่งกว่าอย่างอื่น แต่พระยาเพชรรัตน์ ฯ (เฟื่อง) เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลเพ็ชร์บูรณ์อยู่ได้เพียง ๓ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๖ เข้ามาเฝ้าในกรุงเทพ ฯ เมื่องานฉลองพระชนมายุครบ ๕๐ ปี ก็มาเป็นอหิวาตกโรคถึงแก่อนิจกรรมสิ้นบุญเพียงอายุ ๕๐ ปีเท่านั้น ใครรู้ก็อนาถใจ ด้วยเห็นว่าแกเพียรต่อสู้ความไข้ ชนะโรคมาลาเรียแล้วมาแพ้ไข้อหิวาตกโรคง่าย ๆ เพราะไม่ได้เตรียมตัวต่อสู้มาแต่หนหลังมีคนพากันเสียดาย

(๒)

เมื่อพระยาเพชรรัตนสงคราม (เพื่อง) เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลเพ็ชร์บูรณ์ เคยปรารภกับข้าพเจ้าเนือง ๆ ว่า การปกครองมณฑลเพ็ชร์บูรณ์ไม่ยากนัก เพราะราษฎรเป็นคนเกิดในมณฑลนั้นเองแทบทั้งนั้น ชอบแต่ทำมาหากินมิใคร่เป็นโจรผู้ร้าย บังคับบัญชาก็ว่าง่าย ราชการในมณฑลนั้นมีความลำบากเป็นข้อสำคัญ แต่หาคนใช้ไม่ได้พอการ เพราะคนในพื้นเมืองยังอ่อนแก่การศึกษา คนมณฑลอื่นก็มิใคร่มีใครยอมไปด้วยกลัวความไข้ จะจัดทำอะไรจึงมักติดขัดด้วยไม่มีคนจะทำ ที่จริงความไข้ที่เมืองเพ็ชร์บูรณ์ก็มีแต่เป็นฤดูมิได้มีอยู่เสมอ สังเกตดูอาการไข้ก็ไม่ร้ายแรงถึงอย่างยิ่งยวดความไข้ทางเมืองหลวงพระบาง หรือแม้ในมณฑลพิษณุโลกทางข้างเหนือร้ายกว่าเป็นไหน ๆ แต่มิรู้ที่จะทำอย่างไรให้คนหายกลัวไข้เมืองเพ็ชร์บูรณ์ได้ ข้าพเจ้าพูดว่าตัวข้าพเจ้าเองก็ลำบากในเรื่องหาคนไปรับราชการมณฑลเพ็ชร์บูรณ์เหมือนกัน ได้เคยคิดหาอุบายที่จะระงับความกลัวไข้เมืองเพ็ชร์บูรณ์ เห็นว่า ตัวข้าพเจ้าจะต้องขึ้นไปเมืองเพ็ชร์บูรณ์เองให้ปรากฏเสียสักครั้งหนึ่ง คนอื่นจึงจะหายกลัวด้วยเห็นว่าความไข้คงไม่ร้ายแรงถึงอย่างเช่นกลัวกัน ข้าพเจ้าจึงกล้าไปถึงจะยังมีคนกลัว ชักชวนก็ง่ายขึ้น ด้วยอาจอ้างตัวอย่างว่าแม้ตัวข้าพเจ้าก็ได้ไปแล้ว พระยาเพชรรัตน ฯ ชอบใจว่าถ้าข้าพเจ้าไปคนก็เห็นจะหายกลัวจริง ถามพระยาเพชรรัตน ฯ ถึงทางที่จะไปมณฑลเพ็ชร์บูรณ์ แกบอกว่าไปได้หลายทาง ที่ไป ได้สะดวกนั้นมี ๓ ทางคือไปเรือในแม่น้ำสักทางหนึ่ง ไปจากกรุงเทพ ฯ ราว ๓๐ วัน ถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์ อีกทางหนึ่ง

จะเดินบกจากเมืองสระบุรีหรือเมืองลพบุรีก็ได้ เดินทางราว ๑๐ วันถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์ แต่ว่าหนทางอยู่ข้างลำบากและไม่มีอะไรน่าดู ทางที่ ๓ นั้นไปเรือมีเรือไฟจูงจากกรุงเทพ ฯ ราว ๗ วัน ไปขึ้นเดินบกที่อำเภอบางมูลนาค แขวงจังหวัดพิจิตร เดินบกอีก ๔ วันถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์และว่าทางนี้สะดวกกว่าทางอื่น แต่การที่ข้าพเจ้าจะไปเมืองเพ็ชร์บูรณ์ต้องกะเวลาให้เหมาะด้วย คือควรไปในฤดูแล้ง เมื่อน้ำยังไม่ลดมากนักทางเรือจึงจะสะดวกไปในเดือนมกราคมเป็นเหมาะกว่าเดือนอื่น แต่ฝ่ายตัวข้าพเจ้ายังมีข้ออื่นที่จะต้องคิดอีก คือจะต้องหาโอกาสว่างราชการในเดือนมกราคมให้ไปอยู่หัวเมืองได้สักเดือนหนึ่ง เมื่อปรึกษากับพระยาเพชรรัตนสงครามแล้ว ข้าพเจ้ายังหาโอกาสไม่ได้ต้องเลื่อนกำหนดมาถึง ๒ ปี ในระหว่างนั้นพระยาเพชรรัตนสงคราม (เฟื่อง) ถึงอนิจกรรม ก็ไม่ได้ไปด้วยดังนัดกันไว้ ข้าพเจ้ามาได้โอกาสไปเมืองเพ็ชร์บูรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ กะว่าจะไปทางเรือจนถึงบางมูลนาค แล้วขึ้นเดินบกไปเมืองเพ็ชร์บูรณ์และเมืองหล่มสัก ขากลับจะลงเรือที่เมืองหล่มสักล่องลำแม่น้ำสักมายังเมืองวิเชียรบุรี แล้วเลยลงมาจนถึงเมืองสระบุรี ขึ้นรถไฟกลับกรุงเทพฯ

พอข่าวปรากฏว่าข้าพเจ้าเตรียมตัวจะไปเมืองเพ็ชร์บูรณ์ ก็มีพวกพ้องพากันมาให้พรคล้ายกับจะส่งไปทัพบ้าง มาห้ามปรามโดยเมตตาปรานีด้วยเห็นว่า ไม่พอที่ข้าพเจ้าจะไปเสี่ยงภัยบ้าง ผิดกับเคยไปไหน ๆ มาแต่ก่อน ข้าพเจ้าบอกว่าเป็นราชการที่จะต้องไปและได้ทูลลาเสร็จแล้ว ที่ห้ามปรามก็เงียบไป แต่ส่วนพระองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงนั้นทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย ตั้งแต่ข้าพเจ้ากราบทูลความคิดที่จะไปมณฑลเพ็ชร์บูรณ์ ตรัสว่า “ไปเถิดอย่ากลัว สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ของเราท่านก็เสด็จไปแล้ว” ในเวลานั้นตัวข้าพเจ้าเองตั้งแต่เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ เคยผ่านป่าดงแม้ที่ว่าไข้ร้ายมาหลายครั้งแล้ว ไม่รู้สึกครั่นคร้ามอย่างไร แต่ประหลาดอยู่ที่พอรู้กันว่าข้าพเจ้าจะไปเมืองเพ็ชร์บูรณ์เป็นแน่

ก็มีผู้มาขอไปเที่ยวด้วยหลายคน แม้พวกที่ข้าพเจ้าเลือกเอาไปช่วยธุระหรือใช้สอยก็สมัครไปด้วยยินดี ไม่เห็นมีใครครั่นคร้าม คงเป็นด้วยอุ่นใจคล้ายกับจะเข้าไปยังที่ซึ่งเขาว่าผีดุไม่มีใครกล้าไปคนเดียว แต่พอมีเพื่อนไปด้วยหลายคนก็หายกลัวผีไปเอง

(๓)

ข้าพเจ้าออกเรือจากกรุงเทพฯเมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๗ ช้าไปสัก ๑๕ วันน้ำในแม่น้ำตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาขึ้นไป ลดงวดลงเสียมาก แม้เรือไฟที่จูงเรือพ่วงเป็นอย่างกินน้ำตื้นก็ลำบากต้องเดินเรือถึง ๘ วันจึงถึงอำเภอบางมูลนาค แขวงจังหวัดพิจิตรที่จะขึ้นเดินทางบก เทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกจัดพาหนะและคนหาบของเตรียมไว้แล้ว พอข้าพเจ้าขึ้นไปถึงก็มีพวกที่ถูกเกณฑ์จ้างหาบของเข้ามาวิงวอนขอให้ใช้ไปทางอื่น อย่าให้ต้องไปเมืองเพ็ชร์บูรณ์ เพราะกลัวความไข้ ข้าพเจ้าประหลาดใจที่คนเหล่านั้นอยู่ใกล้ ๆ กับเมืองเพ็ชร์บูรณ์ ไฉนจึงกลัวไข้ถึงปานนั้น สืบถามได้ความว่าพวกชาวจังหวัดพิจิตรที่อยู่ตอนริมน้ำ เคยเดินป่าไปทำมาหากินแต่ทางฝ่ายตะวันตกจนถึงเมืองกำแพงเพชรและเมืองสุโขทัย น้อยคนที่จะได้เคยไปทางฝ่ายตะวันออก ห่างลำแม่น้ำไปกว่าวันเดียวเพราะเคยได้ยินเล่าลือถึงความไข้เมืองเพ็ชร์บูรณ์ กลัวกันมาเสียช้านาน ข้าพเจ้าก็ได้แต่ชี้แจงแก่พวกที่มาขอตัวว่าขอให้คิดดูเถิด ตัวข้าพเจ้าเองถึงเป็นเจ้าก็เป็นมนุษย์ อาจจะเจ็บอาจจะตายได้เหมือนกับพวกเขา ที่ข้าพเจ้าจะไปเมืองเพ็ชร์บูรณ์ก็เพื่อจะไปทำราชการของพระเจ้าอยู่หัว มิใช่จะไปหาความสุขสนุกสบายสำหรับตัวเอง พวกเขาก็เป็นข้าแผ่นดินเหมือนกับตัวข้าพเจ้า มาช่วยกันทำราชการสนองพระเดชพระคุณพระเจ้าอยู่หัวสักคราวเป็นไร อีกประการหนึ่งข้าพเจ้าไม่ได้คิดจะเอาพวกเขาไปจนถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์ จะให้ไปส่งเพียงปลายแดนจังหวัดพิจิตร ทางเพียง ๓ วันเท่านั้นก็จะได้กลับบ้านข้าพเจ้าจะ

ดูแลป้องกันมิให้ไปเจ็บไข้ในกลางทาง อย่าวิตกเลย พวกนั้นได้ฟังก็ไม่กล้าขอตัวต่อไป แต่สังเกตดูเมื่อเดินทางไปไม่เห็นมีใครหน้าตาเบิกบาน คงเป็นเพราะยังกลัวอยู่ไม่หาย แต่เมื่อเดินทางไป ๒ วัน พอถึงบ้านตำปางที่ในป่าก็ไปเกิดประหลาดใจด้วยไปพบราษฎรที่มีความนิยมตรงกันข้าม หมู่บ้านเหล่านั้นก็อยู่ในแดนจังหวัดพิจิตร แต่ชาวบ้านชอบไปทำมาหากินแต่ทางฝ่ายตะวันออกจนถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์ เมืองหล่มสักและเมืองวิเชียร แต่ไม่ชอบลงไปทางริมแม่น้ำ เช่นที่บางมูลนาคเป็นต้น ด้วยกลัวความไข้ในที่ลุ่ม คนที่ได้ไปแล้วคนหนึ่งบอกข้าพเจ้าว่าเคยไปขี่เรือครั้งหนึ่งพอเรือออกเวียนหัวทนไม่ไหว แต่นั้นก็ไม่กล้าลงเรืออีกดูประหลาดหนักหนา คนอยู่ห่างกันเพียงทางเดิน ๒ วัน ภูเขาเลากาอะไรก็ไม่มีคั่น ความนิยมกลับตรงกันข้ามถึงอย่างนั้น

ระยะทางบกแต่บางมูลนาคไปถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์ ราว ๓,๐๐๐ เส้น เดินทางในฤดูแล้งเมื่อแผ่นดินแห้งแล้วไม่ลำบากอย่างไร ออกจากบางมูลนากเป็นที่ลุ่มราบ ซึ่งน้ำท่วมในฤดูน้ำไปสัก ๓๐๐ เส้น ถึงเมืองภูมิเก่าว่าเป็นเมืองโบราณทำนาได้ผลดียังมีบ้านช่องแน่นหนา ออกจากเมืองภูมิไปยังเป็นที่ลุ่มเป็นพรุและเป็นป่าไผ่อีกสัก ๕๐๐ เส้นจึงขึ้นที่ดอนเป็นโคกป่าไม้เต็งรังชายโคกเป็นห้วยเป็นดงสลับกันไปสัก ๑,๐๐๐ เส้น ถึงเชิงเทือกเขาบรรทัดที่เป็นเขตแดนจังหวัดพิจิตรกับจังหวัดเพ็ชร์บูรณ์ต่อกันบนสันเขานั้น ทางตอนข้ามเขาบรรทัดเป็นดงดิบเช่นเดียวกับดงพระยาไฟ แต่เดินขึ้นเขาได้สะดวกเพราะทางลาดขึ้นไปไม่สู้ชันนัก เมื่อข้าพเจ้าไปถึงที่พักแรมตำบลซับมาแสนสันเขาบรรทัด พวกชาวเมืองเพ็ชร์บูรณ์มารับ ผลัดหาบหามจากพวกเมืองพิจิตร คืนวันนั้นได้เห็นความรื่นเริงของพวกที่ไปจากเมืองพิจิตร เป็นครั้งแรกพากันร้องเพลงเล่นหัวเฮฮาอยู่จนเวลาจะนอน ถึงต้องให้ไปห้ามปากเสียงครั้นรุ่งเช้าเมื่อก่อนจะออกเดินทาง ข้าพเจ้าเรียกพวกเมืองพิจิตรมาขอบใจและแสดงความยินดีที่ไม่มีใครเจ็บไข้ พวกเหล่านั้นบอกว่าได้มาเห็นอย่าง

นี้แล้วก็สิ้นกลัวบางคนถึงพูดว่า "ถ้าใต้เท้ามาอีก ผมจะมารับอาสาไม่ให้ต้องเกณฑ์ทีเดียว" ออกเดินจากตำบลซับมาแสน เป็นทางลงจากเขามาสัก ๒๐๐ เส้นก็พ้นดงเข้าเขตบ้านล่องคล้า เดินแต่บ้านล่องคล้าขึ้นไปทางเหนือสัก ๕๐๐ เส้นถึงบ้านนายมไปจากบ้านนายมอีกสัก ๔๐๐ เส้นก็ถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์

(๔)

ข้าพเจ้าไปถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์เมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ท้องที่มณฑลเพ็ชร์บูรณ์ บอกแผนที่ได้ไม่ยากคือลำแม่น้ำสักเป็นแนวแต่เหนือลงมาใต้ มีภูเขาสูงเป็นเทือกลงมาตามลำน้ำทั้ง ๒ ฟากเทือกข้างตะวันออกเป็นเขาปันน้ำต่อแดนมณฑลนครราชสีมา เทือกข้างตะวันตกเป็นเขาต่อแดนมณฑลพิษณุโลก เทือกเขาทั้งสองข้างนั้นบางแห่งก็ห่าง บางแห่งก็ใกล้ลำแม่น้ำสัก เมืองหล่มสักอยู่ที่สุดลำน้ำสักทางข้างเหนือ ต่อลงมาถึงเมืองเพ็ชรบูรณ์ตรงที่ตั้งเมืองเพ็ชร์บูรณ์เทือกเขาเข้ามาใกล้ลำน้ำ ดูเหมือนจะไม่ถึง ๓๐๐ เส้น แลเห็นต้นไม้บนเขาถนัดทั้ง ๒ ฝ่าย ทำเลที่เมืองเพ็ชรบูรณ์ตอนริมลำแม่น้ำเป็นที่ลุ่ม ฤดูน้ำ ๆ น้ำท่วมแทบทุกแห่ง พ้นที่ลุ่มขึ้นไปเป็นที่ราบทำนาได้ผลดี เพราะอาจจะขุดเหมืองชักน้ำจากลำห้วยมาเข้านาได้เหมือนเช่นที่เมืองลับแล พ้นที่ราบขึ้นไปเป็นโคกสลับกับแอ่งเป็นหย่อม ๆ ไปจนถึงเชิงเขาบรรทัดบนโคกเป็นป่าไม้เต็งรัง เพาะปลูกอะไรอย่างอื่นไม่ได้ แต่ตามแอ่งนั้นเป็นที่น้ำซับ เพาะปลูกพันธุ์ไม้งอกงามดี เมืองเพ็ชร์บูรณ์จึงสมบูรณ์ด้วยกสิกรรม จนถึงชาวเมืองทำนาปีหนึ่งเว้นปีหนึ่งก็ได้ข้าวพอกันกิน ราคาข้าวเปลือกซื้อขายกันเพียงเกวียนละ ๑๖ บาทเท่านั้น แต่จะส่งข้าวเป็นสินค้าไปขายเมืองอื่นไม่ได้ด้วยทางกันดารเมื่อข้าวไปถึงเมืองอื่น คิดค่าขนข้าวด้วยราคาแพงกว่าข้าวที่ขายกันในเมืองนั้น ๆ ชาวเมืองเพ็ชร์บูรณ์จึงทำนาแต่พอกินในพื้นเมืองสิ่งซึ่งเป็นสินค้าสำคัญของเมืองเพ็ชร์บูรณ์ก็คือยาสูบ เพราะ

รสดีกว่ายาสูบที่อื่นหมดทั้งเมืองไทย ชาวเมืองเพ็ชร์บูรณ์จึงหาผลประโยชน์ด้วยปลูกยาสูบขายเป็นพื้น ลักษณะปลูกยาสูบที่เมืองเพ็ชร์บูรณ์นั้น ปลูกตามแอ่งที่น้ำขังในฤดูฝน ถึงฤดูแล้งพอน้ำในแอ่งแห้งราษฎรก็ไปพรวนดินปลูกต้นยาสูบ เมื่อต้นยาสูบงอกงามได้ขนาดก็เก็บใบยามาผึ่งแล้วหั่นเอาเข้าห่อไว้ พวกพ่อค้าไปรับซื้อตามบ้านราษฎรแล้วบรรทุกโคต่างไปขายทาง มณฑลนครราชสีมาบ้างมณฑลอุดรบ้าง แต่มณฑลพิษณุโลกปลูกยาสูบเหมือนกันจึงไม่ซื้อยาเมืองเพ็ชร์บูรณ์ แต่ตลาดใหญ่ของยาสูบเมืองเพชรบูรณ์นั้นอยู่ในกรุงเทพฯ ถึงฤดูน้ำพวกพ่อค้าเอายาสูบบรรทุกเรือลงมาขายมากกว่าแห่งอื่นเสมอทุกปี ประหลาดอยู่ที่รสยาสูบซึ่งเรียกกันว่า "ยาเพ็ชร์บูรณ์" นั้นดีเป็นยอดเยี่ยมแต่ที่ปลูก ณ เมืองเพ็ชร์บูรณ์ ถ้าปลูกที่เมืองหล่มสักหรือปลูกข้างใต้ห่างเมืองเพ็ชร์บูรณ์ลงมา เพียงทางวันเดียวรสยาก็คลายไปเพราะโอชะดินสู้ที่เมืองเพ็ชร์บูรณ์ไม่ได้ถึงที่เมืองเพ็ชร์บูรณ์ ก็ปลูกยาซ้ำที่ได้ราว ๖ ปี แล้วต้องย้ายไปปลูกที่อื่น ปล่อยให้ดินพักเพิ่มโอชะเสีย ๕ ปี ๖ ปีจึงกลับไปปลูกที่เก่าอีก

ในเรื่องที่เล่องลือว่า ความไข้เมืองเพ็ชร์บูรณ์ร้ายแรงนั้น เมื่อไปเห็นเมืองเพ็ชร์บูรณ์ก็พอได้เค้าเข้าใจว่าเป็นเพราะเหตุใดคงเป็นเพราะเหตุที่เมืองเพ็ชร์บูรณ์ตั้งอยู่ที่ลุ่มริมลำน้ำ มีเทือกเขาสูงกระหนาบอยู่ใกล้ ๆ ทั้งสองข้าง เทือกเขานั้นเป็นหินปูนถึงฤดูแล้งต้นไม้แห้งไม่มีใบ หินถูกแดดร้อนจัดไอขึ้น ลมพัดมาแต่ทิศใดก็พัดพาเอาไอหินเข้ามาร้อนอบอยู่ในเมือง พอเริ่มฤดูฝนคนถูกไอร้อนของหินกับไอฝนผสมกัน ก็อาจจะเป็นไข้ได้สถานหนึ่งในฤดูฝน ๆ ตกชะใบไม้ที่หล่นร่วงเน่าเปื่อยอยู่บนเขา พาเอาพิษไข้ลงมากับน้ำ คนก็อาจเป็นไข้ด้วยกินน้ำมีพิษสถานหนึ่ง เมื่อสิ้นฤดูฝนน้ำท่วมแผ่นดินลดกำลังแผ่นดินชื้น ลมหนาวพัดมาระคนกับความชื้นก็อาจเกิดไข้ได้อีกสถานหนึ่ง แต่สังเกตคนในพื้นเมืองหรือแม้คนต่างถิ่นที่ไปอยู่จนคุ้นที่แล้ว ดูอนามัยก็เป็นปกติไม่แปลกกับที่อื่น ข้าพเจ้าไถ่ถามพวกกรมการใน

พื้นเมืองถึงลักษณะความไข้ เขาบอกว่าไข้มีชุกแต่เวลาเปลี่ยนฤดู คือ เมื่อฤดูแล้งต่อฤดูฝนคราวหนึ่ง กับเมื่อฤดูฝนต่อฤดูแล้งคราวหนึ่ง ไข้คราวต้นปีเมื่อฤดูแล้งต่อฤดูฝนไม่ร้ายแรงเหมือนกับไข้คราวปลายปี ที่เราเรียกว่า "ไข้หัวลม" นอกจาก ๒ ฤดูนั้นความไข้เจ็บก็มิใคร่มี โดยจะมีก็เป็นอย่างธรรมดาไม่ผิดกับที่อื่น ความเห็นของพวกที่ไปจากต่างถิ่น เขาว่าความไข้เมืองเพ็ชร์บูรณ์ร้ายกว่ามณฑลอื่นบางมณฑล เช่นมณฑลอยุธยาเป็นต้นจริงอยู่แต่ไม่ร้ายแรงเหลือทนเหมือนเช่นเล่าลือ ถ้ารู้จักระวังรักษาตัวก็ไม่สู้กระไรนักแต่สำคัญอยู่ที่ใจด้วย ถ้าขี้ขลาดก็อาจจะเป็นได้มาก ๆ เขาเล่าเรื่องเป็นตัวอย่างว่า เมื่อปีที่ล่วงมาแล้วมีเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์คนหนึ่ง ซึ่งเจ้ากระทรวงส่งขึ้นไปอยู่ประจำการ ณ เมืองเพ็ชร์บูรณ์ขึ้นไปทางเรือในฤดูฝน พอถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์ก็จับไข้อาการไม่หนักหนาเท่าใดนักแต่เจ้าตัวกลัวตายเป็นกำลัง พวกที่เมืองเพ็ชร์บูรณ์บอกว่าจะรักษาให้หายได้ก็ไม่เชื่อ ขอแต่ให้ส่งกลับกรุงเทพฯ อย่างเดียว เขาก็ต้องให้กลับตามใจ เมื่อลงไปถึงเมืองวิเชียรอาการไข้กำเริบถึงจับไม่สร่าง แต่ต่อไปจะเป็นหรือตายเขาหาทราบไม่

ตัวเมืองเพ็ชรบูรณ์ เป็นเมืองมีป้อมปราการสร้างมาแต่โบราณ เห็นได้ว่าตั้งเป็นเมืองด่าน โดยเลือกที่ชัยภูมิตรงแนวภูเขาเข้ามาใกล้กับลำน้ำแม่น้ำสักมีทางเดินทัพแคบกว่าแห่งอื่น ตั้งเมืองสกัดทางทำปราการทั้งสองฟากเอาลำน้ำสักไว้กลางเมืองเหมือนเช่นเมืองพิษณุโลกสังเกตตามรอยที่ปรากฏเห็นได้ว่าสร้างเป็น ๒ ครั้ง ๆ แรกสร้างเมื่อสมัยกรุงสุโขทัยแนวปราการขนาดราวด้านละ ๒๐ เส้น เดิมเป็นแต่ถมดินปักเสาระเนียดข้างบน มาสร้างใหม่ในที่อันเดียวกันเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง ร่นแนวย่อมเข้ามาแต่ทำปราการก่อด้วยหินและมีป้อมรายรอบสำหรับสู้ข้าศึกซึ่งจะยกมาแต่ลานช้าง ข้างในเมืองมีวัดมหาธาตุกับพระปรางค์เป็นสิ่งสำคัญอยู่กลางเมือง ข้าพเจ้าได้ไปทำพิธีพุทธบูชาและถวายสังเวยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่วัดมหาธาตุนั้น ที่ในเมืองแต่ก่อนเห็นจะรกเลี้ยวเพิ่งมาถากถางทำ

ถนนหนทางและปลูกเรือน สำหรับราชการต่าง ๆ เมื่อพระยาเพชรรัตนสงคราม (เฟื่อง) ขึ้นไปอยู่ ไปเห็นเข้าก็คิดถึง

(๕)

ข้าพเจ้าเดินบกจากเมืองเพ็ชร์บูรณ์ไปเมืองหล่มสัก ระยะทางที่ไปราว ๑,๒๐๐ เส้นต้องค้างทางคืนหนึ่งทำเลที่เมืองหล่มสักเป็นแอ่งกับเนินสลับกันเหมือนดังพรรณนามาแล้ว แต่มีบ้านเรือนราษฎรในระยะทางถี่ไม่เปลี่ยวเหมือนทางที่มาจากบางมูลนาคจนถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์ ผ่านไปในป่าลานแห่งหนึ่งดูงามหนักหนาต้นลานสูงใหญ่แลสล้างไป ใบยาวตั้งราว ๖ ศอกผิดกับต้นลานที่เคยเห็นปลูกไว้ตามวัดดูน่าพิศวง ในจังหวัดหล่มสักมีต้นลานมากกว่าที่อื่นถึงใบลานเป็นสินค้าใหญ่อย่างหนึ่งซึ่งขายไปที่อื่น จังหวัดหล่มสักมีเมือง ๒ แห่งเรียกว่าเมืองหล่มเก่าแห่งหนึ่ง เมืองหล่มสักแห่งหนึ่ง ข้าพเจ้าไปถึงเมืองหล่มสัก อันเป็นที่บัญชาการจังหวัดก่อน ตัวเมืองหล่มสักตั้งอยู่ริมลำแม่น้ำสักทางฟากตะวันตกไม่มีปราการเป็นด่านทางอย่างใด แต่ตั้งเมืองบนที่สูงน้ำไม่ท่วมถึงและเขาบรรทัดตรงนั้นก็ห่างออกไป ความไข้เจ็บจึงไม่ร้ายแรงเหมือนเมืองเพ็ชร์บูรณ์ ราษฎรจังหวัดหล่มสักเป็นไทยลาวช้างที่เรียกกันแต่ก่อนว่า “ลาวพุงขาว” เหมือนอย่างชาวมณฑลอุดร ไม่เหมือนไทยชาวจังหวัดเพ็ชร์บูรณ์ ซึ่งเป็นอย่างเดียวกันกับชาวมณฑลพิษณุโลก จำนวนผู้คนพลเมืองมากกว่าเมืองเพ็ชร์บูรณ์เพราะการทำมาหากินได้ผลบริบูรณ์ดีกว่าเมืองเพ็ชร์บูรณ์ สินค้าที่ขายไปต่างเมืองมียาสูบและใบลานเป็นต้น แต่โคกระบือเป็นสินค้าใหญ่กว่าอื่น พาเดินลงไปขายทางมณฑลนครสวรรค์และเมืองลพบุรีปีละมาก ๆ เสมอทุกปี ข้าพเจ้าได้เลยไปดูถึงเมืองหล่มเก่า ซึ่งอยู่ห่างเมืองหล่มสักไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือระยะทางราว ๓๖๐ เส้น เมืองหล่มเก่าตั้งอยู่ในเมืองที่แอ่งใหญ่ภูเขาล้อมรอบมีลำห้วยผ่านกลางเมืองมาตกลำน้ำสักข้างใต้เมืองหล่มสัก ทางที่เดินไปจากเมือง

หล่มสักเป็นที่สูง เมื่อใกล้จะถึงเมืองหล่มเก่าเหมือนกับอยู่บนขอบกะทะแล ลงไปเห็นเมืองหล่มเก่าเหมือนอยู่ในก้นกะทะแต่เป็นเรือกสวนไร่นามีบ้านซ่อง เต็มไปในแอ่งนั้น น่าพิศวง แต่สังเกตดูไม่มีของโบราณอย่างใดแสดงว่าเป็น เมืองรัฐบาลตั้งมาแต่ก่อน สันนิษฐานว่าเหตุที่จะเกิดเมืองหล่มเก่า เห็นจะ เป็นด้วยพวกราษฎรที่หลบหนีภัยอันตรายในประเทศลานช้าง มาตั้งซ่อง มั่วสุมกันอยู่ก่อน แต่เป็นที่ดินดีมีน้ำบริบูรณ์เหมาะแก่การทำเรือกสวนไร่นา และเลี้ยงโคกระบือ จึงมีผู้คนตามมาอยู่มากขึ้นโดยลำดับจนเป็นเมือง แต่ เป็นเมืองมาแต่สมัยกรุงสุโขทัยมีชื่อปรากฏในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง เรียกว่า "เมืองลุ่ม" ชั้นหลังมาจึงเรียกว่า "เมืองหล่ม" ก็หมายความ อย่าง เดียวกัน แต่เมืองหล่มสักเป็นเมืองตั้งใหม่ในชั้นหลัง เข้าใจว่าเพิ่งตั้งเมื่อ รัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ เพื่อจะให้สะดวกแก่การคมนาคม จึงมาตั้ง เมืองที่ริมลำน้ำสัก และเอาชื่อลำน้ำเพิ่มเข้าเรียกว่า "เมืองหล่มสัก" ให้ผิด กับเมืองหล่มเดิม แต่เหตุใดลำน้ำจึงชื่อว่า "ลำน้ำสัก" หรือ "ลำน้ำป่าสัก" ข้อนี้ข้าพเจ้าสืบสวนไม่ได้ความ สิ่งสำคัญอันใดที่มีคำว่า "สัก" เป็นชื่อหรือ ป่าไม้สักทางนั้นก็ไม่มี ต้องยอมจน

เดิมข้าพเจ้าคิดว่า ขากลับจะลงเรือเมืองหล่มสักล่องลำน้ำสักลง มาจนถึงเมืองสระบุรี แต่น้ำลดเสียมากแล้วจะลงเรือมาแต่เมืองหล่มสักไม่ได้ จึงต้องเดินบกย้อนกลับมาลงเรือที่เมืองเพ็ชร์บูรณ์ ข้าพเจ้าสั่งให้ส่งเรือ มาดเก๋ง ๖ แจวขนาดย่อมขึ้นไปรับสำหรับตัวข้าพเจ้าจะมาเองลำหนึ่ง เรือสำหรับผู้อื่นจะมาข้าพเจ้าให้หาซื้อเรือพายม้า ๒ แจวที่ใช้กันในเมือง เพ็ชร์บูรณ์ ทำประทุนเป็นที่อาศัยให้มาลำละคนหนึ่งบ้าง สองคนบ้างจน ครบตัวกัน

(๖)

ข้าพเจ้าลงเรือล่องจากเมืองเพ็ชร์บูรณ์ เมื่อวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ลำน้ำ

ที่เมืองเพ็ชร์บูรณ์แคบกว่าตอนใต้ในแขวงสระบุรีมาก ที่บางแห่งเมื่อเรือล่องลงมาถึงปลายกิ่งต้นตะไคร้น้ำที่ขึ้นอยู่กับหาดประเก่งเรือทั้งสองข้างน้ำก็ตื้น ฤดูแล้งใช้เรือได้แต่ขนาดเรือพายม้า พอพ้นที่ตั้งเมืองลงมาทั้งสองฝั่งเป็นป่าต้นไม้ใหญ่ เช่น ต้นตะเคียน ต้นยางและต้นสะตือขึ้นทึบบังแสงแดดร่มทั้งเวลาเช้าและบ่าย มีบ้านคนตั้งประปรายมาเพียงบ้านนายม ต่อนั้นก็เป็นป่าเปลี่ยวลงมาทางหลายวัน ในระยะที่เปลี่ยวนั้นล่องเรือลำบากด้วยตามปรกติเมื่อถึงฤดูฝนน้ำหลาก สายน้ำแรงมักกัดตลิ่งพัง เป็นเหตุให้ต้นไม้ใหญ่โค่นล้มลงในลำน้ำกีดขวางทางเรือ บางต้นล้มข้ามลำน้ำเหมือนอย่างสะพานเรือลอดมาได้ก็มี บางต้นล้มทอดอยู่ในท้องน้ำต้องเข็นเรือมาก็มี บางต้นจะลอดหรือจะเข็นเรือข้ามไม่ได้ทั้ง ๒ สถาน ต้องขุดดินหรือชายตลิ่งพอเป็นช่องให้เรือหลีกมาทางโคนต้นไม้ก็มี โดยปรกติไม่มีใครไปจับต้องทิ้งไว้ จนสายน้ำหลากปีหลังพัดพาขอนไม้ให้ลอยไปหรือทิ้งอยู่จนผุไปเอง เมื่อข้าพเจ้าไปพวกเมืองเพ็ชร์บูรณ์เขาล่วงหน้าลงมาถากถางทางบ้างแล้ว แต่กระนั้นต้นไม้ที่โค่นกีดขวางบางต้นใหญ่โตเหลือกำลังที่พวกทำทางจะตัดทอน ชักลากเอาไปทิ้งที่อื่นได้ จึงต้องเข็นหรือข้ามหรือหลีกขอนไม้มาไม่รู้ว่าวันละสักกี่ครั้ง เป็นความลำบาก และชวนให้ท้อใจในการล่องน้ำสักยิ่งกว่าอย่างอื่น แต่ต้องนึกชมความคิดของคนโบราณที่เขาคิดทำเรือมาดขึ้นกระดานเช่นเรือพายม้าใช้ในที่เช่นนั้นเพราะท้องเรือมาดเป็นไม้หนา ถึงจะเข็นลากถูลู่ถูกัง อย่างไรก็ทนได้ ที่ขึ้นกระดานต่อขึ้นมา ๒ ข้างก็ทำให้เรือเบาบรรทุกได้จุกว่าเรือมาดทั้งลำเป็นของคิดถูกตามวิทยาศาสตร์ ถ้าเป็นเรือต่อเช่นเรือบดหรือเรือสำปั้นก็เห็นจะแตกปนล่องลำน้ำสักลงมาไม่ได้ตลอด เมื่อก่อนไปมณฑลเพ็ชร์บูรณ์ข้าพเจ้าเคยเห็นเรือมอขนาดใหญ่บรรทุกสินค้าเมืองเพ็ชร์บูรณ์ลงมาขายถึงกรุงเทพฯ เสมอทุกปี เมื่อต้องไปเข็นเรือข้ามขอนดังกล่าวมาแล้วคิดไม่เห็น ว่าเรือใหญ่ที่บรรทุกสินค้าจะล่องลงมาถึงกรุงเทพฯได้อย่างไร ถามพวก ชาวเมืองเพ็ชร์บูรณ์เขาบอกว่า เรือบรรทุกสินค้าเหล่านั้นไม่ได้ขึ้น

ล่องทางลำน้ำสักตลอด ประเพณีของพวกพ่อค้าเมื่อใกล้จะถึงเวลาน้ำหลาก เขาบรรทุกสินค้าลงเรือมาเตรียมไว้พอน้ำท่วมฝั่งก็ล่องเรือหลีกลำน้ำสักตอนมีไม้ล้มกีดขวาง ไปตามที่ลุ่มที่น้ำท่วมบนตลิ่งจนถึงที่กว้างพ้นเครื่องกีดขวางจึงล่องทางลำน้ำสัก เมื่อส่งสินค้าแล้วก็รีบซื้อของในกรุงเทพฯ บรรทุกกลับขึ้นไปให้ทันฤดูน้ำ พอถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์ก็เอาเรือขึ้นคาน เรือบรรทุกสินค้าขึ้นล่องแต่ปีละครั้งเดียวเท่านั้น นอกจากต้นไม้ล้มกีดขวางทางเดินเรือดังกล่าว

มายังมีแก่งต้องชลอเรือหลีกหินมาเนือง ๆ แม่น้ำสักตอนข้างเหนือยังผิดกับลำน้ำอื่น ๆ อีกอย่างหนึ่งที่ทางเปลี่ยวเป็นอย่างยิ่ง บางวันข้าพเจ้าถามคนนำทางว่า “นี่เรามาถึงไหนแล้ว” แกตอบว่า “ตรงนี้ยังไม่เคยมีชื่อ” วันหนึ่งแกบอกว่า “พรุ่งนี้จะถึงท่าแดง” ข้าพเจ้าก็เข้าใจว่าคงจะได้เห็นบ้านเรือน แต่เมื่อไปถึงท่าแดงเห็นแต่ไร่อยู่ชายตลิ่งแห่งหนึ่ง แต่ตัวเจ้าของไร่ขึ้นไปขัดห้างอยู่บนกอไผ่ถามได้ความว่าบ้านอยู่ห่างลำน้ำไปสักวันหนึ่ง มาตั้งทำไร่ชั่วคราว ไม่กล้าปลูกทับกระท่อมอยู่กับแผ่นดิน ด้วยกลัวเสือจึงขัดห้างอยู่บนกอไผ่ สัตว์ป่าก็ชุมจริงอย่างว่า จอดเรือเข้าแห่งใด ตามชายตลิ่งก็เห็นรายสัตว์ป่าเกลื่อนกล่นมีทั้งรอยช้างเถื่อน รอยเสือ รอยกวางและหมูป่า เพราะตอนนี้เทือกภูเขาห่างทั้งสองฝ่าย ถึงฤดูแล้งที่แผ่นดินแห้งผากไม่มีน้ำ สัตว์ป่าต้องลงมากินน้ำในลำน้ำสัก ๆ ตอนนี้เป็นที่เปลี่ยวไม่มีคนไปมาเบียดเบียน สัตว์ป่าจึงชอบ มาอาศัยในฤดูแล้ง ประหลาดอยู่อย่างหนึ่งที่ลำแม่น้ำสักข้างตอนใต้ในแขวงเมืองสระบุรี ไม่ปรากฏว่ามีจระเข้ แต่ในตอนเปลี่ยวมีจระเข้ชุม เห็นรอยตามตลิ่งเกลื่อนไป

การล่องลำแม่น้ำสักตอนเหนือถึงลำบากก็สนุก สนุกตั้งแต่ลงเรือเล็ก ๆ แยกกันลำละคนสองคนแล่นเรียงเคียงคลอล้อเล่นกันเรื่อยมา แต่หลายวันเข้าก็เกิดไม่สบายด้วยอยู่ในเรือได้แต่นอนกับนั่งราบมา ๒ ท่าตลอดวัน ยังค่ำจนเมื่อยขบและปวดหัวเข่า บางคนบ่นว่าเหมือนกับมาในโลงต่างคน

ก็คิดอุบายแก้เมื่อยขบด้วยประการต่าง ๆ บางคนเห็นตรงไหนพอจะเดินได้ก็ขึ้นเดินบกบางคนก็ออกไปรับผลัดแจวเรือ บางคนก็เจาะหลังคาประทุนเรือเป็นช่องมีฝาจับโพล่ปิด ถึงเวลาแดดร่มเปิดฝาจับโพล่ยืนโผล่ขึ้นไปดูอะไรต่ออะไรเล่นและดัดขาแก้ปวดหัวเข่าก็มี ส่วนตัวข้าพเจ้าเองมาในเรือเก๋ง มีที่กว้างและมีช่องหน้าต่างพอเยี่ยมมองดูอะไร ๆ ได้ไม่ปิดทึบเป็นโลงเหมือนเรือประทุน ถึงกระนั้นพอถึงวันที่ ๓ ก็รู้สึกเมื่อย ให้เอาเก้าอี้ผ้าใบมาตั้งนอนเอนหลังและห้อยขาแก้เมื่อยได้บ้าง แต่เวลาเผลอตัวผงกหัวขึ้นก็โดนเพดานเก๋งเจ็บหลายหน ล่องเรือมาทางลำแม่น้ำสักยังมีแปลกอย่างหนึ่ง ด้วยกำหนดที่พักแรมล่วงหน้าไม่ได้เหมือนเช่นไปทางน้ำอื่น ๆ เพราะต้องเสียเวลาเข็นเรือข้ามขอนวันละหลาย ๆ ครั้งไม่รู้ว่าวันไหนจะไปได้จนถึงไหนทางก็เปลี่ยว บ้านช่อง ผู้คนก็ไม่มีจะเป็นที่อาศัยพักแรม จึงต้องเอาแสงตะวันเป็นหลักล่องลงมาพอถึงเวลาราวบ่าย ๔ โมงก็มองหาชายตลิ่งที่เป็นหาดพอจะจอดเรือพักแรมได้ จอดแล้วพอพลบค่ำก็ต้องกองไฟรายล้อมให้บรรดาคนที่ไปด้วยกันอยู่แต่ในวงกองไฟเพราะไม่รู้ว่าสัตว์ป่ามันจะอยู่ที่ไหน ครั้งนั้นพระยาวจีสัตยารักษ์ (ดิษฐ์) เมื่อยังเป็นพระยาสระบุรี คุมเรือขึ้นไปรับข้าพเจ้าที่เมืองเพ็ชร์บูรณ์ แกไปเล่าว่าไปกลางทางเวลากลางคืน มีสัตว์อะไรอย่างหนึ่งได้ยินแต่เสียงร้อง "ป๊อกเจี๊ยก ๆ" มักมาเที่ยวเลาะอยู่รอบกองไฟ จนพวกคนแจวเรือพากันกลัวอ้ายตัวป๊อกเจี๊ยก เพราะไม่รู้ว่ามันเป็นตัวอะไร แต่เมื่อข้าพเจ้าลงมาหาได้ยินเสียงสัตว์อย่างใดไม่ พวกที่มาด้วยกันเฝ้าเตือนถึงตัวป๊อกเจี๊ยกจนพระยาวจีฯออกเคือง แต่ก็ยืนยันว่ามีตัวป๊อกเจี๊ยกอยู่เสมอจนเลยเป็นเรื่องขบขัน แต่ลำแม่น้ำสักตอนที่เปลี่ยวนี้ ถ้าว่าในทางชมดงก็น่าชมนัก เพราะสง่างามตามธรรมชาติจะหาที่อื่นเปรียบได้โดยยาก เวลามาในเรือจะแลดูไปทางไหนก็เห็นแต่ต้นไม้ป่าต่าง ๆ ทั้งใหญ่น้อยสลับสลอนซ้อนซับกันไปรอบข้าง บนยอดไม้ก็มีนกพวกอยู่ป่าสูงเช่นนกยูงเป็นต้น จับอยู่ให้เห็นแทบทุกวัน และยังมีสัตว์แปลก ๆ เช่นตัวบ่าง รูปร่างคล้ายกระรอกแต่ขนาดสักเท่าแมว

มันยึดหนังระหว่างขาออกไปได้เป็นผืน เวลาโผนจากต้นไม้มันกางขายึดหนังแผ่ออกไปเช่นปะระชุดเครื่องบินร่อนไปได้ไกล ๆ ข้าพเจ้าเพิ่งได้เห็นบ่างร่อนเป็นครั้งแรกได้ชมนกชมไม้ก็ออกเพลิดเพลินเจริญใจนับว่าสนุกได้อีกอย่างหนึ่ง

ล่องเรือมาจากเพ็ชร์บูรณ์ ๖ วันถึงเมืองวิเชียร ตอนใกล้จะถึงเมืองวิเชียรพ้นที่เปลี่ยวลำแม่น้ำสักค่อยกว้างออก แก่งก็ค่อยห่าง ยังมีแต่ขอนไม้กีดขวางทางเรือเป็นแห่ง ๆ แต่น้ำตื้นแจวเรือไม่ถนัดต้องใช้ถ่อจนถึงเมืองวิเชียร เมืองวิเชียรนั้นตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออก เดิมเป็นหัวเมืองขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ และมีเรื่องตำนานจะเล่าต่อไปข้างหน้าเขตแดนกว้างขวางกว่าเมืองเพ็ชร์บูรณ์ แต่เป็นเมืองกันดาร เพราะเทือกภูเขาทั้งสองฝ่ายอยู่ห่างที่แผ่นดินดอน ไม่มีลำห้วยพอจะชักน้ำมาทำการเพาะปลูกได้เหมือนเมืองเพ็ชร์บูรณ์และเมืองหล่มสัก ได้แต่ทำนาน้ำฝนหรือทำในที่ลุ่มใกล้ลำน้ำสัก อาหารการกินอัตคัดบ้านเมืองจึงไม่เจริญ ตัวเมืองวิเชียรตั้งอยู่ห่างลำนำสัก ๒๐ เส้น ด้วยตอนริมน้ำเป็นที่ต่ำน้ำท่วมในฤดูฝนแลดูเหมือนกับหมู่บ้านไม่เป็นเมืองมีสง่าราศี เพราะเป็นเมืองกันดารดังกล่าวมาแล้ว เมื่อตั้งมณฑลเพ็ชร์บูรณ์จึงลดเมืองวิเชียรลงเป็นแต่อำเภอหนึ่งในจังหวัดเพ็ชร์บูรณ์

ออกจากเมืองวิเชียรล่องเรือมา ๓ วันถึงเมืองบัวชุม แต่เมืองบัวชุมมาวันหนึ่งถึงเมืองชัยบาดาล ลำน้ำสักตอนนี้กว้างแจวเรือได้ถนัด ขอนไม้ที่กีดขวางทางเรือก็มีน้อยกว่าข้างเหนือแต่ต้องหลีกแก่งรวมแก่งหินถี่ขึ้น เมืองบัวชุมและเมืองชัยบาดาลเดิมเป็นเมืองขึ้นเมืองวิเชียร เมื่อตั้งมณฑลเพ็ชร์บูรณ์รวมตั้งเป็นอำเภอหนึ่งต่างหากเรียกว่าอำเภอชัยบาดาล ในจังหวัดเพ็ชร์บูรณ์ ผู้คนมีมากกว่าอำเภอวิเชียร ตั้งบ้านเรือนตามริมน้ำเป็นระยะมาตลอดไม่เปลี่ยวเหมือนข้างเหนือเพราะตอนนี้เทือกภูเขาเข้ามาใกล้ลำน้ำสักทั้งสองฝ่าย ท้องที่มีน้ำห้วยทำไร่นาดี และเป็นปากดงพญากลางทางคนไปมาค้าขายกับเมืองนครราชสีมา มีสินค้าหาได้ในท้องที่ เช่นเสาและไม้แดง ใบลาน สีเสียด หาผลประโยชน์ได้มาก และอาจส่งสินค้าลงมาทางเรือถึงเมือง

สระบุรีล่องมา ๔ วัน ก็ถึงปากเพรียวที่ตั้งเมืองสระบุรี นับจำนวนวันที่ล่องน้ำสักแต่เมืองเพ็ชร์บูรณ์จนถึงที่ขึ้นรถไฟ ณ เมืองสระบุรีรวม ๑๔ วัน

ข้าพเจ้าเคยตามเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงประพาสทางลำแม่น้ำสัก ขึ้นไปจนถึงตำบลหินซ้อนปลายแดนจังหวัดสระบุรีครั้งหนึ่ง เคยได้ยินท่านผู้ใหญ่ที่ตรวจทางเสด็จประพาสครั้งนั้นท่านว่าลำน้ำสักเที่ยวสนุกเพียงตำบลหินซ้อนเท่านั้น เหนือหินซ้อนขึ้นไปไม่มีอะไรน่าดู ข้าพเจ้าสงสัยไม่เชื่อจนมาเห็นด้วยตาตนเองในครั้งนี้ ต้องยอมรับรองว่าจริงดังว่า เพราะเทือกภูเขาทั้งสองฝ่ายลำน้ำสักวงเข้ามาประจบกันถึงลำน้ำที่ตำบลหินซ้อน ข้างฝ่ายตะวันออกเรียกว่า เทือกเขาดงพญาไฟ ข้างฝ่ายตะวันตกเรียกกันว่าเทือกเขาพระบาท ลำแม่น้ำสักผ่านมากลางภูเขา ตั้งแต่หินซ้อนจนถึงแก่งคอย ทั้งสองฝั่งจึงมีเขาตกน้ำถ้ำธาร ที่ขึ้นเที่ยวเล่นสนุกตลอดทางเรือขึ้นไป ๓ วัน เหนือนั้นขึ้นไปก็ไม่มีอะไรน่าชม

(๗)

ข้าพเจ้าไปมณฑลเพ็ชร์บูรณ์ครั้งนั้น มีกิจอีกอย่างหนึ่งซึ่งจะไปสืบเมืองโบราณด้วย ด้วยเมื่อแรกข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เห็นทำเนียบเก่าบอกรายชื่อหัวเมือง มีชื่อเมืองศรีเทพเมืองหนึ่ง แต่ตัวเมืองหามีไม่ ข้าพเจ้าถามข้าราชการกระทรวงมหาดไทย ก็ไม่มีใครรู้ว่าเมืองศรีเทพอยู่ที่ไหน ต่อมาข้าพเจ้าพบสมุดดำเล่มหนึ่งเป็นตัวร่าง กะทางให้คนเชิญตราไปบอกข่าวสิ้นรัชกาลที่ ๒ ตามหัวเมืองเป็นทาง ๆ ให้คนหนึ่งเชิญตราไปเมืองสระบุรี เมืองชัยบาดาล เมืองศรีเทพ และเมืองเพ็ชร์บูรณ์ ก็ได้เค้าว่าเมืองศรีเทพเห็นจะอยู่ทางลำแม่น้ำสัก แต่อยู่ตรงไหนยังไม่รู้ เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์ ให้หาผู้ชำนาญท้องที่มาถามว่า มีเมืองโบราณอยู่ทางลำแม่น้ำสักที่ไหนบ้าง ได้ความว่าข้างเหนือเมืองเพ็ชร์บูรณ์ทางฝั่งตะวันออกมีเมืองโบราณเมืองหนึ่งเรียกกันว่า “เมืองนครเดิด” แต่อยู่

ในดงทึบ ยังมีแต่เทือกเนินดินแนวกำแพง และมีสระอยู่ในเมืองสระหนึ่ง เรียกว่า "สระคงคา" บางคนได้เคยไปพบหัวยักษ์ทำด้วยหินพอเชื่อได้ว่าเป็นเมืองพวกขอมสร้างไว้ แต่ข้าพเจ้าไม่ได้ไปดู เขาบอกว่ามีเมืองโบราณอีกเมืองหนึ่งใหญ่โตมาก ชื่อว่า "เมืองอภัยสาลี" อยู่ใกล้กับเมืองวิเชียรบุรี และอยู่ในป่าแดงไปถึงได้ไม่ยาก เมืองนั้นยังมีปรางค์ปราสาทเหลืออยู่ ข้าพเจ้าอยากดูจึงสั่งให้เอาม้าลงมาคอยรับที่เมืองวิเชียร เมื่อข้าพเจ้าลงมาถึงเมืองวิเชียรทราบว่าพระยาประเสริฐสงครามผู้ว่าราชการจังหวัด ซึ่งแก่ชราลาออกจากราชการนานมาแล้ว ยังมีชีวิตอยู่ แต่ทุพพลภาพไม่สามารถจะมาหาได้ ข้าพเจ้าจึงไปเยี่ยมถึงบ้านถามถึงเรื่องเมืองศรีเทพได้ความว่าคือเมืองวิเชียรนั้นเอง แต่โบราณเรียกชื่อเป็น ๒ อย่าง เมืองท่าโรงก็เรียก เมืองศรีเทพก็เรียก ตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นที่พระศรีถมอรัตน (ตามชื่อเขาแก้วซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในจังหวัดนั้น) มาจนถึงรัชชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์เมื่อครั้งปราบกบฏเวียงจันทน์ พระศรีถมอรัตนมีความชอบมาก จึงโปรดให้ยกศักดิ์เมืองศรีเทพขึ้นเป็นเมืองตรี เปลี่ยนนาม เป็นเมืองวิเชียรบุรี (คงเอาชื่อเขาแก้วเป็นนิมิต) และเปลี่ยนนามผู้ว่าราชการจังหวัด จากพระศรีถมอรัตนเป็นพระยาประเสริฐสงครามแต่นั้นมา ถามแก ต่อไปถึงเรื่องเมืองอภัยสาลี แกบอกว่ามีเมืองโบราณใหญ่โตจริง แต่ชื่อที่เรียกว่าเมืองอภัยสาลีนั้น เป็นแต่คำพระธุดงค์บอกจะเป็นเอาเป็นแน่ไม่ได้ เป็นอันได้ความตามที่อยากรู้เรื่องตำนานเมืองศรีเทพ ถ้าหากพระยาประเสริฐสงครามไม่มีอยู่ในเวลานั้น เรื่องก็น่าจะเลยสูญ

ข้าพเจ้าล่องเรือจากเมืองวิเชียรมาถึงบ้านนาตะกุดอันเป็นท่าที่จะขึ้นเดินบกไปยังเมืองโบราณในวันนั้น ให้เรียกพวกชาวบ้านศรีเทพอันอยู่ใกล้เมืองโบราณมาถามถึงเบาะแสและสิ่งซึ่งน่าดูในเมืองนั้น แต่คนเหล่านั้นต่างคนพากันปฏิเสธว่าไม่รู้ไม่เห็น จนออกประหลาดใจ ข้าพเจ้าคิดใคร่ครวญดูเห็นว่าคนพวกนั้นไม่เคยพบเจ้านาย และไม่เคยได้ยินใครซักไซ้ไถ่ถามเช่น

นั้นมาแต่ก่อนน่าจะเข้าใจตามประสาของเขา ว่าข้าพเจ้าคงได้ลายแทงปริศนามาขุดทรัพย์แผ่นดิน ถ้าพาไปไม่ได้ทรัพย์ก็จะถูกลงโทษ จึงบอกปัดเสียให้พ้นภัย ต้องพูดจาชี้แจงอยู่นานจนคนเหล่านั้นวางใจจึงบอกออกความตามรู้เห็นและรับจะพาไปตามประสงค์ ข้าพเจ้าพักแรมอยู่คืนหนึ่ง พอรุ่งเช้าก็ไปดูเมืองโบราณ ระยะทางห่างลำน้ำราว ๑๕๐ เส้น เป็นเมืองใหญ่โตตั้งในที่ราบมีคูรอบและมีปราการถึง ๒ ชั้น มีสระน้ำก็หลายสระ ที่กลางเมืองมีปรางค์เทวสถานทั้งข้างนอกเมืองและในเมืองเรี่ยรายไปหลายแห่ง แต่ข้อสำคัญของการดูเมืองโบราณแห่งนี้ อยู่ที่ไปพบของจำหลักศิลาแปลก ๆ มีอยู่เกลื่อนกล่น เพราะยังไม่มีใครได้เคยไปค้นของโบราณมาแต่ก่อน พวกชาวบ้านนำไปให้ข้าพเจ้าเห็นสิ่งใดชอบใจ ข้าพเจ้าก็ให้เงินรางวัลแก่ผู้นำ ถ้าเป็นของขนาดย่อม พอจะส่งลงมากรุงเทพฯ ได้ก็ให้นายอำเภอเอามารวมไว้แล้วส่งตามลงมาเมื่อภายหลัง วิธีให้เงินรางวัลแก่ผู้นำมีผลดีมาก พวกชาวบ้านบอกให้เองไม่ต้องถามแม้จนเมื่อข้าพเจ้ากลับมาลงเรือแล้ว ก็ยังมีคนตามมาบอกว่ายังมีรูปศิลาจำหลักอยู่ที่นั้น ๆ ข้างนอกเมืองที่ข้าพเจ้าไม่ได้ไปถึงอีกหลายอย่างได้เครื่องศิลามาหลายสิ่งเดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถาน มีสิ่งหนึ่งซึ่งควรจะกล่าวถึง ด้วยเป็นของสำคัญทางโบราณคดีไม่เคยพบที่อื่น คือ "หลักเมือง" ทำด้วยศิลาเป็นรูปตะปูหัวเห็ด ทำรอยฝังปลายตะปูลงในแผ่นดิน เอาแต่หัวเห็ดไว้ข้างบน จารึกอักษรเป็นภาษาสันสกฤตไว้ที่หัวเห็ด เดี๋ยวนี้รักษาไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณเป็นตัวอย่างให้เห็นว่าหลักเมืองตามแบบโบราณเขาทำอย่างไร

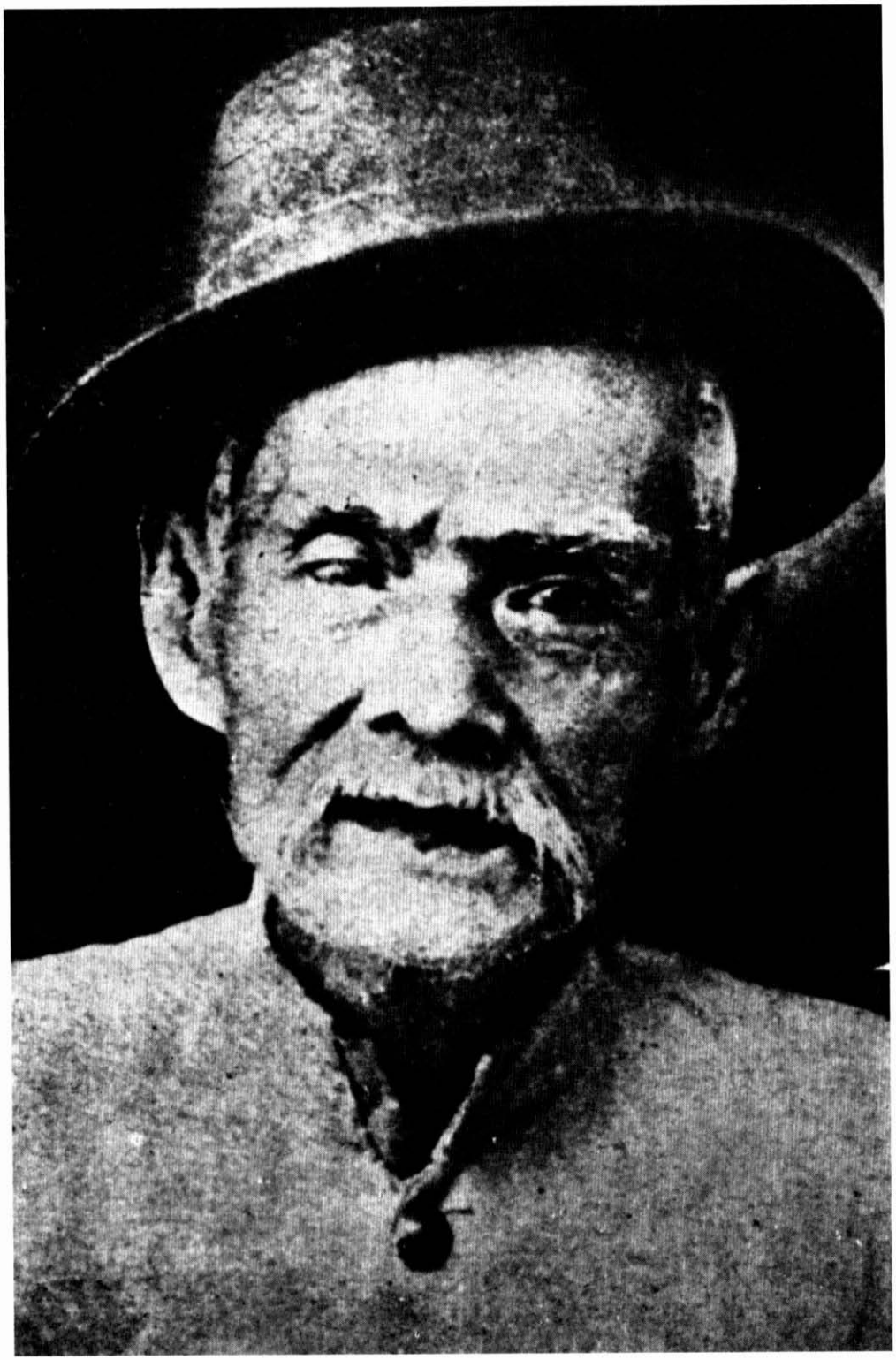
เมื่อดูเมืองโบราณนั้นแล้ว อาจจะลงความเห็นเป็นยุติได้สองอย่าง อย่างที่หนึ่ง เมืองโบราณนั้นพวกพราหมณ์จะขนานชื่อว่ากระไรก็ตาม เป็นมูลของชื่อเก่า เมืองวิเชียรที่เรียกว่า "เมืองศรีเทพ" เพราะยังเรียกเป็นชื่อตำบลบ้านชานเมืองมาจนบัดนี้ อย่างที่สอง ในสมัยเมื่อครั้งขอมปกครองเมืองไทย เมืองศรีเทพคงเป็นมหานครอันหนึ่ง ชั้นเดียวกันกับเมืองที่ดง

ศรีมหาโพธิ์ (ในแขวงจังหวัดปราจีน) และเมืองสุโขทัย และในสมัยนั้นท้องที่คงจะทำไร่นาได้ผลอุดมดี มีไพร่บ้านพลเมืองมาก จึงสามารถสร้างเป็นเมืองใหญ่โตถึงปานนั้น ทำเลที่เมืองวิเชียร เพิ่งมาเกิดแห้งแล้งด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเมื่อภายหลัง จึงเป็นเมืองเล็กลงเพราะอัตคัด ถึงกระนั้นปรากฏในเรื่องพงศาวดารสมัยกรุงศรีอยุธยา ว่าครั้งรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมืองศรีเทพ (ในหนังสือพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเอาชื่อเจ้าเมืองเรียกว่า เมืองชัยบุรี) เป็นคู่กันเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๑๐๐ ในเวลากรุงศรีอยุธยาอ่อนกำลังด้วยแพ้ศึกหงสาวดีใหม่ ๆ พระยาละแวกเจ้ากรุงกัมพูชาให้ทศโยธายกกองทัพมาทางเมืองนครราชสีมาจะมาตีหัวเมืองชั้นในทางตะวันออกเวลานั้นสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาเฝ้าสมเด็จพระปิตุราชอยู่ ณ พระนครศรีอยุธยาโปรดให้พระศรีถมอรัตนกับพระชัยบุรี (เจ้าเมืองชัยบาดาล) คุมพลไปซุ่ม (อยู่ในดงพญากลาง) และสมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปยังเมืองชัยบาดาล ยกกองทัพตีกองทัพเขมรแตกฉานพ่ายหนีไปหมด ต่อนั้นมาก็ปรากฏตามคำของพระยาประเสริฐสงครามว่าเมื่อปราบกบฏเวียงจันทน์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เปลี่ยนนามเมืองศรีเทพเป็นเมืองวิเชียรบุรี ยกศักดิ์ขึ้นเป็นเมืองตรี คือรวมเมืองชัยบาดาลและเมืองบัวชุมเข้าเป็นเมืองขึ้นของเมืองวิเชียร เป็นเช่นนั้นมาจนเปลี่ยนแปลงเมื่อตั้งมณฑลเทศาภิบาล ดังกล่าวมาแล้ว

เมื่อข้าพเจ้าลงมาถึงเมืองชัยบาดาล ไปเห็นศิลาจำหลักเป็นตัวเครื่องบนปรางค์ขอมทิ้งอยู่ที่วัดสองสามชิ้น ถามเขาว่าได้มาจากที่ไหน เขาบอกว่า เอามาจากปรางค์หินที่ตำบลซับจำปาในดงพญากลาง ก็เป็นอันได้ความรู้เพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งว่า มีเมืองหรือวัดขอมอยู่ในดงพญากลางอีกแห่งหนึ่งแต่ข้าพเจ้าหาไปดูไม่ สิ้นเรื่องตรวจของโบราณในมณฑลเพ็ชร์บูรณ์เพียงเท่านี้

ข้าพเจ้ากลับมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์รวมเวลาที่ไป

มณฑลเพ็ชร์บูรณ์ครั้งนั้น ๓๖ วัน พอรุ่งขึ้นข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าฯ วันนั้นมีการพระราชพิธีเสด็จออกพระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัย เจ้านายและข้าราชการเฝ้าอยู่พร้อมกัน เมื่อเสร็จการพิธีสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จทรงพระราชดำเนินมายังที่ข้าพเจ้ายืนเฝ้าอยู่ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระหัตถ์มาจับมือข้าพเจ้า ดำรัสว่าทรงยินดีที่ข้าพเจ้าได้ไปถึงเมืองเพ็ชร์บูรณ์ แล้วตรัสถามว่า มีใครไปเจ็บไข้บ้างหรือไม่ ข้าพเจ้ากราบทูลว่า ด้วยเดชะพระบารมีปกเกล้าฯ หามีใครเจ็บไข้ไม่ แล้วจึงเสด็จขึ้น ข้าพเจ้ารู้สึกว่าได้พระราชทานบำเหน็จพิเศษ ชื่นใจคุ้มค่าเหนื่อย ว่าถึงประโยชน์ของการที่ไปครั้งนั้นก็ได้สมประสงค์ เพราะแต่นั้นมา ก็หาคนไปรับราชการในมณฑลเพ็ชร์บูรณ์ได้ไม่ยากเหมือนแต่ก่อน

โจรจันทร์ ผู้มีสัตย์ ซึ่งเป็นผู้เผยวิธีการโจรกรรมอย่างมหัศจรรย์
ความละเอียดปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่อง สนทนากับผู้ร้าย

นิทานที่ ๑๑

เรื่องโจรแปลกประหลาด

จะเล่าถึงเรื่องโจรแปลกประหลาดที่ข้าพเจ้าได้เคยรู้จัก ๒ คน ชื่อว่า โจรทิมชาวเมืองอินทบุรีคนหนึ่ง โจรจันทร์ชาวเมืองปทุมธานีคนหนึ่ง จะเล่าเรื่องของโจรทิมก่อน

เรื่องโจรทิม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ข้าพเจ้ายังเป็นตำแหน่งอธิบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่งกำหนดว่าจะยกขึ้นเป็นกระทรวงเสนาบดี จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้านั่งในที่ประชุมเสนาบดีแต่ในเวลานั้น ค่ำวันหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จลงประทับที่ประชุมเสนาบดี ณ มุขกะสันพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตามเคย แต่คืนวันนั้นมีราชการน้อย พอปรึกษาสิ้นระเบียบวาระแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสว่า ได้ทรงรับฎีกานักโทษในคุกทูลเกล้า ฯ ถวายทางไปรษณีย์ฉบับหนึ่ง อยู่ข้างแปลกประหลาด โปรดให้อ่านให้เสนาบดีฟัง เป็นฎีกาของอ้ายทิมนักโทษชาวเมืองอินทบุรีต้องจำคุก

ด้วยเป็นโจรปล้นทรัพย์ ความที่กราบบังคมทูลในฎีกา ว่าตั้งแต่อ้ายทิมต้องจำคุก พัสดีจ่ายให้ไปทำการในกองจักสานได้ฝึกหัดจักสานมาจนชำนาญ จึงคิดว่าจะพยายามในกระบวนจักสานไม่ให้ฝีมือใครสู้ได้หมดทั้งคุก และจะทำของสิ่งใดสิ่งหนึ่งทูลเกล้า ฯ ถวายให้ทรงเห็นฝีมือ ถ้าและโปรดของสิ่งนั้นจะขอพระราชทานโทษให้พ้นเวรจำออกบวชเป็นพระภิกษุจำศีลภาวนาต่อไป ไม่ประพฤติชั่วร้ายเหมือนหนหลังจนตลอดชีวิต บัดนี้อ้ายทิมต้องจำคุกมา ๑๐ ปี ได้พยายามทำสิ่งของ นั้นสำเร็จดังตั้งใจแล้ว ขอพระราชทานทูลเกล้าฯถวาย ถ้าโปรดฝีมือที่ทำนั้น อ้ายทิมขอพระราชทานโทษสักครั้งหนึ่ง ในท้ายฎีกาอ้างว่าถ้าความที่กราบทูลเป็นความเท็จแต่ข้อใดข้อหนึ่ง ขอรับพระราชอาญาถึงประหารชีวิต

ตรงนี้ จะต้องแทรกอธิบายสักหน่อย ด้วยในสมัยนั้นยังไม่ได้ตั้งประมวลกฎหมาย ยังใช้ประเพณีเดิมซึ่งจำคุกโจรผู้ร้ายไม่มีกำหนดเวลาว่าจะต้องจำอยู่นานเท่าใด จะพ้นจากเวรจำได้แต่ด้วยพระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดยกโทษพระราชทาน นักโทษในคุกจึงต้องถวายฎีกาขอพระราชทานโทษ ชั้นเดิมมักให้ญาติพี่น้องถวายฎีกาแทนตัว ครั้นมีการไปรษณีย์เกิดขึ้น ก็ถวายฎีกาทางไปรษณีย์ จำนวนฎีกาคนคุกขอพระราชทานโทษจึงมีมากแต่พระเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกำหนดเวลาไว้ตามพระราชนิยม ว่าคนโทษอย่างใดต้องติดเวรจำมาได้นานเท่าใดแล้ว หรือว่าได้ทำความชอบพิเศษอย่างใด จึงทรงพิจารณา ถ้าถวายฎีกาไม่เข้าในเกณฑ์ก็ยกฎีกาเสีย ฎีกาของอ้ายทิม เข้าในเกณฑ์ที่จะได้รับพระราชวินิจฉัย เพราะต้องจำคุกมาถึง ๑๐ ปีแล้ว

เมื่ออ่านฎีกาอ้ายทิมในที่ประชุมแล้ว ดำรัสสั่งกรมพระนเรศวรฤทธิ์ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น และเป็นผู้บัญชาการกระทรวงนครบาลอยู่ในเวลานั้น ให้ไปสอบสวนดูว่าคำที่อ้ายทิมนักโทษอ้างในฎีกามีจริงเพียงไร ถึงคราวประชุมหน้า กรมพระนเรศ ฯ นำกาถังน้ำร้อนที่อ้ายทิมได้สานไว้ใบ

หนึ่งเข้าไปถวาย และกราบทูลว่าคำที่อ้ายทิมอ้างนั้นสอบสวนได้ความจริงทุกข้อ พระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรกาถัง เห็นเป็นผีมืออย่างประณีตดีจริง มีพระราชดำรัสว่า “มันพูดจริง เราก็จะให้มันเห็นผลความจริง” จึงทรงพระกรุณาโปรดยกโทษพระราชทานอ้ายทิม แล้วดำรัสสั่งกรมพระนเรศ ฯ ให้ส่งตัวไปให้ข้าพเจ้าผู้เป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ จัดการบวชอ้ายทิมเป็นนาคของหลวงบวชพระราชทาน

สมัยนั้น นักโทษยังต้องจองจำอยู่ในคุกเดิมที่หน้าวัดพระเชตุพน ฯ เมื่อกรมนครบาลคุมตัวโจรทิมไปส่ง ข้าพเจ้าแลเห็นดูผิดมนุษย์จนน่าสังเวช ด้วยผมยาวรุงรังไปทั้งหัว เนื้อตัวก็ขมุกขมอมอย่างว่า “ขี้ไคลท่วมหัว” มีแต่ผ้าขาดนุ่งติดตัวไป แต่สังเกตดูกิริยาอัชฌาสัยเรียบร้อย รุ่นราวเป็นกลางคนอายุสัก ๔๐ ปีเศษ ข้าพเจ้ารับตัวไว้แล้ว ต้องเริ่มด้วยให้อาบน้ำถูขี้ไคลตัดผมแล้วให้เครื่องนุ่งห่มใหม่ และจัดที่ให้อยู่ในบ้านข้าพเจ้าจนกว่าจะไปบวช แต่แรกคนในบ้านออกจะพากันกลัวด้วยได้ยินว่าเป็นโจร ต่อเมื่อรู้เรื่องที่โจรทิมทูลขอโทษ จึงพากันสงสารสิ้นรังเกียจ ช่วยอุปการะเลี้ยงดูด้วยเมตตาจิตทั่วทั้งบ้าน ส่วนการที่จะบวชนั้นข้าพเจ้าปรึกษากับเจ้าพระยาวิชิตวงศ์ วุฒิไกร (ม.ร.ว.คลี่ สุทัศน์) เวลานั้นยังเป็นที่พระยาวุฒิการบดี ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ เห็นว่าควรให้บวชอยู่วัดพระเชตุพน ฯ ให้ไปบอกพระราชาคณะเจ้าอาวาสก็ยินดีจะรับพระทิมไว้ในวัดนั้น ข้าพเจ้าให้ไปเบิกผ้าไตรกับเครื่องบริขารของหลวงมาแล้ว ถึงวันกำหนดจึงให้นายทิมแต่งตัวนุ่งผ้ายกสวมเสื้อครุยตามแบบนาคหลวง แล้วพาตัวขึ้นรถไปยังวัดพระเชตุพน ฯ ด้วยกันกับเจ้าพระยาวิชิตวงศ์ ฯ มีพวกข้าราชการในกระทรวงธรรมการและกระทรวงนครบาลกับทั้งพวกที่บ้านของข้าพเจ้าพากันไปช่วย ข้างฝ่ายพระสงฆ์พระราชาคณะกับพระฐานานุกรมคณะปรก ก็พร้อมเพรียงกันทำพิธีอุปสมบทที่ในพระอุโบสถ ดูครึกครื้นสมกับที่เป็นนาคหลวง

เมื่อบวชเสร็จแล้ว พระทิมอยู่ที่วัดพระเชตุพน ฯ ๒ พรรษา ใน

ระหว่างนั้น ตัวข้าพเจ้าย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ในปีนั้นเอง วันหนึ่งพระทิมมาหา บอกว่าเมื่อจำพรรษาที่ ๒ อยู่ที่วัดพระเชตุพน ฯ เกิดอาพาธเป็นโรคเหน็บชา (Beri-beri) รักษาตัวมาพอค่อยคลายขึ้นบ้างแต่ยังอ่อนเพลีย เธออยากจะขึ้นไปอยู่วัดที่เมืองอินทบุรี ด้วยมีญาติโยมอยู่ในเมืองนั้นเจ็บไข้พอจะได้อาศัยความอุปการะของเขา ถามว่าข้าพเจ้าจะรังเกียจหรือไม่ ข้าพเจ้าตอบว่า ตัวเธอนั้น พระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานโทษโปรดบวชให้เป็นโสดแก่ตัวแล้ว จะไปไหนหรืออยู่ที่ไหนก็ได้ตามชอบใจ แต่ที่เธอมาปรึกษาข้าพเจ้าก่อนนั้นก็ดีอยู่ ข้าพเจ้าจะมีท้องตราไปฝากให้เจ้าเมืองกรมการเขาช่วยอุปการะด้วย แต่เมื่อขึ้นไปอยู่เมืองอินทร์ถ้าเธอจะย้ายไปอยู่ที่ไหนต่อไปให้บอกเจ้าเมืองกรมการให้เขารู้เสียก่อนจึงจะดี เธอรับคำ ข้าพเจ้าก็ให้ทำท้องตราให้เธอถือขึ้นไปยังเมืองอินทร์ แต่นั้นพระทิมก็เงียบหายไปกว่าปี

ครั้นถึง ร.ศ.๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ในเวลากำลังไทยวิวาทกันกับผรั่งเศส วันหนึ่งข้าพเจ้าลงมาจากบนเรือนเห็นพระทิมมานั่งคอยอยู่ที่ท้องพระโรง ข้าพเจ้าถามเธอว่ามีกิจธุระอะไรหรือ พระทิมตอบว่า “อาตมาภาพอยู่ที่เมืองอินทร์ ได้ยินว่า มีศึกฝรั่งเศสมาติดเมือง อาตมาภาพคิดถึงพระเดชพระคุณของพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงพระกรุณาแก่อาตมาภาพมาแต่ก่อน เมื่ออาตมาภาพยังเป็นหนุ่มได้เคยเรียนคาถาอาคมสำหรับต่อสู้ศัตรูอยู่บ้าง จึงลงมาเฝ้าหมายจะถวายพระพรลาสึก ไปอาสารบฝรั่งเศสสนองพระเดชพระคุณพระเจ้าอยู่หัว เมื่อเสร็จการรบพุ่งแล้วถ้ารอดชีวิตอยู่ก็จะกลับบวชอีกอย่างเดิม” ข้าพเจ้าได้ฟังนึกรักใจพระทิมจึงตอบว่า ข้าพเจ้าจะต้องไปกราบทูลก่อน เพราะเมื่อเธอบวชเป็นนาคหลวงของพระเจ้าอยู่หัว ให้เธอพักรอฟังอยู่ที่บ้าน ข้าพเจ้าไปกราบทูลสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ชอบพระราชหฤทัย ออกพระโอษฐ์ว่า “มนุษย์เรานี้ถึงตกต่ำจนเป็นโจรผู้ร้ายแล้ว ถ้ากลับใจได้จริง ๆ ก็ยังเป็นคนดีได้” โปรดให้ข้าพเจ้าเชิญกระแสรับสั่งไป

บอกพระทิม ว่าซึ่งมีความกตัญญูคิดจะสนองพระเดชพระคุณนั้น ทรงขอบใจนัก แต่การรบพุ่งใช้แต่คนฉกรรจ์ที่ยังมีกำลังมาก พระทิมอายุมากเกินขนาดเสียแล้ว ให้บวชเอาบุญต่อไปเถิด เธอได้ฟังกระแสรับสั่งอย่างนั้นก็ลากลับไป แต่นั้นมาข้าพเจ้าจะได้พบกับพระทิมอีกบ้างหรืออย่างไรจำไม่ได้ แต่ไม่มีกิจเกี่ยวข้องต้องคิดถึงพระทิมมาหลายปี

จนถึงครั้งหนึ่ง จะเป็นเมื่อปีใดจำไม่ได้ ข้าพเจ้าได้รับใบบอกมาจากเมืองอินทบุรีว่า พระทิมอาพาธถึงมรณะภาพ เขาเห็นว่าเธอเป็นพระที่พระเจ้าอยู่หัวโปรดบวชพระราชทาน และข้าพเจ้าได้สั่งให้อุปการะ จึงปรึกษากับพวกญาติให้รอการปลงศพพระทิมไว้ บอกมาให้ข้าพเจ้าทราบก่อน ข้าพเจ้าเห็นว่าพระเจ้าอยู่หัวเคยทรงพระกรุณาแก่พระทิมมาแต่ก่อน จึงนำความขึ้นกราบทูลว่าพระทิมถึงมรณะภาพเสียแล้ว มีพระราชดำรัสว่าพระทิมเป็นคนซื่อสัตย์ ถึงไม่ทรงรู้จักตัวก็ได้ทรงอุปการะมาแต่ก่อน โปรดให้ข้าพเจ้าเบิกศิลาหน้าเพลิงกับผ้าสำหรับบังสุกุลเป็นของหลวงส่งไปพระราชทานเพลิงศพพระทิม เพราะฉะนั้น งานศพพระทิมก็กลายเป็นอย่างศพกรมการที่ได้พระราชทานสัญญาบัตร ด้วยมีข้าหลวงพระราชทานเพลิงและมีกรมการไปช่วยงานเป็นเกียรติยศสิ้นเรื่องประวัติพระโจรทิมเพียงเท่านี้ พิเคราะห์ดูสมกับคำสุภาษิตโบราณซึ่งว่า “ไม้ต้นคดปลายตรงยังดัดเอาดีได้ ถ้าปลายคดถึงต้นจะตรงก็ใช้ไม่ได้” จึงเขียนเรื่องรักษาไว้มิให้สูญเสีย

เรื่องโจรจันทร์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ มีโจรพวกหนึ่งสมคบกันเที่ยวปล้นในแขวงจังหวัดปทุมธานี จังหวัดอยุธยาและจังหวัดสุพรรณบุรีเนือง ๆ ถึงเดือนกรกฎาคมโจรพวกนั้นปล้นไล่ฝูงกระบือในแขวงจังหวัดปทุมธานี แล้วไปปล้นบ้านซีปะขาว ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรีอีกแห่งหนึ่งติด ๆ กัน เวลานั้นเจ้าพระยาศรีวิชัยชนินทร์ (ชม สุนทราชุน) ยังเป็นพระยาสุนทรบุรี ฯ สมุห-

เทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรีเป็นผู้เข้มแข็งขึ้นชื่อในการปราบโจรผู้ร้าย สามารถจับโจรพวกนั้นที่เป็นชาวเมืองสุพรรณได้หลายคน ให้การรับเป็นสัจ ซัดพวกเพื่อน จึงให้จับโจรที่เป็นชาวเมืองอื่นเอาไปรวมกันชำระที่เมืองนครปฐม

ในเวลากำลังชำระโจรพวกนั้น วันหนึ่งข้าพเจ้าออกไปเมืองนครปฐม เพื่อจะผ่อนพักในเวลาราชการเบาบางตามเคย เห็นตำรวจภูธรคุมนักโทษคนหนึ่งขึ้นรถไฟที่สถานีบางกอกน้อยไปพร้อมกับข้าพเจ้า แล้วไปลงที่สถานีพระปฐมเจดีย์ ข้าพเจ้าถามได้ความว่าเป็นพวกโจรร้ายที่กำลังชำระคนหนึ่ง ซึ่งจับตัวไปจากเมืองปทุมธานี ค่ำวันนั้นเจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ มากินอาหารด้วยกันกับข้าพเจ้าตามเคย แต่พอกินแล้วท่านขอลาว่าจะต้องไปชำระผู้ร้าย ข้าพเจ้าถามว่าเหตุไฉนจึงต้องชำระเอง ท่านบอกว่าโจรคนที่ได้ตัวมาใหม่ในวันนั้นเป็นตัวสำคัญนัก ที่เมืองปทุมธานีเรียกกันว่า "จันทร์เจ้า" เป็นหัวหน้าของผู้ร้ายพวกนั้นทั้งหมด ถ้าให้คนอื่นชำระเกรงจะไม่ได้ความจริง ถึงคืนต่อมาเมื่อกินอาหารด้วยกัน ข้าพเจ้าถามว่าชำระผู้ร้ายได้ความอย่างไร ท่านตอบแต่ว่า "ยังถวายรายงานไม่ได้" จนถึงคืนที่ ๔ เวลาเจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ มากินอาหารดูยิ้มแย้มแจ่มใส ข้าพเจ้าถามถึงการชำระผู้ร้าย ท่านบอกว่าโจรจันทร์เจ้ารับเป็นสัจแล้ว

แต่ก่อนมาข้าพเจ้ายังไม่เคยรู้จัก ตัวหัวหน้านายโจรหรือที่เรียกตามคำโบราณว่า "มหาโจร" นึกอยากรู้จักโจรจันทร์เจ้า จึงบอกเจ้าพระยาศรีวิชัย ฯว่า เมื่อท่านชำระสะสางโจรจันทร์เจ้าเสร็จสิ้นสำนวนแล้ว ขอให้คุมตัวมาให้พบกับข้าพเจ้าสักหน่อย ท่านก็ให้คุมมาในวันรุ่งขึ้น พอข้าพเจ้าแลเห็นก็นึกประหลาดใจ ด้วยดูเป็นคนสุภาพ รูปพรรณสัณฐานไม่มีลักษณะอย่างใดที่จะส่อว่าใจคอเหี้ยมโหด ถึงเป็นตัวหัวหน้านายโจร เมื่อพูดด้วยถ้อยคำที่ตอบก็เรียบร้อยเหมือนอย่างเคยเพ็ดทูลเจ้านายมาแต่ก่อน ข้าพเจ้าออกพิศวง จึงถามว่าได้เคยเฝ้าแหนเจ้านายมาแต่ก่อนบ้างหรือ โจรจันทร์ตอบว่าได้เคยเฝ้าหลายพระองค์ ที่เคยทรงใช้สอยก็มี ข้าพเจ้ายิ่งสงสัยถาม

ว่า “ก็แกเป็นโจร เจ้านายท่านไม่ทรงรังเกียจหรือ” โจรจันทร์ตอบว่า “เจ้านายท่านไม่ทรงทราบว่าเป็นโจร อย่าว่าแต่เจ้านายเลย ถึงคนอื่น ๆ ก็ไม่มีใครรู้ว่าเป็นโจร รู้แต่ในพวกโจรด้วยกันเท่านั้น” เพราะพวกโจรต้องระวังตัวกลัวถูกจับอยู่ด้วยกันทั้งนั้น เรียกกันว่า “นักเลง” คนอื่นก็เลยเรียกว่านักเลงหมายความแต่ว่าเป็นคนกว้างขวาง นักเลงคนไหนมีพวกมากก็เรียกกันว่า “นักเลงโต” นักเลงที่ไม่เป็นโจรก็มี แต่นักเลงเป็นคนกว้างรับใช้สอยได้คล่องแคล่ว ผู้มีบรรดาศักดิ์จึงชอบใช้ ก็ได้คุ้นเคยกับผู้มีบรรดาศักดิ์ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าไถ่ถามความข้ออื่นต่อไป โจรจันทร์ก็เล่าให้ฟังโดยซื่อ แม้จนลักษณะที่ทำโจรกรรม คงเป็นเพราะเห็นว่า ได้รับสารภาพความผิดต่อเจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ หมดแล้ว ไม่มีอะไรจะต้องปกปิด ต่อไป แต่การที่ถามโจรจันทร์ความประสงค์ของเจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ กับความประสงค์ของตัวข้าพเจ้าผิดกัน เจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ ประสงค์จะรู้เรื่องปล้นเมื่อเดือนกรกฎาคมเป็นสำคัญ แต่ตัวข้าพเจ้าอยากรู้วิธีของโจรผู้ร้ายทั่วไป ไม่เฉพาะแต่เรื่อง ที่โจรจันทร์ถูกจับ ฟังคำอธิบายของโจรจันทร์จึงเลยออกสนุก ยิ่งฟังไปก็ยิ่งตระหนักใจว่าโจรจันทร์ชำนิชำนาญการโจรกรรมสมกับที่เป็นนายโจร ข้าพเจ้าถามถึงกระบวนโจรกรรมอย่างใด ๆ โจรจันทร์พรรณนาได้ทั้งหมดว่าทำอย่างนั้น ๆ ดังจะเขียนให้เห็นพอเป็นตัวอย่างต่อไปนี้

ถามว่า การที่โจรปล้นเรือนนั้นเขาว่า มักมีคนที่อยู่ใกล้กับเจ้าทรัพย์เป็นสายจริงหรือ

ตอบว่า การที่ปล้นนั้นจำต้องมีสาย ถ้าไม่มีสายก็ปล้นไม่ได้

ถามว่า เพราะเหตุใดไม่มีสายจึงปล้นไม่ได้

ตอบว่า พวกโจรต้องอาศัยผู้เป็นสายหลายอย่างเป็นต้น แต่ผู้เป็นสายไปบอก พวกโจรจึงรู้ว่าบ้านไหนมีทรัพย์ถึงสมควรจะปล้น และการที่จะปล้นนั้น พวกโจรต้องเอาชีวิตเสี่ยงภัย พวกโจรก็รักชีวิตเหมือนกัน ต้องสืบสวนและไล่เลียงผู้เป็นสายให้รู้แน่นอนก่อน ว่าเจ้าทรัพย์มีกำลังจะต่อสู้

สักเพียงไร เพื่อนบ้านเรือนเคียงอาจจะช่วยเจ้าทรัพย์เป็นอย่างไร และต้องสืบหาโอกาสเวลาเจ้าทรัพย์เผลอหรือเวลาไม่อยู่เป็นต้นจนแน่ใจว่ามีกำลังกว่าเจ้าทรัพย์ตั้งเท่าหนึ่ง พวกโจรจึงจะปล้น การที่ปล้นนั้น ผู้เป็นสายมักเป็นต้นคิดไปชักชวนพวกโจรมาปล้น พวกโจรหาต้องหาคนเป็นสายไม่

ถามว่า คนชนิดใดที่เป็นสายให้โจรปล้นบ้าน

ตอบว่า มักอยู่ในคน ๓ ชนิด คือคนรับใช้อยู่ในบ้านเจ้าทรัพย์ที่อยากได้เงินชนิดหนึ่ง เพื่อนบ้านที่เป็นอริคิดล้างผลาญเจ้าทรัพย์ชนิดหนึ่ง ญาติที่โกรธเจ้าทรัพย์เพราะขอเงินไม่ให้ชนิดหนึ่ง

ถามว่า โจรที่ขึ้นปล้นเรือนนั้น ไฉนจึงรู้ว่าเขาเก็บเงินทองไว้ที่ไหน

ตอบว่า ประเพณีของโจรปล้น เมื่อขึ้นเรือนได้แล้วหมายจับตัวเจ้าทรัพย์หรือคนในเรือนเป็นสำคัญ เพราะพวกโจรไม่รู้เงินทองเก็บไว้ที่ไหน ต้องขู่หรือทำทุรกรรมบังคับให้คนในเรือนนำชี้ จึงได้ทรัพย์มาก ถ้าจับตัวคนในเรือนไม่ได้ พวกโจรต้องค้นหาเอง มักได้ทรัพย์น้อย เพราะการปล้นต้องรีบให้แล้วโดยเร็ว มิให้ทันพวกชาวบ้านมาช่วย

ถามว่า การที่จับตัวเจ้าทรัพย์บังคับถามนั้น ไม่กลัวเขาจำหน้าได้หรือ

ตอบว่า แต่ก่อนมา โจรที่ขึ้นเรือนใช้มอมหน้ามิให้เจ้าทรัพย์รู้จัก แต่เมื่อการปกครองมีกำนัน ผู้ใหญ่บ้านเวลาเกิดปล้น ผู้ใหญ่บ้านมักเรียกลูกบ้านมาตรวจ จะล้างหน้าไปรับตรวจไม่ทัน พวกโจรจึงคิดวิธีใหม่ ให้โจรที่อยู่ถิ่นฐานห่างไกลเจ้าทรัพย์ไม่รู้จัก เป็นพนักงานขึ้นเรือน ไม่ต้องมอมหน้าเหมือนแต่ก่อน ให้โจรที่อยู่ใกล้เปลี่ยนไปเป็นพนักงานซุ่มระวังทางอยู่ในที่มืด

ถามว่า โจรชนิดไหนที่เรียกกันว่า “อ้ายเสือ”

ตอบว่า คำว่า “อ้ายเสือ” นั้น มิใช่ชื่อสำหรับเรียกตัวโจร เป็นแต่คำสัญญาที่หัวหน้าสั่งการในเวลาปล้นเป็นต้น แต่เมื่อลอบเข้าไปรายล้อม

บ้านแล้ว พอจะให้ลงมือปล้นอย่างเปิดเผย หัวหน้าร้องบอกสัญญาว่า “อ้ายเสือเอาวา” พวกโจรก็ยิงปืนและเข้าพังประตูบ้าน เมื่อเข้าบ้านได้แล้ว หัวหน้าร้องบอกสัญญาว่า “ อ้ายเสือขึ้น” พวกที่เป็นพนักงานขึ้นเรือนต่างก็ขึ้นทุกทางที่จะขึ้นเรือนได้ เมื่อปล้นแล้วหัวหน้าร้องบอกสัญญาว่า “อ้ายเสือถอย” ต่างก็ลงจากเรือนพากันกลับไป แต่ถ้าไปเสียทีเห็นจะปล้นไม่สำเร็จ หัวหน้าร้องบอกสัญญา “อ้ายเสือล่า” ต่างคนต่างก็หนีเอาตัวรอด เป็นสัญญากันอย่างนี้

พึงเห็นได้ตามคำอธิบายที่เขียนเป็นตัวอย่างไว้ว่า โจรจันทร์ชำนิชำนาญการโจรกรรมมาก ถ้าหากโจรกรรมเป็นศาสตร์อันหนึ่ง ความรู้ของโจรจันทร์ถึงภูมิศาสตราจารย์ เพราะฉะนั้นพอพูดกันได้วันหนึ่ง ข้าพเจ้าก็ติดใจ นึกอยากจะรู้กระบวนของโจรต่อไปให้สิ้นเชิง แต่นั้นถึงเวลาเย็นข้าพเจ้าลงไปนั่งเล่นที่สนามหญ้า ก็ให้เบิกตัวโจรจันทร์มาถามต่อมาอีกหลายวันจึงคุ้นกัน ข้าพเจ้าเลยถามต่อไปว่า เพราะเหตุใดแกจึงรับเป็นสัจ โจรจันทร์ตอบว่า เดิมก็ตั้งใจจะไม่รับ ถ้าชำระที่เมืองปทุมธานีก็เห็นจะไม่ได้ความจากตัวแก แต่ใจมาอ่อนเสียที่ถูกเอามาชำระต่างเมือง ตั้งแต่ลงจากรถไฟแลหาพวกพ้อง แม้แต่ใครที่เคยรู้จักหน้าสักคนหนึ่งก็ไม่มี เหลือแต่ตัวคนเดียวก็เปลี่ยวใจ เมื่ออยู่ในเรือนจำพบปะนักโทษถามถึงพรรคพวกที่ถูกจับมา เขาบอกว่ารับเป็นสัจหมดแล้ว ก็ยิ่งครั่นคร้าม แต่อย่างอื่นไม่ทำให้ท้อใจเหมือนวิธีชำระของเจ้าคุณเทศา ถามท่านชำระอย่างไร โจรจันทร์เล่าว่าเวลาราวยามหนึ่งท่านเอาตัวไปที่ศาลอำเภอ ตัวท่านนั่งเก้าอี้อยู่ที่โต๊ะกับข้าราชการอีกสักสองสามคน ท่านเรียกตัวเข้าไปนั่งที่ข้างเก้าอี้ของท่าน แล้วถามเรื่องที่ไปปล้น แกปฏิเสธว่าไม่ได้รู้เห็นด้วย ท่านก็หัวเราะแล้วว่า “คิดดูเสียให้ดีเถิด พวกพ้องเขาก็รับหมดแล้ว” ท่านว่าแต่เท่านั้น แล้วก็หันไปพูดกับพวกข้าราชการถึงการงานอย่างอื่น ๆ และสูบบุหรี่กินน้ำร้อนไปพลางให้แกนั่งคอยอยู่นานจึงหันกลับไปถามอีกว่า “จะว่าอย่างไร” แกปฏิเสธ

ท่านก็หัวเราะว่า "คิดดูเสียให้ดี" แล้วหันไปพูดกับข้าราชการ ให้แกนั่งคอยอยู่อีกนาน ๆ หันมาถามอย่างนั้นอีกแกปฏิเสธ ท่านก็หัวเราะแล้วบอกให้คิดให้ดีอีก เวียนถามอยู่ แต่อย่างนั้นหลายพักจนเวลาสัก ๕ ทุ่มจึงเลิกชำระ ถึงวันที่ ๒ พอยามหนึ่งท่านก็เอาตัวไปชำระอีก พอได้ยินท่านถามเหมือนอย่างวันก่อนก็รำคาญใจ ยิ่งถูกถามซ้ำซากก็ยิ่งรำคาญหนักขึ้น แต่ยังแข็งใจปฏิเสธอยู่ได้อีกคืนหนึ่ง พอถึงคืนที่ ๓ ระอาใจเสีย แต่เมื่อเขาไปเอาตัวจากเรือนจำ พอเจ้าคุณเทศาตั้งคำถามอย่างเก่าอีกก็เกิดเบื่อเหลือทน เห็นว่าถ้าปฏิเสธ ท่านก็คงถามเช่นนั้นไปไม่มีที่สุด นึกว่าไหน ๆ ก็คงไม่พ้นโทษ เพราะพวกเพื่อนรับเป็นสัจหมดแล้วรับเสียให้รู้แล้วดีกว่า จะได้หลับนอนสิ้นรำคาญ แกจึงรับเป็นสัจในคืนที่ ๓ เพราะสู้ปัญญาเจ้าคุณเทศาท่านไม่ได้

ในการชำระโจรผู้ร้าย เจ้าพระยาศรีวิชัยฯ มีวิธีผิดกับคนอื่นหลายอย่าง ท่านเคยบอกกับข้าพเจ้าอย่างหนึ่งว่า ถ้าชำระในถิ่นที่ตัวผู้ร้ายอยู่ไม่ใคร่รับเป็นสัจ ด้วยมันอายพวกพ้องของมัน ถ้าเอาไปชำระให้ห่างถิ่นฐานได้ความสัจง่ายขึ้น พระยามหินทรเดชานุวัติ (ใหญ่ สยามานนท์) ซึ่งต่อมาได้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี เวลานั้นยังเป็นที่พระยาศรีวิเศษยกบัตรมณฑลหัวหน้าพนักงานอัยการ เป็นมือขวาของเจ้าพระยาศรี-วิชัย ฯ ในการชำระโจรผู้ร้าย เคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เมื่อพวกโจรจันทร์ปล้นบ้านชีปะขาวครั้งนั้น พอรู้ข่าวถึงนครปฐม เจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ ก็ให้พระยามหินทร ฯ รีบลงเรือไฟขึ้นไปเมืองสุพรรณ สั่งว่าให้ไปเอาตัวผู้ใหญ่บ้านก่อน ที่ตำบลบางซอมาซักถามเถิดคงจะได้ความ พระยามหินทรฯ ตรงไปเอาตัวผู้ใหญ่บ้านก่อนมาซักไซ้ ก็ให้การรับเป็นสัจว่าอยู่ในพวกโจรที่ปล้นนั้น ให้การบอกชื่อพวกโจร จึงจับตัวได้โดยมาก พระยามหินทร ฯ ไม่เข้าใจเพราะเหตุใดเจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ จึงสามารถชี้เจาะตัวได้ ว่าให้ไปเอาตัวผู้ใหญ่บ้านก่อนมาชำระ มีผู้อื่นว่าวิธีของเจ้าพระยาศรีวิชัยฯนั้น เวลาท่านไปเที่ยวไหน ๆ ท่านสืบถามชื่อนักเลงในถิ่นนั้น จดไว้ในสมุดพกเสมอ

ถ้าสามารถจะพบได้ก็คิดอ่านรู้จักตัวด้วย แล้วสืบถามเรื่องประวัติของพวกนักเลงจากคนร่วมถิ่นที่เป็นนักโทษติดอยู่ในเรือนจำจึงรู้แหล่งของพวกโจรในตำบลต่าง ๆ ท่านยังมีผู้ช่วยอย่างเป็นมือซ้ายของท่านอีกคนหนึ่ง คือ พระพุทธกเสตรานุรักษ์ (โพธิ์) เมื่อยังเป็นที่หลวงชัยอาญา พระธรรมรงเรือนจำเมืองนครปฐม เป็นผู้มีคุณวุฒิอย่างแปลกประหลาดในกระบวนบังคับบัญชา ไม่ดุร้าย แต่สามารถให้นักโทษรักด้วยกลัวด้วย เรียกหลวงชัยอาญาว่า "คุณพ่อ" ทั้งเรือนจำ จนคนภายนอกพิศวง ถึงกล่าวกันว่าหลวงชัยอาญาอาจจะจ่ายนักโทษไปทำงานได้ด้วยไม่ต้องมีผู้คุม เพราะแกรู้จักผูกใจนักโทษมิให้หนี ข้าพเจ้าเคยถามตัวแกเองว่าทำอย่างไร นักโทษที่แกจ่ายจึงไม่หนีแกบอกว่านักโทษมี ๒ ชนิด ชนิดที่จะหนีถ้ามีโอกาสเมื่อใดมันคงหนี ชนิดนั้นจ่ายออกนอกตรางไม่ได้ แต่นักโทษอีกชนิดหนึ่งใจรักดี คือพวกที่จะต้องติดไม่นานนักหรือพวกที่ใกล้จะถึงเวลาพ้นโทษชนิดนี้สั่งสอนได้ ถึงในพวกนี้แกก็เลือกจ่ายไปโดยลำพัง แต่คนที่เชื่อใจได้ว่าจะไม่หนี แกไม่มีวิชาอย่างไรที่จะเปลี่ยนอุปนิสัยของมันได้ ข้าพเจ้าได้ฟังอธิบายของแกก็เข้าใจว่าความสามารถของแกอยู่ที่รู้จักคาดใจนักโทษเป็นสำคัญ ที่แกเป็นกำลังของเจ้าพระยาศรีวิชัยฯนั้น อยู่ในการสืบเรื่องโจรผู้ร้ายจากความรู้ของพวกนักโทษอย่างหนึ่ง กับปลอบผู้ร้ายให้รับเป็นสัจอย่างหนึ่ง ดูเหมือนแกจะมีนักโทษที่ฝึกหัดไว้สำหรับให้อยู่ปะปนกับโจรผู้ร้ายที่แรกจับได้ค่อยพูดจาเกลี้ยกล่อมให้รับเป็นสัจ ดังเห็นได้ในคำที่โจรจันทร์เล่า หลวงชัยอาญา (โพธิ์) เป็นทั้งพระธรรมรงและเป็นครูของพระธรรมรงในเรือนจำอื่น ซึ่งข้าพเจ้าสั่งให้ส่งไปศึกษาจากมณฑลต่างๆ อยู่ในตำแหน่งจนแก่ชราขอลาออกจึงได้เลื่อนเป็นที่พระพุทธกเสตรานุรักษ์ ตำแหน่งเจ้ากรมรักษาพระปฐมเจดีย์มาจนถึงแก่กรรม

ข้าพเจ้าได้ฟังอธิบายของโจรจันทร์ ถึงกระบวนโจรกรรมต่างๆ คิดเห็นว่าโจรกรรมเป็นของมีจริงคล้ายกับเป็นวิชาอย่างหนึ่งมิใช่เป็นแต่คำ

สำหรับเรียกกันโดยโวหาร หากเป็นวิชาสำหรับทำความชั่ว สาธุชนไม่เอาใจใส่ที่จะรู้ จึงรู้กันแต่ในพวกโจรผู้ร้าย ว่าที่จริงถ้าสาธุชนรู้ไว้บ้างก็จะเป็นประโยชน์ เช่น พนักงานปราบปรามโจรผู้ร้าย ก็จะได้รู้เท่าทันโจรหรือเป็นคฤหบดี ก็จะได้รู้จักป้องกันทรัพย์สมบัติของตน ตัวข้าพเจ้ามีโอกาสที่ได้พบปะกับศาสตราจารย์โจรกรรม น่าจะลองเขียนให้ความรู้เรื่องโจรกรรมเป็นประโยชน์แก่เจ้าหน้าที่ปราบโจรผู้ร้ายตามหัวเมืองตลอดจนพวกเจ้าทรัพย์ คิดเห็นเช่นนั้นจึงเรียกโจรจันทร์มาถามอีกครั้งหนึ่ง ถามครั้งนี้ข้าพเจ้าเอากระดาษดินสอจดคำอธิบายและบอกโจรจันทร์ให้รู้ว่าข้าพเจ้าจะแต่งหนังสือเรื่องโจรกรรม ถ้าบอกให้ถ้วนถี่ดีจริง ข้าพเจ้าจะกราบบังคมทูลขอให้พ้นโทษเป็นบำเหน็จ โจรจันทร์ก็ยินดีรับชี้แจงให้ตามประสงค์ และให้สัญญาว่าถ้าพ้นโทษ จะทิ้งความชั่วไม่เป็นโจรผู้ร้ายต่อไป จนตลอดชีวิต ข้าพเจ้าจึงเขียนเรื่องโจรกรรมอย่างพิศดารจนสำเร็จ แล้วให้พิมพ์เป็นเล่มสมุด เรียกชื่อว่า "สนทนากับผู้ร้ายปล้น" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ นั้น แต่พอหนังสือนั้นปรากฏคนก็ชอบอ่านกันแพร่หลาย ถึงต้องพิมพ์ซ้ำหลายครั้ง เพราะยังไม่เคยมีใครรู้เรื่องโจรกรรมชัดเจนเหมือนอย่างพรรณนาในหนังสือเรื่องสนทนากับผู้ร้ายปล้นมาแต่ก่อน

ส่วนตัวโจรจันทร์นั้น ข้าพเจ้าก็กราบบังคมทูลขอพระราชทานโทษด้วยยกความชอบ ที่ได้ชี้แจงกะบวนโจรกรรมให้เป็นประโยชน์แก่การปราบปรามโจรผู้ร้าย เมื่อได้รับพระราชทานโทษแล้วโจรจันทร์ไม่ประสงค์จะกลับไปอยู่เมืองปทุมธานี ขออยู่รับใช้สอยที่เมืองนครปฐมต่อไป เจ้าพระยาศรีวิชัย ฯว่าพวกโจรปล้นเช่นนายจันทร์ยังถือสัจ ถ้ารับกลับใจแล้วพอไว้ใจได้ไม่เหมือนพวกขโมยที่ล้วงลักตัดช่องย่องเบา ท่านเห็นข้าพเจ้าคุ้นเคยจนชอบนายจันทร์ จะให้เป็นพนักงานเฝ้าเรือน "บังกะโล" ที่ข้าพเจ้าพัก ข้าพเจ้าก็ไม่รังเกียจ นายจันทร์ได้ตำแหน่งทำงาน ก็ให้ครอบครัวตามไปอยู่เมืองนครปฐม เมียไปตั้งร้านขายของ มีลูกชายคนหนึ่งเพิ่งรุ่นหนุ่ม เอาไป

ให้เจ้าพระยาศรีวิชัยฯฝึกหัดใช้ราชการแต่นั้นก็อยู่เย็นเป็นสุขสืบมาทั้งครัวเรือน

ในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช โปรดเสด็จประพาสเมืองนครปฐมเนือง ๆ เมื่อยังไม่ได้สร้างวังใหม่ เสด็จไปประทับที่เรือนบังกะโลของข้าพเจ้าเป็นนิจ ทรงทราบว่านายจันทร์คนรักษาเรือนเคยเป็นโจร ตรัสเรียกไปทรงไถ่ถาม ให้เล่าเรื่องโจรกรรมถวายจนทรงคุ้นเคยถึงสมัยเมื่อเสวยราชย์แล้ว เวลาเสด็จออกไปเมืองนครปฐม พบนายจันทร์ก็ตรัสทักด้วยทรงพระกรุณา แม้พวกข้าราชการในราชสำนัก หรือที่ไปรับราชการ ณ เมืองนครปฐม ก็รู้จักนายจันทร์ทุกคนไม่มีใครเกลียดชัง ถ้าจะว่าก็เพราะเหตุที่เคยเป็นโจรแล้ว กลับใจได้ แม้พลเมืองสามัญไปรับจ้างเฝ้าเรือนบังกะโล ก็เห็นจะไม่มีใครนำพำนักนายจันทร์เป็นผู้เฝ้าเรือนบังกะโลมากว่า ๒๐ ปี จนแก่ชราทำงานไม่ไหวจึงออกจากหน้าที่ เมื่อข้าพเจ้าเขียนนิทานนี้ได้ยินว่า “โจรจันทร์” ยังอยู่ที่เมืองนครปฐมอายุกว่า ๘๐ ปีแล้ว

หน้าว่าง

นิทานที่ ๑๒

เรื่องตั้งโรงพยาบาล

มีเรื่องเกล็ดที่ข้าพเจ้าได้รู้เห็นในสมัยเมื่อมีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการรักษาพยาบาล และการป้องกันความไข้เจ็บมาแต่ก่อนหลายเรื่อง แต่เป็นเรื่องที่อยู่ในการที่ไม่ปรากฏจดหมายเหตุ ถ้าไม่มีใครเขียนลงไว้ เมื่อหมดตัวผู้รู้ก็จะเลยสูญเสีย จึงเอามาเขียนเล่าในนิทานนี้ แต่เป็นเรื่องยาวจึงแยกเป็นนิทาน ๒ เรื่อง เล่าเรื่องในสมัยเมื่อก่อนข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเรียกว่า "เรื่องตั้งโรงพยาบาล" เรื่องหนึ่ง แล้วเล่าเรื่องในสมัยจัดการป้องกันความไข้เจ็บ เมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้วเรียกว่า "เรื่องอนามัย" ต่อไปอีกเรื่องหนึ่ง

(๑)

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะให้มีโรงพยาบาลขึ้นในบ้านเมือง สมกับเป็นประเทศที่รุ่งเรือง ทรงตั้งกรรมการคณะหนึ่งเมื่อวันที่ ๒๒ มีนาคม ให้เป็นพนักงานจัดการตั้ง

โรงพยาบาลตามพระราชประสงค์ ผู้ซึ่งเป็นกรรมการรวม ๙ คนด้วยกัน คือ

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสิริธัชสังกาศ เป็นนายก ๑

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ๑

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์ ๑

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ (กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์) ๑

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ๑

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ๑

พระยาโชดึกราชเสดถี (เถียร ต้นสกุล โชติกเสถียร) ๑

เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี (บุศ เพ็ญกุล) ๑

ดอกเตอร์ ปีเตอร์ เคาแวน แพทย์ประจำพระองค์ ๑

กรรมการประชุมปรึกษากัน เห็นว่าโรงพยาบาลเป็นของใหม่แรกจะมีขึ้น ควรตั้งแต่แห่งเดียวก่อน เมื่อจัดการรักษาพยาบาลให้คนทั้งหลายเห็นคุณของโรงพยาบาลประจักษ์ใจแล้ว จึงคิดขยายการตั้งโรงพยาบาลให้แพร่หลายออกไป ในชั้นต้นจึงกราบทูลขอแบ่งที่วังหลังข้างตอนใต้ อันเป็นที่หลวงร้างอยู่ทางฟากธนบุรี สร้างโรงพยาบาลขึ้นในที่นั้น และซื้อที่ริมน้ำข้างเหนือโรงเรียน (แหม่มโคล) ของมิชชันเนรี่อเมริกันทำท่าขึ้นไปยังโรงพยาบาล เดิมเรียกว่า “โรงพยาบาลวังหลัง” เป็นโรงพยาบาลหลวงแรกมีในเมืองไทย

(๒)

ในการตั้งโรงพยาบาลนั้น กรรมการสมมุติให้พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์ (จะเรียกต่อไปโดยสะดวกแต่ว่าพระองค์ศรี) กับตัวข้าพเจ้าเป็นผู้ทำงาน เช่นเป็นอนุกรรมการด้วยกัน ๒ คน แบ่งหน้าที่กัน ตัวข้าพเจ้าเป็นพนักงานก่อสร้าง พระองค์ศรีเป็นพนักงานจัดการภายในโรงพยาบาล ความ

ประสงค์ของกรรมการในชั้นนี้ จะให้มีโรงพยาบาลพร้อมด้วยพนักงานรักษาพยาบาล และคนไข้อยู่ในโรงพยาบาลบ้างแล้ว จึงจะเชิญเสด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงทำพิธีเปิดโรงพยาบาล พระองค์ศรีกับข้าพเจ้าจึงต้องพบปะปรึกษาหารือ รู้เห็นการที่ทำนั้นด้วยกันเสมอ

การแผนกที่ข้าพเจ้าทำมีจำกัดอยู่ที่เงินทุนที่จะใช้มีน้อย การก่อสร้างจึงต้องทำแต่พอให้ตั้งเป็นโรงพยาบาลได้ ว่าโดยย่อคือรื้ออิฐปูนกำแพงวังหลังก่อกำแพง และปูถนนในบริเวณโรงพยาบาลอย่างหนึ่ง ซื้อที่ทำท่าโรงพยาบาล อย่างหนึ่ง นอกจากนั้นก็ให้ไปรื้อเรือนไม้หลังใหญ่ของพระไชยบูรณ์ (อิ่ม) ซึ่งตกเป็นของหลวง พระราชทานให้เอามาปลูกเป็นที่ว่าการรวมกับที่ผสมยาหลังหนึ่ง และปลูกเรือนผู้ดูการโรงพยาบาล กับโรงครัวโรงแถวที่อยู่ของคนรับใช้ที่ริมน้ำหมู่หนึ่ง ปลูกโรงพยาบาลด้วยเครื่องไม้มุงจาก ๔ หลัง พอคนไข้อยู่ได้สัก ๕๐ คนอย่างหนึ่ง การก่อสร้างชั้นต้นว่าตามที่ยังจำได้ดูเหมือน จะเพียงเท่านั้น ไม่ยากลำบากอันใด แต่การในแผนกของพระองค์ศรีมีความลำบากมาแต่ต้นหลายอย่าง ดังจะพรรณนาต่อไป ซึ่งคิดดูในเวลานี้บางอย่างก็น่าจะเห็นขัน

(๓)

ความลำบากข้อแรก เริ่มแต่หาหมอประจำโรงพยาบาล ตามความคิดของกรรมการ หมายจะเลือกหมอที่ชำนาญการรักษาไข้เจ็บจนมีชื่อเสียง ซึ่งมักจะเป็นหมอหลวงโดยมาก มาให้รับเงินเดือนเป็นตำแหน่งนายแพทย์และแพทย์รองประจำโรงพยาบาล แต่เมื่อพระองค์ศรีไปเที่ยวตรัสชวนหมอหลวง ปรากฏแก่เธอว่าหมอถือตัวกันเป็นต่างพวก ใช้วิธีรักษาและยาที่รักษาโรคร่วมกันแต่ในพวกของตน ซึ่งมักเป็นลูกตัวหรือลูกเขยหรือเป็นลูกศิษย์ของหมอที่เป็นตัวครู ต่างพวกต่างรังเกียจกันตามคำที่พระองค์ศรีเธอตรัสว่า “ดูราวกับเห็นพวกอื่นว่าไม่เป็นหมอไปเสียทั้งนั้น”

ข้าพเจ้าเคยทูลถามว่า "ถ้าเช่นนั้น เอาตำราหมอของหลวงใช้เป็นหลักสำหรับโรงพยาบาลไม่ได้หรือ"

เธอตรัสว่า "ได้ลองถามดูแล้ว ต่างคนต่างก็บอกว่าตำราหลวงนั้นใช้เป็นหลักไม่ได้จริง อ้างเป็นอุทาหรณ์ดังเช่นตำรายา ว่าเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ประชุมหมอหลวงแต่งตำรายาที่จารึก ณ วัดพระเชตุพน ฯ หมอหลวงต่างคนก็ปิดพรางตำรายาดีของตนเสีย ไม่ได้ไปลงในตำราหลวงคงมีแต่ตำราที่แต่งไว้แต่ยาอย่างบรมโบราณ อันใคร ๆ ก็รู้ด้วยกันหมด แต่วิธีรักษาและยาดีที่ใช้ในปัจจุบันหามีไม่"

เมื่อไม่สามารถจะให้หมอร่วมมือกันได้เช่นนั้น กรรมการก็ต้องให้พระองค์ศรีหาหมอที่มีชื่อเสียง แต่คนหนึ่งเป็นตำแหน่งนายแพทย์ ส่วนแพทย์รองนั้นให้นายแพทย์หามา จะเป็นลูกหลานหรือศิษย์ก็ตาม สุดแต่ให้โรงพยาบาลใช้วิธีรักษาไข้และใช้ยาอย่างเดียวกันเป็นสำคัญ พระองค์ศรีจึงเชิญพระยาประเสริฐศาสตร์ธำรงค์ (หนู) เมื่อยังเป็นที่พระประสิทธิวิทยา เป็นหมอมีชื่อเสียงซึ่งคุ้นเคยยิ่งกว่าคนอื่น เป็นตำแหน่งแพทย์ใหญ่ประจำโรงพยาบาล ส่วนแพทย์รองนั้นพระยาประเสริฐฯพาหมอหนุ่ม ๆ ซึ่งเคยเป็นศิษย์มาให้เป็นตำแหน่ง ๒ คน ชื่อว่าหมอคงคนหนึ่ง หมอนิ่มคนหนึ่ง หมอ ๒ คนนี้มาทำการประจำอยู่ในโรงพยาบาลตั้งแต่ยังหนุ่ม ได้เห็นและรักษาโรคต่าง ๆ อยู่เนืองนิจ ผิดกับหมอเซลยศักดิ์ซึ่งได้เห็นไข้ต่อเมื่อเขาหาไปรักษา จึงได้ความชำนิชำนาญการรักษาไข้เชี่ยวชาญ นานมาหมอคงถึงได้เป็นพระยาพิษณุประสาทเวท และหมอนิ่มก็ได้เป็นพระยาประเสริฐศาสตร์ธำรงค์ ขึ้นชื่อเสียงนับถือว่าเป็นหมอดีทั้ง ๒ คน

(๔)

นอกจากความลำบากเรื่องหาหมอ ยังมีความลำบากด้วยเรื่องคนไข้ต่อไป เมื่อมีโรงพยาบาลและมีพนักงานรักษาพยาบาลแล้ว กรรมการให้

ประกาศว่า โรงพยาบาลหลวงจะรับรักษาไข้เจ็บให้เป็นทาน ทั้งจะให้คนไข้กินอยู่นุ่งห่มเวลาอยู่ในโรงพยาบาล ไม่ต้องเสียเงินขวัญข้าวค่ายาอย่างหนึ่งอย่างใดด้วยแต่อย่างนั้นคนก็ยังไม่ไว้ใจ ไม่มีคนไข้ไปยังโรงพยาบาล คอยอยู่หลายวันเริ่มมีผู้ส่งคนไข้ไปให้รักษา แต่ก็ล้วนเป็นคนไข้อาการเพียบส่งไปเมื่อไม่มีใครรับรักษาแล้ว ไปถึงโรงพยาบาลไม่ช้าก็สิ้นใจ ไม่มีโอกาสจะรักษาให้หายได้ ทำให้โรงพยาบาลกลายเป็นเรือนตายของคนไข้ กรรมการพากันวิตก เกรงจะเสียชื่อโรงพยาบาลจึงปรึกษากันให้เที่ยวหาคนไข้ที่พอจะรักษาหายมาเข้าโรงพยาบาล มีผู้แนะนำว่าพวกคนเป็นโรคมะเร็งตามหน้าแข้งนั่งขอทานอยู่ที่สะพานหันและแห่งอื่น ๆ ในถนนสำเพ็งมีมาก หมอเคาแวนว่าจะรักษาให้หายได้ไม่ยาก จึงให้ไปรับพวกเป็นมะเร็งเหล่านั้น แต่กลับมีผลผิดคาด ด้วยพวกคนที่เป็นมะเร็งล้วนเป็นเจ๊กขอทาน ไม่มีใครยอมไปรักษาตัวที่โรงพยาบาล บอกสัญญาว่าจะรักษาให้หายก็กลับโกรธ เถียงว่าถ้าแผลหายเสียแล้วจะขอทานกินอย่างไรได้ ลงปลายกรรมการต้องขอแรงกันเอง ให้ช่วยชักชวนพวกพ้องบ่าวไพร่ของตน ที่ป่วยเจ็บแม้เพียงเล็กน้อย ไปขอยาหรือรักษาตัวที่โรงพยาบาล พอเป็นตัวอย่างแก่มหาชน โดยกระบวนนี้พอปรากฏว่ามีคนไปรักษาตัวหายเจ็บกลับไปจากโรงพยาบาล ก็มีผู้อื่นตามอย่างความเชื่อถือโรงพยาบาลจึงค่อยมียิ่งขึ้นโดยลำดับมา

(๕)

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๐ ในเวลากำลังสร้างโรงพยาบาลที่วังหลังนั้น ประจวบงานพระเมรุพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ที่ท้องสนามหลวง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระมารดาของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้นทรงพระราชดำริว่าในงานพระเมรุแต่ก่อน ๆ ได้เคยทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเกื้อกูลแก่สาธารณประโยชน์อย่างอื่นมามากแล้ว ในงานพระเมรุครั้งนั้น

จะทรงเกื้อกูล แก่โรงพยาบาลที่จัดขึ้นใหม่ และทรงแนะนำแก่ผู้ประสงค์จะช่วยงานพระเมรุ ให้ช่วยในการตั้งโรงพยาบาลด้วย การสร้างโรงพยาบาลก็สำเร็จด้วยรับอุดหนุน ในงานพระเมรุสมเด็จฯ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ เพราะเหตุนั้นเมื่อสร้างสถานที่และวางระเบียบการสำเร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทรงทำพิธีเปิดโรงพยาบาลเมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๑ จึงพระราชทานนามโรงพยาบาลว่า "ศิริราชพยาบาล" คนทั้งหลายชอบเรียกกันตามสะดวกปากกว่า "โรงพยาบาลศิริราช" แต่นั้นมา เมื่อเปิดโรงพยาบาลศิริราชแล้ว ก็โปรดให้รวมการพยาบาลตั้งขึ้นเป็นกรมหนึ่งใน พ.ศ.๒๔๓๑ นั้น เรียกว่า "กรมพยาบาล" ทรงพระกรุณาโปรดให้พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์เป็นตำแหน่งอธิบดี ส่วนกรรมการเมื่อได้จัดการสำเร็จตามรับสั่งแล้ว ก็เลิกในคราวนั้นด้วย

(๖)

เมื่อวันสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงทำพิธีเปิดโรงศิริราชพยาบาล กรรมการเชิญผู้คนไปมาก พอคนเห็นว่าตั้งโรงพยาบาลได้สำเร็จก็พากันเลื่อมใส เพราะการบรรเทาทุกข์เพื่อนมนุษย์ ย่อมถือว่าเป็นกุศลกรรมทุกศาสนา แต่นั้นมาคนทั้งหลายไม่เลือกว่าชาติใด หรือศาสนาใด ก็มีแก่ใจช่วยโรงพยาบาลด้วยประการต่าง ๆ ยกตัวอย่างดังเช่นเมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๗ (พ.ศ. ๒๔๓๐) มีการฉลองรัชกาลสมเด็จพระบรมราชินีนาถวิกตอเรียครบ ๕๐ ปี พวกอังกฤษที่อยู่ในกรุงเทพฯ ประสงค์จะสร้างสิ่งอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติ เขาปรึกษากันเห็นว่าควรจะช่วยสร้างสิ่งอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติ เขาปรึกษากันเห็นว่าควรจะช่วยสร้างโรงพยาบาลที่รัฐบาลตั้งขึ้นใหม่จึงเรี่ยรายเข้าทุนกันส่งเงินมายังกรมพยาบาล ขอให้สร้างตึกรับคนไข้ขึ้นในโรงพยาบาลศิริราชหลังหนึ่ง จึงได้สร้างตึก "วิกตอเรีย" เป็นตึกหลังแรกมีขึ้นในโรงพยาบาลนั้นต่อมาในปีนั้นเอง เจ้าภาพงานพระศพพระอัครชายาเธอ พระองค์

เจ้าเสาวภาคนารีรัตน์ ทรงศรัทธาบริจาคทรัพย์ช่วยสร้างตึกรับคนไข้ขึ้นอีกหลังหนึ่ง ขนานนามว่า "ตึกเสาวภาคนารีรัตน์" เรียกโดยย่อว่า "ตึกเสาวภาค" เริ่มมีตึกขึ้นเป็น ๒ หลัง และยังมีผู้บริจาคทรัพย์สินพอสร้างเรือนไม้สำหรับคนไข้ได้อีกหลายหลัง ผู้ที่เกื้อกูลในการอื่นก็ยังมีต่อมาเนืองนิจ เลยเกิดประเพณีถือกันว่าโรงพยาบาลเป็นที่ทำบุญแห่งหนึ่ง

เมื่อพระองค์ศรี ฯ ทรงเห็นว่าโรงพยาบาลศิริราชจะเจริญต่อไปได้มั่นคงแล้ว ก็ทรงพระดำริขยายการกรมพยาบาลต่อออกไป การที่จัดต่างกันเป็น ๓ อย่าง คือปลูกฝีดาษให้เป็นทานแก่ประชาชนอย่างหนึ่ง ตั้งโรงพยาบาลเพิ่มขึ้นที่อื่นอย่างหนึ่ง ตั้งโรงเรียนสอนวิชาแพทย์อย่างหนึ่ง ดังจะพรรณนาเป็นอย่าง ๆ ต่อไปนี้

(๗)

การปลูกฝีดาษนั้น มีเรื่องตำนานปรากฏมาแต่ก่อนว่าดอกเตอร์บรัดเล มัชชันเนรีอเมริกัน เป็นผู้นำวิชาปลูกฝีเข้ามาสู่เมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๓ เดิมสั่งพันธุ์หนองฝีที่ทำสำหรับปลูกแต่ประเทศอเมริกา ก็ในสมัยนั้นการคมนาคมระหว่างประเทศยังใช้เรือใบไปมา กว่าจะถึงกันนานวันมาก เมื่อได้พันธุ์หนองมาไม่แน่ใจว่าจะยังใช้ได้หรือไม่ กล่าวกันว่าหมอบรัดเลลองปลูกฝีลูกของตนเองก่อน เมื่อฝีขึ้นได้ดังประสงค์จึงเอาหนองฝีจากแผลลูกปลูกที่คนอื่นต่อ ๆ กันไป แต่ปลูกเพียงในฤดูหนาวซึ่งอากาศเย็นเหมาะแก่การปลูกฝียิ่งกว่าฤดูอื่น แล้วต้องรอพันธุ์หนองฝีที่จะมาจากอเมริกาคราวหน้าต่อไป แต่การที่หมอบรัดเลปลูกฝีดาษมีคนเชื่อถือมาแต่แรก แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ ก็ทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นประโยชน์ ถึงโปรดให้หมอหลวงไปหัดปลูกฝีต่อหมอบรัดเล แล้วพระราชทานบำเหน็จแก่หมอบรัดเลเป็นเงินตรา ๕ ชั่ง และโปรดให้พิมพ์หมายประกาศเป็นใบปลิว ๑๐,๐๐๐ ฉบับ แจกจ่ายชวนชาวพระนคร

ให้ปลูกฝี หมอบรัดเลเขียนไว้ในจดหมายเหตุว่า รัฐบาลไทยใช้การพิมพ์หนังสือเป็นที่แรกในครั้งนั้น

กรมพยาบาลปลูกฝีก็ยังต้องใช้วิธีเก่าเช่นพรรณนามาคือสั่งพันธุ์หนองสำหรับปลูกฝีมาแต่ยุโรป ส่งมาทางไปรษณีย์ถึงเมืองไทยได้ในราว ๒ เดือน เร็วกว่ามาจากอเมริกา ใช้โรงพยาบาลศิริราชเป็นสถานีรับปลูกฝี เมื่อปลูกฝีขึ้นแล้ว เลือกดูเด็กที่มีกำลังแข็งแรง จ้างแม่ให้เลี้ยงเด็กนั้นอยู่ที่โรงพยาบาลจนกว่าแผลจะแห้งคราวละสองสามคน เอาหนองฝีที่แผลเด็กเป็นพันธุ์ปลูกให้คนอื่นต่อไปจนสิ้นฤดูปลูกฝี แต่ผู้ใดจะให้หมอโรงพยาบาลไปปลูกฝีที่บ้านเรือนของตนเอง ด้วยพันธุ์หนองต่างประเทศก็รับปลูก แต่เรียกค่าปลูกเหมือนเช่นหมอเชลยศักดิ์อื่น ๆ ตั้งแต่กรมพยาบาลรับปลูกฝีก็มีคนนิยมมากมาแต่แรก เพราะราษฎรอาจจะไปปลูกได้โดยง่าย ผู้มีทรัพย์ก็ชอบให้หมอโรงพยาบาลไปปลูกฝี เพราะเห็นเป็นผู้ชำนาญและเชื่อว่าได้พันธุ์หนองฝีที่ดีไว้ใจได้

(๘)

เรื่องตั้งโรงพยาบาลที่อื่นต่อออกไปนั้น ก็อยู่ในวงความคิดของกรรมการมาแต่เดิม แต่เมื่อตั้งกรมพยาบาลแล้วมีเหตุอย่างหนึ่ง เตือนให้รีบจัดด้วยมีผู้ขอส่งคนเสียจริตให้โรงพยาบาลรักษาเนือง ๆ จะรับรักษาในโรงพยาบาลศิริราชก็ไม่ได้ จะบอกปัดไม่รับรักษาคนเสียจริตก็เห็นขัดกับหน้าที่กรมพยาบาล จึงคิดจะตั้งโรงพยาบาลต่อออกไปที่อื่นพร้อมกับตั้งโรงพยาบาลรักษาคนเสียจริต การที่ตั้งโรงพยาบาลเพิ่มเติม ไม่ยากเหมือนเมื่อตั้งโรงพยาบาลศิริราช เพราะได้ตั้งแบบแผนการในโรงพยาบาลแล้วหมอและพนักงานก็มีอยู่ในโรงพยาบาลศิริราชพอที่จะแบ่งไปประจำโรงพยาบาลอื่นได้ ความลำบากมีอยู่แต่เงินทุนไม่มีพอจะปลูกสร้างเป็นโรงพยาบาลขึ้นใหม่ จึงกราบทูลขอบ้านที่ตกเป็นของหลวง เช่นบ้านเจ้าภาษีนายอากรตีใช้หนี้

หลวงเป็นต้น มาแก้ไขเป็นโรงพยาบาล โรงพยาบาลที่ตั้งเพิ่มขึ้นครั้งนั้น ๕ แห่ง คือ

ได้ตึกบ้านพระยาภักดีพัทรากร (เจ้าสัวเกงชัว) ที่ปากคลองสาน ตั้งเป็นโรงพยาบาลคนเสียจริตแห่งหนึ่ง

ได้ตึกบ้านอากรตา ที่ริมคลองคูพระนครตรงหน้าวังบูรพาภิรมย์ ตั้งเป็นโรงพยาบาลสามัญ เรียกว่า "โรงพยาบาลบูรพา" แห่งหนึ่ง

ได้บ้านหลวงที่ปากถนนสีลมต่อกับถนนเจริญกรุง ซึ่งหมอเฮส์ได้รับอนุญาตใช้เป็นที่รักษาพยาบาลฝรั่งอย่าง Nursing Home โอนมาเป็นของกรมพยาบาลแห่งหนึ่ง

สร้างโรงพยาบาลใหม่ที่ปากถนนหลวง ตรงกับวัดเทพศิรินทราวาส ด้วยใช้เรือนไม้สองชั้นของพระราชทานครั้งพระเมรุสมเด็จเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์เป็นที่ว่าการและปลูกเรือนไม้รับคนไข้เช่นเดียวกับโรงพยาบาลศิริราชแห่งหนึ่ง เรียกว่า "โรงพยาบาลเทพศิรินทร์" แห่งหนึ่ง

ถึงตอนนี้ คนทั้งหลายเห็นคุณของโรงพยาบาลแล้วพอเปิดโรงพยาบาลที่ไหน ก็มีคนไข้ไปให้รักษา ไม่ต้องขวนขวายหาคนไข้เหมือนแต่แรก

(๙)

การตั้งโรงเรียนสอนวิชาแพทย์นั้น เดิมมีความประสงค์สองอย่าง คือจะหาหมอสำหรับประจำโรงพยาบาลต่อไป มิให้ต้องลำบากเหมือนเมื่อแรกตั้งโรงพยาบาล ดังพรรณนามาแล้วอย่างหนึ่ง ด้วยเห็นว่าหมอไทยแต่ก่อนมาเรียนรักษาโรคแต่ด้วยวิธีใช้ยา ไม่ได้เรียนวิธีรักษาด้วยการผ่าตัด (Surgery) จะเพิ่มวิชานั้นแก่หมอไทย จึงให้สร้างตึก ตั้งโรงเรียนขึ้นที่ริมแม่น้ำหน้าโรงพยาบาลศิริราช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ รับนักเรียนที่สมัครจะเรียนวิชาแพทย์ ให้เรียนวิชารักษาไข้และใช้ยาไทยที่ในโรงพยาบาลศิริราช

ให้ดอกเตอร์ยอซ แมกฟาแลนด์ หมออเมริกัน (ภายหลังได้เป็นที่พระอาจวิทยาคม) ซึ่งสามารถสอนด้วยภาษาไทยได้เป็นครูสอนวิธีตัดผ่าและยาฝรั่ง แต่โรงเรียนนั้นยังไม่เห็นผลในสมัยของพระองค์ศรีฯ และสมัยเมื่อข้าพเจ้ารับราชการ ต่อมาจน พ.ศ. ๒๔๓๖ ในสมัยเมื่อกรมพยาบาลขึ้นอยู่ในเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ นักเรียนจึงมีความรู้จบหลักสูตร สอบวิชาได้ประกาศนียบัตร เรียกกันว่า "หมอประกาศนียบัตร" เป็นครั้งแรกมี ๙ คน บางคนกรมพยาบาลให้เป็นหมอประจำโรงพยาบาล นอกจากนั้นไปเที่ยวรับรักษาไข้เจ็บ เป็นหมอเชลยศักดิ์โดยลำพังตน

แต่ผลของโรงเรียนวิชาแพทย์ในชั้นแรก ไม่เป็นประโยชน์ได้ดังหวัง เพราะคนทั้งหลายยังเชื่อถือแต่หมอที่เป็นลูกศิษย์ของหมอมีชื่อเสียงอยู่อย่างเดิม หมอประกาศนียบัตรเที่ยวรักษาไข้เจ็บหาผลประโยชน์ไม่พอเลี้ยงชีพ ต้องไปหาการงานอื่นทำช่วยเลี้ยงตัว บางคนถึงทิ้งวิชาแพทย์ไปหาเลี้ยงชีพด้วยการอย่างอื่นก็มี เลยเป็นผลร้ายไปถึงโรงเรียน ด้วยมีคนสมัครเป็นนักเรียนแพทย์น้อยลงกว่าแต่ก่อน โรงเรียนแพทย์มาพ้นความลำบากได้ เมื่อกระทรวงมหาดไทยมีเหตุดังจะเล่าในนิทานเรื่องอนามัย เลือกเอาแต่หมอประกาศนียบัตร ตั้งเป็นแพทย์ประจำหัวเมือง และต่อมาเมื่อกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชทรงจัดการทหารบก ก็เลือกเอาแต่หมอประกาศนียบัตรตั้งเป็นแพทย์ทหาร เพราะรู้วิชาตัดผ่ารักษาแผลอาวุธ แต่นั้นคนก็สมัครเรียนวิชาแพทย์มากขึ้น โรงเรียนแพทย์จึงกลับรุ่งเรืองเป็นลำดับมา จนกลายเป็นราชแพทยาลัย

(๑๐)

ได้กล่าวมาข้างต้นว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกรรมการ ๙ คน ให้จัดการตั้งโรงพยาบาล และกรรมการได้สมมติให้พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์กับตัวข้าพเจ้าเป็นผู้ทำการด้วยกัน ๒ คน ตัวข้าพเจ้าเป็นพนักงานก่อสร้าง อันเป็นงานชั่วคราวไม่ยากลำบากอันใด พอสร้างโรงพยาบาล

สำเร็จก็เสร็จธุระของข้าพเจ้า แต่พระองค์ศรี ฯ เป็นพนักงานจัดการภายในโรงพยาบาล อันเป็นงานประจำมีความลำบากมาแต่แรก ตั้งแต่หาหมอและหาคนไข้เป็นต้นดังพรรณนามาแล้ว เมื่อตั้งโรงพยาบาลขึ้นแล้ว งานในหน้าที่ของพระองค์ศรี ฯ ก็ยิ่งมีมากขึ้นเป็นลำดับมา พระองค์ศรี ฯ ทรงสามารถจัดภายในโรงพยาบาล ให้เจริญมาจนตั้งโรงพยาบาลได้สำเร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เธอเป็นอธิบดีกรมพยาบาลแต่แรกตั้งกรมนั้น

แต่พระองค์ศรี ฯ มีหน้าที่ราชการอย่างอื่นอีก คือเป็นอธิบดีอำนวยการหนังสือพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาอย่างหนึ่ง และเป็นตำแหน่งราชเลขานุการในพระองค์ด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง มาตั้งแต่เมื่อก่อนเป็นกรรมการตั้งโรงพยาบาล หน้าที่ราชเลขานุการในพระองค์ ต้องเข้าไปเขียนร่างพระราชหัตถเลขาและพระราชนิพนธ์ตามตรัสบอกเสมอทุกคืน ครั้นมาเป็นอธิบดีกรมพยาบาล เวลาเช้าเธอต้องเสด็จไปทำการที่โรงพยาบาล ถึงกลางวันต้องเสด็จไปยังสำนักงานหนังสือราชกิจจานุเบกษา เวลาค่ำยังต้องเข้าไปเขียนร่างรับสั่งทุกคืน ส่วนพระองค์ของพระองค์ศรี ฯ นั้น แม้เวลาปรกติก็แบบบางอยู่แล้ว เมื่อมาต้องทำงานหนักขึ้นและเวลาที่จะผ่อนพักบำรุงพระองค์น้อยลงกว่าแต่ก่อน ในไม่ช้าเท่าใดพระอนามัยก็ทรุดโทรมลง พอข้าพเจ้าสังเกตเห็นก็ได้เคยทูลตักเตือนแต่แรก ว่าเธอทำราชการเกินพระกำลังนัก ควรจะคิดแบ่งเบาถวายเวนคืนหน้าที่เขียนพระราชนิพนธ์ซึ่งผู้อื่นทำแทนได้ไม่ยาก เอาพระกำลังและเวลาไปทำการกรมพยาบาลถวายแต่อย่างเดียว เจ้าพี่เจ้าน้องพระองค์อื่นก็ทรงตักเตือนอย่างนั้น แต่เธอไม่ฟัง ตรัสว่าถ้าพระเจ้าอยู่หัวยังทรงใช้อยู่ตราบใด เธอจะไม่ทิ้งพระเจ้าอยู่หัวด้วยเห็นแก่พระองค์เองเป็นอันขาด เธอฝืนพระกำลังทำราชการมาจนประชวรลง หมอตรวจก็ปรากฏว่าพระปัปผาสะพิการเป็นวัณโรคภายใน (น่าสงสัยว่าจะเริ่มเป็นมานานแล้ว มากำเริบขึ้นเมื่อต้องทำงานหนัก) สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงทราบก็ตกพระทัย ออกพระโอษฐ์ว่า “ไม่รู้เลยว่าใช้ศรีเกินกำลัง”

แต่ส่วนพระองค์ศรี ฯ เอง เวลานั้นตำหนักที่วังของเธอยังไม่ได้สร้างเธอยังประทับอยู่แพจอดที่บางยี่ขัน พอรู้พระองค์ว่าประชวรเป็นวัณโรค ก็ย้ายไปประทับรักษาพระองค์อยู่ที่ตึกเสาวภาคในโรงพยาบาลศิริราช ใครชวนให้ไปรักษาพระองค์ที่อื่นก็ไม่ยอม เธอเคยตรัสแก่ข้าพเจ้าว่าถ้ารักษาไม่หายก็อยากจะตายในโรงพยาบาล คิดดูก็ชอบกล ถ้าเป็นผู้อื่นก็เห็นจะไม่อยากไปอยู่ในที่คนเจ็บคนตายเช่นโรงพยาบาล คงเป็นเพราะพระหฤทัยเธอรักโรงพยาบาล เปรียบเหมือนเช่นรักลูกที่เธอได้ให้เกิดและเลี้ยงมาเอง จึงไม่รังเกียจและถึงปลงพระหฤทัยอยากจะสิ้นพระชนม์ในโรงพยาบาลเช่นนั้น ก็ไม่มีใครขืนพระทัย แม้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จไปเยี่ยมที่โรงพยาบาล พระญาติและมิตรก็พากันไปช่วยรักษาพยาบาลไม่ขาดมาจนกระทั่งสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๓๒ พระชนมายุเพียง ๒๗ ปี ได้เป็นอธิบดีกรมพยาบาลอยู่ไม่ถึง ๒ ปี

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงสงสารจอมมารดาเหมซึ่งมีพระเจ้าลูกเธอแต่พระองค์ศรี ฯ พระองค์เดียว กับทั้งหม่อมเจ้าโอรสธิดาของพระองค์ศรี ฯ ซึ่งเป็นกำพร้าแต่ยังเล็กอยู่ทั้ง ๒ องค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งเจ้าจอมมารดาเหม ให้เป็นที่ท้าวสมศักดิ์ รับพระราชทานเบี้ยหวัดเป็นบำนาญ และโปรดให้รับหม่อมเจ้าหญิงสุรางค์ศรี ไปทรงชุบเลี้ยงที่ในพระบรมมหาราชวัง แต่หม่อมเจ้าชายปิยสรรพางค์นั้น กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงรับไปเลี้ยงตามที่ได้สัญญาไว้กับพระองค์ศรี ฯ จนเจริญพระชนม์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงโปรดส่งให้ไปศึกษาในยุโรป เมื่อพระองค์ศรีฯสิ้นพระชนม์ แม้คนทั้งหลายอื่นภายนอกตลอดจนคนไข้ที่เคยไปรักษาตัวที่โรงพยาบาล บรรดาได้เคยรู้พระคุณวุฒิมาแต่ก่อนก็พากันเสียดายทั่วไปไม่เลือกหน้า

มีเรื่องเนื่องกับพระประวัติของพระองค์ศรี ฯ อยู่เรื่องหนึ่ง ในเวลานี้ดูเหมือนจะรู้อยู่แต่ตัวข้าพเจ้าคนเดียว ด้วยเป็นเรื่องเนื่องในเรื่องประวัติของข้าพเจ้าด้วย จะเขียนลงไว้มิให้สูญไปเสีย ประเพณีแต่ก่อนเมื่อพระเจ้า-

อยู่หัวจะทรงตั้งเจ้านายพระองค์ใดให้เป็นกรมอาลักษณ์เป็นพนักงานคิดนามกรม เมื่อครั้งตัวข้าพเจ้าจะรับกรม พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เห็นว่าข้าพเจ้ารับราชการทหาร จึงคิดนามกรมว่ากรมหมื่นจตุรงครังสฤษฎ์ นามหนึ่งว่ากรมหมื่นดำรงราชานุภาพ นามหนึ่งถวายทรงเลือกสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดนามหลัง แต่ทรงปรารภถึงคำ "ภาพ" ที่ลงท้ายว่าเมื่อถึงนามกรมของพระองค์ศรี ฯ ซึ่งเป็นเจ้าน้องต่อตัวข้าพเจ้าจะหาคำรับสัมผัสให้คล้องกันได้ยาก พระยาสุนทร ฯ กราบทูลรับประกันว่าจะหาให้ได้ จึงทรงรับข้าพเจ้าเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระยาศรีสุนทร ฯ กราบทูลรับแล้วไม่นอนใจ คิดนามกรมสำหรับพระองค์ศรี ฯ ขึ้นสำรองไว้ว่า "กรมหมื่นศุภกาพย์กวีการ" เพราะเธอทรงชำนิชำนาญการบทกลอนภาษาไทย แต่ลักษณะพิธีรับกรมในสมัยนั้น พระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานพระสุพรรณบัตรที่วังเจ้านาย คือต้องสร้างวังก่อนแล้วจึงรับกรม พระองค์ศรีฯ ด่วนสิ้นพระชนม์เสียแต่ยังไม่ได้สร้างวัง จึงมิได้เป็นกรม นามกรมที่พระยาศรีสุนทรโวหารคิดไว้ก็เลยสูญ เมื่อโปรดให้พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต เจ้าน้องถัดพระองค์ศรี ฯ ไป รับกรม พระยาศรีสุนทรโวหารคิดพระนามใหม่ว่า "กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา" ก็สัมผัสคำ "ภาพ" ได้ไม่ขัดข้อง

(๑๑)

เมื่อพระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์สิ้นพระชนม์ ประจวบกับเวลาตั้งกระทรวงธรรมการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้รวมกรมพยาบาลเข้าเป็นส่วนหนึ่งในกระทรวงธรรมการ ซึ่งตัวข้าพเจ้าเป็นอธิบดี ข้าพเจ้าจึงได้ว่ากรมพยาบาลต่อพระองค์ศรี ฯ มา แต่ผิดกันเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่งด้วย ข้าพเจ้าต้องบังคับบัญชาการกรมต่าง ๆ ซึ่งรวมอยู่ในกระทรวงธรรมการ ไม่มีเวลาจะไปดูแลกรมพยาบาลได้มาก เหมือนพระองค์ศรี ฯ จึงต้องกราบทูลขอให้พระยาไกรโกษา (เทศ) เป็นอธิบดีผู้รักษาการกรมพยาบาล

ตัวข้าพเจ้าเป็นแต่ผู้คิดการต่าง ๆ ที่จะให้จัด และไปจัดการงานเองเป็นครั้งคราวเช่นไปตามโรงพยาบาลทุกแห่งสัปดาห์ละครั้งหนึ่งเป็นต้น การกรมพยาบาลที่จัดในสมัยเมื่อขึ้นอยู่กับข้าพเจ้าก็ล้วนแต่จัดการต่าง ๆ ที่พระองค์ศรี ฯ ได้ทรงเริ่มจัดไว้ให้สำเร็จไปทุกอย่าง มีการจัดขึ้นใหม่ในสมัยของข้าพเจ้าแต่เรื่องวิธีพยาบาลคนคลอดลูกดังจะพรรณนาต่อไป

(๑๒)

เมื่อจะเล่าถึงเรื่องแก้วิธีพยาบาลคนคลอดลูก จะต้องกล่าวถึงวิธีพยาบาลอย่างเดิมเสียก่อน ธรรมดาการคลอดลูกย่อมเสี่ยงภัยแก่ชีวิตทั้งแม่และลูกที่คลอดใหม่ จึงต้องพยาบาลด้วยระมัดระวังมาก มนุษย์ต่างชาติต่างมีวิธีพยาบาลการคลอดลูก ที่เชื่อว่าจะปลอดภัยได้ดีกว่าอย่างอื่นและใช้วิธีที่ตนเชื่อถือสืบกันมา ไม่พอใจเปลี่ยนแปลงเพราะเกรงคนกลางจะเป็นอันตราย ก็วิธีพยาบาลคนคลอดลูกที่ไทยเราใช้กันมาแต่โบราณนั้น ให้หญิงที่คลอดลูกนุ่งผ้าขัดเตี่ยวนอนบนกระดานแผ่นหนึ่งเรียกว่า “กระดานอยู่ไฟ” มีเตาสุมไฟไว้ข้างกระดานนั้น ให้ส่งความร้อนกว่าอากาศปรกติถึงผิวหนังคนคลอดลูกอยู่เสมอตลอดเวลาราว ๑๕ วันและให้กินยาทายาไปด้วยกัน ต่อเมื่อสิ้นเขตต์ “อยู่ไฟ” แล้วจึงลงจากกระดานไฟอยู่กับเรือนเหมือนแต่ก่อน ไทยเราโดยเฉพาะพวกผู้หญิงแต่ก่อนมาเชื่อคุณของการอยู่ไฟมั่นคง ถึงชอบยกเป็นเหตุอ้างเมื่อเห็นผู้หญิงคนใดคลอดลูกแล้วร่างกายทรุดโทรมว่าเป็นเพราะ “อยู่ไฟไม่ได้” ถ้าอ้วนท้วนผิวพรรณผ่องใส ก็ชมว่า “เพราะอยู่ไฟได้” เลยเป็นปัจจัยให้ตัวผู้หญิงที่ยังไม่เคยคลอดลูกเชื่อว่าอยู่ไฟเป็นการป้องกันอันตรายและให้คุณแก่ตนเมื่อภายหลังแม้ไม่สบายก็ไม่รังเกียจ แต่ที่จริงการอยู่ไฟถึงจะเป็นคุณหรือไม่ให้โทษ ก็แต่เฉพาะคนที่ไม่มีอาการจับไข้ ถ้ามีพิษไข้อยู่ในตัวไอไฟกลับให้โทษ ขืนอยู่ก็อาจจะเป็นอันตราย แต่วิธีพยาบาลอย่างเดิม ถ้าคนคลอดลูกเป็นไข้ก็เป็นแต่ลดไอไฟให้น้อยลงหากล้า

เลิกอยู่ไฟไม่ จึงมีเหตุถึงตายด้วยอยู่ไฟบ่อย ๆ

ที่นี้จะเล่าถึงมูลเหตุที่เปลี่ยนวิธีพยาบาลคนคลอดลูก กรมหมื่นปราบปรปักษ์เคยตรัสเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าเมื่อท่านยังเป็นหม่อมเจ้า มีบุตรคนแรก (คือเจ้าพระยาพระเสด็จ) หม่อมเปี่ยมมารดาเป็นไข้ทุรนทุรายทนความร้อนไม่ได้ แต่พวกผู้ใหญ่ที่พยาบาลบังคับ ขืนให้อยู่ไฟจนหม่อมเปี่ยมตาย ท่านก็ทรงปฏิญาณแต่นั้นมาว่าถ้ามีลูกอีก จะไม่ให้หม่อมอยู่ไฟเป็นอันขาด ต่อมาเมื่อท่านจะมีลูกอีกประจวบเวลาหมอเคาแวนเข้ามารับราชการเป็นแพทย์ประจำองค์พระเจ้าอยู่หัว จึงให้หมอเคาแวนเป็นผู้ผดุงครรภ์และพยาบาลตามแบบอย่างฝรั่ง ก็ปลอดภัยสบายดี แต่นั้นมาท่านจึงใช้แบบฝรั่งทั้งหม่อมและบุตรธิดาของท่านก็อยู่เป็นสุขไม่มีใครเป็นอันตราย ผู้อื่นนอกจากกรมหมื่นปราบ ฯ ก็เลื่อมใสวิธีพยาบาลคนคลอดลูกตามแบบฝรั่งก็น่าจะมี แต่คงเป็นเพราะพวกผู้หญิงในครัวเรือนไม่ยอมเลิกอยู่ไฟ และไม่มีเหตุบังคับเหมือนกรมหมื่นปราบ ฯ กรมหมื่นปราบฯ จึงเป็นผู้เลิกการอยู่ไฟใช้วิธีพยาบาลคนคลอดลูกตามแบบฝรั่งก่อนผู้อื่น กรมหมื่นปราบ ฯ เป็นผู้ภักดีอุปฐากสนองพระคุณสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีอยู่เสมอ ได้ยินว่าเมื่อครั้งประสูติสมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธมีพระอาการเป็นไข้ กรมหมื่นปราบฯ กราบทูลชี้แจงแสดงคุณของวิธีพยาบาลอย่างฝรั่ง สมเด็จพระบรมราชินีทรงเลื่อมใส ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเลิกผทมเพลิง ให้หมอเคาแวนพยาบาล ตามแบบฝรั่งก็ทรงสมบูรณ์พูลสุข ตระหนักพระราชหฤทัยว่าดีกว่าอยู่ไฟอย่างเดิม แต่นั้นก็เริ่มเลิกวิธีอยู่ไฟที่ในพระบรมมหาราชวังและพวกผู้ดีมีบรรดาศักดิ์ข้างนอกวังก็เอาอย่างตามเสด็จสมเด็จพระบรมราชินีมีมากขึ้นเป็นลำดับมา ข้าพเจ้าจึงคิดจะใช้วิธีพยาบาลอย่างฝรั่งในโรงพยาบาลขยายประโยชน์ต่อลงไปถึงราษฎร แต่ในเวลานั้นผู้หญิงไปคลอดลูกในโรงพยาบาลยังมีน้อยและร้องขอให้ใช้วิธีพยาบาลอย่างเดิม เช่นให้วงสายสิญจน์แขวนยันต์รอบห้องที่อยู่และให้อยู่ไฟเป็นต้น ชี้แจงชักชวนให้ใช้วิธีอย่างใหม่

ก็ไม่มีใครยอม จึงเกิดขัดข้องเพราะถ้าขืนใจก็คงไม่มีใครไปคลอดลูกที่โรงพยาบาล เมื่อความขัดข้องนั้นทราบถึงสมเด็จพระบรมราชินี ทรงรับช่วยด้วยโปรดประทานอนุญาตให้กรมพยาบาลอ้างกระแสรับสั่งชี้แจงแก่คนที่จะคลอดลูกในโรงพยาบาล ว่าพระองค์เองได้เคยผทมเพลิงมาแต่ก่อน แล้วมาเปลี่ยนใช้วิธีพยาบาลอย่างใหม่ ทรงสบายกว่าอยู่ไฟอย่างแต่ก่อนมาก มีพระราชประสงค์จะให้ราษฎรได้ความสุขด้วย จึงทรงแนะนำให้ทำตามอย่างพระองค์ อย่าให้กลัวเลยหามีอันตรายไม่ ถ้าใครทำตามที่ทรงชักชวนจะพระราชทานเงินทำขวัญลูกที่คลอดใหม่คนละ ๔ บาท พอมีกระแสรับสั่งของสมเด็จพระบรมราชินีอย่างนั้น ก็เริ่มมีคนสมัครให้พยาบาลคลอดลูกตามวิธีใหม่ ในชั้นแรกหมอเคาแวนไปดูแลคนไข้เอง แล้วฝึกหัดหมอกับคนพยาบาลมาจนชำนาญแต่กระนั้นคนสมัครให้พยาบาลอย่างใหม่ก็ยังมีน้อย ในห้องเดียวกันมีทั้งคนคลอดลูกที่อยู่ไฟและไม่อยู่ไฟปนกันมาอีกหลายเดือน ต่อเมื่อเห็นกันว่าคนที่ไม่อยู่ไฟไม่ล้มตายกลับสบายกว่าคนอยู่ไฟ ทั้งได้เงินทำขวัญลูกด้วย จำนวนคนที่ขออยู่ไฟก็น้อยลงจนเกือบไม่มี กรมพยาบาลจึงสามารถตั้งข้อบังคับ ให้คนคลอดลูกในโรงพยาบาลแต่คนที่สมัครไม่อยู่ไฟ เลิกประเพณีอยู่ไฟในโรงพยาบาลแต่นั้นมา

ข้าพเจ้าได้ว่าการกรมพยาบาลอยู่ ๒ ปี พอถึงพ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงพระกรุณา โปรดให้ข้าพเจ้าย้ายจากกระทรวงธรรมการไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็สิ้นเกี่ยวข้องกับกรมพยาบาลเพียงนั้น

พระพุทธรูปในถ้ำอชันตา แสดงปางให้พรแก่ผู้ศรัทธา ซึ่งเป็นปางที่พบเห็นได้ทั่วไป

นิทานที่ ๑๓

เรื่องอนามัย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว ต่อมาโปรดให้โอนราชการพลเรือนตามหัวเมือง ซึ่งแต่ก่อนแยกขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยกลาโหม กรมท่า มารวมขึ้นกระทรวงมหาดไทยแต่กระทรวงเดียว และหัวเมืองให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล จัดการปกครองท้องที่เป็นระเบียบเรียบร้อย แล้วทรงพระราชปรารภว่ากระทรวงเสนาบดีอื่น ๆ กำลังจัดระเบียบการกระทรวงที่ในกรุงเทพ ฯ ยังไม่สามารถจะจัดการแผนกกระทรวงนั้น ๆ ออกไปถึงหัวเมืองได้ แต่ทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่ควรจะรอการทำนุบำรุงหัวเมืองไว้ จนกว่ากระทรวงการแผนกนั้น ๆ จะสามารถออกไปจัดการได้เอง จึงดำรัสสั่งว่าการทำนุบำรุงอย่างใดซึ่งควรจะจัดตามหัวเมืองได้ ให้กระทรวงมหาดไทยลงมือจัดการตามนั้นไปทีเดียวอันนี้เป็นเหตุให้หน้าที่จัดการบำรุงอนามัยตามหัวเมืองมาตกอยู่ในกระทรวงมหาดไทย เพราะกรมพยาบาลในกระทรวงธรรมการเพิ่งตั้งขึ้นใหม่ ดังได้เล่าไว้ในนิทานเรื่องตั้งโรงพยาบาล ยังไม่สามารถจะขยาย

การออกไปถึงหัวเมืองได้

ตามประเพณีที่จัดขึ้นใหม่ในกระทรวงมหาดไทย มีการประชุมสมุหเทศาภิบาลในกรุงเทพฯทุกปี จึงปรึกษาจัดการอนามัยตามหัวเมืองในที่ประชุมนั้น มีความเห็นว่าจะจัดการอย่างในกรุงเทพฯไม่ได้ เพราะหัวเมืองไม่มีทุน และไม่มีคนจะใช้มากเหมือนอย่างในกรุงเทพฯ จะต้องคิดหาทางอย่างอื่น และทางที่จะจัดนั้น เห็นว่าควรเอาลักษณะการตามที่เป็นอยู่ตามหัวเมืองแล้วตั้งเป็นหลัก คิดแก้ไขให้ดียิ่งขึ้นโดยลำดับไป ก็ลักษณะการอนามัยที่เป็นอยู่ตามหัวเมืองทั้งปวงนั้น ถ้าพิจารณาแยกกันก็มี ๓ อย่าง ดังนี้ คือ

อย่างที่ หนึ่ง คือยาสำหรับรักษาไข้เจ็บ เป็นของมีใช้อยู่ในพื้นเมืองแล้ว ความบกพร่องในเรื่องยาอยู่ที่ไม่รู้จักหรือไม่มียาดีกว่าที่จะใช้เป็นสำคัญ

อย่างที่ สอง คือความรู้ที่จะใช้ยาและรักษาพยาบาลไข้เจ็บก็รู้กันแพร่หลายอยู่แล้ว ใครรู้มากก็เรียกว่า "หมอ" มีอยู่ทั่วไปในพื้นเมือง ความบกพร่องในเรื่องใช้ยาและรักษาพยาบาลไข้เจ็บ อยู่ที่หมอมีความรู้น้อย เพราะไม่ได้เรียนตำรับตำรา อาศัยแต่ความคุ้นเคยเป็นสำคัญ ใครเคยรักษาไข้มากก็รู้มาก ใครเคยรักษาไข้น้อยก็มีความรู้น้อย ถึงกระนั้นก็ยังสามารถรักษาไข้ที่ไม่เหลือความรู้ให้หายได้

อย่างที่ สาม คือธรรมดาคนเจ็บไข้ย่อมกลัวภัยแก่ชีวิตของตน เพราะฉะนั้น ถ้าเชื่อว่าใครจะช่วยชีวิตได้ก็ให้คนนั้นมารักษา ถึงผู้อื่นจะบอกว่าหมอคนไหนดีหรือยาขนานไหนดี ถ้าตัวคนไข้ หรือผู้ปกครองเช่นพ่อแม่ของคนไข้ไม่เชื่อถือ ก็ไม่ยอมกินยาของหมอคนนั้น จะบังคับขืนใจไม่ได้

เมื่อความจริงเป็นอยู่ดังกล่าวมา จึงเห็นว่าการบำรุงอนามัยควรจะอนุโลมต่อลักษณะที่เป็นอยู่จึงจะสำเร็จประโยชน์กระทรวงมหาดไทยกับเทศาภิบาล จึงจัดการบำรุงอนามัยตามหัวเมืองโดยทางที่กล่าวมาเป็นหลายอย่าง ดังจะพรรณนาต่อไป

ตั้งหมอตำบล

เรื่องตั้งหมอตำบล เป็นความคิดของเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกเห็นว่าควรอาศัยพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ซึ่งกำหนด ๑๐ บ้านเป็นหมู่บ้าน ๑ ให้ราษฎรเลือกกันเป็นผู้ใหญ่บ้านหมู่ละคน รวม ๑๐ หมู่บ้านเป็นตำบล ๑ ให้พวกผู้ใหญ่บ้านเลือกเป็นกำนันนาย ตำบลคน ๑ นั้น ประกอบกับความคิดในเรื่องบำรุงอนามัย คือให้กำนันผู้ใหญ่บ้านเลือกหมอประจำตำบลนี้คน ๑ ซึ่งเห็นว่าดีกว่าเพื่อน แล้วรัฐบาลตั้งเป็นหมอประจำตำบลมีศักดิ์เท่ากับผู้ใหญ่บ้านสำหรับเป็นพนักงานในการอนามัยมีอยู่ทุกตำบล รัฐบาลอยากรู้อะไรในเรื่องอนามัยตำบลนั้นจะได้ไถ่ถามหรือจะชี้แจงอะไรในเรื่องอนามัยแก่ราษฎรก็จะได้ให้หมอตำบลเป็นผู้ชี้แจงต่อลงไป ตัวหมอที่ได้รับความยกย่องเช่นนั้น ราษฎรในตำบลก็คงมีความเชื่อถือให้รักษาไข้ได้ผลประโยชน์ขวัญข้าวค่ายามากขึ้น คงมีผู้สมัครรับตำแหน่งหมอตำบลไม่รังเกียจ ที่ประชุมเห็นชอบด้วย ให้จัดการดังว่ามาสำเร็จได้อย่างหนึ่ง จึงมีตำแหน่งหมอตำบลขึ้นแต่นั้นมา

ทำยาโอสถศาลา

ความคิดที่จะให้มียาดี สำหรับรักษาไข้เจ็บแพร่หลายไปถึงราษฎรตามหัวเมืองนั้น เห็นพร้อมกันในที่ประชุมว่าต้องมีพนักงานทำยาที่ในกรุงเทพ ฯ แล้วจ่ายออกไปตามหัวเมือง จึงมอบให้เป็นหน้าที่กระทรวงมหาดไทยคือเป็นหน้าที่ของตัวข้าพเจ้าจะต้องจัดการเรื่องนั้น คิดดูมีปัญหาที่จะต้องตัดสิน ๒ ข้อ คือ

ข้อ ๑ ว่าจะควรทำยารักษาโรคอะไรบ้าง ข้อนี้เห็นว่าที่จะทำยารักษาโรคทุกอย่างนั้นเป็นพ้นวิสัย จะต้องเลือกทำแต่ยาบางขนานสำหรับรักษาความเจ็บไข้ ซึ่งชาวเมืองมักเป็นกันชุกชุม เช่นยาแก้ไขจับ และแก้โรคบิด

เป็นต้น และต้องปรึกษาหมอให้เป็นผู้กะว่าควรจะทำยาแก้โรคอะไรบ้าง

ข้อ ๒ ว่ายาที่จะทำนั้นจะใช้ยาตามตำราฝรั่งดี หรือจะใช้ยาตามตำราไทยดี ในสมัยนั้นที่ในกรุงเทพฯ บุคคลพวกสมัยใหม่ แม้จนหมอที่รักษาไข้ด้วยยาไทย เชื่อคุณยาฝรั่งมีขึ้นมาก ข้าพเจ้าคิดเห็นว่ายาที่จะทำจ่ายไปตามหัวเมือง ทำยาฝรั่งดีกว่ายาไทยเพราะเหตุใด ข้าพเจ้าจะขอยืมคำอธิบายของนายชื่น พุทธิแพทย์ (พระยาดำรงแพทยาคุณ) กล่าวไว้ในหนังสือดุสิตสมิตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ มาลงไว้ในที่นี้ ให้เข้าใจชัดเจนดีกว่าอธิบายความเห็นของข้าพเจ้าเองซึ่งคิดขึ้นในสมัยนั้น

"แพทย์ยาไทย ใช้ยาที่เป็นพรรณไม้ตามพื้นเมืองมากกว่าอย่างอื่น รวมกันหลายอย่างทั้งกากด้วย และต้องกินเป็นจำนวนมาก ๆ นำเข้าร่างกายเฉพาะทางปากทางเดียวเท่านั้น ซึ่งกินเวลาอันนานตั้งชั่วโมง กว่ายานั้น จะออกฤทธิ์ ถ้าคนไข้ที่กินยาทางปากไม่ได้แล้ว ก็เป็นอันหมดหนทางที่จะให้ยารักษา

ส่วนแพทย์ฝรั่ง ใช้ยาที่เป็นโลหะธาตุมากกว่าที่เป็นพันธุ์ไม้ และใช้เฉพาะสิ่งที่ต้องการ คือหัวยาเท่านั้นไม่มีกากเลย ขนาดกินก็เป็นจำนวนน้อยและเก็บไว้ได้นานอาจให้ยาทางปากก็ได้ ทางทวารก็ได้ ทางผิวหนังก็ได้ ทางหลอดโลหิตก็ได้ซึ่งอาจจะทำให้ยาออกฤทธิ์ได้ภายในสองสามนาที คล้ายคนเดินทางโดยรถไฟและเครื่องบิน อาจถึงที่มุ่งหมายได้สมประสงค์ทันใจ"

นอกจากเห็นว่ายาฝรั่งรักษาโรคชงัดกว่ายาไทย โดยอธิบายดังกล่าวมา การทำยาสำหรับแจกจ่ายให้แพร่หลาย ทำยาฝรั่งสะดวกกว่าทำยาไทย ด้วยเพราะอาจจะทำเป็นยาเม็ดเล็ก ๆ บรรจุลงกลักหรือใส่ห่อส่งไปตามที่ต่าง ๆ ได้ง่าย และคนไข้กินเพียงเม็ดหนึ่งหรือสองเม็ดก็เห็นคุณ อีกประการหนึ่ง ยาไทยก็มีใช้กันในพื้นเมืองอยู่แล้ว แต่ยาฝรั่งเช่นยาควินินแก้ไข้จับเป็นต้น ตามหัวเมืองยังหายาก จึงตกลงว่าจะทำยาฝรั่ง

แต่ความลำบากยังมีอยู่อีกอย่างหนึ่ง ด้วยยาฝรั่ง แม้เป็นยารักษา

โรคอันเดียวกัน หมอต่างคนใช้วิธีผสมเครื่องยาต่างกัน หมอฝรั่งที่มารักษาไข้เจ็บอยู่ในเมืองไทยในเวลานั้น มีทั้งหมออังกฤษ ฝรั่งเศส อเมริกัน เยอรมัน และชาติอื่นก็มีอีก ถ้าปรึกษาแต่คนใดคนหนึ่ง คนอื่นก็อาจจะโต้แย้ง จึงเห็นว่าการที่จะทำยาของรัฐบาลดังกล่าวมา เป็นสาธารณะประโยชน์สำหรับบ้านเมือง ถ้าบอกบุญแก่หมอฝรั่งทุกคนขอให้ร่วมมือกันช่วยรัฐบาลในการนั้นได้ เห็นจะเป็นการดี ข้าพเจ้าลองทาบทามดู หมอฝรั่งก็รับจะช่วยด้วยยินดี จึงเชิญหมอฝรั่งทุกชาติมาประชุมพร้อมกันที่ศาลาลูกขุนกระทรวงมหาดไทยวันหนึ่ง ตัวข้าพเจ้านั่งเป็นนายกในที่ประชุมเอง บอกพวกหมอฝรั่งให้ทราบพระราชประสงค์ที่จะบำรุงอนามัยในบ้านเมือง และกระทรวงมหาดไทยอยากจะได้ตำรายาฝรั่งบางขนาน สำหรับรักษาไข้เจ็บที่ราษฎรมักเป็นกันชุกชุม ทำส่งไปจำหน่ายตามหัวเมือง จะขอให้หมอที่มาประชุมกันนั้นช่วยในการ ๒ อย่าง คือให้ปรึกษากันว่าควรทำยาแก้โรคอะไรบ้างเป็นยาสักกี่ขนานอย่างหนึ่ง เมื่อเห็นว่าควรจะทำยาสักกี่ขนานแล้ว ขอให้จดเรื่องยาและส่วนที่จะผสมยานั้น ๆ ให้ทุกขนาน อย่างหนึ่ง เขาจะรับช่วยได้หรือไม่ พวกหมอพร้อมกันรับจะช่วยทำให้ตามประสงค์ของรัฐบาล ข้าพเจ้าจึงให้เขาประชุมปรึกษากันโดยลำพังพวกหมอต่อไป เขาตกลงกันแนะนำให้รัฐบาลทำยาต่าง ๆ ๑๐ ขนาน (หรือ ๑๒ ขนาน จำไม่ได้แน่) และกำหนดเครื่องยา กับทั้งส่วนที่จะผสม Pres-cription ยานั้น ๆ ทุกขนานเขียนเป็นมติลงชื่อด้วยกันทุกคนเป็นสำคัญ ให้ตำรายานั้นเป็นสมบัติของรัฐบาล ข้าพเจ้ารับและขอบคุณเขาทุกคนแล้วก็เป็นอันสำเร็จกิจส่วนหาตำรายา ส่วนการที่จะทำยานั้น หมออะดัมสัน Hans Adamson (ภายหลังได้เป็นพระบำบัดสรรพโรค) เป็นเชื้อมอญ ไม่ใช่อเมริกัน มีแก่ใจรับทำให้ในชั้นแรก ณ สำนักงานของเขาที่สี่แยกเจริญกรุง จะเรียกราคาเพียงเท่าทุนและจะหัดคนที่จะผสมยาให้ด้วย จนกว่ากระทรวงมหาดไทยจะตั้งที่ทำยาเองต่างหากการเลือกและทำยาสำหรับส่งไปตามหัวเมือง ก็สำเร็จได้ด้วยประการฉะนี้

แต่ยังไม่สิ้นความลำบาก

ความลำบากยังมีในการที่จะให้คนนิยมใช้ยาที่ทำนั้นเพราะเป็นยาฝรั่ง ในสมัยนั้นผู้ที่เชื่อถือยาฝรั่งยังมีน้อย แม้ที่ในกรุงเทพ ฯ คนก็ยังรังเกียจยาฝรั่งอยู่แทบทั่วไป

มีเรื่องเล่ากันมาแต่ก่อนว่า เมื่อแรกยาควินินมีเข้ามาถึงเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทซึ่งรอบรู้วิชาแพทย์ไทย ทรงทดลองและเลื่อมใสก่อนผู้อื่นแต่ก็ไม่อาจใช้โดยเปิดเผย เมื่อข้าพเจ้าบวชเป็นสามเณรเคยได้ยินกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ตรัสว่า ยาเม็ดแก้ไข้ของกรมหลวงวงษาฯที่นับถือกันนั้น เมื่อผ่าออกดูมี "ยาขาวฝรั่ง" (คือยาควินิน) อยู่ข้างในทุกเม็ด ประหลาดที่การปลอมใช้ยาควินินยังเป็นอยู่ จนเมื่อข้าพเจ้าคิดทำยานั้น ข้าพเจ้าเคยถามหมอไทยที่มีชื่อเสียงคนหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้ารู้ว่าลอบใช้ยาควินิน ว่าไฉนจึงต้องทำเช่นนั้น แกกระซิบตอบตามตรงว่า "ยาควินินดีกว่ายาไทยแต่คนไข้ไม่ยอมกิน จะทำอย่างไร ก็ได้แต่ต้องปลอมให้กินเป็นยาไทย สุดแต่ให้ไข้หายเป็นประมาณ" ถ้ามีใครทูลถามกรมหลวงวงษา ฯ ก็เห็นจะตรัสตอบอย่างเดียวกัน

การที่กระทรวงมหาดไทยทำยาตามตำราฝรั่ง สำหรับจ่ายไปตามหัวเมือง จึงต้องคิดอุบายแก้ไขความรังเกียจ ด้วยให้เรียกชื่อยาที่ทำขึ้นใหม่ว่า "ยาโอสถศาลา" แต่ละขนานใส่กลักเล็กๆ กลักละ (ดูเหมือน) ๒๐ เม็ด พิมพ์หนังสือปิดข้างนอกกลักเอาแต่ชื่อโรคเรียก เช่นว่า "ยาแก้ไข้จับ, ยาแก้ลงท้อง, ยาแก้บิด" เป็นต้น ข้างในกลักมีกระดาษใบปลิวบอกวิธีที่จะใช้ยานั้น แล้วรวมกลักยาห่อเป็นชุด ๆ มีใบปลิวโฆษณาคุณของยาโอสถศาลาสอดไปด้วย ส่งไปให้หมอตำบลเป็นผู้จำหน่าย (ดูเหมือน) ราคากลักละ ๑๐ สตางค์ จำหน่ายได้เงินเท่าใด ให้ค่าขายแก่หมอตำบลเป็นส่วนลดร้อยละ ๑๐ แม้ใช้อุบายกันคนรังเกียจอย่างนั้นแล้วกว่าจะได้ผลดังประสงค์ก็ยังนาน เพราะเป็นของ แปลก แม้หมอตำบลก็รับไว้จำหน่ายด้วยเกรงใจโดยมาก ตัวเอง

ยังชอบใช้ยาสมุนไพรอยู่ตามเคย ต่อบางคนจึงทดลองใช้ยาโอสถศาลา แต่ต่อมาก็ปรากฏคุณขึ้นโดยลำดับ เมื่อยาโอสถศาลาจำหน่ายได้แพร่หลายจนเห็นว่าจะทำจำหน่ายได้ยั่งยืนต่อไป กระทรวงมหาดไทยจึงให้ตั้งสถานโอสถศาลาที่โรงพยาบาลเทพศิรินทร์ แล้วรัฐบาลทำยาโอสถศาลาจำหน่ายเองสืบมา

แพทย์ประจำเมือง

แต่ก่อนมา เจ้าเมืองกรมการมักเป็นชาวเมืองนั้นเอง เจ็บไข้ก็จะใช้หมอในพื้นเมืองที่เคยรักษากันมาเป็นปรกติ ครั้นเมื่อจัดหัวเมืองเป็นมณฑลเทศาภิบาล ส่งข้าราชการในกรุงเทพ ฯ ออกไปรับราชการประจำอยู่ตามหัวเมืองมากขึ้นเป็นลำดับมา ต้องปรารภถึงความปลอดภัยของข้าราชการที่ไปอยู่แปลกถิ่นตามหัวเมือง จึงให้มีหมอหลวงประจำเมืองขึ้นจังหวัดละคนหนึ่ง ให้สมุหเทศาภิบาลเลือกหาหมอที่มีความรู้พอวางใจได้ ตั้งเป็นแพทย์ประจำเมือง มีหน้าที่สำหรับรักษาข้าราชการตลอดจนครอบครัว ในเวลาป่วยเจ็บอย่างหนึ่ง ตรวจอนามัยและรักษาไข้เจ็บให้นักโทษในเรือนจำอย่างหนึ่ง ทำกิจการพิเศษอันเกิดขึ้นเนื่องกับอนามัยอย่างหนึ่ง เป็นอย่างนั้นมาจนถึง พ.ศ ๒๔๔๑ มีเหตุเกิดขึ้นเมื่อข้าพเจ้าไปตรวจราชการมณฑลพายัพ ข้าพเจ้าไปครั้งนั้น เลือกข้าราชการหนุ่ม ๆ ที่กำลังเป็นนักเรียนศึกษาการปกครองเอาไปใช้ ๔ คน เพื่อจะให้รู้เห็นการปกครองตามหัวเมือง เวลานั้นยังไม่มีทางรถไฟสายเหนือจึงลงเรือพ่วงเรือไฟไปจากกรุงเทพฯ จนถึงเมืองอุตรดิตถ์ พวกนักเรียน ๔ คนนั้นไปในเรือลำเดียวกัน เมื่อพ้นเมืองพิษณุโลกขึ้นไปแผ่นดินดอนพอเดินบกได้ เขาจึงชวนกันหาคนนำทางขึ้นเดินบกแต่เวลาเช้าเที่ยวเล่นและยิงนกไปพลาง จนบ่ายจึงไปดักทางลงเรือ เพราะเรือไปทางลำน้ำอ้อมค้อมมาก เที่ยวเล่นเช่นนั้นมาหลายวัน วันจะถึงเมืองอุตรดิตถ์เมื่อพวกนักเรียน ๔ คนกลับลงเรือแล้วต่างคนต่างล้างปืนตามเคย ปืนของ

นักเรียนคนหนึ่งยังมีปัสตันอยู่ในลำกล้องนัด ๑ เจ้าของสำคัญว่าได้เอาออกหมดแล้ว ทำปืนลั่นถูกขาเพื่อนนักเรียนอีกคนหนึ่งใกล้ ๆ ลูกปลายเข้าไปจมเนื้ออยู่ในขาทั้งหมด พอเรือไปถึง ข้าพเจ้ารู้ก็ตกใจจะหาหมอรักษา พระประสิทธิวิทยา (สร เทสะแพทย์) หมอสำหรับตัวข้าพเจ้า เป็นหมอมีชื่อเสียงก็รักษาได้แต่ทางยาไม่ได้หัดรักษาบาดเจ็บ สืบถามหาหมออื่นก็ได้ความว่าทั้งเมืองอุตรดิตถ์ ไม่มีใครจะรักษาได้ เขาบอกว่าหมอรักษาบาดเจ็บได้มีแต่หมอมิชชันเนรือเมริกันอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ข้าพเจ้าต้องให้จัดเรือลำหนึ่งมีคนแจว ๒ ผลัดรีบพาคนเจ็บล่องจากเมืองอุตรดิตถ์แจวลงมาตลอดคืนจึงถึงหมอ แต่เดชะบุญหมอรักษาหายได้ไม่เป็นอันตราย เหตุครั้งนั้นทำให้ข้าพเจ้าประจักษ์ใจ ว่าคนตามหัวเมืองที่ตายด้วยบาดเจ็บเพราะไม่มีหมอรู้จักรักษาเห็นจะมีมาก จำจะต้องให้มีหมอหลวงสำหรับรักษาบาดเจ็บขึ้นตามหัวเมือง ถึงคราวประชุมเทศาภิบาล ข้าพเจ้าจึงเสนอ ความเห็นต่อที่ประชุมว่า แพทย์ประจำเมืองต่อไปควรต้องให้รู้จักรักษาบาดเจ็บด้วยทั้งนั้น แต่จะให้เป็นเช่นนั้นโดยเร็วไม่ได้ เพราะหมอไทยที่รู้วิชาตัดผ่ารักษาบาดเจ็บยังมีน้อย และหมอยาที่เป็นตำแหน่งแพทย์ประจำเมืองทำการดีอยู่ จะไล่ออกก็ไม่ควร จึงเห็นควรจะกำหนดแต่อย่างหนึ่งว่าผู้จะเป็นแพทย์ประจำเมืองต่อไปต้องรู้วิชาตัดผ่าด้วย เช่นนายแพทย์ประกาศนียบัตรของโรงเรียนแพทย์ในกรมพยาบาลจึงจะเป็นได้ ที่ประชุมเทศาภิบาลเห็นชอบด้วยลงมติดังว่านั้น แต่นั้นมากระทรวงมหาดไทยก็หาหมอประกาศนียบัตรที่เรียนตลอดหลักสูตรในโรงเรียน แพทย์มาตั้งเป็นแพทย์ประจำเมือง เป็นเหตุให้พวกหมอประกาศนียบัตรที่ต้องไปหากินด้วยการอื่นกลับหาตำแหน่งในราชการได้โดยวิชาหมอ มีคนสมัครเรียนวิชาแพทย์มากขึ้น เลยเป็นปัจจัยให้โรงเรียนแพทย์กลับรุ่งเรืองดังกล่าวมาแล้ว

ทำหนองปลูกฝีดาษ

ได้เล่ามาแล้วว่าการปลูกฝีดาษในเมืองไทย เดิมใช้พันธุ์หนองส่งมาแต่อเมริกาถึงเมืองไทยปีละครั้งหนึ่ง ต่อมาใช้พันธุ์หนองส่งมาแต่ยุโรป ๒ เดือนมาถึงครั้งหนึ่ง ถึงกระนั้นพันธุ์หนองที่ได้มาแต่ยุโรปก็มักเสียกลางทางใช้ไม่ได้แต่คราวละสักครึ่งหนึ่ง จึงต้องเอาหนองคนที่ปลูกฝีขึ้นงามปลูกกันต่อไป ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ นั้น ฝรั่งเศสมาตั้งสาขาปาสตุรสถาน ทำหนองปลูกฝีดาษและสิรัมรักษาโรคอื่นขึ้นที่เมืองไซ่ง่อน เมืองไทยก็ซื้อพันธุ์หนองปลูกฝีมาแต่เมืองไซ่ง่อน เพราะอาจจะส่งมาได้ภายใน ๑๕ วันหนองก็ไม่เสียในกลางทาง แต่ในได้พันธุ์หนองก็ยังไม่พอใช้ที่โรงพยาบาลก็ยังเลิกวิธีปลูกต่อกันไม่ได้ กระทรวงมหาดไทยอยากจะทำพันธุ์หนองปลูกฝีในเมืองไทยเอง หมออะดัมสัน (ภายหลังได้เป็นพระบำบัดสรรพโรค) แพทย์ในมิชชันเนรีอเมริกันรับจะทำ จึงให้ตั้งที่ทำหนองปลูกฝีขึ้น ณ สำนักงานของหมออะดัมสันที่สี่กั๊ก ถนนเจริญกรุง เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๔๔ ทำได้แต่พันธุ์หนองยังไม่สู้ดีเหมือนอย่างที่ส่งมาจากต่างประเทศ และยังได้น้อยไม่พอใช้ เพราะที่ทำการคับแคบนักถึง พ.ศ.๒๔๔๕ กระทรวงมหาดไทยได้หมอมาโนส์ฝรั่งเศสซึ่งเป็นผู้ชำนาญการทำหนองฝีดาษเข้ามารับราชการ จึงให้ย้ายที่ทำพันธุ์หนองปลูกฝีออกไปตั้งที่เมืองนครปฐมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ให้หมอมาโนส์เป็นผู้จัดการ แต่นั้นก็ทำพันธุ์หนองปลูกฝีดาษในเมืองไทยได้พอต้องการ และดีเสมอหนองที่ทำในต่างประเทศ ไม่ต้องซื้อหามาจากที่อื่น และไม่ต้องปลูกฝีต่อกันดังแต่ก่อน การปลูกฝีก็แพร่หลายไปตามหัวเมือง ด้วยจ่ายพันธุ์หนองออกไปให้แพทย์ประจำเมือง เป็น พนักงานปลูกฝีด้วย

ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ เกิดโรคฝีดาษชุกชุม คล้ายกับเป็นโรคระบาด และในสมัยนั้นการบำรุงอนามัยได้โอนจากกระทรวงธรรมการไปเป็นหน้าที่กระทรวงปกครองท้องที่ คือกระทรวงนครบาลบำรุงอนามัยในมณฑลกรุงเทพ ฯ กระทรวงมหาดไทยบำรุงอนามัยตามหัวเมืองมณฑล

อื่น ๆ กรมพยาบาลคงเป็นแต่จัดการโรงเรียนแพทย์ กับโรงพยาบาลศิริราช ซึ่งเป็นที่ฝึกสอนนักเรียนแพทย์ เป็นเช่นนั้นมาแต่ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อเกิดโรคฝีดาษชุกชุมขึ้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งให้เสนาบดี กระทรวงมหาดไทยกับเสนาบดีกระทรวงนครบาล ปรึกษากันจัดการป้องกันโรคระบาดด้วยปลูกฝีชาวเมืองให้มากเท่าที่จะทำได้ ถ้าหากจะต้องใช้เงินเกินกว่าที่มีอยู่จะทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเงินส่วนพระองค์ช่วย จนพอแก่การมิให้ติดขัด เมื่อปรึกษาถึงวิธีที่จะจัดการปลูกฝีตามรับสั่ง กระทรวงนครบาลเห็นว่า จะต้องตั้งข้อบังคับให้พลเมืองที่ยังไม่ออกฝีดาษปลูกฝีทุกคน แล้วประกาศเรียกพลเมืองมาปลูกฝีตามข้อบังคับนั้นกระทรวงมหาดไทยเห็นว่าการตั้งข้อบังคับพลเมืองนั้น จำต้องกำหนดโทษผู้ขัดขืน แม้อย่างต่ำเพียงปรับไหมก็เป็นความเดือดร้อน จะทำให้คนเกิดหวาดหวั่นเสียแต่แรก ก็การปลูกฝีนั้นที่จริง เป็นการช่วยชีวิตของผู้ที่มาให้ปลูกนั้น ซ้ำพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้หมอหลวงออกไปปลูกฝีให้เป็นทาน ก็เป็นบุญของราษฎร มีแต่เป็นคุณแก่ราษฎรอย่างเดียว ข้อสำคัญอยู่ที่จะต้องทำอย่างไรให้ราษฎรรู้ความจริง ก็จะพากันมาปลูกฝีด้วยความยินดี หาต้องบังคับปรับไหมให้เดือดร้อนไม่ กระทรวงนครบาลไม่เห็นชอบด้วย คงเห็นอยู่ว่าถ้าไม่ตั้งข้อบังคับ การปลูกฝีก็ไม่สำเร็จได้ ข้าพเจ้าตอบว่าโดยข้าพเจ้าเห็นพ้องกับกระทรวงนครบาล กระทรวงมหาดไทยก็ไม่สามารถจะจัดการได้ตามความคิดอย่างนั้น เพราะภูมิลำเนาของราษฎรตามหัวเมืองอยู่กระจัดกระจายกัน ราษฎรชาวหัวเมืองความรู้น้อยกว่าชาวกรุงเทพฯ ถ้ามีประกาศคาดโทษ คนก็เห็นจะพากันตื่น ตำรวจภูธรตามหัวเมืองก็ไม่มีมาก พอจะไปเที่ยวตรวจตราราษฎรตามบ้านช่องได้ทั่วถึง เหมือนพวกกองตระเวนของกระทรวงนครบาลในกรุงเทพฯ เพราะฉะนั้นต่างกระทรวงต่างทำตามที่เห็นว่าจะทำได้ในท้องที่ของตนจะดีกว่า เอาแต่ให้สำเร็จตามพระราชประสงค์เป็นประมาณ ก็ตกลงกันอย่างนั้น กระทรวงนครบาลจะ

จัดการอย่างไรข้าพเจ้าไม่ได้เอาใจใส่สืบสวน จะเล่าแต่กระบวนการที่กระทรวงมหาดไทยจัดครั้งนั้น คือ

๑. แต่งประกาศพิมพ์เป็นใบปลิว ความว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบว่าเกิดโรคฝีดาษขึ้นชุกชุม ทรงพระวิตกเกรงว่าราษฎรจะพากันล้มตาย ทรงพระราชดำริว่าโรคฝีดาษนั้นอาจจะป้องกันได้ด้วยปลูกฝี ถ้าใครปลูกแล้วก็หาออกฝีดาษไม่ แต่การปลูกฝียังไม่แพร่หลายออกไปถึงหัวเมือง คนจึงออกฝีดาษล้มตายกันมาก

จึงทรงพระกรุณาโปรดให้หมอหลวงออกมาปลูกฝีพระราชทานแก่ราษฎร มิให้ล้มตายด้วยโรคฝีดาษ หมอหลวงไปถึงที่ไหนก็ให้ราษฎรไปปลูกฝีเถิด จะได้ป้องกันอันตรายมิให้มีแก่ตน

๒. แล้วจัดพนักงานปลูกฝีเป็น ๔ พวก ให้แยกกันไปปลูกฝีตามหัวเมืองมณฑลที่เกิดโรคฝีดาษชุกชุมในเวลานั้น คือ มณฑลนครชัยศรีพวกหนึ่ง มณฑลราชบุรีพวกหนึ่ง มณฑลปราจีนพวกหนึ่ง มณฑลนครราชสีมาพวกหนึ่ง มณฑลอื่นที่ฝีดาษไม่ชุกชุม แพทย์ประจำเมืองก็คงปลูกฝีอยู่อย่างปรกติ

๓. วิธีที่ไปปลูกฝีนั้น ให้ไปปลูกทีละอำเภอเป็นลำดับไป เมื่อพนักงานปลูกฝีไปถึงอำเภอไหน ให้กรมการอำเภอเรียกกำนันผู้ใหญ่บ้านมาชี้แจง แล้วแจกประกาศใบปลิวให้เอาไปประกาศแก่ราษฎร และปิดไว้ตามวัดอันเป็นที่ประชุมชน และให้ปรึกษากันกะที่ที่จะไปปลูกฝีตามตำบลในอำเภอนั้นกี่แห่ง แล้วกำหนดวันว่าจะไปปลูกฝีที่ตำบลไหนวันไหน ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านไปนัดราษฎร เมื่อถึงวันนัดพนักงานไปตั้งทำการที่วัดแห่งหนึ่งในตำบลนั้น กำนันผู้ใหญ่บ้านพาราษฎรมาให้ปลูกฝี เมื่อปลูกตำบลหนึ่งแล้วก็ย้ายไปปลูกตำบลอื่น อำเภออื่นและจังหวัดอื่น ๆ ต่อไปโดยทำนองเดียวกันทุกพวก เมื่อพวกปลูกฝีปลูกแล้วให้มีสารวัตรตามไปภายหลังราว ๗ วัน ไปตรวจการที่พวกปลูกฝีได้ทำไว้ว่าปลูกฝีได้มากหรือขึ้นดีหรืออย่างไร และพวกชาวบ้านสรรเสริญหรือติเตียนอย่างไร ด้วยมีสัญญาแก่พวกพนักงานที่ไปปลูกฝี ว่าเมื่อ

ทำการเสร็จแล้วจะให้รางวัลตามลำดับเป็นชั้นกัน โดยความดีที่ได้ทำ คือ จำนวนคนที่ได้ปลูกฝีอย่างหนึ่ง ส่วนที่ปลูกฝีขึ้นงามอย่างหนึ่ง ได้รับความชมเชยของชาวบ้านอย่างหนึ่ง ผสมกันเป็นคะแนนตัดสิน

ปลูกฝีเป็นการพิเศษครั้งนั้น เป็นการสะดวกดีทั้ง ๔ ทาง มีปรากฏในรายงานประชุมเทศาภิบาล พ.ศ. ๒๔๕๖ ว่าจำนวนคนที่ได้ปลูกฝีถึง ๗๘,๗๖๘ คน ทำได้โดยมิต้องตั้งข้อบังคับปรับไหมอย่างไร

ทำสิรัมแก้พิษหมาบ้า

เรื่องนี้มีกรณีเกิดขึ้นในครัวเรือนของตัวข้าพเจ้าเองเป็นมูลเหตุในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกไปประทับอยู่ที่พระราชวังจันทร์ ณ พระปฐมเจดีย์ ข้าพเจ้ายังเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตามเสด็จไปอยู่ที่เรือนบังกะโลที่พักของข้าพเจ้าตามเคย วันหนึ่งเวลาบ่าย พวกลูกเด็ก ๆ ลงไปเล่นกันอยู่ที่สนามหญ้าหน้าเรือน มีหมาบ้าตัวหนึ่งวิ่งเข้ามาในบ้าน พวกเด็กพากันวิ่งหนี แต่ลูกหญิงบรรลุศิริสาร (เรียกกันว่า หญิงเภา) หกล้มถูกหมาบ้ากัดเอาที่ขาเป็นรอยเขี้ยว ๒ แผล ตัวเองก็ไม่รู้สึกเจ็บปวดเท่าใดนัก แต่พวกผู้ใหญ่ตกใจข้าพเจ้าก็สั่งให้เที่ยวสืบหาหมอที่ชำนาญการรักษาพิษหมาบ้า แต่ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ ตรัสแนะนำให้ข้าพเจ้าส่งไปรักษาณ สถานปาสเตอร์ที่เมืองไซ่ง่อน ข้าพเจ้าก็เห็นชอบด้วยพระราชดำริ แต่ให้สืบถึงเรือที่จะรับไป ได้ความว่าเรือเพิ่งออกไปเสียเมื่อวันก่อน จะต้องรอคอยเรืออีก ๑๕ วันจึงจะไปได้ ก็ต้องให้หมอซึ่งหามาได้คนหนึ่งรักษาตามวิธีไทย ให้กินยา ทายา รักษาไม่กี่วันแผลก็หาย ตัวเด็กก็สบาย แจ่มใสเหมือนแต่ก่อน จนเชื่อกันว่าหมอคนนั้นสามารถรักษาหายแล้วเมื่อกลับมาอยู่กรุงเทพ ฯ ก็เป็นปกติดี มาสัก ๓ เดือน จนเกือบลืมเรื่องที่เธอถูกหมาบ้ากัดอยู่มาวันหนึ่งหญิงเภา ตื่นนอนขึ้นเช้าตัวร้อน ก็สำคัญกันว่าเป็นไข้ ให้กิน

ยาตามเคย แต่มีอาการแปลกอย่างหนึ่งในเวลาเมื่อเธอรับถ้วยยาหรือถ้วยน้ำจะกิน มือสั่นทั้งสองข้างต่อเมื่อวางถ้วยแล้วมือจึงหายสั่น อาการเช่นนั้นทั้งตัวข้าพเจ้าและใคร ๆ ที่อยู่ด้วย ไม่มีใครเคยเห็น แต่ก็ยังไม่ตกใจ ด้วยอาการอย่างอื่นไม่ผิดกับไข้ สามัญ ครั้นสายเข้าเวลาจะกินยาหรือกินน้ำมือยิ่งสั่นหนักขึ้นจนถึงตัวสั่น ข้าพเจ้าก็แปลกใจ จึงให้รับหมอปัว (ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยาอัศวินอำนวยเวช) มาดู พอหมอปัวเห็นอาการก็หน้าเสีย เรียกข้าพเจ้าไปนั่งด้วยกันให้ห่างคนอื่นแล้วบอกว่าเป็นโรคกลัวน้ำด้วยพิษหมาบ้า ไม่มีทางที่จะรักษาให้หายเสียแล้ว ข้าพเจ้าได้ฟังยังไม่อยากเชื่อ ด้วยเวลานั้นอาการคนไข้ทรุดลงเพียงต้องลงนอนยังพูดจาได้ แต่อาการที่ข้าพเจ้าไม่เคยเห็น เป็นกิริยาโรคกลัวน้ำตรงกับตำราฝรั่งอย่างหมอปัวว่าก็จนใจ ข้าพเจ้าบอกผู้อื่นเพียงว่าเป็นโรคเกิดจากพิษหมาบ้ากัด มิได้ให้ใครรู้ว่าจะไม่รอดเพราะเกรงจะเกิดโศกศัลย์พาให้คนไข้ใจเสีย เพิ่มทุกข์เวทนาหนักขึ้น แต่อาการโรคทรุดเร็ว พอถึงเวลาดึกค่ำวันนั้นหญิงเภาก็สิ้นชีพเจ็บไม่ถึง ๒๔ ชั่วโมง แต่ไม่มีอาการเช่นเคยได้ยินเขาเล่ากัน ว่าคนจะตายด้วยพิษหมาบ้า มักร้องเป็นเสียงเห่าหอน หรือน้ำลายฟอดฟูมปากอย่างหนึ่งอย่างใด

เมื่อหญิงเภาถูกหมาบ้ากัดที่พระปฐมเจดีย์ เป็นเวลาไปตามเสด็จคนรู้กันมาก ครั้นเธอสิ้นชีพจึงมีคนสงสาร จนเป็นเรื่องโจษกันแพร่หลาย มีมิตรของข้าพเจ้าคนหนึ่งเข้าใจว่าตัวหมอมาโนส์ฝรั่งเศส ซึ่งเป็นผู้ทำหนองปลูกฝีดาษมาพูดกับข้าพเจ้าว่า ที่จริงหญิงเภาไม่ควรตาย เพราะหมอปาสเตอร์พบวิธีรักษาโรคกลัวน้ำได้แล้ว ถ้าหญิงเภาอยู่ในยุโรปหรือแม้เพียงอยู่ในเมืองไซ่ง่อน อันมีสถานปาสเตอร์ก็จะรักษาหายได้โดยง่าย ที่ต้องตายเพราะไม่มียาในกรุงเทพฯ เท่านั้น เขาเห็นว่าถ้าหากข้าพเจ้าคิดตั้งสถานปาสเตอร์ที่ในกรุงเทพฯ ด้วยเหตุที่ลูกตายครั้งนั้น คงจะสำเร็จได้เพราะคนสงสารมีมาก คนที่หวาดหวั่นเกรงจะเป็นเช่นเดียวกันในครอบครัวของเขาก็มี

และการที่จะตั้งสถานปาสเตอร์ก็ไม่ยากหรือจะต้องสิ้นเปลืองเท่าใดนักถ้าข้าพเจ้าบอกบุญเรี่ยไรในเวลานั้น คงจะได้เงินพอแก่การข้าพเจ้าเห็นชอบด้วย เพราะเมื่อข้าพเจ้าไปยุโรปครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้เคยไปดูสถานปาสเตอร์ที่เมืองปารีส ซึ่งเพิ่งตั้งขึ้นไม่ช้านัก ตัวหมอปาสเตอร์เองเป็นผู้นำข้าพเจ้าเที่ยวดูทั่วทั้งสถาน และให้ดูวิธีทำสิรัมตั้งแต่เจาะหัวกระต่าย เอาพิษหมาบ้าฉีดลงในสมอง ให้พิษเกิดในตัวกระต่ายก่อน เมื่อกระต่ายตายด้วยพิษนั้นแล้ว เอาเอ็นในซากกระต่ายมาผสมยาทำเป็นสิรัม และให้ฉีดยารักษาเด็กคนหนึ่งซึ่งถูกหมาบ้ากัดให้ข้าพเจ้าดู ข้าพเจ้าได้เคยเห็นแล้วดังว่ามา และตัวหมอมาโนส์เองก็ได้เคยไปศึกษาในปาสเตอร์สถานที่เมืองปารีส รู้วิธีทำสิรัมไม่ต้องหาใครมาใหม่ คิดดูการที่จะตั้งสถานปาสเตอร์ในกรุงเทพ ฯ มีเพียงหาที่ตั้งอย่างหนึ่ง หาเครื่องใช้อย่างหนึ่ง ส่วนคนเป็นลูกมือทำการก็อาจจะใช้พวกทำพันธุ์หนองปลูกฝีดาษได้ ด้วยรวมการทำสิรัมทั้งสองอย่างเข้าด้วยกัน ไม่ต้องเพิ่มเติมผู้คนขึ้นเท่าใดนัก ข้าพเจ้าจึงกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาต แล้วประกาศบอกบุญเรี่ยไรทุนที่จะตั้งสถานปาสเตอร์ในกรุงเทพฯ ก็มีผู้ศรัทธาช่วยกันมากทั้งไทยและพวกชาวต่างประเทศ ข้าพเจ้าได้อาศัยพระยามหาอำมาตย์ (เส็ง วิริยะศิริ) กับหมอมาโนส์เป็นกำลังในครั้งนั้น ในไม่ช้าก็ได้เงินพอแก่การ จึงตั้งปาสเตอร์สถานขึ้นที่ตึกของกระทรวงมหาดไทยที่ริมโรงเลี้ยงเด็ก และย้ายสถานทำพันธุ์หนองปลูกฝีดาษ ณ พระปฐมเจดีย์เข้ารวมกัน เมื่อจัดการเตรียมพร้อมแล้ว ได้เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทรงทำพิธีเปิดสถานปาสเตอร์ (เวลานั้นเรียกว่า ปัสตุรสภา) เมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๖ ต่อมาหมอมาโนส์เกิดอาการป่วยเจ็บต้องลาออก แต่ก็ได้หมอโรแบต์ฝรั่งเศสมาแทน ทรงคุณวุฒิและมีใจรักงานเช่นเดียวกับหมอมาโนส์ก็อาจรักษาโรคพิษหมาบ้าสำเร็จประโยชน์ได้ในเมืองไทยแต่นั้นมา และสถานปาสเตอร์นั้น ต่อมาภายหลังโอนไปขึ้นอยู่ในสภากาชาดหมอโรแบต์ก็ย้ายตามไปทำการเป็นประโยชน์

ยิ่งขึ้นโดยลำดับมาจนขยายใหญ่โต เป็นสถานเสาวภาอยู่จนบัดนี้

ที่สถานเสาวภา มีรูปหม่อมเจ้าหญิงบรรลุศิริสารอย่างปั้นครึ่งตัวหล่อด้วยทองสำริดตั้งอยู่รูปหนึ่งเป็นอนุสรณ์ซึ่งเธอเป็นมูลเหตุให้เกิดสถานปาสเตอร์ในเมืองไทย ข้าพเจ้าไปเห็นรูปนั้นเมื่อใด ก็นึกว่าเธอคงไปสู่สุคติภูมิ เพราะชีวิตของเธอช่วยชีวิตเพื่อนมนุษย์ในเมืองไทยได้มาก

โอสถศาลา

เมื่อคราวประชุมเทศาภิบาลใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ที่ประชุมปรึกษาตกลงกัน ว่าจะตั้งโอสถศาลา (เวลานั้นเรียกโอสถสถาน) ขึ้นตามหัวเมือง ความคิด ที่จะตั้งโอสถศาลานั้น ในบริเวณเมืองหนึ่งจะมีโอสถศาลาแห่งหนึ่ง มีเรือนที่อยู่ของหมอ มีห้องรักษาคนไข้ และมีร้านขายยาต่างๆ รวมอยู่ด้วยกัน สร้างด้วยเงินบอกบุญเรี่ยราย ให้หมอหลวงประจำเมืองเป็นผู้จัดการโอสถศาลานั้น และให้ได้ส่วนกำไรเป็นประโยชน์ของตนด้วยในการบางอย่างที่รัฐบาลอนุญาต

การรักษาไข้ที่โอสถศาลานั้น ให้หมอหลวงใช้เวลานอกหน้าที่ คือที่ต้องไปตรวจเรือนจำและรักษาข้าราชการเป็นต้น รับรักษาไข้เจ็บให้ราษฎรที่ไปยังโอสถศาลาแต่เวลา ๓ โมงเช้า (๙ นาฬิกา) จนเที่ยงวันทุกวัน แล้วแต่ใครจะขอให้ตรวจและรักษาโรค หรือรักษาบาดเจ็บและให้ปลูกฝี ให้หมอทำให้เป็นทาน

ยารักษาโรคต่าง ๆ นั้น ให้เป็นของตัวหมอขายเองรัฐบาลขายเชื่อยาโอสถศาลาให้หมอเพียงเท่าทุน และหมอจะหายาอื่นไปขายด้วยก็ได้ ให้หมอบอกบุญเรี่ยรายค่ายาสำหรับรักษาคนอนาถาด้วยอีกส่วนหนึ่ง

การตั้งโอสถศาลาสำเร็จช้า ด้วยต้องบอกบุญเรี่ยราย หาทุนให้พอก่อนจึงตั้งได้ จะจัดได้กี่แห่งในสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ข้าพเจ้าไม่ทราบแน่ จำได้แต่ที่พระปฐมเจดีย์แห่งหนึ่ง ก็สำเร็จประโยชน์ดี

การบำรุงอนามัยตามหัวเมืองที่ข้าพเจ้าได้เคยมีหน้าที่เกี่ยวข้อง จำได้ตามที่เล่ามาถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมาได้ ๒๓ ปี ถอยกำลังลงทนงานไม่ไหวเกิดอาการป่วยเจ็บ ก็ต้องถวายเวนคืนตำแหน่ง เป็นสิ้นหน้าที่เกี่ยวข้องกับการปกครองหัวเมืองแต่เพียงนั้น

นิทานที่ ๑๔

เรื่องโรงเรียนมหาดเล็กหลวง

ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มทรงเปลี่ยนแปลงระเบียบการปกครองบ้านเมือง โปรดให้ตั้งกระทรวงเสนาบดี ซึ่งแต่ก่อนมีเพียง ๗ กระทรวง เพิ่มขึ้นเป็น ๑๒ กระทรวง และเปลี่ยนตัวเสนาบดีบางกระทรวง ตัวข้าพเจ้าก็โปรดให้ย้ายจากตำแหน่งอธิบดีกระทรวงธรรมการ ไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในคราวนั้น เสนาบดีต่างกระทรวงต่างจัดการในกระทรวงของตนให้เจริญทันสมัย การงานในกระทรวงต่าง ๆ มีมากขึ้น และทำละเอียดกว่าแต่ก่อนทั้งมีการคิดจัดใหม่เพิ่มขึ้นเนือง ๆ ต้องการคนรับราชการในกระทรวงต่าง ๆ มากขึ้น เสมียนตามกระทรวงซึ่งมีอยู่แต่ก่อนหย่อนความรู้ ไม่สามารถจะทำการงานตามระเบียบใหม่ได้ทันกับการที่เปลี่ยนแปลง เสนาบดีเจ้ากระทรวงจึงต้องแสวงหาคนที่ได้เล่าเรียนมีความรู้ เช่นนักเรียนที่ได้รับประกาศณียบัตรจากโรงเรียนต่าง ๆ มาเป็นเสมียน ต่อมาเมื่อเสมียนเหล่านั้นทำการงานดีมีความสามารถ เจ้ากระทรวงก็กราบบังคมทูลขอให้รับพระราชทานสัญญาบัตร เป็นขุนนางมี

ตำแหน่งในกระทรวงตามคุณวุฒิ เป็นเช่นนั้นมาราวสัก ๕ ปี ดูเหมือนจะเป็นเมื่อ พ.ศ.๒๔๔๑ วันหนึ่งพระเจ้าอยู่หัวตรัสปรารภแก่ข้าพเจ้าว่าขุนนางที่เป็นขึ้นใหม่ๆ ในชั้นนี้ไม่ใคร่ทรงรู้จัก แต่ก่อนมาลูกผู้ดีที่จะทำราชการย่อมถวายตัวเป็นมหาดเล็กตั้งแต่รุ่นหนุ่ม ในเวลาเป็นมหาดเล็ก ได้เข้าเฝ้าแหนรับราชการอยู่ในราชสำนัก ทรงรู้จักแทบทุกคนบางคนก็ได้เป็นนายรองและหุ้มแพรรับราชการในกรมมหาดเล็กก่อนแล้วจึงไปเป็นขุนนางต่างกระทรวง ขุนนางที่ไม่ได้เคยเป็นมหาดเล็ก เช่นพวกที่ขึ้นจากเป็นเสมียนตามกระทรวงมีน้อย แต่เดี๋ยวนี้ขุนนางขึ้นจากเป็นเสมียนตามกระทรวงเป็นพื้น ไม่เคยเป็นมหาดเล็กจึงไม่ทรงรู้จัก (บางทีกระทรวงมหาดไทยของข้าพเจ้าเองจะเป็นเหตุให้ทรงพระราชปรารภ ด้วยกำลังจัดระเบียบ การปกครองหัวเมืองสมุหเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ ขอคนมีความรู้ออกไปรับราชการตามหัวเมือง ข้าพเจ้าต้องหาคนจำพวกนักเรียนส่งไปปีละมาก ๆ เมื่อคนเหล่านั้นคนไหนไปทำการงานดีมีความสามารถถึงขนาด ข้าพเจ้าก็กราบบังคมทูลขอให้รับสัญญาบัตรเป็นขุนนางตามธรรมเนียม จำนวนคนรับสัญญาบัตรขึ้นใหม่สังกัดอยู่ในกระทรวงมหาดไทยมากกว่ากระทรวงอื่น ๆ แต่ข้อนี้ข้าพเจ้ายังไม่ได้คิดเห็นในเวลานั้น) เมื่อได้ฟังพระราชปรารภแล้ว ข้าพเจ้าจึงมาคิดใคร่ครวญดู เห็นว่าประเพณีโบราณซึ่งให้ผู้ที่จะเป็นขุนนางถวายตัวเป็นมหาดเล็กเสียก่อนนั้น เป็นการดีมีคุณมากเพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงรู้จักย่อมเป็นปัจจัยให้ทรงพระเมตตากรุณาและไว้วางพระราชหฤทัย ส่วนตัวผู้เป็นข้าราชการ เมื่อได้รู้จักและทราบพระราชอัธยาศัยพระเจ้าแผ่นดินก็ย่อมเป็น ปัจจัยให้เกิดความจงรักภักดี และยังมีประโยชน์อย่างอื่นอีกเพราะมหาดเล็ก ได้เข้าสมาคมชั้นสูงมีโอกาสไปศึกษาขนบธรรมเนียม และฝึกหัดกิริยามารยาทกับทั้งได้รู้จักผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดิน ตลอดจนได้คุ้นเคยกับเพื่อนมหาดเล็ก ซึ่งจะไปรับราชการด้วยกัน มีโอกาสที่จะผูกไมตรีจิตต่อกันไว้สำหรับวันหน้าว่าโดยย่อเห็นว่าประเพณีที่เป็นประโยชน์อันน่าจะรักษาไว้

หาควรปล่อยให้สูญเสียไม่ เมื่อคิดต่อไปว่าจะคิดแก้ไขด้วยประการใดดีเห็นว่าจะกลับใช้ประเพณีเหมือนอย่างเดิมไม่เหมาะกับราชการในสมัยนั้น ซึ่งต้องการคนที่ได้เล่าเรียนมีความรู้การงานในกระทรวงเป็นสำคัญ เป็นแต่เพียงมหาดเล็ก จะรับสัญญาบัตรเป็นขุนนางตามกระทรวง ก็ไม่สามารถจะทำการงานได้ ทางที่จะแก้ไขควรจะให้มีโรงเรียนขึ้นในกรมมหาดเล็ก ให้นักเรียนถวายตัวเป็นมหาดเล็ก มีโอกาสเข้าเฝ้าแหนให้ทรงรู้จัก ทั้งให้ศึกษาขนบธรรมเนียมในราชสำนักไปด้วยกันกับความรู้เบื้องต้นสำหรับข้าราชการพลเรือนในกระทรวงต่าง ๆ แล้วให้ไปสำรองราชการอยู่ตามกระทรวงเสียชั้นหนึ่งก่อน จนทำการงานได้ดีถึงขนาด จึงให้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นขุนนาง ต่อชั้นนั้นก็จะเป็นประโยชน์ทั้งสองอย่างประกอบกัน ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลความคิดเห็นเช่นว่ามา พระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย เดิมมีพระราชประสงค์จะให้ข้าพเจ้าจัดโรงเรียนนั้นเหมือนอย่างเคยจัด “โรงเรียนสวนกุหลาบ” ในกระทรวงธรรมการ แต่ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลขอตัว ด้วยเห็นว่าโรงเรียนมหาดเล็กจะฝึกหัดข้าราชการพลเรือนทุกกระทรวง อธิบดีโรงเรียนอิสระต่างหากจากกระทรวงต่าง ๆ จะดีกว่า แต่จะต้องเป็นผู้ทรงเกียรติคุณในทางวิชาความรู้ถึงผู้คนนับถือจึงจะจัดการได้สะดวก เดิมพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) ซึ่งเพิ่งเสด็จกลับมาจากประเทศอังกฤษ โดยทรงสำเร็จการศึกษาได้ปริญญาในมหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดแล้ว เป็นอธิบดีจัดการโรงเรียนมหาดเล็กหลวง แต่พระองค์เจ้ารพี ฯ กราบบังคมทูลว่าได้ทรงศึกษาวิชานิติศาสตร์เป็นสำคัญ สมัครรับราชการทางฝ่ายตุลาการก็พอเหมาะอีกทางหนึ่ง ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้จัดการแก้ไขระเบียบศาลยุติธรรมอยู่ด้วยอีกอย่างหนึ่ง เวลานั้นกระทรวงยุติธรรมยังบัญชาการแต่ศาลในกรุงเทพ ฯ เพราะไม่สามารถจะรับจัดการศาลยุติธรรมได้ทั่วพระราชอาณาเขต ศาลยุติธรรมตามหัวเมืองยังขึ้นอยู่ใน

กระทรวงมหาดไทยตามประเพณีเดิม ทรงพระราชดำริว่าจะรอการจัดศาลยุติธรรมตามหัวเมืองไว้จนกระทรวงยุติธรรมสามารถรับจัดศาลหัวเมืองได้ ก็จะช้านัก จึงดำรัสสั่งให้ลงมือจัดการศาลยุติธรรมตามหัวเมืองด้วยอีกอย่างหนึ่งในกระทรวงมหาดไทย ข้าพเจ้ากราบทูลขอให้ตั้งต้นจัดแต่ในมณฑลอยุธยาดูก่อน จึงทรงตั้งข้าหลวงพิเศษสังกัดขึ้นในกระทรวงมหาดไทยคณะหนึ่ง ให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์เป็นนายก พระยาไกรศรี (เปล่ง) เนติบัณฑิตอังกฤษ กับมิสเตอร์เกิก แปตริก เนติบัณฑิตเบลเยี่ยม (ซึ่งเป็นผู้ช่วยเจ้าพระยาอภัยราชา โรลังยัคมินส) ทั้ง ๓ คนนี้ขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ มีข้าหลวงพิเศษในท้องที่อีก ๒ คน คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ (เมื่อยังเป็นกรมหมื่น) สมุหเทศาภิบาลมณฑล กับพระยาชัยวิชิต (นาค ณ ป้อมเพชร) ผู้รักษากรุงศรีอยุธยารวมทั้งคณะ ๕ คน เริ่มจัดการศาลหัวเมืองในครั้งนั้น การที่ทรงตั้งข้าหลวงพิเศษจัดศาลยุติธรรมตามหัวเมืองครั้งนั้น เป็นมูลของระเบียบการศาลยุติธรรมซึ่งใช้ต่อไปถึงที่อื่น ๆ ในภายหลังตลอดมา

แต่การที่จะตั้งโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ต้องรอหาตัวผู้ที่จะเป็นอธิบดีอยู่ปีหนึ่ง จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ เจ้าพระยาพระเสด็จ (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) เวลานั้นยังเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ในกรมมหาดเล็กกลับจากยุโรป พระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าเหมาะแก่ตำแหน่งอธิบดีโรงเรียนมหาดเล็กด้วยเป็นผู้มีชื่อเสียงในการเรียนวิชาความรู้มาตั้งแต่ยังเป็นนักเรียน และได้ไปเป็นพระครูของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช อยู่ในประเทศอังกฤษหลายปี ในระหว่างนั้นตัวเองก็ได้เรียนรู้ภาษาอังกฤษด้วย นอกจากนั้นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ได้เคยรับราชการในกระทรวงธรรมการและกระทรวงมหาดไทย เข้าใจระเบียบราชการพลเรือนอยู่แล้วและมีตำแหน่งในกรมมหาดเล็กด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์เป็นอธิบดีโรงเรียนมหาดเล็ก แต่โปรดให้ข้าพเจ้าเป็นที่ปรึกษา ตรัสว่าพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ก็เคยเป็นเลขานุการของข้าพเจ้ามาแต่ก่อนคงจะทำการด้วยกันได้ พระยา

วิสุทธิสุริยศักดิ์กับข้าพเจ้าปรึกษากันกะโครงการที่จะจัดโรงเรียนมหาดเล็กขึ้น ทูลเกล้า ฯ ถวายเป็นระเบียบการดังนี้ คือ :-

๑. จะรับนักเรียนอายุระหว่าง ๑๕ จนถึง ๒๐ ปี และเป็นผู้ดีโดยสกุล หรือโดยฐานะอันสมควรจะถวายตัวเป็นมหาดเล็กได้ ทั้งต้องให้มีความรู้เรียนมาแต่ที่อื่น ถึงชั้นมัธยมในสมัยนั้น

๒. จะมีนักเรียนจำกัดจำนวน เพียงเท่าที่กระทรวงต่าง ๆ ปรารถนาหาผู้มีความรู้เข้ารับราชการ ไม่รับนักเรียนมากเกินไปจนหางานทำไม่ได้ แต่จะกวดขันในการฝึกสอนให้มีความรู้ดีกว่านักเรียนที่กระทรวงต่าง ๆ จะหาได้ที่อื่นในสมัยนั้น

๓. หลักสูตรของโรงเรียนจะจัดเป็น ๓ ภาค กะเวลาเรียนราวภาคละปี ภาคที่หนึ่ง เมื่อก่อนนักเรียนจะถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ให้เรียนวิชาเสมียนอันเป็นความรู้เบื้องต้นของข้าราชการเหมือนกันทุกกระทรวง เมื่อเรียนภาคที่หนึ่งสำเร็จแล้ว ถึงภาคที่สองจึงให้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ฝึกสอนขนบธรรมเนียมในราชสำนักด้วยกันกับความรู้พิเศษซึ่งต่างกระทรวงต้องการต่างกันเมื่อเรียนสำเร็จแล้ว ถึงภาคที่สามให้ไปศึกษาราชการในกระทรวงซึ่งจะไปอยู่แต่ยังคงเป็นมหาดเล็ก ไปจนมีความสามารถถึงขนาดที่กำหนดไว้ในกระทรวงได้เป็นตำแหน่งข้าราชการชั้นสัญญาบัตรในกระทรวงนั้นแล้ว จึงปลดขาดจากโรงเรียน นำโครงการนี้ขึ้นทูลเกล้าฯถวาย ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว ก็เปิดโรงเรียนมหาดเล็กที่ตึกยาว ข้างประตูพิมานชัยศรีทางฝ่ายตะวันตกใน พ.ศ. ๒๔๔๒ นั้น

เมื่อแรกตั้งโรงเรียนมหาดเล็ก กำหนดจะรับนักเรียนเพียง ๕๐ คน พอเปิดโรงเรียนแล้วไม่ช้าก็มีคนสมัครเป็นนักเรียนพอต้องการ ส่วนการฝึกสอนในปีแรกสอนแต่ภาคที่หนึ่งคือวิชาเสมียน ได้ครูหัดเสมียนในกระทรวงมหาดไทยมาเป็นผู้สอน ขึ้นปีที่สองมีนักเรียนสอบความรู้สำเร็จ ๗ คน พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ นำถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงเป็นครั้งแรก คือ :-

๑. นายขวัญ ณ ป้อมเพ็ชร
ภายหลังได้เป็น พระยาจงรักษ์นรสีห์
๒. นายเลื่อน ณ ป้อมเพ็ชร
ภายหลังได้เป็น พระยาชวกิจบรรหาร
๓. นายสวัสดิ์ มหากายี
ภายหลังได้เป็น พระยานครพระราม
๔. นายทอง จันทรางศุ
ภายหลังได้เป็น พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์
๕. นายสว่าง จุลวิธูร
ภายหลังได้เป็น พระยาอรรถศาสตรโสภณ
๖. นายสงวน สตรัด
ภายหลังได้เป็น พระยาอรรถกวีสุนทร
๗. นายเป้า จารุเสถียร
ภายหลังได้เป็น พระยาพายัพพิริยกิจ

นักเรียนที่ถวายตัวแล้วแต่งเครื่องแบบมหาดเล็ก และเวลามีการงานในราชสำนักเข้าเฝ้าแหนกับมหาดเล็กเสมอ ส่วนการฝึกสอนความรู้สำหรับราชสำนักอันเป็นภาคสองนั้นได้พระยาชัยนันท์นิพัฒน์พงศ์ (เชย ชัยนันท์) เมื่อยังเป็นจ่ารงมหาดเล็ก เป็นครูเริ่มสอนในปีที่สอง แต่การสอนความรู้พิเศษซึ่งต้องการต่างกันเฉพาะกระทรวง มีความขัดข้องด้วยยังไม่รู้ว่ากระทรวงต่างๆ จะอยากได้นักเรียนมหาดเล็กมีความรู้อย่างใดบ้าง พระยาวิสุทธิสุริย-ศักดิ์ วิตกว่าถ้าต่างกระทรวงกะความรู้พิเศษต่าง ๆ มาให้สอนพร้อมกันหมดทุกกระทรวง โรงเรียนก็จะไม่สามารถสอนให้ได้ ในปีที่สองของโรงเรียนนั้น อยากจะลองสอนความรู้พิเศษแต่สำหรับกระทรวงเดียวดูก่อน ข้าพเจ้ายอมให้ตั้งต้นด้วย กระทรวงมหาดไทย ให้ครูพร้อม วาจรัต ซึ่งภายหลังได้เป็นที่พระภิรมย์ราชา เวลานั้นสอนนักเรียนอยู่ในกระทรวงมหาดไทย

ไปเป็นครูการปกครองในโรงเรียนมหาดเล็กและคิดไว้ว่าถ้านักเรียนภาคที่สอง คนไหนจะสมัครรับราชการในกระทรวงมหาดไทย ให้เรียนแบบแผนการปกครองที่ในโรงเรียนเป็นภาคต้น แล้วข้าพเจ้าจะส่งออกไปอยู่กับสมุห์เทศาภิบาลมณฑลใดมณฑลหนึ่ง เหมือนอย่างเป็นลูกศิษย์สำหรับรับใช้สอยในกิจการต่าง ๆ เพื่อให้รู้เห็นการปกครองในหัวเมืองว่าเป็นอย่างไร มีกำหนดให้ไปศึกษาอยู่ราว ๖ เดือน แล้วจึงให้เรียกกลับเข้ามาสอบความรู้ภาคที่สองในคราวเดียวกัน ทั้งความรู้สำหรับราชสำนักและความรู้พิเศษสำหรับกระทรวงมหาดไทย นักเรียนคนไหนสอบได้สำเร็จการเรียนต่อไปในภาคที่สาม ซึ่งเรียนแต่เฉพาะราชการกระทรวงมหาดไทย กระทรวงมหาดไทยจะให้เป็นตำแหน่งผู้ตรวจการ ออกไปฝึกหัดทำการปกครองอยู่ในหัวเมืองมณฑลละ ๒ คน จนได้รับตำแหน่งประจำราชการ กราบบังคมทูลก็ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้แก้ไขดังว่ามา

พอสิ้นปีที่สอง ได้นักเรียนออกไปเป็นผู้ตรวจการครั้งแรกดูเหมือน ๕ คน นักเรียนมหาดเล็กซึ่งออกไปเป็นผู้ตรวจการนั้น ข้าพเจ้าให้เรียกตามแบบโบราณว่า “มหาดเล็กรายงาน” ยังสังกัดอยู่ในกรมมหาดเล็ก และแต่งเครื่องแบบมหาดเล็ก เป็นแต่ออกไปรับราชการอยู่หัวเมือง ไปอยู่มณฑลไหน เวลาพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังมณฑลนั้น ต้องเข้าไปสมทบกับมหาดเล็กที่ตามเสด็จรับราชการในพระองค์ เช่นเชิญเครื่องราชูปโภค ตั้งเครื่องเสวยและถวายอยู่งานพัดเป็นต้น สังเกตดูพระเจ้าอยู่หัวเมื่อทอดพระเนตรเห็นมหาดเล็กรายงานที่ไหน ก็ทรงแสดงพระเมตตาปรานีมักทรงทักทายและตรัสเรียกใช้สอย ทรงไถ่ถามถึงการงานที่ไปทำเพื่อจะให้มีแก่ใจ เห็นได้ว่าพอพระราชหฤทัยที่ทรงเห็นผลของโรงเรียนมหาดเล็ก ว่าเป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองได้ดังพระราชประสงค์ ส่วนการฝึกหัดมหาดเล็กรายงานนั้น ข้าพเจ้าสั่งให้สมุหเทศาภิบาลใช้ไปเที่ยวตรวจการงานต่าง ๆ ตามหัวเมืองในมณฑล เพื่อให้รู้จักภูมิลำเนาและผู้คนพลเมืองอย่าง

หนึ่ง ให้ไปทำการในหน้าที่ปลัดอำเภอให้รู้วิธีปกครองติดต่อกับตัวราษฎร อย่างหนึ่ง มหาดเล็กรายงานได้เล่าเรียนและรับอบรมจากโรงเรียนมหาดเล็กมากแล้ว ไปเป็นตำแหน่งมหาดเล็ก รายงานอยู่ไม่ช้ากว่าปีก็ชำนาญกิจการถึงขนาดที่จะเป็นตำแหน่งข้าราชการชั้นสัญญาบัตร เป็นแต่ปลดจากโรงเรียนมหาดเล็กไปเป็นข้าราชการกระทรวงมหาดไทย ยังไม่ได้รับสัญญาบัตรเป็นขุนนางอยู่สักปีหนึ่งหรือสองปี จนปรากฏว่าทำการงานได้ดีมีความสามารถสมกับตำแหน่งจึงได้รับสัญญาบัตรเป็นชั้น "ขุน" เป็นต้นไป

เล่าถึงเรื่องตั้งโรงเรียนมหาดเล็ก มีความข้อหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าควรจะกล่าวไว้ให้เป็นธรรม ตัวข้าพเจ้าเองเป็นแต่ต้นคิดกับเป็นที่ปรึกษาช่วยแนะนำบ้าง แต่ส่วนที่จัดโรงเรียนได้ดังพระราชประสงค์ ควรนับเป็นความชอบของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ซึ่งพยายามจัดการมาแต่ต้นจนสำเร็จ น่าเสียดายแต่ที่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์เป็นตำแหน่งอธิบดีโรงเรียนมหาดเล็กอยู่เพียง ๓ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ เมื่อทรงตั้งเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว.คลี่ สุทัศน์) เวลานั้นยังเป็นพระยาวุฒิการบดี เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ท่านชำนาญแต่การฝ่ายคณะสงฆ์ กราบบังคมทูลขอให้มีผู้ชำนาญการศึกษาเป็นผู้ช่วย พระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า โรงเรียนมหาดเล็กหลวงที่ตั้งสำเร็จแล้ว พอจะหาผู้ทำการ แทนพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ต่อไปได้ แต่ทางกระทรวงธรรมการไม่ทรงเห็นตัวผู้อื่น จึงทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ย้ายไปเป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ และทรงตั้งพระยาศรีวรวงศ์ (ม.ร.ว.จิตร สุทัศน์) เมื่อยังเป็นที่เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ หัวหมื่นมหาดเล็ก อันเคยมีชื่อเสียงแต่ครั้งยังเป็นนักเรียนและได้เคยไปศึกษาในยุโรป เป็นผู้บังคับการโรงเรียนมหาดเล็กแทนพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ การโรงเรียนมหาดเล็ก ก็เจริญมาโดยลำดับ มีจำนวนนักเรียนสำเร็จการศึกษาออกไปรับราชการเพิ่มขึ้นทุกปี แต่มีผลไม่ตรงกับที่คาดไว้เดิมอย่างหนึ่ง ด้วยนักเรียนที่เรียนสำเร็จทุกภาคมักสมัครไปรับราชการ ในกระทรวงมหาดไทยแทบทั้งนั้น

ที่สมัครไปอยู่กระทรวงอื่นมีน้อย เป็นเช่นนั้นเพราะกระทรวงมหาดไทยมีตำแหน่ง “ผู้ตรวจการ” สำรองไว้ให้นักเรียนมหาดเล็กมณฑลละ ๒ คน รวมทุกมณฑลเป็น ๓๒ คน นักเรียนที่สมัครรับราชการกระทรวงมหาดไทยพอสำเร็จการเรียนก็ได้รับเงินเดือนเป็นตำแหน่งผู้ตรวจการทันที ไม่ต้องขวนขวายหาตำแหน่งแห่งที่ทำราชการ ยังมีเหตุอื่นอีกอย่างหนึ่ง ด้วยในสมัยนั้นกระทรวงมหาดไทยกำลังจัดการปกครองในหัวเมืองต่าง ๆ ต้องการคนมีความรู้ไปเป็นตำแหน่งกรมการตามหัวเมืองมาก นักเรียนมหาดเล็กที่ออกไปเป็นผู้ตรวจการ ได้ร่ำเรียนรับความอบรมดีกว่าบุคคลภายนอกไปอยู่ไม่ช้าก็ได้เป็นกรมการชั้นสัญญาบัตร ตำแหน่งผู้ตรวจการว่างบ่อย ๆ แม้นักเรียนมหาดเล็กที่เรียนสำเร็จมีมากขึ้น ก็ยังไม่พอกับที่กระทรวงมหาดไทยต้องการ แต่กระทรวงอื่นยังไม่ใคร่ มาหาคนที่โรงเรียนมหาดเล็ก โรงเรียนมหาดเล็กก็เหมือนฝึกหัดข้าราชการให้แต่กระทรวงมหาดไทยหรือว่าอีกอย่างหนึ่งโรงเรียนมหาดเล็กทำให้เกิดประโยชน์ แต่ในการปกครองหัวเมือง เป็นเช่นนั้นมาสัก ๖ ปี ก็พอสิ้นรัชกาล ที่ ๕ เมื่อข้าพเจ้าเขียนนิทานนี้ลองสืบถามถึงนักเรียนมหาดเล็กครั้งรัชกาลที่ ๕ ที่ออกไปรับราชการ ได้รายชื่อผู้ที่ได้ดีถึงเป็นพระยาในรัชกาลภายหลังถึง ๓๐ คน

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภถึงเงินที่ชาวเมืองไทย ได้เรี่ยไรกันสร้างพระบรมรูปทรงม้าถวายสนองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช เมื่องานรัชมงคล มีจำนวนเงินเหลือจากที่สร้างพระบรมรูปอยู่กว่า ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท ใคร่จะทรงสร้างสิ่งอนุสรณ์ซึ่งเกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองตอบแทนชาวเมืองไทยด้วยเงินรายนั้น ทรงพระราชดำริว่า โรงเรียนมหาดเล็กหลวงซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถได้ทรงตั้งไว้ เป็นประโยชน์แก่การปกครองให้ชาวเมืองไทยอยู่เย็นเป็นสุข แต่ว่าประโยชน์ยังได้เพียงในการปกครองหัวเมือง ควรจะขยายประโยชน์ของโรงเรียนนั้นให้แพร่หลายไปถึงการอื่น ๆ ในฝ่าย

พลเรือนให้ทั่วกัน จึงโปรดให้ขยายการโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือน พระราชทานเงินเหลือสร้างพระบรมรูปทรงม้าให้ใช้เป็นทุนและพระราชทานที่ดินผืนใหญ่ของพระคลังข้างที่ที่ตำบลปทุมวันรวมทั้งตึกที่สร้างไว้เป็นวังซึ่งเรียกกันว่า "วังกลางทุ่ง" สำหรับใช้เป็นโรงเรียนด้วย พนักงานจัดโรงเรียนข้าราชการพลเรือนนั้นโปรดให้มีกรรมการคณะหนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดให้ตัวข้าพเจ้าเป็นนายก และสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ เจ้าพระยาอภัยราชา (ม.ร.ว. ลภ สุทัศน์) พระยาศรีวรวงศ์ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน) พระยาเทพวิฑูรพหุลศรุตาธิบดี (บุญช่วย วณิกกุล) รวม ๖ คนด้วยกันอำนวยการ ให้พระยาศรีวรวงศ์ คงเป็นอธิบดีอยู่เหมือนอย่างโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ได้ย้ายโรงเรียนจากพระบรมมหาราชวังไปอยู่ที่ "วังกลางทุ่ง" ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นต้นมา ต่อมาตัวข้าพเจ้าเกิดอาการป่วยเจ็บทุพลภาพต้องกราบบังคมทูลขอเวนคืนตำแหน่งนายกกรรมการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน เจ้าพระยาพระเสด็จฯก็ป่วยถึงอสัญกรรมในหมู่นั้น เมื่อข้าพเจ้าออกจากตำแหน่งนายกกรรมการแล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๕๙ นั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้ขยายการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน เป็นมหาวิทยาลัยมีนามว่า "จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย" และทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้าเป็นที่ปรึกษาของมหาวิทยาลัยต่อมาเรื่องประวัติโรงเรียนมหาดเล็กหลวงมีดังเล่ามานี้

เรื่องนี้ ข้าพเจ้าเขียนแต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ ได้พิมพ์ฝากไว้ในเรื่องประวัติพระยานครพระราม (สวัสดิ์ มหากายี) เห็นเป็นอย่างเดียวกับนิทานโบราณคดี จึงคัดเอามาพิมพ์ไว้ด้วยกัน

นิทานที่ ๑๕

เรื่องอั้งยี่

(๑)

เมื่อข้าพเจ้าเป็นนายก ผู้ช่วยบัญชาการทหารบกอยู่ในกรมยุทธนาธิการ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๐ จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๒ ได้เคยมีหน้าที่ทำการปราบพวกจีนอั้งยี่ในกรุงเทพฯ ครั้งหนึ่ง ต่อมาถึงสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ จน พ.ศ. ๒๔๕๘ มีหน้าที่ต้องคอยระวังพวกอั้งยี่ตามหัวเมืองอยู่เสมอ บางทีก็ต้องปราบปรามบ้าง แต่ไม่มีเหตุใหญ่โตเหมือนเมื่อครั้งข้าพเจ้าอยู่ในกรมยุทธนาธิการ ถึงกระนั้นก็ได้ความรู้ในเรื่องอั้งยี่มากขึ้น ครั้นเมื่อข้าพเจ้าออกจากกระทรวงมหาดไทยมาจัดการหอพระสมุดสำหรับพระนคร มีกิจตรวจค้นโบราณคดี พบเรื่องอั้งยี่ที่มีมาในเมืองไทยแต่ก่อน ๆ ในหนังสือพงศาวดารและจดหมายเหตุเก่าหลายแห่ง เลยอยากรู้เรื่องตำนานของพวกอั้งยี่ จึงได้ไถ่ถามผู้ที่เคยเป็นหัวหน้าอั้งยี่ที่คุ้นเคยกัน คือพระอนุวัติราชนิยม ซึ่งมักเรียกกันว่า "ยี่กอฮง" นั้นเป็นต้น เขาเล่าให้ฟังได้ความรู้เพิ่มเติมขึ้นอีก จึงได้ลองเขียนบันทึกเรื่องอั้งยี่ไว้บ้าง

หลายปีมาแล้ว ครั้นออกมาอยู่เมืองปีนัง ข้าพเจ้ามาได้เห็นตำนานต้นเรื่องอั้งยี่ที่แรกเกิดขึ้นในเมืองจีน มิสเตอร์ปิคเกอริง (Mr. W.A. Pickering) แปลจากภาษาจีน ในตำราของพวกอั้งยี่ พิมพ์เป็น ภาษาอังกฤษไว้ในหนังสือวารสารของสมาคมรอแยลอาเซียติค Journal of the Royal Asiatic Society เมื่อ ค.ศ. ๑๘๗๘ (พ.ศ.๒๔๒๑) เล่าถึงเรื่องที่พวกจีนมาตั้งอั้งยี่ในหัวเมืองขึ้นของอังกฤษในแหลมมลายูด้วย เป็นอันได้เรื่องเบื้องต้นต่อกับเรื่องอั้งยี่ที่ข้าพเจ้าเคยรู้มาก่อนอีกตอนหนึ่ง จึงลองรวมเนื้อความเรื่องอั้งยี่เขียนนิทานเรื่องนี้

(๒)

เหตุที่เกิดพวกอั้งยี่ในเมืองจีน

เมื่อพวกเม่งจูได้เมืองจีนไว้ในอำนาจ ตั้งราชวงศ์ได้เซ็งครองเมืองจีนแล้ง ถึง พ.ศ. ๒๒๐๗ พระเจ้าคังฮีได้เสวยราชย์เป็นรัชกาลที่ ๒ ในรัชกาลนั้นมีพวกฮวนเฮงโน้วอยู่ทางทิศตะวันตกยกกองทัพมาตีเมืองจีน เจ้าเมืองกรมการที่รักษาหัวเมืองชายแดนจีน ต่อสู้ข้าศึกไม่ไหว พระเจ้ากรุงจีนคังฮีจะแต่งกองทัพออกไปจากกรุงปักกิ่ง หาตัวแม่ทัพไม่ได้ จึงให้ออกประกาศว่าถ้าใครอาสาปราบปรามพวกฮวนได้จะประทานทองเป็นบำเหน็จ ๑๐,๐๐๐ ตำลึง และจะให้ปกครองผู้คน ๑๐,๐๐๐ ครัวเป็นบริวาร ครั้งนั้นที่วัดแห่งหนึ่งอยู่บนภูเขากุ้ยเล้ง แขวงเมืองเกี้ยนเล้งในแดนจีนฮกเกี้ยน มีหลวงจีนอยู่ด้วยกัน ๑๒๘ องค์ ได้ร่ำเรียนรู้วิชาอาคมมาก พากันเข้าอาสารบพวกฮวน พระเจ้ากรุงจีนทรงยินดี แต่วิตกว่าหลวงจีนมีแต่ ๑๒๘ องค์ด้วยกัน พวกข้าศึกมีมากนัก จึงตรัสสั่งให้ขุนนางผู้ใหญ่คนหนึ่งชื่อเต็งกุนตัดคุมกองทัพไปด้วยกันกับพวกหลวงจีน ไปรบข้าศึกที่ด่านท่งก๊วน พวกหลวงจีนกับพวกกองทัพกรุงปักกิ่งมีชัยชนะฆ่าฟันพวกฮวนล้มตายแตกหนีไปหมด พระเจ้ากรุงจีนจะประทานบำเหน็จรางวัลตามประกาศ พวกหลวงจีนไม่รับยศศักดิ์และบริวาร ขอกลับไปจำศีลภาวนาอยู่อย่างเดิมรับแต่ทอง ๑๐,๐๐๐ ตำลึง

ไปบำรุงวัด พระเจ้ากรุงจีนก็ต้องตามใจ แต่ส่วนเต็งกุนตัดขุนนางผู้ใหญ่ที่ไปช่วยพวกหลวงจีนรบนั้น ได้รับบำเหน็จเป็นตำแหน่งแม่ทัพใหญ่ ณ เมืองโอ๊วก๊วง

เต็งกุนตัดกับหลวงจีน ๑๒๘ องค์ เคยชอบพอกันสนิทสนมมาตั้งแต่ไปรบพวกฮวน เมื่อจะออกจากเมืองปักกิ่งแยกกันไป เต็งกุนตัดจึงเชิญหลวงจีนทั้งหมดไปกินเลี้ยงด้วยกันวันหนึ่งแล้วเลยกระทำสัตย์สาบานเป็นพี่น้องกันต่อไปในวันหน้า ก็ในเวลานั้นมีขุนนางกังฉิน ๒ คน เคยเป็นอริกับเต็งกุนตัดมาแต่ก่อน ทูลพระเจ้ากรุงจีนว่าเมื่อเต็งกุนตัดจะออกไปจากกรุงปักกิ่ง ได้ลอบกระทำสัตย์สาบานเป็นพี่น้องกับพวกหลวงจีน ๑๒๘ องค์ ดูผิดสังเกตสงสัยว่าเต็งกุนตัดจะคิดมักใหญ่ใฝ่สูง จึงได้สาบานเป็นพี่น้องไว้กับพวกหลวงจีนที่มีฤทธิ์เดช โดยหมายจะเอาไว้เป็นกำลัง เวลาเต็งกุนตัดออกไปเป็นแม่ทัพบังคับบัญชารี้พลมาก ถ้าได้ช่องก็จะสมคบกับพวกหลวงจีนพากันยกกองทัพเข้ามาชิงราชสมบัติ น่ากลัวคนในเมืองหลวงจะไม่กล้าต่อสู้เพราะกลัวฤทธิ์เดชของพวกหลวงจีน พวกขุนนางกังฉินคอยหาเหตุทูลยุยงมาอย่างนั้น จนพระเจ้ากรุงจีนคังฮีเห็นจริงด้วย จึงปรึกษากันคิดกลอุบายตั้งขุนนางกังฉิน ๒ คนนั้นเป็นข้าหลวง คนหนึ่งให้ไปยังเมืองโอ๊วก๊วง ทำเป็นที่ว่าคุมของบำเหน็จไปพระราชทานเต็งกุนตัด อีกคนหนึ่งให้ไปยังวัดบนภูเขากุ้ยเล้ง ทำเป็นที่ว่าคุมเครื่องราชพลี มีสุราบาลและเสบียงอาหารเป็นต้นไปพระราชทานแก่พวกหลวงจีน ๑๒๘ องค์ เมื่อข้าหลวงไปถึงเมืองโอ๊วก๊วง เต็งกุนตัดออกไปรับข้าหลวงถึงนอกเมืองหลวงตามประเพณี ข้าหลวงก็อ่านท้องตราว่าเต็งกุนตัดคิดกบฏต้องโทษถึงประหารชีวิต แล้วจับตัวเต็งกุนตัดฆ่าเสีย ฝ่ายข้าหลวงที่ไปยังภูเขากุ้ยเล้ง พวกหลวงจีนต้อนรับโดยดีมีเลี้ยงรับที่วัด ข้าหลวงเอายาพิษเจือสุราของประทานไปตั้งเลี้ยง แต่หลวงจีนเจ้าวัดได้กลิ่นผิดสุราสามัญ เอากระบี่กายสิทธิ์สำหรับวัดมาจุ้มลงชัณสูตรเกิดเปลวไฟพลุ่งขึ้นรู้ว่าเป็นสุราเจือยาพิษ ก็เอากระบี่ฟันข้าหลวงตาย

แต่ขณะนั้นพวกของข้าหลวงที่ล้อมอยู่ข้างนอกพากันจุดไฟเผาวัดจนไหม้โทรมหมด พวกหลวงจีน ๑๒๘ องค์ ตายไปในไฟบ้าง ถูกพวกข้าหลวงฆ่าตายบ้าง หนีรอดไปได้แต่ ๕ องค์ ชื่อฉอองค์หนึ่ง บุงองค์หนึ่ง มะองค์หนึ่ง โอองค์หนึ่ง ลิองค์หนึ่ง พากันไปซ่อนตัวอยู่ที่วัดแห่งหนึ่ง ในแขวงเมืองโอ๊วก๊วงที่เต็งกุนตัดเคยเป็นแม่ทัพอยู่แต่ก่อน

อยู่มาวันหนึ่ง หลวงจีน ๕ องค์นั้นลงไปที่ริมลำธารแลเห็นกระถางธูปสามขามีหูสองข้างใบหนึ่ง ลอยมาในน้ำกำลังมีควันธูปขึ้นไปในอากาศ นึกหลากใจจึงลงไปยกขึ้นมาบนบกพิจารณาดู เห็นมีตัวอักษรอยู่ที่ต้นกระถางธูปนั้น ๔ ตัวว่า หวน เชง หก เหม็ง แปลว่า กำจัดเชงเสียกลับยกเหม็งขึ้นนึกสงสัยว่าเทวดาฟ้าและดินจะสั่งให้ทำอย่างนั้นหรืออย่างไร ลองเสี่ยงทายดูหลายครั้งก็ปรากฏว่าให้ทำเช่นนั้นทุกครั้ง หลวงจีน ทั้ง ๕ ประจักษ์แจ้งแก่ใจดังนั้น จึงเอาหญ้าปักต่างธูปที่ในกระถางจุดบูชา แล้วกระทำสัตย์กันตามแบบที่เล่าปี่ กวนอู เตียวหุย สัญญากันแต่ก่อน ว่าจะช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดิน และจะกำจัดราชวงศ์ไต้เช็งเอาบ้านเมืองคืนให้แก่ราชวงศ์ไต้เหม็งตามเดิม เมื่อปฏิญาณกันแล้ว เห็นสมุดตำราพยากรณ์มีอยู่ในก้นกระถางธูปด้วยก็พากันยินดียิ่งนัก แต่ในขณะนั้นเอง พวกข้าหลวงที่เที่ยวติดตามก็ไปถึงจะเข้าล้อมจับ พวกหลวงจีนจึงอุ้มกระถางธูปวิ่งหนีไป เผอิญในวันนั้นนางกู้ส่วยเอง เมียเต็งกุนตัดที่ถูกฆ่าตาย พาลูกและญาติพี่น้องออกไปเซ่น ณ ที่ฝังศพเต็งกุนตัด ในเวลาที่กำลังเซ่นอยู่ได้ยินเหมือนเสียงคน แลไปดูเห็นกระบี่เล่มหนึ่งโผล่ขึ้นมาจากแผ่นดิน เอามาพิจารณาดูเห็นมีตัวอักษรจารึกที่กั่นกระบี่ว่า น่อ เล้ง โต๊ว แปลว่ามังกรสองตัวชิงดวงมุกดากัน และที่ตัวกระบี่ก็มีอักษรจารึกว่า หวน เช็ง หก เหม็ง แปลว่าให้กำจัดราชวงศ์ไต้เช็งคืนแผ่นดินให้ราชวงศไต้เหม็ง ในเวลาที่กำลังพิจารณาตัวอักษรอยู่นั้น ได้ยินเสียงคนร้องให้ช่วย นางกู้ส่วยเองก็ถือกระบี่ที่ได้ใหม่พาพวกพ้องออกไปดู เห็นพวกข้าหลวงกำลังไล่หลวงจีนทั้ง ๕ องค์มา พวก

นางกู้ส่วยเองเข้าป้องกันหลวงจีน เอากระบี่ฟันถูกข้าหลวงตาย พรรคพวกก็หนีไปหมด นางกู้ส่วยเองกับหลวงจีนต่างไถ่ถามและเล่าเรื่องฝ่ายของตนให้กันฟัง ก็รู้ว่าเป็นพวกเดียวกันมาแต่เดิม และได้ถูกเนรคุณอย่างเดียวกัน นางจึงให้พวกหลวงจีนอาศัยอยู่ที่บ้าน จนเห็นการสืบจับสงบเงียบแล้ว จึงให้หลวงจีนทั้ง ๕ กลับไปอยู่วัดตามเดิม หลวงจีนทั้ง ๕ นี้ได้นามว่า โหงวโจ๊ว แปลว่าบุรุษทั้ง ๕ ของอั่งยี่ต่อมา

ถึงตอนนี้ หลวงจีนทั้ง ๕ แน่ใจว่าเทวดาฟ้าดินให้คิดอ่านกู้บ้านเมืองด้วยกำจัดราชวงศ์ไต้เซ็ง ก็ตั้งหน้าเกลี้ยกล่อมผู้คนให้ร่วมคิด ได้พรรคพวกมากขึ้น แต่กิติศัพท์รู้ไปถึงเจ้าเมืองกรมการก็ให้ออกไปจับ หลวงจีนทั้ง ๕ จึงต้องหนีจากเมืองโอ๊วก๊วงต่อไป ไปพบนายโจรพวกทหารเสือ ๕ นาย เมื่อได้พูดสนทนากัน พวกนายโจรก็เลื่อมใส รับจะพาโจรบริวารของตนมาเข้าพวกด้วย แล้วพาหลวงจีนไปสำนักอยู่ภูเขาเหล็งโฮ้ว แปลว่ามังกรเสือ ในเวลานั้นมีหลวงจีนองค์หนึ่งชื่อตั้งกิ๋มน้ำ เคยเรียนรู้หนังสือมากจนได้เป็นขุนนางรับราชการอยู่ในกรุงปักกิ่ง อยู่มาสังเกตว่าราชวงศ์ไต้เซ็งปกครองบ้านเมืองไม่เป็นยุติธรรม เกิดท้อใจจึงลาออกจากราชการไปบวชเป็นหลวงจีนจำศีล ศึกษาวิชาอาคมของลัทธิศาสนาเต๋า อยู่ณ ถ้ำแป๊ะเฮาะตั่ง แปลว่านกกระสาเผือก จนมีผู้คนนับถือมาก วันหนึ่งลูกศิษย์ ๔ คนไปบอกข่าวว่าหลวงจีน ๕ องค์ได้ของวิเศษ คิดอ่านจะกำจัดราชวงศ์ไต้เซ็งกู้บ้านเมือง หลวงจีนตั้งกิ๋มน้ำก็ยินดี พาศิษย์ ๔ คนตามไปยังสำนักของหลวงจีน ๕ องค์ ณ ภูเขามังกรเสือ ขอสมัครเป็นพวกร่วมคิดช่วยกู้บ้านเมืองด้วย ในพวกที่ไปขอสมัครนั้นยังมีคนสำคัญอีก ๒ คน คนหนึ่งเป็นชายหนุ่มชื่อจูฮุ่งชัก เป็นราชนัดดาของพระเจ้าเซ่งจง ในราชวงศ์ไต้เหม็ง อีกคนหนึ่งเป็นหลวงจีนชื่อบั้งลุ้งรูปร่างสูงใหญ่มีกำลังวังชากล้าหาญมาก เมื่อรวบรวมพรรคพวกได้มากแล้ว พวกคิดการกำจัดราชวงศ์ไต้เซ็งจึงประชุมกันทำสัตย์สาบานเป็นพี่น้องกันทั้งหมด แล้วยกเจ้าจูฮุ่งชักขึ้นเป็นรัชทายาทราชวงศ์

ได้เหม็ง ตั้งหลวงจีนตั้งกิ๋มน้ำซึ่งเป็นผู้มีความรู้มากเป็นอาจารย์ (จีนแส) และตั้งหลวงจีนบั้งลุ้งเป็น "ตั้วเฮีย" แปลว่า "พี่ชายใหญ่" และเป็นตำแหน่งจอมพล ตัวนายนอกจาก นั้นให้มีตำแหน่งและคุมหมวดกองต่าง ๆ แล้วพากันยกรี้พลไปตั้งอยู่ที่ภูเขาฮ่งฮวง แปลว่าภูเขาหงส์ (จะเป็นแขวงเมืองไหนไม่ปรากฏ) หวังจะตีเอาบ้านเมืองคืน ได้รบกับกองทหารที่ประจำเมืองนั้น รบกันครั้งแรกพวกกบฏมีชัยชนะตีกองทหารหลวงแตกหนีเข้าเมืองแต่รบครั้งหลังเกิดเหตุอัปมงคลขึ้นอย่างแปลกประหลาด ด้วยในเวลาหลวงจีนบั้งลุ้งตั้วเฮีย ขี่ม้าขับพลเข้ารบ ม้าล้มลงจอมพลตกม้าตาย พวกกบฏก็แตกพ่ายพากันหนีกลับไปยังเขามังกรเสือ หลวงจีนตั้งกิ๋มน้ำผู้เป็นอาจารย์เห็นว่าเกิดเหตุอันมิบังควรผิดสังเกต ตรวจตำราดูก็รู้ว่าเป็นเพราะชะตาราชวงศ์ใต้เซ็งยังรุ่งเรือง ในตำราว่าศัตรูไม่สามาถจะทำร้ายได้ จึงชี้แจงแก่พวกกบฏว่าถ้าจะรบพุ่งต่อไปในเวลานั้นก็ไม่สำเร็จได้ดังประสงค์ ต้องเปลี่ยนอุบายเป็นอย่างอื่น แนะให้พวกที่ทำสัตย์สาบานกัน แล้วแยกย้าย กระจายกันไปอยู่โดยลำพังตัวตามหัวเมืองต่าง ๆ และทุกคนไปคิดตั้งสมาคมลับขึ้นในตำบลที่ตนไปอยู่ หาพวกพี่น้องน้ำสบถร่วมความคิดกันให้มีมากแพร่หลาย พอถึงเวลาชะตาราชวงศ์ใต้เซ็งตก ก็ให้พร้อมมือกันเข้าตีบ้านเมือง จึงจะกำจัดราชวงศ์ใต้เซ็งได้ พวกกบฏเห็นชอบด้วย จึงตั้งสมาคมลับให้เรียกชื่อว่า "เทียนตี้หวย" แปลว่า "ฟ้าดินมนุษย์" หรือเรียกโดยย่ออีกอย่าง "ซาฮะ" แปลว่า "องค์สาม" คือฟ้าดินมนุษย์ และตั้งแบบแผนสมาคม ทั้งวิธีสบถสาบานรับสมาชิกและข้อบังคับสำหรับสมาชิกกับทั้งกิริยาอาการที่จะแสดงความลับกันในระหว่างสมาชิก ให้รู้ว่าเป็นพวกเดียวกัน จึงเกิดสมาคมลับที่ไทยเราเรียกว่า "อั้งยี่" ขึ้นในเมืองจีนด้วยประการฉะนี้ รัฐบาลจีนรู้ว่าใครเป็นพวกอั้งยี่ก็จับฆ่าเสีย ถึงอย่างนั้นพวกสมาคม "เทียนตี้หวย" หรือ "ซาฮะ" ก็ยังมีอยู่ในเมืองจีนสืบมา รัฐบาลทำลายล้างไม่หมดได้

(๓)

อั้งยี่ในแหลมมลายู

ในหนังสือฝรั่งแต่ง เขาว่าพวกจีนที่ทิ้งบ้านเมืองไปเที่ยวทำมาหากินตามต่างประเทศ ล้วนแต่เป็นชาวเมืองชายทะเลภาคใต้ และอยู่ในพวกที่เป็นคนขัดสนทั้งนั้น จีนชาวเมืองดอนหรือที่มีทรัพย์สินสมบูรณ์ หามีใครทิ้งบ้านเมืองไปเที่ยวหากินตามต่างประเทศไม่ และว่าพวกจีนที่ไปหากินตามต่างประเทศนั้น จีนต่างภาษามักชอบไปประเทศต่างกัน พวกจีนแต้จิ๋วมักชอบไปเมืองไทย พวกจีนฮกเกี้ยนมักชอบไปเมืองชวามลายู พวกจีนกวางตุ้งมักชอบไปอเมริกา เมื่ออังกฤษตั้งเมืองสิงค์โปร์ (ตรงกับตอนปลายรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์) มีพวกจีนอยู่ในแหลมมลายูเป็นอันมากมาแต่ก่อนแล้วที่มาได้ผลประโยชน์จนมีกำลังเลยตั้งตัวอยู่เป็นหลักแหล่งก็มี ในสมัยนั้นจีนที่มาเที่ยวหากินในเมืองไทย และเมืองชวา มลายู มาแต่ผู้ชาย จีนมาตั้งตัวอยู่เป็นหลักแหล่งมาได้หญิงชาวเมืองเป็นเมีย มีลูกเกิดด้วยสมพงศ์เช่นนั้น มลายูเรียกผู้ชายว่า "บาบ๋า" เรียกผู้หญิงว่า "ยาหยา" ทางเมืองชวามลายู จีนผู้เป็นพ่อไม่พอใจจะให้ลูกถือศาสนาอิสลามตามแม่ จึงฝึกหัดอบรมให้ลูกทั้งชายหญิงเป็นจีนสืบตระกูลต่อลงมาทุกชั่ว เพราะฉะนั้นจีนในเมืองชวามลายูจึงต่างกันเป็น ๒ อย่าง คือ "จีนนอก" ที่มาจากเมืองจีนอย่างหนึ่ง "จีนบาบ๋า" ที่เกิดขึ้นในท้องที่อย่างหนึ่งมีอยู่เสมอ ผิดกันกับเมืองไทยเพราะเหตุที่ไทยถือพระพุทธศาสนาร่วมกับจีน ลูกจีนที่เกิดในเมืองไทย ถ้าเป็นผู้ชายคงเป็นจีนตามอย่างพ่ออยู่เพียงชั่วหนึ่ง หรือสองชั่วก็กลายเป็นไทย แต่ลูกผู้หญิงเป็นไทยไปตามแม่ตั้งแต่ชั่วแรก ในเมืองไทยจึงมีแต่จีนนอกกับไทยที่เป็นเชื้อจีน หามีจีนบาบ๋าเป็นจีนประจำอยู่พวกหนึ่งต่างหากไม่

ในสมัยเมื่ออังกฤษแรกตั้งสิงคโปร์นั้น พวกจีนก็เริ่มตั้งอั้งยี่คือสมาคมลับที่เรียกว่า "เทียนตี้หวย" หรือ "ซาฮะ" ขึ้นในเมืองมลายูบ้างแล้ว

อังกฤษรู้อยู่ว่าวัตถุที่ประสงค์ของพวกอั้งยี่จะกำจัดราชวงศ์ไต้เช็ง อันเป็นการในเมืองจีน ไม่เห็นว่ามีมูลอันใดจะมาตั้งอั้งยี่ในเมืองต่างประเทศ สืบถามได้ความว่าพวกจีนมาตั้งอั้งยี่ในเมืองมลายู ไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องกำจัดราชวงศ์ไต้เช็งเป็นแต่เอาแบบแผนกระบวนสมาคม "เทียนตี้หวย" ในเมืองจีนมาตั้งขึ้น เพื่อจะสงเคราะห์พวกจีนที่จะมาทำมาหากินทางเมืองมลายู มิให้ต้องตกยาก หรือได้ความเดือดร้อนเพราะถูกพวกมลายูกดขี่ข่มเหงเท่านั้น อีกประการหนึ่งปรากฏว่าพวกอั้งยี่มีแต่ในพวกจีนนอก แต่พวกจีนที่มาตั้งตัวเป็นหลักแหล่งและพวกจีนบาบ๋าที่เกิดในแหลมมลายูหาเกี่ยวข้องกับพวกอั้งยี่ไม่ อังกฤษเห็นว่าเป็นแต่สมาคมสงเคราะห์กันและกัน ก็ปล่อยให้มีอั้งยี่อยู่ไม่ห้ามปรามครั้นจำเนียรกาลนานมา (ถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์) เมื่อเศรษฐกิจในแหลมมลายูเจริญขึ้น พวกพ่อค้าที่ขุดแร่ดีบุกและทำเรือกสวนต้องการแรงงานมากขึ้น ต่างก็เรียกหาว่าจ้างจีนในเมืองจีน มาเป็นกรรมกรมากขึ้นโดยลำดับ จำนวนจีนที่เป็นอั้งยี่ก็มีมากขึ้น และจัดแยกกันเป็นหลายเหล่า จนเหลือกำลังที่เป็น "ตั้วเฮีย" หัวหน้าจะว่ากล่าวปกครองได้ ไม่มีใครสมัครเป็นตั้วเฮีย พวกอั้งยี่ก็แยกกันเป็นหลายกงสีเรียกชื่อต่างกัน ต่างมีแต่ "ยี่เฮีย" (แปลว่าพี่ที่สอง) เป็นหัวหน้าเป็นอิสระแก่กัน และอั้งยี่ต่างกงสีมักเกิดวิวาทตีรันฟันแทงกันจนรัฐบาลรำคาญ แต่จะบังคับให้เลิกอั้งยี่ก็เกรงจะเกิดลำบาก ด้วยอาจจะเป็นเหตุให้พวกจีนในเมืองจีนหวาดหวั่น ไม่มารับจ้างเป็นกรรมกรพอต้องการเหมือนแต่ก่อนอย่างหนึ่ง และพวกจีนกรรมกรมีมากกว่าแต่ก่อนมากถ้าพวกอั้งยี่ขัดขืนก็ต้องใช้กำลังปราบปราม กลายเป็นการใหญ่โตขึ้นกว่าเหตุ อีกประการหนึ่งเห็นว่าพวกอั้งยี่เป็นแต่มักวิวาทกันเอง หาได้ทำร้ายต่อรัฐบาลอย่างใดไม่ อังกฤษตั้งข้อบังคับควบคุมพวกอั้งยี่เป็นสายกลาง คือถ้าจีนตั้งสมาคม อั้งยี่หรือสาขาของสมาคมที่ไหนต้องมาขออนุญาตต่อรัฐบาล บอกชื่อผู้เป็นหัวหน้าและพนักงานของสมาคมก่อน ต่อได้รับอนุญาตจึงตั้งได้ ถ้ารัฐบาลมีกิจเกี่ยวข้องแก่พวกอั้งยี่สมาคม

ไหน ก็จะว่ากล่าวเอาความรับผิดชอบแก่หัวหน้า และพนักงาน สมาคมนั้น แต่นั้นมาพวกอั้งยี่สมาคมต่าง ๆ ก็ตั้งกงสีขอสมาคม ณ ที่ต่าง ๆ แพร่หลาย โดยวิธี "รัฐบาลเลี้ยงอั้งยี่" เป็นประเพณีสืบมา

ที่เอาเรื่องอั้งยี่ในหัวเมืองขึ้นของอังกฤษมาเล่า เพราะมามีเรื่องเกี่ยวข้องกับในเมืองไทยเมื่อภายหลัง ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า

(๔)

อั้งยี่แรกมีในเมืองไทย

ในหนังสือจดหมายเหตุของไทย ใช้คำเรียกอั้งยี่ต่างกันตามสมัย แต่ความไม่ตรงกับที่จริงทั้งนั้น จึงจะแทรกคำอธิบายเรียกต่าง ๆ ลงตรงนี้ก่อน ชื่อของสมาคมที่ตั้งในเมืองจีนแต่เดิมเรียกว่า "เทียนตี้หวย" แปลว่า "ฟ้าดินมนุษย์" หรือเรียกโดยย่ออีกอย่างหนึ่งตามภาษาจีนฮกเกี้ยนว่า "ซาฮะ" ตามภาษาจีนแต้จิ๋วแปลว่า "องค์สาม" เป็นนามของอั้งยี่ทุกพวก ครั้งอั้งยี่แยกกันเป็นหลายกงสี จึงมีชื่อกงสีเรียกต่างกันเช่นว่า "งี่หิน ปูนเถ้าก๋ง งี่ฮก ตั้วกงสี ซิวลิกือ" เป็นต้น คำว่า "อั้งยี่" แปลว่า "หนังสือแดง" ก็เป็นแต่ชื่อกงสีอันหนึ่งเท่านั้น ยังมีชื่อสำหรับเรียกตัวนายอีกส่วนหนึ่ง ผู้ที่เป็นหัวหน้าอั้งยี่ในถิ่นอันหนึ่งรวมกันทุกกงสี เรียกตามภาษาฮกเกี้ยนว่า "ตั้วกอ" ตามภาษาแต้จิ๋วเรียกว่า "ตั้วเฮีย" แปลว่า "พี่ใหญ่" ผู้ที่เป็นหัวหน้ากงสีเรียกว่า "ยี่กอ" หรือ "ยี่เฮีย" แปลว่า "พี่ที่สอง" ตัวนายรองลงมาเรียกว่า "ซากอ" หรือ "ซาเฮีย" แปลว่า "พี่ที่สาม" ในจดหมายเหตุของไทยเดิม เรียกพวกเข้าสมาคมเทียนตี้หวยทั้งหมดว่า "ตั้วเฮีย" มาจนรัชกาลที่ ๕ เปลี่ยนคำ "ตั้วเฮีย" เรียก "อั้งยี่" ในนิทานนี้ข้าพเจ้าเรียกว่าอั้งยี่มาแต่ต้น เพื่อให้สะดวกแก่ผู้อ่าน

อั้งยี่แรกมีขึ้นในเมืองไทยเมื่อรัชกาลที่ ๓ มูลเหตุที่จะเกิดอั้งยี่นั้น เนื่องมาแต่อังกฤษเอาฝิ่นอินเดียเข้าไปขายในเมืองจีนมากขึ้น พวกจีนตามเมือง

ชายทะเลพากันสูบฝิ่นติดแพร่หลาย จีนเข้ามาหากินในเมืองไทย ที่เป็นคนสูบฝิ่นก็เอาฝิ่นเข้ามาสูบกัน แพร่หลายกว่าแต่ก่อน เลยเป็นปัจจัยให้มีไทยสูบฝิ่นมากขึ้น แม้จนถึงชั้นผู้ดีที่เป็นเจ้าและขุนนางพากันสูบฝิ่นติดก็มี ก็ในเมืองไทยมีกฎหมายห้ามมาแต่ก่อนแล้วมิให้ใครสูบฝิ่น หรือซื้อฝิ่นขายฝิ่น เมื่อปรากฏว่ามีคนสูบฝิ่นขึ้นแพร่หลายเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงดำรัสสั่งให้ตรวจจับฝิ่นตามกฎหมายอย่างกวดขันแต่พวกจีนและไทยที่สูบฝิ่นติดมีมากก็จำต้องลอบหาซื้อฝิ่นสูบ เป็นเหตุให้คนลอบขายฝิ่นขึ้นราคาขายได้กำไรงาม จึงมีพวกจีนคิดค้าฝิ่นด้วยตั้ง อั้งยี่ วางสมัครพรรคพวกไว้ตามหัวเมืองชายทะเลที่ไม่มีการตรวจตรา คอยรับฝิ่นจากเรือสำเภาที่มาจากเมืองจีน แล้วเอาปลอมปนกับสินค้าอื่นส่งเข้ามายังกงสีใหญ่ ซึ่งตั้งขึ้นตามที่ลี้ลับในหัวเมืองใกล้ ๆ กรุงเทพ ฯ ลอบขายฝิ่นเป็นรายย่อยเข้ามายังพระนคร ข้าหลวงสืบรู้ออกไปจับ ถ้าซ่องไหนมีพรรคพวกมากก็ต่อสู้จนถึงเกิดเหตุรบพุ่งกันหลายครั้ง มีปรากฏในหนังสือพงศาวดารว่า

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ เกิดอั้งยี่ที่ในแขวงจังหวัดนครชัยศรี และจังหวัดสมุทรสาคร แต่ปราบได้โดยไม่ต้องรบพุ่งครั้งหนึ่ง

ต่อนั้นมา ๒ ปี ถึง พ.ศ. ๒๓๘๗ พวกอั้งยี่ตั้งซ่องขายฝิ่นขึ้นที่ในป่าแสม์ริมชายทะเล ณ ตำบลแสมดำในระหว่างปากน้ำบางปะกงกับแขวงจังหวัดสมุทรปราการ ต่อสู้เจ้าพนักงานจับฝิ่น ต้องให้กรมทหารปากน้ำไปปราบยิงพวกอั้งยี่ตายหลายคน และจับตัวหัวหน้าได้ อั้งยี่ก็สงบอีกครั้งหนึ่ง

ต่อมาอีก ๓ ปี ถึง พ.ศ. ๒๓๙๐ พวกอั้งยี่ตั้งซ่องขายฝิ่นขึ้นอีกที่ตำบลลัดกรุดแขวงเมืองสมุทรสาคร ครั้งนี้พวกอั้งยี่มีพรรคพวกมากกว่าแต่ก่อน พระยามหาเทพ (ปาน) ซึ่งเป็นหัวหน้าพนักงานจับฝิ่น ออกไปจับเอง ถูกพวกอั้งยี่ยิงตาย จึงโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพระคลังคุมกำลังไปปราบ ฆ่าพวกอั้งยี่ตายประมาณ ๔๐๐ คน และจับตัวหัวหน้าได้จึงสงบ

ปราบพวกอั้งยี่ที่ลัดกรุดได้ไม่ถึงเดือน พอเดือน ๕ พ.ศ. ๒๓๙๑ พวกอั้งยี่ก็กำเริบขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา คราวนี้ถึงแก่กบฏ ฆ่าพระยาวิเศษสุนทร ผู้ว่าราชการจังหวัดตายแล้วพวกอั้งยี่เข้ายึดเอาป้อมเมืองฉะเชิงเทราไว้เป็นที่มั่น โปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ยกพลจากเมืองสมุทรสาคร ไปปราบพวกอั้งยี่ที่เมืองฉะเชิงเทราต่อสู้พ่ายแพ้ พวกจีนถูกฆ่าตาย ๓,๐๐๐ คน อั้งยี่เมืองฉะเชิงเทราจึงสงบ ต่อมาอีก ๒ ปี ก็สิ้นรัชกาลที่ ๓

อั้งยี่ในเมืองไทยเมื่อรัชกาลที่ ๔

ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสปรึกษาเสนาบดี เห็นพร้อมว่า การจับฝิ่นเมื่อรัชกาลที่ ๓ แม้จับกุมอย่างกวดขันมาหลายปี ฝิ่นก็ยังเข้ามาได้เสมอ คนสูบฝิ่นก็ยังมีมากไม่หมดไป ซ้ำเป็นเหตุให้เกิดอั้งยี่ถึงต้องรบพุ่งฆ่าฟันกันหลายครั้ง จะใช้วิธีจับฝิ่นอย่างนั้นต่อไปเห็นจะไม่เป็นประโยชน์อันใด จึงเปลี่ยนนโยบายเป็นตั้งภาษีฝิ่นผูกขาด คือเฉพาะแต่รัฐบาลซื้อฝิ่นเข้ามาต้มขายเอากำไร ให้จีนซื้อฝิ่นสูบได้ตามชอบใจ คงห้ามแต่ไทยมิให้สูบฝิ่น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริอีกอย่างหนึ่งว่าที่อั้งยี่หาพรรคพวกได้มาก เป็นเพราะพวกจีนที่ไปทำเรือกสวนหรือค้าขายอยู่ตามหัวเมืองมักถูกพวกจีนเจ้าภาษีเบียดเบียนในการเก็บอากร และถูกคนพื้นเมืองรังแก ได้ความเดือดร้อนไม่มีใครจะเกื้อหนุนจึงมักไปพึ่งอั้งยี่ ทรงแก้ไขข้อนี้ด้วยให้เลือกหาจีนที่ตั้งตัวได้เป็นหลักแหล่งแล้วและเป็นคนซื่อตรงมีคนนับถือมาก ตั้งเป็นตำแหน่งปลัดจีนขึ้นในกรมการตามหัวเมืองที่มีจีนมาก สำหรับช่วยอุปการะและรับทุกข์ร้อนของพวกจีนขึ้นเสนอต่อรัฐบาล เมื่อทรงแก้ไขด้วยอุบาย ๒ อย่างนั้น เหตุการณ์เรื่องอั้งยี่ก็สงบเงียบมาได้หลายปี

แต่ถึงตอนปลายรัชกาลที่ ๔ มีอั้งยี่เกิดขึ้นอันด้วยเหตุอย่างอื่น เหตุที่เกิดอั้งยี่ตอนนี้เนื่องมาจากประเพณีจีนเข้าเมืองด้วยจีนที่ทิ้งถิ่นไปทำมา

หากินตามต่างประเทศล้วนเป็นคนยากจนมักไปแต่ตัว แม้เงินค่าโดยสารเรือไม่มีจะเสีย เมื่อเรือไปถึงเมืองไหน เช่นเมืองสิงคโปร์ก็ดี หรือมาถึงกรุงเทพฯ ก็ดี มีจีนในเมืองนั้นที่เป็นญาติหรือเป็นเถ้าแก่หาลูกจ้าง ไปรับเสียเงินค่าโดยสารและรองเงินล่วงหน้าให้จีนที่เข้ามาใหม่ไทยเรียกว่า "จีนใหม่" ทางเมืองสิงคโปร์เรียกว่า "Sing Keh" แล้วทำสัญญากันว่าเถ้าแก่จะรับจะเลี้ยงให้กินอยู่ ข้างฝ่ายจีนใหม่จะทำงานให้เปล่าไม่เอาค่าจ้างปีหนึ่ง งานที่ทำนั้นเถ้าแก่จะใช้เองหรือจะให้ไปทำงานให้คนอื่น เถ้าแก่เป็นผู้ได้ค่าจ้าง หรือแม้เถ้าแก่จะโอนสิทธิในสัญญาให้ผู้อื่นก็ได้ เมื่อครบปีหนึ่งแล้วสิ้นเขตที่เป็นจีนใหม่พ้นหนี้สิน จะรับจ้างเถ้าแก่ทำงานต่อไป หรือไปทำมาหากินที่อื่นโดยลำพังตนก็ได้มีประเพณีอย่างนี้มาแต่เดิม ถึงรัชกาลที่ ๔ ตั้งแต่ไทยทำหนังสือสัญญาค้าขายกับฝรั่งต่างชาติ เมื่อ พ.ศ.๒๓๙๘ การค้าขายในเมืองไทยเจริญขึ้นรวดเร็ว มีโรงจักรสีข้าวเลื่อยไม้ และมีการขนลำเลียงสินค้าอันต้องการแรงงานมากขึ้น ทั้งเวลานั้นการคมนาคมกับเมืองจีนสะดวกขึ้น ด้วยมีเรือกำปั่นไปมาบ่อย ๆ พวกจีนใหม่ที่เข้ามาหากินก็มากขึ้น จึงเป็นเหตุให้มีจีนในกรุงเทพฯ คิดหาผลประโยชน์ด้วยการเป็นเถ้าแก่รับจีนใหม่เข้าเมือง โดยวิธีดังกล่าวมาแล้วมาขึ้น และการนั้นได้กำไรงาม ก็เกิดการแข่งกันเกลี้ยกล่อมจีนใหม่ พวกเถ้าแก่จึงเลยอาศัยจีนใหม่ของตนให้ช่วยกันเกลี้ยกล่อมจีนเข้ามาใหม่ ตลอดจนไปชิงกันหางานให้พวกจีนใหม่ของตนทำ ก็เลยตั้งพวกเป็นอั้งยี่ด้วยประการฉะนี้ แต่ผิดกับอั้งยี่รัชกาลที่ ๓ ด้วยไม่คิดร้ายต่อรัฐบาลและมีแต่พวกละน้อย ๆ หลายพวกด้วยกัน

แต่เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ ก่อนจะสิ้นรัชกาลที่๔ มีพวกอั้งยี่กำเริบขึ้นที่เมืองภูเก็ต แต่มิได้เกี่ยวข้องกับจีนในกรุงเทพฯด้วย พวกอั้งยี่ที่เมืองภูเก็ตขยายมาจากเมืองขึ้นของอังกฤษ ซึ่งรัฐบาลใช้นโยบายอย่าง "เลี้ยงอั้งยี่" ดังกล่าวมาแล้ว พวกจีนในแดนอังกฤษไปมาค้าขายกับหัวเมืองไทยทางตะวันตกอยู่เป็นนิจ พวกอั้งยี่ในแดนอังกฤษจึงมาเกลี้ยกล่อมจีนที่เมืองภูเก็ต

ให้ตั้งอั้งยี่เพื่อสงเคราะห์กันและกัน เป็นสาขาของกงสี "งี่หิน" พวกหนึ่งมีประมาณ ๓,๕๐๐ คน ของกงสี "ปูนเถ้าก๋ง" พวกหนึ่งมีประมาณ ๔,๐๐๐ คน อยู่มานานอั้งยี่ทั้งสองพวกนั้นวิวาทกัน ด้วยชิงสายน้ำที่ทำเหมืองล้างแร่ดีบุก ต่างเรียกพวกอั้งยี่ของตนมารบกันที่กลางเมือง ผู้ว่าราชการเมืองภูเก็ตห้ามก็ไม่ฟัง จะปราบปรามก็ไม่มีกำลังพอการ จึงโปรดให้เจ้าพระยาภานุวงศ์ ฯ เมื่อยังเป็นที่พระยาเทพประชุนปลัดทูลฉลองกระทรวงกลาโหม เป็นข้าหลวงออกไปยังเมืองภูเก็ต ให้ไปพิจารณาว่ากล่าวเรื่องอั้งยี่วิวาทกัน ถ้าพวกอั้งยี่ไม่ฟังคำบังคับบัญชา ก็ให้เรียกระดมพลตามหัวเมืองปราบปรามด้วยกำลัง แต่เมื่อเจ้าพระยาภานุวงศ์ ฯ ออกไปถึง หัวหน้าอั้งยี่ทั้งสองพวกอ่อนน้อมโดยดี เจ้าพระยาภานุวงศ์ฯว่ากล่าวระงับเหตุวิวาทเรียบร้อยแล้ว พาตัวพวกหัวหน้าอั้งยี่ทั้งสองกงสีรวม ๙ คน เข้ามาสารภาพรับผิดในกรุงเทพฯ จึงโปรดให้ถือน้ำกระทำสัตย์สาบานว่าจะไม่คิดร้ายต่อแผ่นดิน แล้วปล่อยตัวกลับไปทำมาหากินอย่างเดิม

การระงับอั้งยี่วิวาทกันที่เมืองภูเก็ตครั้งนั้น เป็นเหตุที่ไทยจะเอาวิธี "เลี้ยงอั้งยี่" อย่างที่อังกฤษจัดตามเมืองในแหลมมลายูมาใช้ที่เมืองภูเก็ตก่อนแล้วเลยเอาเข้ามาใช้ในกรุงเทพ ฯ เมื่อภายหลัง แต่อนุโลมให้เข้ากับประเพณีไทยมิให้ขัดกัน เป็นต้นว่าที่เมืองภูเก็ตนั้น เลือกจีนที่มีพรรคพวกนับถือมากตั้งเป็น "หัวหน้าต้นแซ่" สำหรับนำกิจทุกข์สุขของพวกของตนเสนอต่อรัฐบาล และควบคุมว่ากล่าวของตนตามประสงค์ของรัฐบาลคล้าย ๆ กับกรรมกร จีนที่เป็นคนมีหลักฐานมั่นคงถึงให้มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนเป็นหลวง ก็มี แต่พวกหัวหน้าต้นแซ่นั้นก็เป็นอั้งยี่พวกงี่เฮงหรือปูนเถ้าก๋งทุกคน การที่จัดขึ้นเป็น แต่อย่างควบคุมอั้งยี่และให้มีพวกหัวหน้าต้นแซ่ สำหรับรัฐบาลและคอยห้ามปรามมิให้อั้งยี่ต่างพวกวิวาทกัน แต่ยังยอมให้พวกจีนตั้งอั้งยี่ได้ตามใจไม่ห้ามปราม

อั้งยี่ในเมืองไทยเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์เมื่อเดือนตุลาคม ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ เวลานั้นยังทรงพระเยาว์วัย พระชันษาเพียง ๑๖ ปี จึงต้องมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหม ได้เป็นผู้สำเร็จราชการอยู่ ๕ ปี

เวลาเมื่อเปลี่ยนรัชกาลครั้งนั้น มีเหตุต่าง ๆ ที่ทำให้รัฐบาลลำบากหลายเรื่อง เรื่องอื่นยกไว้จะเล่าแต่เรื่องเนื่องกับพวกอั้งยี่ เมื่อกำลังจะเปลี่ยนรัชกาลมีอั้งยี่พวกหนึ่งในกรุงเทพ ฯ ต่อสู้เจ้าภาษีฝิ่นในโรงกงก๊วน ที่ริมวัดสัมพันธวงศ์ ถึงสู้รบกันขึ้นที่ในสำเพ็ง พอเปลี่ยนรัชกาลอั้งยี่พวกหนึ่งก็คุมกันเที่ยวปล้นราษฎรที่ในแขวงจังหวัดนครชัยศรี และทำท่าทางจะกำเริบขึ้นที่อื่นอีกทั้งในกรุงเทพ ฯ และหัวเมือง สมเด็จเจ้าพระยา ฯ ระงับด้วยใช้อุบายหลายอย่าง พิเคราะห์ดูก็น่าพิศวง

อย่างที่หนึ่งใช้ปราบด้วยอาญา ดังเช่นปราบอั้งยี่ที่กำเริบขึ้นในแขวงจังหวัดนครชัยศรี เมื่อจับได้ให้ส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ เอาตัวหัวหน้าประหารชีวิตและสมัครพรรคพวกทั้งหมดจำคุกให้ปรากฏแก่คนทั้งหลาย

อีกอย่างหนึ่งใช้อุบายชู้ให้พวกอั้งยี่กลัว ด้วยจัดการซ้อมรบที่สนามชัยถวายพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรบนพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ทุกสัปดาห์ ข้าพเจ้ายังเป็นเด็กไว้จุกเคยตามเสด็จไปดูหลายครั้ง การซ้อมรบนั้นบางวันก็ให้ทหารปืนใหญ่ปืนเล็ก ยิงปืนติดดินดำเสียงดังสนั่นครั่นครื้น บางวันก็ให้ทำเป็นโครงค่ายมีหุ่นรูปคนอยู่ประจำ เอาช้างรบออกซ้อมแทงหุ่นทำลายค่าย เวลานั้นมีช้างรบอยู่ในกรุงเทพ ฯ สักสามสี่เชือก ตัวหนึ่งชื่อพลายแก้ว เจ้าพระยายมราช (แก้ว) หัดที่เมืองนครราชสีมา กล้าหาญนัก พอเห็นยิงปืนออกมาจากค่ายก็สวนควันเข้าไปรื้อค่าย แทงรูปหุ่นที่รักษาทำลายลง พวกชาวพระนครไม่เคยเห็นการซ้อมรบอย่างนั้น พากันมาดูมากกว่ามาก เกิด

กิติศัพท์ระบือไปถึงพวกอั้งยี่ก็กลัว ไม่ก่อเหตุอันใดได้จริง

อุบายของสมเด็จเจ้าพระยา ฯ อีกอย่างหนึ่งนั้นขยายการบำรุงจีนอนุโลมตามกระแสพระราชดำริ ของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงตั้งปลัดจีนตามหัวเมืองดังกล่าวมาแล้ว และเวลานั้นมีความลำบากเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งด้วย เพราะเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๔ มีพวกชาวจีนชาวเมืองขึ้นของอังกฤษ ฝรั่งเศส ฮอลันดา และโปรตุเกสเข้ามาหากินในกรุงเทพฯ มากขึ้นก็ตาม หนังสือสัญญายอมให้จีนเหล่านั้น อยู่ในความป้องกันของกงสุลชาตินั้น ๆ จึงเรียกกันว่า "พวกร่มธง" หมายความว่า "อยู่ในร่มธงของต่างประเทศ" หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "สับเย็ก" (Sub ject) หมายความว่า "เป็นคนในของชาตินั้น ๆ" ไม่ต้องอยู่ในอำนาจโรงศาล หรือในบังคับรัฐบาลของบ้านเมือง แม้กงสุลต่างประเทศช่วยห้ามมิให้จีนใน ร่มธงเป็นอั้งยี่ก็ดี สมเด็จเจ้าพระยาฯก็ยังวิตก เกรงว่าพวกจีนชั้นพลเมืองจะพากันอยากเข้าร่มธงฝรั่ง เพราะฉะนั้นพอเปลี่ยนรัชกาลได้ ๓ สัปดาห์ก็ประกาศตั้งศาลคดีจีนขึ้นในกรมท่าซ้าย ให้พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (จ๋อง แล้วเปลี่ยน เป็นพระยาโชฎึก ฯ พุก) คนหนึ่ง หลวงพิพิธภัณฑ์วิจารณ์ (ฟัก ภายหลังได้เป็นพระยาโชฎึก) คนหนึ่ง กับหลวงวิชัยวารี (มลิ) คนหนึ่ง (เป็น ชั้นลูกจีนทั้ง ๓ คน) เป็นผู้พิพากษา สำหรับชำระตัดสินคดีที่ คู่ความเป็นจีนทั้งสองฝ่าย ด้วยใช้ภาษาจีนและประเพณีจีน ในการพิจารณา แต่ห้ามมิให้ รับคดีที่คู่ความเป็นจีนแต่ฝ่ายเดียว หรือคดีที่เป็นความอาญาว่ากล่าวในศาลนั้น นอกจากตั้งศาลให้แบ่งเขตท้องที่อันมีจีนอยู่มาก เช่นในสำเพ็งเป็นหลายอำเภอ ตั้งนายอำเภอจีนประจำสำหรับอุปการะจีนในถิ่นนั้นทุกอำเภอ ตามหัวเมืองก็ให้ปลัดจีนมีอำนาจว่ากล่าวคดีจีน อำเภอที่มีจีนอยู่มากก็ตั้งหัวหน้าให้เป็นตำแหน่ง "กงสุลจีนในบังคับสยาม" สำหรับเป็นผู้อุปการะจีนอยู่ในอำเภอนั้น ๆ

ส่วนการควบคุมพวกอั้งยี่นั้น สมเด็จเจ้าพระยาฯก็อนุโลมเอาแบบอย่างอังกฤษ "เลี้ยงอั้งยี่" ที่ในแหลมมลายูใช้ ปรากฏว่าให้สืบเอาตัวจีนเถ้าแก่ที่เป็นหัวหน้าอั้งยี่ได้ ๑๔ คน แล้วตั้งข้าหลวง ๓ คน คือ เจ้าพระยาภานุวงศ์ เมื่อยังเป็นพระยาเทพประชุน (ซึ่งเคยไปปราบอั้งยี่ที่เมืองภูเก็ต) คนหนึ่ง พระยาโชฎึกราชเศรษฐีคนหนึ่ง พระยาอินทราธบดีสีหราชรองเมือง (เนียม) ซึ่งเป็นผู้บังคับการกองตระเวน (โปลิศ) ในกรุงเทพฯ คนหนึ่ง พร้อมด้วยขุนนาง จีนเจ้าภาษีอีกบางคน พาพวกหัวหน้าอั้งยี่ ๑๔ คนนั้นไปทำพิธีถือน้ำกระทำ สัตย์ในวิหารพระโต ณ วัดกัลยาณมิตรซึ่งจีนนับถือมาก รับสัญญาว่าจะไม่คิดประทุษร้ายต่อพระเจ้าอยู่หัว และจะคอยระวังพวกอั้งยี่ของตนมิให้ คิดร้ายด้วย แล้วปล่อยตัวไปทั้ง ๑๔ คน แต่นั้นสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ก็ได้พวก หัวหน้าอั้งยี่เหล่านั้นมาเป็นคนรับใช้สอยของท่าน ให้ตรวจตราว่ากล่าวมิให้พวกอั้งยี่กำเริบ ก็สำเร็จประโยชน์ได้สมประสงค์ พวกอั้งยี่ก็เรียบร้อยเพราะใช้วิธี "เลี้ยงอั้งยี่" มาตลอดเวลาสมเด็จเจ้าพระยา ฯ มีอำนาจในราชการ แผ่นดิน

อั้งยี่กำเริบที่เมืองระนองและภูเก็ต

ถึงปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ เป็นที่ ๙ ในรัชกาลที่ ๕ เกิดลำบากด้วยพวกจีนอั้งยี่ที่เป็นกรรมกรที่ทำเหมืองแร่ดีบุกที่เมืองระนองและเมืองภูเก็ตกำเริบคล้ายกับเป็นกบฏต้องปราบปรามเป็นการใหญ่โต แต่ว่าพวกอั้งยี่ทางหัวเมืองในแหลมมลายู เป็นสาขาของพวกอั้งยี่กงสี "งี่หิน" และ "กงสีปูนเถ้าก๋ง" ในแดนอังกฤษมาตั้งขึ้นในเมืองไทย ไม่ติดต่อกับพวกจีนอั้งยี่ในกรุงเทพ ฯ ดังกล่าวมาในปราบอั้งยี่ที่เมืองภูเก็ตเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ นั้นแล้ว แต่ครั้งนั้นมา การทำเหมืองแร่ดีบุกที่เมืองระนองกับเมืองภูเก็ตเจริญขึ้น มีพวกจีนกรรมกรเข้ามารับจ้างขุดขนดีบุกมากขึ้นเป็นลำดับมา จนที่เมืองระนองมีจำนวนจีนกรรมกรกว่า ๓,๐๐๐ คน และที่เมืองภูเก็ตมีจำนวนจีน

กรรมกรหลายหมื่น มากกว่าจำนวนราษฎรไทยที่อยู่ในตัวเมืองทั้งสองแห่ง ตามบ้านนอกพวกจีนกรรมกรไปรวมกันรับจ้างขุดแร่อยู่ที่ไหน ทั้งพวกงี่หิน และพวกปูนเถ้าแก่ต่างก็ไปตั้งกงสีอั้งยี่พวกของตนขึ้นที่นั่น มีนายรองปกครองขึ้นต่อผู้ที่รัฐบาลตั้งเป็นหัวหน้าต้นแซ่ ซึ่งเป็นผู้ที่มีถิ่นฐานอยู่ในเมือง จึงมีกงสีอั้งยี่อยู่ตามเหมืองแร่แทบทุกแห่ง พวกหัวหน้าต้นแซ่ก็ช่วยรัฐบาลรักษาความสงบเรียบร้อยได้ตลอดมา แต่เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ นั้น เผอิญดีบุกตกราคา พวกนายเหมืองขายดีบุกได้เงินไม่พอให้ค่าจ้างกรรมกร จึงเกิดเหตุขึ้นที่เมืองระนองก่อน

ปรากฏว่าเมื่อเดือน ๓ แรม ๑๔ ค่ำ ถึงตรุษจีนพวกกรรมกรที่เป็นอั้งยี่ปูนเถ้าแก่พวกหนึ่ง ไปทวงเงินต่อนายเหมือง ขอให้ชำระหนี้ให้สิ้นเชิงตามประเพณีจีน นายเหมืองไม่มีเงินพอจะให้ขอผ่อนผัด พวกกรรมกรจะเอาเงิน ให้จงได้ก็เกิดทุ่มเถียง จนเลยวิวาทกันขึ้น พวกกรรมกรฆ่าพวกนายเหมืองตาย ชะรอยผู้ตายจะเป็นตัวนายคนหนึ่ง พวกกรรมกรจึงตกใจ เกรงว่าจะถูกจับ เอาไปลงโทษ ก็พากันถือเครื่องศาสตราอาวุธหนีออกจากเมืองระนองหมายว่า จะเดินบุกข้ามภูเขาบรรทัด ไปหาที่ซ่อนตัวอยู่ที่เหมืองแร่ในแขวงเมืองหลังสวน เมื่อไปถึงด่าน พวกชาวด่านเห็นกิริยาอาการผิดปกติ สงสัยว่าจะเป็นโจรผู้ร้าย จะเอาตัวเข้ามาให้ไต่สวนที่เมือง ก็เกิดวิวาทกันขึ้นคราวนี้ถึง ยิงกันตายทั้งสองข้าง พวกชาวด่านจับจีนได้ ๘ คน คุมตัวเข้ามายังเมืองระนอง ถึงกลางทางพวกจีนกรรมกรเป็นอันมาก พากันมากลุ้มรุมแทงฟันชาวพวกด่าน ชิงเอาพวกจีนที่ถูกจับไปได้หมด แล้วพวกจีนกรรมกรก็เลยเป็นกบฏรวบรวมกันประมาณ ๕๐๐ - ๖๐๐ คน ออกจากเหมืองแร่เข้ามาเที่ยวไล่ฆ่าคน และเผาบ้านเรือนในระนอง พระยาระนองไม่มีกำลังพอจะปราบปราม ก็ได้แต่รักษาบริเวณศาลากลาง อันเป็นสำนักรัฐบาลไว้ พวกจีนกบฏจะตีเอาเงินที่ในคลังไม่ได้ ก็พากันเที่ยวเก็บเรือทะเลบรรดามีที่เมืองระนอง และไปปล้นฉางเอาข้าวบรรทุกลงในเรือ แล้วก็พา

กันลงเรือแล่นหนีไปทางทะเลประมาณ ๓๐๐ - ๔๐๐ คน ที่ไปทางเรือไม่ได้ก็พากันไปทางบกหนีไปที่เหมืองแร่จนแขวงเมืองหลังสวนประมาณ ๓๐๐ - ๔๐๐ คน พอประจวบกับเวลาเรือรบไปถึงเมืองระนอง เหตุที่อั้งยี่เมืองระนองเป็นกบฏก็สงบลงไม่ต้องรบพุ่งปราบปรามเพราะเป็นกบฏแต่พวกปูนเถ้าแก่หนีไปหมดแล้ว พวกกี่หิน ที่ยังอยู่ก็หาได้เป็นกบฏไม่

แต่ที่เมืองภูเก็ตมีจีนกรรมกรหลายหมื่น จำนวนมากกว่าเมืองระนองหลายเท่า และพวกจีนก็มีเหตุเดือดร้อนด้วยดีบุกตกราคาเช่นเดียวกันกับเมืองระนองทั้งยังมีเหตุอื่นนอกจากนั้น ด้วยพวกอั้งยี่ปูนเถ้าแก่สงสัยว่าเจ้าเมืองลำเอียงเข้ากับพวกกี่หิน มีความแค้นเคืองอยู่บ้างแล้ว พอพวกอั้งยี่ที่หนีมาทางเรือจากเมืองระนองมาถึงเมืองภูเก็ต แยกย้ายกันไปเที่ยวอาศัยอยู่ตามโรงกงสีอั้งยี่พวกของตน ตามตำบลต่าง ๆ ไปเล่าว่าเกือบจะตีเมืองระนองได้ หากเครื่องยุทธภัณฑ์ไม่มีพอมือจึงต้องหนีมา ก็มีพวกหัวโจกตามกงสีต่าง ๆ ชักชวนพวกอั้งยี่ในกงสีของตนให้รวมกันตีเมืองภูเก็ตบ้าง แต่ปกปิดมิให้หัวหน้าต้นแซ่รู้ ก็รวมได้แต่บางกงสีไม่พรักพร้อมกัน เวลานั้นพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ซื่น บุนนาค) เมื่อยังเป็นที่เจ้าหมื่นเสมอใจราช หัวหมื่นมหาดเล็ก เป็นข้าหลวงประจำหัวเมืองฝ่ายตะวันตกทั้งปวงอยู่ ณ เมืองภูเก็ต มีเรือรบ ๒ ลำกับโปลิศสำหรับรักษาสำนักรัฐบาลประมาณ ๑๐๐ คน เป็นกำลังส่วนการปกครองเมืองภูเก็ตนั้น พระยาวิชิตสงคราม (ทัด) ซึ่งเป็นพระยาภูเก็ตอยู่จนแก่ชราจึงเลื่อนขึ้นเป็นจางวาง แต่ก็ยังว่าราชการและผูกภาษีผลประโยชน์เมืองภูเก็ตอยู่อย่างแต่ก่อน เป็นผู้ที่พวกจีนกรรมกรเกลียดชังว่าเก็บภาษีให้เดือดร้อน แต่หามีใครคาดว่าพวกจีนกรรมกรจะกำเริบไม่

แต่แรกเกิดเหตุเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีชวด พ.ศ.๒๔๑๙ เวลาบ่ายนั้นกลาสีเรือรบพวกหนึ่งขึ้นไปบนบก ไปเมาสุรา เกิดทะเลาะกับพวกจีนที่ในตลาดเมืองภูเก็ต แต่ไม่ทันถึงทุบตีกัน มูลนายเรียกกลาสีพวกนั้นกลับไปลงเรือเสียก่อน ครั้นเวลาค่ำมีกลาสีพวกอื่น ๒ คนขึ้นไปบนบก

พอพวกจีนเห็นก็กลุ้มรุมทุบตีแทบปางตาย โปลิศไประงับวิวาท จับได้จีนที่ตีกลาสี ๒ คนเอาตัวเข้าไปส่งข้าหลวง ในไม่ช้าก็มีจีนพวกใหญ่ประมาณ ๓๐๐ คนซึ่งรวมกันอยู่ในตลาดถือเครื่องศาสตราอาวุธพากันไปรื้อโรงโปลิศแล้วเที่ยวปล้นบ้านเผาวัดและเรือนไทยที่ในเมือง พบไทยที่ไหนก็ไล่ฆ่าฟัน พวกไทยอยู่ในเมืองมีน้อยกว่าจีนก็ได้แต่พากันหนีเอาตัวรอด ฝ่ายพวกจีนได้ทีก็เรียกกันเพิ่มเติมเข้ามาจนจำนวนกว่า ๒,๐๐๐ คน แล้วยังตามกันยกเข้ามาหมายจะปล้นสำนักงานรัฐบาล และบ้านพระยาวิชิตสงคราม เป็นการกบฏออกหน้า พระยาวิชิตสงครามอพยพครอบครัวหนีเอาตัวรอดไปได้ แต่พระยามนตรี ฯ ไม่หนี ตั้งต่อสู้อยู่ในสำนักรัฐบาลและรักษาบ้านพระยาวิชิตสงคราม ซึ่งอยู่ติดต่อกันไว้ด้วย ให้เรียกไทยบรรดามีในบริเวณศาลารัฐบาลและถอดคนโทษที่ในเรือนจำออกมาสมทบกับโปลิศซึ่งมีอยู่ ๑๐๐ คน แล้วได้ทหารเรือในเรือรบขึ้นมาช่วยอีก ๑๐๐ คน รวมกันรักษาทางที่พวกจีนจะเข้าได้และเอาปืนใหญ่ตั้งจุกช่องไว้ทุกทาง แล้วให้ไปเรียกจีนพวกหัวหน้าต้นแซ่ซึ่งอยู่ในเมือง เข้ามาประชุมกันที่ศาลารัฐบาลในค่ำวันนั้น และรีบเขียนจดหมายถึงหัวเมืองอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงให้ส่งกำลังมาช่วยและมีหนังสือส่งไปตีโทรเลขที่เมืองปีนังบอกข่าวเข้ามายังกรุงเทพ ฯ และมีจดหมายบอกอังกฤษเจ้าเมืองปีนังให้กักเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ อย่าให้พวกจีนส่งมายังเมืองภูเก็ต ให้คนถือหนังสือลงเรือเมล์และเรือใบไปยังเมืองปีนังและที่อื่น ๆ ตามสามารถจะไปได้ ในค่ำวันนั้นจีนพวกหัวหน้าต้นแซ่พากันเข้าไปยังศาลารัฐบาลตามคำสั่งโดยมากและรับจะช่วยรัฐบาลตามแต่พระยามนตรี ฯ จะสั่งให้ทำประการใด พระยามนตรี ฯ จึงสั่งให้พวกหัวหน้าเขียน “ตั๋ว” ออกไปถึงพวกแซ่ของตนที่มากับพวกผู้ร้าย สั่งให้กลับไปที่อยู่ของตนเสียตามเดิม มีทุกข์ร้อนอย่างไรพวกหัวหน้าต้นแซ่จะช่วยแก้ไขให้โดยดี ก็มีพวกกรรมกรเชื่อฟังกลับพากันไปเสียมาก พวกที่ยังเป็นกบฏอยู่น้อยตัวลง ก็ไม่กล้าเข้าตีศาลารัฐบาล พระยามนตรี ฯ จึงจัดให้จีนหัวหน้าต้นแซ่คุมจีนพวกของตัว

ตั้งเป็นกองตระเวนคอยห้ามปรามอยู่เป็นแห่ง ๆ ที่ในเมืองก็สงบไป แต่พวกจีนกบฏที่มีหัวโจกชักนำ ไม่เชื่อฟังหัวหน้าต้นแซ่ เมื่อเห็นว่าจะตีศาลารัฐบาลไม่ได้ ก็คุมกันเป็นพวก ๆ แยกกันไปเที่ยวปล้นทรัพย์เผาเรือนพวกชาวเมืองต่อออกไปถึงตามบ้านนอก ราษฎรน้อยกว่าก็ได้แต่หนีเอาตัวรอด ก็เกิดเป็นจลาจลทั่วไปทั้งเมืองภูเก็ต มีแต่ที่บ้านฉลองแห่งเดียว ชาวบ้านได้สมภารวัดฉลองเป็นหัวหน้า อาจต่อสู้ชนะพวกจีน (ดังได้เล่ามาในนิทานที่ ๒ เรื่องพระครูวัดฉลอง) แม้พระยามนตรี ฯ ก็มีกำลังเพียงจะรักษาศาลารัฐบาลยังไม่สามารถจะไปปราบพวกจีนกบฏตามบ้านนอกได้

เมื่อรัฐบาลในกรุงเทพ ฯ ได้รับโทรเลขว่าเกิดกบฏที่เมืองภูเก็ต จึงโปรดให้พระยาประภากรวงศ์ (ชาย บุนนาค) เมื่อยังเป็นที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถ หัวหมื่นมหาดเล็ก เป็นข้าหลวงใหญ่มีอำนาจบังคับบัญชาการปราบอั้งยี่ได้สิทธิขาด (เพราะพระยามนตรี ฯ เป็นลูกเขยพระยาวิชิตสงคราม เกรงจะบังคับการไม่ได้เด็ดขาด ต่อภายหลังจึงทราบว่า เพราะพระยามนตรี ฯ ต่อสู้จึงเสียเมืองภูเก็ต) คุมเรือรบกับทหารและเครื่องศัสตราอาวุธยุทธภัณฑ์เพิ่มเติมออกไป พระยาประภา ฯ ไปถึงเมืองภูเก็ต ก็ไปร่วมมือกับพระยามนตรี ฯ ช่วยกันรวบรวมรี้พลทั้งไทยและมลายูที่ไปจากหัวเมืองปักษ์ใต้เข้าเป็นกองทัพ และเรียกพวกเจ้าเมืองที่ใกล้เคียงไปประชุมปรึกษากัน ให้ประกาศว่าจะเอาโทษแต่พวกที่ฆ่าคนและปล้นสะดม พวกกรรมกรที่มิได้ประพฤติร้ายเช่นนั้นถ้าลุแก่โทษต่อหัวหน้าต้นแซ่ และกลับไปทำการเสียโดยดีจะไม่เอาโทษ พวกจีนที่เป็นแต่ชั้นสมพลก็พากันเข้าลุแก่โทษโดยมาก จับได้ตัวหัวโจกและที่ได้ประพฤติร้ายบ้างแต่โดยมากพากันหลบหนีจากเมืองภูเก็ตไปตามเมืองในแดนอังกฤษ การจลาจลที่เมืองภูเก็ตก็สงบ

ในครั้งนั้นทรงพระกรุณาโปรดปูนบำเหน็จ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (ชาย บุนนาค) เลื่อนขึ้นเป็นพระยาประภากรวงศ์ให้เจ้าหมื่นเสมอใจราช (ชื่น บุนนาค) เลื่อนขึ้นเป็นพระยามนตรีสุริยวงศ์ ตำแหน่งจางวางมหาดเล็ก

และได้รับพระราชทานพานทองเสมอกันทั้ง ๒ คน พวกกรมการที่ไปช่วยรักษาเมืองภูเก็ตนั้น ก็พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์บ้าง เลื่อนบรรดาศักดิ์บ้าง ตามควรแก่ความชอบ ที่เป็นแต่หัวหน้าต้นแซ่ซึ่งได้ช่วยราชการครั้งนั้น โปรดให้สร้างเหรียญติดอกเป็นเครื่องหมายความชอบ (ซึ่งมาเปลี่ยนเป็นเหรียญดุษฎีมาลาเมื่อภายหลัง) พระราชทานเป็นบำเหน็จความชอบทุกคน แต่นั้นพวกอั้งยี่ที่เมืองภูเก็ตก็ราบคาบ

เรื่องอั้งยี่งี่หินหัวควาย

เมื่อระงับอั้งยี่ที่เมืองระนองกับเมืองภูเก็ต ซึ่งเป็นกบฏขึ้นเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ เรียบร้อยแล้ว ต่อมาอีก ๙ ปีถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ เกิดอั้งยี่กำเริบขึ้นตามเมืองในแหลมมลายูอีกครั้งหนึ่ง แต่เป็นอย่างแปลกประหลาดผิดกับที่เคยมีมาแต่ก่อน ด้วยพวกอั้งยี่ล้วนเป็นไทยไปเอาอย่างจีนมาตั้งอั้งยี่ขึ้น เรียกพวกตัวเองว่า "งี่หินหัวควาย" แต่ในทางราชการใช้ราชาศัพท์เรียกว่า "งี่หินศีรษะกระบือ" หัวหน้ามักเป็นภิกษุ ซึ่งเป็นสมภารอยู่ตามวัด เอาวัดเป็นกงสีที่ประชุม จะมีขึ้นที่เมืองไหนก่อนไม่ทราบแน่ แล้วผู้ต้นคิดแต่งพรรคพวกไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คน คือสมภารตามวัดโดยเฉพาะให้ตั้งอั้งยี่งี่หินหัวควายขึ้นตามเมืองต่าง ๆ ทางเมืองปักษ์ใต้ตั้งแต่เมืองกำเนิดนพคุณ เมืองปทิว เมืองชุมพร เมืองหลังสวน เมืองไชยา ลงไปจนเมืองกาญจนดิฐ ทางเมืองฝ่ายตะวันตกก็เกิดที่เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตะกั่วป่า เมืองคีรีรัตนนิคม และเมืองถลาง ก็เกิดธรรมดาของการตั้งอั้งยี่เหมาะแต่เฉพาะกับจีน เพราะเป็นชาวต่างประเทศมาหากินอยู่ต่างด้าว จึงรวมเป็นพวกเพื่อป้องกันตัวมิให้พวกชาวเมืองข่มเหงอย่างหนึ่ง เพราะพวกจีนมาหากินด้วยเป็นกรรมกร อาศัยเลี้ยงชีพแต่ด้วยค่าจ้างที่ได้จากค่าแรงงาน จึงรวมกันเป็นพวกเพื่อจะมิให้แย่งงานกันทำ และมิให้ผู้จ้างเอาเปรียบลดค่าจ้างโดยอุบายต่าง ๆ ตลอดจนช่วยสงเคราะห์กันในเวลาต้องตกยาก พวกจีนชั้นเลวจึงเห็นว่าเป็น

ประโยชน์แก่ตนที่จะเข้าเป็นอั้งยี่ แต่ไทยเป็นชาวเมืองนั้นเอง ต่างมีถิ่นฐานทำการงานหาเลี้ยงชีพได้โดยอิสระลำพังตน ไม่มีกรณีที่ต้องเกรงภัยเหมือนอย่างพวกจีนกรรมกร การที่ตั้งอั้งยี่เป็นแต่พวกคนพาล ที่เป็นหัวหน้าประสงค์ลวงเอาเงินค่าธรรมเนียม โดยอ้างว่าถ้าเข้าเป็นอั้งยี่ จะเป็นประโยชน์แก่ตนอย่างนั้น ๆ ครั้นรวมกันตั้งเป็นอั้งยี่ไม่มีกรณีอันเป็นกิจของการสมาคมอย่างพวกจีน พวกหัวโจกก็ชักชวนให้พวกอั้งยี่แสวงหาผลประโยชน์ด้วยทำเงินแดงบ้างด้วยคุมกันเที่ยวปล้นสะดมชาวบ้านเอาทรัพย์สินบ้าง พวกงี่หินหัวควายมีขึ้นที่ไหนพวกชาวเมืองก็ได้ความเดือดร้อน เช่นเดียวกับเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุม แต่การปราบปรามก็ไม่ยากเพราะมีแต่แห่งละเล็กละน้อย ชาวเมืองก็พากันเกลียดชังพวกงี่หินหัวควาย คอยช่วยรัฐบาลอยู่ทุกเมื่อ ครั้งนั้นโปรดให้พระสุริยภักดี (ตัวชื่ออะไร และภายหลังจะได้มียศศักดิ์เป็นอย่างไร สืบยังไม่ได้ความ) เป็นข้าหลวงลงไปชำระทางหัวเมืองปักษ์ใต้ ให้ข้าหลวงประจำเมืองภูเก็ตชำระทางหัวเมืองฝ่ายตะวันตก ให้จับแต่ตัวหัวหน้านายโจกและที่ได้กระทำโจรกรรม ส่งเข้ามาลงพระอาญาในกรุงเทพฯ พวกที่เป็นแต่เข้าเป็นอั้งยี่ ให้เรียกประกันทัณฑ์บนแล้วปล่อยไป ในไม่ช้าก็สงบเงียบเรียบร้อย ถ้าไม่เขียนเล่าไว้ในที่นี้ก็เห็นจะไม่มีใครรู้ว่าเคยมีอั้งยี่ "งี่หินหัวควาย"

อั้งยี่ในกรุงเทพฯ เปลี่ยนขบวน

เมื่อสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ออกจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการ แผ่นดินแล้ว ท่านยังดูแลควบคุมพวกอั้งยี่ต่อมาจนตลอดอายุของท่าน ครั้นสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ถึงพิราลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ การควบคุมพวกอั้งยี่ตกมาเป็นหน้าที่ของกระทรวงนครบาล ตั้งแต่กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์เป็นเสนาบดีสืบมา จนถึงกรมพระนเรศวรฤทธิ์เป็นนายกกรรมการบัญชากระทรวงนครบาล ก็ยังคงใช้วิธีเลี้ยงอั้งยี่อยู่อย่างเดิม แต่ผิดกันกับแต่ก่อน

เป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ด้วยสมเด็จเจ้าพระยา ฯ คนยำเกรงทั่วไปทั้งแผ่นดิน แต่เสนาบดีกระทรวงนครบาลมีอำนาจเพียงในกรุงเทพ ฯ บางทีจะเป็นเพราะเหตุนั้น เมื่อสิ้นสมเด็จเจ้าพระยาฯแล้ว พวกอั้งยี่คิดวิธีหาผลประโยชน์เพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งทั้งที่ในกรุงเทพฯและตามหัวเมือง คือนายอั้งยี่บางคนเข้ารับประมูลเก็บภาษีอากร ถ้าประมูลสู้คนอื่นไม่ได้ ก็ให้พวกอั้งยี่ของตนที่มีอยู่ในแขวงที่ประมูลนั้นคอยรังแกพวกเจ้าภาษี มิให้เก็บอากรได้สะดวกจนต้องขาดทุน เมื่อถึงคราวประมูลหน้า จะได้ไม่กล้าแย่งประมูลแข่งนายอั้งยี่ เมื่อเกิดอุบายขึ้นอย่างนั้นคนอื่นก็เอาอย่าง มักเป็นเหตุให้เกิดอั้งยี่ต่างพวกก่อการวิวาทขึ้นตามหัวเมือง หรือใช้กำลังขัดขวางเจ้าภาษี บางทีถึงรัฐบาลต้องปราบปราม ยกตัวอย่างดังเช่นพวกอั้งยี่ ตั้งซ่องต้มเหล้าเถื่อนที่ตำบลดอนกระเบื้อง ไม่ห่างกับสถานีรถไฟสายใต้ที่บางตาลนัก แต่สมัยนั้นยังเป็นป่าเปลี่ยว ชายแดนจังหวัดราชบุรีต่อกับจังหวัดนครปฐม ขุดคูทำเชิงเทินเหมือนอย่างตั้งค่าย พวกเจ้าภาษีไปจับ ถูกพวกอั้งยี่ยิงต่อสู้จนต้องหนีกลับมา แต่เมื่อรัฐบาลให้ทหารเอาปืนใหญ่ออกไป พวกอั้งยี่ก็หนีหมดไม่ต่อสู้ แต่พวกจีนเจ้าภาษี เขาคิดอุบายแก้ไขโดยใช้วิธีอย่างจีน บางคนจะผูกภาษีที่ไหนที่มีอั้งยี่มาก เขาชวนหัวหน้าให้เข้าหุ้นโดยมิต้องลงทุน บางแห่ง ก็ให้สินบนแก่หัวหน้าอั้งยี่ในท้องถิ่นรักษาความสงบมาได้

(๗)

ปราบอั้งยี่เมื่อรัชกาลที่ ๕

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๒ พวกอั้งยี่ในกรุงเทพฯ ก่อเหตุใหญ่อย่างไม่เคยมีเหมือนมาแต่ก่อน ด้วยถึงสมัยนั้นมีโรงสีข้าวขนาดใหญ่ ๆ ตั้งขึ้นหลายโรง เรือกำปั่นไฟก็มีมารับสินค้ามากขึ้น เป็นเหตุให้มีจีนใหม่เข้ามามากกว่าแต่ก่อน พวกจีนใหม่ที่เข้ามาหากินในเมืองไทยสมัยนี้ มีทั้งจีนแต้จิ๋วมาจากซัวเถา และจีนฮกเกี้ยนมาจากเมืองเอ้หมึง จีนสองจำพวกนี้พูดภาษาต่างกัน และถือว่า

ชาติภูมิต่างกันแม้มีพวกเถ้าแก่รับจีนใหม่อยู่อย่างแต่ก่อน พวกจีนใหม่ต่างถือกันว่าเป็นพวกเขาพวกเรา พวกแต้จิ๋วทำงานอยู่ที่ไหนมากก็คอยเกียจกันรังแกพวกฮกเกี้ยนมิให้เข้าไปแทรกแซงแย่งงาน พวกฮกเกี้ยนก็ทำเช่นนั้นบ้าง จึงเกิดเกลียดชังกันไปประชันหน้ากันที่ไหนก็มักเกิดชกตีวิวาท ในระหว่างกรรมกรจีนแต้จิ๋วกับฮกเกี้ยนเนือง ๆ เลยเป็นปัจจัยให้อั้งยี่รวมกันเป็นพวกใหญ่แต่ ๒ พวกเรียกว่า "ตั้วกงสี" ของจีนแต้จิ๋วพวกหนึ่ง เรียกว่า "ซิวลี่กือ" ของจีนฮกเกี้ยนพวกหนึ่ง ต่างประสงค์จะแย่งงานกันและกันกระทรวงนครบาลยังใช้วิธี "เลี้ยงอั้งยี่" อยู่อย่างแต่ก่อน ถ้าเกิดเหตุอั้งยี่ตีกันก็สั่งให้นายอั้งยี่ไปว่ากล่าว แต่แรกก็สงบไปเป็นพัก ๆ แต่เกิดมีตัวหัวโจกขึ้นในอั้งยี่ที่สองพวกเป็นผู้หญิงก็มี หาค่าจ้างในการช่วยอั้งยี่แย่งงาน และช่วยหากำลังให้ในเวลาเมื่อเกิดวิวาทกันพวกอั้งยี่ก็ไม่เชื่อฟังนายเหมือนแต่ก่อน แม้พวกอั้งยี่ก็ไม่ยำเกรงกระทรวงนครบาลเหมือนเคยกลัวสมเด็จเจ้าพระยา ฯ พวกอั้งยี่จึงตีรันฟันแทงกันบ่อยขึ้น จนถึงรบกันในกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๒

ในสมัยนั้น (ค.ศ. ๑๘๘๙) มีหนังสือพิมพ์บางกอกไตมส์ BANGKOK TIMES ออกเสมอทุกวันแล้ว เมื่อเขียนนิทานนี้ข้าพเจ้าตรวจเรื่องปราบอั้งยี่ที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์บางกอกไตมส์ประกอบกับความทรงจำของข้าพเจ้า ได้ความว่าเมื่อกลางเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๒ พวกอั้งยี่รวมผู้คนเตรียมการที่จะตีกันเป็นขนาดใหญ่ กระทรวงนครบาลเรียกพวกตัวนายหัวหน้าอั้งยี่ไปสั่งให้ห้ามปรามแต่อั้งยี่มีหัวโจกหนุนหลังอยู่ก็ไม่ฟังพวกนายห้าม พอถึงวันที่ ๑๖ มิถุนายน พวกอั้งยี่ก็ลงมือเที่ยวรื้อสังกะสีมุงหลังคาและเก็บขนโต๊ะตู้หีบปัดตามโรงร้านบ้านเรือนของราษฎรที่ริมถนนเจริญกรุง ตอนใต้วัดยานนาวาเอาไปทำค่ายบังตัวขวางถนนเจริญกรุงทั้ง ๒ ข้าง เอาท้องถนนตรงหลังโรงสีของห้างวินเซอร์ ซึ่งเรียกกันว่าโรงสีปล่องเหลี่ยมเป็นสนามรบ พวกเจ้าของโรงสีทั้งที่เป็นฝรั่งและจีน ห้ามพวกอั้งยี่ที่เป็นกรรมกรของตนก็ไม่ฟัง

พลตระเวนห้ามก็ไม่หยุด กองตระเวนเห็นจีนมากเหลือกำลังที่จะจับกุม ก็ต้องถอยออกไปรักษาอยู่เพียงภายนอกแนวที่วิวาท ท้องที่ถนนเจริญกรุงตั้งแต่ตลาดบางรักลงไป ก็ตกอยู่แก่อั้งยี่ ๒ พวก เริ่มขว้างปาตีรันกันแต่เวลาบ่าย พอค่ำลงก็เอาปืนออกยิงกันตลอดคืน ถึงวันพฤหัสบดีที่ ๒๐ มิถุนายน โรงสีและตลาดยี่สานการค้าขาย แต่บางรักลงไปต้องหยุดหมด และมีกิตติศัพท์ว่าพวกอั้งยี่จะเผาโรงสี ที่พวกศัตรูอาศัยเจ้าของโรงสีก็พากันตกใจ ที่เป็นโรงสีของฝรั่งไล่จีนออกหมดแล้วปิดประตูบริเวณ ชวนพวกฝรั่งถืออาวุธไปช่วยกันล้อมวงรักษาโรงสี แต่โรงสีที่เป็นจีนไม่กล้าไล่พวกกุลีเป็นแต่ให้ปิดโรงสีไว้ พวกอั้งยี่ยังรบกันต่อมาในวันที่ ๒๐ ถึงตอนบ่าย วันนั้นกระทรวงนครบาลให้ข้าราชการผู้ใหญ่ในกระทรวง คุมพลตระเวนลงไปกองหนึ่งเพื่อจะห้ามวิวาท แต่พวกอั้งยี่มากกว่า ๑,๐๐๐ กำลังเลือดร้อนรบพุ่งกันไม่อ่อนน้อม ก็ไม่สามารถจะทำอะไรได้หนังสือพิมพ์ว่าพวกอั้งยี่รบกัน ๒ วันยิงกันตายสัก ๒๐ คน ถูกบาดเจ็บกว่า ๑๐๐ เอาคนเจ็บไปฝากตามบ้านฝรั่งที่อยู่แถวนั้น ถึงวันศุกร์ที่ ๒๑ มิถุนายน ทหารก็ลงไปปราบ

เพราะเหตุใดทหารจึงลงไปปราบอั้งยี่ในครั้งนั้น ควรจะเล่าถึงประวัติทางฝ่ายทหารที่ปราบอั้งยี่เป็นครั้งแรกไว้ด้วย แต่เดิมทหารบกแยกการบังคับบัญชาเป็นกรมๆต่างขึ้นตรงต่อพระองค์พระเจ้าอยู่หัว เหมือนกันทั้งนั้น ทหารเรือก็เป็นเช่นเดียวกัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ โปรดให้ตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้น และรวมการบังคับบัญชาทหารบกทุกกรมกับทั้งทหารเรือ ให้ขึ้นอยู่ในกรมยุทธนาธิการ เมื่อได้ข่าวว่าพวกอั้งยี่ จะตีกันเป็นขนานใหญ่ในกรุงเทพ ฯ พระเจ้าอยู่หัวตรัสแก่สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เมื่อยังเป็นกรมพระ (จะเรียกต่อไปตามสะดวกอย่างเรียกในรัชกาลที่ ๗ ว่า สมเด็จพระราชปิตุลา) ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการว่าถ้ากระทรวงนครบาลไม่สามารถจะระงับได้ จะต้องให้ทหารปราบ กรมยุทธนาธิการมีเวลาเตรียมตัว ๒ วัน คณะบัญชาการมีสมเด็จพระราชปิตุลา

เป็นนายพลเอกผู้บัญชาการพระองค์หนึ่งสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อยังเป็นกรมขุนเป็นนายพลตรีจเรกรมยุทธนาธิการพระองค์หนึ่ง ตัวข้าพเจ้าเมื่อยังเป็นกรมหมื่น เป็นนายพลตรีผู้ช่วยบัญชาการทหารบกคนหนึ่งนายพลเรือจัตวาพระยาชลยุทธโยธินท์ รักษาการแทนนายพลเรือตรีพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ผู้ช่วยบัญชาการทหารเรือซึ่งเสด็จไปยุโรปคนหนึ่ง ประชุมปรึกษาการที่จะปราบอั้งยี่ เห็นพร้อมกันว่าจะปราบได้ไม่ยากนัก เพราะพวกอั้งยี่ถึงมีมาก ก็ไม่มีศัตราวุธซึ่งสามารถจะสู้ทหาร อีกประการหนึ่งอั้งยี่ตั้งรบอยู่ในถนนเจริญกรุงเป็นที่แคบข้างตะวันตกติดแม่น้ำ ข้างตะวันออกก็เป็นท้องนา ถ้าให้ทหารยกลงไปทางบกตามถนนเจริญกรุงกองหนึ่ง ให้ลงเรือไปขึ้นบกข้างใต้ที่รบยกขึ้นมาทางถนนเจริญกรุงอีกกองหนึ่ง จู่เข้าข้างหลังที่รบพร้อมกันทั้งข้างเหนือและข้างใต้ ก็คงจะล้อมพวกอั้งยี่ได้โดยง่าย แต่การที่จะจับพวกอั้งยี่นั้นมีข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ด้วยจะให้ทหารทำการเข้าขบวนรบ ถ้าไม่ทำแรงเกินไปหรืออ่อนเกินไป ก็จะเสียชื่อทหารทั้งสองสถาน จะต้องระวังในข้อนี้ มีคำสั่งให้ทหารเข้าใจทุกคนว่าต้องจับแต่โดยละม่อมต่ออั้งยี่คนใดสู้หรือไม่ยอมให้จับจึงให้ใช้อาวุธ อีกประการหนึ่งจะต้องเลือกตัวหัวหน้าที่จะคุ้มทหาร ให้วางใจว่าจะทำการสำเร็จได้ แล้วปรึกษาเลือกกรมทหารที่จะให้ลงไปปราบอั้งยี่ด้วย ในเวลานั้นทหารมหาดเล็กกับทหารเรือถือปืนอย่างดีกว่ากรมอื่น จึงกะให้ทหารมหาดเล็กเป็นกองหน้าสำหรับจับอั้งยี่ ให้ทหารรักษาพระองค์เป็นกองหนุนรวมกัน ๔ กองร้อย ให้เจ้าพระยาราชศุภมิตร (อ๊อด ศุภมิตร) เมื่อยังเป็นนายพันตรีจมื่นวิชิตชัยศักดาวุธรองผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กเป็นผู้บังคับการ ให้นายร้อยเอกหลวงศัลวิธานนิเทศ (เชาว์ ซึ่งต่อมาภายหลังเป็นพระยาวาสุเทพ อธิบดีกรมตำรวจภูธร) ครูฝึกหัดทหารมหาดเล็ก เป็นผู้ช่วย สำหรับยกลงไปทางข้างเหนือ ส่วนกองที่จะขึ้นมาทางใต้นั้น ให้ทหารเรือจัดพลจำนวนเท่ากันกับทหารบก และพระยาชลยุทธฯ รับไปบังคับเองเมื่อคณะบัญชาการกรม

ทหารต่าง ๆ ไปประชุมที่ศาลายุทธนาธิการสั่งให้เตรียมตัวทุกกรมนอกจากทหารมหาดเล็กกับทหารรักษาพระองค์และทหารเรือ ซึ่งมีหน้าที่ปราบอั้งยี่นั้นให้ทหารกรมอื่น ๆ จัดกองพลรบพร้อมสรรพด้วยเครื่องศาสตราวุธเตรียมไว้ที่โรงทหาร เรียกเมื่อใดให้ได้ทันทุกกรม เตรียมทหารพร้อมเสร็จในวันพฤหัสบดีที่ ๒๐ มิถุนายน รอฟังกระแสรับสั่งว่าจะให้ยกไปเมื่อใดก็ไปได้

ในกลางคืนวันที่ ๒๐ นั้น เวลาสัก ๒ นาฬิกา ข้าพเจ้ากำลังนอนหลับอยู่ที่บ้านเก่าที่สะพานดำรงสถิต สมเด็จพระราชปิตุลากับสมเด็จกรมพระนริศ ฯ เสด็จไปปลุกเรียกขึ้นรถมายังศาลายุทธนาธิการ พระยาชลยุทธฯก็ถูกตามไปอยู่พร้อมกัน สมเด็จพระราชปิตุลาตรัสบอกว่าเมื่อประชุมเสนาบดีในค่ำวันนั้น ท่านได้กราบทูลพระเจ้าอยู่หัวว่าเตรียมทหารพร้อมแล้วจะโปรดให้ไปปราบอั้งยี่เมื่อใด ก็จะรับสนองพระเดชพระคุณ พระเจ้าอยู่หัวตรัสถามกระทรวงนครบาล ๆ กราบทูลว่ายังหวังใจว่าจะห้ามให้เลิกกันได้ ไม่ถึงต้องใช้ทหาร พระเจ้าอยู่หัวไม่พอพระราชหฤทัย ตรัสว่ากระทรวงนครบาลได้รับมาหลายครั้งแล้วไม่เห็นห้ามให้หยุดได้ ดำรัสสั่งเป็นเด็ดขาดว่ากระทรวงนครบาลไม่ระงับอั้งยี่ได้ในวันที่ ๒๐ นั้นถึงวันศุกร์ที่ ๒๑ มิถุนายน ก็ให้ทหารลงไปปราบทีเดียว ไม่ต้องรั้งรอต่อไปอีก เมื่อเลิกประชุมเสนาบดี สมเด็จพระราชปิตุลาทรงนัดพบกับกรมพระนเรศฯ ผู้บัญชาการกระทรวงนครบาล ให้ไปพร้อมกันที่ศาลายุทธนาธิการแต่เวลาก่อนสว่าง ถ้าเวลานั้นอั้งยี่สงบแล้วทหารจะได้งดอยู่ ถ้ายังไม่สงบพอสว่างจะให้ทหารยกลงไปทีเดียว คณะบัญชาการจึงเรียกผู้บังคับการทหารกรมต่าง ๆ กับทั้งทหารมหาดเล็กและทหารรักษาพระองค์ ที่จะให้ไปปราบอั้งยี่ มายังศาลายุทธนาธิการในตอนดึกค่ำวันนั้น พระยาชลยุทธฯก็กลับไปจัดเรือบรรทุกทหารเรือเตรียมไว้ พอเวลาใกล้รุ่งกรมพระนเรศฯเสด็จไปถึง ทูลสมเด็จพระราชปิตุลาว่าให้คนลงไปสืบอยู่แล้ว บัดเดี๋ยวหนึ่งนายอำเภอนครบาลมาถึง ทูลว่าพวกอั้งยี่กำลังเอาปืนใหญ่ขึ้นจากเรือทะเลมาจะตั้งยิงกัน กรมพระนเรศ ฯ ก็ตรัสว่า

เหลือกำลังนครบาลแล้ว ให้ทหารปราบเถิด การที่ทหารปราบอั้งยี่ก็ลงมือแต่เวลานั้นไป

ก็ในสมัยนั้นยังไม่มีรถยนต์ พอเวลาย่ำรุ่งต้องให้ทหารรักษาพระองค์ซึ่งเป็นกองหนุนเดินทางไปก่อน สั่งให้ไปพักอยู่ที่วัดยานนาวา และให้พนักงานไปตั้งสถานีโทรศัพท์สำหรับบอกรายงานถึงศาลายุทธนาธิการ ณ ที่นั้นด้วย แต่ทหารมหาดเล็กนั้นให้รออยู่ พอรถรางไฟฟ้าขึ้นมาถึงปลายทางที่หลักเมืองก็สั่งยึดไว้หมดทุกหลังแล้วให้ทหารมหาดเล็กขึ้นรถรางขับตามกันลงไป พวกรถรางรู้ว่าทหารจะไปปราบอั้งยี่ก็ออกสนุก เต็มใจช่วยทหาร เพราะถูกอั้งยี่รังแกเบื่อเหลือทนอยู่แล้ว ส่วนทหารเรือก็ออกจากท่า กะเวลาแล่นลงไปให้ถึงพร้อม ๆ กับทหารบกถึงเวลา ๘ นาฬิกาก็สามารถเข้าล้อมพวกอั้งยี่ พร้อมกันทั้งทางข้างเหนือและข้างใต้ดังหมายไว้แต่แรก พวกอั้งยี่ไม่ได้นึกว่าทหารจะลงไปปราบ รู้เมื่อทหารถึงตัวแล้วก็ไม่รู้ที่จะทำอย่างไร มีตัวหัวโจกต่อสู้ถูกทหารยิงตายสักสองสามคน พวกอั้งยี่ก็สิ้นคิด ที่อยู่ห่างทหารก็พากันหลบหนี ที่อยู่ใกล้กับทหารยิงก็ยอมให้ทหารจับโดยดี ในสมัยนั้นจีนยังมีผมเปีย ทหารจับได้ก็ให้เอาผมเปียผูกกันไว้เป็นพวง ๆ ที่ทหารเรือจับได้ก็เอาลงเรือส่งขึ้นมา ที่ทหารบกจับได้ เจ้าพระยาราชศุภมิตรก็ให้ทหารรักษาพระองค์คุมเดินขึ้นมาทางถนนเจริญกรุงเป็นคราว ๆ ราวหมู่ละ ๑๐๐ คน พวกชาวเมืองไม่เคยเห็น ตื่นกันมาดูแน่นทั้งสองฟากถนนตลอดทาง ทหารจับพวกอั้งยี่ที่ในสนามรบเสร็จแต่เวลาก่อนเที่ยง พวกหญิงชายชาวบ้านร้านตลาดพากันยินดี หาอาหารมาเลี้ยงกลางวัน พอกินแล้วก็เที่ยวค้นจับพวกอั้งยี่หลบหนีไปเที่ยวซุกซ่อนอยู่ตามที่ต่าง ๆ ต่อไป ตอนนี้มีพวกนายโรงสีและชาวบ้านพากันนำทหารไปเที่ยวค้นจับได้พวกอั้งยี่อีกมาก ตัวหัวโจกซึ่งรีบหลบหนีไปเสียก่อน ก็จับได้ในตอนบ่ายนี้แทบทั้งนั้น รวมจำนวนอั้งยี่ที่ถูกทหารยิงตายไม่ถึง ๑๐ คน ถูกบาดเจ็บสัก ๒๐ คน จับได้โดยละม่อมราว ๘๐๐ คน ได้ตัวหัวโจก ๘ คน เมื่อเสร็จการจับแล้วถึงตอน

เย็น กรมยุทธนาธิการให้ทหารหน้าลงไปอยู่ประจำรักษาความสงบในท้องที่ เรียกทหารมหาดเล็กกับทหารเรือกลับมา บริษัทรถรางขอจัดรถรับส่งทหารทั้งขาขึ้นและขาลง แล้วแต่ทหารจะต้องการ ก็ไปมาได้โดยสะดวก เมื่อขบวนรถรางรับทหารมหาดเล็กกลับขึ้นมาในวันจับอั้งยี่นั้น พวกชาวเมืองทางข้างใต้ทั้งไทยจีนแขกฝรั่ง พากันมายืนอวยชัยให้พรแสดงความขอบใจทหารมหาดเล็ก เจ้าพระยาราชศุภมิตรเล่าว่ายืนมาหน้ารถ ต้องจับกระบังหมวกรับคำนับมาแทบไม่มีเวลาว่างจนตลอดแขวงบางรัก ในหนังสือพิมพ์บางกอกไตมส์เขียนตามเสียงผรั่งในสมัยนั้นก็สรรเสริญมาก ทั้งที่รัฐบาลให้ทหารไปปราบอั้งยี่ได้โดยเด็ดขาดรวดเร็วและชมทหารไทยว่ากล้าหาญว่องไว ชมต่อไปถึงที่ทหารจับอั้งยี่โดยไม่ดุร้ายเกินกว่าเหตุ เมื่อจับอั้งยี่แล้ว กรมยุทธนาธิการให้ทหารหน้ารักษาท้องที่วิวาทอยู่ ๓ วัน เห็นสงบเรียบร้อยดีแล้วก็ให้ถอนทหาร มอบท้องที่ให้กรมตระเวนกลับรักษาอย่างเดิม ส่วนพวกอั้งยี่ที่จับตัวได้ครั้งนั้น พระเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตั้งศาลพิเศษชำระ พิพากษาให้จำคุกหัวหน้าตัวการหมดทุกคน แต่พวกสมพลดูเหมือนให้โบยคนละเล็กละน้อยให้เข็ดหลาบแล้วปล่อยตัวไป แต่นั้นพวกอั้งยี่ในกรุงเทพ ฯ ก็ราบคาบไม่กล้าทนงศักดิ์ในสมัยต่อมา

(๘)

เปลี่ยนวิธีควบคุมอั้งยี่

เมื่อปราบอั้งยี่ครั้งนั้นแล้ว พระเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตั้งพระราชบัญญัติห้ามมิให้มีสมาคมอั้งยี่ในพระราชอาณาเขตอีกต่อไป รัฐบาลอังกฤษที่เมืองสิงคโปร์รู้ว่าไทยสามารถปราบอั้งยี่ได้ ก็ประกาศสั่งให้เลิกสมาคมอั้งยี่ในเมืองขึ้นของอังกฤษตามอย่างเมืองไทย วิธีเลี้ยงอั้งยี่ก็เลิกหมดแต่นั้นมา

เมื่อปราบอั้งยี่เสร็จแล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ นั้นเองพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์เป็นอธิบดีกระทรวง

โยธาธิการ และให้ตัวข้าพเจ้าเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ มีศักดิ์เสมอเสนาบดี ก็ต้องออกจากตำแหน่งในกรมยุทธนาธิการด้วยแต่ยังมียศเป็นนายพลและราชองครักษ์อยู่อย่างเดิม เวลาตัวข้าพเจ้าเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการอยู่ ๒ ปีไม่มีกิจเกี่ยวข้องกับอั้งยี่จนถึง พ.ศ.๒๔๓๕ ทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงกลับมีหน้าที่เกี่ยวข้องกับอั้งยี่อีก ด้วยต้องระวังพวกอั้งยี่ตามหัวเมืองอยู่เสมอ ถึงสมัยนี้ไม่มีพวกอั้งยี่พวกใหญ่เหมือนอย่างแต่ก่อน แต่ยังมีพวกจีนลักลอบตั้งอั้งยี่ตามหัวเมืองใกล้ ๆ กรุงเทพ ฯ อยู่เนือง ๆ มีขึ้นที่ไหนก็ปราบได้ไม่ยาก บางเรื่องก็ออกขบขัน ดังจะเล่าเป็นตัวอย่างเรื่องหนึ่ง เมื่อแรกตั้งมณฑลราชบุรี เวลานั้นเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เมื่อยังเป็นพระยาสุรินทร์ลือชัยเป็นสมุหเทศาภิบาล มีพวกอั้งยี่ตั้งซ่องต้มเหล้าเถื่อนที่ตำบลดอนกระเบื้องทำสนามเพลาะสำหรับต่อสู้ขึ้นอีกเหมือนอย่างครั้งก่อนที่ได้เล่ามาแล้ว เวลานั้นยังไม่มีตำรวจภูธร ข้าพเจ้าถามเจ้าพระยาสุรพันธ์ ฯ ว่าจะต้องการทหารปืนใหญ่เหมือนอย่างปราบครั้งก่อน หรืออย่างไร เจ้าพระยาสุรพันธ์ ฯ ตอบว่าจะปราบด้วยกำลังในพื้นเมืองดูก่อน ต่อมาสักหน่อยได้ข่าวว่าพวกอั้งยี่ทิ้งค่ายที่ดอนกระเบื้องหนีไปหมดแล้ว ข้าพเจ้าพบเจ้าพระยาสุรพันธ์ ฯ ถามว่าท่านปราบอย่างไร ท่านบอกว่าใช้วิธีของสมเด็จเจ้าพระยาฯ ซึ่งท่านเคยรู้มาแต่ก่อน ได้ออกหมายสั่งเกณฑ์กำลังและเครื่องอาวุธให้ปรากฏว่าจะไปปราบซ่องจีนที่ดอนกระเบื้อง แล้วให้เอาปืนใหญ่ทองเหลืองที่มีทิ้งอยู่ใต้ถุนเรือนสมเด็จเจ้าพระยาฯ ๒ กระบอก ออกมาขัดสีที่สนามใน บริเวณจวนของท่านว่าจะเอาไปยิงค่ายจีนที่ดอนกระเบื้อง พอข่าวระบือไปพวกอั้งยี่ก็หนีหมดเพราะพวกเจ๊กกลัวปืนใหญ่ แต่เมื่อตั้งตำรวจภูธรแล้วก็ไม่ต้องใช้อุบายอย่างนั้นอีกแต่อั้งยี่ที่มีขึ้นตามหัวเมืองในชั้นข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยปราบปรามไม่ยากอันใดถึงกระนั้นเมื่อคิดดูก็น่าพิศวงว่า เพราะเหตุใดพวกจีนจึงยังตั้งอั้งยี่พิเคราะห์ตามเหตุการณ์ที่เคยเกิดอั้งยี่มาแต่ก่อน เป็นต้น

ว่าการห้ามสูบฝิ่นอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ก็ไม่มีแล้ว เหตุที่แย่งกันรับจีนใหม่ก็ไม่มีตามหัวเมือง เหตุที่แย่งกันผูกภาษีอากรก็ดี ที่ถูกเจ้าภาษีนายอากรเบียดเบียนก็ดี ก็ไม่มีแล้วเพราะรัฐบาลเก็บภาษีอากรเอง การปกครองท้องที่ก็เรียบร้อย ไม่ต้องมีปลัดจีนหรือกงสุลจีนในบังคับสยาม เหมือนอย่างแต่ก่อน แล้วไฉนจึงยังมีอั้งยี่ตามหัวเมือง สังเกตดูนักโทษที่ต้องจับเพราะเป็นอั้งยี่ ดูก็มักจะเป็นชั้นคนทำมาหากินไม่น่าจะเป็นอั้งยี่ นึกสงสัยว่าชะรอยจะมีเหตุอะไรที่ยังไม่รู้ซึ่งเป็นมูลให้มีอั้งยี่ตามหัวเมือง ข้าพเจ้าจึงปรารภกับพระยาอรรถการยบดี (ชุ่ม อรรถจินดา) ซึ่งภายหลัง ได้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี เวลานั้นยังเป็นพระยาราชเสนา หัวหน้าพนักงานอัยการในกระทรวงมหาดไทยให้ลองสืบสวนราษฎรในท้องถิ่น โดยเฉพาะพวกนักโทษที่เคยเข้าอั้งยี่ ว่าเหตุใดจึงยังมีคนสมัครเป็นอั้งยี่สืบอยู่ไม่ช้าก็ได้เค้าว่ามีจีนพวกหนึ่งอยู่ในกรุงเทพ ฯ (จะเรียกต่อไปว่าพวกต้นคิด) หากินด้วยการตั้งอั้งยี่ตามหัวเมืองวิธีของจีนพวกต้นคิดนั้น ถ้าเห็นว่าอาจจะตั้งอั้งยี่ได้ในถิ่นใดอันเป็นที่มีจีนตั้งทำมาหากินอยู่มาก และมีการแข่งขันการค้าขาย ก็แต่งพรรคพวกให้ออกไปอยู่ที่ถิ่นนั้น อย่างว่าไปทำมาหากิน แต่แยกไปอยู่เป็น ๒ พวกเหมือนกับไม่รู้จักมักคุ้นกัน แล้วเสาะหาจีนที่เป็นคนเกกมะเหรกในที่นั้นคบหายุยงให้วิวาทกับคนอื่น บางทีก็หาพวกจีนที่เป็นหัวไม้ออกไปจากกรุงเทพ ฯ ให้ไปก่อวิวาทเกิดตีรันกันขึ้นเนือง ๆ จนคนในถิ่นนั้นเกิดหวาดหวั่นเกรงพวกคนพาลจะทำร้าย ก็เกลี้ยกล่อมชักชวนให้เข้าพวกช่วยกันป้องกันภัย ในไม่ช้าพวกจีนในถิ่นนั้นก็แตกกันเป็นพวกเขาพวกเราแล้วเลยตั้งอั้งยี่เป็น ๒ พวก แต่นั้นพวกลูกสมุนก็วิวาทกันเองเนือง ๆ ถ้ารัฐบาลจับกุมเมื่อใดก็กลับเป็นคุณแก่พวกต้นคิด ซึ่งหลบหนีเอาตัวรอดเสียก่อนแล้วกลับไปหาผลประโยชน์ด้วยเรี่ยไร “เต๊ย” เอาเงินจากอั้งยี่พวกของตน โดยอ้างว่าจะเอาไปช่วยพรรคพวกที่ถูกจับ เอากำไรในการนั้น ถึงโดยว่าไม่มีการจับกุมเมื่อถึงเทศกาลก็เต๊ยเงินทำงานปีไหว้เจ้าเอากำไรได้อีกเสมอทุกปี

สืบได้ความดังว่ามานี้ ข้าพเจ้าจึงคิดอุบายแก้ไขได้ลองใช้อุบายนั้นครั้งแรก เมื่อพวกอั้งยี่ตีกันที่บางนกแขวก แขวงจังหวัดราชบุรีจะเป็นเมื่อปีใดจำไม่ได้ ข้าพเจ้าให้พระยาอรรถการยบดีออกไประงับ สั่งไปให้พยายามสืบจับเอาตัวพวกต้นคิด ด้วยเกลี้ยกล่อมพวกคนในท้องถิ่นที่เข้าอั้งยี่ ถ้าคนไหนให้การรับสารภาพบอกความตามจริง ให้เรียกทัณฑ์บนปล่อยตัวไป จะให้จับเอาตัวมาฟ้องศาลเหมือนอย่างแต่ก่อน หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่ง ให้เอาตัวต้นคิดเป็นจำเลย เอาพรรคพวกเป็นพยาน พระยาอรรถการยบดี ออกไปทำตามอุบายนั้นได้ผลสำเร็จบริบูรณ์ พอสืบจับได้ตัวจีนต้นคิดที่ออกไปจากกรุงเทพ ฯ ๕ คนเท่านั้น อั้งยี่ที่บางนกแขวกก็สงบเงียบทันที การระงับอั้งยี่ตามหัวเมืองจึงใช้วิธีอย่างนั้นสืบมา สังเกตดูอั้งยี่ที่เกิดขึ้นในชั้นภายหลังทหารปราบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ ดูเป็นแต่การหากินของจีนเสเพล ค้าความกลัวของผู้อื่น เอากำไรเลี้ยงตัวเท่านั้น.

ผู้แทนระดับสูงของหน่วยงานต่างๆ ของสหประชาชาติ
คณะผู้แทนผู้เชี่ยวชาญที่ได้รับเชิญ ให้เข้าร่วมประชุมในครั้งนี้
ในสัปดาห์ที่ ๑ ของเดือนมิถุนายน ๒๕๓๓ ค.ศ.

นิทานที่ ๑๖

เรื่องลานช้าง

เมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้ไปตรวจราชการหัวเมืองในมณฑลอุดร กับมณฑลอีสาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ และได้เขียนเล่าเรื่องที่ไปครั้งนั้นให้หอพระสมุดพิมพ์ แต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ แล้วในนิทานนี้จะพรรณนาแต่ด้วยลัทธิธรรมเนียมกับของแปลกประหลาดที่ข้าพเจ้าได้พบเห็นเมื่อไปครั้งนั้น เป็นเรื่องยาวอยู่สักหน่อย จึงแบ่งเป็นนิทาน ๒ เรื่อง เรียกว่า "เรื่องลานช้าง" เรื่องหนึ่ง "เรื่องแม่น้ำโขง" เรื่องหนึ่ง ส่วนเรื่องราวที่ไปจะบอกเพียงให้รู้ว่าไปทางไหนบ้าง

ทางที่ไป

ข้าพเจ้าออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๕ ธันวาคม ไปด้วยรถไฟพิเศษจนถึงเมืองนครราชสีมา ออกจากเมืองนครราชสีมาไปมณฑลอุดร ขี่ม้าไป ๑๔ วันถึงเมืองหนองคาย ครั้งนั้นรัฐบาลฝรั่งเศสมีแก่ใจจัดเรือไฟชื่อ ลาแครนเดีย อันเป็นพาหนะสำหรับข้าหลวงลำหนึ่ง กับเรือไฟสำหรับบรรทุกของ

ลำหนึ่ง ส่งมาให้ข้าพเจ้าใช้ทางลำแม่น้ำโขง จึงลงเรือไฟมาจากเมืองหนองคาย ระยะทาง ๔ วันถึงเมืองนครพนม ขึ้นเดินบก ขี่ม้าจากเมืองนครพนมทาง ๓ วันถึงเมืองสกลนคร จากเมืองสกลนครเดินบกวกกลับลงไป ๓ วัน ถึงพระธาตุพนมที่ริมแม่น้ำโขง ลงเรือยาวพายล่องจากพระธาตุพนมทาง ๒ วันถึงเมืองมุกดาหาร ขึ้นเดินบกแต่เมืองมุกดาหารเข้ามณฑลอีสาน ทาง ๕ วันถึงเมืองยโสธร เวลานั้นข้าหลวงปันเขตแดนไทยกับฝรั่งเศสกำลังประชุมกันอยู่ที่เมืองอุบล ข้าพเจ้าจึงไม่ไปเฝ้ากรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เป็นแต่ได้สนทนากันด้วยโทรศัพท์ ออกจากเมืองยโสธรเดินบกไปเมืองเสลภูมิ เมืองร้อยเอ็ด แล้วผ่านเมืองมหาสารคามมาในเขตมณฑลอีสาน ทาง ๗ วันถึงเมืองผไทสงปลายเขตมณฑลนครราชสีมา แต่นั้นมาทาง ๓ วันถึงเมืองพิมาย ได้รับสารตรากระทรวงมหาดไทย ว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาตรัสห้ามมิให้เข้าไปพักที่เมืองนครราชสีมาด้วยเป็นเวลามีกาฬโรค ออกจากเมืองพิมายเดินทาง ๒ วันมาถึงบ้านท่าช้างห่างเมืองนครราชสีมา ๔๕๐ เส้น จึงพักแรมอยู่ที่นั้นแล้วออกเดินแต่ดึก มาถึงสถานีรถไฟ พอได้เวลาขึ้นรถไฟพิเศษกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ในวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๙ นั้นรวมเวลาที่ไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้น ๓ เดือน หย่อน ๔ วัน ซึ่งสามารถไปได้นานวันถึงเพียงนั้น เพราะทางที่ไปเลียบสายโทรเลขไปโดยมาก เป็นบุญคุณของอธิบดีกรมโทรเลขที่ให้พนักงานไปกับข้าพเจ้าด้วย พวกหนึ่งถึงที่พักแรมเขาเอาเครื่องต่อเข้ากับสายโทรเลขอาจจะพูดกับกรุงเทพ ฯ ได้ทุกวัน ที่ออกห่างทางโทรเลขจะพูดกับกรุงเทพ ฯ ไม่ได้มีไม่กี่วัน การสมาคมกับกรุงเทพ ฯ เมื่อไปครั้งนั้นจึงสะดวกเสียยิ่งกว่ามณฑลที่ใกล้ ๆ บางแห่ง เช่น มณฑลเพ็ชร์บูรณ์เป็นต้น ตอนไปในมณฑลอุดร สบฤดูหนาวเย็นสบายดีบางทีถึงเย็นเกินต้องการ เช่นเมื่อวันพักแรกที่ตำบลน้ำซวย แขวงจังหวัดหนองคาย ปรอทลงถึง ๓๘ ดีกรีฟาเรนไฮต์ ยังอีก ๖ ดีกรีก็จะถึงน้ำแข็ง ข้าพเจ้าไม่เคยพบหนาวที่ไหนในเมืองไทยเหมือนวันนั้น แต่มาสบฤดูร้อนเมื่อขากลับใกล้

จะถึงมณฑลนครราชสีมา ก็ร้อนจัดเหลือทน จนต้องเปลี่ยนเวลาเดินทาง ออกเดินแต่ดึก ๔ นาฬิกา มีคนถือคบแซงสองข้างทางไปจนรุ่งสว่าง แล้วรับไปให้ถึงที่พักแรมแต่ก่อน ๙ นาฬิกา กินอาหารแล้วก็เที่ยวหาร่มเงาซุกตัวซ่อนแสงแดดไปจนเวลาเย็น จึงเดินเที่ยวเตร่ตรวจราชการต่าง ๆ แต่เดินทางด้วยไม่ประมาท ก็หามีใครที่ไปด้วยกันเจ็บไข้อย่างใดไม่พรรณนาการเดินทางแล้ว แต่นี้จะกล่าวแต่เฉพาะสิ่งเฉพาะอย่างต่อไป

วินิจฉัยชื่อเมืองนครราชสีมา

เมืองนครราชสีมา มีชื่อเป็น ๒ ชื่อ แต่ก่อนมาคนทั้งหลายเรียกว่า "เมืองโคราช" ทั่วไป เรียกว่า "เมืองนครราชสีมา" แต่ในทางราชการ ถึงเดี๋ยวนี้ราษฎรก็ยังเรียกกันว่า "เมืองโคราช" เป็นพื้น เหตุไฉนจึงมี ๒ ชื่อเช่นนั้น ข้าพเจ้าเคยค้นเค้าเงื่อนแต่เมื่อขึ้นไปเมืองนครราชสีมาครั้งแรก เวลานั้นไปรถไฟได้เพียงตำบลทับกวางในดงพระยาไฟแล้วต้องขี่ม้าต่อไป เมื่อข้าพเจ้าไปพักแรมที่บ้านสูงเนิน เขาบอกว่าในอำเภอนั้นมีเมืองโบราณอยู่ ๒ เมือง ข้าพเจ้าจึงให้เขาพาไปดู เห็นเป็นเมืองย่อม ๆ ไม่สู้ใหญ่โตนัก แต่ก่อปราการด้วยศิลาและมีของโบราณอย่างอื่น แสดงฝีมือว่าเป็นเมืองสร้างเมื่อครั้งสมัยขอม ทั้ง ๒ เมือง เมืองหนึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายลำตะคอง อันเป็นลำธารมาแต่เขาใหญ่ น้ำไหลไปตกลำน้ำมูล อีกเมืองหนึ่งอยู่ทางฝั่งขวาลำตะคองไม่ห่างไกลกันนัก เมืองทางฝั่งซ้ายเรียกชื่อว่า "เมืองเสมาร้าง" เมืองทางฝั่งขวาเรียกชื่อว่า "เมืองเก่า" สังเกตดูเครื่องหมายศาสนาดูเหมือนผู้สร้างเมืองเสมาร้างจะถือศาสนาพราหมณ์ผู้สร้างเมืองเก่าจะถือพระพุทธศาสนา ข้าพเจ้ายังจำได้ว่ามีพระนอนศิลาขนาดใหญ่อยู่ที่เมืองเก่าองค์หนึ่ง ครั้นไปถึงเมืองนครราชสีมา เห็นลักษณะเป็นเมืองฝีมือไทยสร้างเมื่อภายหลัง ๒ เมืองที่กล่าวมาก่อน รู้ได้ด้วยป้อมปราการล้วนก่อด้วยอิฐ และรื้อเอาแท่งศิลาจำหลักจากปราสาทหิน ครั้งขอมก่อแซมกับอิฐก็มีหลายแห่ง เมื่อได้เห็นทั้ง

๓ เมืองดังว่ามา ข้าพเจ้าคิดวินิจว่า “เสมาร้าง” น่าจะมีก่อนเพื่อนเดิมเห็นจะเรียกว่า “เมืองเสมา” เมื่อตั้ง “เมืองเก่า” เพราะเหตุอันใดอันหนึ่งทิ้งเมืองเสมาเป็นเมืองร้าง คำว่า “ร้าง” จึงติดอยู่กับชื่อเมืองเสมา เหตุใดจึงเรียกชื่ออีกเมืองหนึ่งว่า “เมืองเก่า” นั้นก็พอคิดเห็นได้ เพราะคำว่า “เก่า” เป็นคู่กับ “ใหม่” ต้องมีเมืองใหม่จึงมีเมืองเก่า แสดงความว่าเมืองเดิมตั้งอยู่ที่ตำบลสูงเนิน ครั้นสร้างเมืองนครราชสีมาเดี๋ยวนี้ขึ้นย้ายมาอยู่เมืองใหม่แล้วจึงเรียกเมืองเดิมว่า “เมืองเก่า” แต่เมื่อเมืองยังตั้งอยู่ที่เมืองเก่า ต้องมีชื่อเรียกเมืองนั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะจะเรียกว่า “เมืองเก่า” เมื่อยังไม่มี “เมืองใหม่” ไม่ได้ข้อนี้ที่ข้าพเจ้าคิดเห็นว่า เมื่อสร้าง “เมืองเก่า” ในสมัยขอม พวกพราหมณ์คงเอาชื่อ “เมืองโคราฆะบุระ” ในมัชฉิมประเทศ อันอยู่ข้างใต้ไม่ห่างกับเมืองกบิลพัสดุ์ ที่พระพุทธองค์เสด็จประทับเมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์มาขนาน อย่างเดียวกันกับเอาชื่อเมืองอื่น ๆ ในอินเดียมาขนานในประเทศนี้มีอีกหลายเมือง เช่น เมืองอยุธยาและเมืองลพบุรีเป็นต้น เมืองเก่านั้นเดิมคงเรียกว่า เมืองโคราฆะบุระ อันเป็นมูลของชื่อที่เรียกเพี้ยนมาว่าเมืองโคราช ยังคิดเห็นต่อไปอีกว่า ชื่อที่เรียกเมืองใหม่ว่า “เมืองนครราชสีมา” น่าจะเอาชื่อ “เมืองโคราฆะ” กับ “เมืองเสมา” มาผสมกันประดิษฐ์ เป็นชื่อ “นครราชสีมา” ด้วย

ส่วนตัวเมืองนครราชสีมาเดี๋ยวนี้ ข้าพเจ้าพิจารณาดูลักษณะที่สร้างกับทั้งขนาดและแผนผังทั้งรูปป้อมปราการละม้ายเหมือนกับเมืองนครศรีธรรมราชมาก เห็นว่าจะสร้างในสมัยเดียวกันทั้ง ๒ เมืองแต่จะสร้างในรัชกาลไหนในกรุงศรีอยุธยา ข้าพเจ้านึกว่าได้เคยเห็นในหนังสือฝรั่งแต่งแต่โบราณเรื่องหนึ่ง ว่าในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแต่เมื่อเขียนนิทานนี้นึกชื่อหนังสือนั้นไม่ออกจึงไม่กล้ายืนยัน กล่าวได้โดยมีหลักฐานแต่ว่าสร้างก่อน พ.ศ. ๒๒๒๕ เพราะในเรื่องพงศาวดารมีว่า เมื่อสมเด็จพระนารายณ์สวรรคต พระเพทราชาชิงได้ราชสมบัติ เมือง

นครราชสีมากับเมืองนครศรีธรรมราชตั้งแข็งเมือง กองทัพในกรุงออกไปตีด้วยยาก เพราะมีป้อมปราการทั้ง ๒ เมือง

ลานนกกะเรียน

ในเขตจังหวัดนครราชสีมา ตามทางไปมณฑลอุดรมีทุ่งใหญ่ ๆ หลายแห่ง ที่ทำไร่นาไม่ได้เพราะเป็นที่ลุ่ม เวลาฤดูแล้วดินแห้งแข็งกระด้างถางไถไม่ลง ถึงฤดูฝนตกดินอ่อนถ้าถากไถทำไร่นาพอปลูกพันธุ์ไม้ขยายกอเกิดลำต้นยังไม่ทันออกพืชผล ก็ถึงเวลาน้ำป่าไหลหลากลงมาขังในท้องทุ่งนั้นท่วมพันธุ์ไม้ตายหมด เป็นอย่างนั้นทุกปี จึงไม่มีใครไปทำนามีแต่กอหญ้าที่ขึ้นเอง แล้วถูกน้ำท่วมเหลือแต่ซากอยู่ในท้องทุ่ง เขาบอกว่าถึงฤดูแล้งมีนกกะเรียนมาทำรังไข่กับแผ่นดินในทุ่งว่างนั้น ตั้งหมื่นตั้งแสนพอจวนถึงฤดูฝนลูกบินได้ก็หายไปหมด ถึงฤดูแล้งหน้าก็กลับมาทำรังอีกเสมอทุกปี นกกะเรียนที่มีเลี้ยงกันตามบ้านในกรุงเทพ ฯ ล้วนดักเอาลูกนกไปจากทุ่งนั้นทั้งนั้น เมื่อข้าพเจ้าเดินทางจากเมืองนครราชสีมาไป ๒ วัน ถึงทุ่งมะค่าก็เห็นฝูกนกกะเรียนทำรังอยู่มากมายอย่างเขาว่า พอมันเห็นคนหมู่ใหญ่ก็ตื่นพากันทิ้งรังบินหนีขึ้นไปร่อนอยู่เต็มท้องฟ้า ดูจำนวนนกนับด้วยหมื่น ไม่เคยเห็นมี ที่ไหนเหมือน ในเมืองไทยนี้นกกะเรียนก็ไม่มีซุม เคยเห็นชินตาแต่ที่เขาจับเอามาเลี้ยงไว้ แต่นกกะเรียนเถื่อนไม่ใคร่จะได้เห็น จึงพิศวงว่าไฉนนกกะเรียนนับหมื่นจึงพร้อมใจกันมาทำรังในทุ่งมะค่า และมาเสมอทุกปี พิเคราะห์ดูไปเข้าเค้าที่พวกนักปราชญ์ในยุโรปเขาสอบสวนได้ความว่ามีนกบางชนิด ย้ายที่อยู่ไปต่างทวีปตามฤดูกาลเสมอทุกปี ยกตัวอย่างดังเช่นนก “สตอก” (STORK) รูปร่างคล้ายกับนกฝักบัวของไทย เวลาฤดูร้อนชอบไปเที่ยวอาศัย ทำรังออกลูกบนหลังคาเรือนคนในยุโรปข้างฝ่ายเหนือ พอจะเข้าฤดูหนาวมันก็พากันบินหนีออกไปจากยุโรปไปอยู่ในทวีปอัฟริกาจนถึงฤดูร้อนจึงกลับไปทำรังในยุโรปอีก เปลี่ยนไปเปลี่ยนมาอย่างนั้นเสมอทุกปี ชะรอย

นกกะเรียนที่มาทำรังในท่ามะค่าก็จะทำนองเดียวกันอาจจะเป็นนกระเรียนที่แยกย้ายกันอยู่ตามประเทศต่าง ๆ ในทวีปเอเชียนี้มันรู้วันด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง ว่าที่ทุ่งมะค่าในเมืองไทยเหมาะแก่การทำรังออกลูกยิ่งกว่าที่อื่น ๆ ถึงฤดูทำรังก็มารวมกันทำรังไข่ที่ทุ่งมะค่า จำนวนนกกะเรียนจึงมากนับหมื่นเพราะมาแต่หลายประเทศด้วยกันหาใช่นกกะเรียนในเมืองไทยเท่านั้นไม่ นกพันธุ์อื่นที่มาอยู่ในเมืองไทย แต่บางฤดูก็ยังมีอีก เช่นนก "ปากง่าม" (Snipe) ก็มีแต่ในฤดูทำนาเขาตรวจได้ความว่า มันทำรังออกลูกอยู่ในภาคไซบีเรียของประเทศรุสเซีย ถึงฤดูจึงไปเที่ยวหากิน ตามประเทศอื่น ๆ ในเวลาเมื่อประเทศนั้น ๆ มีอาหารบริบูรณ์ ถึงนกอีแอ่นที่ทำรังให้คนกินอยู่ตามเกาะในทะเล พอลูกบินได้มันก็หายไปหมดไม่รู้ว่าไปไหน จนถึงฤดูทำรังปีหน้าจึงกลับมาใหม่เสมอทุกปี นิสัยสัตว์มันก็รู้จักโลกได้ดี ตามประสาของมัน เป็นแต่มนุษย์ไม่รู้ว่ามันบอกเล่านัดหมายอย่างไรเท่านั้น

ไทยลานช้าง

ข้าพเจ้าเดินบกไปจากเมืองนครราชสีมา ๕ วัน เข้าเขตมณฑลอุดรที่เมืองชนบท พอถึงเมืองชนบทก็เห็นชาวเมืองผิดกับชาวเมืองนครราชสีมาทั้งเครื่อง แต่งตัวและฟังสำเนียงพูดภาษาไทยแปร่งไปอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งชาวกรุงเทพ ฯ สำคัญกันมาแต่ก่อนว่าเป็นลาว แต่เดี๋ยวนี้รู้กันมากแล้วว่าเป็นไทยมิใช่ลาว ถึงในราชการแต่ก่อนก็อ้างว่าหัวเมืองในมณฑลพายัพกับมณฑลอุดร และอีสานเป็นเมืองลาว เรียกชาวมณฑลพายัพว่า "ลาวพุงดำ" เพราะผู้ชายชอบ สักมอมตั้งแต่พุงลงไปจนถึงเข่า เรียกชาวมณฑลอุดร และอีสานว่า "ลาวพุง ขาว" เพราะไม่ได้สักมอมอย่างนั้น เมื่อจัดหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตเป็นมณฑลในรัชกาลที่ ๕ ราว พ.ศ. ๒๔๓๓ แรกก็ขนานนามหัวเมืองลาวพุงดำว่า "มณฑลลาวเฉียง" ขนานนามหัวเมืองลาวพุงขาวว่า "มณฑลลาวพวน" มณฑลหนึ่ง "มณฑลลาวกาว" มณฑลหนึ่ง เป็นเช่น

นั้นมาจนถึงสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองพระราชอาณาเขตตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นต้นมา ด้วยทรงพระราชปรารภว่า ลักษณะการปกครองแบบเดิมนิยมให้เป็นอย่างประเทศราชาธิราช (Empire) อันมีเมืองคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้น อยู่ในพระราชอาณาเขต จึงถือว่าเมืองชายพระราชอาณาเขต ๓ มณฑลนั้นเป็น "เมืองลาว" และเรียกชาวเมืองซึ่งอันที่จริงเป็นชน "ชาติไทย" ว่าลาว แต่ลักษณะการปกครองอย่างนั้นพ้นเวลาอันสมควรเสียแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้ลักษณะการปกครอง เปลี่ยนเป็นอย่างพระราชอาณาเขต (Kingdom) ประเทศไทยรวมกัน เลิกประเพณีที่เมืองประเทศราชถวายต้นไม้ทองเงิน และให้เปลี่ยนนามมณฑลลาวเฉียงเป็น "มณฑลพายัพ" เปลี่ยนนามมณฑลลาวพวนเป็น "มณฑลอุดร" และเปลี่ยนนามมณฑลลาวกาวเป็น "มณฑลอีสาน" ตามทิศของพระราชอาณาเขต ทั้งให้เลิกเรียกไทยชาวมณฑลทั้ง ๓ นั้นว่าลาวด้วย แต่นั้นก็เรียกรวมกันว่า "ไทยเหนือ" แทนเรียกว่าลาว ถ้าเรียกแยกกันก็เรียกตามชื่อมณฑลที่อยู่ว่า ชาวมณฑลพายัพ ชาวมณฑลอุดร และชาวมณฑลอีสาน อย่างเช่นที่เรียกชาวมณฑลปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตกว่า "ชาวนคร" (นครศรี- ธรรมราช) ครั้นมาถึงสมัยเมื่อเลิกมณฑลเสียแล้วมีผู้รู้โบราณคดีคนหนึ่งแต่งหนังสือ เอาชื่อของแว่นแคว้นมณฑลพายัพแต่โบราณมาใช้เรียกชาวมณฑลพายัพว่า "ชาวลานนา" ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วย จึงเอาอย่างมาเรียกชาวมณฑลอุดรและอีสาน ในนิทานนี้ว่า "ชาวลานช้าง" ตามชื่อแว่นแคว้นอันเป็นคู่กันกับ "ลานนา" มาแต่ก่อน

ไทยชาวลานช้าง มีลัทธิธรรมเนียมที่ถือกันสืบมาแต่ดั้งเดิมหลายอย่าง ท่านผู้รู้มีสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (อ้วน) เป็นต้น ได้เขียนอธิบายลงพิมพ์ไว้แล้วหลายเรื่องในนิทานนี้ ข้าพเจ้าจะเล่าถึงลัทธิธรรมเนียมแต่บางอย่างที่ข้าพเจ้าได้เห็นเมื่อขึ้นไปครั้งนั้น

พิธีบายศรี

ตั้งแต่เมืองชนบทไป ข้าพเจ้าพักที่เมืองไหนพวกชาวเมืองก็มาทำพิธีบายศรีทำขวัญทุกเมือง คือเอาของกินตั้งเรียงในพานซ้อนกันสองชั้นสามชั้น ประดับประดาด้วยดอกไม้สดอย่างประณีตบรรจง ขนาดของบายศรีใหญ่หรือเล็กตามฐานะของเมือง พวกชาวเมืองเข้าขบวนกันแห่บายศรีมาทำขวัญ เมืองใหญ่ก็มีขบวนแห่และเครื่องประโคมมาก่อน ถ้าเป็นเมืองน้อยคนเชิญบายศรีก็นำหน้า มีผู้เฒ่าสองสามคนนำราษฎรชายหญิงเดินตามบายศรีมาตั้งร้อย ข้าพเจ้านั่งรับที่มุขหน้าพลับพลา เขาเอาบายศรีมาตั้งที่ตรงหน้าคนที่มาทำขวัญนั่งหลังบายศรีต่อออกไป ถ้าที่บนพลับพลาไม่พอก็นั่งหลามลงไปถึงในสนามหน้าพลับพลา เริ่มพิธีด้วยผู้เฒ่าเป็นหัวหน้าจุดธูปเทียนเครื่องสักการะ แล้วว่าคำเชิญขวัญเป็นทำนอง บางคนเสียงดีทำนองก็ไพเราะน่าฟัง ความขึ้นต้นขอคุณพระรัตนตรัยและขอพรเทวดา และประสิทธิพรให้แก่ข้าพเจ้าเป็นอเนกปริยายเมื่อจบแล้วผู้เฒ่าเอาด้ายคาดข้อมือข้าพเจ้า ที่บางแห่งเวลาคาดด้ายนั้นคนที่มาด้วยแตะต้องตัวกันต่อ ๆ ไปจนหมด เป็นนัยว่าช่วยกันคาดด้ายทุกๆคน ที่บางแห่งเมื่อทำขวัญแล้วยังมีการฟ้อนรำเป็นเครื่องมหรสพให้ดูด้วย อันประเพณีบายศรีทำขวัญนี้ ดูเป็นประเพณีโบราณของชนชาติไทยมีด้วยกันทุกจำพวก ชาวลานนาก็ทำเหมือนกับชาวลานช้าง ไทยในราชธานีก็ยังมีพิธีทำขวัญ เป็นแต่ไม่แห่บายศรี ดังเช่นทำขวัญเด็กก็ทำบายศรี มีของกินใส่ชามตกแต่งด้วยดอกไม้สด เรียกว่า “บายศรีปากชาม” มีผู้เฒ่าว่าคำเชิญขวัญแล้วผูกด้ายคาดข้อมือให้เด็ก เมื่อเด็กจะโกนจุกหรือจะบวช ก็ทำขวัญด้วยมีบายศรีต้องทำหลายชั้นคล้ายฉัตร และมีคนว่าคำเชิญขวัญ เป็นแต่เอาพิธีเวียนเทียนของพราหมณ์เพิ่มเข้า พิธีหลวงสมโภชเจ้านายก็เอาพานแก้ว ทอง เงิน ซ้อนกันเป็นบายศรี มีเครื่องกระยาเป็นแต่เปลี่ยนไปให้พราหมณ์เวียนเทียนผูกด้ายคาดข้อพระหัตถ์ แต่หามีสวดเชิญขวัญไม่ ถึงกระนั้นก็เห็นเป็นเค้าได้ว่าพิธีบายศรีเป็นพิธีดั้งเดิมของ

ชนชาติไทย และไทยยังทำอยู่ทุกจำพวกจนบัดนี้

สมาคมไทยอย่างโบราณ

เวลาข้าพเจ้าไปเที่ยวตามบ้านเรือนของราษฎร ไถ่ถามถึงการทำมาหากิน และประเพณีที่ปกครองบ้านเรือน ได้ฟังคำพวกชาวบ้านในมณฑลอุดรอธิบาย ยิ่งรู้ก็ยิ่งพิศวง ด้วยเห็นว่าชนชาติไทยได้เคยถึงวัฒนธรรม (CIVILIZATION) มาแล้วหลายอย่าง ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์จะพรรณนาถึงหมู่บ้านในตำบลซึ่งข้าพเจ้าได้ไปแห่งหนึ่ง ให้เห็นเป็นตัวอย่าง แต่เรียกชื่อว่าบ้านอะไรลืมไปเสียแล้ว อยู่ในระหว่างเมืองชนบทกับเมืองขอนแก่นเป็นตำบลมีบ้านกว่า ๑๐๐ หลังคาเรือนด้วยกัน ราษฎรในตำบลนั้น ครัวหนึ่งก็มีบ้านอยู่แห่งหนึ่งเรือนโรงในบ้านล้วนทำด้วยไม้มุงแฝก มีรั้วล้อมรอบบริเวณบ้านลานบ้านตอนในรั้วทำสวนปลูกผักฟักแฟงที่กินเป็นอาหาร กับคอกเลี้ยงหมูเลี้ยงไก่ ลานบ้านนอกรั้วออกไปทำไร่ฝ้ายและสวนกล้วย สวนพลู สวนปลูกต้นหม่อนสำหรับเลี้ยงไหมกับคอกเลี้ยงวัว ควาย ต่อหมู่บ้านออกไปถึงทุ่งนา พวกชาวบ้านต่างมีนาทำทุกครัวเรือน และถือกันเป็นธรรมเนียมว่าใครทำงานได้ต้องทำงานทุกคน ผู้ชายทำงานหนักเช่นทำนาและเลี้ยงปศุสัตว์ทั้งทำการปลูกสร้างและแบกขนต่าง ๆ ผู้หญิงทำงานเบาอยู่กับบ้าน เช่นทำสวนทำไร่ เลี้ยงไหมและไก่หมู ตลอดจนปั่นฝ้ายซักไหมและทอผ้า ทุกครัวเรือนสามารถหาอาหารและสิ่งซึ่งจำเป็นจะต้องใช้ในการเลี้ยงชีพได้โดยกำลังลำพังตนเพียงพอไม่อัตคัต ข้าพเจ้าถามว่าสิ่งของที่ทำไม่ได้เอง เช่นมีดพร้าและไม้ขีดไฟเป็นต้น หาได้ด้วยอย่างใด เขาบอกว่าสัตว์ที่เขาเลี้ยง เช่นวัว ควาย ไก่หมู ย่อมออกลูกมีเหลือใช้เสมอ ถึงปีก็มีคนพวกค้าขายสัตว์ เช่นพวกที่ส่งหมูลงมาขายกรุงเทพฯ เป็นต้น ไปเที่ยวหาซื้อ เขาขายสัตว์ที่เหลือใช้ได้เงินพอซื้อของที่ต้องการทุกอย่าง ส่วนการปกครองนั้น ใครเป็นพ่อบ้านก็ปกครองผู้คนในบ้านของตน หมู่บ้านอันหนึ่ง มีผู้ใหญ่ที่คนนับถือเป็น

"จ่าบ้าน" ดูแลว่ากล่าวผู้คนในหมู่บ้านนั้นและที่สุดมี "ตาแสง" เป็นนายตำบล ซึ่งเจ้าเมือง เลือกคนในตำบลนั้นที่ผู้คนนับถือมาก ตั้งเป็นหัวหน้าคนหนึ่ง เพราะฉะนั้นเมื่อตั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ มีกำนันผู้ใหญ่บ้านจึงปรับเข้ากับวิธีปกครองอย่างโบราณที่เป็นอยู่แล้วได้โดยง่าย ว่าต่อไปถึงคดีธรรมก็มีวัดซึ่งราษฎรช่วยกันสร้าง แล้วนิมนต์พระภิกษุสงฆ์ไปอยู่สั่งสอนศีลธรรม และวิชาความรู้แก่ชาวบ้าน ให้สมบูรณ์ประโยชน์ ทั้งทางโลกและทางธรรมทุกตำบล ลักษณะสมาคมของไทยแต่โบราณ ถ้าว่าโดยย่อก็คือคนในตำบลนั้นมีที่อยู่และมีที่ทำมาหากินพอกันไม่มีใครอดอยาก แต่ใครทำงานได้ต้องทำงานทุกคนทั้งชายหญิง ไม่มีคนสำรวยอยู่เปล่าหรือเที่ยวขอทานใครกิน ทั้งตำบลไม่มีเศรษฐี และไม่มีคนจนเข็ญใจ จึงมิใคร่มีใครเป็นโจรผู้ร้าย เพราะอยู่เย็นเป็นสุขสบายด้วยกันหมด จึงเห็นควรนับว่าถึงวัฒนธรรมอย่างสูงตามสมควรแก่ท้องถิ่นด้วยประการฉะนี้

เมื่อคิดดูถึงความประสงค์ของฝรั่งพวกโซเชียลิสม์ ซึ่งเห็นว่าต้องเฉลี่ยทรัพย์และสิทธิต่าง ๆ ให้มนุษย์มีเสมอภาคกันจึงจะเป็นสุขนั้น หากสำเร็จ ดังว่า ก็จะเป็นอย่างเช่นมณฑลอุดรนี่เองถ้าจะอวดว่าสมาคมโซเชียลิสม์มีมาในเมืองไทยหลายร้อยปีแล้ว จะได้กระมัง

บ้านขี้ทูด

ยังมีวัฒนธรรมที่ไทยเคยมีมาแล้วแต่โบราณ อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าได้ไปพบในมณฑลอุดร คือ ที่ตำบลหนองหญ้าปล้องในแขวงเมืองชนบท มีบ้าน "คนขี้ทูด" คือคนเป็น "โรคกุฏฐัง" ตำบลหนึ่ง เขาว่าจำนวนคนกว่า ๑,๐๐๐ คน เห็นจะนับรวมทั้งคนไข้และคนดีที่เป็นครอบครัวด้วย บ้านขี้ทูด นั้นจะตั้งมาแต่เมื่อใดไม่มีใครทราบ แต่พวกชาวเมืองว่าเป็นธรรมเนียมมาแต่โบราณทั่วทั้งมณฑลอุดร และน่าจะตลอดไปถึงมณฑลอีสานด้วยถือกันว่าถ้าใครเป็นโรคกุฏฐัง ต้องย้ายไปอยู่บ้านขี้ทูดที่ตำบล

หนองหญ้าปล้องนั้น แต่ไปสร้างบ้านปลูกเรือนอยู่ และทำไร่นาหากิน เหมือนอย่างคนสามัญ ไม่มีใครควบคุมกักขังอย่างไรเป็นแต่คนนอกครัวเรือนไม่เข้าไปอยู่ด้วย และไม่มีใครยอมรับคนเป็นโรคกุฏฐังไว้ในบ้าน ถือกันว่าเหมือนเป็นกฎหมายมาแต่ดึกดำบรรพ์ ว่าถ้าใครเป็นโรคกุฏฐังก็ต้องย้ายไปอยู่บ้านขี้ทูดและย้ายไปเองโดยไม่มีใครขับไล่ จึงมีจำนวนคนมากตั้ง ๑,๐๐๐ คน กำนันผู้ใหญ่บ้านที่ปกครองก็ล้วนอยู่ในพวกกุฏฐัง เมื่อข้าพเจ้าผ่านไปเขาเล่าให้ฟังว่าเมื่อเร็วๆนั้นชายหนุ่มคนหนึ่งแต่งงานได้ไม่ช้าปรากฏว่าเป็นโรคกุฏฐัง เจ้าตัวกลัวโรคจะติดเมียเตรียมจะทิ้งมาแต่ตัว แต่เมียรักผัวสิ้นกลัวโรคกุฏฐังตามมาอยู่ด้วย ได้ฟังก็นึกสงสาร แต่หมอฝรั่งผู้เชี่ยวชาญการรักษาโรคกุฏฐัง เขาว่า โรคนั้นไม่ติดคนที่พ้องพานไปทุกคน แม้ลูกของคนกุฏฐังก็มีเชื้อโรคติดตัวมาแต่บางคน ที่เป็นปรกติไปจนตลอดชีวิตก็มี

คนคิดผิด

เมื่อข้าพเจ้าผ่านไปในแขวงเมืองกุมภวาปี ถึงตำบลบ้านสองเปลือย ผู้นำทางเขาบอกว่าในตำบลนั้นมีพวก “ลาว” (ไทยลานช้าง) ชาวเมืองนครนายก ที่อพยพกลับมาจากเวียงจันทน์ แต่หมดกำลังไม่สามารถจะลงไปให้ถึงเมืองนครนายกได้ ยังต้องตั้งทำมาหากินอยู่ที่บ้านสองเปลือยหลายครัว ข้าพเจ้าได้ยิน แทบจะออกปากว่า “สมน้ำหน้า” แต่หากละอายใจด้วยความสงสาร เพราะข้าพเจ้าเคยรู้เรื่องของคนพวกนั้นมาแต่ต้น ด้วยในหนังสือสัญญาที่ไทยทำกับฝรั่งเศสเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) มีความข้อหนึ่งว่า “ถ้าลาวเชื้อสายของชาวเวียงจันทน์ที่ไทยกวาดเป็นเชลยมา (เมื่อรัชกาลที่ ๓) อยากจะกลับไปบ้านเมืองเดิม รัฐบาลไทยจะยอมให้ไปไม่ขัดขวาง” ดังนี้ แต่แรกไม่มีใครอยากไป ต่อมาฝรั่งเศสแต่งให้กรมการชาวเมืองเวียงจันทน์คนหนึ่ง เป็นพระยาแต่ชื่อไรข้าพเจ้าลืมไปเสียแล้ว จะสมมติเรียกในนิทานนี้ว่า “พระยาเมือง” กับพรรคพวกลงมาเที่ยวเกลี้ยกล่อม

พวกเชื้อสายชาวเวียงจันทน์มีพวกที่อยู่เมืองนครนายก สมัครจะไปเมืองเวียงจันทน์ราวสัก ๒๐๐ คน เพราะพระยาเมืองมาสัญญาว่าเมื่อขึ้นไปถึงเมืองเวียงจันทน์ รัฐบาลฝรั่งเศสจะให้ที่ไร่นา กับทั้งบ้านเรือนวัวควายไถคราดและเงินทุน ให้พอทำมาหากินเป็นสุขทุกคน ข้าพเจ้าให้เจ้าเมืองกรมการชี้แจงว่าไม่จริงได้ดังว่าดอกก็ไม่เชื่อ พากันขายเหย้าเรือนไร่นาแล้วอพยพไป ต่อมาข้าพเจ้าได้ยินว่าพวกเวียงจันทน์ลงมาเกลี้ยกล่อมคนอีก ข้าพเจ้านึกถึงคำที่เขาพรรณนาว่านิสัยแมวนั้น ถ้าใครดึงหนังท้องมันก็โก่งหลัง ถ้าใครดังหลังมันก็แอ่นท้อง จึงเปลี่ยนอุบายใหม่ คราวนี้สั่งอย่าห้ามปราม ถ้าใครอยากไปให้เจ้าเมืองกรมการสงเคราะห์ ช่วยหาคนซื้อไร่นาวัวควายเร่งให้มันไปตามใจสมัคร ก็กลายเป็นอย่างแมวได้จริง ๆ ไม่มีใครไปฝ่ายพวกที่อพยพไปคราวแรกนั้น ไปถึงเมืองเวียงจันทน์ก็ไม่ได้ลาภผลตามสัญญา ทั้งไปได้ความว่านาทางลานช้างทำไม่ได้ผลมากเหมือนนาทางข้างใต้ ก็พากันอพยพกลับมา ที่ยังมีทุนกลับมาได้ถึงเมืองนครนายกก็มีที่หมดทุนก็ต้องตกค้างอยู่ที่บ้านสองเปลือย แต่เรื่องนี้ยังมีข้อขำต่อไปอีก เมื่อวันข้าพเจ้าไปถึงเมืองอุดรธานี เขากระซิบบอกให้ดูชายคนหนึ่ง ซึ่งยืนรับอยู่ที่ซุ้มคร่อมถนนที่ทำรับข้าพเจ้า สังเกตดูเป็นคนกลางคนอายุราวสัก ๕๐ ปี เขาบอกว่าคนนั้นแหละคือ พระยาเมือง ที่ได้ลงไปเกลี้ยกล่อมคนที่เมืองนครนายก เมื่อกลับไปอยู่เมืองเวียงจันทน์ไปเกิดผิดใจกับฝรั่งเศสขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงอพยพครอบครัวของตนข้ามมาขอพึ่งไทย พระยาศรี-สุริยราชวรานุวัติรับไว้ให้อยู่ในเมืองอุดรธานี แล้วเลยให้เป็นนายงานทำซุ้มรับข้าพเจ้า จึงยืนรับอยู่ที่ซุ้มนั้น

พระยาโพธิ

เมืองอุดรธานี แต่เดิมเรียกว่า “บ้านเดื่อหมากแข้ง” เพิ่งตั้งเป็น “เมือง” เมื่อ ร.ศ.๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ยังไม่มีอะไรที่น่าจะพรรณนาในนิทานนี้

นอกจากตัวพระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ (โพธิ) ซึ่งเรียกต่อไปตามสะดวกว่า "พระยาโพธิ" ผู้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรในเวลาเมื่อข้าพเจ้าไปครั้งนั้น ด้วยเป็นคนเคยทำความชอบอย่างแปลก และมีความสามารถก็เป็นอย่างแปลก แต่ตัวถึงอนิจกรรมเสียนานแล้ว ข้าพเจ้ารู้เรื่องประวัติอยู่บ้างจะเล่าฝากไว้ในนิทานนี้ เพื่อให้ความชอบความดีของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ (โพธิ) ปรากฏอยู่อย่าให้สูญเสีย พระยาโพธิดูเหมือนจะเป็นชาวเมืองจันทบุรี เข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่กับกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์แต่เพิ่งรุ่นหนุ่ม จะได้ศึกษามาแต่ก่อนอย่างไรบ้างไม่ปรากฏ แต่มาได้รับความอบรมด้วยตามเสด็จติดพระองค์ กรมหลวงสรรพสิทธิ ฯ แต่จะเป็นเพราะเหตุใดหาทราบไม่เมื่อกรมหลวงสรรสิทธิ ฯ เข้าวังและไปไหน ๆ อยู่เนืองนิจ จนรู้จักเจ้านายขุนนาง และรู้ขนบธรรมเนียมในราชสำนัก แม้ตัวข้าพเจ้าก็รู้จักพระยาโพธิตั้งแต่ยังเป็นมหาดเล็กกรมหลวงสรรพสิทธิ ฯ แต่จะเป็นเพราะเหตุใดหาทราบไม่ เมื่อกรมหลวงสรรสิทธิ ฯ เสด็จออกไปรับราชการ ณ เมืองนครราชสีมา และเมืองอุบลพระยาโพธิไม่ได้ตามเสด็จไปด้วย จึงขึ้นไปคิดค้าขายทางเมืองเหนือ เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ เมื่อยังเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกพบตัวเห็นเป็นคนมีแววดี จึงชวนเข้ารับราชการได้เป็นตำแหน่งต่าง ๆ ตั้งแต่ชั้นผู้น้อย เลื่อนที่ขึ้นไปตามลำดับด้วยความสามารถ จนได้เป็นที่พระสีหสงครามผู้ว่าราชการเมืองอุตรดิตถ์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ เกิดเหตุพวกผู้ร้ายเงี้ยวปล้นได้เมืองแพร่ เวลานั้นเผอิญเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ลงมารั้งตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยแทนพระยามหาอำมาตย์เมื่อไปรับราชการยุโรป และตัวข้าพเจ้าก็ได้เคยไปเมืองเหนือ และเคยเดินบกแต่เมืองอุตรดิตถ์ไปเมืองแพร่ รู้เบาะแสภูมิลำเนาอยู่ด้วยกันทั้ง ๒ คน พอได้รับโทรเลขบอกข่าวเกิดผู้ร้ายเงี้ยวฉบับแรกเมื่อพวกผู้ร้ายตีเมืองแพร่ได้แล้ว ปรึกษากันในขณะนั้น เห็นว่าพวกเงี้ยวคงกำเริบเลยลงมาตีเมืองอุตรดิตถ์ เพราะเป็นเมืองที่มีทรัพย์สินมากและไม่มี

ใครรู้ตัว จึงรีบมีโทรเลขไปยังเมืองอุตรดิตถ์ฉบับหนึ่ง สั่งพระยาโพธิให้รวบรวมกำลังกับเครื่องศัตราวุธ รีบยกไปกักทางที่ช่องเขาพรึงอันเป็นที่คับขันในทางเดินมายังเมืองอุตรดิตถ์ โทรเลขอีกฉบับหนึ่งมีถึงพระยาสัชนาลัยบดี (จำไม่ได้ว่าตัวชื่ออะไร และเวลานั้นยังเป็นพระมีนามว่าอย่างไร) ผู้ว่าราชการเมืองสวรรคโลก สั่งให้รวบรวมกำลังและเครื่องศัตราวุธยกจากเมืองสวรรคโลกขึ้นไปตีเมืองแพร่ ทางเมืองลองอีกกองหนึ่งพระยาโพธิยกไปถึงเขาพรึงก็พบเงี้ยวยกลงมาดังคาดไว้ ได้รบกับเงี้ยวที่ป่างต้นผึ้ง ๒ วันกักพวกเงี้ยวไว้ได้ พอพวกเงี้ยวรู้ว่ามีกำลังเมืองสวรรคโลกยกขึ้นไปเมืองแพร่ทางข้างหลังอีกกองหนึ่งก็พากันถอยหนีจากเขาพรึง กลับไปเมืองแพร่ พระยาโพธิรบเงี้ยวป้องกันเมืองอุตรดิตถ์ไว้ได้ครั้งนั้น เป็นแรกที่จะปรากฏเกียรติคุณได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และเลื่อนบรรดาศักดิ์จากที่พระสีหสงครามขึ้นเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัติเป็นบำเหน็จความชอบ ต่อมาเมื่อเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ย้ายไปเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพแล้ว พระยาโพธิได้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก แต่ไม่ช้าก็ย้ายไปเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดร ด้วยเป็นที่สำคัญกว่ามณฑลพิษณุโลกเพราะอยู่ต่อแดนต่างประเทศ และอาณาเขตกว้างใหญ่ ผู้คนพลเมืองมากกว่ามณฑลพิษณุโลก นอกจากนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าเหมาะแก่คุณวิเศษเฉพาะตัวพระยาโพธิด้วย เพราะสังเกตมาตั้งแต่ยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองอุตรดิตถ์ อันเป็นที่ประชุมชนต่างชาติต่างภาษา ไปมาค้าขายเป็นอันมากอยู่เนืองนิจ เห็นว่าพระยาโพธิมีอัธยาศัยถนัดเข้ากับคนต่างชาติต่างภาษา สามารถวางตนให้คนต่างจำพวกเคารพนับถือ เมื่อไปอยู่มณฑลอุดรก็ปรากฏคุณวิเศษเช่นว่ามา พึงเห็นเช่นพระยาเมืองชาวเวียงจันทน์มาขอพึ่งดังเล่ามาแล้ว และยังมีเรื่องสำคัญกว่านั้นจะเล่าให้เห็นเป็นตัวอย่างอีกเรื่องหนึ่ง เมื่อภายหลังข้าพเจ้าไปมณฑลอุดรได้สักปีหนึ่ง วันหนึ่งราชทูตฝรั่งเศสให้มาบอกว่ากิจการทางชายแดนฝรั่งเศสกับไทยก็เรียบร้อยมานานแล้ว แต่เดี๋ยวนี้ได้ทราบว่า สมุหเทศาภิบาลมณฑล

อุดร รับญวนหัวหน้าพวกกบฏที่หนีจากเมืองญวนเลี้ยงไว้คนหนึ่ง เหตุใดจึงทำเช่นนั้น ข้าพเจ้าได้ฟังออกประหลาดใจ ตอบไปว่าข้าพเจ้าไม่ทราบเลยทีเดียว แต่เทศาฯ คนนั้นข้าพเจ้าไว้ใจว่าคงไม่ทำอะไรให้ผิดความประสงค์ของรัฐบาล ถ้ารับญวนหัวหน้ากบฏเลี้ยงไว้ ก็เห็นจะเป็นเพราะไม่รู้ว่าเป็นคนเช่นนั้น ข้าพเจ้าจะถามดูก่อน เมื่อมีตราถามไป พระยาโพธิตอบมาว่า เดิมญวนคนนั้นไปหาที่เมืองอุดรธานี ว่าจะขอรับจ้างทำการงานเลี้ยงชีพแล้วแต่จะใช้ พระยาโพธิสืบได้ความว่า เคยเป็นหัวหน้าพวกกบฏหนีมาจากเมืองญวน คิดว่าที่ในมณฑล อุดรธานี มีพวกญวนเข้ามาตั้งค้าขายอยู่หลายแห่ง ถ้าปล่อยญวนคนนั้นไปเที่ยวหากินตามชอบใจ อาจจะไปชักชวนพวกญวนที่อยู่ในมณฑลอุดรให้ร่วมคิดกับพวกกบฏ ก็จะเกิดลำบากขึ้นในระหว่างรัฐบาลทั้งสองฝ่าย ครั้นจะจับกุมกักขัง ญวนคนนั้นก็ไม่ได้ทำความผิดอย่างใดในเมืองไทย เห็นว่าหางานให้ทำอยู่ใกล้ๆ จะดีกว่าอย่างอื่น มันทำอย่างไรจะได้รู้ จึงได้จ้างญวนคนนั้นไว้เป็นคนเลี้ยงม้า ข้าพเจ้าอ่านคำตอบชอบใจส่งไปให้ทูตฝรั่งเศสดู ก็ชมมาว่าเทศา ฯ ทำถูกแล้ว

พระยาโพธิเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดร มาจนถึงอนิจกรรม ในเวลานั้นข้าพเจ้ายังเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย รู้สึกเสียดายอย่างยิ่ง

ชาวลานช้างไหว้เจ้า

เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปมณฑลอุดร กรมหลวงประจักษ์ ฯ เสด็จกลับลงกรุงเทพ ฯ เสียกว่า ๑๐ ปีแล้ว เห็นจะเป็นเพราะว่าราษฎรไม่ได้เห็นเจ้านายมาช้านาน พอได้ยินข่าวว่าจะมีเจ้านายเสด็จขึ้นไปอีกก็พากันปีติยินดี ตั้งแต่ข้าพเจ้าเข้าเขตมณฑลอุดรเดินทางผ่านตำบลไหน ก็เห็นราษฎรชาวบ้านในตำบลนั้นทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่พากันมานั่งคอยเคารพอยู่ที่ริมหนทางเป็นหมู่ๆ และมาก ๆ เวลาไปหยุดพักที่ไหน พวกราษฎรก็พากันมานั่งห้อมล้อมรอบ

ข้างบางคนก็มาไหว้ด้วยมือเปล่า บางคนมีเครื่องสักการะมาด้วย บางคนก็ถึงเอาน้ำใส่ขันมาขอให้ทำน้ำมนต์ และอยากเข้าให้ใกล้ชิดทุกคน พวกหนึ่งเข้ามากราบไหว้และถอยออกไป พวกใหม่ก็เข้ามาแทน มีกิจที่ต้องรับและปราศรัยให้พรพวกราษฎรเพิ่มขึ้นตลอดทางที่ไปทุกแห่ง แต่ที่ไหนไม่เหมือนที่เมืองหนองคาย เวลาข้าพเจ้าพักอยู่ที่นั่นแต่พอเช้าก็มีราษฎรมาหาทุกวัน พวกไหนเข้ามาถึงก็เข้ามานั่งอยู่ที่หน้าพลับพลาคอยอยู่จนข้าพเจ้าออกไปปราศรัยแล้วจึงกลับไป พวกหนึ่งไปแล้วพวกอื่นก็มาอีก ถ้าไม่ได้พบข้าพเจ้าก็ไม่กลับ ต้อง "เสด็จออก" ร่ำไปไม่รู้ว่าวันละกี่ครั้ง จนข้าพเจ้าออกปากว่าอ่อนใจ พวกกรมการเมืองหนองคายเขาจึงบอกให้รู้ ว่าพวกราษฎรที่มาหานั้น มิใช่แต่ชาวเมืองหนองคายเมืองเดียว พวกราษฎรทางฝั่งซ้ายในแดนฝรั่งเศสก็มามาก ข้าพเจ้าได้ฟังก็เกิดลำบากใจ ด้วยเดิมคิดไว้ว่าจะหาโอกาสไปดูเมืองเวียงจันทน์ แต่นึกขึ้นว่าถ้าเวลาเมื่อข้าพเจ้าไป มีพวกราษฎรในเมืองเวียงจันทน์พากันมาห้อมล้อม ไหว้เจ้าตามประสาของเขาเหมือนอย่างทางฝั่งข้างนี้ ก็อาจจะกระเทือนไปถึงการเมือง จึงงดความประสงค์เลยไม่ได้ไปเห็นเมืองเวียงจันทน์ แต่ถึงกระนั้นก็ยังไม่พ้นลำบากได้ทีเดียวด้วยเมื่อลงเรือไฟลาแครนเดียของฝรั่งเศส ล่องลำแม่น้ำโขงลงไปจากเมืองหนองคาย ถึงเวลาบ่ายในวันแรกล่องนั้น นายเรือขอจอดรับฟืนที่สถานีของฝรั่งเศสแห่งหนึ่งทางฝั่งซ้าย เวลาขนฟืนลงเรือ ข้าพเจ้านั่งอยู่บนดาดฟ้าด้วยกันกับนายพันตรี โนลังฝรั่งเศสซึ่งรัฐบาลให้เป็นผู้ไปกับข้าพเจ้ามียายแก่คนหนึ่งถือพานเครื่องสักการะเดินไต่ตลิ่งลงมาจากสถานี ข้าพเจ้าเห็นก็นึกว่าคิดถูกที่ไม่ไปเมืองเวียงจันทน์ แต่ที่นี่มีเพียงยายแก่คนเดียวจะประสานการเมืองได้ไม่ยากนักพอแกลงมาในเรือเดินตรงเข้ามาหาข้าพเจ้า ข้าพเจ้าชี้มือให้แกไปที่นายพันตรีโนลัง แต่เขาก็คิดทันท่วงทีลุกขึ้นเดินไปรับเครื่องสักการะจากมือยายแก่เอาส่งให้ข้าพเจ้า ก็เป็นการเรียบร้อยด้วยอัชฌาสัยทั้งสองฝ่าย

นิทานที่ ๑๗

เรื่องแม่น้ำโขง

นิทานนี้ก็จะเล่าถึงเรื่องต่าง ๆ ซึ่งข้าพเจ้าได้รู้เห็นเมื่อครั้งไปตรวจราชการมณฑลอุดรและอีสานใน พ.ศ. ๒๔๔๙ ต่อนิทานเรื่องลานช้างอีกเรื่องหนึ่ง เริ่มด้วยพรรณนาถึงแม่น้ำโขง ซึ่งข้าพเจ้าได้ล่องมาทางเรือ ๖ วัน ตั้งแต่เมืองหนองคายจนเมืองมุกดาหาร แต่จะต้องบอกออกตัวไว้ก่อนสักหน่อยว่าข้าพเจ้าได้ไปเห็นมากว่า ๓๐ ปี แล้ว จะพรรณนาคลาดเคลื่อนเพราะหลงลืมไปบ้างก็เป็นได้ แม่น้ำโขงที่ข้าพเจ้าได้เห็นในครั้งนั้น ในแผนที่ฝรั่งเศสเขากำหนดว่าเป็นตอนที่ใช้เรือไฟขึ้นล่องได้ตลอดปี ยังมีตอนอื่น เช่นในระหว่างเมืองหลวงพระบางกับเมืองเวียงจันทน์ เขาว่าใช้เรือไฟได้แต่ฤดูแล้ง แต่บางตอนยังมีบางตอนเช่นที่แก่งลี่ผี ใกล้แผ่นดินต่ำแดนเมืองเขมรเป็นต้น ใช้เรือไฟไม่ได้ก็มี แม้ในตอนที่ว่าใช้เรือไฟได้ตลอดปี แม่น้ำโขงก็แปลกกับแม่น้ำอื่นในเมืองไทยหลายสถาน ดังจะพรรณนาให้เห็นว่าแปลกกันอย่างไรบ้าง

ลักษณะแม่น้ำโขง

ข้าพเจ้าไปเห็นแม่น้ำโขงเป็นครั้งแรกที่เมืองหนองคายพอแลเห็นก็ตระหนักใจว่าใหญ่โตกว่าแม่น้ำอื่นๆในเมืองไทยทั้งสิ้น ยืนบนตลิ่งแลดูไปทางฟากข้างโน้นควายที่อยู่ตามหาดตัวเล็กจิ๋ว ถึงถามกันว่า "นั่นวัวหรือควาย" คนที่อยู่ทางฝั่งโน้นก็เห็นถนัดต่อเมื่อเดินถ้านิ่งอยู่กับที่ก็มิใคร่สังเกตได้ แต่นอกจากเห็นว่าใหญ่โตแล้ว ดูแม่น้ำโขงที่เมืองหนองคายยังไม่เห็นอย่างอื่นผิดกับแม่น้ำเจ้าพระยา ทางเมืองเหนือเท่าใดนัก ต่อเมื่อลงเรือล่องจากเมืองหนองคาย จึงรู้ว่าแม่น้ำโขงผิดกับแม่น้ำอื่นในเมืองไทยอย่างไรบ้าง เริ่มต้นแต่วันแรกจะลงเรือ ข้าพเจ้าแต่งตัวแล้วต้องนั่งคอยแสงสว่างอยู่จนเกือบ ๘ นาฬิกา จึงลงเรือได้ เพราะฤดูที่ข้าพเจ้าไปพอถึงเวลาพลบพระอาทิตย์ตกหมอกก็ลงในแม่น้ำโขงมืดไปตลอดคืนจนรุ่งเช้าแสงแดดแข็งหมอกจึงจาง เพราะฉะนั้นเรือจะขึ้นล่องในแม่น้ำโขงเวลากลางคืนไม่ได้ เรือไฟของรัฐบาลฝรั่งเศสที่ข้าพเจ้ามาพอถึงที่พักแรมเวลาเย็นเขาจอดส่งข้าพเจ้าขึ้นบกทางฝั่งขวาแล้วก็ข้ามไปจอดนอนทางฝั่งซ้าย รุ่งเช้าพอหมอกจางเขาจึงข้ามมารับลงเรือต่อไป แต่เมื่อวันไปถึงเมืองท่าอุเทน เผอิญถึงแต่เวลาพลบ นายเรือขอจอดที่เมืองฟองวิน ทางฝั่งซ้ายใกล้ๆ กับเมืองท่าอุเทนด้วยว่าหมอกลงแล้วแลไม่เห็นท้องน้ำถนัด เขาเกรงเรือจะติดข้าพเจ้าต้องลงเรือพายของเมืองท่าอุเทนข้ามมายังที่พักแรม ต่อรุ่งเช้าหมอกจางเรือไฟจึงข้ามมารับตามเคย

แม่น้ำโขง ผิดกับแม่น้ำอื่นๆ ในเมืองไทยอีกอย่างหนึ่งที่มีเกาะมากกว่า พวกชาวเมืองเรียก "เกาะ" ว่า "ดอน" ก็ถูกโดยนัยหนึ่ง เพราะเกาะในแม่น้ำโขงโดยมากเป็นแต่แผ่นดินดอนอยู่ใต้น้ำ ถึงฤดูแล้งน้ำลดจึงโผล่ขึ้นมาเป็นเกาะ เกาะที่สูงพ้นน้ำอยู่ตลอดปีเป็นที่ตั้งบ้านเรือนอาศัยได้ เหมือนเช่นเกาะใหญ่หรือเกาะบางปะอินในแขวงกรุงศรีอยุธยามีน้อย แต่ดอนทั้งปวงนั้นเวลาน้ำท่วมพัดพาเอาธาตุต่างๆ มาตกเป็นปุ๋ยเสมอทุกปี เมื่อโผล่

ขึ้นเป็นเกาะเนื้อดินดีปลูกต้นไม้งอกงาม จึงเป็นที่ชาวเมืองชอบไปตั้งทำไร่ในฤดูแล้ง ปลูกพันธุ์ไม้ล้มลุกต่างๆ เช่นยาสูบและข้าวโพดฟักแฟงแตงถั่ว เป็นสินค้าหาเลี้ยงชีพเป็นประโยชน์มาก สังเกตดูตามฝั่งทั้งสองฟากแม่น้ำโขงก็เห็นผิดกับแม่น้ำอื่น ๆ ในเมืองไทย ด้วยตามแม่น้ำอื่นมักมีวัดและบ้านเรือนอยู่ตามริมแม่น้ำระยะไม่ห่างไกลกันนัก ถึงตรงที่ว่างบ้านเรือน ก็เป็นที่มีเจ้าของทำเรือกสวนไร่นาตามฤดู หาใคร่มีที่รกร้างว่างเปล่าไม่บางแห่งถึงสัตว์ป่าสูงเช่นนกยูงลงมาอาศัยทำรังก็มี เรือล่องไปนานๆ จะเห็นมีเรือนอยู่ริมน้ำ ข้าพเจ้าลองขึ้นไปดูบนบกที่ตรงป่าเปลี่ยวแห่งหนึ่ง พบต้นไม้ที่แลเห็นเป็นป่าอยู่บนตลิ่งก็ไม่มีต้นไม้อย่างใหญ่ เช่นต้นตะเคียนหรือยูงยาง สังเกตดูคันตลิ่งเป็นแผ่นดินดอนเข้าไปข้างในสักสี่ห้าเส้น แล้วก็ลาดลุ่มลงไปเป็นลำลาบ มีรอยน้ำขังยืดยาวไปตามแนวตลิ่ง ทั้งข้างเหนือและข้างใต้ ผู้นำทางเขาบอกว่าฝั่งแม่น้ำโขงมักเป็นลำลาบอยู่ข้างในอย่างนั้นทั้งสองฟาก บางแห่งก็เป็นที่ลุ่มเข้าไปไกลๆ ในฤดูฝนน้ำไหลหลากมาขังอยู่ในลำลาบเหล่านั้น น้ำลึกทำนาไม่ได้ ราษฎรจึงมิใคร่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำโขง นอกจากตรงที่มีเกาะทำไร่ขายสินค้าหากินได้ แห่งใดแผ่นดินดอนลงมาถึงฝั่งแม่น้ำโขง ก็ตั้งเมืองหรือหมู่บ้านใหญ่ในที่เช่นนั้น เพราะทำไร่นาหากินได้สะดวก เมื่อได้ฟังเขาชี้แจงก็เข้าใจว่า เพราะเหตุใดแม่น้ำโขงจึงเป็นป่าเปลี่ยวโดยมาก

สังเกตดูเรือที่ใช้กันในแม่น้ำโขง ก็ผิดกับแม่น้ำอื่น ด้วยชาวเมืองใช้กันแต่เรือพาย อย่างขุดมาดไม้ต้นเดียวมีทุกขนาดตั้งแต่เรือยาวสำหรับเจ้าบ้านผ่านเมืองลงมาจนเรือคอนขนาดเล็กที่ชาวบ้านใช้ ล้วนเป็นเรือขุดมาดไม้ต้นเดียวทั้งนั้น ไม่เห็นใช้เรือต่อเช่นเรือสามปั้น หรือเรือมาดขึ้นกระดานเช่นเรือพายม้า เรือแจวและเรือเล่นใบก็ไม่เห็นมีในแม่น้ำโขง ถ้าชาวเมืองจะทำเรือต่อหรือเรือมาดขึ้นกระดานใช้ ดูก็จะไม่ยากอันใด ที่ไม่ทำเห็นจะเป็นเพราะเรืออย่างอื่นใช้ในแม่น้ำโขงตอนนั้นไม่ได้สะดวกจึงใช้แต่เรือ

ขุดมาด การขนส่งสินค้าทางแม่น้ำโขงเห็นเอาเรือขุดมาด ๒ ลำผูกขนานกัน ทำแคร่และประทุนครอบเป็นที่บรรทุกสินค้าอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งทำแพไม้ไผ่ผูกเป็นรูปหัวแหลมท้ายแหลมมีประทุนตลอดแพ เว้นแต่ตอนหัวกับตอนท้ายกับมีทางเดินได้รอบประทุนสำหรับคนถ่อค้ำคัดแพให้ตรงทาง และมีเสากระโดง ผูกกังหันสำหรับสังเกตทางลมด้วยทุกแพ น่าจะใช้ได้แต่ขาล่องทั้งเรือมาดและแพ ขาขึ้นเขาจะขนสินค้าไปทางน้ำอย่างไรข้าพเจ้าไม่ได้เห็น

ฝรั่งเศสเอาเรือไฟขึ้นไปใช้ในแม่น้ำโขงตอนนั้น นอกจากเรือไฟของรัฐบาลที่มาส่งข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้เห็นเรือไฟของบริษัทฝรั่งเศสรับจ้างส่งคนโดยสารและสินค้ามี ๒ ลำ เป็นเรือดาดฟ้าสองชั้นยาวราวสัก ๑๕ วา ขึ้นล่องในระหว่างเมืองสุวรรณเขตกับเมืองเวียงจันทน์สัปดาห์ละครั้งหนึ่งแต่รัฐบาลต้องช่วยมาก เป็นต้นแต่ตั้งสถานีให้มีฟืนสำหรับเรือไฟเป็นระยะไปตลอดทาง และให้มีพนักงานตรวจร่องน้ำก่อกรุยหมายทางแล่นเรือตามแก่งและที่น้ำตื้นบางแห่งก็มีคนสำหรับนำร่อง นอกจากนั้นว่ายังต้องให้เงินหนุนทุนบริษัทที่เดินเรือไฟในแม่น้ำโขงทั้งตอนนี้และตอนอื่นถึงปีละ ๔๐๐,๐๐๐ แฟรงก์ มิฉะนั้นบริษัทก็ขาดทุน ไม่สามารถเดินเรือในแม่น้ำโขงได้

แม่น้ำโขงผิดกับแม่น้ำอื่นในเมืองไทยอีกอย่างหนึ่ง ที่ภัยอันตรายในการขึ้นล่องมีมากกว่า และแปลกกับแม่น้ำอื่น ๆ เป็นต้นแต่สัตว์ร้ายที่ในน้ำ เช่นจระเข้ก็มี และยังมีเงือกเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง เขาว่าเป็นปลาชนิดหนึ่งที่มีแรงไฟฟ้าอยู่ในตัว ถ้าใครไปพ้องพานให้ตกใจ มันก็ปล่อยพิษไฟฟ้าให้ถูกตัวสลบเลยจมน้ำตาย ปลาอย่างนี้ไม่เคยได้ยินว่ามีในเมืองไทยที่แม่น้ำอื่น นอกจากสัตว์ร้าย ยังมีหินนอนวันอยู่ในท้องน้ำ คนล่องเรือแลไม่เห็นด้วยน้ำขุ่น แม้เรือไฟฝรั่งเศสลำที่ข้าพเจ้ามาก็มาโดนหินนอนวันใกล้กับเมืองหนองคาย แต่โดนเบาเพียงทำให้เรือเอียงหน่อยหนึ่งแล้วหลุดได้ นอกจากนั้นยังมีหาดทรายลอยอีกอย่างหนึ่ง คือทรายซึ่งลอยมากับสายน้ำตกพูนกันขึ้นเป็นหาดอยู่ใต้น้ำชั่วคราว แล้วสายน้ำพัดเปลี่ยนที่ไปตกพูนที่อื่นอีกไม่รู้

ว่าที่ไหนแน่ เรือไฟที่ข้าพเจ้ามาก็เคยติดทั้งสองลำ ติดอยู่หลายชั่วโมงทำอย่างไรก็ไม่หลุด จนเรือเมืองหนองคายพายตามลงมาทัน มาช่วยลำเลียงของให้เรือไฟลอยจึงหลุดมาได้

แก่งในแม่น้ำโขงก็ผิดกับแก่งในแม่น้ำอื่นในเมืองไทย เช่นแม่น้ำไทรโยคก็มีแก่งแต่ตรงที่ภูเขาอยู่ใกล้ชิดลำน้ำ แม่น้ำพิงค์ก็มีแก่งเชียงใหม่แต่ตรงลำน้ำผ่านภูเขาเขื่อนแผ่นดินสูงเทือกเดียว ๔๙ แก่ง พ้นที่เช่นนั้นแล้วก็ไม่มี แต่แม่น้ำโขงตลอดทางที่ข้าพเจ้าไปไม่เห็นมีภูเขาอยู่ริมน้ำหรือลำน้ำผ่านไปในเทือกภูเขา แต่มีแก่งเป็นระยะไปตลอดทาง วันแรกออกจากเมืองหนองคายต้องลงแก่งถึง ๗ แห่ง วันหลัง ๆ ก็ต้องลงแก่งทุกวันล้วนเป็นแก่งใหญ่โตตามส่วนแม่น้ำ เรือขึ้นล่องยากกว่าแม่น้ำอื่นจะเปรียบกับแก่งในแม่น้ำไทรโยคหรือแก่งในแม่น้ำสักไม่ได้ พอเปรียบได้แต่กับแก่งเชียงใหม่ เพราะแก่งไทรโยคกับแก่งแม่น้ำสักใคร ๆ ก็เอาเรือขึ้นล่องได้ แต่แก่งเชียงใหม่ กับแก่งแม่น้ำโขง ต้องมีผู้เชี่ยวชาญสำหรับเอาเรือแพผ่านแก่งจึงไปได้

จะเลยเล่าถึงแก่งเชียงใหม่ให้พิสดารสักหน่อย เพราะเดี๋ยวนี้คนไปมาและการส่งสินค้ากับเมืองเชียงใหม่ใช้รถไฟกันเสียเป็นพื้น ที่ใช้งานเรือมิใคร่มีเรือที่เคยใช้ทางแม่น้ำพิงค์เช่นเรือแม่ปะก็สูญเกือบหมดแล้ว การขึ้นล่องทางแก่งเชียงใหม่ดูใกล้จะเป็นโบราณคดีเข้าทุกที ข้าพเจ้าเคยล่องเรือทางแก่งเชียงใหม่ ๒ ครั้ง จึงจะเล่าเรื่องแก่งเชียงใหม่ฝากไว้ในนิทานนี้ด้วย ได้กล่าวมาแล้วว่า การผ่านแก่งเชียงใหม่ต้องอาศัยผู้เชี่ยวชาญจึงจะเอาเรือขึ้นล่องได้แต่ก่อนมาทางแขวงเมืองเชียงใหม่มีผู้เชี่ยวชาญอยู่ที่บ้านมืดกาข้างเหนือแก่งหนึ่ง ทางแขวงเมืองตากก็มีผู้เชี่ยวชาญอยู่ที่บ้านข้างใต้แก่งแห่งหนึ่ง ชาวบ้านทั้งสองตำบลนั้น โดยมากหากินด้วยรับจ้างเอาเรือผ่านแก่งเชียงใหม่ เรือใครถ่อขึ้นไปถึงบ้านนา ก็จ้างพวกเชี่ยวชาญชุดหนึ่ง ๕ คน หรือ ๓ คน ตามขนาดเรือย่อมและเรือใหญ่ ให้พาเรือขึ้นแก่ง เมื่อขึ้นไปพ้นแก่งหมดแล้ว พวกผู้เชี่ยวชาญก็ขึ้นบกเดินข้ามภูเขากลับมาบ้าน ขาล่องเมื่อเรือลงมาถึง

บ้านมืดกา ก็จ้างพวกชาวบ้านเอาเรือลงมาส่งถึงใต้แก่งเช่นเดียวกันวิธีเอาเรือผ่านแก่งเชียงใหม่นั้น ขาขึ้นมักต้องขึ้นคราวเดียวกันหลายลำจึงสะดวก พอเรือถึงท้ายแก่งก็เอาเชือกพรวนผูกหัวเรือโยนขึ้นไปบนบก ระดมคนขึ้นช่วยกันลากพวกผู้ชำนาญประจำอยู่ในเรือเอาถ่อกรานช่วยแรงคนลากและคอยค้ำหัวและคัดท้ายให้เรือตรงช่องจนพ้นแก่งแล้วก็ถ่อต่อไปจนถึงแก่งหน้า ขึ้น ๗ วัน หรือ ๑๐ วัน จนหมดแก่ง ขาล่องแก่งเชียงใหม่หน้าแล้งล่อง ๔ วัน เขาว่าหน้า น้ำ ๆ ท่วมแก่ง เป็นแต่ต้องหลีกน้ำวน ล่องวันเดียวก็ตลอดหมด วิธีล่องแก่งมี ๒ อย่าง เรียกว่า "ผาย" อย่างหนึ่ง เรียกว่า "ล่องคลองฮีบ" อย่างหนึ่ง วิธีผายนั้น พอเรือใกล้จะถึงหัวแก่งก็ตีกรรเชียงเร่งเรือให้เข้าสายน้ำที่ไหลลงช่องแก่ง ปล่อยให้เรือลอยลงมากับเกลียวน้ำที่ตกแก่ง คนข้างหัวคอยเอาถ่อค้ำคนข้างท้ายคัดตะกูดให้เรือหลีกก้อนหิน เรือพุ่งลงมาสักนาทีเดียวก็พ้นเทือกหินถึงวังน้ำนิ่งข้างใต้แก่ง แล้วตีกรรเชียงต่อไป ที่เรียกคลองฮีบนั้น พวกชาวเรือเขาเอาก้อนหินเล็ก ๆ วางเรียงกันทดน้ำให้ไหลเป็นรางลงมาข้างช่องแก่งลึกพอครึ่ง ๆ ท้องเรือ ต่อเวลาน้ำน้อยช่องแก่งแคบนัก หรือถ้าเรือขนาดใหญ่ผายลงทางช่องแก่งไม่ได้ จึงเอาลงทางคลองฮีบ เรือที่ใช้ในแม่น้ำพิงค์ก็มีแต่ ๒ อย่างขนาดย่อมเรียกว่า "เรือกราบแป้น" ตี ๒ กรรเชียงอย่างหนึ่ง ขนาดใหญ่เรียกว่า "เรือแม่ปะ" ตี ๔ กรรเชียงอย่างหนึ่ง เรือกราบแป้นมักพายได้แทบทุกแก่ง แต่เรือแม่ปะลงบางแก่งต้องลงทางคลองฮีบวิธีลงคลองฮีบนั้น พอเรือถึงเหนือแก่งเอาเชือกผูกท้ายโยงไปรั้งไว้บนตลิ่ง แล้วให้คนลงยืนรายในน้ำประคองสองข้าง ค่อย ๆ หย่อนเชือกให้เรือลงราวสัก ๒๐ นาที จึงพ้นแก่ง

เมื่อข้าพเจ้าไปเชียงใหม่ครั้งแรก เดินบกไปจากอุตรดิตถ์ ขากลับลงมาทางเรือจากเมืองเชียงใหม่ เขาจัดเรือแม่ปะลำทรงของพระเจ้าเชียงใหม่ให้ข้าพเจ้ามาและผู้เชี่ยวชาญสำหรับเรือลำนั้นแต่ครั้งพระเจ้าเชียงใหม่พามา แต่ข้าพเจ้ามาเกิดไม่พอใจ ด้วยพวกเชี่ยวชาญแกระวังภัยเกินขนาด

ปล่อยให้เรือลำข้าพเจ้ามาผายผ่านแต่ที่แก่งที่ลงง่ายอย่างประดาเสีย ถ้าเป็นแก่งลงยากสักนิดก็เอาเรือหย่อนลงทางคลองฮีบช้าเสียเวลา ข้าพเจ้าเห็นเรือแม่ปะลำอื่น ๆ เขาผายตามกันลงไปได้คล่อง ๆ ก็ออกรำคาญ ถามนายฮ้อยผู้คุมเรือว่าเราผายอย่างเขาบ้างไม่ได้หรือ แกว่าผายก็ได้แต่เป็นเรือ "เสด็จเจ้า" มา ถ้าโดนอะไรก็จะมีความผิด จึงเอาลงทางคลองฮีบ ข้าพเจ้าถามว่าเมื่อครั้งพระเจ้าเชียงใหม่เคยโดนบ้างหรือ แกว่าเรือลำทรงนั้นเคยโดนล่มในแก่งครั้งหนึ่งนานมาแล้ว ข้าพเจ้าได้ฟังก็เข้าใจว่าคงเป็นเพราะมูลนายเขากำชับกำชามาให้ระวังอย่าให้มีเหตุ แกก็เลยไม่กล้าผายข้าพเจ้าจึงบอกแกว่าผายเหมือนอย่างเรืออื่นเถิดข้าพเจ้าอยากจะดู โดยเรือจะโดนแก่งล่มข้าพเจ้าก็จะไม่เอาโทษ สังเกตดูพวกที่เชี่ยวชาญเหล่านั้นก็เป็นจะอยากผายอวดฝีมืออยู่แล้ว พอได้อภัยก็พากันยินดีไม่ต้องเตือนต่อไป ข้าพเจ้านั่งดูมาในเรือก็เห็นตระหนักว่าผายเรือล่องแก่งเป็นการยาก และมีเสี่ยงภัยจริงๆเพราะในแก่งมีหินเป็นแง่ระกะไปทั้งนั้น ช่องเรือลงไม่ตรงเหมือนกับลำคลอง เรือลงมากับเกลียวน้ำเร็วเท่า ๆ รถไฟแล่น จะยับยั้งไม่ได้ ถ้าค้ำพลาด หัวเรือแปรออกนอกร่องก็ต้องโดนหินล่มทุกลำ ได้เห็นความชำนิชำนาญของพวกผู้เชี่ยวชาญอย่างน่าพิศวงเมื่อใกล้จะถึงแก่ง นายฮ้อยถือท้ายเรือร้องสั่งว่า "เอา" เป็นสัญญาเร่งกรรเชียงคำเดียว แล้วก็ไม่ออกปากพูดจาอะไรกันอีก คนอยู่ตอนหัวเรือถือถ่อขึ้นไปยืนบนโขนเรือคนหนึ่ง อีก ๓ คนยืนถือถ่อประจำสองแคม คอยค้ำให้เรือเลี้ยวหลีกเลี่ยงก้อนหิน นายฮ้อยก็คัดท้ายช่วยคนถ่อ ดูเหมือนกับนัดแนะเข้าใจกันว่า คนไหนควรจะค้ำหินก้อนไหน และนายฮ้อยควรจะเบี่ยงบ่ายท้ายเรือเพียงไหนให้เบาแรงคนค้ำทางหัวเรือ ไม่มีที่จะก้าวก่ายหรือต้องตักเตือนกันอย่างไร ถ้าเป็นแก่งลงยาก พอเรือล่องตลอดแก่งถึงวังน้ำนิ่ง พวกทางหัวเรือก็วางถ่อฟ้อนรำกันสนุกสนาน ด้วยเห็นเรือลอยหลีกก้อนหินหวิด ๆ ลงไปตลอดแก่งนั้น ดูเขาไม้ก็งามน่าชม เวลาล่องแก่งก็สนุกและมีที่ขึ้นเที่ยวได้ตลอดทาง เมื่อข้าพเจ้าออกจากกระทรวง

มหาดไทยแล้ว พาลูกขึ้นไปเที่ยวเมืองเชียงใหม่ในรัชกาลที่ ๖ อีกครั้งหนึ่ง ขึ้นไปรถไฟขากลับก็กลับทางเรือซ้ำอีก เพราะติดใจแก่งเชียงใหม่ยังไม่หาย จึงได้เคยล่องทางนั้นถึง ๒ ครั้ง

จะกล่าวถึงแก่งแม่น้ำโขงต่อไป เพราะแม่น้ำโขงใหญ่โตแก่งก็ใหญ่โต ช่องแก่งก็กว้าง ผายได้ทั้งเรือแพ แม้จนเรือไฟดาดฟ้าสองชั้นก็ผ่านแก่งขึ้นล่องได้ตลอดปี ไม่ต้องใช้คลองยีบ ขาขึ้นแก่งแม่น้ำโขงเขาจะขึ้นกันอย่างไร ข้าพเจ้าไม่เคยเห็น แต่เมื่อคิดเทียบกับแก่งเชียงใหม่ เห็นว่าเรือไฟคงแล่นขึ้นได้ ถ้าเป็นเรือพาย ก็คงต้องใช้เชือกโยงลากเรือขึ้นอย่างเดียวกันกับแก่งเชียงใหม่ แต่แพขึ้นไม่ได้อยู่เอง แก่งแม่น้ำโขงมีภัยผิดกับแก่งเชียงใหม่ เป็นข้อสำคัญ อยู่ที่น้ำวนร้าย พวกชาวเมืองเรียกว่า "เวิน" กลัวกันเสียยิ่งกว่าหินที่ในแก่ง เพราะธรรมดาแก่งย่อมมีวังน้ำลึกอยู่ข้างใต้แก่งวังทางแก่งเชียงใหม่ในฤดูแล้ง เป็นที่น้ำนิ่งดังกล่าวมาแล้ว ต่อฤดูน้ำจึงเป็นน้ำวนก็ไม่ใหญ่โตเพียงใดนัก แต่แก่งแม่น้ำโขง เพราะสายน้ำแรงทำให้น้ำที่วังไหลวนเป็นวงใหญ่เวียนลึกลงไปอย่างก้นหอย มีสะดืออยู่ที่กลางวงเป็นนิจ ผิดกันแต่ในฤดูแล้งน้ำวนอ่อนกว่าฤดูน้ำ เรือแพพายลงแก่ง จำต้องผ่านไปในวงน้ำวน ถ้าหลีกสะดือวนไม่พ้น น้ำก็อาจจะดูดเอาเรือจมหายลงไปในน้ำวนได้ทั้งลำ ดังเช่นเกิดแก่เรือไฟลาแครนเดีย ลำที่ข้าพเจ้าลงมานั้นเอง เมื่อปีหลังเขาว่ารับนายพลฝรั่งเศสขึ้นไปตรวจทหารที่เมืองหลวงพระบาง ขาล่องกลับลงมาถึงแก่งจันอันเป็นแก่งร้ายอยู่ในแดนเมืองหลวงพระบาง ถือท้ายเรือหลีกไม่พ้นสะดือน้ำวนได้น้ำดูดเอาเรือลาแครนเดียจมหมดทั้งลำ นายพลฝรั่งเศสก็เลยจมน้ำตายด้วย ตามแก่งสำคัญ ๆ ในตอนที่ข้าพเจ้าผ่านมามีเครื่องหมายทำไว้แต่โบราณทั้งข้างเหนือและข้างใต้แก่ง เมื่อเรือแพชาวเมืองจะผ่านแก่งต้องแวะดูคราบระดับน้ำที่เครื่องหมาย ถ้าเห็นระดับน้ำถึงขนาดมีภัย ก็ต้องจอดคอยอยู่นอกแก่ง จนเห็นระดับน้ำได้ขนาดปลอดภัย จึงขึ้นล่อง นอกจากแก่งหินในแม่น้ำโขงยังมี "เรียว" อีกอย่างหนึ่ง เรียวนั้นเป็นแต่

ชายหาดทราย ๒ ฟาก ยื่นออกมาใกล้กัน ทำให้ร่องน้ำแคบคดเคี้ยว น้ำไหลเชี่ยวเหมือนเช่นแก่งไปยืดยาว ถ้าเรือล่องหลีกไปพ้นชายหาดก็ล่ม เรียวบางแห่งร้ายถึงต้องมีคนนำร่อง สำหรับพาเรือไฟผ่านเรียว

แต่ทางแม่น้ำโขง ผู้เชี่ยวชาญในการเอาเรือผ่านแก่งไม่ได้ตั้งบ้านเรือนรวมกันอยู่เป็นตำบลเหมือนทางแม่น้ำพิงค์ ด้วยแม่น้ำโขงมีแก่งรายไปตลอดทาง แก่งไม่อยู่แต่เป็นเทือกเดียวเหมือนกับแก่งเชียงใหม่ เพราะฉะนั้นผู้ที่ใช้เรือแพในแม่น้ำโขงต้องเชี่ยวชาญอยู่ในตัวเอง ถ้าไปยังถิ่นที่ตนไม่ชำนาญก็ต้องจ้างผู้เชี่ยวชาญในถิ่นนั้น ๆ คงจะเป็นเพราะใช้เรือขึ้นล่องลำบากดังว่ามา การค้าขายทางลำแม่น้ำโขงจึงมีน้อยมักขนสินค้ากันทางบกโดยมาก ประหลาดอยู่ที่พวกล่องแพทางลำแม่น้ำโขง สามารถล่องแพผ่านแก่งได้ทุกชนิด เขาว่าเป็นแพของพวกชาวเมืองหลวงพระบาง บรรทุกสินค้าลงมาขายในมณฑลอุดรเสมอทุกปี สมกับคำเจ้าพระยาสุรสีหวิสิษฐศักดิ์เล่าว่าท่านเคยมาแพอย่างนั้น ตั้งแต่เมืองหลวงพระบางจนถึงเมืองเชียงคาน ข้าพเจ้าถามว่าเมื่อลงแก่งทำอย่างไร ท่านบอกว่าน่ากลัวมาก แต่ท่านไม่สามารถจะทำอะไรได้ ก็ต้องทอดธุระแล้วแต่พวกเชี่ยวชาญ เขาจะทำอย่างไรกัน ตัวท่านได้แต่นั่งนึกเสี่ยงกรรม ว่าถ้ายังไม่ถึงที่ตายก็คงรอดไปได้ พวกล่องแพทางแม่น้ำโขง เห็นจะเคยหากินในการล่องแพมาค้าขายในมณฑลอุดร เป็นอาชีพสำหรับตระกูลสืบต่อพ่อลูกหลานมาช้านาน เคยล่องแพจนเจนทางและสายน้ำ ทั้งชำนาญการบังคับแพให้ล่องหลีกเลี่ยงอันตรายได้ดังใจ จึงสามารถล่องแพปลอดภัยลงมาได้ไกลถึงเพียงนั้น ที่ทำแพเป็นรูปร่างอย่างเช่นที่พรรณนามาแล้ว ก็คงเป็นเพราะได้ทดลองกันมาจนตระหนักแน่ว่าแพรูปร่างอย่างนั้น และขนาดเท่านั้น ล่องได้สะดวกกว่าอย่างอื่น จึงทำแพแต่อย่างเดียวเหมือนกันหมด ดูน่าพิศวง

ตอนล่องแม่น้ำโขงแต่เมืองหนองคายจนเมืองนครพนมข้าพเจ้ามาในเรือไฟลาแครนเดีย นั่งอยู่บนดาดฟ้าชั้นบน มิใคร่จะได้เห็นสายน้ำที่ในแก่ง

จนมาลงเรือยาวพายล่องจากพระธาตุพนมลงมาเมืองมุกดาหาร ข้าพเจ้าลงเรือพายของเจ้าเมืองมา จึงได้เห็นน้ำวนในแม่น้ำโขงถนัดที่แก่งคันกะเบา เป็นแก่งใหญ่แห่งหนึ่งในแขวงเมืองมุกดาหาร แม้ในฤดูแล้งน้ำก็ยังไหลเป็นวงใหญ่ที่กลางวงลึกดูน่ากลัว ถ้าเรือพลัดเข้าไปถึงสะดือวงก็คงดูดจมเป็นแน่ไม่ต้องสงสัย เรือยาวที่ข้าพเจ้าไปเป็นเรือขุดมาดอยู่ข้างจะเปลี้ยน้ำน่ากลัวอยู่บ้าง แต่อุ่นใจที่ฝีพายล้วนเป็นผู้เชี่ยวชาญสัก ๑๕ คนด้วยกัน เมื่อใกล้จะถึงแก่ง ได้ยินนายเรือสั่งให้ฝีพายเตรียมตัว พอเรือเข้าวงวนก็ตั้งข้อพายเต็มเหนี่ยวพรักพร้อม รู้ท่วงทีกันทั้งคนคัดหัวถือท้ายและฝีพายตลอดลำราวกับได้ซักซ้อมกันไว้ สังเกตดูวิธีที่เขาเอาเรือผ่านน้ำวน ดูเหมือนจะต้องเข้าตามน้ำให้ค่อนข้างขอบวงวนซึ่งสายน้ำอ่อน แล้วเร่งพายเต็มเหนี่ยวให้สายน้ำกับแรงพายพาเรือแล่น ให้หัวพุ่งออกจากขอบวงทางข้างโน้น มิทันให้น้ำพัดหัวเรือแปรไปตามวงของสายน้ำ เรืออยู่ในวงวนราวสักนาทีเดียวก็พ้นไปได้ พอเรือออกนอกวงวน พวกฝีพายก็พากันรื่นเริงตลอดลำ เช่นเดียวกับพวกพายเรือลงแก่งเชียงใหม่ เราก็ออกสนุกด้วยเหมือนกัน

ลักษณะของแม่น้ำโขงตามที่พรรณนามา ถ้าจะชมโฉมตามความเห็นของข้าพเจ้า เห็นว่าน่ากลัวยิ่งกว่าน่าชม ถ้ามีใครถามว่าน่าไปเที่ยวหรือไม่ ข้าพเจ้าจะตอบว่า ถ้าใครยังไม่เคยเห็นก็น่าไปดู ด้วยแปลกกับแม่น้ำอื่น ๆ แต่เห็นจะไม่รู้สึกสนุกสนาน เหมือนอย่างไปเที่ยวทางแม่น้ำพิงค์หรือแม่น้ำป่าสักและแม่น้ำไทรโยค ข้าพเจ้าไปหนหนึ่งแล้วยังไม่นึกอยากไปล่องแม่น้ำโขงอีกจนเดี๋ยวนี้

เดินดง

เมื่อข้าพเจ้าเดินบกจากเมืองมุกดาหาร กลับเข้ามายังเมืองยโสธรในมณฑลอีสาน ต้องข้ามเทือกภูเขาขึ้นแผ่นดินสูงผ่านดงอันหนึ่งซึ่งเรียกว่า “ดงบังอี่” ดงนี้พระยานครราชเสนี (กาด สิงหเสนี) จางวางเมืองนครราชสีมา

เคยบอกข้าพเจ้าว่าเป็นดงใหญ่กว่าดงอื่นๆหมดใน ๓ มณฑลนั้น และว่าเป็นดงที่ช้างเถื่อนชุมพวกโพนช้างชอบเสาะช้างดงบังอี่ ด้วยถือกันว่าเป็นช้างดีมีกำลังมาก ข้าพเจ้าได้ฟังเล่ามาหลายปีจึงได้ไปถึงดงบังอี่ พอเห็นก็ตระหนักใจว่าเป็นดงทึบมากผิดกับดงไหน ๆ ที่ข้าพเจ้าเคยเห็นมามากแล้ว

ที่เรียกว่า "ป่า" และ "ดง" เป็นท้องที่มีต้นไม้มากอันล้วนขึ้นเองโดยธรรมดาเหมือนกัน ที่ป่ากับดงผิดกันนั้น ป่าเป็นพื้นที่ดินแห้งในฤดูแล้งต้นไม้ได้น้ำไม่พอบริโภค ก็หยุดงอกงามใบเหี่ยวแห้งหล่นไปชั่วคราว เมื่อถึงฤดูได้น้ำพอบริโภค ก็กลับฟื้นตัวงอกงามไปอีกเพราะฉะนั้นในป่าถึงฤดูแล้งไม่รก บางแห่งไฟไหม้ใบหญ้าเวลาแห้งจนพื้นป่าเตียนก็มี แม้ในฤดูฝนป่าก็ไม่รกทึบทีเดียว เพราะต้นไม้ใบหญ้าต้องเหี่ยวแห้งเสมอทุกปีไม่ทันขึ้นสูงใหญ่ แต่ในดงแผ่นดินเป็นที่มีน้ำชุ่มชื้นอยู่ตลอดปี ต้นไม้ใบหญ้าไม่มีเวลาแห้งเหี่ยวก็งอกงามอยู่เสมอเพราะฉะนั้นในดงจึงมีต้นไม้ใหญ่น้อยขึ้นรกชัฏ ดูสดชื่นเขียวชอุ่มอยู่เป็นนิจ ต่างกันแต่เป็นดงทึบมากและน้อยเหมือนเช่นดงพระยาไฟไม่สู้จะทึบนักเวลาไปในดงยังถูกแดด เป็นแต่รู้สึกว่าอากาศเย็นกว่าข้างนอกดงหนทางเดินในดงพระยาไฟก็กว้าง สองข้างทางมิใคร่จะรกเรี้ยวเพราะมีผู้คนและวัวต่างเดินไปมามากอยู่เป็นนิจ ที่ในดงบางแห่งก็มีกะปางเป็นที่ว่าง บางแห่งใต้ต้นไม้แลดูโปร่งไปไกล ๆ เมื่อข้าพเจ้าไปเมืองนครราชสีมาครั้งแรกพระยาสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี) ยังเป็นพระยาประสิทธศัลการสมุหเทศาภิบาล ลงมารับข้าพเจ้าที่ปลายทางรถไฟ เวลานั้นทำถึงตำบลทับกวาง ขี่ม้าไปในดงพระยาไฟด้วยกัน แกเคยไปมาในดงนั้นจนชำนาญทาง ไปถึงที่บางแห่งชวนข้าพเจ้าให้ลงเดินเล่นที่ในดงพระยาไฟออกปากว่า "ตรงนี้งามเหมือน กับในบัวเดอบุลอย" ที่เมืองปารีส แต่ดงบังอี่ไม่เช่นนั้นพอถึงปากดงก็แลเห็นแต่ต้นยางยูงสูงใหญ่สะพรั่งไปทุกด้าน ริมต้นไม้ใหญ่ก็มีต้นไม้เล็กและกอหนามขึ้นรกชัฏ มีหนทางเป็นช่องกว้างสัก ๘ ศอกที่จะเดินไปในดง พอเข้าไปก็รู้สึกเยือกเย็น เห็นแสงสว่างในทางเดิน

เพียงสักเท่าเดือนหงาย เพราะร่มไม้ใหญ่บังแสงแดดส่องลงมาไม่ถึงพื้น เดินไปในดงได้เห็นพระอาทิตย์ แต่เมื่อเวลาเที่ยงสักครู่หนึ่ง มีที่แจ้งเห็นแสงแดดก็แต่เมื่อเป็นห้วยเป็นแห่ง ๆ หนทางที่เดินไปในดงบังอี่ก็เหมือนแต่ร่องน้ำฝน ไหลกัดมานมนานจนลึกลงไปเป็นลำราง พื้นเป็นกรวดปนดินขรุขระ บางแห่งก็มีรากไม้กีดทางระกะไป จะลงเดินเล่นหรือหาที่แวะเที่ยวอย่างดงพระยาไฟก็ไม่มี เพราะรกทึบทั้งสองข้าง มีที่เตียนพอนั่งพักก็แต่ตามลำห้วย มีห้วยใหญ่ในดงแก่งหนึ่งเรียกว่า "ห้วยบังอี่" เห็นจะเป็นต้นชื่อของดงนั้น ที่ว่าดงบังอี่มีช้างเถื่อนชุมก็คงเป็นความจริง ถึงสัตว์ป่าอย่างอื่นก็คงชุม เพราะดงทึบไม่ถูกคนรบกวน สัตว์จึงชอบอาศัย แต่ข้าพเจ้าไปเป็นขบวนคนมากก็ไม่มีสัตว์ป่ามาให้เห็นอยู่เอง ได้ยินแต่เสียงชะนีกับเสียงนกยูงร้องที่ในดงเนือง ๆ แต่ก็ไม่อัศจรรย์ เพราะเสียงสัตว์สองอย่างนั้นเคยได้ยินชินหูแล้ว ไปเกิดพิศวงแต่เมื่อได้ยินเสียงนกระวังไพร ซึ่งข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินมาแต่ก่อนได้ฟังแต่เขาเล่าว่าเสียงมันร้องเหมือนคำคน "โสกกะโดก" สองคำแล้วลงท้ายว่า "เสือขบ" พอข้าพเจ้าได้ยินมันร้องที่ในดงก็รู้ทันทีว่านกระวังไพร ไม่ต้องถามว่านกอะไรเพราะมันร้องเป็น ๔ พยางค์ทุกครั้ง เสียงสูงต่ำก็คล้ายกับที่เขาเปรียบ แต่ถ้าข้าพเจ้าไม่เคยฟังคำเปรียบ ก็เห็นจะไม่ตีความโลนอย่างนั้น แต่รูปร่างนกระวังไพร มันเป็นอย่างไรข้าพเจ้าไม่ได้เห็น แต่เสียงมันดัง ตัวเห็นจะไม่ย่อมกว่าดุเหว่า ในดงมีประหลาดอีกอย่างหนึ่งที่มักมีตัวผีเสื้อชุม มีหลายอย่าง รูปร่างสีสรรแปลก ๆ กัน บินเป็นหมู่ ๆ ได้ดูเล่นเวลาเดินดงทุกแห่ง ดงบังอี่แปลกกับดงอื่นอีกอย่างหนึ่ง ด้วยมีที่ราบเหมือนอย่างเกาะอยู่กลางดง มีคนพวกผู้ไทยไปตั้งบ้านทำไร่นาหากินอยู่สัก ๘๐ หลังคาเรือน เรียกว่า "บ้านนาเกาะ" ห่างจากเมืองมุกดาหารทาง ๗๐๐ เส้นเศษ ได้ระยะพอเหมาะพักแรมที่บ้านนั้น วันที่ ๒ เดินในดงต่อไปอีกสัก ๓๐๐ เส้น ก็พ้นดงบังอี่ที่บ้านนาคำ แขวงเมืองยะโสธร ทางในดงบังอี่สั้นกว่าดงพระยาไฟวันหนึ่ง

เรื่องผีบุญ

ข้าพเจ้าเดินบกจากเมืองยะโสธรไปพักแรมที่เมืองเสลภูมิเมื่อวันที่ ๒๗ มกราคม เมืองนี้เป็นที่มีเทือกหินแลงมากจึงได้ชื่อว่า "เมืองเสลภูมิ" เคยเป็น ปัจจัยในเรื่องผีบุญซึ่งเกิดขึ้นในมณฑลอีสาน เป็นการใหญ่โต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ จะเลยเล่าถึงเรื่องผีบุญไว้ในนิทานนี้ด้วย

เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ มีลายแทง (คือใบลานจานหนังสือ) เกิดขึ้นทางเมืองริมแม่น้ำโขง จะเริ่มมีในแดนฝรั่งเศสหรือแดนไทย และใครจะเป็นผู้คิดทำขึ้นสืบก็ไม่ได้ความ หนังสือในลายแทงนั้นเป็นคำพยากรณ์ว่าถึงกลางเดือน ๖ ปีฉลู (พ.ศ. ๒๔๔๔) จะเกิดเพทภัยใหญ่หลวง เงินทองทั้งปวงจะกลายเป็นกรวดทรายไปหมด ก้อนกรวดในหินแลงจะกลับเป็นเงินทอง หมูก็จะกลายเป็นยักษ์ขึ้นกินคน แล้วท้าวธรรมิกราชผีบุญ (คือผู้มีบุญ) จะมาเป็นใหญ่ในโลกนี้ ใครอยากจะพ้นภัยก็ให้คัดลอกบอกความตามลายแทงให้รู้กันต่อ ๆ ไป ใครอยากจะมั่งมีก็ให้เก็บกรวดหินแลง รวบรวมไว้ให้ท้าวธรรมิกราชชุบเป็นเงินเป็นทอง ถ้ากลัวตายก็ให้ฆ่าหมูเสียก่อนกลางเดือน ๖ อย่าให้ทันมันกลายเป็นยักษ์ พวกราษฎรชาวลานช้างพากันหวั่นหวาดก็บอกเล่าเลื่องลือกันแพร่หลายไปในมณฑลอีสาน ตลอดจนถึงมณฑลอุดรและมณฑลนครราชสีมา แต่พนักงานปกครองเห็นว่าเป็นคำของคนโง่เล่าลือกันไปพักหนึ่งแล้วคงจะเงียบหายไปเอง ก็ไม่ทำอย่างไร ข้าพเจ้าได้ยินข่าวก็เห็นเช่นนั้นเหมือนกันจึงเฉยเสีย แต่คำพยากรณ์ไม่เงียบไปดังเช่นคาด ตกถึงตอนปลายปีชวด ก็ปรากฏว่ามีพวกราษฎรตามเมืองต่าง ๆ ในมณฑลอีสาน พากันไปเก็บกรวดที่ตามเนินหินแลง ในเมืองเสลภูมิมากมาย เกลื่อนกลุ้ม และได้ข่าวว่าราษฎรเหล่านั้นพูดกันว่า พอถึงเดือน ๖ จะฆ่าหมูที่เลี้ยงไว้ให้หมด พนักงานปกครองก็เกิดลำบาก จะจับกุมตัวผู้กระทำผิดก็ไม่มีใครเป็นผู้ยุยงส่งเสริมราษฎรเป็นแต่กลัวกันไปเอง ก็ได้แต่สั่งกำนันผู้ใหญ่บ้านให้ชี้แจง ห้ามปรามราษฎรว่าอย่าให้เชื่อถือคำทำนายนั้น

มีผลเพียงทำให้คนหยุดเก็บกรวดที่เมืองเสลภูมิ แต่ไม่สามารถจะให้คนหายหวาดหวั่นได้ ในไม่ช้าก็มีคนตั้งตัว เป็นผู้วิเศษขึ้นในเมืองมณฑลอีสาน ตามคำของคนที่ได้เคยพบตัว ว่าเป็นคนในพื้นเมืองนั้นเอง เดิมจะชื่อไรและเป็นชาวเมืองไหน สืบไม่ได้ความจนแล้วแต่เห็นจะเป็นคนเคยบวชจึงถนัดใช้คาถาอาคมเสกเป่าให้คนนับถือ ในชั้นแรกก็ทำตัวเป็นคนจำศีลภาวนา นุ่งขาวห่มขาว ไปถึงไหนก็บอกราษฎรว่าจะมีเหตุร้ายแรงดังคำในลายแทงให้ระวังตัว ฝ่ายราษฎรหวาดหวั่นกันอยู่แล้ว ครั้นเห็นคนจำศีลแปลกหน้ามาก็สำคัญว่าคงทรงคุณวิเศษ พากันเข้าไปขอให้ช่วยป้องกันภัย ผู้วิเศษนั้นก็เสกคาถาอาคม รดน้ำมนต์ให้ตามประสงค์ ข่าวที่มีผู้วิเศษรับจะช่วยป้องกันภัย รู้ไปถึงไหน ก็มีราษฎรที่นั้นพากันไปหา โดยประสงค์เพียงจะขอให้เสกเป่ารดน้ำมนต์ให้ก็มี ที่นึกว่าเป็นท้าวธรรมิกราชผีบุญมาบำรุงโลกเลยสมัครเข้าเป็นพรรคพวกติดตามผู้วิเศษนั้นก็มี ผู้วิเศษไปทางไหนหรือพักอยู่ที่ไหนพวกชาวบ้านก็รับรองเลี้ยงดู เลยเป็นเหตุให้มีคนเข้าเป็นสมัครพรรคพวกมากขึ้นโดยลำดับ เมื่อผู้วิเศษนั้น เห็นว่ามีคนนับถือกลัวเกรงมาก ก็เลยแสดงตนโดยเปิดเผยว่า เป็นท้าวธรรมิกราชผีบุญที่จะมาดับยุคเข็ญตามคำพยากรณ์

เวลานั้นกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเป็นตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสานอยู่ ณ เมืองอุบล มีทหารชาวกรุงเทพ ฯ อยู่ด้วยสัก ๒๐๐ คน นอกจากนั้นเป็นทหารชาวเมืองฝึกหัดขึ้น รวมทหารทั้งหมดไม่ถึง ๕๐๐ คน เมื่อแรกทรงทราบว่ามีผู้ตั้งตัวเป็นท้าวธรรมิกราชผีบุญคาดว่าจะเป็นแต่คนคิดหากินด้วยหลอกลวงราษฎร จึงตรัสสั่งให้นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์ร้าย คุมทหารชาวเมืองหมวดหนึ่ง ไปเอาตัวผีบุญเข้ามายังเมืองอุบล หม่อมราชวงศ์ร้าย ไปพบผีบุญอยู่กับพรรคพวกที่บ้านแห่งหนึ่งจะเป็นที่แขวงเมืองไหนในมณฑลอีสานข้าพเจ้าลืมไปเสียแล้ว ห่างเมืองอุบลทางสักสองสามวัน หม่อมราชวงศ์ร้ายเข้าไปในบ้าน เห็นผีบุญนั่งอยู่บนเรือน

ก็กวักมือเรียกให้ลงมาหา แต่ผีบุญกลับถลึงตาชี้หน้าหม่อมราชวงศ์ร้าย ๆ เหลียวหลังกลับมาสั่งพวกทหารให้เข้าไปจับ แต่พวกทหารชาวเมืองกลับวิ่งหนีไปเสียหมดแล้ว หม่อมราชวงศ์ร้ายเหลือแต่ตัวคนเดียว ก็ต้องหนีเอาชีวิตรอดกลับมา ผีบุญก็เลยกำเริบสั่งให้พรรคพวกรวบรวมผู้คนหาเครื่องศาสตราวุธเข้ากัน เป็นกองใหญ่ ว่าจะยกมาเอาเมืองอุบลเป็นที่ตั้งตัว ใครไม่ยอมมาด้วยก็ให้ฆ่าเสีย พวกผีบุญก็กลายเป็นกบฏขึ้นแต่นี้ไป เวลานั้นกรมหลวงสรรพสิทธิ ฯ ก็ยังทรงพระดำริว่าถ้าให้มีทหารชาวกรุงเทพ ฯ กำกับพวกทหารชาวเมืองคงจะรบพุ่งพอปราบพวกผีบุญได้ จึงโปรดให้ทหารกรุงเทพ ฯ หมวดหนึ่ง นำทหารหัวเมืองกองร้อยหนึ่ง (ใครเป็นผู้บังคับการข้าพเจ้าลืมเสียแล้ว) ยกออกไป ไปพบพวกผีบุญห่างเมืองอุบลทางสัก ๒ วัน แต่คราวนี้พวกผีบุญเตรียมตัวมาจะรบ เขาเล่าว่าตัวผีบุญนุ่งขาวห่มขาว เดินประนมมือเสกเป่ามากลางไพร่พล พอปะทะกับทหาร พวกผีบุญก็เข้ารบก่อน รบกันได้หน่อยหนึ่งพวกทหาร ชาวเมืองก็แตกหนีผีบุญอีก ทหารกรุงเทพฯ เหลืออยู่น้อยตัวก็ต้องล่ามาพวกผีบุญชนะทหารครั้งนี้เลยได้คนเข้าสมัครพรรคพวกมากขึ้น รวมกันราวกว่า ๑,๐๐๐ คน ยกตรงมายังเมืองอุบล ว่าจะปลงพระชนม์กรมหลวงสรรพสิทธิฯ เสียก่อนแล้วจึงจะนั่งเมือง แต่กรมหลวงสรรพสิทธิฯท่านพระทัยเย็น ไม่หวาดหวั่นครั่นคร้ามอย่างไร คราวนี้ตรัสสั่งให้ใช้แต่ทหารกรุงเทพ ฯ ราวสัก ๑๐๐ เศษ มีปืนใหญ่อย่างสำหรับใช้บนเขาด้วย ๒ กระบอก ให้นายร้อยเอก หลวงชิตสรการ (จิตร) ซึ่งเคยเป็นนายทหารปืนใหญ่อยู่แต่ก่อน เป็นผู้บังคับการคุมไปรบพวกผีบุญ หลวงชิตสรการ ไปเลือกได้ที่ชัยภูมิที่ตำบลบ้านสาพือ ห่างเมืองอุบลไปทางวันหนึ่ง ที่ตรงนั้นทางเดินเข้ามาเมืองอุบลเป็นย่านตรง สองข้างเป็นป่าไม้ทึบเหมือนต้องเดินมาในตรอก หลวงชิตสรการให้ทหารตั้งซุ่มอยู่ในป่าที่ตรงหัวเลี้ยว และตั้งปืนใหญ่บรรจุกระสุนปลายซ่อนไว้ในซุ้มต้นไม้ หมายยิงไปในตรอกนั้น ถึงวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔ พวกผีบุญยกมาถึงบ้านสาพือ

หลวงชิตสรการให้ทหารปืนเล็กหมวดหนึ่งออกขยายแถวยิงเหมือนอย่างว่าจะต้านทาน แล้วให้ทำล่าถอย ล่อพวกผีบุญให้ตามมาทางในตรอก พอเข้าทางปืน หลวงชิตสรการก็ให้ยิงปืนใหญ่ พวกทหารที่ได้ไปด้วยเขามาเล่า ว่ายิงนัดแรกตั้งศูนย์สูงนักลูกปืนข้ามหัวไป พวกผีบุญก็ยิ่งกำเริบพากันเต้นแร้งเต้นกาอวดเก่งต่าง ๆ แต่ยิงนัดที่ ๒ ถูกพวกที่มาข้างหน้าหัวเด็ดตีนขาดล้มตายลงเป็นระเนน พวกที่มาข้างหลังก็หยุดชะงักยิงซ้ำนัดที่ ๓ ที่ ๔ ถูกพวกนั้นตายเป็นจุลวิจุลไป พวกผีบุญที่เหลืออยู่ก็แตกหนีเอาชีวิตรอดไม่มีใครต่อสู้ทหารไล่จับเอาตามชอบใจ แต่นั้นพวกมณฑลอีสานก็สิ้นกลัว ช่วยจับกุมพวกผีบุญในไม่ช้าก็ราบคาบ คำพยากรณ์เงียบหายไปด้วยกัน แต่ตัวธรรมิกราชผีบุญนั้น มีผู้เห็นเพียงเมื่อเดินเสกเป่ามา กลางพล จะถูกปืนตายเมื่อรบกับทหาร หรือจะหนีรอดไปได้ กรมหลวง สรรพสิทธิ ฯ จะตามจับตัวได้เมื่อภายหลัง ข้าพเจ้าไม่รู้แน่ กรมหลวงสรรพสิทธิ ฯ ท่านส่งแต่มงกุฎของผีบุญเข้ามากรุงเทพ ฯ เป็นหมวกหนีบสักหลาด สีแดง ขอบสีขาบ มีไหมทองปักเป็นลาย พิจารณาดู เหมือนจะเคยเป็นหมวกของคนอื่นเขาใช้แล้ว ท้าวธรรมิกราชจึงได้มาทำเป็นเครื่องยศ ข้าพเจ้าส่งไปไว้ในพิพิธภัณฑสถานยังปรากฏอยู่ เป็นสิ้นเรื่องผีบุญเท่านั้น

คนต่างจำพวก

พวกพลเมืองในมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน ที่ข้าพเจ้าไปพบมีไทยลานช้างเป็นพื้น แต่ยังมีคนจำพวกอื่นที่ผิดกับไทยลานช้าง และมีชื่อเรียกเป็นอย่างอื่น ๆ ต่างหากอีกหลายจำพวก ข้าพเจ้าได้ลองไต่ถามดูได้ความมี ๘ จำพวกต่างกันคือ

๑. พวกผู้ไทย ว่าถิ่นเดิมอยู่ทางเมืองพวนข้างฝ่ายเหนือ พูดภาษาไทยใช้ถ้อยคำผิดกับไทยลานช้างบ้างและเสียงแปร่งไปอย่างหนึ่ง ข้าพเจ้าพบตามเมืองต่าง ๆ ในสองมณฑลนั้นหลายอย่าง แต่ที่เมืองเรณูนคร ขึ้นเมือง

สกลนครดูเหมือนจะมีมากกว่าที่อื่น สังเกตดูผิวพรรณผ่องกว่าจำพวกอื่น ผู้หญิงหน้าตา อยู่ข้างหมดจด เคยมีการฟ้อนรำให้ข้าพเจ้าดูเป็นคู่ ๆ คล้ายกับจับระบำตามภาษาของเขา

๒. พวกกะเลิง พบในแขวงจังหวัดสกลนครมีมากกว่าถิ่นเดิมอยู่เมืองกะตาก แต่ไม่รู้ว่าเมืองกะตากอยู่ที่ไหน เพราะอพยพมาอยู่ในแดนลานช้างหลายชั่วคนแล้ว พูดภาษาหนึ่งต่างหาก ผู้ชายบางคนไว้ผมมวย บางคนไว้ผมประบ่า และมักสักเป็นรูปนกที่แก้ม

๓. พวกย้อ พบที่เมืองท่าอุเทน พูดภาษาไทยแต่สำเนียงแปร่งไปอีกอย่างหนึ่ง ถามถึงถิ่นเดิมบอกได้แต่ว่าเดิมอยู่ที่เมืองชัยบุรี ใกล้ ๆ กับเมืองท่าอุเทนนั่นเอง หนีกองทัพกรุงเทพฯ ข้ามไปอยู่ที่เมืองหลวงโปงเลงทางฝั่งซ้ายใกล้กับแดนญวนเสียคราวหนึ่ง แล้วจึงพากันกลับมาอยู่ที่เมืองท่าอุเทนเมื่อรัชกาลที่ ๓ ในหนังสือ "เรื่องแหลมอินโดจีน" ของนาย ย.ส. อนุมานราชธน ว่า แต่โบราณชาวเมืองตังเกี๋ยและเมืองอันนัม มีนามเรียกกันว่า "เหยอะ" จะเป็นมูลของคำ "ย้อ" ได้ดอกกระมัง

๔. พวกแสก อยู่ที่เมืองอาจสามารถขึ้นเมืองนครพนม ว่าถิ่นเดิมอยู่ที่ เมืองแสกทางฝั่งซ้ายใกล้เชิงเขาบรรทัดต่อแดนญวน แต่ข้าพเจ้าสงสัยว่าที่จริงจะมิได้มาจากทางแดนญวน เพราะพวกแสกพูดภาษาไทย ผิวพรรณก็เป็นไทย เขาพาพวกผู้หญิงแสกมามีการเล่นให้ข้าพเจ้าดูอย่างหนึ่ง เรียกว่า "เต้นสาก" มีผู้หญิง ๑๐ คู่นั่งหันหน้าหากันเรียงเป็นแถว แต่ละคนถือปลายไม้พลองมือละอันทั้งสองข้าง วางไม้พลองบนไม้ขอนที่ทอดไว้ตรงหน้า ๒ ท่อนมีทางอยู่กลาง เวลาเล่นหญิง ๑๐ คู่นั้นขับร้อง แล้วเอาไม้พลองที่ถือลงกระทบไม้ขอนพร้อมๆ กันเป็นจังหวะ จังหวะ ๑ กับจังหวะ ๒ ถือไม้พลองให้ห่าง ถึงจังหวะ ๓ รวบไม้พลองเข้าชิดกัน มีหญิงสาว ๔ คน ผลัดกันเต้นทีละคู่ เต้นตามจังหวะไปในระหว่างช่องไม้พลองที่คนถือทั้ง ๑๐ คู่ ต้องระวังเมื่อถึงจังหวะ ๓ อย่าให้ถูกไม้พลองหนีบข้อตีน กระบวนเล่นมี

เท่านั้น แต่ประหลาดอยู่ที่การเล่น "เต้นสาก" นี้ มีพวกกะเหรี่ยงทางชายแดนเมืองราชบุรีเล่นอีกพวกหนึ่งพวกกะเหรี่ยงกับพวกแสกอยู่ห่างกันอย่างสุดหล้าฟ้าเขียว ไฉนจึงรู้จักการเล่นเช่นเดียวกัน ข้อนี้น่าพิศวง

๕. พวกโย้ย อยู่ที่เมืองอากาศอำนวย ขึ้นเมืองสกลนคร ถามไม่ได้ความว่าถิ่นเดิมอยู่ที่ไหน

๖. พวกกะตาก พบที่เมืองสกลนคร ว่ามีแต่แห่งละเล็กละน้อย สืบก็ไม่ได้ความว่าถิ่นเดิมอยู่ที่ไหน

๗. พวกกะโซ้ เป็นข่าผิวคล้ำมกว่าชาวเมืองจำพวกอื่น และพูดภาษาของตนต่างหาก มีในมณฑลอุดรหลายแห่ง แต่รวมกันอยู่มากเป็นปึกแผ่นที่เมืองกุสุมาลยมณฑลขึ้นจังหวัดสกลนคร เจ้าเมืองกรมการและราษฎรล้วนเป็นข่ากะโซ้ทั้งนั้น บอกว่าถิ่นเดิมอยู่ ณ เมืองมหาชัยกองแก้วทางฝั่งซ้าย อันที่จริงพวกกะโซ้เป็นแต่ข่าจำพวกหนึ่ง ยังมีชนชาติข่าจำพวกอื่นอีกหลายจำพวก มีอยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ตั้งแต่ในแขวงเมืองหลวงพระบาง ตลอดลงไปจนต่อแดนเขมร ภาษาของพวกข่าเป็นภาษาคล้ายมอญเจือเขมร แต่พวก กะโซ้ที่เมืองกุสุมาลยมณฑลพูดภาษาไทยได้โดยมาก ขนบธรรมเนียมเช่นเครื่องแต่งตัวเป็นต้น ก็มาใช้ตามอย่างไทยเสียโดยมาก ถึงกะนั้นก็ยังรักษาประเพณีเดิมของข่าไว้บางอย่าง ข้าพเจ้าได้เห็นการเล่นอย่างหนึ่ง ซึ่งพระอรัญอาสาเจ้าเมืองกุสุมาลยมณฑลเอามามีให้ดู เรียกว่า "สะลา" คนเล่นล้วนเป็นผู้ชายเปลือยตัวเปล่า นุ่งผ้าขัดเตี่ยวมีชายห้อยข้างหน้ากับข้างหลังอย่างเดียวกับพวกเงาะนุ่ง "เลาะเตี๊ยะ" ลักษณะที่เล่นนั้นมีหม้ออุตั้งอยู่กลางหม้อหนึ่ง คนเล่นเดินเป็นวงรอบหม้ออุ มีต้นบทนำขับร้องคนหนึ่ง สะพายหน้าไม้คนหนึ่ง ตีฆ้องเรียกว่า "พเนาะ" คนหนึ่ง ถือไม้ไผ่ ๒ ปล้องสำหรับกะทุ้งดินเป็นจังหวะ ๒ คน คนรำ ๓ คน ถือชามติดเทียน ๒ มือคนหนึ่ง ถือตะแกรงคนหนึ่ง ถือมีดกับสิ่วเคาะกันเป็นจังหวะคนหนึ่ง รวม ๘ คนด้วยกัน กระบวนก็ไม่มีอะไรนอกจากเดินร้องรำเวียนเป็นวง เล่นพักหนึ่งแล้วก็นั่ง

ลงกินอุ แล้วก็ร้องรำไปอีกอย่างนั้น เห็นได้ว่าเป็นการเล่นของพวกข่าตั้งแต่เป็นคนป่า เมื่อมาเล่นให้ดู ดูคนเล่นก็ยังสนุกกันดี พวกกะโซ้ยังผิดกับคนจำพวกอื่นอีกอย่างหนึ่ง ที่กินอาการไม่เลือก กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเคยตรัสเล่าว่าเมื่อเสด็จประทับอยู่มณฑลอุดร พระอรัญอาสาเจ้าเมืองกุสุมาลยมณฑล (คนที่มารับข้าพเจ้านั่นเอง) ไปเฝ้า ตรัสถามว่า "เขาว่าพวกแกกินหมาจริงหรือ" พระอรัญทูลรับว่า "พวกกะโซ้ชอบแจ๊ะจอ" จะทรงพิสูจน์ จึงให้หาสำรับเลี้ยงพระอรัญฯมีจอย่างด้วยตัวหนึ่ง พระอรัญ ฯ ก็แจ๊ะจอถวายให้ทอดพระเนตรอย่างเอร็ดอร่อยไม่รังเกียจ คนอื่นเขาเล่ากันต่อไปว่า วันนั้นคนในตำหนักพากันออกไปดูพระอรัญ ฯ แจ๊ะจอ แต่ทนอยู่ไม่ได้หนีกลับเข้าตำหนักหมด

๘. ข้าพเจ้าอยากรู้ว่าคนที่เรียกชื่อต่าง ๆ กันดังพรรณนามา จะเป็นเชื้อสาย มนุษยชาติต่างกันสักกี่ชาติได้ลองพิสูจน์อย่างหยาบ ๆ เมื่อพบจำพวกไหนให้ถามคำปริมาณตั้งแต่ ๑ จน ๑๐ ตามภาษาของคนจำพวกนั้นจดไว้แล้วเอาเทียบกันดู ได้ความว่ามีแต่เชื้อชาติไทยกับเชื้อชาติข่า ๒ ชาติเท่านั้น เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปมณฑลอีสานครั้งหลัง ไปพบ "เขมรป่าดง" อีกจำพวกหนึ่งสอบสวนได้ความว่า เมืองสุรินทร์ เมืองสังคะ เมืองขุขันธ์ เมืองศรีษะเกศ และอำเภอประโคนชัย (เดิมชื่อว่าเมืองตะลุง) ในจังหวัดนครราชสีมาบรรดาอยู่ทางฝ่ายใต้ต่อแดนกัมพูชาชาวเมืองเป็น "เขมรป่าดง" ทั้งนั้น พูดภาษาเขมรและมีการเล่นอย่างโบราณหลายอย่าง เช่นแต่เอาใบไม้มาเป่าเป็นเพลง เข้ากับขับร้อง ที่เรียกกันว่า "เขมรเป่าใบไม้" เป็นต้น ข้าพเจ้าเคยได้ยินแต่เรียกชื่อมาแต่ก่อน เพิ่งไปเห็นเล่นกันจริงครั้งนั้น

รวมความว่าด้วยต่างคนต่างจำพวก ที่เป็นมณฑลชาวอุดรและอีสานมีไทยมากกว่าจำพวกอื่นหมด รองลงมาก็ข่ากับเขมร เมื่อได้ความอย่างนั้นก็เกิดสงสัยว่า "ลาว" มีอยู่ที่ไหน จึงเรียกมณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอีสานว่า "เมืองลาว" มาแต่ก่อน แต่เป็นปัญหาใหญ่เกินขนาดนิทานนี้ จะ

กล่าวแต่โดยย่อว่ามีเค้าเงื่อน ดูเหมือนพวกที่เรียกกันว่า "ละว้า" หรือ "ลวะ" จะเป็นลาวเจ้าของถิ่นเดิม ทางลุ่มน้ำเจ้าพระยา และพวกข่าน่าจะเป็นลาวเจ้าของถิ่นเดิม ทางลุ่มแม่น้ำโขง พวกนักปราชญ์โบราณคดีกำลังค้นหาหลักฐานอยู่

ของโบราณ

บนแผ่นดินสูง ที่ตั้งมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑลอีสาน มีพุทธาวาสและเทวะสถาน ซึ่งมักเรียกปนกันว่า "ปราสาทหิน" สร้างไว้แต่โบราณมากมายหลายแห่งแทบนับไม่ถ้วน แม้ไม่มีขนาดใหญ่โตเหมือนเช่นที่นครวัดเมืองเขมร แต่ก็มีที่แปลกและที่สร้างด้วยฝีมืออย่างประณีตน่าชมหลายแห่ง จะพรรณนาว่าแต่ที่สำคัญกว่าเพื่อน ๔ แห่ง อันเป็นบุญตาของข้าพเจ้าที่ได้ไปเห็นทั้งนั้น

๑. ปราสาทหินเมืองพิมาย อยู่ริมแม่น้ำมูลในแขวงจังหวัดนครราช-สีมา เป็นเมืองโบราณ มีประตูและปราการก่อด้วยหิน ตรงกลางเมืองมีปราสาทหิน เดิมสร้างพระพุทธาวาสตามคติมหายาน แล้วพวกถือศาสนาพราหมณ์ตามลัทธิวิษณุเวท มาสร้างพระระเบียงกับวิหารทิศเพิ่มขึ้น เพราะตามคตินารายณ์สิบปางอ้างว่าพระวิษณุแบ่งภาคลงมาเป็นพระพุทธเจ้าปางหนึ่ง จึงกราบไหว้บูชาพระพุทธรูปด้วยเหมือนกัน การถือคติอย่างว่านี้ยังเห็นได้แม้ในกรุงเทพฯ ก็มักมีชาวอินเดียที่ถือลัทธิวิษณุเวทเข้าไปกราบไหว้บูชาพระแก้วมรกต ที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเนือง ๆ ปราสาทหินที่เมืองพิมายองค์ปรางค์ใหญ่ที่เป็นประธาน จำหลักรูปภาพเป็นเรื่องทางพระพุทธศาสนาอย่างคติมหายาน เห็นได้ว่าเป็นของสร้างก่อน แต่ที่พระระเบียงและวิหารทิศ จำหลักรูปภาพเรื่องรามเกียรติ์ ส่อให้เห็นว่าสร้างเมื่อภายหลัง และเป็นที่บูชาทั้งสองศาสนาระคนกันดังกล่าวมา บรรดาปราสาทหินที่บนแผ่นดินสูง ล้วนเอาแบบปราสาทหินในเมืองเขมรมาสร้างทั้งนั้น มีแปลกเป็น

อย่างอื่น แต่พระวิหารกับพระธาตุพนม ๒ แห่ง ซึ่งจะพรรณนาต่อไปข้างหน้า แต่ที่เมืองพิมายมีของแปลกซึ่งไม่ได้ยินว่ามีในเมืองเขมรอยู่สิ่งหนึ่ง ทำเป็นรูปมหาพราหมณ์ จำหลักศิลาขนาดใหญ่กว่าตัวคนสักเท่าหนึ่ง ฝีมือทำเกลี้ยงเกลาดี เมื่อข้าพเจ้าไปครั้งแรกเห็นรูปนั้นยังบริบูรณ์ดีตั้งอยู่ในปรางค์เล็กองค์หนึ่ง แต่เมื่อข้าพเจ้าไปครั้งที่ ๒ เห็นหัวหักหายไป นึกเสียดายอย่างยิ่ง ต่อมาเมื่อกรมหลวงนครชัยศรีสุรเดชสิ้นพระชนม์ วันหนึ่งข้าพเจ้าไปช่วยงานหน้าพระศพที่วัง เห็นหัวนั้นตั้งอยู่ในห้องเสวยฉันจำได้ ถามได้ความว่ามีผู้ถวายกรมหลวงนครชัยศรี ฯ นานมาแล้ว ครั้นเมื่อจัดพิพิธภัณฑสถานข้าพเจ้าจึงไปขอมา แล้วสั่งให้ส่งตัวรูปนั้นลงมาจากเมืองพิมายเอาต่อกันตั้งไว้ในพิพิธภัณฑสถานกรุงเทพ ฯ จนบัดนี้เป็นอันได้ของดีกลับคืนมาเป็นสมบัติของบ้านเมืองต่อไป

ที่ปราสาทหินเมืองพิมายยังมีของประหลาดอีกสิ่งหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าสังเกตเห็นตั้งแต่ไปครั้งแรก คือมีวัดสร้างไว้ที่ตรงมุมในบริเวณปราสาทหินวัดหนึ่ง โบสถ์และใบเสมาทำเป็นแบบวัดหลวงครั้งกรุงศรีอยุธยา ผิดกับวัดอื่น ๆ ดูแปลกตา พิจารณาดูในเรื่องพงศาวดารมีอยู่ ว่าเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยา กรมหมื่นเทพพิพิธ พระราชบุตรของพระเจ้าบรมโกษฐ์ไปตั้งเป็นอิสระอยู่ ณ เมืองพิมายเรียกกันว่า "เจ้าพิมาย" จึงเห็นว่าวัดนั้นเจ้าพิมายคงสร้างขึ้นเฉลิมพระยศ เช่นเป็นที่ทำพิธีถือน้ำเป็นต้น มีช่างชาวพระนครศรีอยุธยาไปอยู่ด้วย จึงสามารถสร้างตามแบบวัดหลวงที่ในกรุง ฯ แต่ทำเพียงด้วยเครื่องไม้ตามประสายาก โบสถ์นั้นจะคงอยู่อย่างเดิมจนเดี๋ยวนี้หรือจะมีใครแก้ไขเป็นอย่างอื่นไปเสียแล้วหาทราบไม่

๒. "ปราสาทหินเขาพนมรุ้ง" ข้าพเจ้าเห็นเมื่อไปมณฑลอีสานครั้งหลังอยู่ที่อำเภอชัยภูมิแขวงจังหวัดนครราชสีมา สร้างไว้บนยอดเขาพนมรุ้งใกล้เมือง ซึ่งเรียกกันว่า "เมืองต่ำ" อันอยู่ที่เชิงเขา ทำเป็นเทวะสถานตามลัทธิวิษณุเวท ไม่มีพระพุทธศาสนเจือปน แต่องค์ปรางค์ใหญ่ที่เป็นประธานพัง

ทะลายลงเสียแล้ว ไม่เห็นรูปทรงของเดิมได้เหมือนอย่างที่เมืองพิมาย แต่พิจารณาดูเห็นว่าจะเป็นของสร้างภายหลังปราสาทหินที่เมืองพิมาย

๓. "พระวิหาร" อยู่ในเขตเมืองขุขันธ์ สร้างเป็นเทวสถานตามลัทธิศิวะเวท ประสาทหินพระวิหารแปลกกับปราสาทหินแห่งอื่น ๆ หมด ทั้งในแดนเขมรและในแดนไทยไม่มีที่ไหนเหมือน ที่แปลกนั้นเป็น ๒ สถานคือ สถานหนึ่งทำรูปทรงเหมือนอย่างเป็นพลับพลา ต่อติดกันไปหลายหลัง หลังคามีช่อฟ้าใบระกาตามมุขคล้ายกับปั้นลมเรือนฝากระดานไม่มีปรางค์ ไม่มีพระระเบียงแลดูเหมือนเป็นราชมณเฑียรที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินยิ่งกว่าเป็นเทวสถาน ที่บูชาก็มีแต่รอยที่ตั้งศิวะลึงค์เป็นพระประธานอยู่ในห้องกลางแห่งเดียว จึงแปลกกับปราสาทหินแห่งอื่นๆด้วยแบบที่สร้างสถานหนึ่ง

แปลกอีกสถานหนึ่งนั้น ด้วยไปเลือกที่สร้างตรงปลายจงอยหน้าผาแห่งหนึ่ง บนยอดเขาพนมดงรัก อันเป็นเทือกเขาเขื่อนแผ่นดินสูงที่ตั้งมณฑลอีสาน ต่อกับแผ่นดินต่ำที่ตั้งประเทศกัมพูชา ที่ตรงนั้นกันดารน้ำ คงเป็นที่เปลี่ยวไม่มีบ้านผู้เมืองคน เหตุที่สร้างพระวิหารดูมิเหมาะอย่างเดียว แต่ที่อยู่ตรงนั้นแลดูไปทางข้างใต้เห็นแผ่นดินอยู่ต่ำไปจนตลอดสายตา เหลียวกลับมาดูทางข้างเหนือ ก็เห็นยอดไม้อยู่บนแผ่นดินสูง เป็นดงไปตลอดสายตา ภาคภูมิน่าพิศวงไม่มีที่ไหนเหมือน ตรงหลังบริเวณพระวิหารออกไปเป็นหินดาด อาจจะออกไปชะโงกดูแผ่นดินต่ำที่เชิงเขาถ้ายืนดูถึงใจหวิว ต้องลงนั่งดู บางคนอยากออกไปดูถึงปลายจงอย ลงนอนพังพาบโผล่แต่หัวออกไปดูก็มี เพราะอยู่สูงแลเห็นแผ่นดินต่ำลึกลงไปจนต้นตาลเตี้ยนิดเดียว เลยทำให้นึกถึงคำซึ่งเคยได้ยินเขาพูดกันมาแต่ก่อน ว่าแผ่นดินที่เมืองนครราชสีมาสูงกว่าแผ่นดินในกรุงเทพ ฯ ๗ ชั่วลำตาล เขาจะรู้ได้ด้วยประการใดก็ตาม แต่ก็จริงเช่นนั้น ตรงที่สร้างพระวิหารจะสูงกว่า ๗ ลำตาลเสียอีก ไปดูพระวิหารต้องไปทางเปลี่ยวไกลอยู่สักหน่อย แต่เป็นที่ราบ ข้าพเจ้าลงจากรถไฟที่เมืองศรีสะเกษ ขึ้นรถยนต์อย่างรถกะบะไปราว ๖ ชั่วโมง ทางที่ไปเป็นป่า

ไม้เด็งรังป่าต้นสนสลับกับไม้เบญจพรรณงามน่าชม ไปเข้าดงเมื่อใกล้จะถึงเชิงเขาพนมดงรัก เป็นแต่ทางเดินขึ้นไปอีกสักชั่วโมงหนึ่งจึงถึงลาน พักแรมที่เชิงยอดเขาพระวิหาร ตอนขึ้นเขานี้ไม่มีน้ำ คนขนต้องหอบหิ้วเอาน้ำขึ้นไปเองแต่เชิงเขา นึกดูน่าพิศวงว่าเมื่อสร้างพระวิหารจะทำอย่างไรกัน

๔. พระเจดีย์ธาตุพนม อยู่ริมแม่น้ำโขงในแขวงจังหวัดนครพนม สร้างเป็นพระสถูปทางพระพุทธศาสนาจะสร้างตามคติมหายาน หรือหินยานไม่มีที่สังเกตเหมือนอย่างที่เมืองพิมาย แต่ไม่มีเค้าศาสนาพราหมณ์เจือปนบรรดาเจดีย์สถานในพระพุทธศาสนาซึ่งสร้างในสมัยขอมทั้งสร้างในเมืองเขมรและเมืองไทย ที่สร้างพระสถูปเป็นประธาน มีแต่พระธาตุพนมแห่งเดียวหามีที่อื่นไม่ ทั้งรูปสัณฐานและลวดลายก็เป็นอย่างหนึ่งต่างหาก นอกจากแบบช่างขอม ชวนให้เห็นว่าจะสร้างก่อนสมัยขอม คือสร้างแต่ในสมัยเมื่อมีประเทศอันหนึ่งซึ่งเรียกในจดหมายเหตุจีนว่า “ฟูนัน” คล้ายกับ “พนม” เป็นใหญ่อยู่ต่างหาก รูปทรงพระเจดีย์ธาตุพนมเป็น ๔ เหลี่ยมเหมือนมณฑป มีชุ้มตันด้านละชุ้มซ้อนกัน ๓ ชั้นเล็กเป็นหลั่นขึ้นไป แล้วถึงองค์พระสถูปอยู่เบื้องบนมณฑป ๓ ชั้นนั้น ยอดพระสถูปหุ้มแผ่นทองคำ เช่นเดียวกับพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ขนาดพระสถูปดูก็จะเท่า ๆ กัน

ลักษณะที่ก่อสร้างเจดียสถานในสมัยขอม มี ๔ อย่างต่างกัน จะชี้ตัวอย่างที่พึงเห็นได้ในเมืองไทยนี้ คือก่อด้วยหินทรายล้วน เช่นปรางค์ที่เมืองพิมายอย่างหนึ่ง ก่อด้วยหินแลงประกอบหินทราย เช่นปรางค์สามยอดที่เมืองลพบุรีอย่างหนึ่ง ก่อด้วยอิฐประกอบหินทราย เช่น ปรางค์ระแงงอยู่ริมทางรถไฟที่เมืองขุขันธ์อย่างหนึ่ง ก่อด้วยอิฐล้วน เช่น พระธาตุพนมอย่างหนึ่ง ทำต่างๆกันเป็น ๔ อย่างดังว่ามาทั้งในเมืองเขมรและเมืองไทย ประหลาดอยู่อย่างหนึ่งที่การก่ออิฐในสมัยนั้นไม่ใช้ก่อด้วยปูนเขาใช้ยางอะไรอย่างหนึ่ง เชื่อมหน้าอิฐให้ชิดสนิทกันจนเห็นแต่เป็นรอยต่อ ที่พระธาตุพนมยังมีแปลกต่อไปอีก ที่รูปภาพและลวดลายประดับเจดีย์

ล้วนจำหลักตัวอิฐที่ก่อนั้นเอง มิได้ปั้นประกอบเข้าต่างหากจนถึงอ้างในตำนานซึ่งแต่งขึ้นในถิ่นนั้นภายหลังมา ว่าพระธาตุพนมนั้น แรกก่อด้วยอิฐดินดิบ เมื่อก่อและจำหลักเสร็จแล้วจึงกองไฟขึ้นท่วมองค์พระเจดีย์ เผาอิฐให้สุกอย่างเช่นเห็นอยู่ทุกวันนี้ แต่เทวะสถานก่อด้วยอิฐมีในเมืองเขมรบางแห่งปรากฏรอยจำหลักรูปภาพยังค้างอยู่ เห็นได้ว่าเขาก่อด้วยอิฐเผาแล้ว และยังมีประหลาดต่อไปที่วิชาก่อและจำหลักอิฐ เช่นที่พระธาตุพนม เดี๋ยวนี้พวกช่างชาวเกาะบาหลีในเมืองชวายังทำกันอยู่ ข้าพเจ้าได้เคยไปเห็นเอง

นิทานที่ ๑๘

เรื่องค้นเมืองโบราณ

ข้าพเจ้าเคยค้นพบเมืองโบราณโดยต้องพยายามอย่างแปลกประหลาด ๒ เมือง คือเมืองเชลียง ซึ่งเป็นเมืองมีเรื่องในพงศาวดาร แต่ไม่มีใครรู้ว่าอยู่ที่ไหนเมืองหนึ่งกับเมืองโบราณซึ่งตัวเมืองยังมีอยู่แต่ไม่มีใครรู้จักชื่อ เผอิญข้าพเจ้านึกแปลศัพท์ออกจึงรู้ว่าชื่อเมืองอู่ทองเมืองหนึ่ง จะเล่าเรื่องค้นเมืองทั้งสองนั้นในนิทานเรื่องนี้ แล้วจะเลยเล่าแถมถึงเจดีย์ยุทธหัตถี ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างตรงที่ชนช้างชนะพระมหาอุปราชาหงสาวดีด้วย เพราะลูกหญิงพูนพิศมัย กับลูกหญิงพัฒนายุ (เหลือ) เธออยากฟัง ด้วยเธอเคยทนลำบากขี่ม้าแรมทางตามข้าพเจ้าไปจนถึงทั้ง ๓ แห่ง

เรื่องเมืองเชลียง

มูลเหตุที่ข้าพเจ้าค้นหาเมืองเชลียง เกิดแต่ข้าพเจ้าสอบเรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุยา เรื่องตอนหนึ่งว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) โปรดให้พระราเมศวรราชโอรส ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก

บังคับบัญชาหัวเมืองเหนือทั้งปวง ครั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราชสวรรคต พระราเมศวรราชโอรสได้รับรัชทายาททรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เสด็จลงมาครองกรุงศรีอยุธยา ให้เจ้าเมืองเหนือต่างครองเมืองเป็นอิสระแก่กัน เจ้าเมืองเชลียง (ในหนังสือลิลิตยวนพ่ายว่าชื่อพระยายุทธิษฐิระ แต่พงศาวดารเชียงใหม่เรียก เพี้ยนไปเป็น ยุทธิษเจียง) เป็นกบฏโจทย์เจ้าเอาบ้านเมืองไปยอมขึ้นต่อพระเจ้าติโลกราชเมืองเชียงใหม่ แล้วนำกองทัพเมืองเชียงใหม่มาตีเมืองเหนือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ต้องเสด็จขึ้นไปประทับอยู่เมืองพิษณุโลกรบพุ่งกับพระเจ้าติโลกราชหลายปี จึงได้เมืองเหนือกลับคืนหมด ข้าพเจ้าอยากรู้ว่า "เมืองเชลียง" ที่เจ้าเมืองเป็นกบฏนั้นอยู่ที่ไหน พิจารณาในแผนที่เห็นว่าสมจะเป็นเมืองสวรรคโลกเพราะอยู่ต่อแดนอาณาเขตพระเจ้าเชียงใหม่ และในเรื่องพงศาวดารว่าพระยาเชลียงพากองทัพเมืองเชียงใหม่มาตีได้เมืองสุโขทัยแล้วเลยไปตีเมืองกำแพงเพชรและเมืองพิษณุโลก แต่ไม่กล่าวว่าตีเมืองสวรรคโลกด้วย คงเป็นเพราะเป็นเมืองต้นเหตุ แต่เหตุไฉนในหนังสือพระราชพงศาวดารจึงเรียกว่าเมืองเชลียง ไม่เรียกว่าเมืองสวรรคโลกหรือเมืองศรีสัชนาลัยตามชื่อซึ่งเรียกเมื่อสมัยกรุงสุโขทัย ข้อนี้ทำให้ข้าพเจ้าสงสัยอยู่ดูในทำเนียบหัวเมืองครั้งกรุงศรีอยุธยา ก็ไม่มีชื่อเมืองเชลียง ถามผู้อื่นก็ไม่มีใครรู้ว่าเมืองเชลียงอยู่ที่ไหน ข้าพเจ้าจึงไปค้นดูในหนังสือเก่าเรื่องอื่น พบในหนังสือพงศาวดารโยนกมีกล่าวถึงเมืองเชลียง ๒ แห่ง แห่งหนึ่งว่าเมื่อ พ.ศ. ๙๑๙ ไทยในแดนลานนาแข็งเมืองต่อขอม พวกขอมยกกองทัพขึ้นไปปราบปราม แต่พระเจ้าพรหมหัวหน้าพวกไทยตีกองทัพขอมแตกพ่าย แล้วไล่พวกขอมลงมาจนถึง "แดนเมืองเชลียง" แต่พระอินทร์เนรมิตกำแพงกั้นไว้พระเจ้าพรหมจึงหยุดอยู่เพียงนั้น อีกแห่งหนึ่งว่าเมื่อพระเจ้าพรหมสิ้นพระชนม์แล้ว ราชบุตรทรงพระนามว่าพระเจ้าชัยสิริ ได้รับรัชทายาทครองเมืองชัยปราการมาจน พ.ศ. ๙๔๖ พระยามอญเมืองสเทิมยกกองทัพ

เข้ามาตีเมืองชัยปราการ พระเจ้าชัยสิริเห็นข้าศึกมีกำลังมากนักเหลือที่จะต่อสู้ กลัวชาวเมืองชัยปราการจะต้องเป็นเชลย จึงให้รื้อทำลายเมืองชัยปราการเสียแล้วอพยพผู้คนพลเมืองหนีลงมาข้างใต้มาถึงในแดน "เมืองเชลียง" ซึ่งพระเจ้าพรหมเคยไล่พวกขอมลงมาถึง แต่ก่อนนั้น เห็นเมืองแปบร้างอยู่ริมฝั่งแม่น้ำพิงค์ทางฟากตะวันตก ข้างใต้เมืองกำแพงเพชร จึงตั้งอยู่ที่นั้นแล้วสร้างเมืองให้กลับคืนดีดังเก่า ขนานนามว่า "เมืองไตรตรึงส์" ตรงกับนิทานเรื่องนายแสนปม ข้างต้นหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์ ๒ เล่ม พงศาวดารโยนกชวนให้ข้าพเจ้าคิดว่าเมืองเชลียงเห็นจะเป็นเมืองเดิมที่มีมาแต่ก่อนราชวงศ์พระร่วงตั้งกรุงสุโขทัย แต่ก็คงอยู่ที่ตรงเมืองสวรรคโลกนั้นเอง เห็นจะเป็นด้วยพระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์พระร่วงองค์ใดองค์หนึ่ง บูรณะเมืองเชลียงแล้วเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองศรีสัชนาลัย ข้าพเจ้าจึงไปตรวจดูในศิลาจารึกครั้งกรุงสุโขทัย เห็นหลักอื่นออกชื่อแต่เมืองศรีสัชนาลัยทั้งนั้น ไม่มีชื่อเมืองเชลียงเลย มีแต่ศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงหลักเดียว ที่ออกชื่อทั้งเมืองเชลียงและเมืองศรีสัชนาลัยดูประหลาดอยู่ ข้าพเจ้าจึงพิจารณาดูความที่กล่าวถึง ๒ เมืองนั้น เห็นชอบใช้ชื่อเมืองศรีสัชนาลัย เป็นเครื่องประดับพระเกียรติยศของพระเจ้ารามคำแหง เช่นบางแห่งออกพระนามว่า "พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย" บางแห่งว่า "พ่อขุนรามคำแหง" ลูกพ่อขุนศรีอินทราทิตย์เป็นขุนในเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย" ดังนี้ แต่ชื่อเมืองเชลียงนั้นมีแห่งเดียว ในตอนว่าด้วยศิลาจารึกว่า "เอามาศิลาจารึกอันหนึ่งมีในเมืองเชลียงสถาปกไว้ด้วยพระศรีรัตนธาตุ" ดังนี้ ข้าพเจ้าตีความว่าพระเจ้ารามคำแหงเอาศิลาจารึก ของเก่าอันมีอยู่ ณ เมืองเชลียง มาประดิษฐานไว้ ณ วัดพระศรีรัตนธาตุที่เมืองศรีสัชนาลัย (คือพระปรางค์ใหญ่ที่เมืองสวรรคโลกเก่า) ในคำจารึกแสดงว่าเมืองเชลียงกับเมืองศรีสัชนาลัย เป็นต่าง เมืองกันและอยู่ต่างแห่งกัน มิใช่แปลงเมืองเชลียงเป็นเมืองศรีสัชนาลัยอย่างข้าพเจ้าเข้าใจมาแต่ก่อน ก็กลับไม่รู้ว่าเมืองเชลียงอยู่ที่ไหนอีก

อยู่มาวันหนึ่ง ข้าพเจ้าค้นหนังสือกฎหมายเก่า เห็นในบานแผนกกฎหมายลักษณะลักพาบทหนึ่ง ซึ่งพระเจ้าอู่ทองตั้งในปีมะแม พ.ศ. ๑๘๙๙ เมื่อสร้างกรุงศรีอยุธยาได้ ๕ ปี มีชื่อเมืองเหนืออยู่ในนั้น ๘ เมือง เรียกเป็นคู่ ๆ กัน ดังนี้

เมืองเชลียง - สุโขทัย
เมืองทุ่งยั้ง - บางยม
เมืองสองแคว - สระหลวง
เมืองชากังราว - กำแพงเพชร

เมืองทั้ง ๘ นั้น ข้าพเจ้ารู้ว่าอยู่ที่ไหนแล้ว ๖ เมือง คือ เมืองสุโขทัย เมืองทุ่งยั้ง เมืองกำแพงเพชร ๓ เมืองนี้ยังเรียกชื่ออยู่อย่างเดิม เมืองสองแคว เปลี่ยนชื่อเป็นเมืองพิษณุโลก เมืองสระหลวง เปลี่ยนชื่อเป็นเมืองพิจิตรในสมัยกรุงศรีอยุธยา และเมืองชากังราวนั้นอยู่ที่ปากคลองสวนหมากตรงข้าม กับเมืองกำแพงเพชร เมื่อครั้งกรุงสุโขทัยเคยเปลี่ยนชื่อว่า "เมืองนครชุม" แต่ภายหลังมารวมเป็นเมืองเดียวกันกับเมืองกำแพงเพชร ชื่อเมืองชากังราวก็สูญไป ข้าพเจ้ายังไม่รู้แห่งแต่เมืองเชลียงกับเมืองบางยม ๒ เมืองเท่านั้น แต่สังเกตชื่อเมืองทั้ง ๘ ที่มีในบานแผนก ข้าพเจ้าประหลาดใจที่ขาดชื่อเมืองศรีสัชนาลัย และที่เอาชื่อเมืองเชลียงเข้าคู่กับเมืองสุโขทัย กลับหวนคิดว่า หรือเมืองเชลียงกับเมืองศรีสัชนาลัยจะเป็นเมืองเดียวกัน แต่มีข้อขัดข้องด้วย พระเจ้ารามคำแหงได้ตรัสไว้ในศิลาจารึกว่า เมืองเชลียงกับเมืองศรีสัชนาลัย เป็น ๒ เมืองต่างกัน จะลบล้างพระราชดำรัสเสียอย่างไรได้ แต่ถึงสมัยนี้ข้าพเจ้าออกจะเกิดมานะ ว่าจะค้นเมืองเชลียงให้พบให้จงได้ จึงถามพวกชาวเมืองสวรรคโลกว่านอกจากเมืองศรีสัชนาลัย ยังมีเมืองโบราณอยู่ที่ไหนในเขต เมืองสวรรคโลกอีกบ้างหรือไม่ เขาบอกว่ายังมีอยู่อีกเมืองหนึ่ง อยู่ในป่าริมแม่น้ำยมเก่า ข้าพเจ้าขึ้นไปเมืองสวรรคโลกอีกครั้งหนึ่ง จึงให้เขาพาเดินบกไปทางนั้น ต้องค้างทางคืนหนึ่ง ก็พบเมือง

โบราณอยู่ที่ริมลำน้ำยมเก่าดังเขาว่า มีเจดีย์วิหารวัดร้างอยู่ในเมืองนั้นหลายแห่ง แต่สังเกตดูเป็นเมืองขนาดย่อม ไม่สมกับเรื่องของเมืองเชลียง แต่ก็นึกขึ้นได้ในขณะนั้น คือเมืองบางยม ที่ยังไม่รู้แห่งอยู่อีกเมืองหนึ่งนั้นนั่นเอง เพราะอยู่ในระหว่างเมืองทุ่งยั้งกับเมืองศรีสัชนาลัยและตัวเมืองก็ตั้งอยู่ริมลำน้ำยม เป็นอันรู้แห่งเมืองทั้ง ๘ เพิ่มขึ้นอีกเมืองหนึ่ง ยังขาดแต่เมืองเชลียงเมืองเดียว แต่ก็หมดสิ้นที่จะค้นหาต่อไป ต้องจำนนอีกครั้งหนึ่ง

ต่อนั้นมาไม่ช้านัก ข้าพเจ้าขึ้นไปเที่ยวมณฑลพายัพ เมื่อพักอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ บ่ายวันหนึ่งข้าพเจ้าไปเดินเที่ยวเล่น เมื่อผ่านคุ้มหลวงที่เจ้าแก้วเนาวรัตน์อยู่ เห็นผู้หญิงยืนอยู่ที่ประตูคุ้มคนหนึ่ง มันเห็นข้าพเจ้าก็นั่งลงด้วยเคารพ ข้าพเจ้าจึงทักถามว่า "เจ้าหลวงอยู่ไหม" มันประนมมือไหว้ตอบว่า "มี,เจ้า" ข้าพเจ้าก็นึกขึ้นในขณะนั้นว่าได้ความรู้อย่างหนึ่งว่าภาษาไทยเหนือเขาใช้คำ "มี" หมายความเหมือนอย่างไทยใต้ว่า "อยู่" ครั้นกลับลงมาถึงกรุงเทพ ฯ วันหนึ่งข้าพเจ้าเรื่อคิดขึ้นถึงเรื่องค้นหาเมืองเชลียง นึกว่าในจารึกของพระเจ้ารามคำแหง ว่า "ศิลาจารึกอันหนึ่งมีในเมืองเชลียง" คำ "มี" จะใช้ความหมายอย่างไทยเหนือดอกกระมัง จึงเอาสำเนาจารึกมาพิจารณาอีกครั้งหนึ่ง แต่ก่อนข้าพเจ้าเคยตรวจแต่ตรงว่าด้วยศิลาจารึกหลังที่เมืองเชลียง ครั้งนี้ตรวจต่อนั้นไปอีก เห็นกล่าวถึงศิลาจารึกอีก ๒ หลัก แล้วจึงหมดวรรคว่าด้วยศิลาจารึก รวมสำเนาทั้งวรรคเป็นดังนี้ "และเอามาจารึกอันหนึ่งมีในเมืองเชลียงสถาปกไว้ด้วย พระศรีรัตนธาตุจารึกอันหนึ่งมีในถ้ำพระรามอยู่ฝั่งน้ำสำพาย จารึกอันหนึ่งมีในถ้ำรัตนธาร" ดังนี้ เผอิญศิลาจารึกในถ้ำพระรามนั้น พระยารามราชภักดี (ใหญ่) ผู้ว่าราชการจังหวัดสุโขทัย ไปพบแล้วยังอยู่ในถ้ำพระรามนั้นเอง ไม่ได้ย้ายเอาไปไว้ที่อื่น ในคำจารึกที่ว่า "มีในถ้ำพระราม" และ "มีในถ้ำรัตนธาร" ก็ว่าอย่างเดียวกันกับ "มีในเมืองเชลียง" ข้าพเจ้านึกว่าถ้าคำ "มี" ทั้ง ๓ แห่งนั้นใช้หมายความว่า "อยู่" ความก็กลายไปว่าหลักศิลาจารึก "อยู่ ณ เมืองเชลียง" และ "อยู่ ณ

ถ้ำพระราม" กับ "อยู่ ณ ถ้ำรัตนธาร" เหมือนกันทั้ง ๓ หลัก ที่ออกนามพระศรีรัตนธาตุเป็นแต่บอกว่า "อยู่ตรงไหน" ในเมืองเชลียงเพราะเมืองเป็นที่กว้างใหญ่ แต่อีก ๒ หลักเป็นแต่ปักไว้ในถ้ำ ใครไปถึงถ้ำก็แลเห็น ไม่ต้องบอกว่าเอาไว้ที่ตรงไหน ได้หลักฐานดังนี้ ข้าพเจ้าจึงตีความใหม่ว่าพระเจ้ารามคำแหง ได้เอาศิลาจารึกประดิษฐานไว้ ๓ แห่ง อยู่ที่เมืองเชลียง ณ วัดพระศรีรัตนธาตุแห่งหนึ่ง อยู่ในถ้ำพระรามแห่งหนึ่ง และอยู่ที่ในถ้ำรัตนธารแห่งหนึ่ง ตีความเป็นอย่างนี้ คิดต่อไปก็แลเห็นหลักฐานเรื่องเมืองเชลียงแจ่มแจ้งเข้ากันได้หมดคือ

เมืองเชลียง เป็นเมืองเก่ามีมาก่อนตั้งสุโขทัย ตัวเมืองเดิมตั้งอยู่ที่เมืองสวรรคโลกเก่า ตรงที่พระปรางค์ใหญ่ปรากฏอยู่จนบัดนี้ คำที่พระเจ้ารามคำแหงเรียกพระปรางค์องค์นั้นว่า "พระศรีรัตนธาตุ" ความก็หมายว่าเป็น "พระมหาธาตุ" ที่เป็นหลักเมือง แสดงว่าที่ตรงนั้นต้องเป็นเมือง จึงมีพระศรีรัตนธาตุ ใช่แต่เท่านั้น ที่วัดเจ้าจันทน์ไม่ห่างกับวัดพระศรีรัตนธาตุนัก ยังมีเทวสถานศิลาที่พวกขอมสร้างไว้ปรากฏอยู่แห่งหนึ่ง ก็แสดงว่าตรงนั้นต้องเป็นเมืองอยู่ก่อน เรื่องประวัติของเมืองเชลียงต่อมาก็พอคิดเห็นได้ คือเมื่อถึงสมัยกรุงสุโขทัย พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง จะเป็นพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ผู้เป็นต้นราชวงศ์หรือพระเจ้าบาลเมืองราชโอรส ซึ่งรับรัชทายาท หรือแม้พระเจ้ารามคำแหงก็เป็นได้ ให้สร้างเมืองใหม่มีป้อมปราการก่อด้วยศิลาแลงอย่างมั่นคงสำหรับเป็นราชธานีสำรองขึ้นข้างเหนือเมืองเชลียงห่างกันสักราว ๒๐ เส้น (ขนาดพระราชวังดุสิต ห่างกับพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพ ฯ) ขนานนามเมืองใหม่นั้นว่า "เมืองศรีสัชนาลัย" บางทีจะได้รื้อศิลาปราการเมืองเชลียงไปใช้สร้างเมืองใหม่ แต่เจดียสถานของเดิมที่ในเมืองเชลียง เช่นปรางค์ศรีรัตนธาตุเป็นต้นเห็นเป็นของศักดิ์สิทธิ์มีมาแต่ดั้งเดิม จึงให้คงรักษาไว้อย่างเดิมไม่รื้อแย่ง ทิ้งซากเมืองเชลียงให้คงอยู่ แต่เมื่อสร้างเมืองใหม่แล้วพนักงานบังคับบัญชาราชการเมืองย้ายจาก

เมืองเชลียงขึ้นไปตั้งอยู่ ณ เมืองศรีสัชนาลัย ข้อนี้เป็นเหตุให้ชื่อเมืองศรีสัชนาลัยแทนเมืองเชลียงในทางราชการ ศิลาจารึก ของเมืองสุโขทัยจึงมีแต่ชื่อเมืองศรีสัชนาลัย ไม่มีชื่อเมืองเชลียง แต่ในจารึกของพ่อขุนรามคำแหงต้องออกชื่อเมืองเชลียง เพราะพระเจ้ารามคำแหง เอาศิลาจารึกไปประดิษฐานไว้ ณ พระศรีรัตนธาตุที่เมืองเชลียง มิได้เอาไปไว้ ณ เมืองศรีสัชนาลัย จึงต้องเรียกชื่อเมืองเชลียง

ในเรื่องเมืองเชลียง มีประหลาดอีกอย่างหนึ่ง เมื่อข้าพเจ้าค้นศิลาจารึกและหนังสือเก่า สังเกตเห็นเรียกชื่อเมืองศรีสัชนาลัย แต่ในหนังสือหรือจารึกซึ่งแต่งในกรุงสุโขทัย ถ้าเป็นหนังสือแต่งในประเทศอื่น เช่นกรุงศรีอยุธยาก็ดีหรือเมืองเชียงใหม่ก็ดีที่จะเรียกชื่อเมืองศรีสัชนาลัยหามีไม่ เรียกว่าเมืองเชลียงทั้งนั้นจนอาจจะอ้างได้ว่าหนังสือเรื่องใดมีชื่อเมืองเชลียง เป็นไม่มีชื่อเมืองศรีสัชนาลัย ถ้ามีชื่อเมืองศรีสัชนาลัยเป็นไม่มีชื่อเมืองเชลียงเว้นแต่ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงที่กล่าวมาแล้วแห่งเดียวเท่านั้น จะเป็นเพราะเหตุใด จะว่าเพราะต่างประเทศไม่รู้ว่าสร้างเมืองศรีสัชนาลัยก็ใช่เหตุ คิดดูเห็นว่าต่างประเทศคงเห็นว่าเมืองใหม่ อยู่ใกล้กันกับเมืองเดิมสร้างขึ้นแต่สำหรับเฉลิมพระเกียรติคล้ายกับพระราชวัง จึงคงเรียกว่าเมืองเชลียงตามเคย เรียกมาจนชินแล้ว ไม่เปลี่ยนไปเรียกชื่อใหม่อย่างชาวสุโขทัย เห็นจะเป็นเช่นนั้นมาจนตั้งชื่อใหม่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ให้เรียกชื่อรวมกันทั้งเมืองเชลียง และเมืองศรีสัชนาลัยว่า “เมืองสวรรคโลก” แต่ตัวเมืองเชลียงและเมืองศรีสัชนาลัย ก็ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ทั้งสองเมือง

เรื่องเมืองอู่ทอง

ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับแรกพิมพ์เมื่อรัชกาลที่ ๔ มีนิทานเล่าถึงเรื่องต้นวงศ์ของพระเจ้าอู่ทองอยู่ข้างต้น ว่ามีพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งครองเมืองเชียงรายอยู่ในแดนลานนา อยู่มาพวกมอญเมืองสเทิมยกกองทัพ

มาดีเมืองเชียงราย พระเจ้าเชียงรายเห็นว่าข้าศึกมีกำลังมากมายใหญ่หลวงนักจะสู้ไม่ไหวก็ทิ้งเมืองเชียงรายพาไพร่บ้านพลเมืองอพยพหนีข้าศึกมาทางแม่น้ำพิงค์ มาเห็นเมืองแปบร้างอยู่ทางฝั่งตะวันตก ข้างใต้เมืองกำแพงเพชร จึงตั้งอยู่ ณ ที่นั้น และสร้างเมืองขึ้นเป็นราชธานี ให้ชื่อว่า "เมืองไตรตรึงส์" (อยู่ที่ตำบลวังพระธาตุ) แล้วเสวยราชย์สืบวงศ์มา ๓ ชั่ว ถึงรัชกาลพระเจ้าไตรตรึงส์องค์ที่ ๓ มีชายทุคตะเข็ญใจคนหนึ่งรูปร่างวิกล เป็นปมเปาไปทั่วทั้งตัวจนเรียกกันว่า "แสนปม" ตั้งทำไร่เลี้ยงชีพอยู่ที่เกาะอันหนึ่ง ข้างใต้เมืองไตรตรึงส์ ก็นายแสนปมนั้นมักไปถ่ายปัสสาวะที่โคนต้นมะเขือในไร่ของตนเนือง ๆ ครั้นมะเขือออกลูก เผอิญมีผู้ได้ไปส่งทำเครื่องเสวยที่ในวัง ราชธิดาองค์หนึ่งเสวยมะเขือนั้น ทรงครรภ์ขึ้นมาโดยมิได้มีวี่แววว่าเคยคบชู้สู่ชาย แล้วคลอดบุตรเป็นชาย พระเจ้าไตรตรึงส์ใคร่จะรู้ว่าใครเป็นบิดาของบุตรนั้น พอกุมารเจริญถึงขนาดรู้ความ ก็ประกาศสั่งให้บรรดาชายชาวเมืองไตรตรึงส์หาของมาถวายกุมารราชนัดดา และทรงอธิษฐานว่าถ้ากุมารเป็นบุตรของผู้ใดขอให้ชอบของผู้นั้น นายแสนปมถูกเรียกเข้าไปด้วยไม่มีอะไรจะถวาย ได้แต่ข้าวสุกก้อนหนึ่งถือไป แต่กุมารเฉพาะชอบข้าวสุกของนายแสนปม เห็นประจักษ์แก่ตาคนทั้งหลาย พระเจ้าไตรตรึงส์ได้รับความอัปยศอดสู ก็ให้เอากุมารหลานชายกับนางราชธิดาที่เป็นมารดาลงแพปล่อยลอยน้ำไปเสียด้วยกันกับนายแสนปม แต่เมื่อแพลอยลงไปถึงไร่ของนายแสนปม พระอินทร์จำแลงเป็นลิงเอากลองสาระพัดนึกลงมาให้นายแสนปมใบหนึ่ง บอกว่าจะปรารถนาสิ่งใดก็ให้ตีกลองนั้น จะสำเร็จได้ดังปรารถนา ๓ ครั้ง นายแสนปมตีกลองครั้งแรก ปรารถนาจะให้ปมเปาที่ตัวหายไป ก็หายหมดกลับมีรูปโฉมสง่างาม ตีครั้งที่ ๒ ปรารถนาจะมีบ้านเมืองสำหรับครอบครอง ก็เกิดเมืองขึ้นที่ใกล้บ้านโคนข้างใต้เมืองไตรตรึงส์ทางฝั่งตะวันออก ตีครั้งที่ ๓ ปรารถนาเปลทองคำสำหรับให้กุมารนอน ก็เกิดเปลทองคำขึ้นดังปรารถนา เพราะกุมารมีบุญได้นอนเปลทองคำของ

เนรมิตผิดกับคนอื่น จึงได้นามว่า “เจ้าอู่ทอง” ส่วนนายแสนปมก็ตั้งตัวเป็นกษัตริย์ทรงนามว่า “พระเจ้าศิริชัยเชียงแสน” ครองเมืองที่เนรมิตนั้นขนานนามว่า “เมืองเทพนคร” เมื่อพระเจ้าศิริชัยเชียงแสนสิ้นชีพ เจ้าอู่ทองได้รับรัชทายาทครองเมืองเทพนครมาได้ ๖ ปี พระเจ้าอู่ทองปรารถนาหาที่สร้างราชธานีใหม่ให้บริบูรณ์พูนสุขกว่าเมืองเทพนคร ให้ข้าหลวงเที่ยวตรวจตราหาที่เห็นว่าที่ตำบลหนองโสนเหมาะดี พระเจ้าอู่ทองจึงย้ายจากเมืองเทพนครลงมาสร้างพระนครศรีอยุธยาราชาภิเศกทรงพระนามว่า “สมเด็จพระรามาธิบดี” เรื่องพระราชพงศาวดารตั้งต้นแต่นิทานนี้ เริ่มความแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ สร้างกรุงศรีอยุธยา เมื่อปีขาล พ.ศ. ๑๘๙๓

นิทานเรื่องนายแสนปมนี้ ที่เป็นมูลเหตุให้คนทั้งหลายเข้าใจกันว่าสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ซึ่งสร้างกรุงศรีอยุธยาทรงพระนามเดิมว่า “อู่ทอง” เพราะมีบุญญาภินิหาร ได้บรรทมเปลทองของเนรมิตเมื่อยังทรงพระเยาว์ คำที่เรียกกันในหนังสือต่าง ๆ ว่า “พระเจ้าอู่ทอง” จึงถือกันว่าเป็นพระนาม ส่วนพระองค์ ทำนองเดียวกับ “พระสังข์” ในนิทานที่ชอบเล่นละครกัน

แต่ในเรื่องพระเจ้าอู่ทองยังมีในหนังสืออื่นอีก ในหนังสือพงศาวดารเหนือ อธิบายความไปอีกอย่างหนึ่ง ว่าเมื่อพระยาแกรกผู้มีบุญสิ้นพระชนม์แล้ว ราชวงศ์ได้ครองเมือง (ชื่อไรไม่กล่าว) สืบมา ๓ ชั่ว ถึงชั่วที่ ๓ มีแต่ราชธิดา ไม่มีราชวงศ์ที่เป็นชายจะครองเมือง โชดกเศรษฐีกับกาลเศรษฐี (ทำนองจะเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่) จึงปรึกษากันให้ลูกชายของโชดกเศรษฐีชื่อว่า “อู่ทอง” อภิเศกกับราชธิดาแล้วครองเมืองนั้น อยู่มาได้ ๖ ปี เกิดห่า (โรคระบาด) ลงกินเมืองผู้คนล้มตายมากนัก พระเจ้าอู่ทองจึงอพยพผู้คนพลเมืองหนีห่ามาสร้างกรุงศรีอยุธยา แม้ในเรื่องนี้คำ “อู่ทอง” ก็ว่าเป็น “ชื่อคน”

ยังมีพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งทรงแต่งพระราชทานดอกเตอร์ดีนมิชชันนารีอเมริกัน ส่งไปลง

พิมพ์ไว้ในหนังสือ “ไชนิสริปอสิตอรี่” ในเมืองจีน เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ แต่พระบรมราชาธิบายมีเพียงว่า พระเจ้าอู่ทองซึ่งสร้างกรุงศรีอยุธยานั้น เป็นราชบุตรเขย ของพระเจ้าศิริชัยเชียงแสน ได้รับราชสมบัติสืบพระวงศ์ทางพระมเหสีครองเมือง (ชื่อไรมิได้มีในพระราชนิพนธ์) อยู่ได้ ๖ ปีเกิดห่าลงกินเมือง จึงย้ายมาตั้งกรุงศรีอยุธยา เรื่องพระเจ้าอู่ทองที่พบในหนังสือเก่ามิได้กล่าวว่าคำ “อู่ทอง” เป็นชื่อเมืองแต่สักเรื่องหนึ่ง แม้ตัวข้าพเจ้าก็ไม่เคยคิดว่ามีเมืองชื่อว่า “อู่ทอง” มูลเหตุที่จะพบ “เมืองอู่ทอง” นั้น เกิดแต่เมื่อปีแรกข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ไปตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี เป็นครั้งแรกที่เจ้านายเสด็จไปเมืองนั้นดังเล่าในนิทานเรื่องอื่นแล้ว ข้าพเจ้าถามชาวเมืองสุพรรณ ฯ ถึงของโบราณต่าง ๆ ที่มีในเขตเมืองนั้น เขาบอกว่ามีเมืองโบราณร้างอยู่ในป่าทางทิศตะวันตกเฉียงใต้เมืองสุพรรณบุรีแห่งหนึ่ง เรียกกันว่า “เมืองท้าวอู่ทอง” ผู้หลักผู้ใหญ่เล่ากันมาว่าพระเจ้าอู่ทองเสวยราชย์อยู่ที่เมืองนั้นก่อน อยู่มาห่าลงกินเมืองพระเจ้าอู่ทองจึงพาผู้คนหนีห่า ย้ายไปสร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี และเล่าต่อไปว่า เมื่อพระเจ้าอู่ทองหนีห่าครั้งนั้น พาผู้คนไปข้ามแม่น้ำสุพรรณ ฯ ตรงที่แห่งหนึ่ง ยังเรียกกันกว่า “ท่าท้าวอู่ทอง” อยู่จนทุกวันนี้ ข้าพเจ้าได้ฟังก็เกิดอยากไปดูเมืองท้าวอู่ทองแต่เขาว่าอยู่ไกลนัก ถ้าจะเดินบกไปจากเมืองสุพรรณ ฯ จะต้องแรมทางสัก ๒ คืนจึงจะถึง ทางที่จะไปได้สะดวกนั้นต้องไปเรือเข้าคลองสองพี่น้องที่ใกล้กับแดนเมืองนครชัยศรีไปทางคลองจนถึงบ้านสองพี่น้องที่อยู่ชายป่าแล้ว ขึ้นเดินบกต่อไปวันเดียวก็ถึงข้าพเจ้าจึงไม่สามารถจะไปดูเมืองท้าวอู่ทองได้ในคราวนั้น แต่ผูกใจไว้ว่าจะไปดูให้ได้สักครั้งหนึ่ง

ต่อมาอีกสักสองสามปี จะเป็นปีใดข้าพเจ้าจำไม่ได้ ข้าพเจ้าจะไปตรวจเมืองสุพรรณบุรีอีก ครั้งนี้จะไปดูอำเภอสองพี่น้อง อันเป็นอำเภอใหญ่อยู่ข้างใต้เมืองสุพรรณบุรี ข้าพเจ้านึกขึ้นถึงเมืองท้าวอู่ทอง จึงสั่งให้เขา

เตรียมพาหนะสำหรับเดินทางบก กับหาที่พักแรมไว้ที่เมืองท้าวอู่ทองด้วย เมื่อตรวจราชการที่อำเภอสองพี่น้องแล้ว ข้าพเจ้าก็ขี่ม้าเดินบกไป ทางที่ไปเป็นป่าเปลี่ยว แต่มีไม้แก่นชนิดต่าง ๆ มาก ถึงมีหมู่บ้านตั้งอยู่ในป่านั้น ชาวบ้านหากินแต่ด้วยทำเกวียนส่งไปขายยังที่อื่น ๆ เพราะหาไม้ต่าง ๆ สำหรับทำเกวียนได้ง่าย ข้าพเจ้าพักร้อนกินกลางวันที่บ้านนั้นแล้วเดินทางต่อไป พอตกเย็นก็ถึงบ้านจระเข้สามพัน อันเป็นที่พักแรม อยู่ที่ริมลำน้ำชื่อเดียวกัน ใต้เมืองท้าวอู่ทองลงมาไม่ห่างนัก รวมระยะทางที่เดินบกไปจากบ้านสองพี่น้องเห็นจะราวสัก ๗๐๐ เส้น

วันรุ่งขึ้น ข้าพเจ้าเข้าไปดูเมืองท้าวอู่ทอง เมืองตั้งอยู่ทางฟากตะวันตกลำน้ำจระเข้สามพัน ดูเป็นเมืองเก่าแก่ใหญ่โต เคยมีป้อมปราการก่อด้วยศิลา แต่หักพังไปเสียเกือบหมดแล้ว ยังเหลือคงรูปแต่ประตูเมืองแห่งหนึ่งกับป้อมปราการ ต่อจากประตูนั้นข้างละเล็กน้อย แนวปราการด้านหน้าตั้งบนที่ดอน ดูเป็นตระพักสูงราว ๖ ศอก แล้วเป็นแผ่นดินต่ำต่อไปสัก ๕ เส้นถึงริมน้ำจระเข้สามพัน มีรอยถนนจากประตูเมืองตรงลงไปถึงท่าเรียกว่า “ท่าพระยาจักร” พิเคราะห์ดูลำน้ำจระเข้สามพัน เดิมเห็นจะเป็นแม่น้ำใหญ่ ที่สูงซึ่งสร้างปราการจะเป็นตลิ่ง ครั้นนานมาเกิดมีช่องทางพาสายน้ำไหลไปเสียทางอื่น แม่น้ำเดิมก็ตื้นเขินแคบเข้าโดยลำดับ จนเกิดแผ่นดินที่ราบมีขึ้นริมตลิ่ง ก็ต้องทำถนนต่อออกไปจากเมืองจนถึงท่าเรือ ความที่ว่านี้เห็นได้ด้วยมีสระขุดขนาดใหญ่ สัณฐานเป็นสี่เหลี่ยมรีอยู่ทั้งสองข้างถนน คงขุดสำหรับขังน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง น่าจะเป็นเพราะเมืองกันดารน้ำหนักขึ้นนั่นเอง เป็นเหตุให้เกิดห่า (เช่นอหิวาตกโรค เป็นต้น) ลงกินเมืองเนือง ๆ มิใช่เพียงแต่ครั้งเดียว พระเจ้าอู่ทองจึงต้องทิ้งเมืองย้ายมาอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา ข้างในเมืองท้าวอู่ทองเมื่อข้าพเจ้าไปดู เป็นแต่ที่อาศัยของสัตว์ป่า ได้เห็นอีเก้งวิ่งผ่านหน้าม้าไปใกล้ ๆ แต่สังเกตดูพื้นที่เป็นโคกน้อยใหญ่ต่อ ๆ กันไปทุกทาง และตามโคกมีก้อนหินและอิฐหักปนอยู่กับดินแทบทั้งนั้น เพราะ

เคยเป็นที่ปูชนียสถาน เช่น พระเจดีย์วิหาร เมื่อบ้านเมืองยังดีเห็นจะมีมาก ข้าพเจ้าดูเมืองแล้วให้คนแยกย้ายกันไปเที่ยวค้นหาของโบราณ ที่ยังมีทิ้งอยู่ในเมืองท้าวอู่ทอง พบของหลายอย่าง เช่นพระเศียรพระพุทธรูปเป็นต้น แบบเดียวกันกับพบที่พระปฐมเจดีย์ แม้เงินเหรียญตราสังข์ของโบราณซึ่งเคยพบแต่ที่ปฐมเจดีย์ชาวบ้านก็เคยขุดได้ที่เมืองท้าวอู่ทอง ดูประหลาดนักหนา ใช่แต่เท่านั้น แม้เทวรูปโบราณที่นับถือกันในสมัยภายหลังมา ก็มีรูปพระวิษณุแบบเก่าที่ทำใส่หมวกแทนมงกุฎอยู่ที่ท่าพระยาจักรองค์หนึ่ง ซึ่งคนถือว่าศักดิ์สิทธิ์ ไม่กล้าย้ายเอาไปที่อื่น ซากของชั้นหลัง เช่นพระเจดีย์แบบสมัยกรุงสุโขทัยก็มี เมื่อข้าพเจ้าได้เห็นเมืองท้าวอู่ทองเป็นดังว่ามา คิดว่าน่าจะเป็นเมืองตั้งมาแต่ในสมัยเมื่อเมืองที่พระปฐมเจดีย์เป็นราชธานีของประเทศ (ที่นักปราชญ์เขาค้นได้ในจดหมายเหตุ จีนว่าชื่อ "ทวาราวดี") จึงใช้สิ่งของแบบเดียวกันมาก ใจข้าพเจ้าก็เริ่มผูกพันกับเมืองท้าวอู่ทองมาตั้งแต่ไปเห็นเมื่อครั้งแรก

ครั้นถึงสมัยเมื่อสร้างเมืองนครปฐมขึ้นที่ตำบลพระปฐมเจดีย์ ข้าพเจ้าออกไปตรวจการบ่อย ๆ สังเกตเห็นที่พระปฐมเจดีย์มีรอยลำน้ำเก่า ๒ สาย สายหนึ่งวกวนขึ้นไปทางทิศเหนือ อีกสายหนึ่งวกวนไปทางทิศตะวันตก ข้าพเจ้าอยากรู้ว่าลำน้ำสายไปข้างเหนือนั้น จะขึ้นไปถึงเมืองท้าวอู่ทองหรือไม่ จึงวานพระยานครพระราม (ม.ร.ว.เจ๊ก) เมื่อยังเป็นนายอำเภอพระปฐมเจดีย์ ให้ตรวจแนวลำน้ำนั้นว่าจะขึ้นไปถึงไหน ด้วยแกเคยอยู่ในกรมแผนที่ทำแผนที่เป็น พระยานครพระรามตรวจได้ความว่าแนวลำน้ำนั้น ขึ้นไปผ่านหน้าเมืองกำแพงแสน ซึ่งเป็นเมืองโบราณเมืองหนึ่ง แล้วมีร่องรอยต่อขึ้นไปข้างเหนือ จนไปต่อกับลำน้ำจระเข้สามพันที่ตั้งเมืองท้าวอู่ทอง ใช่แต่เท่านั้น สืบถามที่เมืองสุพรรณบุรียังได้ความต่อไป ว่าลำน้ำจระเข้สามพันนั้นยืดยาวต่อขึ้นไปทางเหนืออีกไกลมากและมีของโบราณ เช่นสระน้ำ ๔ สระสำหรับราชาภิเศกเป็นต้น อยู่ริมลำน้ำนั้นหลายแห่ง แต่ลำน้ำเดิมตื้นเขินยังมีน้ำแต่

เป็นตอนๆ คนจึงเอาชื่อตำบลที่ยังมีน้ำเรียกเป็นชื่อ ลำน้ำนั้นกลายเป็นหลายชื่อ

ส่วนลำน้ำที่พระปฐมเจดีย์อีกสายหนึ่ง ซึ่งไปทางตะวันตกนั้น ตรวจเมื่อภายหลังก็ได้ความรู้อย่างแปลกประหลาด ว่าไปต่อกับแม่น้ำราชบุรีที่ตำบลท่าผา และมีวัดพุทธาวาสพวกชาวอินเดียที่มาตั้งเมือง ณ พระปฐมเจดีย์ก่อสร้างด้วยศิลา ปรากฏอยู่ที่พงตึกทางฟากตะวันตกเหนือปากน้ำนั้น เป็นอันพบหลักฐานแน่นอนว่า เมืองโบราณที่พระปฐมเจดีย์นั้น ตั้งอยู่ที่แม่น้ำสองสายประสบกัน และอยู่ใกล้ปากน้ำที่ออกทะเลด้วย เพราะเคยขุดพบสายโซ่และสมอเรือทะเลที่ตำบลธรรมศาลา อยู่ห่างพระปฐมเจดีย์มาทางทิศตะวันออกไม่ไกลนัก เพราะเป็นเมืองมีทางคมนาคมค้าขาย ทั้งทางบกทางทะเลและทางแม่น้ำบริบูรณ์ เมืองเดิมที่พระปฐมเจดีย์จึงได้เป็นราชธานีของประเทศทวาราวดี

ข้าพเจ้าคิดวินิจฉัยเรื่องเมืองท้าวอู่ทอง เห็นว่าเมื่อแรกตั้งคงเป็นเมืองในอาณาเขตของประเทศทวาราวดี มีมาก่อนสมัยพระเจ้าอู่ทองหลายร้อยปี และคงมีชื่อเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ข้าพเจ้าอยากรู้ชื่อเดิมของเมืองท้าวอู่ทอง คิดหาที่ค้นนึกขึ้นได้ว่าในศิลาจารึกนั้นมีว่า “เบื้องหัวนอนรอด (ทิศใต้ถึงเมือง) โคนทีพระบางแพรก สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ฝั่งทะเลสมุทรเป็นที่แล้ว” ดังนี้ ก็เมืองเหล่านั้นข้าพเจ้าเคยไปแล้วทั้ง ๗ เมือง รู้ได้ว่าในจารึกเรียกเรียงเป็นลำดับกันลงมาตั้งแต่ต่อเมืองกำแพงเพชร คือเมืองโคนที อยู่ที่ใกล้บ้านโคน ทางฝั่งตะวันออกแม่น้ำพิงค์ ยังเป็นเมืองร้างมีวัดวาของโบราณปรากฏอยู่ตรงที่อ้างในนิทานเรื่องนายแสนปมว่าเป็น “เมืองเทพนคร” ที่พระบิดาของพระเจ้าอู่ทองเนรมิต ก็แต่ศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง มีมาก่อนนิทานเรื่องนายแสนปมตั้ง ๑๐๐ ปี ก็เป็นอันลบล้างข้อที่อ้างว่าเป็นเมืองเทพนคร และลบล้างต่อไปจนความข้อที่อ้างว่าพระเจ้าอู่ทองครองเมืองเทพนครนั้นอยู่ก่อนลงมาสร้างกรุงศรีอยุธยา ต่อเมืองโคนทีลงมาออกชื่อ “เมืองพระบาง” เมืองนั้นก็ยังเป็นเมืองร้างปรากฏอยู่

ทางฝั่งตะวันตกแม่น้ำพิงค์ ข้างหลังตลาดปากน้ำโพบัดนี้ แม้ในหนังสือพระราชพงศาวดารตอนรัชกาลสมเด็จพระอินทราชาธิราช ก็มีว่าเมื่อเมืองเหนือเป็นจลาจล สมเด็จพระอินทราชาธิราชเสด็จยกกองทัพขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองพระบาง ต่อเมืองพระบางลงมาถึง "เมืองแพรก" คือเมืองสรรค์ก็ยังมีเมืองโบราณอยู่จนบัดนี้ ในกฎหมายและพงศาวดารของกรุงศรีอยุธยาก็เรียกว่า "เมืองแพรก" เพราะตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำน้อย ซึ่งแยกจากแม่น้ำพิงค์ไปทางตะวันตก เห็นจะมาเปลี่ยนชื่อเป็น "เมืองสรรค์" เมื่อภายหลัง ต่อเมืองแพรกลงมาถึง "เมืองสุพรรณภูมิ" พิเคราะห์ตามแผนที่ตรงกับ "เมืองท้าวอู่ทอง" มิใช่ "เมืองสุพรรณบุรี" ซึ่งสร้างเมื่อภายหลัง ต่อเมืองสุพรรณภูมิไปในจารึกก็ออกชื่อเมืองราชบุรี ข้ามเมืองโบราณที่พระปฐมเสียหากล่าวถึงไม่ ข้อนี้ส่อให้เห็นว่าจารึกแต่ชื่อเมืองอันเป็นที่ประชุมชนเมืองร้างหากล่าวถึงไม่

ข้าพเจ้านึกว่า เหตุไฉนในจารึกของพ่อขุนรามคำแหง จึงเรียกชื่อ "เมืองท้าวอู่ทอง" ว่า "เมืองสุพรรณภูมิ" ก็ศัพท์ ๒ ศัพท์ นั้นเป็นภาษามคธ คำ "สุพรรณ" แปลว่า "ทองคำ" และคำ "ภูมิ" แปลว่า "แผ่นดิน" รวมกันหมายความว่า "แผ่นดินอันมีทองคำมาก" พอนึกขึ้นเท่านั้นก็คิดเห็นทันทีว่าชื่อ "สุพรรณภูมิ" นั้นตรงกับชื่อ "อู่ทอง" ในภาษาไทยนั่นเอง เพราะคำว่า "อู่" หมายความว่า "ที่เกิด" หรือ "ที่มี" ก็ได้ เช่นพูดกันว่า "อู่ข้าวอู่น้ำ" มิได้หมายแต่ว่า "เปล" สำหรับเด็กนอนอย่างเดียว และคำที่เรียกกันว่าท้าวอู่ทองก็ดี พระเจ้าอู่ทองก็ดี น่าจะหมายความว่า "เจ้าเมืองอู่ทอง" ใครได้เป็นเจ้าเมือง พวกเมืองอื่นก็เรียกว่าท้าวอู่ทอง หรือพระเจ้าอู่ทอง เช่นเรียกว่า ท้าวกุเรปัน ท้าวดาหา หรือพระเจ้าเชียงใหม่ และพระเจ้าน่าน มิใช่ชื่อตัวบุคคล คิดต่อไปว่าเหตุไฉนจึงเปลี่ยนชื่อเมืองสุพรรณภูมิ เป็นเมืองอู่ทอง เห็นว่าเมืองนั้นเดิมพวกพราหมณ์คงตั้งชื่อว่า "สุพรรณภูมิ" ในสมัยเดียวกันกับตั้งชื่อ "เมืองราชบุรี" และเมืองเพชรบุรี" ต่อมาน่าจะร้างเสีย

สักคราวหนึ่ง เนื่องจากเหตุที่พระเจ้าราชาธิราช เมืองพุกามมาตีเมืองราชธานีที่พระปฐมเจดีย์ ในระหว่าง พ.ศ. ๑๖๐๐ ต่อมาพวกไทยลงมาจากข้างเหนือ อาจเป็นพวกพระเจ้าศิริชัยเชียงแสนก็ได้ มาตั้งเมืองสุพรรณภูมิขึ้นอีก เรียกชื่อกันเป็นภาษาไทย จึงได้นามว่า "เมืองอู่ทอง" แต่ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงใช้ชื่อตามธรรมเนียมเดิมจึงเรียกว่า "เมืองสุพรรณภูมิ"

พอข้าพเจ้าโฆษณาความที่คิดเห็นเรื่องเมืองอู่ทองให้ปรากฏพวกนักเรียนโบราณคดีก็เห็นชอบด้วยหมด เมืองนั้นจึงได้ชื่อเรียกกันว่า "เมืองอู่ทอง" แต่นั้นมา ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อค้นพบพระเจดีย์ยุทธหัตถี ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างไว้ตรงที่ชนช้างชนะพระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดี ณ ตำบลหนองสาหร่ายในแขวงเมืองสุพรรณ ฯ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชศรัทธาอุตสาหะเสด็จเดินป่าจากพระปฐมเจดีย์ ไปนมัสการพระเจดีย์นั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้เสด็จแวะทอดพระเนตรเมืองอู่ทอง ในระหว่างทางประทับแรมอยู่ที่ในเมืองคืนหนึ่ง ทรงพระราชดำริเห็นว่าวินิจฉัยเรื่องเมืองอู่ทองมีหลักฐานมั่นคงต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๖๘ เมื่อทรงสถาปนาสมเด็จพระพี่นางเธอเจ้าฟ้านิภานภดล เป็นเจ้าฟ้าต่างกรม จึงพระราชทานพระนามกรมว่าเจ้าฟ้า "กรมขุนอู่ทองเขตรขัตติยนารี" ชื่อเมืองอู่ทองก็เพิ่มขึ้นในทำเนียบหัวเมืองอีกเมืองหนึ่งด้วยประการฉะนี้

เรื่องพระเจดีย์ยุทธหัตถี

การที่ค้นพบพระเจดีย์ยุทธหัตถี ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมีเกี่ยวข้องกับตัวข้าพเจ้าอยู่บ้าง และเหตุที่ค้นพบก็อยู่ข้างแปลกประหลาด จึงจะเล่าไว้ในนิทานเรื่องนี้ด้วย

เรื่องสมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทำยุทธหัตถี คือขี่ช้างชนกันตัวต่อตัวกับพระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดี ฟันพระมหาอุปราชาสิ้นชีพบนคอช้าง มี

ชัยชนะอย่างมหัศจรรย์และได้ทรงสร้างพระเจดีย์ไว้ตรงที่ชนช้างองค์หนึ่งนั้น เป็นเรื่องที่เลื่องลือเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรฯสืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่มาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้หาปรากฏว่ามีใครได้เคยเห็นหรือรู้ว่าพระเจดีย์องค์นั้นอยู่ที่ตรงไหนไม่ มีแต่ชื่อเรียกกันว่า "พระเจดีย์ยุทธหัตถี" หนังสือเก่าที่กล่าวถึงพระเจดีย์ยุทธหัตถี ก็มีแต่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวรฯทรงชนะยุทธหัตถีแล้ว "ตรัสให้ก่อพระเจดียสถานสวมศพพระมหาอุปราชาไว้ ณ ตำบลตระพังกรุ" เพียงเท่านี้

ตัวข้าพเจ้ารักรู้โบราณคดี ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาตั้งแต่ก่อนเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย นึกอยากเห็นพระเจดีย์ยุทธหัตถีของสมเด็จพระนเรศวรมานานแล้ว แต่ไม่สามารถจะไปค้นหาได้ เมื่อเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงให้สืบถามหาตำบลตระพังกรุว่าอยู่ที่ไหน ได้ความว่าเดิมอยู่ในเขตเมืองสุพรรณบุรี แต่เมื่อย้ายเมืองกาญจนบุรีจากเขาชนไก่มาตั้งที่ปากแพรกในรัชกาลที่ ๓ โอนตำบลตระพังกรุไปอยู่ในเขตเมืองกาญจนบุรี แต่ในเวลานั้นเมืองกาญจนบุรีก็ยังขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม ไม่กล้าไปค้นต้องรอมาอีก ๓ ปี จนโปรดให้รวมหัวเมืองซึ่งเคยขึ้นกระทรวงกลาโหมและกรมท่า มาขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยแต่กระทรวงเดียว มีโอกาสที่จะค้นหาพระเจดีย์ยุทธหัตถี ข้าพเจ้าจึง สั่งพระยากาญจนบุรี (นุช) ซึ่งเคยรับราชการอยู่ใกล้ชิดกับข้าพเจ้า เมื่อยังเป็นที่หลวงจินดารักษ์ ให้หาเวลาว่างราชการออกไปยังบ้านตระพังกรุเองสืบถามว่าพระเจดีย์ยุทธหัตถีที่สมเด็จพระนเรศวรฯ ทรงสร้างมีอยู่ในตำบลนั้นหรือไม่ ถ้าพวกชาวบ้านไม่รู้ก็ให้พระยากาญจนบุรี ฯ เที่ยวตรวจดูเองว่ามีพระเจดีย์โบราณที่ขนาดหรือรูปทรงสัณฐานสมกับเป็นของพระเจ้าแผ่นดินจะได้ทรงสร้าง มีอยู่ในตำบลตระพังกรุบ้างหรือไม่ พระยากาญจนบุรีไปตรวจอยู่นานแล้วบอกรายงานว่าบ้านตระพังกรุนั้นมีมาแต่โบราณ เป็นที่ดอนต้องอาศัยใช้น้ำบ่อ มีบ่อน้ำกรุอิฐข้างในซึ่งคนโบราณเรียกว่า "ตระพังกรุ"

อยู่หลายบ่อ แต่ถามชาวบ้านถึงพระเจดีย์ที่สมเด็จพระนเรศวร ฯ ทรงสร้าง แม้คนแก่คนเฒ่าก็ว่าไม่เห็นมีในตำบลนั้น พระยากาญจนบุรีไปเที่ยวตรวจดูเอง ก็เห็นมีแต่พระเจดีย์องค์เล็ก ๆ อย่างที่ชาวบ้านชอบสร้างกันตามงานวัด ดูเป็นของสร้างใหม่ทั้งนั้น ไม่เห็นมีพระเจดีย์แปลกตาซึ่งสมควรจะเห็นว่าเป็นของพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้าง ข้าพเจ้าได้เห็นรายงานอย่างนั้นก็จนใจมิรู้ที่จะค้นหาพระเจดีย์ยุทธหัตถีต่อไปอย่างไรจนตลอดรัชกาลที่ ๕

แต่ข้าพเจ้ารู้มาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ ว่าสมเด็จพระนเรศวรฯมิได้ทรงสร้างพระเจดีย์องค์นั้นสวมศพพระมหาอุปราชาอย่างว่าในหนังสือพระราชพงศาวดาร เพราะในหนังสือพงศาวดารพม่า ซึ่งพระไพรสนฑ์สารารักษ์ (อองเทียน) กรมป่าไม้แปลจากภาษาพม่าให้ข้าพเจ้าอ่าน ว่าครั้งนั้นพวกพม่าเชิญศพพระมหาอุปราชา กลับไปเมืองหงสาวดี ข้าพเจ้าพิจารณาดูรายการที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ก็เห็นสมอย่างพม่าว่า เพราะรบกันด้วยชนช้างนั้น เดิมสมเด็จพระนเรศวรฯตั้งขบวนทัพหมายจะตีปะทะหน้าข้าศึก ครั้นทรงทราบว่ากองทัพหน้าของข้าศึกไล่กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งไปตั้งขัดตาทัพมาไม่เป็นขบวน ทรงพระราชดำริเห็นได้ที ก็ตรัสสั่งให้แปรขบวนทัพเข้าตีโอบด้านข้างข้าศึกในทันทีแล้วทรงช้างชนนำพลออกไล่ข้าศึกด้วยกันกับสมเด็จพระเอกาทศรถ มีแต่กองทัพที่ตั้งอยู่ใกล้ๆตามเสด็จไปด้วยแต่กองทัพที่ตั้งอยู่ห่างได้รู้กระแสรับสั่งช้าไปบ้าง หรือบางที่ยังไม่เข้าใจพระราชประสงค์ก็จะมีบ้างยกไปช้าไม่ทันเวลาดังพระราชประสงค์หลายกอง ซ้ำในเวลาเมื่อสมเด็จพระนเรศวร ฯ ไล่กองทัพหน้าข้าศึกที่แตกพ่ายไปนั้น เผอิญเกิดลมพัดฝุ่นฟุ้งมืดมนไปทั่วทั้งสนามรบ จนคนเห็นตัวกันมิใคร่ถนัด ช้างพระที่นั่งของสมเด็จพระนเรศวรฯกับช้างทรงของสมเด็จพระเอกาทศรถ เป็นช้างชนกำลังบ่มมันต่างแล่นไล่ข้าศึกไปโดยเร็ว จนกองทัพพลเดินเท้าที่ตามเสด็จล้าหลัง มีแต่พวกองครักษ์ตามติดช้างพระที่นั่งไปไม่กี่คนนัก พอฝุ่นจางลง สมเด็จพระนเรศวร ฯ จึงทรงทราบว่า

ช้างพระที่นั่งพาทลวงเข้าไปจนถึงในกองทัพหลวงของข้าศึก ด้วยทอดพระเนตรเห็นพระมหาอุปราชากับพวกเสนา ขี่ช้างยืนพักอยู่ด้วยกันในร่มไม้ ณ ที่นั้น ความมหัศจรรย์ในพระอภินิหารของสมเด็จพระนเรศวร ฯเกิดขึ้นในขณะนี้ ที่ทรงพระสติปัญญาว่องไวทันเหตุการณ์ คิดเห็นในทันทีว่าทางที่จะสู้ข้าศึกได้ เหลืออยู่ทางเดียวแต่เปลี่ยนวิธีรบให้เป็นทำยุทธหัตถีจอมพลชนช้างกันตัวต่อตัว อันนับถือว่าเป็นวิธีรบของกษัตริย์ซึ่งแกล้วกล้า ก็ขับช้างพระที่นั่งเข้าไปชวนพระมหาอุปราชาให้ทำยุทธหัตถี ฝ่ายพระมหาอุปราชาก็เป็นกษัตริย์มีขัตติยมานะ จะไม่รบก็ละอาย จึงได้ชนช้างกัน เมื่อสมเด็จพระนเรศวรฯฟันพระมหาอุปราชาสิ้นชีพบนคอช้างนั้น ทั้งพระองค์เองกับสมเด็จพระเอกาทศรถอยู่ในที่ล้อม พระองค์สมเด็จพระนเรศวร ฯ ก็ถูกปืนบาดเจ็บที่พระหัตถ์ นายมหานุภาพควาญช้างพระที่นั่งก็ถูกปืนตาย หมื่นภักดีศวรกลางช้างของสมเด็จพระเอกาทศรถ ก็ถูกปืนตายในเวลาทรงชนช้างชนะมังจาชะโร ต้องทรงเสี่ยงภัยอยู่ในที่ล้อมทั้ง ๒ พระองค์ แต่ไม่ช้านักกองทัพพวกที่ตามเสด็จก็ไปถึง แก้เอาออกจากที่ล้อมกลับมาค่ายหลวงได้ ส่วนกองทัพหงสาวดีกำลังตกใจกันอลหม่าน ด้วยพระมหาอุปราชาผู้เป็นจอมพลสิ้นชีพ ก็รีบรวบรวมกันเลิกทัพ เชิญศพพระมหาอุปราชากลับไปเมืองหงสาวดีในวันนั้น ฝ่ายทางข้างไทยต่อมาอีก ๒ วัน กองทัพที่สมเด็จพระนเรศวร ฯ ให้ไปตามตีข้าศึกจึงได้ยกไป ไปทันตีแตกพ่ายแต่ทัพหลังของพวกหงสาวดี ได้ช้างม้าศัสตราวุธมาดังว่าในหนังสือพระราชพงศาวดาร ส่วนกองทัพหลวงของข้าศึกนั้นรอดไปได้ เรื่องที่จริงเห็นจะเป็นอย่างนี้สมเด็จพระนเรศวรฯจึงทรงพระพิโรธพวกแม่ทัพนายกอง มีเจ้าพระยาจักรีฯ เป็นต้นที่ไม่ยกไปทันตามรับสั่ง ถึงวางบทให้ประหารชีวิตตามกฎอัยการศึก เพราะพวกนั้นเป็นเหตุให้ข้าศึกไม่แตกพ่ายไปหมดทุกทัพ

แม้จะมีคำถามว่า ถ้าพระเจดีย์ยุทธหัตถีมิได้สร้างสวมศพพระมหาอุปราชาหงสาวดี ดังว่าไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร สมเด็จพระนเรศวร ฯ

ทรงสร้างพระเจดีย์องค์นั้นขึ้นทำไม ข้อนี้ก็มีหลักฐานในหนังสือพระราชพงศาวดาร พอจะคิดเห็นเหตุได้ ด้วยเมื่อสมเด็จพระนเรศวร ฯ เสด็จกลับมาถึงพระนคร สมเด็จพระพนรัตน์วัดป่าแก้ว ซึ่งเป็นตำแหน่งพระสังฆราชฝ่ายขวา พาพระสงฆ์ราชาคณะ ๒๕ รูปเข้าไปเฝ้าเยี่ยมถามข่าวตามประเพณี เห็นข้าราชการที่ถูกตัดสินประหารชีวิตต้องจำอยู่ที่ในวัง สมเด็จพระพนรัตน์ทูลถามสมเด็จพระนเรศวรฯว่าเสด็จไปทำสงครามก็มีชัยชนะข้าศึก เหตุไฉนพวกแม่ทัพนายกองจึงต้องราชทัณฑ์เล่า สมเด็จพระนเรศวรฯทรงเล่าเรื่องที่รบกัน ให้สมเด็จพระพนรัตน์ฟัง แล้วตรัสว่า "ข้าราชการเหล่านั้น มันกลัวข้าศึกมากกว่าโยม และให้แต่โยมสองคนพี่น้องฝ่าเข้าไปในท่ามกลางข้าศึกจนได้ทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา มีชัยชนะแล้วจึงได้เห็นหน้ามัน นี่หากบารมีของโยมหาไม่แผ่นดินก็จะเป็นของหงสาวดีเสียแล้ว"

สมเด็จพระพนรัตน์ถวายพระพรว่าซึ่งข้าราชการเหล่านั้น จะกลัวข้าศึกยิ่งกว่าพระองค์เห็นจะไม่เป็นได้ ที่เกิดเหตุบันดาลให้เสด็จเข้าไปมีชัยชนะโดยลำพังพระองค์ในท่ามกลางข้าศึกนั้น น่าจะเป็นเพราะพระบารมีบันดาลจะให้พระเกียรติปรากฏไปทั่วโลก เปรียบเหมือนเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ใต้ต้นศรีมหาโพธิ ในวันที่จะตรัสรู้พระโพธิญาณนั้น เทวดาก็มาเฝ้าอยู่เป็นอันมาก เมื่อพระยามารยกพลมาผจญ ถ้าหากเทวดาช่วยรบพุ่งพระยามารให้พ่ายแพ้ไป ก็จะไม่สู้อัศจรรย์นัก เผอิญเทวดาพากันหนีไปหมด ยังเหลือแต่พระพุทธเจ้าพระองค์เดียว ทรงสามารถปราบพระยามารกับทั้งรี้พลให้พ่ายแพ้ได้ จึงได้พระนามว่า "สมเด็จพระพิชิตมารโมลี ศรีสรรเพชญ์ดาญาณ" เป็นมหัศจรรย์ไปทั่วอนันตจักรวาล ที่พระองค์ทรงชนะสงครามครั้งนี้ก็คล้ายกัน ถ้าหากมีชัยชนะด้วยกำลังรี้พล พระเกียรติยศก็จะไม่เป็นมหัศจรรย์เหมือนที่มีชัยด้วยทรงทำยุทธหัตถีโดยลำพังพระองค์กับสมเด็จพระอนุชาธิราช จึงเห็นว่าหากพระบารมีบันดาลเพื่อเฉลิมพระเกียรติยศไม่ควรทรงโทมนัสน้อยพระราชหฤทัย สมเด็จพระนเรศวร ฯ ได้ทรงฟังสมเด็จ

พระพนรัตน์ถวายวิสัชนา ก็ทรงพระปีติโสมนัสสิ้นพระพิโรธ สมเด็จพระพนรัตน์จึงทูลขอชีวิตข้าราชการไว้ทั้งหมด แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารขาดความอยู่ข้อหนึ่ง ซึ่งมีวัตถุและหลักฐานปรากฏอยู่ว่าสมเด็จพระพนรัตน์ได้ทูลแนะนำให้สมเด็จพระนเรศวรเฉลิมพระเกียรติที่มีชัยชนะครั้งนั้น ด้วยบำเพ็ญพระราชกุศลตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าทุฏฐคามณี ที่ชาวลังกานับถือว่าเป็นวีรมหาราช อันมีเรื่องอยู่ในคัมภีร์มหาวงศ์คล้ายกันมาก ในเรื่องนั้นว่าเมื่อ พ.ศ. ๓๓๘ พระยาเอฬารทมิฬมิจฉาทิฐิ ยกกองทัพจากอินเดียมาตีได้เมืองลังกาแล้วครอบครองอยู่ ๔๐ ปี ในเวลานั้นเมืองลังกาตกอยู่ในอำนาจมิจฉาทิฐินั้น มีเชื้อวงศ์ของพระเจ้าเทวานัมปิยดิสองค์หนึ่ง ทรงนามว่าพระยากากะวรรณดิษฐ์ได้ครองเมืองอันหนึ่งอยู่ในโรหนะประเทศตอนกลางเกาะลังกา พระยากากะวรรณดิษฐ์มีโอรส ๒ องค์ ๆ ใหญ่ทรงนามว่าทุฏฐคามณี องค์น้อยทรงนามว่าดิสกุมาร ช่วยกันส้องสุมรี้พลหมายจะตีเอาเมืองลังกาคืนแต่พระยากากะวรรณดิษฐ์ถึงแก่พิลาลัยไปเสียก่อน ทุฏฐคามณีกุมารได้เป็นพระยาแทนบิดา พยายามรวบรวมกำลังได้จนพอการ แล้วยกกองทัพไปตีเมืองอนุราฐบุรีราชธานี ได้รบกับพระยาเอฬารทมิฬถึงชนช้างกันตัวต่อตัว ทุฏฐคามณีกุมารฟันพระยาเอฬารทมิฬสิ้นชีพบนคอช้าง ก็ได้เมืองลังกาคืนเป็นของราชวงศ์ที่ถือพระพุทธศาสนา ในการฉลองชัยมงคลครั้งนั้น พระเจ้าทุฏฐคามณีให้สร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งขึ้นตรงที่ชนช้างชนะ แล้วสร้างพระมหาสถูปอีกองค์หนึ่งเรียกว่า มริจิวัตรเจดีย์ขึ้นที่ในเมืองอนุราฐบุรีเป็นที่คนทั้งหลายสักการะบูชาเฉลิมพระเกียรติ พระเจ้าทุฏฐคามณีสืบมา สมเด็จพระนเรศวร ฯ จึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ยุทธหัตถีขึ้นตรงที่ทรงชนช้างองค์หนึ่ง แล้วทรงสร้างพระเจดีย์ใหญ่อีกองค์หนึ่ง ขนานนามว่า “พระเจดีย์ชัยมงคล” ขึ้นที่ “วัดเจ้าพระยาไทย” อันเป็นที่สถิตของพระสังฆราชฝ่ายขวา จึงมักเรียกกันว่า “วัดป่าแก้ว” ตามนามเดิมของพระสงฆ์คณะนั้น พระเจดีย์ชัยมงคลก็ยังปรากฏอยู่ทางข้างตะวันออกของทางรถไฟ เห็นได้แต่ไกลจนบัดนี้

เหตุที่สร้างพระเจดีย์รู้มาแล้วแต่ในรัชกาลที่ ๕ ว่าเป็นดังเล่ามา เป็นแต่ยังไม่รู้ว่าพระเจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่ไหนเท่านั้น

เหตุที่จะพบพระเจดีย์ยุทธหัตถีนั้นก็อยู่ข้างแปลกประหลาด ดูเหมือนจะเป็นในปีแรกรัชกาลที่ ๖ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) เมื่อยังเป็นที่หลวงประเสริฐอักษรนิติ ช่วยเที่ยวหาหนังสือไทยฉบับเขียนของเก่าอันกระจัดกระจายอยู่ในพื้นเมือง ให้หอพระสมุดสำหรับพระนคร วันหนึ่งไปเห็นยายแก่ที่บ้านแห่งหนึ่ง กำลังรวบรวมเอาสมุดไทยลงใส่กะชุ ถามว่าจะเอาไปไหน แกบอกว่าจะเอาไปเผาไฟทำสมุกสำหรับลงรัก พระยาปริยัติ ฯขออ่านดูหนังสือในสมุดเหล่านั้น เห็นเป็นหนังสือเรื่องพงศาวดารอยู่เล่มหนึ่ง จึงขอยายแก่เอามาส่งให้ข้าพเจ้าที่หอพระสมุด ฯ ข้าพเจ้าเห็นเป็นสมุดของเก่าเขียนตัวบรรจงด้วยเส้นรง "มิใช่หรดาลที่ชอบใช้กันในชั้นหลัง" พอเปิดออกอ่านก็ประหลาดใจ ด้วยขึ้นต้นมีบานแผนกว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ตรัสสั่งให้รวบรวมจดหมายเหตุต่าง ๆ แต่งหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนั้น เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีวอก จุลศักราช ๑๐๔๒ (พ.ศ.๒๒๒๓) แปลกกับหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับที่มีในหอพระสมุด ฯ ข้าพเจ้าจึงให้เรียกว่า "พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ" เพื่อเป็นเกียรติยศแก่ผู้ได้มา

ต่อมา ข้าพเจ้าอ่านหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐเทียบกับฉบับพิมพ์ ๒ เล่ม สังเกตได้ว่าฉบับหลวงประเสริฐแต่งก่อน ผู้แต่งฉบับพิมพ์ ๒ เล่ม คัดเอาความไปลงตรง ๆ คำก็มี เอาความไปแต่งเพิ่มเติมให้พิศดารขึ้นก็มี แก้ศักราชเคลื่อนคลาดไปก็มี แต่งแทรกลงใหม่ก็มี บางแห่งเรื่องที่กล่าวในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ แตกต่างกันกับที่กล่าวในฉบับพิมพ์ ๒ เล่มก็มี เมื่อข้าพเจ้าอ่านไปถึงตอนสมเด็จพระนเรศวร ฯ ชนช้างเห็นในฉบับหลวงประเสริฐว่า พระมหาอุปราชามาตั้งประชุมทัพอยู่ตำบลตระพังกรุ แล้วมาชนช้างกับสมเด็จพระนเรศวร ฯ ที่ตำบลหนองสาหร่าย

เมื่อ วันจันทร์ เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๙๕๔ (พ.ศ.๒๑๓๕) พอเห็นอย่างนั้นข้าพเจ้าก็นึกขึ้นว่าได้เค้าจะค้นพระเจดีย์ยุทธหัตถีอีกแล้ว รอพอพระยาสุพรรณ ฯ (อี่ กรรณสูต ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยาสุนทรบุรี ฯ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี) เข้ามากรุงเทพ ฯ ข้าพเจ้าเล่าเรื่องพระเจดีย์ยุทธหัตถีให้ฟัง แล้วสั่งให้ไปสืบดูว่าตำบลชื่อหนองสาหร่ายในแขวงเมืองสุพรรณ ฯ ยังมีหรือไม่ ถ้ามีให้พระยาสุพรรณ ฯ ออกไปเองถึงตำบลนั้น สืบถามดูว่ามีพระเจดีย์โบราณอยู่ ณ ที่แห่งหนึ่งแห่งใดบ้างพระยาสุพรรณ ฯ ออกไปสืบอยู่ไม่ถึงเดือนก็มีรายงานบอกมา ว่าตำบลหนองสาหร่ายนั้นยังมี อยู่ใกล้กับลำน้ำท่าคอย ทางทิศตะวันตกเมืองสุพรรณ ฯ (คือลำน้ำเดียวกันกับลำน้ำจะเข้สามพันที่ตั้งเมืองอู่ทองนั้นเอง แต่อยู่เหนือขึ้นไปไกล) พระยาสุพรรณ ฯ ได้ออกไปที่ตำบลนั้น สืบถามถึงพระเจดีย์โบราณ พวกชาวบ้านบอกว่ามีอยู่ในป่าตรงที่เรียกกันว่า "ดอน-พระเจดีย์" องค์หนึ่งพระยาสุพรรณ ฯ ถามต่อไปว่า เป็นพระเจดีย์ของใครสร้างไว้ รู้หรือไม่พวกชาวบ้านตอบว่าไม่รู้ว่าใครสร้าง เป็นแต่ผู้หลักผู้ใหญ่บอกเล่าสืบมาว่า "พระนเรศวร ฯ กับพระมหาอุปราชาชนช้างกันที่ตรงนั้น" ก็เป็นอันได้เรื่องที่สั่งให้ไปสืบ พระยาสุพรรณ ฯ จึงให้พวกชาวบ้านพาไปยังดอนพระเจดีย์ เมื่อแรกไปถึงไม่เห็นมีพระเจดีย์อยู่ที่ไหนเพราะต้นไม้ขึ้นปกคลุมพระเจดีย์มิดหมดทั้งองค์ จนผู้นำทางเข้าไปถางเป็นช่องให้มองดูจึงแลเห็นอิฐที่ก่อฐาน รู้ว่าพระเจดีย์อยู่ตรงนั้น ถ้าไม่รู้จากชาวบ้านไปก่อนถึงใครจะเดินผ่านไปใกล้ ๆ ก็เห็น จะไม่รู้ว่ามีพระเจดีย์อยู่ตรงนั้น ข้าพเจ้านึกว่าคงเป็นเพราะเหตุนั้นเอง จึงไม่รู้กันว่าพระเจดีย์ยุทธหัตถียังมีอยู่ เลยหายไปกว่า ๑๐๐ ปี พระยาสุพรรณ ฯ ระดมคนให้ช่วยกันตัดต้นไม้ที่ปกคลุมพระเจดีย์ออกหมด แล้วให้ช่างฉายรูปพระเจดีย์ส่งมาให้ข้าพเจ้าด้วยกันกับรายงาน สังเกตดูเป็นพระเจดีย์มีฐานทักษิณเป็น ๔ เหลี่ยม ๓ ชั้น ขนาดฐานทักษิณชั้นล่างกว้างยาว ๘ วา แต่องค์พระเจดีย์เหนือฐานทักษิณชั้นที่ ๓

ขึ้นไปหักพังเสียหมดแล้ว รูปสัณฐานจะเป็นอย่างไรรู้ไม่ได้ ประมาณขนาดสูงของพระเจดีย์เมื่อยังบริบูรณ์ เห็นจะราวเท่า ๆ กับพระปรางค์ที่วัดราชบูรณะในกรุงเทพ ฯ พอข้าพเจ้าเห็นรายงานกับรูปฉายที่พระยาสุพรรณ ฯ ส่งมาก็สิ้นสงสัย รู้ว่าพบพระเจดีย์ยุทธหัตถีเป็นแน่แล้ว มีความยินดีแทบเนื้อเต้น รีบนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระปีติโสมนัสตรัสว่า พระเจดีย์ยุทธหัตถีเป็นอนุสาวรีย์เฉลิมพระเกียรติของเมืองไทยสำคัญอย่างยิ่งแห่งหนึ่ง ถึงอยู่ไกลไปลำบากก็จะเสด็จไปสักการะบูชา จึงทรงพระอุตสาหะเสด็จไป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ด้วยประการฉะนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นิทานที่ ๑๙

เรื่องเมืองไทยมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์

(๑)

ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มา จนในรัชกาลที่ ๕ ชาวต่างประเทศเข้าใจกันว่าประเพณีเมืองไทยผิดกับประเทศอื่น ๆ ด้วยมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์เสมอ แม้สมเด็จพระราชินีนาถวิคตอเรียประเทศอังกฤษก็เคยตรัสถามข้าพเจ้าว่า "ประเทศของเธอมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ มิใช่หรือ" แต่เวลาเมื่อข้าพเจ้าไปเฝ้าใน พ.ศ. ๒๔๓๔ มีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแล้ว ข้าพเจ้าจึงทูลสนองว่า เดี๋ยวนี้เลิกประเพณีมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์แล้ว เปลี่ยนเป็นมีมกุฎราชกุมารเป็นรัชทายาทเหมือนเช่นประเทศอื่นๆก็ไม่ทรงซักไซร้ต่อไป อันมูลเหตุที่ชาวต่างประเทศเข้าใจกันว่า ธรรมเนียมเมืองไทยมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ เป็นนิตย์นั้น เกิดด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพิ่มพระเกียรติยศ สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า "พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว"

ผิดกับพระมหาอุปราชในรัชกาลก่อน ๆ ซึ่งเป็นแต่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลมาทุกรัชกาล เมื่อพระมหาอุปราชทรงพระเกียรติยศเป็นพระเจ้าแผ่นดินขึ้นไทยเรา จึงบอกอธิบายแก่ฝรั่งว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ The First King พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ The Second King ฝรั่งก็เข้าใจว่าประเพณีเมืองไทยมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ เป็นนิตย์มาแต่ก่อน ถึงรัชกาลที่ ๕ ฝรั่งก็ยังเรียกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าพระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ เรียกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ราชบุตรของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลว่าพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ อยู่อย่างเดิมสืบมา จนเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว คำที่เรียกว่าพระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ และที่ ๒ จึงเงียบหายไป

ข้าพเจ้าเคยนึกสงสัยมาแต่แรกอ่านหนังสือพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ว่าพระมหาอุปราชรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ก็เป็นสมเด็จพระอนุชาร่วมพระชนนี เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ เหตุไฉนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ ให้เป็นอย่างพระเจ้าแผ่นดิน คิดดูก็ไม่เห็นเหตุ ต่อมาอีกช้านานเมื่อข้าพเจ้าหาหนังสือเข้าหอพระสมุดสำหรับพระนคร ได้สำเนาคำทูลถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาอ่าน คำทูลนั้นว่าพระราชาคณะสงฆ์กับทั้งพระราชวงศานุวงศ์ และเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวงพร้อมใจกัน “ขออัญเชิญพระบาทสมเด็จพระอนุชาธิบดี เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เถลิงถวัลย์ราชสมบัติ” ดังนี้ ข้าพเจ้าก็เข้าใจว่าคงเป็นเพราะทูลถวายราชสมบัติทั้ง ๒ พระองค์ด้วยกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชา เป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วยอีกพระองค์หนึ่ง แต่ก็

เกิดสงสัยต่อไปว่า เหตุไฉนจึงถวายราชสมบัติทั้ง ๒ พระองค์ด้วยกัน ซึ่งไม่เคยมีเยี่ยงอย่างมาแต่ก่อน แต่มิรู้ที่จะค้นหาคำอธิบายได้อย่างไร จนถึงในรัชกาลที่ ๖ วันหนึ่งเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ มาหา เวลานั้นอายุท่านกว่า ๘๐ ปีแล้ว แต่ความทรงจำของท่านแม่นยำ ข้าพเจ้าเคยถามได้ความรู้เรื่องโบราณคดีมาจากท่านหลายครั้ง วันนั้นเมื่อสนทนากัน ข้าพเจ้านึกขึ้นถึงเรื่องที่ทูลถวายราชสมบัติทั้ง ๒ พระองค์ถามท่านว่าท่านทราบหรือไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น เพราะเหตุใดสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (บิดาของท่านเมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพระคลัง ฯ) ซึ่งเป็นหัวหน้าในราชการ จึงแนะนำให้ถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์ ไม่ถวายแต่พระองค์เดียวเหมือนอย่างเมื่อเปลี่ยนรัชกาลก่อน ๆ ท่านบอกว่าเรื่องนั้นท่านทราบด้วยได้ยินกับหูของท่านเอง แล้วเล่าต่อไปว่า วันหนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใกล้จะสวรรคตสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงผนวชอยู่ ณ วัดบวรนิเวศ ฯ กราบทูล ให้ทรงทราบว่าจะเชิญเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสว่า ถ้าจะถวายราชสมบัติให้แก่พระองค์ขอให้ถวายแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ ซึ่งตรัสเรียกว่า "ท่านฟากข้างโน้น" ด้วย เพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ พระชะตาแรงนักตามตำราโหราศาสตร์ว่า ผู้มีชะตาเช่นนั้นจะต้องได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าทรงรับราชสมบัติแต่พระองค์เดียวจะเกิดอัปมงคล ด้วยไปกีดบารมีของสมเด็จพระอนุชา แม้ถวายราชสมบัติด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์ จะได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วยอีกพระองค์หนึ่ง เหมือนอย่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสถาปนาสมเด็จพระเอกาทศรถ เป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วยกัน เช่นนั้นจึงจะพ้นอัปมงคล สมเด็จเจ้าพระยา ฯ ก็ไม่ขัดพระอัธยาศัย ออกจากวัดบวรนิเวศ ฯ ข้ามฟากไปเฝ้าพระบาท

สมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ ณ พระราชวังเดิม (ที่เป็นโรงเรียนนายเรืออยู่บัดนี้) ตัวท่านเองเวลานั้นอายุได้ ๑๘ ปี นั่งไปหน้าเก๋งเรือของบิดา เมื่อไปถึงพระราชวังเดิม เป็นเวลาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ ประทับอยู่ที่แพหน้าวัง เสด็จออกมารับสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ที่แพลอย ตัวท่านอยู่ในเรือได้ยินสมเด็จเจ้าพระยา ฯ เล่าถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ ดังกล่าวมาจึงทราบเรื่อง ตามที่เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ เล่าก็สมกับประกาศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าทรงสถาปนาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสถาปนาสมเด็จพระเอกาทศรถ จึงเชื่อได้ว่าเรื่องที่จริงเป็นอย่างเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ เล่า

(๒)

เมื่อข้าพเจ้าเขียนนิทานโบราณคดี มีกล่าวถึงสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กับสมเด็จพระเอกาทศรถในนิทานบางเรื่อง นึกขึ้นว่าที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงสถาปนาสมเด็จพระเอกาทศรถ เป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วยกันกับพระองค์ ก็เป็นการแปลกประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยาเหมือนกันกับที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แปลกประเพณีครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระนเรศวร ฯ จะทรงทำตามแบบอย่าง ซึ่งเคยมีมาแต่ก่อนแล้ว หรือจะทรงพระราชดำริขึ้นใหม่ด้วยมีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง นึกขึ้นอย่างนั้นจึงค้นดูในพงศาวดาร พบเรื่องปรากฏในหนังสือ “พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ” ซึ่งแต่งครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้ความว่า เมืองไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา เคยมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์พร้อมกันเมื่อก่อนรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชถึง ๒ ครั้ง คือเมื่อ พ.ศ.๒๐๐๖ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถไปเสวยราชสมบัติอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก โปรดให้พระ

ราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่าพระบรมราชาเสวยราชสมบัติพระนครศรีอยุธยาครั้งหนึ่ง ครั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๓ สมเด็จพระบรมราชาได้ทรงรับรัชทายาททรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงตั้งพระอนุชาเป็นพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า สมเด็จพระเชษฐา เสวยราชสมบัติ ณ เมืองพิษณุโลกอีกครั้งหนึ่ง เพราะฉะนั้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นแต่เอาแบบอย่างมาทำตามเมื่อสถาปนาสมเด็จพระเอกาทศรถหาได้ทรงตั้งขึ้นใหม่ไม่ ข้าพเจ้ายังติดใจจึงค้นเรื่องพงศาวดารถอยหลังต่อไปอีก ว่าที่มีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ เมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ จะได้เยี่ยงอย่างมาแต่ไหน ค้นไปได้เค้าในหนังสือราชาธิราช ตอนเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ เป็นสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหงสาวดีปิฎกธรธรรมเจดีย์ ว่าพระเจ้าหงสาวดีแก้ปัญหาของสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถออก สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ยกย่องพระเกียรติพระเจ้าหงสาวดี ด้วยให้ราชทูต เชิญพระสุพรรณบัตร ไปถวายพระนามว่า “พระมหาธรรมราชา” และบอกไปในพระราชสาส์นว่า “เป็นพระนามของพระเจ้าตามาแต่ก่อน” ข้าพเจ้าได้ความรู้ขึ้นใหม่ว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นราชนัดดาของพระมหาธรรมราชาเจ้ากรุงสุโขทัย จึงเอามาปรับกับเรื่องในหนังสือพระราชพงศาวดาร ก็ได้ความถึงต้นเรื่อง อันเป็นเหตุให้เมืองไทยมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์พร้อมกันในบางคราว ดังจะเล่าในตอนที่ ๓ ต่อไปนี้ แต่ต้องสันนิษฐานเอาความที่บกพร่องประกอบบ้าง

(๓)

เดิมเมืองเหนือ คืออาณาเขตเมืองสุโขทัย กับเมืองใต้ คืออาณาเขตกรุงศรีอยุธยา มีราชวงศ์ปกครองต่างกัน ราชวงศ์พระร่วงครองเมืองเหนือ ราชวงศ์อู่ทองครองเมืองใต้ แม้เมืองเหนือต้องยอมเป็นประเทศราชขึ้นต่อ

เมืองใต้ เมื่อครั้งรบแพ้สมเด็จพระบรมราชาธิราช (พงั่ว) ที่ ๑ แล้ว ก็ยังมีเจ้านายในราชวงศ์พระร่วงเป็นพระมหาธรรมราชา ครองเมืองเหนือสืบกันมา เมื่อรัชกาลสมเด็จพระอินทราชาธิราชครองกรุงศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาที่ ๓ สวรรคต เจ้าพี่เจ้าน้อง ๒ องค์ทรงนามว่า "พระยาบาลเมือง" ผู้ครองเมืองสองแคว (ซึ่งภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองพิษณุโลก) องค์หนึ่งทรงนามว่า "พระยารามคำแหง" ผู้ครองเมืองศรีสัชนาลัยองค์หนึ่งชิงกันเป็นพระมหาธรรมราชา เกิดรบพุ่งกันจนเมืองเหนือเป็นจลาจล สมเด็จพระอินทราชาธิราชจึงเสด็จยกกองทัพขึ้นไประงับ เมื่อเสด็จไปถึงเมืองพระบาง (คือเมืองนครสวรรค์บัดนี้) พระยาบาลเมืองกับพระยารามคำแหงเกรงพระเดชานุภาพต่างลงมาเฝ้าสมเด็จพระอินทราชาธิราช โดยดีทั้ง ๒ พระองค์ สมเด็จพระอินทราชาธิราชจึงทรงเปรียบเทียบให้พระยาบาลเมือง (ผู้เป็นพี่) เป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๔ ให้พระยารามคำแหง (ผู้เป็นน้อง) เป็นอุปราชต่าง กลับไปครองเมืองสองแควและเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ตามเดิม เมืองเหนือก็กลับเป็นปรกติ เมื่อระงับจลาจลแล้ว สมเด็จพระอินทราชาธิราชจะทรงตั้งเจ้าสามพระยาราชบุตร ให้ครองเมืองชัยนาทอันอยู่ต่อแดนกับเมืองเหนือ จึงตรัสขอราชธิดาของพระมหาธรรมราชาที่ ๔ มาอภิเษกสมรสกับเจ้าสามพระยาให้ครองเมืองชัยนาทอยู่ด้วยกัน ครั้นสมเด็จพระอินทราชาธิราช สวรรคต เจ้าอ้ายกับเจ้ายี่พระยาราชบุตรที่เป็นพี่ชิงราชสมบัติกันรบกัน สิ้นพระชนม์ทั้ง ๒ พระองค์ เจ้าสามพระยาได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ นางราชธิดาของพระมหาธรรมราชาที่ ๔ ก็ได้เป็นพระอัครมเหสี มีพระราชกุมารพระองค์หนึ่ง (คือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นเจ้านายองค์แรกที่เป็นเชื้อสายทั้งราชวงศ์พระร่วงและราชวงศ์อู่ทองรวมอยู่ในพระองค์) ประสูติเมื่อปีกุน พ.ศ. ๑๙๗๔ สมเด็จพระปิตุราชทรงสถาปนาเป็นพระราเมศวร มีรัชทายาท

ฝ่ายเมืองเหนือ ตั้งแต่สมเด็จพระอินทราชาธิราชทรงระงับจลาจลแล้ว แม้การภายนอกเรียบร้อยเป็นปกติ แต่ชาวเมืองศรีสัชนาลัยกับชาวเมืองสองแควยังถือตัวเป็นต่างพวกไม่ชอบกัน พระยารามคำแหง เจ้าเมืองศรีสัชนาลัยถึงพิลาลัยไปก่อนพระมหาธรรมราชาที่ ๔ พระยายุทธิสถิระ (ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกว่า "พระยาเชลียง") ผู้เป็นบุตร ได้เป็นเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยปกครองพรรคพวกของบิดาต่อมา ครั้นพระมหาธรรมราชาที่ ๔ สิ้นพระชนม์ ชะรอยจะมีแต่ราชบุตรที่มิได้เป็นลูกมเหสีพระยายุทธิษฐิระเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยจึงถือว่าตัวควรจะได้เป็นพระมหาธรรมราชาโดยสืบสิทธิมาจากพระยารามคำแหง แต่พวกเมืองสองแควไม่ยอม เมืองเหนือจึงเกิดชิงกันเป็นพระมหาธรรมราชาขึ้นอีก แต่ผู้หลักผู้ใหญ่ในเมืองเหนือที่เป็นกลาง เกรงจะเกิดรบพุ่งกันเป็นจลาจลเหมือนหนหลัง จึงเปรียบเทียบให้มาทูลขอพระราเมศวรขึ้นไปครองเมืองเหนือ โดยเป็นราชนัดดาของพระมหาธรรมราชาที่ ๔ ด้วยเห็นว่าคงไม่มีใครขัดแข็ง เพราะเกรงอานุภาพของสมเด็จพระบรมราชาธิราช ฝ่ายสมเด็จพระบรมราชาธิราชก็ทรงยินดี ด้วยเห็นเป็นทางที่จะรวมเมืองเหนือกับเมืองใต้ให้เป็นราชอาณาเขตเดียวกันในภายหน้า และทรงเชื่อว่าพระราชโอรสขึ้นไปอยู่เมืองเหนือคงปลอดภัย เพราะพระญาติวงศ์ทางฝ่ายพระชนนีที่อยู่ ณ เมืองสองแควมีมากคงช่วยกันอุปการะ จึงประทานอนุญาตให้พระราเมศวรขึ้นไปครองเมืองเหนือ มิใช่อยู่ดี ๆ จะให้พระราชโอรสอันเป็นรัชทายาท ขึ้นไปเสี่ยงภัยครองเมืองเหนือ ตามอำเภอพระราชหฤทัยดังหนังสือพงศาวดารชวนให้เข้าใจว่าเป็น เช่นนั้น พระราเมศวรขึ้นไปครองเมืองเหนือ บ้านเมืองก็เรียบร้อยได้ดังประสงค์

ถึงปีมะโรง พ.ศ.๑๙๙๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ สวรรคต พระราเมศวรได้รับรัชทายาททรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์แรกที่ครองทั้งเมืองเหนือกับเมืองใต้โดยสิทธิของพระองค์เอง ด้วยเป็นเชื้อสายทั้งสองราชวงศ์ เพราะเหตุนั้นจึงไม่ทรงตั้งใคร

ให้เป็นพระมหาธรรมราชาครองเมืองเหนือ แต่ส่วนพระองค์เองเมื่อราชาภิเษกแล้วต้องประทับอยู่ที่พระนครศรีอยุธยาช้านานเพราะเมืองมะละกา เป็นกบฏขึ้นในแหลมมลายู การปกครองทางเมืองเหนือก็เสื่อมทรามลง สมัยนั้นประจวบเวลาพระเจ้าติโลกราชเมืองเชียงใหม่มีอานุภาพปราบปรามเอาเมืองใหญ่น้อยในแว่นแคว้นลานนาไว้ได้ในอำนาจโดยมาก กำลังคิดจะขยายเขตให้กว้างใหญ่ไพศาลต่อออกไป ฝ่ายพระยายุทธิสถิระเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยอันแดนต่อกับอาณาเขตของพระเจ้าเชียงใหม่ ก็อยากเป็นพระมหาธรรมราชามาช้านานแล้วเห็นได้ช่อง ด้วยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมิได้เสด็จอยู่ที่เมืองเหนือ จึงลอบไปฝักใฝ่กับพระเจ้าเชียงใหม่ ชักชวนพระเจ้าติโลกราชให้มาตีเมืองเหนือเป็นอาณาเขต แล้วจะได้ตั้งให้ตัวเป็นพระมหาธรรมราชา กิตติศัพท์ที่พระยายุทธิสถิระเป็นกบฏทราบถึงพระบรมไตรโลกนาถจะให้เอาตัวมาชำระ พระยายุทธิสถิระจะปกปิดความชั่วต่อไปไม่ได้ก็ออกหน้าเป็นกบฏให้กวาดต้อนผู้คนชาวเมืองศรีสัชนาลัยพาข้ามเขตแดนไปเข้ากับเมืองเชียงใหม่ แล้วนำกองทัพพระเจ้าติโลกราชมาตี เมืองเหนือ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๐๐๔ ได้ทั้งเมืองศรีสัชนาลัยและเมืองสุโขทัยไปเป็นของพวกเชียงใหม่อยู่คราวหนึ่ง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ต้องเสด็จขึ้นไปทรงบัญชาการศึกอยู่ที่เมืองเหนือจะทิ้งพระนครศรีอยุธยา ให้แต่เสนาบดีสำเร็จราชการรักษาพระนครก็ไม่วาง พระราชหฤทัย เกรงจะมีศัตรูมาทางทะเลอีกทางหนึ่ง ด้วยเวลานั้นพวกฝรั่งโปรตุเกสมาตีได้เมืองมะละกา จึงทรงตั้งพระบรมราชาราชโอรสเป็น “สมเด็จพระบรมราชา” มียศและอำนาจอย่างพระเจ้าแผ่นดิน ปกครองป้องกันกรุงศรีอยุธยาอีกพระองค์หนึ่ง จึงมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ พร้อมกันขึ้นเป็นทีแรกในครั้งนั้น

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ประทับอยู่ที่เมืองสองแคว ทำสงครามกับเมืองเชียงใหม่มาหลายปี จึงได้เมืองเหนือคืนมาจากข้าศึกหมด และพระเจ้าติโลกราชก็ให้มาขอเป็นไมตรีดังแต่ก่อน จึงเลิกสงครามเมื่อปีมะแม

พ.ศ. ๒๐๑๘ เมื่อเสร็จสงครามแล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงพระราชดำริว่า ถ้าเสด็จกลับลงมาอยู่พระนครศรีอยุธยาอย่างเดิม ก็จะมีเจ้านายเมืองเหนือคิดอ่านพยายามเป็นพระมหาธรรมราชาให้เกิดยุ่งยากขึ้นอีกเหมือนหนหลัง อีกประการหนึ่ง สมเด็จพระบรมราชาราชโอรสก็ปกครองพระนครเป็นปรกติดีไม่มีห่วงใย จึงเลยเสด็จประทับเสวยราชย์ครองประเทศไทยอยู่ที่เมืองเหนือ เอาเมืองสองแควเป็นราชธานีให้เปลี่ยนนามเป็นเมืองพิษณุโลก อันหมายความว่าเป็นที่สถิตของพระนารายณ์ เช่นเดียวกับพระนครศรีอยุธยาหมายว่าเป็นที่สถิตของพระรามาวตาร ที่ให้รวมเมืองเชลียงกับเมืองศรีสัชนาลัยเป็นเมืองเดียวกัน ตั้งชื่อใหม่ว่าเมืองสวรรคโลก ก็คงเป็นในครั้งเดียวกันนั้น เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จประทับอยู่เมืองพิษณุโลกครั้งนั้น ได้เจ้าหญิงในราชวงศ์พระร่วงองค์หนึ่งเป็นพระอัครมเหสี มีพระราชกุมารประสูติเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๐๑๕ ทรงพระนามว่า พระเชษฐา เมื่อพระชันษาได้ ๑๓ ปี สมเด็จพระปิตุราชทรงสถาปนาให้เป็น พระมหาอุปราชเมืองพิษณุโลก การที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งพระราชโอรสพระองค์น้อยเป็นพระมหาอุปราชเมืองพิษณุโลกนั้น คิดเห็นเหตุได้ไม่ยาก คงเป็นเพราะตระหนักพระราชหฤทัยว่า การปกครองเมืองเหนือกับเมืองใต้เป็นอาณาเขตเดียวกัน อย่างเช่นพระองค์ได้ทรงครองเมื่อแรกเสวยราชย์นั้นไม่ปลอดภัย ต่อไปควรจะแยกการปกครองเป็น ๒ อาณาเขตอย่างเก่า แต่ให้พระเจ้าแผ่นดินทรงปกครองเองอาณาเขตหนึ่ง ให้รัชทายาทปกครองอาณาเขตหนึ่งในราชวงศ์อันเดียวกัน การปกครองบ้านเมืองกับการสืบราชวงศ์ซึ่งทรงครองประเทศไทยทั้งหมด จึงจะเข้ากันได้โดยเรียบร้อย จึงทรงสถาปนาสมเด็จพระบรมราชาเป็นรัชทายาทครองเมืองใต้ ให้พระเชษฐาเป็นมหาอุปราชสำหรับจะครองเมืองเหนือและเป็นรัชทายาทของสมเด็จพระบรมราชาด้วย ก็เป็นยุติตกลงตามพระราชดำริ ถึงปีวอก พ.ศ.๒๐๓๑ สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถสวรรคต สมเด็จพระบรมราชาได้

รับรัชทายาททรงพระนามว่า “สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓” จึงทรงสถาปนาสมเด็จพระเชษฐาอนุชาธิราช ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชครองเมืองเหนืออยู่แล้ว ให้เป็น พระเจ้าแผ่นดินครองเมืองเหนือทรงพระนามว่า “สมเด็จพระเชษฐาธิราช” เหมือนอย่างสมเด็จพระปิตุราชเคยทรงสถาปนาพระองค์เอง ให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินครองเมืองใต้มาแต่ก่อน จึงมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์พร้อมกันขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เป็นแต่ย้ายราชธานีของประเทศไทยกลับมาอยู่ที่พระนครศรีอยุธยาดังเก่าแต่นี้ไป

เมื่อค้นได้เรื่องมาถึงเพียงนี้ เลยคิดเห็นโดยพิจารณาเรื่องพงศาวดารต่อไป จนถึงรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชว่าเพราะเหตุใดสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงทรงตั้งสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง และเพราะเหตุใดจึงรวมอาณาเขตเมืองเหนือเป็นอาณาเขตเดียวกันกับเมืองใต้ได้ในที่สุด จึงเขียนไว้ด้วยในตอนต่อไปนี้

(๔)

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ครองราชสมบัติอยู่เพียง ๓ ปี ถึงปีกุน พ.ศ. ๒๐๓๕ สวรรคต สมเด็จพระเชษฐาธิราชได้รับรัชทายาทราชาภิเษก ทรงพระนามว่าสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ในเวลานั้นเมืองเหนือเรียบร้อยด้วยสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเสด็จขึ้นไปประทับอยู่ถึง ๒๕ ปี ปราบปรามสิ้นเสี้ยนหนามภายใน และเมืองเชียงใหม่สิ้นพระเจ้าติโลกราชแล้วก็หมดอานุภาพ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ จึงเสด็จลงมาเสวยราชย์อยู่ ณ พระนครศรีอยุธยา เพราะพวกฝรั่งโปรตุเกสกำลังจะเข้ามาขอค้าขายในเมืองไทย และพระองค์เองก็ยังไม่เคยคุ้นกับพระราชอาณาเขตข้างฝ่ายใต้มาแต่ก่อน แต่เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีเสวยราชย์นั้น พระชันษาเพียง ๑๙ ปี ยังไม่มีพระราชโอรสที่จะให้ครองเมืองเหนือ จะทรงจัดวางการปกครองไว้อย่างไรในชั้นแรกหาปรากฏไม่ จนพระอาทิตยวงศ์ราชโอรสพระองค์ใหญ่อัน

เกิดด้วยพระอัครมเหสี ทรงพระเจริญวัย จึงทรงสถาปนาเป็นพระบรมราชาที่หน่อพุทธางกูรตามกฎมณเฑียรบาล แล้วให้ขึ้นไปครองเมืองเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ นั้น เจ้านายและท้าวพระยาข้าราชการที่เป็นชาวเมืองเหนือกับชาวเมืองใต้ เห็นจะทำราชการ ระคนปนกันมากอยู่แล้ว ยังถือเป็นต่างพวกกันแต่ชั้นราษฎรพลเมือง การปกครองจึงยังต้องแยกเป็น ๒ อาณาเขตอยู่อย่างเดิม ถึง พ.ศ. ๒๐๗๑ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เสวยราชย์ได้ ๓๙ ปีสวรรคต พระอาทิตยวงศ์หน่อพุทธางกูรราชโอรสได้รับรัชทายาท ทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔ (แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกว่า สมเด็จพระบรมราชาหน่อ-พุทธางกูร) แต่เสวยราชอยู่ได้เพียง ๕ ปี ประชวรออกไข้ทรพิษสวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๖ พวกข้าราชการยกพระรัษฎาธิราชกุมารราชโอรส พระชันษาได้ ๕ ขวบขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน อยู่ได้เพียง ๕ เดือน พระชัยราชาธิราชก็ชิงราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อมา

เรื่องพงศาวดารตอนนี้ชวนให้เกิดฉงนด้วยในหนังสือพระราชพงศาวดารไม่บอกไว้ว่า พระชัยราชาเป็นราชบุตร หรือ ราชนัดดาของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด และมีฐานะเป็นอะไรอยู่ก่อน จึงสามารถชิงราชสมบัติได้ ถึงพระเฑียรราชาที่ได้เสวยราชย์ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิในรัชกาลต่อมา ก็ไม่ปรากฏว่าเป็นราชบุตรหรือราชนัดดาของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด ได้แต่คิดคาดดูโดยสังเกตเค้าเงื่อนและเหตุการณ์ที่ปรากฏ ว่าพระนามที่เรียกว่าพระชัยราชาและพระเฑียรราชานั้นแสดงว่าเป็นราชบุตรของพระเจ้าแผ่นดิน จึงสันนิษฐานว่าพระชัยราชาเห็นจะเป็นราชบุตรของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เกิดด้วยนักสนมซึ่งเป็นชาวเมืองเหนือ และได้เป็นผู้รั้งราชการเมืองเหนือเมื่อรัชกาลก่อน จึงมีกำลังสามารถลงมาชิงราชสมบัติได้ และเมื่อได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว จึงสามารถรวมชาวเมืองเหนือกับเมืองใต้เข้ากองทัพไปตีเมืองเชียงใหม่เป็น

หลายครั้ง ส่วนพระเทียรราชานั้นในหนังสือปิ่นโตโปรตุเกสแต่ง กล่าวว่าเป็นน้องยาเธอของสมเด็จพระชัยราชาธิราชต่างพระชนนีกัน ก็เข้าเรื่องถูกต้อง แต่พระชนนีคงเป็นชาวเมืองใต้ พระเทียรราชาจึงมิได้สนิทกับชาวเมืองเหนือเหมือนอย่างพระชัยราชา

เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราช ครองราชสมบัติอยู่ ณ พระนครศรีอยุธยา คงให้พระญาติที่ไว้พระทัยได้รั้งราชการเมืองเหนือ ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกว่า "พระยาพิษณุโลก" ความก็หมายเพียงว่าเป็นผู้ครองเมืองพิษณุโลก จะเป็นใครรู้ไม่ได้แต่คงให้รั้งราชการรอท่า กว่าจะทรงตั้งรัชทายาทขึ้นไปครองเมืองเหนือตามประเพณี สมเด็จพระชัยราชาธิราชครองราชสมบัติอยู่ ๑๙ ปี ถึง พ.ศ. ๒๐๘๙ สวรรคต ไม่มีราชโอรสเกิดด้วยมเหสีมีแต่ราชบุตรเกิดด้วยท้าวศรีสุดาจันทร์ พระสนมเอกทรงพระนามว่าพระยอดฟ้า (หนังสือบางฉบับเรียกว่าพระแก้วฟ้า) พระชันษาได้ ๑๑ ปี ข้าราชการพร้อมใจกันยกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยตรัสแก่ข้าพเจ้าครั้งหนึ่งว่า เรื่องพงศาวดารรัชกาลสมเด็จพระยอดฟ้าที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ดูราวกับเรื่องละคร ให้ข้าพเจ้าพิจารณาดูสักทีว่าเรื่องที่จริงจะเป็นอย่างไร ข้าพเจ้าพิจารณาดูตามรับสั่ง ก็แลเห็นเค้าเรื่องที่จะเป็นความจริง ได้เขียนบันทึกทูลเกล้า ฯ ถวายตามความคิดของข้าพเจ้าถึงมิใช่ท้องเรื่องของนิทานนี้ บางทีผู้อ่านจะชอบตรวจวินิจฉัยเรื่องนั้น จึงเขียนเนื้อความฝากไว้ในนิทานเรื่องนี้ด้วย

เมื่อสมเด็จพระยอดฟ้าเสวยราชย์ พระชันษาได้เพียง ๑๑ ปี ยังว่าราชการบ้านเมืองไม่ได้ ข้าราชการทั้งปวงจึงขอให้พระเทียรราชาผู้เป็นพระเจ้าอา ว่าราชการบ้านเมืองแทนพระองค์ส่วนท้าวศรีสุดาจันทร์ได้เป็นพระชนนีพันปีหลวงก็มีอำนาจสิทธิขาดฝ่ายข้างใน แต่นางเป็นคนมักมากด้วยราคะจริต อยากได้พระเทียรราชาเป็นสามีใหม่ ฝ่ายพระเทียรราชาไม่ปรารถนา

จะทิ้งพระ (สุริโยทัย) ชายาเดิม แต่จะปฏิเสธไมตรีของท้าวศรีสุดาจันทร์ก็เกรงภัยและบางทีพระชายาเดิมจะขึ้งเคียด ด้วยเกรงพระเฑียรราชาจะไปคบกับท้าวศรีสุดาจันทร์ พระเฑียรราชาได้ความรำคาญมิรู้ที่จะทำอย่างไร จึงใช้อุบายออกทรงผนวชเป็นภิกษุเสีย ท้าวศรีสุดาจันทร์ไม่ได้พระเฑียรราชาเป็นสามีโดยเปิดเผย จึงลอบเป็นชู้กับพันบุตรศรีเทพชายหนุ่มซึ่งเป็นญาติกัน เดิมก็หมายเพียงจะคบหาเป็นอย่างชายชู้ แต่เผอิญนางมีครรภ์ขึ้นเห็นจะเกิดภัยอันตรายจึงคิดป้องกันตัวด้วยตั้งพันบุตรศรีเทพเป็นขุนวรวงศาธิราชตำแหน่งราชินิกุลให้มีหน้าที่เป็นผู้รับสั่งของนาง (เช่นเป็นเลขานุการ) ตั้งแต่ยังมีครรภ์อ่อน แล้วค่อยเพิ่มอำนาจให้ขุนวรวงศา ฯ บังคับบัญชาการงานมีผู้คนเป็นกำลังมากขึ้นโดยลำดับ กิตติศัพท์ที่ท้าวศรีสุดาจันทร์มีชู้รู้ไปถึงเจ้าพระยามหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งทำนองจะได้เป็นผู้ว่าราชการแผ่นดินแทนพระเฑียรราชา ปรารภปรึกษาเพื่อนข้าราชการผู้ใหญ่ว่าควรจะทำอย่างไร ความนั้นรู้ไปถึงท้าวศรีสุดาจันทร์ ก็ให้ลอบแทงเจ้าพระยามหาเสนา ฯ ตาย แต่นั้นนางก็ยิ่งมีอำนาจ ด้วยไม่มีผู้ใดกล้าขัดขวาง ผู้คนก็ยิ่งครั่นคร้ามขุนวรวงศา ๆ จึงเป็นผู้มีอำนาจขึ้นในแผ่นดิน

ฝ่ายสมเด็จพระยอดฟ้า แม้พระชันษาเพียง ๑๒ ปี เมื่อทรงทราบว่านางชนนีมีชู้ก็เดือดร้อนรำคาญพระหฤทัย แต่มิรู้ที่จะทำประการใดด้วยยังทรงพระเยาว์ คงปรับทุกข์กับขุนพิเรนทรเทพเจ้ากรมตำรวจ ซึ่งเป็นพระญาติและเป็นราชองครักษ์ เคยอยู่ใกล้ชิดมาตั้งแต่สมเด็จพระชัยราชาธิราชทรงไว้วางพระราชหฤทัยมาแต่ก่อน ขุนพิเรนทรเทพทูลรับจะคิดอ่านกำจัดขุนวรวงศา ฯ ความคิดเดิมคงอยู่เพียงกำจัดขุนวรวงศา ฯ เท่านั้น หาได้คิดกำจัดท้าวศรีสุดาจันทร์ด้วยไม่ แต่รู้ไปถึงท้าวศรีสุดาจันทร์ว่าขุนพิเรนทรเทพเข้าเฝ้าสมเด็จพระยอดฟ้าบ่อย ๆ สงสัยว่าขุนพิเรนทรเทพจะยุยงให้คิดร้ายจึงให้ถอดเสียจากตำแหน่งข้าราชการ ขุนพิเรนทรเทพจึงต้องไปเที่ยวหาคนร่วมคิดในเหล่าข้าราชการชั้นต่ำที่ถูกถอดแล้วบ้าง ยังอยู่ในตำแหน่งบ้าง เช่น

หลวงศรียศบ้านลานตากฟ้า และหมื่นราชเสน่หา เป็นต้น คงมีคนอื่นอีก แต่หากไม่ปรากฏชื่อ ความประสงค์ของขุนพิเรนทรเทพ ฯ เมื่อชั้นเรกเป็นแต่จะช่วยสมเด็จพระยอดฟ้า ยังมิได้คิดที่จะถวายราชสมบัติแก่พระเฑียรราชา ครั้นท้าวศรีสุดาจันทร์คลอดลูก ข่าวนั้นระบือแพร่หลาย ขุนวรวงศา ฯ เห็นว่าจะปกปิดความชั่วไว้ไม่ได้ต่อไป ก็คิดเอาแผ่นดินไปตามเลย มิฉะนั้นก็จะเป็นอันตราย จึงลอบปลงพระชนม์สมเด็จพระยอดฟ้า โดยท้าวศรีสุดาจันทร์มิได้รู้เห็นเป็นใจด้วย สมเด็จพระยอดฟ้าเป็นพระเจ้าแผ่นดินอยู่เพียง ๒ ปี ก็ถูกปลงพระชนม์ ท้าวศรีสุดาจันทร์รู้ต่อเมื่อพระสมเด็จพระยอดฟ้าสวรรคตเสียแล้ว ก็จำต้องยกขุนวรวงศา ฯ ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ฝ่ายพวกขุนพิเรนทรเทพก็ต้องคิดหาพระเจ้าแผ่นดินใหม่ จึงพร้อมใจกันไปเชิญพระเฑียรราชาครองราชสมบัติ และเสี่ยงเทียนกันในตอนนี้แต่ไม่มีกำลังพอจะเข้าไปจับขุนวรวงศา ฯ ถึงในวัง จึงไปตั้งซุ่มดักทางจับขุนวรวงศา ฯ กับท้าวศรีสุดาจันทร์ และลูกที่เกิดด้วยกันฆ่าเสียเมื่อลงเรือไปดูจับช้าง แล้วชวนข้าราชการทั้งปวงพร้อมใจกันเชิญพระเฑียรราชาขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ เรื่องที่จริงน่าจะเป็นดังว่ามา

ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพูนบำเหน็จผู้มีความชอบนั้น ทรงพระราชดำริว่าขุนพิเรนทรเทพมีความชอบยิ่งกว่าผู้อื่น และตัวเองก็เป็นเชื้อสายราชวงศ์พระร่วง จึงทรงตั้งให้เป็นพระมหาธรรมราชาครองเมืองพิษณุโลก และพระราชทานพระวิสุทธิกษัตรีราชธิดาให้เป็นพระชายาด้วย แต่พิจารณาตามเรื่องพงศาวดารที่เล่ามาก่อน เห็นว่าที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ทรงตั้งขุนพิเรนทรเทพเป็นพระมหาธรรมราชาครั้งนั้น เป็นราโชบายในการเมืองด้วย เพราะตำแหน่งพระมหาธรรมราชาได้ครองอาณาเขตเมืองเหนือทั้งหมด มิใช่แต่เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกเมืองเดียวเท่านั้น แต่ก่อนมาเมื่อเลิกตำแหน่งพระมหาธรรมราชาชาวเมืองเหนือแล้ว

พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงตั้งพระราชโอรสผู้เป็นรัชทายาทขึ้นไปครองเมืองเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก เพราะเป็นตำแหน่งสำคัญมีอำนาจรองแต่พระเจ้าแผ่นดินลงมา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ควรจะตั้งพระราเมศวรราชโอรสรัชทายาทขึ้นไปครองเมืองเหนืออย่างพระเจ้าแผ่นดิน เหตุไฉนจึงไม่ตั้ง ข้อนี้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเพราะทรงพระราชดำริว่า ทั้งพระองค์เองและพระราชโอรส มิได้เป็นเชื้อสายสนิทกับราชวงศ์พระร่วงและไม่เคยคุ้นกับชาวเมืองเหนือถ้าให้พระราเมศวรขึ้นไปครองเมืองเหนือเกรงจะเกิดกระด้างกระเดื่องเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ขุนพิเรนทรเทพเป็นเชื้อสายพระร่วงชาวเมืองเหนือคงไม่รังเกียจ ทั้งได้ทำความชอบมากถึงจะพระราชทานบำเหน็จอย่างไรก็ไม่เกินไป จึงโปรดให้อภิเษกสมรสกับพระราชธิดา เลื่อนยศ ขึ้นเป็นเจ้าเพราะเป็นราชบุตรเขยก่อน แล้วจึงทรงตั้งให้เป็นพระมหาธรรมราชา ขึ้นไปครองเมืองเหนือด้วยกันกับพระราชธิดา โดยทรงพระราชดำริว่าถ้ามีพระหน่อก็จะเป็นเชื้อสายทั้งราชวงศ์พระร่วงกับราชวงศ์อู่ทองเชื่อม ๒ ราชวงศ์ให้สนิทยิ่งขึ้นในภายหน้า ต่อมาก็สมดังพระราชหฤทัยหวังกับทั้งเป็นคุณแก่บ้านเมืองได้จริง ด้วยเกิดสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถทั้ง ๒ พระองค์

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์เสวยราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ บ้านเมืองเป็นสุขมาได้ ๒๕ ปี แล้วก็ถึงคราวเคราะห์ร้ายของเมืองไทยด้วยพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมีอานุภาพเป็นพระเจ้าราชาธิราชขึ้น เริ่มมาตีเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๖ ครั้งหนึ่ง และมาตีเมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๑ อีกครั้งหนึ่ง มีชัยชนะเอาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับสมเด็จพระมหินทราธิราชออกจากราชสมบัติแล้วตั้งให้พระมหาธรรมราชาพระบิดาสมเด็จพระนเรศวรเป็นพระเจ้าแผ่นดินครองเมืองไทยเป็นประเทศราชขึ้นต่อกรุงหงสาวดี แต่เรื่องไม่เกี่ยวกับเนื้อความของนิทานนี้ ควรกล่าวแต่ให้ปรากฏว่า พอพระมหาธรรมราชาได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ก็ทรงตั้งสมเด็จพระนเรศวรให้ขึ้นไปครองเมืองเหนืออยู่ ณ เมือง

พิษณุโลก ให้เห็นว่ายังปกครองเมืองเหนือกับเมืองใต้เป็น ๒ อาณาเขต อยู่ตามเดิมมาจนในสมัยนั้น เมืองไทยในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ต้องเป็นเมืองขึ้นพระเจ้าหงสาวดีอยู่ถึง ๑๕ ปี จนพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๔ พระมหาอุปราชาราชโอรสได้รับรัชทายาทเป็นพระเจ้าหงสาวดี ทรงพระนามว่า "พระเจ้านันทบุเรง" สมเด็จพระนเรศวรทรงเห็นว่าพระเจ้าหงสาวดีองค์ใหม่ไร้ความสามารถไม่ต้องยำเกรงเหมือนพระเจ้าบุเรงนอง ก็ประกาศตั้งเมืองไทยเป็นอิสระเมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๗ พระเจ้า หงสาวดีนันทบุเรงจึงให้กองทัพยกเข้าปราบปรามเมืองไทย ในการสู้ศึกหงสาวดีครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรทรงบัญชาการสิทธิ์ขาด ทรงพระดำริว่าจะตั้งต่อสู้ ทั้งที่เมืองเหนือและเมืองใต้ คงแพ้ข้าศึกเหมือนหนหลัง เพราะข้าศึกก็มีกำลังมากนัก และที่เมืองเหนือก็ไม่มีชัยภูมิเหมือนเมืองใต้ จึงตรัสสั่งให้ทิ้งเมืองเหนือให้ร้างทั้งหมดอพยพเอาผู้คนเมืองเหนือลงมาสมทบกับชาวเมืองใต้ ตั้งต่อสู้ข้าศึกด้วยเอาพระนครศรีอยุธยาเป็นฐานทัพแต่แห่งเดียวกองทัพพวกหงสาวดียกมาทีไร ก็สามารถตีแตกไปทุกครั้ง แม้จนพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงเสด็จยกกองทัพอย่างใหญ่หลวงลงมาเองเมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๙ ก็เอาชัยชนะไม่ได้ต้องล่าทัพกลับไป

เมื่อพระเจ้าหงสาวดีเลิกทัพกลับไปแล้ว ที่กรุงศรีอยุธยายังต้องเตรียมตัวอยู่ด้วยไม่รู้ว่าข้าศึกจะยกมาเมื่อใด ในระหว่างเวลาไม่มีสงครามนั้น สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๓ สมเด็จพระนเรศวรได้รับรัชทายาทเป็นพระเจ้าแผ่นดินเมื่อพระชันษา ๓๕ ปี ส่วนพระองค์ก็เป็นหมันไม่มีพระราชโอรสธิดา มีแต่พระเอกาทศรถอนุชาเป็นรัชทายาท ทั้งได้เป็นคู่พระชนม์ชีพสู้สงครามกู้บ้านเมืองมาด้วยกัน แม้โดยฐานะก็พึงคิดเห็นได้ว่า ถ้าเป็นเวลาบ้านเมืองเป็นปกติ สมเด็จพระนเรศวรคงสถาปนาพระเอกาทศรถ ให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินครองเมืองเหนือเหมือนอย่างเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงสถาปนาพระเชษฐาราชอนุชาให้เป็น

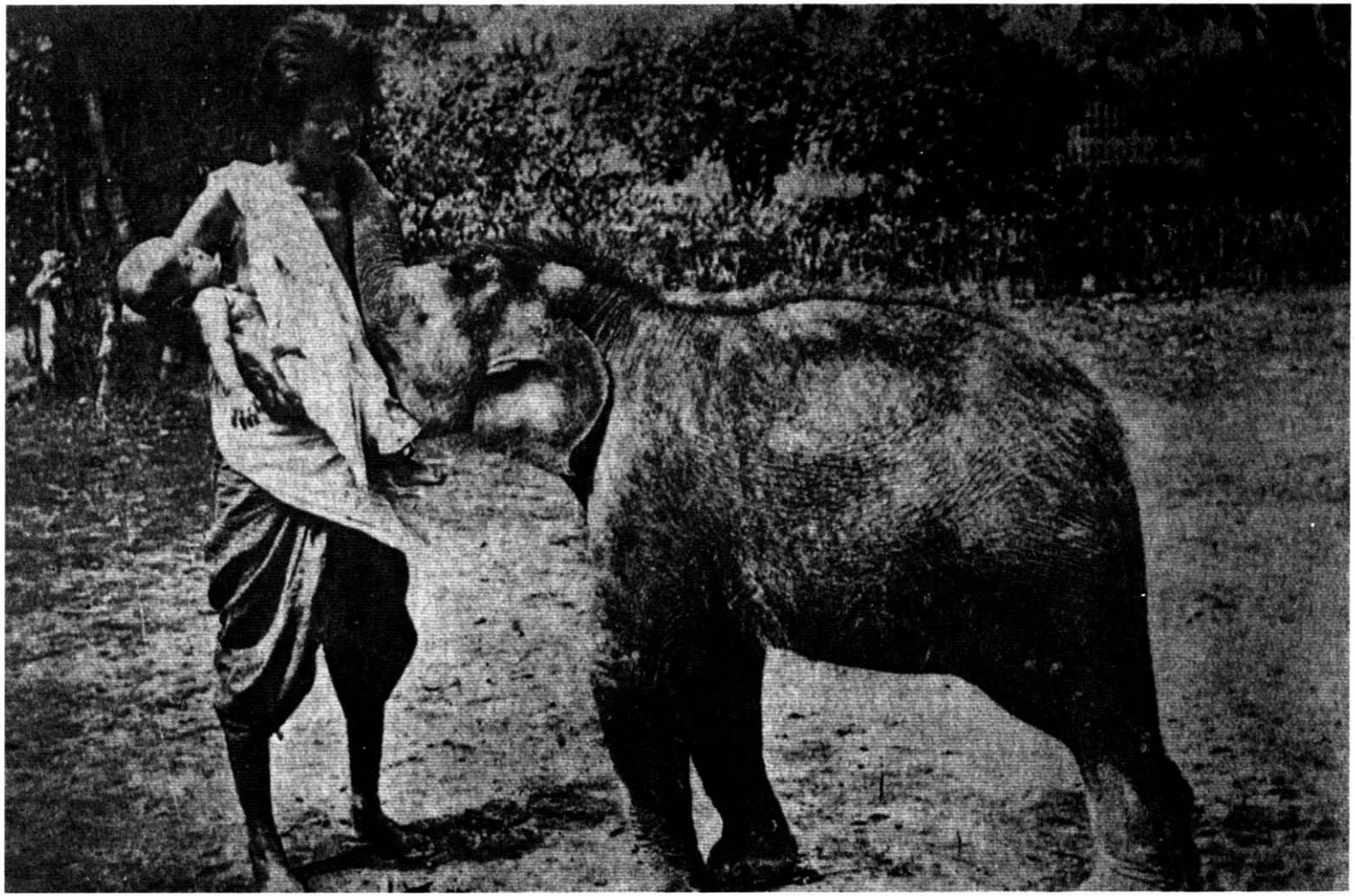
พระเจ้าแผ่นดินครองเมืองเหนือ หรือที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถทรงสถาปนาพระบรมราชโอรสเป็นพระเจ้าแผ่นดินครองเมืองใต้มาแต่ก่อน แต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงเสวยราชย์นั้นเมืองเหนือร้าง ผู้คนพลเมืองเหนือลงมาอยู่เมืองใต้หมด จะทำอย่างแบบเดิมไม่ได้ จึงทรงสถาปนาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเอกาทศรถ ฯ ให้ปกครองชาวเมืองเหนือบรรดาที่ลงมาอยู่เมืองใต้ จึงมีพระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ในราชธานีเดียวกันทั้ง ๒ พระองค์เป็นครั้งแรก ความที่ว่ามานี้ มีหลักฐานด้วยมีพระราชกฤษฎีกาของสมเด็จพระเอกาทศรถ ปรากฏอยู่ในกฎหมายเก่าหมวดลักษณะกบฏศึกบทหนึ่ง ตั้งเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๑๑ ค่ำ ปีขาล จุลศักราช ๙๕๕ (พ.ศ. ๒๑๓๖) เป็นปีที่ ๔ ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ภายหลังสมเด็จพระนเรศวร ทรงชนช้างชนะ พระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดี ได้ปีหนึ่งในพระราชกฤษฎีกานั้น เมื่อตั้งต้นบอกศุภมาศวันคืนและอ้างพระราชโองการสมเด็จพระเอกาทศรถ แล้วกล่าวความว่าข้าราชการฝ่ายทหารพลเมือง ซึ่งเกณฑ์เข้ากระบวนทัพไป “รบพุ่งด้วยสมเด็จบรมบาทบงกชลักษณ์อรรคปุริโสดมบรมหน่อนรา เจ้าฟ้านเรศวรเชษฐาธิบดี มีชัยชำนะแก่มหาอุปราชาหน่อพระเจ้าชัยทศทิศเมืองหงสาวดี (ทั้ง) ฝ่ายทหารพลเมืองล้มตายในณรงค์สงครามเป็นอันมาก และรอดชีวิตมาได้ก็เป็นอันมากนั้น ทรงพระกรุณาพระราชทานพูนบำเหน็จ” ให้ยกหนี้หลวงพระราชทานแก่ผู้อยู่ และพระราชทานแก่บุตรภรรยาผู้ตายด้วยทั้งหมด พระราชกฤษฎีกานี้เห็นได้ว่า ยกหนี้พระราชทานชาวเมืองเหนือ จึงใช้พระนามสมเด็จพระเอกาทศรถ ถ้ายกหนี้พระราชทานทั่วไปหมดทั้งชาวเมืองเหนือและเมืองใต้ จำต้องเป็นพระราชกฤษฎีกาของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

การปกครองเมืองไทย ที่เคยแยกเป็นเมืองเหนือเมืองใต้ต่างอาณาเขตกัน ก็เลิกมาแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ฯ เพราะสมัยนั้นเมืองไทยตกอยู่ในยุคมหาสงครามมาถึง ๓๐ ปี ผู้คนพลเมืองล้มหายตายจากไป

เสียมาก ทั้งต้องต้อนชาวเมืองเหนือ เอาลงมาสมทบกับชาวเมืองใต้ต่อสู้ข้าศึกอยู่ที่พระนครศรีอยุทธยาก็หลายปี จนคนทั้งสองอาณาเขตคุ้นกันจนสิ้นความรังเกียจ ไม่จำเป็นจะต้องปกครองเป็น ๒ อาณาเขตอย่างแต่ก่อน เมื่อสมเด็จพระนเรศวร ฯ มีชัยคราวชนช้างชนะพระมหาอุปราชาแล้ว จึงโปรด ให้กลับตั้งเมืองเหนือทั้งปวงซึ่งได้ทิ้งร้างมา ๘ ปี ให้มีเจ้าเมืองกรมการปกครอง ขึ้นต่อพระนครศรีอยุธยาเหมือนอย่างหัวเมืองใต้ เมืองไทยก็รวมอาณาเขตเป็นอันเดียวกันแต่นั้นมา จนตราบเท่าทุกวันนี้

ค้นหาต้นเหตุที่เมืองไทยมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์พร้อมกันในบางสมัย ได้ความดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

นางสุก ชาวจังหวัดตาก ซึ่งเลี้ยงลูกช้างด้วยนมของตนเอง

นิทานที่ ๒๐

เรื่องจับช้าง (ภาคต้น)

ตำนานการจับช้าง

(๑)

ในตำราวิชาก่อนประวัติศาสตร์ว่าเดิมช้างมีกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในโลก แม้จนในยุโรปก็มีช้างมาก ครั้นถึงยุคอันหนึ่งในภูมิกาล อากาศทางข้างฝ่ายเหนือโลกผันแปรหนาวจัดขึ้น เกิดน้ำแข็งเป็นเทือกใหญ่ไหลรุกแผ่นดินลงมาข้างใต้ เสมอทุกปีอยู่ตลอดเวลาช้านาน ในตำราเรียกนามสมัยนั้นว่า "สมัยเทือกน้ำแข็ง" Clacial Piriod ทำให้โลกตอนใต้ลงมาอันเคยอบอุ่นเป็นปรกติมาแต่ก่อน หนาวจัดจนสัตว์ต่าง ๆ บางจำพวก เช่นราชสีห์และเสือช้างเป็นต้น ซึ่งเคยอยู่ในที่ตอนนั้นทนหนาวไม่ไหว ต้องพากันทิ้งถิ่นฐานเดิมหนีลงมาอยู่ทางที่อุ่นใกล้กลางโลก Equator ที่ไม่สามารถจะมาได้ ก็ล้มตายสูญพืชพันธุ์ไปในถิ่นเดิม นานมาคนไปขุดพบทรากจมอยู่ในแผ่นดิน จึงได้รู้ว่าทางข้างเหนือเคยมีสัตว์จำพวกนั้นอยู่แต่ก่อน

ว่าเฉพาะช้าง ถึงเมื่อย้ายลงมาอยู่กลางโลกแล้ว ยังมีเหตุอื่นอีกอันจำกัดที่ให้ช้างอยู่ เพราะช้างเกินแต่พฤกษชาติเป็นอาหาร ต้องอยู่ตามป่าดงพงไพรอันมีต้นไม้ใบหญ้าพอเลี้ยงชีวิต ถ้าที่เช่นนั้นเปลี่ยนแปรไปเป็นอย่างอื่น ดังเช่นแห้งแล้งเป็นทะเลสาบไป หรือเป็นบ้านช่องของมนุษย์อยู่กันมากขึ้น ช้างไม่มีที่หาอาหารได้พอกิน ก็ต้องทิ้งถิ่นนั้นไปอยู่ที่อื่นอีก นอกจากนั้นช้างเป็นสัตว์จำพวกขนบางเช่นเดียวกับควายทนแดดเผามิใคร่ได้ อยู่ที่ไหนต้องมีแม่น้ำลำธารหรือแม้ที่สุดจนปลักแปลงที่มีน้ำขัง เป็นที่อาศัยแช่ให้ชุ่มตัวเมื่อยามร้อนจึงอยู่ได้ ด้วยเหตุต่าง ๆ ดังพรรณนามา เมื่อพ้นสมัยเทือกน้ำแข็งแล้วในโลกจึงมีช้างอยู่แต่ในทวีปอัฟริกาภาคหนึ่ง กับในทวีปอาเซีย ตอนข้างฝ่ายใต้ภูเขาหิมาลัยภาคหนึ่งในโลกภาคอื่นหามีช้างไม่ นิทานเรื่องนี้ข้าพเจ้าจะพรรณนาว่าด้วยช้างในเมืองไทย อันเป็นจำพวกช้างที่อยู่ในเอเซียเป็นท้องเรื่อง แต่เมื่อตั้งต้นได้กล่าวว่ามีช้างไปอยู่ในทวีปอัฟริกาอีกพวกหนึ่ง จึงเห็นควรจะพรรณนาว่าด้วยช้างที่ไปอยู่ในทวีปอัฟริกาโดยสังเขปพอให้รู้ว่าผิดกัน กับช้างที่มาอยู่ในทวีปเอเซียอย่างไรบ้าง

(๒)

ช้างอัฟริกากับช้างอาเซีย (ซึ่งฝรั่งเรียกว่าช้างอินเดีย) แม้เป็นช้างด้วยและขนาดเท่า ๆ กัน น่าจะเป็นช้างต่างชนิดกันมาแต่เดิม ด้วยรูปร่างผิดกันหลายอย่างจะว่าแต่ที่พึงสังเกตเห็นได้ง่าย ช้างอัฟริกาใบหูใหญ่กว่าช้างอาเซียมากอย่างหนึ่ง และยังสันหลังอ่อนไม่โก่งเหมือนช้างอาเซียอีกอย่างหนึ่งเป็นต้น แต่เขาว่าผิดกันเป็นข้อสำคัญนั้น อยู่ที่ช้างอาเซียมีปัญญาฉลาดอาจจะฝึกหัดใช้การงาน แต่ช้างอัฟริกาโง่เขลา จะหัดให้ทำอะไรไม่ได้ถ้าจับได้ก็ได้แต่เพียงเลี้ยงให้เชื่อง แล้วเอาไปผูกไว้ให้คนดู หรืออย่างดีก็มีผูกแคร่บรรทุกเด็ก ๆ ขึ้นหลังพาเดินเที่ยวที่ในสวนเลี้ยงเท่านั้น แม้ในเรื่องพงศาวดารมีว่า เมื่อ พ.ศ. ๓๒๕ ในเรื่องฮัลนิบัลแม่ทัพของประเทศ

คาเธช อันอยู่ในทวีปอัฟริกาทางฝ่ายเหนือ เคยยกกองทัพช้างข้ามทะเลเมดิเตอเรเนียนไปตีถึงอาณาเขตกรุงโรม แต่ก็มีปรากฏครั้งเดียวเท่านั้น แล้วการใช้ช้างในทวีปอัฟริกาก็เงียบหายมากว่าพันปี จึงเห็นกันว่าช้างกองทัพของฮันนิบัลอาจจะได้ไปจากอินเดีย หาใช่ช้างอัฟริกาไม่ เรื่องประวัติของช้างในทวีปอัฟริกาแต่ก่อนมา ปรากฏแต่ว่าสำหรับพวกพรานยิงเอางาไปเที่ยวขายให้ทำของรูปพรรณต่าง ๆ มาช้านาน ยิ่งถึงสมัยเมื่อพวกฝรั่งต่างชาติอาจจะไปเที่ยวล่าสัตว์ในอัฟริกาสะดวกขึ้น การยิงช้างในอัฟริกาก็เลยเป็นกีฬาของพวกเศรษฐี หรือคนกล้าหากินด้วยเสี่ยงภัย มีหนังสือเล่าเรื่องยิงช้างอัฟริกาปรากฏอยู่มากกว่ามาก จนสมัยประเทศต่าง ๆ ในยุโรปรุกเอาแผ่นดินในทวีปอัฟริกาแบ่งกันเป็นเมืองขึ้น เจ้าของอาณาเขตจึงเริ่มห้ามมิให้ใครยิงช้างในเมืองขึ้นของตน ข้าพเจ้ายังจำได้เมื่อไปยุโรปครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๓๔ พระเจ้าไกเซอวิลเฮมที่ ๒ ประเทศเยอรมันนี เคยตรัสถามข้าพเจ้าว่า ในเมืองไทยห้ามยิงช้างหรือไม่ห้าม ข้าพเจ้าทูลว่าไทยถือว่าช้างเป็นสัตว์มีคุณ ในเมืองไทยห้ามมิให้ฆ่าช้างด้วยประการอย่างหนึ่งอย่างใดมาแต่ดึกดำบรรพ์แล้ว ตรัสตอบว่าถูกทีเดียว ถึงในเมืองขึ้นของเยอรมันนีที่ในอัฟริกา พระองค์ก็ได้ตรัสสั่งไปให้ห้ามมิให้ใครยิงช้างอีกต่อไปเป็นอันขาด ข้าพเจ้านึกว่าถึงประเทศอื่น ๆ ก็เห็นจะห้ามเช่นเดียวกับเยอรมัน การยิงช้างในอัฟริกาเห็นจะเพิ่งห้ามมาเมื่อสัก ๕๐ ปีนี้ ส่วนการจับช้างในทวีปอัฟริกานั้น ข้าพเจ้าเคยเห็นในหนังสือพิมพ์ครั้งหนึ่ง เห็นจะราวสัก ๒๐ ปีมาแล้ว ว่าพวกฝรั่งเบลเยี่ยมซึ่งได้เป็นเจ้าของประเทศคองโก (Congo) ในอัฟริกา หาพวกฮินดูชาวอินเดียที่ชำนาญไปลองจับช้างหัดใช้งาน และพิมพ์รูปฉายช้างที่หัดแล้วได้ให้เห็นยืนอยู่เป็นหมู่สักสี่ห้าตัว ตั้งแต่ขนาดสูง ๓ ศอก จน ๔ ศอก มีพวกฮินดูนั่งอยู่บนคอช้างซึ่งเพิ่งจับหัดใช้การได้ แต่จะทำอะไรได้เพียงใดก็หาปรากฏไม่ ข้าพเจ้าได้เห็นรูปครั้งเดียวแล้วก็ไม่ได้ยินต่อมาว่าการจับช้างในทวีปอัฟริกาแพร่หลายออกไปเพียงไร สังเกตดูรูปช้างที่เล่น

ละครวงเวียน (CIRCUS) และเล่นหนังฉาย แม้จนทุกวันนี้ก็เห็นใช้แต่ช้างอาเซียทั้งนั้น จึงเห็นว่าการที่ลองจับช้างอัฟริกาหัดใช้งานน่าจะไม่สำเร็จ สิ้นอธิบายของข้าพเจ้าตามรู้เห็นด้วยเรื่องช้างอัฟริกาเพียงเท่านั้น ทวีปอาเซียซึ่งช้างมาอยู่นั้น แผ่นดินตอนอินเดียกว้างใหญ่มีช้างอยู่มากกว่าแห่งอื่น ทั้งมนุษย์ชาวอินเดียก็เจริญวัฒนธรรม Civilisation ก่อนชาวแดนอื่น ๆ ในภาคเดียวกัน ชาวอินเดีย จึงสามารถคิดจับช้างใช้การงานได้ก่อนมนุษย์จำพวกอื่นช้านาน จนถึงพวกพราหมณ์สามารถรวบรวมความรู้ในการจับช้างเข้าเป็นตำรับตำราเรียกว่า "คชศาสตร์" ขึ้นแล้ววิชาจับช้างจึงแพร่หลายจากอินเดียออกมาถึงประเทศอื่น ๆ ในอาเซียภาคที่มีช้างเช่นเดียวกัน เช่นประเทศพม่า มอญ ไทย เขมร และชวามลายู ด้วยชาวอินเดียซึ่งไปค้าขายแล้วตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามประเทศเหล่านั้น พาวิชาคชศาสตร์ไปจับช้างใช้ แล้วฝึกสอนพวกชาวประเทศนั้น ๆ ให้รู้เหมือนอย่างสอนศาสนาและวิชาอื่นๆที่ยังปรากฏอยู่อีกหลายอย่าง

(๓)

ได้กล่าวมาแล้วว่า ไทยเราได้วิชาคชศาสตร์มาจากชาวอินเดีย เมื่อจะเล่าการจับช้างในเมืองไทย จึงลองค้นคว้าเรื่องที่ชาวอินเดียมาสอนวิชาจับช้างในเมืองไทยด้วยวิธีอย่างไร มาเล่าเป็นอธิบายเบื้องต้นเสียก่อน

วิชาที่ชาวอินเดียมาสอนวิชาจับช้างนั้น สังเกตเค้าเงื่อนในตำราคชศาสตร์ซึ่งยังมีอยู่ในเมืองไทย มีเป็นหลายปริยายดังจำแนกต่อไปนี้ คือ

๑. ผู้เชี่ยวชาญมาเป็น ๒ พวก เรียกว่า "พฤฒิบาศ" เป็นครูในการจับช้างพวกหนึ่ง ไทยเราเรียกชื่อพวกนี้แปลเป็นภาษาไทยว่า "หมอเฒ่า" แต่เรียกเฉพาะตัวผู้เป็นคณาจารย์เรียกพวกพฤฒิบาศตัวรองลงมาแต่ว่า "หมอช้าง" ผู้เชี่ยวชาญอีกพวกหนึ่งเรียกว่า "หัศดาจารย์" เป็นครูในการหัดช้าง ไทยเราเรียกพวกนี้เป็นภาษาไทยว่า "ครูช้าง" ผู้เชี่ยวชาญทั้งสอง

พวกนี้ช่วยกันทำกิจการและพิธีต่าง ๆ อันเกี่ยวกับช้างหมดทุกอย่าง

๒. ตำราคชศาสตร์ ไทยเราแปลเรียกว่า "ตำราช้าง" ที่ได้มาจากอินเดียนั้นเป็น ๒ คัมภีร์ คัมภีร์หนึ่งเรียกว่า "ตำราคชลักษณ์" พรรณนาว่าด้วยลักษณะช้าง เช่นสีและอวัยวะต่าง ๆ ที่ในตัวเป็นต้น ให้รู้ว่าเป็นช้างดีเลวผิดกันอย่างไร คติที่นับถือช้างเผือกว่ามีกำลังกว่าช้างอย่างอื่น ก็มาแต่คัมภีร์นี้ อีกคัมภีร์หนึ่งเรียกว่า "ตำราคชกรรม" สอนวิธีหัดช้างเถื่อนและวิธีหัดขี่ช้าง กับทั้งมนต์สำหรับบังคับช้าง และระเบียบพิธีต่าง ๆ ซึ่งทำเพื่อให้เกิดศิริมงคล และบำบัดเสนียดจัญไรในการที่เนื่องกับช้าง

๓. ต้นตำราช้างที่ได้มาจากอินเดีย เป็นภาษาสันสกฤตพวกผู้เชี่ยวชาญต้องมาแปลสอนในภาษาของชาวเมือง ถ้าเป็นประเทศที่มีหนังสือ ก็เขียนคำแปลลงไว้เป็นตัวหนังสือด้วย แต่มนต์นั้นคงให้ใช้ภาษาสันสกฤตของเดิมด้วยประสงค์จะให้ศักดิ์สิทธิ์ ตำราช้างที่ได้มาจากอินเดีย ของประเทศไหนจึงเป็นภาษาของประเทศนั้น แต่มนต์เป็นภาษาสันสกฤตเหมือนกันหมด ก็แต่คนโบราณที่รู้หนังสือมีน้อยทุกประเทศ การเรียนวิชาคชศาสตร์จึงเรียนกันด้วยความทรงจำ กับฝึกหัดให้ชำนิชำนาญในการต่าง ๆ ที่ทำนั้นสืบกันมา แต่พวกผู้เชี่ยวชาญได้ตั้งบัญญัติไว้อย่างหนึ่งว่าบรรดาผู้ที่จะเป็น "หมอช้าง" คือขับขี่และคล้องช้างนั้นหมอเฒ่าต้องครอบให้ก่อน หมายความว่าได้ฝึกหัดจนหมอเฒ่าเห็นว่าชำนิชำนาญ ให้ปริญญาแล้วจึงเป็นหมอช้างได้ ถ้าใครฝ่าฝืนบัญญัตินั้นถือว่าเป็นเสนียดจัญไร อาจจะเกิดภัยอันตรายแก่ผู้ละเมิด น่าจะเป็นเพราะบัญญัติอันนี้ พวกชาวเมืองจึงรักษาวิชาจับช้างไว้ได้ด้วยพวกที่เลี้ยงชีพด้วยการจับช้าง ต้องขวนขวายให้มีหมอเฒ่าเจ้าตำราอยู่เสมอไม่ขาด

๔. วิธีจับช้างเถื่อนที่ชาวอินเดียมาสอนไว้มี ๓ อย่างดังจะพรรณนาในภาคหลังของนิทานนี้ จะกล่าวตรงนี้แต่พอให้รู้เค้าของวิธีอย่างหนึ่งเรียกว่า "วังช้าง" คือจับช้างเถื่อนหมดทั้งโขลง อย่างหนึ่งเรียกว่า "โพนช้าง" คือ

ต้อนโขลงช้างเข้ามาในคอกมั่นซึ่งเรียกว่า "จับเพนียด" เลือกจับแต่ช้างบางตัวที่ชอบใจ แล้วปล่อยให้โขลงช้างกลับไป

แต่การจับช้างเถื่อนทั้ง ๓ วิธีที่ว่ามานี้ ในตำราว่าต้องมี "ช้างต่อ" คือช้างที่ได้ฝึกหัดเชื่องแล้วใช้ช่วยกำลังของผู้จับด้วยจึงจะสามารถจับช้างเถื่อนได้ ข้าพเจ้านึกสงสัยขึ้นมาว่าเมื่อแรกมนุษย์จะจับช้างใช้ ยังไม่มีช้างต่อทำอย่างไรจึงจะจับช้างเถื่อนได้ และยังคิดพิศวงขึ้นต่อไปว่ามนุษย์ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์คิดเห็นอย่างไร จึงเอิบเอื้อมขึ้นไปจับสัตว์ตัวใหญ่ถึงเช่นช้างอันเหลือกำลังมนุษย์จะฉุดลากปลุกปล้ำได้เหมือนปศุสัตว์อย่างอื่น เมื่อคิดเช่นนั้น ข้าพเจ้าก็เลยนึกไปถึงเรื่องเกร็ด ซึ่งเคยมีเมื่อรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์นี้เรื่องหนึ่ง ดูที่จะเทียบเป็นอุทาหรณ์ได้ แต่ถึงหากจะเทียบไม่ได้ก็เป็นเรื่องประหลาดนักหนา จึงเอามาเล่าฝากไว้ในนิทานนี้ด้วย มิให้สูญไปเสีย

จะเป็นเมื่อปีใดจำไม่ได้ ในสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มีชายชาวเมืองตากคนหนึ่งไปพบลูกช้างพังกำพร้าแม่แต่ยังเล็กตัวหนึ่ง เดินโซเซอยู่ในป่า นึกสงสารด้วยเห็นว่าถ้าทิ้งไว้อย่างนั้นก็คงตาย จึงชวนเพื่อนที่ไปด้วยกันเอาเชือกผูกคอลูกช้างตัวนั้นจูงพามาบ้าน วานเมียให้ช่วยเลี้ยงด้วยให้กินน้ำข้าวต่างนมด้วยกันกับกล้วยและหญ้าอ่อน เวลานั้นเมียกำลังมีลูกอ่อนแต่ก็รับเลี้ยงด้วยสงสารลูกช้าง ถึงวันรุ่งขึ้นเห็นลูกช้างกินน้ำข้าวแล้วยังร้องอยู่ นึกว่าคงเป็นเพราะหิวนม จึงรีดนมของตนเองที่เหลือลูกกินใส่ขามส่งไปให้ลูกช้าง ลูกช้างได้กินน้ำนมคนก็ติดใจ แต่นั้นเมื่ออยากกินเมื่อใดก็เข้าไปเคล้าเคลียประจบหญิงคนเลี้ยง แกก็เกิดเอ็นดูเลยรีดนมให้ลูกช้างกินทุกวัน วันหนึ่งกำลังอุ้มลูกอยู่มือหนึ่งลูกช้างเข้าไปขอนมกิน จะรีดนมไม่ได้ จึงลองแอ่นอกยื่นนมออกไปทั้งเต้า ลูกช้างก็เอางวงขึ้นพาดบ่าอ้าปากเข้าดูดนมกินที่เต้าเหมือนอย่างเด็ก แต่นั้นแม่นมก็เลยรักยอมให้ดูดนมกินจากเต้าเสมอ ส่วนลูกช้างก็เลยติดหญิงนั้นเป็นแม่นม

เหมือนอย่างเด็กติดแม่ จนเวลานอนก็เข้าไปนอนอยู่ด้วยที่ในโรง แม่นมนอนที่บนยกพื้น วางเมาะลูกของตัวเองไว้ข้างหนึ่ง ลูกช้างนอนกับแผ่นดินที่ริมยกพื้นอีกข้างหนึ่ง เอางวงพาดให้ถูกตัวแม่ไว้ที่แห่งใดแห่งหนึ่งเสมอจนเคยกัน พวกชาวบ้านใกล้เรือนเคียงก็พากันชอบมาช่วยเลี้ยงและเล่นกับลูกช้างตัวนั้นจนคุ้นกับคนสนิท เวลานั้นเผอิญข้าพเจ้าขึ้นไปตรวจราชการ ที่เมืองตากได้ยินว่ามีช้างกินนมคนให้เรียกมาดูก็เห็นจริงดังว่าเห็นแปลกประหลาดยังไม่เคยมีมาแต่ก่อน ข้าพเจ้าจึงสั่งให้พาลงมาถวายพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรที่กรุงเทพ ฯ เผอิญมาถึงเวลากลางเดือนอ้ายใกล้กับงานปีที่วัดเบญจมบพิตร เมื่อพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรแล้ว ข้าพเจ้าให้เอาม่านไปกั้นให้คนดูที่งานวัดเบญจมบพิตร ดูเหมือนพ่อเลี้ยงกับแม่เลี้ยงของลูกช้าง จะได้เงินกลับขึ้นไปด้วยไม่น้อย ได้ยินว่าเมื่อกลับขึ้นไปถึงเมืองตาก ก็เลี้ยงดูลูกช้างตัวนั้นให้วิ่งเล่นอยู่กับลูกของตัวที่ในบ้านนั้นจนเติบโตขึ้นจึงได้จับเชิงใช้อย่างช้างสามัญ

เรื่องเกร็ดที่เล่ามา ชวนให้คิดเห็นความในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ว่าเดิมมนุษย์เห็นจะได้ลูกช้างมาโดยมิได้คิดจะจับทำนองเดียวกับที่ชายชาวเมืองตากได้ลูกช้างตัวนั้นมา ครั้นเลี้ยงลูกช้างจนคุ้น จึงได้ความรู้ว่านิสัยช้างอาจจะเลี้ยงให้เชื่องได้ง่าย ทั้งเป็นสัตว์ฉลาดอาจจะฝึกหัดใช้ได้ คงจะเป็นเพราะรู้นิสัยช้างขึ้นก่อน จึงเป็นเหตุให้คิดจับช้างใช้ ข้อซึ่งไม่มีช้างต่อนั้นดูก็มีทางแก้ไขอย่างเดียวแต่พยายามจับลูกช้างมาฝึกหัดก่อน เมื่อลูกช้างนั้นเติบใหญ่จึงฝึกหัดให้เป็นช้างต่อ มีช้างต่อก็อาจจะจับช้างเถื่อนขนาดใหญ่ยิ่งขึ้นไปอีก ไม่ต้องเสาะหาแต่ลูกช้างเหมือนแต่ก่อน มูลเหตุน่าจะเป็นดังว่ามา และช้างต่อที่แรกมีในเมืองไทยนั้น ผู้เชี่ยวชาญซึ่งมาสอนวิธีจับช้างอาจจะมีช้างต่อมาด้วย หรือมิฉะนั้นก็คงมาจับลูกช้างหัดเป็นช้างต่อเปลืองเวลาช้าออกไปคงหาช้างต่อได้ด้วยประการฉะนี้

(๔)

วิธีจับช้างใช้ในเมืองไทยนี้ คงแพร่หลายรวดเร็วตั้งแต่ชาวอินเดียเข้ามาฝึกสอน เพราะเป็นประเทศที่มีช้างเถื่อนชุมและการคมนาคมโดยทางบกหนทางเหมาะแก่การใช้ช้างยิ่งกว่าพาหนะอย่างอื่นหมด แต่มีเค้าอยู่อย่างหนึ่งว่าเมื่อแรกวิชาจับช้างมาถึงเมืองไทยนั้น พวกชาวเมืองยังเป็นละว้าอยู่โดยมาก ชาวอินเดียมาสอนคชศาสตร์ด้วยภาษาละว้าก่อน ข้อนี้จะเห็นได้เมื่ออ่านถึงพรรณนาว่าด้วยวิธีโพนช้าง ชนชาติไทยแต่เดิมเป็นชาวประเทศที่ไม่มีช้าง เพิ่งมาเรียนรู้วิธีใช้ช้างเมื่ออพยพลงมาอยู่เมืองไทยนี้ แต่ก็สามารถรอบรู้วิชาคชศาสตร์ชำนิชำนาญมาช้านาน ตั้งแต่ก่อนครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชอาณาเขต ข้อนี้จะพึงเห็นได้ตามความในศิลาจารึก (ของพ่อขุนรามคำแหง) ว่าเมื่อแรกพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ตั้งกรุงสุโขทัยเป็นอิสระเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๐๐ ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด (อยู่ใกล้ด่านแม่สอดเดี๋ยวนี้) เข้ามาตีเมืองตากพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ยกพลออกไปรบ พ่ายแพ้หนีข้าศึกแต่ (พระร่วง) ราชบุตรองค์น้อยของพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ เวลานั้นพระชันษาได้ ๑๙ ปี กล้าหาญในการรบพุ่ง ขึ้นขี่คอช้างขับบุกรี้พลเข้าไปชนช้างตัวสำคัญ ชื่อ “พลายมาศเมือง” ที่ขุนสามชนขี่มีชัยชนะ ขุนสามชนแตกหนีไปเลยเป็นเหตุให้ได้เมืองฉอดมาเป็น ของกรุงสุโขทัย พระเจ้าศรีอินทราทิตย์จึงทรงพูนบำเหน็จ (พระร่วง) ราชบุตรนั้น ด้วยเฉลิมเกียรติยศ (อย่างตั้งกรม) ให้ทรงนามว่า “พระรามคำแหง” เรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์ว่าในสมัยนั้น ไทยชำนิชำนาญการใช้ช้างจนถึงเจ้านายก็ได้ฝึกหัดขี่ช้างรบแล้ว ต่อมาในศิลาจารึกหลักเดียวกันมีอีกแห่งหนึ่ง ว่าเมื่อพระเจ้ารามคำแหงได้ครองกรุงสุโขทัย มักให้แต่งช้างเผือกตัวโปรดชื่อว่า “รูจาศรี” ด้วยเครื่องคชาภรณ์ แล้วพระองค์เสด็จขึ้นทรงนำราษฎรออกไปบำเพ็ญการกุศลตามพระอารามในอรัญญิก (คงเป็นช้างเผือกตัวที่ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระร่วงมีช้างเผือกงาดำ และว่าคนชั้นหลังได้เอางาช้างตัวนั้นแกะเป็นรูปพระร่วงกับ “พระลือ” คือพระ

มหาธรรมราชาลือไทย ที่เป็นราชนัดดาของพระเจ้ารามคำแหง ไว้บูชาในเทวาลัย และในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวต่อมาว่า สมเด็จพระนเรศวรฯ เชิญเอาลงมากรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๘ ทั้ง ๒ องค์) เรื่องนี้ก็แสดงให้เห็นว่า ไทยนับถือคชศาสตร์ของพราหมณ์ในสมัยนั้น ทั้งคัมภีร์คชลักษณ์และคัมภีร์คชกรรม แต่ที่รวมกันใช้ช้างตั้งขึ้นเป็นพยุหเสนากรมใหญ่ เรียกว่า "กรมพระคชบาล" ในทำเนียบรัฐบาล เห็นจะเกิดขึ้นในเมืองไทยต่อในสมัยกรุงศรีอยุธยา ด้วยสมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) ที่ ๒ ตีได้กรุงกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๔ ได้พวกพราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญคชศาสตร์ กับทั้งตำรับตำราการงานต่าง ๆ ของเมืองเขมร เมื่อครั้งยังเป็นมหาประเทศเข้ามามาก คงเอาตำราที่ได้มาจากเมืองเขมร มาสอบประกอบตำราที่ได้มาจากอินเดียแต่เดิมแล้วตรวจชำระตั้งตำราคชกรรมขึ้นใหม่ สำหรับเมืองไทยเมื่อรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ (ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๔๑ ถึง พ.ศ. ๒๐๔๗) ข้อนี้รู้ได้ด้วยสังเกตในหนังสือพระราชพงศาวดารปรากฏว่าเริ่มตั้งตำราพิชัยสงครามขึ้น และทำพิธีคชกรรม อย่างใหญ่โตในรัชกาลนั้นเป็นประถม และยังมีเค้าต่อไปถึงที่เป็นเหตุให้หมอช้างในเมืองไทยถือตัวเป็น ๒ พวกมาจนทุกวันนี้ เรียกพวกหนึ่งว่า "ครอบหมอไทย" คือพวกที่หมอเฒ่าเจ้าตำราหลวงที่ตั้งขึ้นใหม่ครอบ เรียกอีกพวกหนึ่งว่า "ครอบหมอมอญ" คือหมอเฒ่าเจ้าตำราของละว้า ที่ใช้กันแต่เดิมเป็นผู้ครอบ แต่ก็ทำงานร่วมกันได้ ด้วยหลักตำราเหมือนกันโดยมาก นาน ๆ จะแตกต่างออกนอกหน้าสักครั้งหนึ่ง ดังเช่นเคยมีในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ ด้วยปรากฏว่ามีช้างพลายเผือกตัวหนึ่งอยู่ในโขลงหลวง ที่จังหวัดนครนายก พระเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งให้ปกช้างโขลงนั้น เข้ามาคล้องช้างเผือกหน้าพระที่นั่ง ณ เพนียด มีผู้คนพากันไปดูมาก ด้วยเป็นครั้งแรกที่จะคล้องช้างเผือกหน้าพระที่นั่ง ถ้าว่าตามตำแหน่ง พระยาเพทราชา (เอี่ยม) เมื่อยังเป็นพระยาราชวังเมืองเจ้ากรมพระคชบาลควรได้เกียรติยศเป็นผู้คล้อง และรับพระราชทานบำเหน็จ

ในการคล้องนั้น แต่เผอิญพระยาเพทราชา (เอี่ยม) เมื่อจะเป็นหมอช้างแต่ยังหนุ่มครอบหมอไทย อันตำราว่าถ้าหมอช้างคนไหนคล้องได้ช้างเผือกแล้วมิให้คล้องต่อไป เพราะว่าได้เกียรติในการคล้องช้างถึงสูงสุดแล้ว ก็พระยาเพทราชา (เอี่ยม) เคยคล้องช้างเผือกพัง "นางพระยาสิวโรจน์" เมื่อรัชกาลที่ ๔ แล้วต้องห้ามตามตำรามิให้คล้องช้างอีก หน้าที่คล้องช้างเผือกถวายตัวที่เพนียดครั้งนั้นจึงตกไปเป็นของพระศรีภวังค์ (ค้าง วสุรัตน์*) เมื่อยังเป็นหลวงคชศักดิ์ปลัดกรมพระคชบาล ความขบขันในเรื่องนี้อยู่เป็นหลวงคชศักดิ์นั้นก็เคยคล้องช้างนางพระยาสิวโรจน์ด้วยกันกับพระเพทราชา แต่แกครอบหมอมอญซึ่งตำราไม่ห้าม จึงอาจคล้องช้างเผือกซ้ำอีกตัวหนึ่งที่เพนียดและได้รับพระราชทานบำเหน็จข้ามหน้าพระยาเพทราชา เพราะครอบต่างครูกันเท่านั้น

การจับช้างที่ใช้วิธีจับในเพนียด ก็เห็นจะเพิ่งมีขึ้นในกรุงศรีอยุธยาเมื่อได้ตำรามาจากเมืองเขมร ด้วยวิธีคล้องช้างอย่างคล้องในเพนียด ต้องใช้ช่างต่อและผู้คนมาก ทำได้แต่เป็นการหลวง ทรากเพนียดของโบราณชั้นเดิม ก็ยังมีปรากฏแต่ที่ริมนครธรรมราชาธานีของเขมรแห่งหนึ่ง กับว่ามีที่พระนครศรีอยุธยา อยู่ที่วัดซองริมวังจันทร์เกษมแห่งหนึ่ง และยังปรากฏอยู่ที่เมืองลพบุรีอีกแห่งหนึ่ง ล้วนเป็นเพนียดขนาดย่อม ๆ อย่างเดียวกันเพนียดใหญ่ในทุ่งทะเลหญ้า ที่คล้องช้างมาจนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้เป็นของสร้างต่อภายหลัง (เห็นจะเป็นสมเด็จพระนารายณ์ทรงสร้าง) การจับช้างของหลวง เดิมใช้แต่วิธี "วังช้าง" เป็นพื้น แต่วิชาขี่ช้างนั้นมีหลักฐานปรากฏว่าถือกันเป็นวิชาสำคัญสำหรับ "ลูกเจ้าลูกขุน" คือเจ้านายและพวกลูกผู้ดี จะต้องฝึกหัดจนถึงขี่ช้างรบพุ่งได้ทุกคนมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย

---

* *ชื่อตัวและชื่อสกุลของพระศรีภวังค์นี้ นาย ฉ คชาชีวะ (จมื่นศิริวังรัต) ได้สอบถามจากพันเอก หม่อมราชวงศ์ สวัสดิ์ อิศรางกูร (พระยารัตนพิมพาภิบาล) และนายปุ้ย ราชวังเมือง (พระราชวังเมือง บุตรพระยาเพทราชา) ได้ความว่า พระศรีภวังค์เป็นบุตรพระยาเพทราชาที่เพนียดกรุงเก่า*

เกยูญอยู่ศูนย์พระพุทธศาสนาแห่งชาติ ที่ ๒ ที่ตั้งหน้าจังหวัดนครปฐม

และยังเป็นประเพณีสืบมาตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ในสมัยอื่นดูนิยมกันไม่เหมือนเมื่อรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ ด้วยปรากฏว่าแม้พระสุริโยทัยองค์พระอัครมเหสี ก็ได้ฝึกหัดทรงช้างรบ ในเรื่องพงศาวดารมีปรากฏครั้งเดียวเท่านั้น ว่าผู้หญิงขี่ช้างเข้ารบพุ่ง ก็ย่อมเป็นปัจจัยต่อลงมาจนถึงชั้นสมเด็จพระนเรศวร ฯ และสมเด็จพระเอกาทศรถ คงจะได้ทรงฝึกหัดคชกรรมกวดขันกันมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ทั้งสองพระองค์จึงทรงชำนิชำนาญถึงสามารถทำยุทธหัตถีมีชัยชนะกู้บ้านเมืองได้

(๕)

ตั้งแต่ล่วงรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ฯ แล้ว คชกรรมเฟื่องฟูขึ้นเมื่อรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชอีกสมัยหนึ่ง พิเคราะห์ดูเหมือนสมเด็จพระนารายณ์ ฯ จะมีพระอุปนิสัยโปรดทรงช้าง และได้ฝึกหัดขับขี่ช้างชำนิชำนาญมาตั้งแต่ยังเป็นพระราชกุมาร พอได้เสวยราชย์ก็เอาเป็นพระราชธุระบำรุงกรมพระคชบาลเหมือนอย่างว่าทรงบัญชาการเอง ข้อนี้เห็นได้ด้วยโปรดให้พวกข้าหลวงเดิมซึ่งเคยศึกษาคชศาสตร์ตามเสด็จเป็นต้น แต่สมเด็จพระเพทราชาซึ่งเป็นมหาดเล็กร่วมพระนม และคงมีคนอื่นอีกไปรับราชการ มีตำแหน่งในกรมพระคชบาล สำหรับทรงใช้สอยในการซึ่งทรงจัดนั้น และมีการต่าง ๆ ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงจัดแก้ไขประเพณีเดิม ปรากฏต่อมาก็หลายอย่าง

อย่างหนึ่ง แต่ก่อนมาถ้าพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปทรงจับช้างเถื่อนย่อมเสด็จไปทรงจับอย่าง “วังช้าง” คือทรงอำนวยการให้ราชบริพารล้อมจับ สมเด็จพระนารายณ์ ฯ โปรดทรงจับช้างเถื่อนด้วยวิธี “โพนช้าง” คือเสด็จขึ้นทรงคล้องช้างต่อเที่ยวไล่คอช้างเถื่อนเอง เหมือนอย่างหมอช้างสามัญ อันเป็นการเสี่ยงภัยมากจนต้องมีพระราชกำหนดบทพระอัยการ ตั้งขึ้นในกฎหมายมณเฑียรบาล สำหรับพวกเจ้าหน้าที่ที่โดยเสด็จเป็นหลายมาตรา

อ่านพิจารณาดูอยู่ข้างประหลาด จนถึงน่าพิศวงก็มี ดังเช่นว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จเข้าต่อ (สู้) ช้างเถื่อน ถ้าควาญท้ายช้างพระที่นั่งเห็นว่าช้างเถื่อนเตี้ยใหญ่กว่าช้างพระที่นั่ง ห้ามมิให้ส่งขอถวาย ถ้าจะทรงคล้องช้างเถื่อนที่เตี้ยโตกว่าช้างพระที่นั่ง ก็มิให้คนกลางช้างส่งเชือกบาศถวายเหมือนกัน แม้ทำเช่นนั้น พระเจ้าแผ่นดินจะกริ้วถึงฟันด้วยพระแสงก็ยอมให้ฟัน ที่สุดถ้าพระเจ้าแผ่นดินยังขืนจะเสด็จเข้าต่อหรือเข้าคล้อง ก็ให้ควาญทูลขอถวายชีวิตห้ามปราม ถ้าและมิทรงฟัง ก็ให้เอาตัวลงนอนกลิ้งเข้าไปขวางที่หว่างงาช้างพระที่นั่ง ให้แทงตัวเสียให้ตาย และยังมีข้อบังคับที่เป็นอย่างประหลาดทำนองเดียวกันอีกหลายมาตรา ล้วนแสดงความว่าพระเจ้าแผ่นดินทำผิดแล้วมักดื้อดึง และมักบรรดาลพระโทสะทำผิดต่อไปอีก คิดไม่เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดิน จะทรงตั้งบทพระอัยการอย่างนี้ไว้ สำหรับให้ควาญช้างพระที่นั่งใช้แก่พระองค์เอง ดูน่าจะเป็นพระอัยการของพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลหลังต่อมา เปรียบว่าถ้าสมเด็จพระนารายณ์ ฯ เริ่มทรงโพนช้างเพื่อสำราญพระราชหฤทัย ก็คงเป็นสมเด็จพระเพทราชาที่ตั้งบทพระอัยการเหล่านั้น ให้ควาญช้างพระที่นั่งมีสิทธิ์ที่จะขัดขวาง เพื่อป้องกันภัยอันตรายแก่พระเจ้าแผ่นดินในภายหน้าคำที่กล่าวในพระอัยการว่าพระเจ้าแผ่นดินอาจจะฟันคนท้ายช้างเมื่อไม่ทำตามรับสั่ง หรือที่ว่าให้ควาญช้างนอนกลิ้งเข้าไปให้ช้างพระที่นั่งแทงนั้น เห็นว่าเป็นแต่โวหารในการแต่งหนังสือ เพื่อจะเน้นความตรงนั้นให้แรงถึงอย่างที่สุดเท่านั้น การที่สมเด็จพระนารายณ์ ฯ โปรดทรงโพนช้างนั้นยังมีรอยโรงช้างต่ออยู่ในพระราชวัง และมีเกยก่อไว้สำหรับเสด็จขึ้นช้างที่ตามป่าเมืองลพบุรี ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้หลายแห่ง ที่การคล้องช้างมากลายเป็น “ราชกีฬา” ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ จะว่าเริ่มมีมาแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์ ฯ ก็เห็นจะได้

เพนียดคล้องช้าง ณ พระนครศรีอยุธยา เดิมอยู่ที่วัดซองริมวังจันทร์เกษมดังกล่าวมาแล้ว ที่ย้ายออกไปเป็นเพนียดใหญ่มีโรงเลี้ยงช้างและ

โรงหัดช้างเถื่อนครบครัน รวมกันอยู่ที่ทุ่งทะเลหญ้าข้างเหนือพระนคร จะย้ายไปสร้างขึ้นเมื่อใดไม่พบในหนังสือเก่า แต่มีในพระราชพงศาวดารตอนรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ฯ แห่งหนึ่ง ว่าเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๒๐๐ ดำรัสสั่งให้ตั้งชมรมสำหรับทำการพระราชพิธีทั้งปวงขึ้นใน "ทุ่งทะเลหญ้า" ณ ตำบลเพนียดความที่กล่าวชวนให้เข้าใจว่า สมเด็จพระนารายณ์ ฯ โปรดให้ย้ายเพนียดออกไปสร้างใหม่ ในทุ่งทะเลหญ้าแต่แรกเสวยราชย์ เมื่อสร้างเพนียดแล้วจึงโปรดให้สร้างชมรม คือโรงสำหรับทำพระราชพิธีคชกรรมต่าง ๆ เป็นของถาวรขึ้นในท้องที่ถิ่นเดียวกับเพนียด ไม่ต้องสร้างชมรมใหม่ เมื่อจะทำพิธีทุกครั้งเหมือนอย่างแต่ก่อนในกฎมณเฑียรบาลก็มีบทพระอัยการกำชับพนักงานต่าง ๆ ในเวลาเสด็จเข้าทรงพานช้างเถื่อนในเพนียด และเวลาทรงคล้องช้างเถื่อนในเพนียด และเวลาทรงคล้องช้างกลางแปลงข้างนอกเพนียดดูสมกับสมัยที่กล่าวมา ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่าเมื่อสมเด็จพระเพทราชาเสวยราชย์ เพนียดนั้นมีอยู่แล้วด้วยเมื่อวันอ้ายธรรมเถียรกบฏเข้ามาตีพระนคร ฯ พระเจ้าเสือยังเป็นพระมหาอุปราชกำลังทรงคล้องช้างอยู่ที่เพนียดดังนี้ เพนียดที่ทะเลหญ้าจึงสมเป็น ของสร้างครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชด้วยประการทั้งปวง

ของสำคัญแก่คชกรรมในเมืองไทย ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ ฯ ได้ทรงสถาปนาไว้อีกสิ่งหนึ่งเป็นหนังสือ เรียกว่า "ตำราขี่ช้าง" ขนาดสักเล่มสมุดไทยหนึ่ง ในหนังสือนั้นบอกอธิบายกัลเม็ด แต่เรียกว่า "กล" ในการที่จะบังคับขับขี่ช้างอันมีนิสัยต่างกัน และขี่ในกิจการต่าง ๆ อันผู้ขี่ต้องเสี่ยงภัย หรือมักเกิดความขัดข้องต้องแก้ไข ตำราเรื่องนี้ประหลาดที่มีในบานแผนกว่า สมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า โปรดให้ถือว่าเป็นตำราลับ รู้แต่ตัวสมุหพระคชบาล คือ พระเพทราชาและพระสุรินทร์ราชา กับข้าราชการผู้ใหญ่ในกรมช้างนั้น "ครูช้างและขุนช้าง" เช่นเจ้ากรมปลัดกรมเป็นต้น นอกจากนั้นไปถ้ามีใครอยากเรียน ก็ให้ผู้เป็นครูสอนให้แต่เป็นอย่าง ๆ อย่า

ให้ใครอ่านตัวตำรา หรือคัดเอาตัวสำเนาไปเป็นอันขาด ให้มีสมุดตำราอยู่แต่ "ข้างที่" คือห้องพระสมุดของพระเจ้าแผ่นดินฉบับเดียวเท่านั้น ตำราขี่ช้างซึ่งว่ามานี้มีฉบับหลวงอยู่ที่ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร กรรมการหอพระสมุด ฯ เห็นว่าพ้นเวลาควรปิดบังแล้ว จึงได้ให้พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ เพื่อรักษาไว้มิให้สูญเสีย เมื่อพิมพ์แล้วข้าพเจ้าลองเอาหนังสือตำราขี่ช้างของสมเด็จพระนารายณ์ ฯ เทียบดูกับหนังสือตำราคชกรรมอย่างเก่า ซึ่งใช้กันเป็นสามัญในพื้นเมืองก็คิดเห็นเหตุที่สมเด็จพระนารายณ์ ฯ โปรดให้แต่งตำราขี่ช้างขึ้นใหม่ และดูเหมือนจะคิดเห็นต่อไปว่า เพราะเหตุใดจึงโปรดให้ปิดเป็นตำราลับด้วยเหตุที่โปรดให้แต่งตำราขึ้นใหม่นั้น คงเป็นเพราะตำราคชกรรมของเดิมรวมตำราการต่าง ๆ ในคชกรรม ทั้งที่เป็นกิจพิธีและการฝึกหัดเอามาเรียบเรียงไว้ในตำราอันเดียวกันยืดยาว มีทั้งคำอธิบายเป็นภาษาไทยและเวทมนต์ภาษาอื่น ซึ่งจะต้องท่องจำไว้ร่ายกำกับในเวลาเมื่อทำการต่าง ๆ ตามตำราคชกรรม นอกจากหมอเฒ่าเจ้าตำรายากที่ผู้อื่นจะเรียนรู้ได้ใช่แต่เท่านั้น สรรพคุณของเวทมนต์และโอสถต่าง ๆ ที่อ้างไว้ในตำรา อันเหลือจะเชื่อได้ก็มีมาก เห็นได้ว่าเพราะคชศาสตร์เป็นตำราโบราณเก่าแก่ แพร่หลายไปอยู่ตามในมนุษย์ต่างชาติต่างภาษามาช้านาน การท่องจำเวทมนต์ภาษาสันสกฤตของเดิมก็ย่อมจะเกิดผิดเพี้ยน ทั้งมีคณาจารย์ชาวต่างประเทศเพิ่มเติมข้อความต่าง ๆ ซึ่งเห็นว่าดีจริงเพิ่มเติมลงจะให้เป็นคุณ ยิ่งขึ้น แต่ที่จริงกลับทำให้ตำราวิปลาศไปเสียมาก สมเด็จพระนารายณ์ ฯ คงทรงพระราชดำริ ดังว่านี้ แต่ตำราเดิมมีทั้งการพิธีต่าง ๆ ที่ทำกันอยู่เป็นนิตย์ และวิธีขี่ขับบังคับช้างอยู่ด้วยกัน มีพระราชประสงค์จะแก้ไขแต่ตำราขี่ขับบังคับช้างให้เรียนง่ายขึ้นกว่าแต่ก่อน และคงไว้แต่วิธีที่ใช้ได้จริง จึงโปรดให้แต่ง "ตำราขี่ช้าง" ขึ้นใหม่

ลักษณะที่สมเด็จพระนารายณ์ ฯ โปรดให้แต่งตำราขี่ช้างนี้ คิดดูพอเห็น คงโปรดให้ผู้เชี่ยวชาญวิชาคชกรรมประชุมกันอย่างเช่นเป็น

"กรรมการ" และอาจจะคาดได้ต่อไปว่าคงโปรดให้ (สมเด็จ) พระเพทราชาเป็นนายกกรรมการนั้นโดยเป็นที่ตำแหน่งสมุหพระคชบาล ให้กรรมการปรึกษากันตรวจคัดวิธีขี่ขับบังคับช้างในกิจการต่าง ๆ ที่มักต้องใช้เนือง ๆ ออกแก้ไข เขียนบอกกัลเม็ด อันได้เคยทดลองใช้ได้เป็นแน่แล้วไว้ในตำรานี้ ตำราเก่าใครนับถือก็ให้ใช้กันไปตามเคย จึงให้ปกปิดตำราใหม่เป็นความลับสำหรับศึกษาแต่พวก "สมัยใหม่" และพวกกรมช้างจึงนับถือเป็นหลักของวิชาช้างมาจนทุกวันนี้ ประหลาดอยู่ที่ตัวข้าพเจ้าเองเมื่อยังเป็นเด็กเคยปลอดภัยได้ครั้งหนึ่ง ด้วยอาศัยตำราขี่ช้างของสมเด็จพระนารายณ์ ฯ ที่ว่านี้ข้าพเจ้ายังจำได้จึงจะเล่าไว้ด้วย

ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสในแขวงจังหวัดราชบุรีและกาญจนบุรี เวลานั้นตัวข้าพเจ้าอายุได้ ๑๒ ปี ยังไม่ได้โกนจุก พระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้าไปตามเสด็จด้วย ทางเสด็จประพาสครั้งนั้นจะต้องเดินป่าไปจนเมืองราชบุรี ประทับแรมทาง ๒ คืน จนถึงตำบลท่าตะคร้อริมแม่น้ำไทรโยคในแขวงจังหวัดกาญจนบุรี จัดราชพาหนะที่เสด็จไปมีทั้งขบวนม้าและขบวนช้าง พระเจ้าอยู่หัวโปรดเสด็จด้วยขบวนม้า จึงใช้พาหนะช้างเป็นขบวนพระ-ประเทียบ ซึ่งกรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูรทรงเป็นประมุข ก็ขบวนช้างนั้นเป็นช้างหลวง กรมพระคชบาลคุมไปจากเพนียดสัก ๑๐ เชือก มีช้างพลายผูกสับปะคับกูบสี่หน้าลายทอง เป็นช้างพระที่นั่งทรงนำหน้าเชือกหนึ่ง แล้วถึงเหล่าช้างพังผูกสัปคับกูบสองหน้า สำหรับนางในตามไปเป็นแถว มีพวกกรมช้างและกรมการหัวเมือง เดินแซงสองข้างช้างขบวนหนึ่งต่อนั้นถึงขบวนช้างเชลยศักดิ์ซึ่งเกณฑ์ในเมืองนั้นเอง มีทั้งช้างพลายและช้างผูกสัปคับสามัญ สำหรับพวกผู้หญิงพนักงานและจ่าโขลนข้าหลวง ตามไปเป็นขบวนหลังกว่า ๑๐ เชือก สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์กับตัวข้าพเจ้าเป็นเด็ก เขาจัดให้ขึ้นช้างพลายตัวที่เตรียม เป็นช้างพระที่นั่งไปใน

ขบวนพระประเทียบ หลวงคชศักดิ์ (ค้าง วสุรัตน์ ภายหลังได้เป็นที่พระศรีภวังค์) ตัวหัวหน้าผู้คุมขบวนช้างหลวงเป็นหมอขี่คอหลวงคชศักดิ์คนนี้ขึ้นชื่อลือเลื่องมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ จนตลอดชีวิต ว่าเป็นคนขี่ช้างแข็งและคล้องช้างแม่นอย่างยิ่ง เวลานั้นอายุเห็นจะราว ๔๐ ปี แต่รูปร่างผอมกริงกริวดูไม่น่าจะมีแรงสมกับฝีมือที่ลือกันว่าเชี่ยวชาญ แต่แกชอบเด็ก ๆ เวลาสมเด็จกรมพระนริศ ฯ กับข้าพเจ้านั่งไปบนหลังช้างไต่ถามถึงป่าดง ฟังแกเล่าไปจนคุ้นกันแต่วันแรก ถึงวันที่ ๒ เมื่อเดินขบวนไปจากที่ประทับแรม ณ ตำบลหนองบัวค่าย (ครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีรบพม่า) ได้สัก ๒ ชั่วโมง เกิดเหตุด้วยลูกช้างเชลยศักดิ์ที่เดินตามแม่มาข้างท้ายขบวนตัวหนึ่ง ตื่นไฟวิ่งร้องเข้าไปในขบวน พาช้างเชลยศักดิ์ที่อยู่ในขบวนพลอยตื่น วิ่งเข้าป่าไปด้วยสักสี่ห้าตัว บางตัวสัปคับไปโดนกิ่งไม้ ผู้หญิงตกช้างก็หลายคน ช้างขบวนข้างหน้าก็พากันขยับจะตื่นไปด้วย แต่พอช้างพลายตัวที่ข้าพเจ้าขี่ตั้งท่าจะออกวิ่ง หลวงคชศักดิ์แกเอาขอฟันทีเดียวก็หยุดชงัก ยืนตัวสั่นมูตรคูถทะลักทะลายไม่อาจก้าวเท้าไปได้ ช้างพังข้างหลังเห็นช้างหน้าอยู่กับที่ก็ยืนนิ่งอยู่ เป็นแต่หันเหียนบ้างเล็กน้อย อลหม่านกันอยู่สักพัก ๕ นาที ก็เดินขบวนต่อไปได้โดยเรียบร้อยตัวข้าพเจ้าก็ตกใจอยู่เพียงประเดี๋ยว แต่พอสงบเงียบเรียบร้อยกลับไปนึกสงสารช้างที่ถูกหลวงคชศักดิ์ฟัน เลือดไหลอาบหน้าลงมาจนถึงงวง แต่ได้ยินพวกที่เขาเดินกำกับไปพากันชมหลวงคชศักดิ์ ที่สามารถป้องกันมิให้เกิดเหตุร้ายกว่านั้นได้ เรื่องช้างตื่นครั้งนั้นโจษกันในขบวนเสด็จอยู่พักหนึ่ง พอเสด็จกลับแล้วก็เงียบหายไปแม้ตัวข้าพเจ้าเองก็หวนนึกขึ้นถึงเรื่องช้างตื่นครั้งนั้น เมื่อเป็นสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร ด้วยอ่านพบอธิบาย ลักษณะฟันขอบังคับช้าง มีอยู่ในตำราขี่ช้างของสมเด็จพระนารายณ์ ฯ เขียนรูปหน้าช้างไว้ในสมุดและมีจุดหมายตรงที่ "เจ็บ" ของช้าง สำหรับฟันขอให้ช้างเป็นได้ต่าง ๆ ตามประสงค์มีชื่อเรียกทุกแห่ง มีกล่าวในตำราแห่งหนึ่งว่า "ถ้าจะฟันให้ตระหนักมิให้

ยกเท้าก้าวไปได้ให้ฟันที่ "บันไดแก้ว" ก็ได้ หรือที่ "เต่าผุดสบตะเมาะแอก" ก็ได้ (ฟันตรงแห่งใดแห่งหนึ่งนี้) ช้างตระหนักทั้งตัวเท้า มิยกก้าวไปได้เลย" ดังนี้ เมื่อเห็นตำราจึงเข้าใจว่า หลวงคชศักดิ์แกคงเรียนตำราขี่ช้างของสมเด็จพระนารายณ์ ฯ ซ่ำซอง วันนั้นคงฟันขอที่ตรง "บันไดแก้ว" หรือตรง "เต่าผุดสบตะเมาะแอก" ฟันทีเดียวก็เอาช้างไว้อยู่ได้ ชวนให้เห็นว่ากัลเม็ด "กล" ในตำราของสมเด็จพระนารายณ์ ฯ นั้น คงเลือกมาแต่ที่ทดลองได้จริงแล้วทั้งนั้นแต่ก็มีกัลเม็ดบางอย่างที่กรรมการผู้แต่งตำราไม่แน่ใจ ดังเช่นในตอนขี่ช้างข้ามแม่น้ำ เมื่อได้พรรณนาวิธี ต่าง ๆ ซึ่งจะลวงให้ช้างที่รังเกียจน้ำลึกยอมข้ามเป็นหลายอย่างแล้ว ที่สุดกล่าวว่าถ้าทำอย่างนั้นแล้วช้างยังไม่ยอมข้ามน้ำ "ท่านว่า ให้แก้ไข (ด้วยใช้) เป็นยากัลเม็ดอย่างขึ้นต้นไม้ช่วยแรงคาถาประกอบกัน ก็เคยได้ราชการ" คือสำเร็จได้บ้าง ที่กรรมการว่า "ยากัลเม็ด" นั้น ให้เอายอดไม้ต่างๆ คือ น้ำนองจิงจ้อ มะอึกโทน ผักบุ้งเลือกดูแต่ยอดที่ชี้ไปทางฟากข้างโน้น และเมื่อก่อนจะตัดยอดไม้เหล่านั้นให้เอาหมาก ๓ คำทำพลีครู อุทานว่า "ครูบาธิยายเจ้าเหย ช้างมิข้ามน้ำ ข้าขอเชิญครูบาธิยายเจ้ามาช่วยให้ช้างข้ามจงง่ายเถิด" แล้วจึงกลั้นใจเด็ดเอายอดไม้ ๔ อย่างนั้นกลับตรงมาอย่าเหลียวแลเมื่อมาถึงช้างแล้วให้ร่ายมนต์ว่า

"โอม นรายน ภูตานริสฺสยา ภูมิพาตรำ สหปติ นรเทวตา จ สาคร อุทก ภูตลนร วรเทวตา วิมติยา เทวา จ สมุตหิมวนฺตย"

แล้วกลั้นใจเอายอดไม้เหล่านั้นขยี้กับฝ่ามือ แล้วเอาทาตาช้างข้างขวา ๓ ที ข้างซ้าย ๓ ที แล้วจึงขี่ช้างลงไปถึงชายน้ำ เอากากยาที่เหลือวางบนหัวช้างแล้วประนมมือร่ายมนต์นี้ว่า

"โอมฺ พุทฺธ กนฺตำ มารยำ กนฺตำ สวาห"

แล้วหยิบเอากากยาขึ้นทูนหัวออกอุทานว่า "ครูบาธิยาย ช่วยข้าพเจ้าด้วย" แล้วเอากากยานั้นซัดไปตรงหน้าช้างแล้วขับช้างตามไป

"ช้างนั้นข้ามน้ำไปแล" อธิบายเรื่อง "ยากัลเม็ด" ส่อให้เห็นว่าพวกผู้แต่งตำราขี่ช้างครั้งสมเด็จพระนารายณ์ฯ ก็ยังเชื่อฤทธิ์เดชของเวทมนต์ เป็นแต่ประสงค์จะให้ผู้ศึกษาอาศัยฝีมือของตนเองเป็นสำคัญก่อน ต่อเมื่อสิ้นฝีมือจึงให้หันเข้าพึ่งคาถาอาคม

เมื่อล่วงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ แล้ว ถึงรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ในหนังสือพระราชพงศาวดารไม่กล่าวถึงทีเดียว ว่าได้ทรงจัดการกรมช้างอย่างไรบ้าง แต่กรมช้างเป็นข้าหลวงเดิมของสมเด็จพระเพทราชา ส่วนพระองค์เองก็ได้ทรงศึกษาวิชาคชศาสตร์มาด้วยกันกับสมเด็จพระนารายณ์ฯ และได้ช่วยทรงจัดการกรมช้างอย่างเป็นคู่พระราชหฤทัยมาจนได้เป็นที่สมุหพระคชบาลมียศศักดิ์ยิ่งกว่าผู้อื่น เมื่อได้เสวยราชย์กรมช้างเป็นอย่างข้าหลวงเดิม คงสนิทสนมกับพระองค์ยิ่งกว่ากรมอื่น เพราะฉะนั้นคงทรงทำนุบำรุงกรมช้างตามแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนารายณ์ฯ สืบมา จะผิดกันก็แต่ไม่ทรงช้างไปเที่ยวไล่โพนช้างเถื่อนที่ในป่าหรือทรงคล้องช้างเองที่เพนียด เพราะเมื่อเสวยราชย์พระชันษาถึง ๕๕ ปีแล้ว ไม่เหมือนกับพระเจ้าเสือซึ่งเป็นพระราชโอรส และพระเจ้าท้ายสระกับพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งเป็นพระราชนัดดาที่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อมา ทั้งสามพระองค์นั้น แต่ยังทรงพระเยาว์ก็ได้ฝึกหัดอบรมมาในกรมช้างตั้งแต่ก่อนเป็นเจ้า เมื่อเสวยราชย์ก็กำลังฉกรรจ์ จึงโปรดเที่ยวโพนช้างและคล้องช้างเป็นการกีฬา เพื่อสำราญพระราชหฤทัยทั้ง ๓ พระองค์ แบบแผนกรมช้างซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ฯ ได้ทรงจัดไว้ จึงอยู่มาจนเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าข้าศึกเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๑

(๖)

การต่าง ๆ ที่เนื่องกับใช้ช้างในเมืองไทย เปลี่ยนแปลงตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยามาหลายอย่าง ถึงกับตั้งกรมช้างขึ้นเมื่อสมัยกรุงธนบุรี และ

ทำนุบำรุงต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ก็ไม่เหมือนแต่ก่อนได้ ข้อสำคัญอันเป็นมูลเหตุให้ผิดกับแต่ก่อนนั้นเป็นด้วยย้ายราชธานีลงมาตั้งใหม่ที่บางกอก จะเอาการกรมช้างที่เคยรวมอยู่ด้วยกัน ณ พระนครศรีอยุธยาย้ายลงมาบางกอกหมดไม่ได้ เพราะที่บางกอกอยู่ใกล้ทะเลพื้นที่เป็นดินเหนียว มีหล่มเลนและลุ่มน้ำลำคลองมาก ยากที่จะทอดช้างหรือใช้ไปมาเหมือนพื้นที่ทรายทางฝ่ายเหนือ

ดังมีเรื่องปรากฏในพงศาวดารว่า เมื่อสร้างพระนครอมรรัตนโกสินทร์นี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริว่า ทางด้านใต้ด้านตะวันตกและด้านเหนือพระนคร มีแม่น้ำเป็นคูอยู่มั่นคงแล้ว แต่ทางด้านตะวันออกมีแต่คลองเป็นคูพระนคร ต่อคูออกไปยังเป็นสวน จึงโปรดให้โค่นต้นไม้เกลี่ยท้องร่องทำลายสวนเสีย แปลงที่ให้เป็นหล่มเรียกว่า “ทะเลตม” สำหรับกีดกันมิให้ข้าศึกยกเข้ามาถึงคลองคูพระนคร ได้สะดวกโดยทางบก ต่อมาทรงพระราชดำริว่าช้างหลวงจะเข้าออกต้องหาช่องทางลุยเลนข้ามทะเลตมลำบากนัก ใคร่จะให้มีถนนกับสะพานสำหรับช้างหลวงเดินข้ามคูเข้าพระนครทางด้านนั้นสักแห่งหนึ่ง วันเมื่อเสด็จไปทรงเลือกที่ทำสะพานพระพิมลธรรม (ซึ่งภายหลังได้เป็นสมเด็จพระพนรัตน์) วัดพระเชตุพน ฯ ไปทูลทัดทานว่าเป็นการประมาทมากนัก ก็เลยระงับพระราชประสงค์ ชานพระนครทางด้านตะวันออก (แถวอำเภอป้อมปราบศัตรูพ่ายบัดนี้) ก็เลยเป็นที่พวกชาวนาอาศัยเป็นปลักสำหรับเลี้ยงควาย เรียกกันว่า “ตำบลสนามควาย” มาจนถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อสร้างถนนออกไปสวนดุสิต

เมื่อจะเอาสำนักงานกรมช้างมารวมอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไม่ได้ จึงต้องจัดการกรมช้างแยกออกเป็น ๒ ภาค ภาคหนึ่งเรียกว่า “กรมช้างต้น” ตั้งสำนักงานอยู่ในกรุงเทพ ฯ สำหรับเลี้ยงรักษาช้างทรง กับฝึกหัดการขับขี่ช้างศึกและอำนวยการพิธีคชกรรมต่าง ๆ อีกภาคหนึ่งเรียกว่า “กรมโขลง” คงตั้งสำนักงานอยู่ที่พระนครศรีอยุธยา และมีสาขาอยู่ ณ นครนายก สำหรับ

ดูแลรักษาช้างโขลงหลวงและเลี้ยงช้างต่อ กับทั้งอำนวยการจับช้างเถื่อนและฝึกหัดช้างที่จับได้ด้วย เมื่อกรมช้างแยกเป็น ๒ ภาคตั้งสำนักงานอยู่ห่างไกลกันเช่นนั้น ก็เป็นปัจจัยไปถึงการต่าง ๆ กรมช้างเปลี่ยนแปลงเป็นต้น ว่าการที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปเที่ยวโพนช้าง หรือทรงคล้องช้างที่เพนียดก็เลิก แม้เพียงเสด็จไปทอดพระเนตรคล้องช้างที่เพนียดก็มิได้เสด็จไป เพราะทางไกลจะต้องประทับแรม จนถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวังจันทร์เกษมขึ้นใหม่แล้ว ถึงเวลาจับช้างที่เพนียดจึงเสด็จขึ้นไปประทับแรมวังจันทร์ฯ ทอดพระเนตรจับช้างต่อมา การกรมช้างต้นที่มาตั้งราชธานีใหม่ก็ลดลง คงมีช้างเพียงสัก ๓ เชือกเหมือนอย่างสำหรับประดับพระเกียรติยศ เพราะการไปมาใช้พาหนะเรือเป็นพื้น มิใคร่มีกิจที่จะต้องใช้ช้างการทำพิธีคชกรรมก็หมดตัวพวกพราหมณ์พฤฒิบาศชาวอินเดียที่รู้ภาษาสันสกฤต ยังมีแต่พราหมณ์ชั้นเชื้อสายซึ่งเคยทำพิธีและร่ายมนต์ได้ด้วยไม่รู้ภาษาของมนต์ แต่ไทยที่รู้คชศาสตร์จนชำนิชำนาญตลอดจนช้างที่จะใช้ในการศึกสงครามยังมีอยู่ในเมืองไทยมาก เพราะครั้งนั้นเสียแต่พระนครศรีอยุธยากับหัวเมืองที่อยู่รอบราชธานี หัวเมืองใหญ่น้อยที่อยู่ห่างออกไปทั้งทางปักษ์ใต้และฝ่ายเหนือยังมีกำลัง พระเจ้ากรุงธนบุรีและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงสามารถรวบรวมกำลังรบชนะข้าศึก จนกลับตั้งเมืองไทยเป็นอิสระได้อย่างเดิม แต่ต้องทำการศึกอยู่ตลอดสมัยกรุงธนบุรีและต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์อีกหลายปี จึงถึงเวลาเป็นโอกาสที่จะจัดแบบแผนปกครองบ้านเมืองด้วยประการต่าง ๆ พึงเห็นได้ดังสังคายนาพระไตรปิฎก และตั้งพระกำหนดกฎหมายเป็นต้น

เรื่องตำนานกรมช้างที่ตั้งขึ้นใหม่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ปรากฏว่าเมื่อรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ข้าราชการเก่าที่ชำนาญคชศาสตร์ ๒ คน ชื่อว่า “บุญรอด” อันเป็นต้นสกุล “บุณยรัตพันธ์” บัดนี้คนหนึ่ง เป็นบุตรพระยามณเฑียรบาล จตุสดมภ์กรมวังวังหน้า สกุลเป็นเชื้อพราหมณ์

พฤฒิบาศ ได้ศึกษาวิชาคชกรรมแต่ยังหนุ่มจนฐานะเป็นหมอเฒ่าแล้วจึงไปรับราชการ กรมวังพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งให้เป็นพระยาธรรม ฯ จตุสดมภ์กรมวังถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาธรรมา ฯ แต่ไปเกิดผิดด้วยความประมาทเมื่อไปตั้งขัดตาทัพพม่าอยู่ ณ เมืองราชบุรี ถูกถอดจากที่เจ้าพระยาธรรมา ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริว่าเป็นผู้ชำนาญคชกรรม จึงทรงตั้งให้เป็นพระยาเพทราชา สมุหพระคชบาลซ้ายคนแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ต่อมาโปรดให้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช กลับไปรับราชการกรมวังอย่างเดิมเพราะเป็นผู้ชำนาญแบบแผนราชสำนักไม่มีตัวเสมอ อีกคนหนึ่งชื่อ "จันทร์" ต้นสกุล "จันทโรจน์วงศ์" บัดนี้ เป็นบุตรเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ครั้งรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ได้ศึกษาวิชาคชศาสตร์แล้วจึงได้เป็นที่หลวงนายฤทธิ์นายเวรในกรมมหาดเล็ก เมื่อเสียพระนครศรีอยุธยาหนีรอดได้ไปอาศัยหลวงนายสิทธิ์ ซึ่งเป็นปลัดผู้รั้งราชการอยู่ ณ เมืองนครศรีธรรมราช เพราะภรรยาเป็นหลานหลวงนายสิทธิ์ ครั้นหลวงนายสิทธิ์ตั้งตัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินจึงตั้งหลวงนายฤทธิ์ (จันทร์) ให้เป็นเจ้าอุปราชอาณาเขตเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช จับได้ทั้งหลวงนายสิทธิ์และหลวงนายฤทธิ์ แต่ทรงพระกรุณาตรัสว่า ถึงได้รบพุ่งกันก็หามีความผิดต่อพระองค์ไม่ เพราะต่างคนต่างตั้งตัวเป็นใหญ่เมื่อเวลาบ้านแตกเมืองเสียอย่างเดียวกัน เมื่อยอมอ่อนน้อมแล้วก็โปรดให้เข้ามารับราชการในกรุงธนบุรี ทรงตั้งหลวงนายฤทธิ์ (จันทร์) เป็นพระยาราชวังเมืองเจ้ากรมพระคชบาล ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เห็นจะเป็นเมื่อเลื่อนพระยาเพทราชา (บุญรอด) เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนพระยาราชวังเมือง (จันทร์) ขึ้นเป็นพระยาสุรินทรราชา ฯ ตำแหน่งสมุหพระคชบาลขวา ซึ่งเป็นคู่กับพระยาเพทราชาตาม

ทำเนียบ แต่ต่อมาหัวเมืองทางแหลมมลายูจะส่งดีบุกเข้ามาไม่ทันใช้ราชการ ทรงพระราชดำริว่าพระยาสุรินทราชาเคยรู้การบ้านเมืองทางแหลมมลายูจึงโปรดให้เป็นข้าหลวงใหญ่ (ทำนองเดียวกับสมุหเทศาภิบาล) ลงไปกำกับการส่งส่วยดีบุกอยู่ที่เมืองถลาง ต่อมาเมื่อเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี (ปลี) ถึงอสัญกรรม จะโปรดให้พระยา สุรินทรราชาเลื่อนขึ้นเป็นอัครมหาเสนาบดีที่พระสมุหพระกลาโหม แต่พระยาสุรินทรราชากราบทูลขอตัว ด้วยว่าแก่ชราปลกเปลี้ยเสียมากแล้ว จึงโปรดให้เลื่อนยศขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุรินทรราชาอยู่ที่เมืองถลางตามใจสมัครจนถึงอสัญกรรม

เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (บุญรอด) กับเจ้าพระยาสุรินทรราชา (จันทร์) เป็นต้นของกรมช้างในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ และปรากฏว่าทั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้ พระเจ้าลูกเธอทรงศึกษาวิชาคชกรรมทุกพระองค์ก็ทรงศึกษาต่อเจ้าพระยาทั้งสองคนที่กล่าวมาแล้วปรากฏว่าในพระเจ้าลูกยาเธอรัชกาลที่ ๑ ซึ่งทรงศึกษาคชศาสตร์นั้น พระองค์เจ้าอภัยทัตทรงรอบรู้ยิ่งกว่าพระองค์อื่น จนถึงได้ครอบเป็น "หมอช้าง" ด้วยความสามารถ เมื่อทรงสถาปนาให้เป็นกรม "กรมหมื่นเทพพลภักดิ์" (ถึงรัชกาลที่ ๓ เลื่อนเป็นกรมหลวง) แล้ว โปรดให้เสด็จขึ้นไปเป็นแม่กองปฏิสังขรณ์เพนียด และจัดบำรุงการจับช้างที่พระนครศรีอยุธยา ถึงรัชกาลที่ ๒ ก็เลยได้เป็นอธิบดีกรมพระคชบาล ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้เจ้านายกำกับราชการต่าง ๆ มาแต่ต้นรัชกาลที่ ๒ จนสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ตามคำชาวพระนครศรีอยุธยาเล่าสืบกันมา ว่ากรมหลวงเทพพลภักดิ์เอาเป็นพระธุระบำรุงการกรมช้างมาก ให้สร้างตำหนักขึ้นที่เพนียดและเสด็จขึ้นไปประทับอยู่ที่นั่นเนือง ๆ จนนับถือกันทั่วไปว่าเป็นพระอาจารย์ใหญ่ในคชศาสตร์ เรียกกันมาจนทุกวันนี้ว่า "กรมหลวงเฒ่า" และสร้างเทวาลัยเฉลิมพระเกียรติขึ้นไว้ข้างด้านเหนือเพนียดเรียกว่า "ศาลกรมหลวงเฒ่า" เป็นที่พวกกรมช้างบูชาขอพร

เมื่อจะมีการจับช้างสืบมาจนบัดนี้ แบบแผนในการจับช้างที่เพนียดเช่นใช้ต่อมาในกรุงรัตนโกสินทร์ ล้วนเป็นของกรมหลวงเทพพลภักดิ์ได้ทรงปรับปรุงไว้ทั้งนั้น ถึงรัชกาลที่ ๒ พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าไกรสร ซึ่งได้เป็นกรมหมื่นรักษ์รณเรศ (และเลื่อนเป็นกรมหลวงเมื่อรัชกาลที่ ๓) เป็นพระอนุชาร่วมเจ้าจอมมารดากับกรมหลวงเทพพลภักดิ์ ทรงศึกษารู้วิชาคชศาสตร์อีกพระองค์หนึ่งถึงรัชกาลที่ ๓ มีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าอาภรณ์กับเจ้าฟ้ากลาง (คือสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์เป็นพระโอรสร่วมพระชนนีกัน) และพระองค์เจ้าอิศราพงศ์ ราชบุตรของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ (ซึ่งเลื่อนเป็นเจ้าฟ้าในรัชกาลที่ ๔ เพราะพระชนนีเป็นราชธิดาของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลรัชกาลที่ ๑) ทรงศึกษาวิชาคชศาสตร์จากกรมหลวงเทพพลภักดิ์ต่อมาอีก ๔ พระองค์ เมื่อกรมหลวงเทพพลภักดิ์สิ้นพระชนม์ กรมหลวงรักษ์รณเรศได้เป็นอธิบดีกรมพระคชบาล เจ้าฟ้าอาภรณ์เป็นผู้ช่วย แต่สิ้นพระชนม์เสียเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ ทั้ง ๒ พระองค์ ถึงรัชกาลที่ ๔ สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา (คือเจ้าฟ้ากลาง ซึ่งภายหลังเป็นกรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์) ก็ได้เป็นอธิบดีกรมพระคชบาล มาจนสิ้นพระชนมายุในรัชกาลที่ ๕ เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ก็ได้เป็นอธิบดีกรมช้างวังหน้า เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่จนสิ้นพระชนม์ในรัชกาลนั้น

ลักษณะการจับช้างหลวงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ จะผิดกับสมัยกรุงศรีอยุธยาอย่างไรบ้าง รู้ไม่ได้หมด เพราะกรมช้างเดิมกระจัดกระจายหมดเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา มารวบรวมจัดขึ้นใหม่เมื่อตั้งกรุงธนบุรี ข้าพเจ้าสงสัยว่าวิธีคล้องช้างอย่างเก่าก็จะศูนย์ไปในสมัยนั้นอย่างหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า “ทิ้งเชือกบาศ” ด้วยเคยเห็นรูปภาพและคำพรรณนาในหนังสือเก่า วิธีคล้องช้างแต่ก่อนมามี ๒ อย่างหนึ่ง เรียกว่า “ทิ้งเชือกบาศ” อย่างหนึ่ง ว่า “วางเชือกบาศ” อย่างหนึ่ง ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นทิ้งเชือกบาศ แต่เข้าใจว่าวิธีทิ้งเชือก

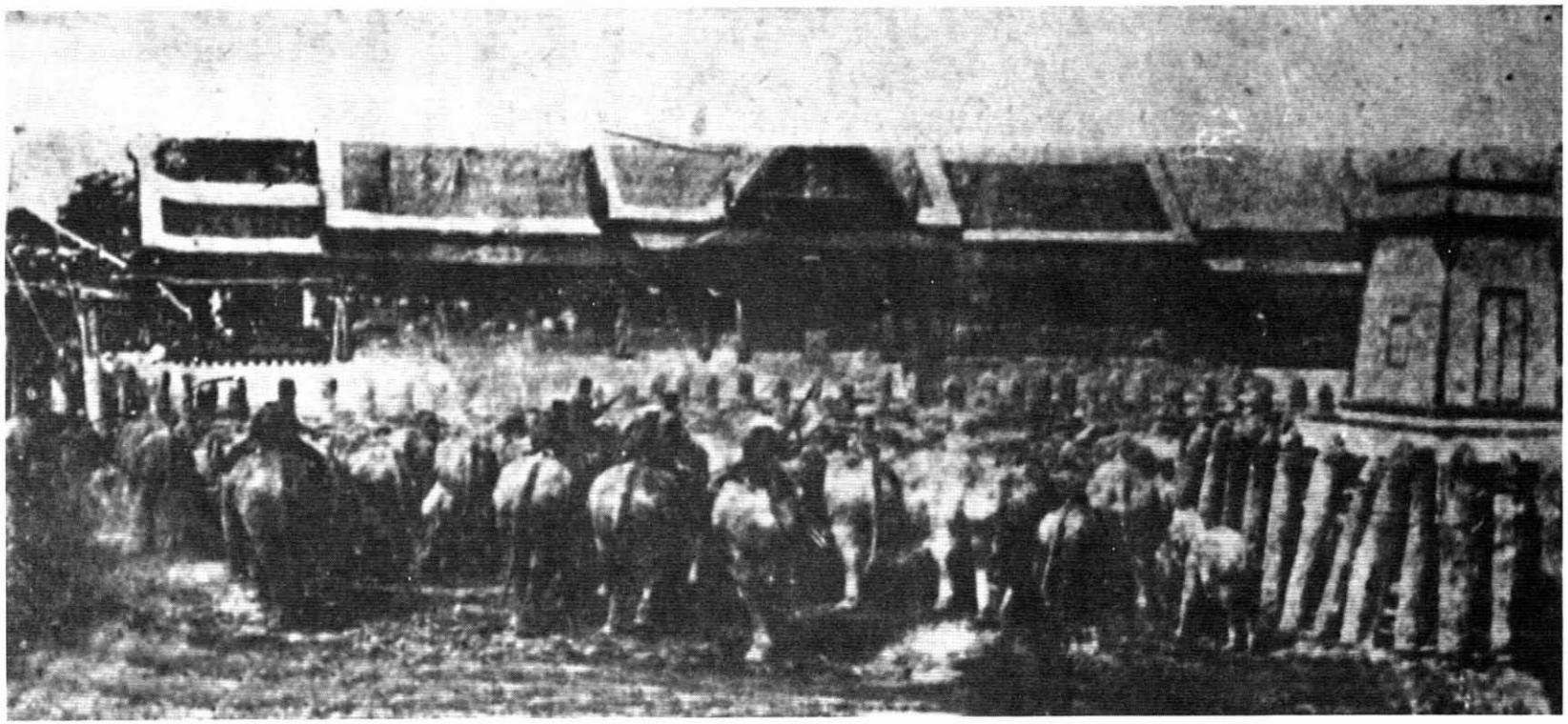
บาศนั้น คือหย่อนหรือขว้างบ่วงเชือกบาศไปจากคอช้างต่อให้สวมติดตีนหลังช้างเถื่อน คล้ายกับที่เช่นฝรั่งเรียก Lassoxing ที่พวกอเมริกันคล้องม้าและวัวเถื่อน วิธีวางเชือกบาศนั้น เอาเงื่อนบ่วงเชือกบาศสอดกับปลายไม้รวกอันหนึ่งยาวสัก ๖ ศอก เรียกว่า "คันจาม" เมื่อจับอย่าง "วังช้าง" อันมีเสาค่ายพรางบังตัวคน คนคล้องอยู่กับแผ่นดินถือคันจามยื่นปลายบ่วงบาศสอดหว่างเสาค่าย เข้าไปวางดักให้ช้างเถื่อนเหยียบลงในวงบ่วง ก็กระชากเงื่อนให้บ่วงเชือกบาศสวมติดข้อตีนช้าง ถ้าโพนช้างคนคล้องจะอยู่บนคอช้างต่อใช้วิธีวางเชือกบาศถือคันจาม ให้ควานท้ายขับช้างต่อวิ่งติดท้ายช้างเถื่อน คนขี่คอสอดปลายคันจามลงไปวางบ่วงเชือกบาศตรงที่ช้างเถื่อนเหยียบแผ่นดินแล้วทิ้งคันจามเสียก็ได้ หรือใช้วิธีทิ้งเชือกบาศก็ได้ตามถนัด สังเกตดูในหนังสือเก่าซึ่งว่าด้วยพระเจ้าแผ่นดิน ทรงคล้องช้าง กิริยาที่คล้องก็ใช่แต่ว่า "ทรงบาศ" หรือให้ "ถวายเชือกบาศ" ไม่มีกล่าวถึงไม้คันจามเลย แม้จนในหนังสือชั้นหลังมา ซึ่งว่าด้วยเจ้านายหัดทรงช้างในรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ ก็ว่า "หัดทรงทิ้งเชือกบาศ" ที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรค์เวลาเย็น ๆ ทุกวันดังนี้ แต่ถึงสมัยตัวข้าพเจ้าเกิดทันได้เห็นก็เห็นแต่คล้องอย่าง "วางเชือกบาศ" อย่างเดียว แม้พวกผู้เชี่ยวชาญในกรมช้างคล้องช้างในเพนียดก็คล้องแต่ด้วยใช้ไม้คันจาม จึงนึกว่าวิธีทิ้งเชือกบาศ จะหมดตัวคนทิ้งแม่นเสียแล้วแต่เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา เพราะคงคล้องยากกว่าวางเชือกบาศและต้องทำเชือกบาศให้อ่อนนุ่มกว่า แต่เหนียวเท่ากับเชือกบาศทำด้วยหนังวัวควายที่ใช้กันเป็นสามัญ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านายที่สูงศักดิ์ไม่ทรงคล้องช้างเองแล้ว ก็เลยเลิกคล้องอย่างทิ้งเชือกบาศ จะเป็นอย่างนั้นดอกกระมัง วิชาใช้ช้างมีเสื่อมลงอีกอย่างหนึ่งซึ่งสำคัญอย่างยิ่ง แต่ค่อยเสื่อมมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้วช้านาน คือวิธี "รบบนหลังช้าง" ดังเช่นขี่ช้างชนกันตัวต่อตัว ซึ่งเรียกว่า "ยุทธหัตถี" อันนับถือว่ามีเกียรติอย่างสูงสุดในวิชาขี่ช้างก็ดี วิธีขี่ช้างผูกเครื่องมั่นหลังเปล่าเข้าไล่แทงรี้พล และรื้อค่าย

ของข้าศึกก็ดี วิธีให้ทหารถือธนูขึ้นอยู่ในสัปคับช้างเขนไล่ยิงข้าศึกก็ดี วิธีรบเหล่านี้เริ่มเสื่อมลงด้วยมีอาวุธปืนไฟเกิดขึ้นในโลก ช้างทนปืนไฟไม่ไหวก็ต้องเลิกใช้ช้างสู้ปืน แต่เมื่อมีปืนขึ้นแล้ว กว่าคนจะรู้จักใช้ยังช้านานมาก การรบกันบนหลังช้างจึงค่อยเสื่อมมาโดยลำดับ ข้อนี้มีอุทาหรณ์จะพึงสังเกตได้ในเรื่องพงศาวดารเมืองไทยนี้เอง เมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหง ฯ ชนช้างกับขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด ในเรือน พ.ศ. ๑๘๐๐ ปืนไฟยังไม่เกิด ชนช้างกันตามแบบโบราณ แพ้ชนะกันตัวต่อตัว ต่อมาอีก ๓๐๐ ปี สมเด็จพระนเรศวรฯ ทรงชนช้างกับพระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดี เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕ เป็นเวลามีปืนไฟแล้ว แม้มีแต่ปืนเล็กอยู่ในสนามรบ ควาญท้ายช้างพระที่นั่งทรงและคนกลางช้างของสมเด็จพระเอกาทศรถก็ถูกปืนตาย แม้ที่สุดพระองค์สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเองก็ถูกปืนที่พระหัตถ์ เป็นบุญที่ถูกปืนเมื่อฟันพระมหาอุปราชาสิ้นพระชนม์แล้ว จึงได้ชัยชนะ สังเกตดูในหนังสือพงศาวดาร ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงชนช้างครั้งนั้น ก็ไม่ปรากฏว่ามีใครได้ทำยุทธหัตถีกันอีกทั้งในเมืองไทยหรือประเทศที่ใกล้เคียง แต่ประหลาดอยู่ที่ไทยเรายังมีโอกาสรบด้วยช้างมาจนในรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ ไทยรบกันญวนที่เมืองเขมร เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงหเสนี) แม่ทัพไทยตั้งอยู่ ณ เมืองอุดงให้กองทัพหน้าลงไปตั้งอยู่ที่เมืองพนมเพ็ญ พอถึงฤดูน้ำ ญวนใช้เรือรบได้สะดวกก็ยกกองทัพเรือเป็นขบวนใหญ่ขึ้นมาจากเมืองไซ่ง่อน ตีได้เมืองพนมเพ็ญอันอยู่ที่ลุ่ม แล้วยกขึ้นมาตีเมืองอุดง เจ้าพระยาบดินทร์ไม่มีเรือรบพอจะต่อสู้กับกองทัพญวน จึงคิดอุบายให้รวมช้างรบบรรดามี กับพลราบตั้งซุ่มไว้ที่ในเมือง ปล่อยให้ญวนจอดเรือส่งทหารขึ้นบกได้โดยสะดวก พอญวนขึ้นอยู่บนบกแล้วก็เปิดประตูเมือง ให้ช้างรบออกเที่ยวไล่แทงข้าศึก (ดูเป็นทำนองเดียวกับที่ฝรั่งคิดใช้ “ถัง” Tank) ให้ทหารราบตามติดท้ายช้างไปก็ตีทัพญวนแตกในเวลากำลังหนีช้างที่เหลือตายลงเรือได้ก็เลยถอยกองทัพเรือ

ล่าหนีไป ดูเหมือนเมืองอุดงได้ชื่อต่อท้ายว่า “เมืองอุดงลือชัย” มาแต่ครั้งนั้น

ไม่แต่ในเมืองไทย ถึงประเทศไหนๆ ที่เคยใช้ช้างในการรบมาแต่โบราณ ตั้งแต่มีปืนไฟ การใช้ช้างรบก็เสื่อมลงทุกประเทศ เปลี่ยนการใช้ช้างเป็นพาหนะเป็นพื้น ในเมืองไทยก็เช่นเดียวกัน วิชาจับช้างใช้จึงเป็นดังจะพรรณนาโดยพิสดารในนิทานเรื่องจับช้างภาคหลังต่อไป

การคล้องช้างเป็นที่นิยมกันมากมาตั้งแต่โบราณสมัยจนถึงรัชสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และจัดเป็นกีฬาสำหรับรับแขกเมืองเสมอ เช่นในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๒๖ ได้มีการจับช้างให้ดุ๊กโยฮันอันเบรต เจ้าเยอรมันเมืองเม๊กเลนเบิกชวรินชม และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ มีการจับช้างให้พระเจ้านิโคลัสที่ ๒ ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งรัชทายาทรุสเซีย ชม

นิทานที่ ๒๐

เรื่องจับช้าง (ภาคปลาย)

วิธีจับช้าง

(๑)

อธิบายเบื้องต้น

นิทานภาคปลายของเรื่องจับช้างนี้ ผู้อ่านเห็นจะแปลกใจ ด้วยเห็นกระบวนความต่างไปอีกอย่างหนึ่ง ไม่แต่งติดต่อเป็นรูปเรื่องเดียวกับนิทานภาคต้น จะเลยนึกว่าเมื่อข้าพเจ้าแต่งมาถึงภาคนี้เกิดหลงด้วยแก่ชรา จึงเลยไถลไปไม่รู้ตัว อันที่จริงมิได้เป็นเช่นนั้นดอก จึงขอบอกเหตุไว้ให้รู้ การแต่งหนังสือถ้าจะเรียกเป็นนามศัพท์ของวรรณคดีก็ได้หลายอย่าง เรียกว่า "สำนวนเทศนา" Indicative อย่างหนึ่ง "สำนวนบรรยาย" Narrative อย่างหนึ่งและ "สำนวนพรรณนา" Descriptive อีกอย่างหนึ่ง แล้วแต่จะเลือกแต่งด้วยสำนวนอย่างไหนให้เหมาะแก่เรื่อง ข้าพเจ้าแต่งนิทานภาคท้ายนี้แต่เมื่อยังอยู่ที่เมืองปีนัง โดยประสงค์จะเล่าถึงการจับช้างที่ข้าพเจ้าได้เคยเห็นด้วยตาตนเองให้ลูกฟัง เมื่อเล่าต่อไปถึงวิธีจับที่ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นเอง ก็ขอ

อนุญาตเพื่อนฝูง เก็บความที่เขาได้แต่งพิมพ์พรรณนาวิธีนั้นไว้ มาเป็นโครงประกอบกับความรู้ของข้าพเจ้าแต่งให้เป็นเรื่องขึ้น ถ้าว่าโดยย่อก็คือ “แต่งเล่นตามชอบใจ” เมื่อแต่งภาคท้ายใกล้จะหมดอยู่แล้ว ข้าพเจ้ากลับมากรุงเทพ ฯ เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ จะแต่งนิทาน เรื่องจับช้างต่อไป จึงนึกขึ้นว่าการจับช้าง เป็นวิชาสำคัญของไทยเราอย่างหนึ่ง ซึ่งชนชาติอื่น ๆ เคยนับถือว่าไทยชำนิชำนาญ และวิธีจับช้างของไทยเป็นกิจน่าชมยิ่งอย่างหนึ่งในโลก แต่ตัวข้าพเจ้าเองกับทั้งไทยที่เป็นผู้รู้ ๆ อยู่ว่าเป็นวิชาที่จะสูญเสียในไม่ช้านักแล้ว ข้าพเจ้าคิดเสียดายขึ้นมา จึงเห็นควรจะเล่าเรื่องจับช้างให้พิสดารกว่าที่ได้แต่งไว้แล้ว ทั้งเป็นเวลามาอยู่กรุงเทพ ฯ ใกล้แหล่งหนังสือเก่า เช่นหอพระสมุดฯ เป็นต้น อาจจะหาหนังสือสอบความทรงจำง่ายกว่าเมื่ออยู่เมืองปีนัง แต่ต้องรับสารภาพว่าเพราะเกียจคร้านไม่อยากรื้อนิทานภาคที่ได้แต่งแล้วออกมาแต่งใหม่ จึงแต่งเพิ่มขึ้นอีกภาคหนึ่งว่าด้วยตำนานการจับช้างในเมืองไทยเพิ่มลงข้างหน้า เป็นนิทานเรื่องเดียวกัน ๒ ภาคเช่นพิมพ์ไว้นี้

(๒)
ช้างเถื่อนในเมืองไทย

ในเมืองไทยนี้ มีช้างเถื่อน (คือช้างป่า) อยู่มากมาแต่ดึกดำบรรพ์ถึงเดี๋ยวนี้ ที่ไหนช้างเถื่อนยังอยู่ได้ ก็ยังมีช้างเถื่อนแทบทุกมณฑล ในมณฑลกรุงเทพ ฯ นี้แต่ก่อนก็ยังมีช้างเถื่อนอยู่ในทุ่งหลวงทางภาคตะวันออกแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่แขวงจังหวัดนครนายก ตลอดลงมาจนทุ่งบางกะปิในแขวงจังหวัดกรุงเทพ ฯ เมื่อข้าพเจ้าบวชเป็นพระภิกษุใน พ.ศ. ๒๔๒๖ ขึ้นไปจำพรรษาอยู่ ณ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติที่บางปะอิน ในเวลาเย็น ๆ เคยขึ้นไปดูบนพระที่นั่งเวหาศจำรูญ ยังแลเห็นโขลงช้างเถื่อนเข้ามาหากินตามปลายนา ราวที่สร้างวัดวิเวกวายุพัดเมื่อภายหลัง แต่ต่อมามีคนถางป่า

พงที่ช้างอาศัยทำนารุกเข้าไป ช้างเถื่อนก็ต้องถอยหนีไปอยู่ห่างแม่น้ำออกไปโดยลำดับ ยิ่งเมื่อถึงสมัยขุดคลองรังสิตและคลองนาสายอื่น ๆ ในทุ่งหลวง ช้างเถื่อนก็ต้องถอยหนีห่างออกไป จนมักพากันขึ้นไปอยู่ในทุ่งหลวง ตอนแขวงจังหวัดนครนายกโดยมาก ตอนข้างใต้ใกล้กรุงเทพ ฯ มีน้อยลง เมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไปเมืองนครนายกครั้งหนึ่ง จอดเรือพักแรมอยู่ที่อำเภอบางอ้อ เวลาจวนค่ำเห็นช้างเถื่อนอยู่ที่ปลายนาทางฟากตะวันออกโขลงใหญ่ แต่พอพลบ พวกชาวบ้านเขาก็กองไฟรายตามแนวปลายนา เขาบอกว่าถึงฤดูทำนาตั้งแต่ข้าวตั้งกอใกล้จะออกรวง ช้างเถื่อนเข้ามากวนเสมอ ต้องกองไฟอย่างนั้นทุกคืน เพราะช้างกลัวไฟไม่กล้าผ่านกองไฟใกล้ ๆ แต่มันฉลาด กลางวันหลบหายไป หมด ไม่รู้ว่าพากันไปซ่อนตัวอยู่ที่ไหน แต่พอพลบค่ำจึงย่องเข้ามา ถ้าคนเผลอ มันถอนกอข้าวในนากินเสียคืนละหลาย ๆ ไร่ พอรุ่งสว่างก็หายไปอีก ถึงฤดูข้าวตั้งกอ จึงต้องกองไฟเช่นนั้นทุกปี ต่อมาอีกปีหนึ่งข้าพเจ้าไปเมืองปราจีนบุรีทางคลองรังสิต เมื่อเรือไฟจูงเรือข้าพเจ้าไปถึงลำน้ำองครักษ์เวลากลางวันผ่านที่เปลี่ยวแห่งหนึ่ง พบโขลงช้างเถื่อนสักสี่ห้าตัวกำลังว่ายข้ามลำน้ำผ่านหน้าเรือไป ใกล้ ๆ จนคนถือท้ายเรือไฟต้องรอเรือเปิดแตรไล่ตะเพิด มันก็รีบว่ายน้ำขึ้นฝั่งวิ่งหนีไป แลเห็นตัวใกล้ ๆ แต่ข้าพเจ้าเพิ่งรู้แต่เมื่อภายหลังมาอีกหลายปี ว่าธรรมดาของช้าง ขึ้นบกได้แล้วจึงเตรียมตัวจะต่อสู้ ถ้าลงว่ายอยู่ในน้ำตีนหยั่งไม่ถึงดินแล้วสิ้นฤทธิ์เดช ทำอะไรใครไม่ได้ทีเดียวข้าพเจ้าได้เคยเห็นแก่ตาเมื่อจับช้างที่เพนียดครั้งหนึ่ง มีช้างพังเถื่อนตัวหนึ่งขนาดสูงสัก ๓ ศอกเศษแตกโขลงลอยน้ำลงมาถึงบางปะอินเวลาพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ที่นั่น ช้างตัวนั้นเดิมเห็นจะตั้งใจว่ายข้ามแม่น้ำกลับไปถิ่นในทุ่งหลวง แต่พวกชาวบ้านที่อยู่ริมแม่น้ำพากันลงเรือไปดู มีเรือลอยแซงมาทั้งสองข้าง ช้างไม่กล้า เข้าใกล้ ๆ เรือ ก็เป็นแต่เอาปลายงวงโผล่ขึ้นหายใจบนหลังน้ำ ปล่อยตัวให้ลอยลงมากับสายน้ำ พอรู้ถึงพวกคนตามเสด็จก็พากันไปดู ข้าพเจ้าก็

ลงเรือลำหนึ่งไปดูกับเขาด้วย ใครไปถึงต่างก็ลอยเรือล้อมดูอยู่ห่าง ๆ ขวางทางช้างว่ายขึ้นตลิ่งไม่ได้ แต่ก็ไม่มีใครรู้ว่าจะทำอย่างไร ช้างกับเรือลอยเป็นแพลงมา จนถึงบ้านแป้งมีนายตำรวจภูธรคนหนึ่งคิดจะจับ ให้พายเรือเข้าไปใกล้ ๆ ตัวช้างเห็นมันนิ่งเฉยก็เอาเรือเข้าไปเทียบถึงข้างตัว มันก็นิ่งเฉย พลตำรวจคนหนึ่งใจกล้าโดดขึ้นขี่หลัง เห็นช้างนิ่งอยู่ไม่ อาละวาดสะบัดสะบิ้งอย่างไร ได้ใจก็ค่อยเขยื้อนตัวขึ้นไปจนถึงขี่คอ ช้างก็ยังนิ่งอยู่ยกแต่ปลายงวงโผล่พ้นน้ำ ขึ้นหายใจอย่างเดียวเท่านั้น จึงรู้ว่าเพราะตีนมันหยั่งไม่ถึงดินจึงทำอะไรไม่ได้ น่าจะเป็นเพราะเหตุนั้นเอง ช้างจึงชอบลงน้ำแต่เพียงที่หยั่งถึง และมักมีช้าง แม้ที่ฝึกหัดเชื่องแล้วไม่ยอมว่ายน้ำ ถึงกับมีตำราสำหรับลวงช้างให้ว่ายข้ามน้ำอยู่ในคัมภีร์คชศาสตร์เป็นหลายอย่าง

แต่ช้างเถื่อนในทุ่งหลวง ผิดกับช้างเถื่อนในที่อื่นด้วยเป็นช้างโขลงของหลวง สำหรับแต่จับใช้ราชการและเคยอยู่ในทุ่งหลวงสืบพงศ์พันธุ์กันมาหลายร้อยปี มีกำหนดต้อนเข้ามาเลือกจับที่เพนียดเป็นครั้งคราว ดังจะพรรณนาในที่อื่นต่อไปข้างหน้า ช้างที่ไม่จับก็ปล่อยกลับออกไปอยู่ในทุ่งหลวงอย่างเดิม เป็นประเพณีสืบมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาจนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ช้างเถื่อนในทุ่งหลวงจึงเหมือนกับเลี้ยงไว้สำหรับจับที่เพนียด และต้องมีไว้ให้มากพอแก่การ หาไม่ก็มีการจับช้างที่เพนียดไม่ได้อนึ่งการจับช้างที่เพนียดนั้นเป็นแบบตำราหลวง ผิดกับวิธีจับช้างอย่างสามัญ ด้วยเป็นการเลือกหาช้างที่มีลักษณะสำหรับใช้ในการรบพุ่ง และฝึกซ้อมพวกผู้เชี่ยวชาญในการขี่ช้าง ตลอดจนฝึกซ้อมช้างต่อซึ่งได้ฝึกหัดขึ้นไว้นั้นด้วย เห็นจะถือว่าเป็นการสำคัญมาช้านาน ตามเมืองโบราณที่เคยเป็นราชธานีจึงมีเพนียดอยู่ใกล้ ๆ พระนคร ในเวลามีการจับช้างที่เพนียด พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกทรงบัญชาการเอง บางพระองค์ถึงโปรดทรงคล้องเอง พวกเจ้าหน้าที่ก็ทำการอย่างแข็งขันกันเต็มฝีมือจึงเป็นการที่คนนิยมอยากดูมีการ

จับช้างเมื่อใดใครไปได้ก็ไปดูทุกชั้นบรรดาศักดิ์ ที่ว่านี้ตามที่ข้าพเจ้าได้เคยเห็น แต่คงเป็นเช่นนั้นมาแต่โบราณ แต่เมื่อย้ายราชธานีมาตั้งที่กรุงรัตนโกสินทร์อยู่ห่างเพนียด พระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรจับช้างที่เพนียดไม่สะดวก จึงโปรดให้เจ้านายต่างกรม ผู้บัญชากรมพระคชบาลไปทรงบัญชาการจับช้าง ได้ยินว่ากรมหลวงเทพพลภักดิ์ ทรงบัญชาการเมื่อรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ กรมหลวงรักษ์รณเรศทรงบัญชาการเมื่อรัชกาลที่ ๓ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ทรงบัญชาการเมื่อรัชกาลที่ ๔ แต่ถึงรัชกาลที่ ๔ มีเรือไฟใช้เป็นราชพาหนะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรเสมอ ดูเหมือนจะมีกำหนดจับ ๓ ปีครั้งหนึ่ง ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดเสด็จไปทอดพระเนตรอย่างเดียวกันแต่เมื่อมีเจ้านายฝรั่งต่างประเทศเป็นแขกเมืองเข้ามาเฝ้าเนือง ๆ โปรดให้มีการจับช้างให้แขกเมืองดู พวกแขกเมืองก็พากันชอบสรรเสริญว่าการจับช้างของไทยเป็น “กีฬา” (Sport) ถึงชั้นวิเศษสุดอย่างหนึ่งในโลก หามีเหมือนในประเทศอื่นไม่ จนกิติศัพท์เลื่องลือไปตามนานาประเทศ การจับช้างจึงเปลี่ยนมาเป็นสำหรับมีรับแขกเมืองที่สูงศักดิ์ แม้เช่นนั้นการจับช้างก็เสื่อมทรามลงโดยลำดับ เพราะเป็นเครื่องขัดขวางความเจริญของบ้านเมืองในอย่างอื่น เป็นต้นแต่การบำรุงกสิกรรม ด้วยช้าง โขลงอยู่ในทุ่งหลวงกีดขวางแก่การทำนา แต่ยังพอผ่อนผันกันมาได้หลายปี จนถึงสมัยเมื่อสร้างทางรถไฟผ่านไปในทุ่งหลวง ก็เกิดลำบากแก่การที่จะต้อนช้างโขลงผ่านทางรถไฟมายังเพนียดเพิ่มขึ้น และมามีเหตุร้ายเพิ่มขึ้นเป็นที่สุดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ในเวลาสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปยุโรปครั้งหลัง คืนวันหนึ่งมีช้างเถื่อนในทุ่งหลวงตัวหนึ่งเห็นจะเป็นเวลาตกน้ำมัน ขึ้นไปยืนอยู่บนทางรถไฟที่ย่านเชียงรากพอรถไฟบรรทุกสินค้าแล่นขึ้นไป ก็ตรงเข้าชนรถไฟ ช้างก็ตายรถไฟก็ตกรางทั้งสาย พอข้าพเจ้ารู้ก็ขึ้นไปดู แต่ช้าไปไม่ทันเห็นตัวช้างเพราะมีคนแล่เนื้อเถือหนังไป และฝังโครงกระดูกเสียหมด

แล้วเห็นแต่รถไฟนอนกลิ้งอยู่ในท้องนา เนื่องจากเหตุครั้งนั้นจึงต้องกวาดต้อนช้างเถื่อนในทุ่งหลวงให้ไปอยู่เสียในป่าทางเชิงเขาใหญ่ในแขวงจังหวัดนครนายกหมด การจับช้างที่เพนียดเลิกขาด และช้างเถื่อนก็ไม่มีในมณฑลกรุงเทพ ฯ แต่นั้นมา แต่ในมณฑลอื่นยังมีช้างเถื่อนอยู่ทุกมณฑลจนทุกวันนี้

ลักษณะจับช้างเถื่อน

ปรกติของช้างเถื่อนอยู่ด้วยกันเป็นโขลง ๆ ละมากบ้างน้อยบ้าง ในระหว่างตั้งแต่ ๑๐ ตัวขึ้นไปถึง ๒๐ - ๓๐ ตัว คล้ายกับมนุษย์ที่ชอบอยู่ด้วยกันในครัวเรือนหรือในวงศ์ญาติมีตัวหัวหน้าทุกโขลง มักเป็นช้างพังใหญ่เรียกว่า "แม่หนัก" หรือ "แม่แปรก" ก็เรียกสำหรับนำโขลงเที่ยวหากินและพาหลีกหนีภัยอันตราย แม่โขลงชักนำอย่างไร ลูกโขลงก็ทำตาม อยู่ที่ไหนก็อยู่ด้วยกัน ไม่เที่ยวเตร็ดเตร่แยกย้ายกันไปตามอำเภอใจ เว้นแต่ช้างพลายตัวใหญ่ถึงขนาดตกน้ำมันได้นั้น ต้องอยู่รายรอบนอกมิให้เข้าไปปะปนอยู่ในโขลงนั้น ช้างอยู่ด้วยมีประเพณีเช่นว่านี้ วิสัยช้างจึงชอบไปไหนด้วยกันเป็นหมู่ อีกประการหนึ่ง ช้างเป็นสัตว์ขนบางดังกล่าวมาแล้ว กลัวร้อนแสงแดด ต้องมีเวลาลงแช่น้ำหรือหมกโคลนเหมือนกับควาย เพราะฉะนั้นช้างโขลงจึงมักอยู่แต่ในที่อันมีอาหาร กับทั้งห้วงน้ำลำธารหรือปลักแปลงและมีหมู่ไม้ให้ร่มเงา บางโขลงจึงชอบอยู่ในดงภูเขาก็มี บางโขลงก็ชอบหากินชายดงใกล้ที่ราบอันเป็นที่มีป่าหญ้า ออกมาเที่ยวหาหญ้ากินในเวลากลางคืนก็มี วิธีหากินทำให้ช้างโขลงเป็นช้างชอบอยู่ในดงบนเขาชนิดหนึ่งเป็นช้างโขลงอยู่ชายดงใกล้ที่ราบชนิดหนึ่ง แต่มนุษย์มีปัญญาสามารถสังเกตนิสัยของช้าง จึงคิดวิธีจับช้างให้เหมาะกับภูมิลำเนาที่ช้างเถื่อนอยู่ได้ทั้งสองชนิด

วิธีจับช้างในเมืองไทยมี ๓ อย่างเรียกว่า "วังช้าง" อย่างหนึ่ง

"โพนช้าง" อย่างหนึ่ง "จับเพนียด" แต่ข้าพเจ้าจะเรียกต่อไปให้ตรงความว่า "จับตำราหลวง" อย่างหนึ่งพิจารณาดูเค้าเงื่อนที่ยังพอสังเกตได้ เห็นว่า วิธีจับช้างอย่าง "วังช้าง" คือตั้งคอกจับช้างหมดทั้งโขลงในคราวเดียวกันก็ดี วิธีจับอย่าง "โพนช้าง" คือขี่ช้างต่อออกไล่ช้างเถื่อนแต่ทีละตัวก็ดี เห็นจะใช้ในเมืองไทยมาแต่พวกลาว (คือละว้า) ยังปกครองบ้านเมือง แต่วิธีจับช้างอย่าง "ตำราหลวง" เช่นที่จับเพนียดในชั้นหลัง ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นวิธีประดิษฐ์ขึ้นใหม่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังกล่าวมาในภาคต้น

การจับช้างไม่ว่าอย่างไหน ๆ ย่อมเป็นการเสี่ยงภัยแก่ผู้จับ เพราะช้างเป็นสัตว์ใหญ่ ถ้าพลาดพลั้งผู้จับก็ถึงสิ้นชีวิต ทั้งเป็นการยาก และต้องใช้คนมาก แบ่งหน้าที่กันทำการต่าง ๆ พนักงานจับช้างหลวงจึงตั้งเป็น "กรมพระคชบาล" หรือที่เรียกกันตามสะดวกปากว่า "กรมช้าง" ส่วนพวกพลเมืองที่หาเลี้ยงชีพด้วยการจับช้าง ก็ต้องมี "หมอเฒ่า" หรือ "ครูบา" ผู้เชี่ยวชาญในการจับช้างเป็นผู้บัญชาการสิทธิ์ขาด รองลงมาต้องมี "หมอช้าง" ซึ่งหมอเฒ่าได้ฝึกสอนให้รู้จักสังเกตกิริยาอาการช้าง และคล่องแคล่วชำนิชำนาญการคล้องช้าง รองลงมาจากนั้นอีกถึงชั้นพวกบริวารที่เป็นแต่แรงงานก็ต้องรักษาวินัยทำตามคำสั่งของผู้ใหญ่เหนือตนอย่างสิทธิ์ขาดหาไม่ก็อาจเป็นอันตรายเหมือนกัน การจับช้างจึงเป็นวิชาอย่างหนึ่งซึ่งรักษาสืบกันมาในเมืองไทยช้านานตัวข้าพเจ้าเคยเห็นแต่การจับช้างอย่างตำราหลวง พอจะเล่าให้ฟังได้ว่าเป็นอย่างไร แต่จับอย่างวังช้างและโพนช้าง ข้าพเจ้าไม่เคยเห็น จะต้องอาศัยอธิบาย ซึ่งพระยาอินทรมนตรี (ไยลส์) ได้อุตส่าห์สืบสวนมาพรรณนาพิมพ์ไว้เป็นภาษาอังกฤษที่ในหนังสือวารสารของสมาคมค้นวิชาแห่ง ประเทศไทย ข้าพเจ้าจึงขออนุญาตเก็บเนื้อความมาแปลลงในนิทานนี้ ส่วนอธิบายการโพนช้าง นาย ม.พ. วสันตสิงห์ (พระยาเพ็ชรพิไสยศรีสวัสดิ์) ก็ได้อุตส่าห์พรรณนาตามที่เคยไปเห็น พิมพ์ไว้เป็นภาษาไทยในหนังสือ "รื่นระลึก" ข้าพเจ้าก็ขออนุญาตเก็บความมาเหมือนกัน

วิธีวังช้าง

การจับช้างเถื่อนด้วยวิธี "วังช้าง" ต่างประเทศชอบใช้กันในปัจจุบันนี้ ซึ่งในอินเดียอันพึงเห็นได้ในหนังฉายเรื่อง "เด็กเลี้ยงช้าง" Elephants Boy ก็ใช้วิธีวังช้างในเกาะลังกาและเมืองมลายู ก็จับแต่อย่างในวังช้าง แต่ในเมืองไทยเดี๋ยวนี้ใช้วิธีวังช้าง แต่ทางหัวเมืองในแหลมมลายู เช่นที่จังหวัดชุมพร กับตามหัวเมืองทางลานนา เช่นเมืองน่านเป็นต้น อันพึงเห็นได้ในหนังฉายเรื่อง "ช้าง" ซึ่งเคยเลื่องลือทั่วโลกครั้งหนึ่ง แต่หัวเมืองทางอื่นในเมืองไทยนี้ เช่นในมณฑลนครสวรรค์ พิษณุโลก นครราชสีมา ปราจีน ใช้วิธีโพนช้างทั้งนั้น คงเป็นเพราะลักษณะถิ่นที่ช้างเถื่อนอยู่ผิดกัน ผู้เชี่ยวชาญจึงใช้วิธีจับต่างกันมาแต่โบราณ คนจับช้างในท้องถิ่นเคยจับด้วยวิธีอย่างใด ก็เลยรู้แต่วิธีอย่างเดียวที่ใช้จับอยู่ในถิ่นของตนจนทุกวันนี้ เรื่องวังช้างทางเมืองชุมพร ตามที่ข้าพเจ้ารู้มาแต่เมื่อเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยนั้น เมืองชุมพรเขตแดนต่อกับเมืองมะริดของอังกฤษที่สันเขาบรรทัดแหลมมลายู ช้างโขลงเถื่อนรู้จักทางข้ามเขาไปมาอยู่เนืองนิตย์ ถ้าทางเมืองมะริดมีการจับช้างบ่อยเข้า ช้างโขลงก็หนีข้ามเข้ามาอยู่ในแขวงเมืองชุมพร ถ้ามาถูกคนที่เมืองชุมพรจับบ่อยเข้า ก็หนีกลับไปอยู่ทางแดนเมืองมะริด ไม่มีช้างโขลงอยู่ประจำทั้งสองฝ่าย เพราะฉะนั้นทั้งสองฝ่ายต้องคอยสอดแนมอยู่เสมอ ถ้าได้ข่าวว่าช้างโขลงเข้าแดนเมื่อใดก็เตรียมการจับ แต่จับคราวหนึ่งก็ได้ช้างได้เงินพอใช้ไปนาน จึงยังมีผู้เชี่ยวชาญการจับช้าง ตั้งแต่หมอเฒ่าเจ้าตำราที่เป็นผู้อำนวยการและหมอช้างครูช้างที่เป็นตัวรองอยู่เมืองชุมพรสืบต่อกันมาจนทุกวันนี้ แต่การวังช้างต้องลงทุนมาก ตั้งแต่ค่าทำค่ายพรางและค่ากำนัลผู้เชี่ยวชาญ ตลอดจนค่าจ้างพวกกรรมกร จึงต้องอาศัยพวกผู้มีทรัพย์เป็นผู้ริเริ่มและไปหาหมอเฒ่าอำนวยการ และทำการต่าง ๆ ดังพระยาอินทรมนตรีพรรณนามาเป็นลำดับไป

เมื่อมีผู้ไปขอให้วังช้าง หมอเฒ่าก็เข้าพิธีบูชาครูนั่งสำรวมใจร่ายมนต์ขอสุบินนิมิตต่อครูปัทยาย ให้มาเข้าฝันว่าจะจับช้างได้สมประสงค์หรือไม่ เมื่อในสุบินนิมิตดีแล้ว หมอเฒ่าจึงเลือกตัวหมอช้างกับทั้งพวกที่จะทำการอย่างอื่น ๆ มาจัดเป็นพนักงานทำหน้าที่ต่าง ๆ จนครบครัน ในการที่ออกไปจับช้างนั้น บรรดาผู้ไปต้องจัดการทางบ้านเรือนของตน ตามข้อบังคับในตำราคชศาสตร์ คือห้ามมิให้ผู้หญิงเช่นลูกเมียที่อยู่ทางบ้าน เอาน้ำมันใส่ผมหรือทาตัว หรือแม้แต่ทอดของกิน เพราะถือว่าจะทำให้ผู้ชายที่ไปจับช้างขึ้นต้นไม้ลื่น และห้ามมิให้เมียแต่งเครื่องประดับหรือแต่งตัวให้สวยงามอย่างใด เพราะถ้าเมียทำนอกใจทางบ้านผัวอาจจะเป็นอันตรายที่ในป่า และห้ามมิให้ผู้หญิงวิวาทบาดทะเลาะกันหรือแม้จนตีลูกเด็ก เพราะผีป่าจะดูหมิ่นชายคนนั้นว่ามีครอบครัวลามก เลยไม่คุ้มครอง และห้ามมิให้ใคร ๆ ที่อยู่ทางบ้านนั่งหรือยืนคาประตูเรือนเพราะจะพาให้ช้างไม่เข้าคอก แต่ข้อบังคับเหล่านี้มีข้อไขว่า ถ้าเมียไม่ยอมทำตามข้อบังคับ ก็ให้ ผัวหย่าเสียชั่วคราว จนเสร็จกิจกลับมาถึงบ้าน จึงถือว่าเป็นผัวเมียกันต่อไปอย่างเดิม เมื่อจัดคนสำเร็จแล้ว หมอเฒ่าก็หาฤกษ์ทำการพลีกรรม ไหว้ครูพร้อมกันวันหนึ่งก่อนแล้วจึงพากันออกไปป่า ไปเที่ยวเลือกหาที่ซึ่งจะตั้งคอกดักช้างตามทางที่ช้างโขลงมักเดินไปมาที่ในดง เมื่อหมอเฒ่าเห็นว่าที่ตรงไหนเหมาะยังต้องทำพิธีพลีกรรมร่ายมนต์ขอนิมิตต่อครูปัทยายอีกครั้งหนึ่ง ว่าตั้งคอกตรงนั้นจะสำเร็จประโยชน์หรือไม่ ต่อได้นิมิตดีจึงสั่งให้ตัดไม้ทำเสาคอกและตัดเถาวัลย์และหวายสำหรับผูกมัดรัดคอกให้มั่นคงเมื่อได้สรรพสัมภาระพร้อมแล้ว หมอเฒ่าทำพิธีร่ายมนต์เชิญครูปัทยายมาช่วย และรดน้ำมนต์ตามแนวที่จะตั้งคอกกับทั้งร่ายมนต์ขับผีร้ายที่จะขัดขวางให้ไปเสียจากที่นั่นก่อนแล้วปลูกศาลเพียงตาทั้ง ๔ ทิศ เชิญเทพารักษ์มาช่วยและทำหนังสือบนวางไว้ทุกศาล ว่าถ้าจับช้างได้มากกว่าเท่านั้นตัว จะถวายสินบนอย่างนั้น ๆ แล้วจึงให้ลงมือตั้งคอก

ลักษณะคอกจับช้างนั้นมีแบบเป็น ๓ อย่าง อย่างหนึ่งเรียกว่า "คอกเหลี่ยม" หรือ "คอกน้ำเต้า" อย่างหนึ่งเรียกว่า "คอกพาลี" อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า "คอกแม่วี" สำหรับจับช้างจำนวนมากและน้อยโดยลำดับกัน ล้วนปักเสาไม้แก่นสูงท่วมหลังช้างรายไว้เป็นระยะ มีช่องระหว่างเสาพอตัวคนลอดเข้าออกได้สะดวก ข้างนอกมีคร่าวและขาทรายค้ำ ปลายเสาผูกสายเถาวัลย์รัดต่อติดกันมั่นคงมิให้ช้างทำลายได้ ทำเป็นคอกทึบ ๓ ด้าน ด้านหน้าทางช้างเข้ามีประตูยนต์แขวนบานไว้กับขื่อ พอช้างเข้าในคอกแล้วอาจตัดเชือกให้บานเลื่อนลงมาปิดประตูไว้ ต่อคอกออกไปข้างหน้าปักเสาไม้แก่น ผายเป็นชังนางต่อ ออกไปทั้งสองข้างตอนหนึ่ง แล้วปักเสาต้ายไฟทำด้วยกระบอกไม้ไผ่ ตั้งแต่ปากชังนางรายต่อออกไป เป็นชังนางอีกข้างละหลายเส้น ถึงที่สุดมีเสาต้ายเช่นนั้นปักขวางอีกแนวหนึ่ง จนปากชังนางทั้งสองข้างต่อกัน มีห้างขัดบนต้นไม้ข้างนอกแนวเสาต้ายเป็นระยะ สำหรับคนขึ้นไปคอยดูเมื่อเวลาช้างมาเข้าคอก บอกสัญญาณให้คนภายในรู้และคอยจุดชนวนที่ล่ามไปจุดไฟตามเสาต้ายให้ลุกล้อมโขลงช้าง และมีห้างต่างหากสำหรับหมอเฒ่า ซึ่งเป็นผู้อำนวยการ ให้สัญญา ณ ตัดเชือกปิดประตูคอกด้วย คอกทำอย่างเดียวกันทั้งนั้น ที่เรียกชื่อต่างกันเพราะแผนผังผิดกันเท่านั้น คอกอย่างเรียกว่า "คอกเหลี่ยม" เป็นคอกสองห้องสำหรับจับช้างมาก อีกสองอย่างเป็นคอกห้องเดียว คอกอย่าง "แม่วี" เป็นขนาดเล็กกว่าเพื่อน แม้ประตูยนต์คอกแม่วีก็ทำบานปิดอย่างประตูสามัญ ไม่ทำบานตกเหมือนสองอย่างที่ว่ามาก่อน

เมื่อทำคอกเสร็จแล้วยังมีพิธีฉลอง ซึ่งหมอเฒ่าที่ทำในคอกอีกหลายอย่าง เป็นต้นแต่พลีกรรมขอบคุณเทวดาและครูปัทยาย ที่ได้คุ้มครองให้ทำคอกนั้นสำเร็จ แล้วทำพิธีเบิกไพรร่ายมนต์ขออนุญาตเจ้าป่าเพื่อจะเข้าไปต้อนช้างและร่ายมนต์เพื่อไล่ "อ้ายราน" (เห็นจะตรงกับ "รังควาญ") ที่อยู่กับตัวช้าง ทำพิธีเหล่านี้แล้วจึงลงมือจัดการต้อนช้าง ในการต้อนช้างนั้น

โดยปรกติตัวหมอเฒ่าอยู่ที่คอก ไม่ต้องออกไปต้อนด้วย คงเป็นเพราะหมอเฒ่ามักเป็นคนสูงอายุ แต่ถ้ามีเหตุขัดข้องเกิดขึ้น ก็ต้องออกไปแก้ไข

การต้อนช้างเข้าคอกนั้น เริ่มด้วยให้คนออกไปสอดแนมดูให้ก่อนว่าในเวลานั้นช้างโขลงหากินอยู่ที่ตำบลไหน เมื่อรู้แล้วหมอเฒ่าจึงแบ่งคนต้อนช้างจัดเป็นหมวด ๆ แต่ละหมวดมีหมอช้างเป็นหัวหน้าคนหนึ่ง กับบริวารสี่ห้าคนเลือกสรรค์หมอช้างคนที่ชำนาญท้องที่ถิ่นที่ช้างอยู่นั้นเป็นผู้นำขบวน เรียกว่า "หมอไล่" เมื่อไปถึงถิ่นที่ช้างอยู่หมอไล่ต้องเล็ดลอดเข้าไปทางใต้ลมมิให้ช้างได้กลิ่น จนแลเห็นตัวช้างพิจารณาดูว่าจำนวนช้างโขลงนั้นมีสักเท่าใด มีช้างพลายกี่ตัวช้างพังกี่ตัว ๆ ไหนเป็นนายโขลง และพิจารณาดูหนทางที่ช้างโขลงนั้นซอบไปมาหากิน เมื่อเห็นประจักษ์หมดแล้วถอยออกมาประชุมปรึกษากันว่าจะต้อนโขลงไปทางไหนให้ถึงคอก และกะที่ซึ่งจะต้องวางคนสำหรับดักทางคอยช่วยต้อนสักกี่แห่ง เพื่อมิให้ช้างโขลงแตกแยกไปเสียทางอื่น แล้วปันหน้าที่ให้หมอช้างคุมบริวารหมวดของตนแยกกันไปดักทางอยู่ตามถิ่นที่กะทุกแห่ง และมีพวกสำหรับต้อนไล่ทางข้างหลังช้างโขลงอีกพวกหนึ่ง พวกนี้ตัวหมอไล่เป็นผู้คุม ในพวกต้อนช้างมีวิธีที่จะส่งอาณัติสัญญา ณ ต่าง ๆ ให้รู้ถึงกัน และเข้าใจกันได้ทุกพวก เครื่องมือสำหรับต้อนช้างโขลงนั้น โดยปรกติ "ตะขาบ" คือไม้ไผ่ลำยาวสองปล้อง ปล้องหนึ่งเป็นแต่ผ่ากลางให้แยกออกไป เอากลับเข้ากระทบกันให้เกิดปืนเสียงได้ อีกปล้องหนึ่งต่อลงมาผ่าเพียงถึงข้อแล้วเจียนไม้ให้เป็นด้ามมือถือทั้งสองซีกสำหรับจับปล้องที่ผ่ากระทบกันให้เกิดเสียง แต่ปล้องล่างทิ้งไว้ให้ยึดตะขาบทั้งหมดไม่ผ่า การต้อนช้างโขลงใช้แต่เสียงตะขาบเป็นพื้น ต่อมีการฉุกเฉินเช่นช้างจะแหกออกนอกทางทั้งโขลงจึงใช้จุดคบไฟรายขวางทาง

วิธีต้อนช้างนั้น ผู้เชี่ยวชาญการจับช้างแต่โบราณ เขาสังเกตรู้นิสัยช้างเถื่อนซึ่งย่อมมีช้างตัวนายโขลงเป็นผู้คอยระวังภัยทุกโขลง ถ้าช้างนายโขลงเห็นสิ่งใดหรือได้ยินเสียงอันใดแปลกประหลาด ระแวงว่าจะ "เกิดภัย"

ก็ทิ้งงวงดัง "ป๋อง" เป็นเสียงสัญญาบอกแก่ลูกโขลง เขาว่าพ่อช้างลูกโขลงได้ยินเสียงสัญญาของนายโขลงครั้งแรกก็หยุดยืนนิ่งเตรียมตัวหมด ถ้าได้ยินเสียงร้อง "แปร๋" เป็นสัญญาครั้งที่ ๒ ก็พากันมารวมอยู่กับตัวนายโขลง มีสัญญาครั้งที่ ๓ ด้วยตัวนายโขลงออกเดินนำ ช้างลูกโขลงพากันตามติดไป พวกต้อนช้างเขารู้อย่างนั้น พอจัดหน้าที่วางคนระวังทางแล้ว พวกกองหมอไล่ก็ไปรายกันทางด้านหลังเริ่มการต้อนด้วยหมอไล่ให้สัญญา สั่งให้ตีตะขาบให้ดังขึ้นที่ในดงเป็นนัดแรก ตัวหมอไล่เองต้องพยายามอยู่ให้ใกล้พอเห็นตัวช้างนายโขลง สังเกตว่าจะทำอย่างไร และให้อาณัติสัญญาแก่พวกตีตะขาบให้ตีเมื่อไร ให้เหมาะแก่กิริยาอาการของช้าง ก็วิสัยของช้างโขลงนั้นได้ยินเสียงตะขาบเกิดขึ้นทางไหน ก็พาโขลงหนีออกไปเสียจากทางนั้น คนจึงสามารถใช้เสียงตะขาบซึ่งรายกันอยู่ต้อนช้างโขลงให้ไปทางไหน ๆ ได้ตามปรารถนา แต่ค่อย ๆ ต้อนโขลงมาช้า ๆ และมีเวลาหยุดพักให้ช้างรู้สึกว่าปลอดภัยไม่ตื่นเต้นเพราะถ้าช้างตื่นทั้งโขลงแล้ว ทำอย่างไร ๆ ก็เอาไว้ไม่อยู่ เวลาต้อนโขลงช้างนั้นต้องระวังอยู่เสมอมิให้ช้างเห็นตัวหรือได้ยินเสียงคน ถ้าโขลงช้างเดินตรงมาตามทางที่ประสงค์ คนก็เป็นแต่ตามห่าง ๆ ถ้าช้างหยุดยั้งอยู่นานเกินไป ก็ส่งเสียงตะขาบทางข้างหลังเตือน ถ้าโขลงช้างจะเชือนไปเสียทางอื่น คนพวกที่รายทางดักกันอยู่ด้านนั้นก็ส่งเสียงตะขาบหนักช้างได้ยินก็หันกลับมาเดินทางเดิมด้วยสำคัญว่าปลอดภัย ถ้าจะต้อนโขลงช้างผ่านทุ่งหรือข้ามลำน้ำ ต้องต้อนในเวลากลางคืน เพราะคนอาจเข้าไปใกล้กว่าต้อนกลางวัน ต้อนแต่ด้วยเสียงตะขาบอย่างนั้นมาได้จนถึงคอก แต่ต้องกะให้ถึงเวลามืดค่ำ อย่าให้ช้างเห็นแนวเสาปีกกาที่ปักต้าย จนโขลงช้างผ่านพ้นแนวเสาปีกกาถึงปากคอก จึงจุดต้ายไฟที่รายไว้ปิดทางข้างหลัง และโห่ร้องรุกไล่ให้ช้างตื่นวิ่งหนีเข้าคอก แล้วปิดประตูขังไว้ในคอกหมดทั้งโขลง

การจับช้างเถื่อน ใช้เอาเชือกหนังทำเป็นบ่วงคล้องตีนหลังของช้างอย่างเดียวกันทุกวิธี เชือกหนังที่คล้องนั้นคำหลวงเรียกว่า "เชือกบาศ"

แต่พวกหมอคล้องช้างเชลยศักดิ์ทั้งทางแหลมมลายูและทางเหนือเรียกว่า "เชือกปะกรรม" (ข้อนี้ก็ส่อให้เห็นว่าเดิมเป็นศิษย์ละว้าด้วยกัน) ถ้าช้างขนาดย่อมคล้องเส้นเดียวก็อยู่ ถ้าขนาดเขื่องต้องคล้องสองตีนข้างละเส้น ถ้าเป็นช้างขนาดใหญ่ต้องคล้องทั้งสองตีนข้างละสองเส้น แต่การที่คล้องนั้นผิดกัน เพราะจับอย่างโพนช้าง หรือจับอย่างตำราหลวงที่เพนียดคนคล้องขี่คอช้างต่อไล่คล้อง แต่จับอย่างวังช้าง คล้องเมื่อช้างเถื่อนอยู่ในคอกแล้ว คนคล้องอยู่กับแผ่นดินข้างนอกคอก เอาบ่วงบาศติดปลายไม้คันจามเหมือนกับถ่อสอดเข้าไปคล้องทางช่องเสาคอก เลือกคล้องช้างพลายที่ดุร้ายก่อน แล้วคล้องช้างพลายขนาดย่อมต่อลงมา จนหมดช้างพลายแล้วจึงคล้องช้างพัง เมื่อคล้องได้หมดแล้วค่อยขันเชือกบาศกับโคนเสาคอก ฉุดตัวช้างมาจนอยู่ติดกับเสาคอก แล้วโยนเชือก "ทาม" ผูกคอช้างเถื่อนที่ติดเชือกบาศนั้น ตอน "โยนทาม" นี้ที่ลำบากมาก ด้วยช้างเถื่อนกำลังเป็นบ้าอาละวาดไม่ยอมให้ผูกทามได้ง่าย ๆ ต้องมีคนพวกหนึ่งยืนอยู่กับแผ่นดิน อีกพวกหนึ่งอยู่บนสะพานยาวที่ทำไว้ข้างคอกคอยช่วยกัน ถ้าเป็นช้างดุร้ายต้องมีคนล่อให้ช้างนั้นมุ่งไปเสียทางอื่น คนลอบเข้าผูกทามอีกทางหนึ่ง แต่โดยปรกติมักเอาใบไม้ผูกเป็นแผงบังตาช้างเถื่อน มิให้เห็นคนผูกทาม พยายามจนผูกได้หมดทุกตัว การวังช้างผิดกับจับด้วยวิธีอื่นเป็นสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่ไม่ใช้ช้างต่อต้อนหรือคล้องช้างเถื่อน จนคนจับช้างเถื่อนผูกทามไว้ในคอกหมดแล้ว จึงเอาช้างต่อเข้าไปผูกเชือกล่ามจากทามที่คอช้างเถื่อน มาผูกกับทามที่คอช้างต่อจูงช้างเถื่อนให้ลากเชือกบาศออกจากคอก เอาไปผูกไว้ ณ ที่หัดช้างทีละตัวจนหมดคอก วิธีหัดช้างเป็นอย่างไร จะพรรณนาเป็นตอนหนึ่งต่างหากต่อไปข้างหน้า

การจับช้างอย่างวิธี "วังช้าง" ที่พรรณนามาพิเคราะห์ดูแต่โบราณเห็นจะใช้แต่สำหรับจับช้างใช้ราชการบางครั้งบางคราว หาอนุญาตให้ใคร ๆ ตั้งคอกวังช้างเพื่อประโยชน์ของตนเองตามชอบใจไม่ มีในเรื่องพงศาวดาร

ว่าครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ เสด็จไปเที่ยววังช้างทางมณฑลนครสวรรค์ และที่อื่น ๆ ได้ช้างคราวละสี่สิบห้าสิบตัวเป็นหลายครั้งจับครั้งหนึ่งช้างเถื่อนก็หมดไปโขลงหนึ่ง และทำให้ช้างโขลงอื่นที่ยังเหลืออยู่ทิ้งภูมิลำเนาไม่เหมือนกับจับด้วยวิธีโพนช้างซึ่งเลือกจับเอาแต่ทีละตัวสองตัวช้างนอกจากนั้นยังเหลืออยู่ทั้งโขลงและช้างพอเกิดทันให้จับใช้ ถ้าหากท้องที่ที่ช้างอยู่จะจับด้วยวิธีโพนไม่ได้ ก็คงอนุญาตด้วยมีจำกัด ถึงเดี๋ยวนี้ถ้าใครจะตั้งคอกจับช้างที่ไหนก็ต้องขออนุญาตต่อรัฐบาลก่อน จับช้างได้กี่ตัว รัฐบาลตีราคาช้างแล้วชักภาคหลวง (ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ๑๐๐ ละ ๑๐ ในราคาช้าง แต่หาจำกัดจำนวนช้างที่จับไม่) การวังช้างในเมืองไทยเดี๋ยวนี้ ได้ยินว่ามีแต่ที่จังหวัดชุมพรกับจังหวัดเชียงรายและจังหวัดน่าน นอกจากนั้น จะมีที่จังหวัดไหนอีกบ้างข้าพเจ้าหาทราบไม่

วิธีโพนช้าง

การจับช้างเถื่อนด้วยวิธี "โพน" นั้น ดูเหมือนแต่โบราณจะใช้กันทั่วไปเป็นสามัญ สำหรับหาช้างใช้สอยกันเป็นส่วนตัว เพราะจับช้างแต่ทีละตัวสองตัว รัฐบาลไม่รังเกียจกลัวช้างจะหมดเหมือนกับจับอย่างวังช้าง ถึงกระนั้นก็มิใช่ใคร ๆ จะไปเที่ยวโพนจับเอาได้เองตามปรารถนา เพราะการจับช้างเถื่อนเป็นการยากกอบด้วยภัยอันตรายแก่ผู้จับมาก ต้องเป็นผู้เชี่ยวชาญและมีช้างต่อที่ฝึกหัดไว้คล่องแคล่ว จึงสามารถโพนช้างได้ จึงมีพวกเชี่ยวชาญเรียกกันว่า "หมอโพนช้าง" หาเลี้ยงชีพด้วยโพนช้างขายตั้งอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ หลายมณฑล เป็นต้นแต่มณฑลพิษณุโลก นครสวรรค์ลงมาจนถึงเมืองชัยบาดาล ในมณฑลอยุธยาและมณฑลปราจีนบุรี แต่ในมณฑลราชบุรีจะมีหรือไม่ข้าพเจ้าไม่ทราบแน่ ฝ่ายตะวันออกในมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรและอีสานก็จับช้างด้วยวิธีโพน ยังมีพวกหมอโพนช้างอยู่ทั้งนั้น ว่าโดยย่อ การจับช้างในเมืองไทยเดี๋ยวนี้ใช้วิธีโพนเป็นพื้น

นาน ๆ จะได้ยินว่ามีการวังช้างสักครั้งหนึ่ง และมีแต่ในหัวเมืองทางแหลมมลายูและมณฑลพายัพเท่านั้น

ตามแหล่งที่พวกหมออยู่แต่ละแหล่ง มีหมอช้างหลายคนต่างคนต่างมีช้างต่อและคนลูกมือของตน แยกกันโพนหรือรวมกันโพนได้ทั้งสองอย่าง ในแหล่งหนึ่ง ๆ พวกหมอช้างสมมติหมอช้างด้วยกันเอง ซึ่งมีอายุเป็นอาวุโสและกำหนดว่าต้องเคยคล้องช้างเถื่อนได้แต่ ๕ ตัวขึ้นไปเป็น "หมอเฒ่า" คนหนึ่ง เป็นที่เคารพนับถืออย่างครูบาอาจารย์ด้วยพวกโพนช้างถือกันเป็นคติว่าผู้จะคล้องช้างต้องได้เข้าพิธีให้หมอเฒ่าครอบก่อน แล้วจึงจะเป็น "หมอ" คล้องช้างได้ ก็เป็นทำนองต้องสอบวิชาก่อนรับปริญญานั้นเอง พึงเข้าใจได้ว่า โดยปรกติพวกหมอช้างคงใช้ลูกหลานเป็นผู้ช่วยทำการอย่างอื่นในการโพนช้างไปก่อน จนรู้และคุ้นกับกระบวนการจนถึงขนาดอาจคล้องช้างได้ จึงขอให้หมอเฒ่า "ครอบ" แล้วก็เรียกว่าเป็น "หมอช้าง" ต่อไป หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่ง พวกโพนช้างก็เป็นเหมือน "สมาคม" อันหนึ่ง ซึ่งหวังอาชีพมิให้คนภายนอกเข้าไปแย่ง จึงสามารถรักษาวิชาอาชีพของพวกตนไว้ได้ตลอดมา แต่พวกโพนช้างที่อยู่ในมณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์ มณฑลปราจีน และมณฑลอยุธยานับเป็นข้าราชการสังกัดขึ้นอยู่ในกรมพระคชบาลทั้งนั้น ถ้ามีการจับช้างของหลวงเมื่อใด พวกหมอเฒ่ากับหมอช้างทุกแหล่ง ต้องเอาช้างต่อมาสมทบกับกรมพระคชบาลของหลวงเสมอเป็นนิตย์

ลักษณะการโพนช้างที่จะกล่าวต่อไปนี้ ข้าพเจ้าเก็บเนื้อความที่นาย ม.พ. วสันตสิงห์ (พระยาเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์) พรรณนามาเขียนเป็นแต่ถือวิสาสะแก้ไขบ้างเล็กน้อย วิธีที่นาย ม.พ.วสันตสิงห์ (พระยาเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์) เรียง กระบวนความแยกเป็น ๒ ตอนเข้าใจง่ายดี ข้าพเจ้าคงไว้อย่างรูปเดิม

ตอนเตรียมการ

๑. ถ้าจะโพนช้าง ต้องปรนปรือช้างต่ออันล้วนเป็นช้างพลายให้อ้วน

พีมีกำลังก่อน เพราะธรรมดาช้างเถื่อนย่อมมีกำลังกว่าช้างบ้าน ซึ่งเจ้าของใช้การงานอยู่เสมอ ต้องหยุดงานทอดช้างต่อให้กินนอนอิ่มหนำอยู่สักเดือนหนึ่ง ในระหว่างนั้นเจ้าของก็ตระเตรียมเชือกบาศและเครื่องใช้กับทั้งเสบียงอาหารไปด้วยกัน

๒. เมื่อเตรียมพร้อมแล้ว ต้องทำพิธี "ยกครู" (มักเรียกกันเป็นสามัญว่า "พิธีไหว้ครู") ถ้าหมอเฒ่าเป็นผู้อำนวยการและมีหมอช้างที่เป็นชั้นผู้ใหญ่เป็นผู้ช่วยอีก ๒ คน ลักษณะพิธียกครูนั้น ปลูกโรงพิธีด้วยเครื่องไม้ (ที่ในลานบ้านหมอเฒ่า) กลางโรงพิธีมีที่บูชาตั้งเทวรูปกับเครื่องทำพิธีหม้อน้ำมนต์เป็นต้น ข้างหน้าพระตั้งเครื่องสักการะและเครื่องสังเวยเทวดา ต่อออกมาข้างหน้าที่บูชา วางเชือกบาศไว้ขดหนึ่งและกองไฟรายกันไว้ ๓ กองหมอเฒ่าเป็นผู้หาวันฤกษ์ดี แล้วนัดบรรดาผู้ที่จะไปโพนช้างมาประชุมกันที่โรงพิธี หมอเฒ่านั่งกลางโรงตรงหน้าที่บูชา หมอผู้ช่วยอีก ๒ คนนั่งสองข้าง คนอื่นนั่งเรียงกันเป็นวงล้อมรอบเริ่มการพิธีด้วยจุดธูปเทียนบูชาเทวดาและครูปัทยายรายตัวหมดทุกคน เมื่อบูชาแล้วหมอเฒ่าทำพิธีครอบผู้ที่จะขึ้นครูเป็นหมอช้าง คนเหล่านั้นแต่ละคนต้องมีขันล้างหน้าใบหนึ่ง ผ้าขาวผืนหนึ่งกับเงิน ๖ สลึง (บาทหนึ่งกับ ๕๐ สตางค์) เป็นของกำนัลให้หมอเฒ่าผู้เป็น "ครูบา" (อุปัชฌาย์จารย์) ครูบาว่า "ค่ายกหมอ" ให้พวกคนเข้าใหม่ว่าตามพร้อม ๆ กันทีละวรรค เป็นคำบูชาครูปัทยายขอให้มาครอบงำอยู่ให้ชำนาญการคล้องช้าง ให้ปราศจากอันตรายและเสนียดจัญไรทั้งปวง ลงท้ายหมอเฒ่าให้คนเหล่านั้นปฏิญาณว่าจะโพนช้างเป็นอาชีพต่อไป จะไม่ฆ่าช้างยิงช้าง และจะปฏิบัติตามโอวาทของครูบาเป็นนิตย์ เมื่อปฏิญาณแล้วครูบาพรมน้ำมนต์ให้ทุกคน แล้วให้คนเหล่านั้นอมน้ำอันเจือมูลช้าง พ่นลงไปที่เชือกบาศ ทุกคนเหมือนกันเป็นเสร็จการ "ครอบ" แล้ว (หมอช้าง ๒ คนที่เป็นผู้ช่วย) ขึ้นขี่ช้างจับเดินรอบโรงพิธี ตัวเองทำท่าทางคล้องช้างและกล่าวคำเป็นโชคชัยให้พรต่าง ๆ แล้วหุงข้าวที่กองไฟในโรงพิธีทั้ง ๓ กองนั้น

หุงข้าวแล้วเป็นเสร็จพิธียกครู

๓. พวกโพนช้าง ก็เชื่อเสนียดจัญไรทำนองเดียวกันกับพวกวังช้าง เป็นต้นแต่ถือกันว่าเวลาออกไปเที่ยวโพนช้าง จะแต่งตัวให้โอ่โถงไม่ได้ ต้องใช้เครื่องนุ่งห่มแต่ที่เก่าคร่ำคร่า ใครไม่มีทำเครื่องแต่งตัวที่ใช้อยู่ให้ชำรุดขาดวิ่นเสียบ้างแล้วจึงไป ในเวลาไปอยู่ในป่าห้ามมิให้ตัดผม แม้ลูกเมียอยู่ทางบ้านก็ห้ามมิให้ใส่น้ำมันหรือตัดผมแต่งตัวให้สวยงามอย่างไรถือว่าถ้าทำเช่นนั้นเป็นเสนียดจัญไรพาให้เกิดภัยอันตรายแก่ผู้ไปโพนช้าง

ตอนเข้าป่า

๔. เมื่อถึงวันฤกษ์ตามนัด พวกโพนช้างออกเดินเป็นขบวนไปด้วยกัน ช้างต่อทุกตัวมีหมอขี่คอควาญขี่ท้าย กลางหลังช้างปูหนังวัวหลายผืนพับซ้อนกัน เชือกบาศม้วนแยกเป็น ๓ วงวางบนหนังนั้น มีไม้รวกเหมือนกับถ่อเรียกว่า "คันจาม" สำหรับสอดกับบ่วงบาศถือคล้องช้าง ผูกไปข้างช้างที่ริมเชือกบาศ และมีไม้ "งก" รูปเหมือนกับ "ไม้ค้อน" แต่ที่ตรงหัวเหลาเป็นปุ่มแหลม สำหรับควาญใช้ตีท้ายช้างเวลาต้องการจะให้วิ่ง ผูกติดไปกับเชือกบาศอันหนึ่ง เสบียงอาหารก็ใส่กระเช้าผูกห้อยไปบนหลังช้างเป็นอันมีคนและเครื่องใช้ครบครันประจำทุกตัวช้างต่อ

๕. เมื่อยกไปถึงชายดงที่จะโพนช้าง หมอเฒ่าสั่งให้หยุดพักทำ "พิธีเบิกไพร" คือบวงสรวงเจ้าป่าและเส้นเชือกบาศก่อน การพิธีนั้นเอาเชือกบาศทั้งหมดวางรวมกันไว้กลางวง พวกหมอช้างจุดธูปเทียนบูชาและถวายเครื่องกระยาหารบวงสรวง อธิษฐานขอให้ทำการสำเร็จดังปรารถนา แล้วเสี่ยงทายด้วยถอดกระดูกคางไก่เครื่องเซ่นตัวหนึ่งมาดู ถ้าได้กระดูกยาวเรียวอย่างงาช้างและมีข้อถี่ ถือกันว่าโชคดี ถ้าได้กระดูกหักหรือข้อห่างกันว่าเป็นอัปมงคล

๖. ทำพิธีเบิกไพรแล้ว จึงเลือกหาที่ตั้งชมรมสำหรับพวกโพนช้างพัก

ให้เป็นที่ใกล้หนองน้ำและมีหญ้าหรือใบไม้พอเลี้ยงช้างต่อ และให้ห่างทำเลที่ช้างเถื่อนอยู่ พอไปและกลับมาถึงได้ในวันเดียว ตัวชมรมนั้นทำเครื่องหมายขอบเขตเป็นบริเวณอันหนึ่ง ห้ามมิให้คนอื่นนอกจากพวกโพนช้างด้วยกันเข้าไป "เข้ากรรม" แล้วปลูกพะเพิงเป็นที่อาศัยของพวกโพนช้างอยู่ในบริเวณนั้น เพิงหลังกลางเป็นที่ตัวนายอยู่ มีกำหนดว่าให้หมอเฒ่าที่เป็นครูบานอนข้างขวา หมอช้างนอนข้างซ้าย ควาญนอนทางปลายตีน และต้องให้ครูบานอนก่อน แล้วผู้อื่นจึงนอนได้ อนึ่งในเวลาที่ไปอยู่ในชมรมนั้น พวกโพนช้างต้องพูดกันด้วย "ภาษาโพน" (นายแม้น) สังเกตว่าคล้ายภาษามอญหรือเขมร ได้ถามจดมาไว้เป็นตัวอย่างบางคำ เช่น

เชือกบาศ	เรียกว่า	ปะกรรม
ขอช้าง	เรียกว่า	บังคลอง
ข้าว	เรียกว่า	กรวด
น้ำ	เรียกว่า	อวน

ดังนี้เป็นต้น

น่าจะแทรกวินิจฉัยลงตรงนี้สักหน่อยหนึ่ง เพราะว่าเหตุใดเมื่อพวกโพนช้างเข้ากรรม จึงพูดกันด้วย "ภาษาโพน" อันมิใช่ภาษาไทยของตนเอง และที่ว่าภาษาโพนคล้ายกับภาษามอญและเขมรนั้น ข้าพเจ้าเห็นเป็นเค้าสำคัญในทางโบราณคดี ส่อว่าพวกชาวอินเดียได้พาวิชาจับช้างเข้ามาถึงเมืองไทยนี้แต่ในสมัยพวกละว้ายังเป็นเจ้าของเมือง พวกละว้าเป็นศิษย์เดิมของชาวอินเดียครั้นไทยลงมาเป็นเจ้าของเมือง มาเรียนวิชาจับช้างจากพวกละว้าอีกต่อหนึ่ง ภาษาที่พูดกันในเวลาไปโพนช้างจึงเป็น ๒ ภาษาขึ้น คงมีละว้าบางพวกที่ไม่อยากทำการปะปนกับไทย เลือกเอาแต่พวกละว้าที่รู้ภาษาเดิมไปโพนช้างด้วยกันแต่นานมาละว้ากับไทยร่วมพงศ์วงศ์วารกันยิ่งขึ้นโดยลำดับ การที่ใช้ภาษาละว้าเมื่อไปโพนช้างเป็นแต่ทำตามเคย ก็เลยเป็นแต่อย่างพิธีสืบมา ที่ว่านี้มีหลักอย่างอื่นที่จะอ้างประกอบอีกด้วยใน

พวกกรมช้างเองก็ถือตัวว่าต่างกันเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งเป็นศิษย์ครูมอญ บางพวกก็เรียกว่าครูลาว (คือพวกละว้า) ครอบ พวกหนึ่งเป็นศิษย์ครูไทย ครอบชวนให้เห็นว่าคติอย่างครูละว้าเป็นแบบเก่า คติอย่างครูไทยเป็นแบบใหม่ ข้าพเจ้าใคร่จะสันนิษฐานว่า พราหมณ์พฤฒิบาศพาเข้ามาเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาอันมาเป็นต้นตำราหลวง

ตอนตามช้าง

๗. พอตั้งชมรมแล้ว รุ่งเช้าครูบาก็ให้หมอควาญขี่ช้างไปเที่ยวสอดแนมช้างเถื่อน ธรรมดาช้างเถื่อนเวลากลางวันย่อมหากินอยู่แต่ในดง ต่อกลางคืนจึงออกเที่ยวหากินตามที่แจ้ง การที่สอดแนมนั้นไปเที่ยวตรวจดูตามชายดงตรงที่มีหนองน้ำหรือป่าหญ้าดูรอยตีนช้างออกหากินใหม่ ๆ มีที่ตรงไหน ก็จะได้ดักโพนที่ตรงนั้น

๘. เมื่อสอดแนมรู้ตำแหน่งที่ช้างเถื่อนออกมาหากินแล้ว พอเวลาพลบค่ำหมอควาญก็พากันผูกช้างต่อ ปลดสิ่งซึ่งไม่จำเป็นต้องใช้ในการคล้องช้างออกหมด เพิ่มแต่เชือกสายทามอันผูกติดไว้กับต้นเชือกบาศ สำหรับผูกช้างเถื่อนที่คล้องได้จูงกลับมาผูกสวมกับคอช้างทุกตัวแล้วพากันไป

๙. ช้างเถื่อนที่อยู่ด้วยกันเป็นโขลง มีจำนวนช้างมากบ้างน้อยบ้าง มีช้างพังตัวใหญ่เรียกว่า "แม่แปรก" เป็นนายโขลงแต่ช้างพลายตัวใหญ่ทั้งที่เป็นช้างงาและเป็นสีดอไม่มีงา อยู่ในโขลงถูกช้างเด็กเล็กรบกวนรำคาญจึงมักออกเที่ยวหากินโดยลำพังอยู่นอกโขลง เวลาหมอควาญขี่ช้างต่อไปตามช้างโขลง ต้องคอยหลบเลี่ยงช้างใหญ่ เพราะมันมีกำลังมากกว่าช้างต่อ แต่บางทีก็หลบไม่พ้น เพราะช้างใหญ่มันเข้ามาไล่ตามลำพังใจของมันเอง ถ้าช้างต่อหนีก็อาจจะเป็นอันตรายต้องเรียงตัวกันหันหน้าสู้ ช้างใหญ่บางตัวเห็นช้างต่อมากกว่าก็หนีไป แต่บางตัวเป็นช้างดุก็เข้าชน หมอควาญก็ต้องขับช้างต่อรุมกันชน และคนบนหลังช่วยกันเอาหอกแทงจนมันหนีไปจึงพ้นภัย

๑๐. พวกตามช้างต้องพยายามเข้าทางใต้ลมที่ช้างโขลงอยู่ เพราะวิสัยช้างได้กลิ่นไกลและช้างโขลงชำนาญวิธีหนีภัย ถ้าเข้าทางเหนือลม พอช้างแม่แปรกได้กลิ่นแปลก ก็ทิ้งงวงดังป๋องเป็นสัญญา บรรดาช้างลูกโขลงได้ยินก็ระวังตัว ถ้าแม่แปรกคาดว่าจะมีภัยก็ร้องแปร๋ขึ้นเป็นสัญญาครั้งที่ ๒ ช้างลูกโขลงต่างก็พากันมารวมกันอยู่กับแม่แปรกพอแม่แปรกรู้ว่าจะมีภัยให้สัญญา ร้องแปร๋อีกครั้งหนึ่ง แล้วก็นำโขลงหนีเข้าดงไปให้พ้นภัยเป็นธรรมดาของช้างโขลงดังนี้ทุกแห่ง ถ้าพวกตามช้างเข้ามาทางใต้ลม พอช้างต่อได้กลิ่นช้างโขลง ก็ยกงวงขึ้นชี้ไปทางที่โขลงอยู่ เป็นเครื่องสังเกตของหมอควาญให้ขับช้างเข้าไป ทางนั้น บางทีเข้าไปได้จนใกล้ ๆ โขลงด้วยเป็นเวลากลางคืน

ตอนคล้องช้าง

๑๑. ถ้าไปพบช้างโขลงกำลังหากินอยู่นอกดงในที่แจ้งพอพวกตามเข้าไปถึงโขลงก็ขับช้างต่อไล่ การไล่นี้จำจะต้องให้ช้างต่อวิ่งเร็วทันช้างเถื่อนต้องอาศัยไม้ “งก” รูปเหมือนฆ้อนที่ควาญถือ ตีตะโพกช้างต่อให้เจ็บช้างต่อทุกตัวเคยถูกตีรู้รสไม้งกจนเห็นเข้าก็กลัว ควาญจึงอาจขับให้วิ่งทันช้างเถื่อนได้ ในเวลาที่ไล่นั้นหมอช้างตรวจดูช้างที่จะคล้องไปด้วย มักชอบคล้องช้างพลายขนาดสูงราวสัก ๓ ศอกและมีงางอกพ้นพรายปาก หมอช้างคนไหนหมายจะคล้องช้างตัวไหน ก็ขับช้างต่อมุ่งตามช้างตัวนั้นไป การที่ตามนี้บางทีก็ลำบาก ด้วยแม่ช้างมักให้ช้างเล็กวิ่งไปข้างหน้า ตัวเองวิ่งป้องกันไปข้างหลัง เวลาช้างต่อไปทันแม่ช้างก็มักขวางเสียมิให้เข้าถึงตัวที่ปรารถนาจะคล้อง หมอช้างต้องให้ช้างต่องัดแม่ช้าง หรือทำอย่างไรให้เจ็บจนต้องหลีกหนีไป ใช่แต่เท่านั้น เวลาไล่โขลงช้าง ๆ เถื่อนวิ่งไปทางไหนช้างต่อต้องวิ่งตามติดไป บางแห่งช้างวิ่งลอดต้นไม้ หมอควาญต้องคอยระวังตัวหลบหลีกกิ่งไม้ไปกับช้าง ถ้าหลบหลีกไม่ทันก็ตกช้างทั้งหมอทั้งควาญ

๑๒. เมื่อไล่ทันช้างตัวที่หมายจะคล้อง หมอช้างถือไม้คันจามอันติดบ่วงบาศอยู่ที่ปลายไม้ สอดปลายไม้ลงไปใต้ท้องช้างเถื่อน กะวางบ่วงบาศกับแผ่นดินให้พอเหมาะเวลาช้างเถื่อนก้าวขาหลังตีนเหยียบตรงในบ่วงบาศแล้วกระชากเชือกบาศให้ติดตีนช้าง เป็นการยากอย่างยิ่ง ด้วยต้องคล้องในเวลาช้างกำลังวิ่งทั้ง ๒ ตัว และต้องวางบ่วงบาศให้ถูกที่และทันเวลาจึงคล้องติด ตอนนี้สำคัญอยู่ที่ควาญ ต้องขับช้างต่อให้วิ่งเคียงอยู่กับช้างเถื่อนได้ระยะที่เหมาะแก่การคล้อง เขาว่าหมอกับควาญต้องเป็นคนเคยกันจึงจะคล้องได้สะดวก พอคล้องเชือกบาศติดตีนช้างแล้วหมอยังต้องกระตุกเชือกบาศให้บ่วงรัดติดตีนช้างให้แน่น แล้วไสช้างให้เบนไปข้างซ้ายจนขวางตัว จึงผลักขดเชือกบาศให้ตกลงดินแล้วเบนหน้าช้างขับออกไปจากช้างเถื่อน เพื่อดึงเชือกบาศให้คลี่จนตึงถึงปลายเชือกที่ผูกไว้กับทามที่คอช้างต่อ ถ้าคล้องช้างขนาดใหญ่ขึ้นไปเกรงเชือกบาศเส้นเดียวจะขาด ต้องใช้ช้างต่อตัวอื่นเข้าคล้องอีกตีนหนึ่งให้เป็น ๒ เส้น จึงจะเอาไว้อยู่ เมื่อคล้องช้างติดเชือกบาศแล้วยังมีความลำบากอยู่อีก ด้วยช้างแม่แปรกหรือแม่ช้างที่ลูกถูกคล้อง มักกลับมาช่วยรังควานช้างต่อด้วยประการต่าง ๆ หรือมาวิ่งเวียนอยู่รอบ ๆ ไม่ทิ้งไป ต้องเอาช้างต่อตัวเปล่าไสเข้าไล่แม่ช้างจนหนีไปหมดแล้ว จึงปลดปลายเชือกบาศจากคอช้างต่อให้คนเอาไปผูกไว้กับต้นไม้

๑๓. เมื่อคล้องช้างผูกเชือกบาศไว้แล้ว ต้องใช้ช้างต่อและคนเฝ้าอยู่ ณ ที่คล้อง คอยไล่แม่ช้างที่จะมาช่วยอีกคนหนึ่งจนช้างโขลงหายไปหมดแล้วจึงเอาช้างต่อ ๒ ตัวเข้าเทียบข้างช้างเถื่อนที่คล้องได้ เอาเชือกสายทามคล้องคอช้างเถื่อนผูกล่ามกับสายทามที่คอช้างต่อจูงมายังที่ชมรมหมอเฒ่ารดน้ำมนต์ปัดรังควานแล้ว เอาผูกไว้กับต้นไม้เริ่มฝึกหัดต่อไป

นายแม้น วสันตสิงห์ (พระยาเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์) เคยเห็นโพนช้าง เมื่อยังเป็นที่พระเทียรคราชปลัดมณฑลนครสวรรค์ได้เป็นข้าหลวงคุมโพนช้างกองหนึ่ง ออกไปค้นหาช้างเผือกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ไปอยู่ในป่ากับ

พวกโพนช้างกว่า ๒ เดือน จนพบช้างเผือก "พระเศวตวชิรพาหะ" คล้องได้ที่ตำบลเนินโพธิ์ เมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน จึงได้ความรู้มาเขียนอธิบายดังพรรณนามา

วิธีจับช้างอย่างราชกีฬา

วิธีจับช้างตำราหลวง ใช้สำหรับจับช้างพลายขนาดใหญ่ สูงกว่า ๔ ศอกขึ้นไปจนถึง ๕ ศอก ซึ่งจะฝึกหัดใช้เป็นช้างรบศึก ช้างขนาดนั้นมีกำลังไล่เลี่ยกับช้างต่อ จะจับด้วยวิธีโพนไม่ได้จึงต้องใช้วิธีจับอย่างนี้ ว่าโดยย่อคือต้อนโขลงช้างโขลงจากป่ามาเข้าเพนียดที่ราชธานี เลือกคล้องช้างขนาดที่ต้องการได้หมดแล้ว ปล่อยช้างโขลงกลับไปอยู่ป่าตามเดิม ผิดกับวิธีจับช้างอย่างอื่นซึ่งพรรณนามาแล้ว เรียกกันเป็นสามัญว่าวิธี "จับเพนียด" แต่ข้าพเจ้าเห็นควรเรียกว่า "วิธีตำราหลวง" เพราะไม่มีผู้อื่นทำได้นอกจากเป็นการหลวงกรมพระคชบาล หรือที่เรียกกันตามสะดวกปากว่า "กรมช้าง" เป็นเจ้าหน้าที่จัดการทั้งปวง กรมช้างมีแหล่งแยกกันอยู่เป็น ๓ แห่ง พวกพนักงานช้างรบและทำพิธีคชกรรมอยู่ในกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง พวกพนักงานคล้องช้างอยู่ที่เพนียด ณ พระนครศรีอยุธยาแห่งหนึ่ง พวกพนักงานรักษาช้างเถื่อนเรียกว่า "กรมโขลง" อยู่ที่บ้านนาแขวงจังหวัดนครนายกแห่งหนึ่ง ขึ้นอยู่ในเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่ เช่น สมเด็จเจ้าฟ้า กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ทรงบัญชาการกรมพระคชบาลทั้ง ๓ พวก ถ้าจะมีการจับช้างเมื่อใดต้องตระเตรียมกว่าเดือน ด้วยต้องปรนปรือช้างต่อและเรียกระดมคนกรมช้างมาซ่อมแซมพเนียด และเครื่องใช้ต่าง ๆ ทั้งเกณฑ์ช้างต่อหมอควาญพวกโพนช้างที่ได้กล่าวมาก่อนมาสมทบกับช้างต่อของหลวงที่บ้านนา พร้อมกันแล้วจึงเริ่มปกโขลงช้างเถื่อน

ลักษณะปกโขลง

ธรรมดาของช้างเถื่อน ย่อมอยู่ด้วยกันเป็นโขลง ๆ ละมากตัวบ้างน้อยตัวบ้าง แต่ละโขลงมีช้างพังใหญ่เป็นแม่แปรกนายโขลงตัวหนึ่ง และมักมีช้างพลายใหญ่เป็นช้างงาบ้าง ช้างสีดอไม่มีงาบ้าง ติดตามอยู่นอกโขลงตัวหนึ่งหรือหลายตัวแทบทุกโขลงช้างเถื่อนที่เอามาคล้อง ณ เพนียดล้วนเป็นช้างโขลงหลวงอยู่ในทุ่งหลวง แยกย้ายกันหากินอยู่ตามที่ต่าง ๆ แต่พวกกรมโขลงเขาคอยสอดแนมอยู่เสมอ รู้ว่าโขลงไหนอยู่ที่ไหน มีทะเบียนเรียกชื่อโขลงตามชื่อซึ่งเขาเรียกช้างตัวแม่แปรกหมดทุกโขลง เช่น เรียกว่า "โขลงพังหมู" และ "โขลงพังนกยูง" เป็นต้น แต่ช้างโขลงในทุ่งหลวงมีวิสัยต่างกันเป็น ๒ พวก พวกที่หากินอยู่ใกล้ถิ่นที่คนอยู่ เช่นอยู่ตามที่ชายทุ่งนาดังกล่าวมาแล้ว ได้เคยพบปะคนเนือง ๆ จนไม่ตื่นคน และมิใคร่มุ่งร้ายต่อคน เรียกกันว่า "โขลงเชื่อง" พวกหนึ่ง แต่โขลงที่หากินอยู่ที่เปลี่ยวมิใคร่จะได้พบปะผู้คนมักดุร้าย หมายทำอันตรายคน และมิใคร่เกรงกลัวช้างต่อ ดูเหมือนเรียกกันว่า "โขลงเถื่อน" อีกพวกหนึ่ง

การปกโขลง ต้องมีผู้ใหญ่ในกรมช้างชั้นเจ้ากรมหรือปลัดกรมออกไปถึงบ้านนา สืบถามที่อยู่ของช้างโขลงรู้แล้วก็คุมพวกช้างต่อไปเที่ยวตรวจเห็นโขลงใดมีช้างได้ขนาดที่ปรารถนาจะจับมาก ก็ล้อมไล่โขลงนั้นมาเข้าคอกที่บ้านนา ซึ่งเป็นคอกเสาไม้ซุง สร้างไว้สำหรับรวมช้างโขลงก่อนต้อนมาเข้าเพนียด ถ้าพบช้างใหญ่มีอยู่ที่โขลงใด สังเกตดูขนาดเห็นว่าช้างต่อพอจะสู้ได้ก็ต้อนให้ติดโขลงมา ถ้าเป็นช้างใหญ่กำลังตกน้ำมันหรือเป็นช้างใหญ่ถึงขนาดที่ตำราห้ามว่า "มิให้คล้องช้างเถื่อนเท่าช้างต่อ" ก็เอาปืนยิงไล่ให้แตกไปเสียจากโขลงไม่เอาเข้ามา ถ้าโขลงใดไม่มีช้างได้ขนาดที่จะคล้องก็ไม่เอาเข้ามาเหมือนกัน แต่พวกช้างโขลงเชื่องนั้นจำเป็นต้องเอาเข้าด้วยทุกครั้ง เพราะเป็นพวกเคยรู้หนทางและเคยคุ้นกับการเข้าเพนียด เอามาชักนำช้างโขลงอื่นให้ติดตามต้อนง่ายขึ้น จำนวนช้างเถื่อนที่ต้อนมาเข้าเพนียดแต่ละครั้งอยู่ในระหว่างตั้งแต่ ๒๐๐ จน ๓๐๐ ตัว คุมช้างเถื่อนไว้

มากเช่นนั้นเป็นการลำบาก จะจับช้างตำราหลวงจึงต้องมีกำหนดวันรู้ล่วงหน้าเป็นแน่นอน พอรวมช้างโขลงพร้อมแล้วในวันหนึ่งหรือสองวัน ก็ต้อนโขลงออกจากบ้านนา การที่ต้อนโขลงมานั้นก็มีช้างต่อนำหน้าโขลงตัวหนึ่ง มักใช้ช้างสีดอให้ช้างเถื่อนสำคัญว่าช้างพัง ให้ช้างต่อที่เป็นช้างงาขนาดย่อม คือช้างต่อของพวกโพนช้างเดินแซงห่าง ๆ ทั้งสองช้างโขลงเรียกว่า "ช้างค่าย" ให้ช้างโขลงกลัวงาไม่แตกออกไปนอกทาง และให้ช้างต่อขนาดใหญ่อันเรียกว่า "ช้างค้ำ" ตามต้อนมาข้างหลัง ก็วิสัยของช้างเวลาเหน็ดเหนื่อยหรือร้อนแดด ถ้าถึงลำน้ำซอบลงแช่ตัวหรือถ้าถึงทำเลหญ้าบริบูรณ์ ก็ซอบหยุดกินหญ้าให้หายหิว เพราะฉะนั้นการต้อนโขลงช้างมาเพนียด แม้จำนวน ช้างถึงหลายร้อยก็ต้อนมาได้ไม่ยากนัก ด้วยค่อยต้อนมาช้าๆ ให้มีเวลาพักกินน้ำกินหญ้ามาตลอดทาง เวลากลางคืนใช้กองไฟรายล้อมห่างๆ ช้างโขลงก็ไม่กล้าแหกหักออกไป

เพนียด

ตรงนี้จะพรรณนาว่าถึงเพนียดที่คล้องช้างก่อน ที่จริงตัวเพนียดก็ยังอยู่ไม่น่าจะต้องพรรณนา แต่เดี๋ยวนี้เพนียดชำรุดทรุดโทรมเสียมาก เพราะไม่ได้มีการจับช้างที่เพนียดมากว่า ๓๐ ปีแล้ว ผู้อ่านนิทานนี้ที่ไม่เคยเห็นเพนียดเมื่อยังดีคงมีมาก จึงจะพรรณนาถึงเพนียดไว้ด้วยตามที่ข้าพเจ้าจำได้

เพนียด อยู่ปลายทุ่งทะเลหญ้า* ทางข้างใต้ ที่ตั้งเพนียดมีลำน้ำอยู่ทั้งข้างหน้าข้างหลัง ลำน้ำทางด้านตะวันออกเรียกว่า "คลองเพนียด" เป็นท่าคนขึ้นและเป็นทางช้างโขลงข้ามมาเข้าเพนียด ลำน้ำทางด้านตะวันตก เรียกว่า "ลำน้ำโพธิ์สามต้น" สำหรับช้างโขลงลงอาบน้ำ เมื่อระบายออกจากเพนียด ตัวเพนียดนั้นเป็นคอกใหญ่ ๒ ชั้น ชั้นนอกก่ออิฐถือปูนเป็นเชิง

---

* *ข้าพเจ้าเข้าใจ "ทะเลหญ้า" จะเป็นคำเลือนมาแต่ "ทาเลหญ้า" คือที่มีหญ้าอุดม*

เทินสูง....ศอก วงเป็นฐาน ๔ เหลี่ยมยาวด้านละ.....วา บนหลังเชิงเทินนั้นถมดินเป็นพื้นและมีพนักทั้งข้างนอกข้างใน หลังเชิงเทินทางด้านตะวันตกกว้างกว่าด้านอื่น มีพลับพลาที่ประทับทอดพระเนตรคล้องช้างอยู่เชิงเทินทั้งด้านในและด้านข้างนอกเพนียดพลับพลาด้านข้างในสำหรับทอดพระเนตรจับช้างในเพนียดเป็นพลับพลาหลังเดียวยาวตลอดทั้งด้าน ตรงกลางเป็นที่เสด็จประทับ มุขเหนือสำหรับนางใน มุขใต้สำหรับเจ้านายฝ่ายหน้า ทางด้านข้างนอกมีพลับพลาสำหรับทอดพระเนตรคล้องช้างกลางแปลงสองหลังหลังข้างใต้เป็นที่เสด็จประทับเหนือสำหรับนางใน ตรงกลางระหว่างพลับพลาเป็นทางเสด็จขึ้นเพนียด ทางเสด็จขึ้นบนเชิงเทินเพนียดนั้นทำเป็นทางลาดเหมือนเช่นเชิงสะพานช้างมีกำแพงสองข้างทรงช้างขึ้นก็ได้ หรือถ้าทรงพระราชยานและวอพระประเทียบขึ้นไปได้จนถึงพลับพลา ทางขึ้นเชิงเทินข้างด้านเหนือและด้านใต้มีแต่บันไดทำแนบกำแพงเพนียด สำหรับคนเดินขึ้นลง ๒ บันได และมีทางถมดินสำหรับช้างราชพาหนะขึ้นลงทางด้านเหนือได้อีกแห่งหนึ่ง แต่ทางด้านตะวันออก อันเป็นด้านช้างโขลงเข้าเพนียด หามีทางขึ้นเชิงเทินไม่ คอกเพนียดนั้นมีประตูทางช้างโขลงเข้าอยู่ตรงกลางทางด้านตะวันออกประตูหนึ่ง ประตูทางช้างโขลงออกอยู่ตรงมุม เชิงเทินข้างใต้ทางด้านตะวันตกประตูหนึ่ง และมีประตูช่องกุดเจาะทะลุเชิงเทินสำหรับพวกกรมช้างเข้าไปถึงเพนียดชั้นใน อยู่ทางด้านเหนือและด้านใต้ด้านละ ๒ หรือ ๓ ช่อง ประตูทางช้างโขลงเข้าออกนั้นเรียกว่า "ซอง" เป็นช่องยาวกว่าตัวช้าง ปักเสาซุงเรียงทั้งสองข้างมีแม่แคร่ยึดปลายเสาข้างบน แต่ซุงเสาประตูคู่ที่ปากซองทั้งสองข้าง แขวนปลายเสาไว้เป็นโตงเตง โคนเสานั้นผูกเชือกไปติดกับกว้าน ขันให้เปิดออกเป็นทางเดินได้ หรือหย่อนเชือกให้โคนเสาเข้ามาติดกัน แล้วหย่อนปลอกถักหวายสวมเสาทั้งสองข้างลงมาจากข้างบนยึดเสาไว้ให้ชิดกัน แปลงประตูให้เป็นคอกพอจุตัวช้างใหญ่ตัวหนึ่งขังไว้ในซองนั้นได้

ข้างในวงเชิงเทิน มีคอกปักเสาไม้ซุงสูงสัก ๖ ศอกรายห่างกันพอคนลอดได้ ล้อมเป็นคอกอีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า "วงภาค" ห่างเชิงเทินเข้าไปขนาดพอคนเดินไปมาได้ในระหว่างเสาวงภาคกับเชิงเทิน ไม่ต้องกลัวช้างเถื่อน ที่กลางวงภาคมีศาลเทพารักษ์ เครื่องไม้หลังคาเป็นยอดมณฑปหลังหนึ่ง ยกพื้นสูงเสมอปลายเสาคอก รอบศาลนั้นปักเสาล้อมเช่นเดียวกับเสาวงภาค และมีเสาปักเรียงกันตรงออกไปสัก ๔ ศอกเป็น ๔ แฉก คอกเล็กนี้เป็นที่อาศัยของพวกพนักงานวัดปลายเชือกบาศ อยู่กลางช้างโขลง

นอกเพนียดทางด้านตะวันตกทางที่ช้างโขลงเข้าเพนียดปักเสาสองข้างตั้งแต่ประตูซองเรียงเป็นปีกกาขยายกว้างออกไปโดยลำดับ จนใกล้ฝั่งลำน้ำคลองเพนียด ปีกกานั้นดูเหมือนเป็นสองตอน ๆ ต่อเพนียดมีแนวเสาสะกัดอาจจะกั้นเป็นคอกนอกเพนียดได้อีกคอกหนึ่ง สำหรับเวลายังมีช้างโขลงที่ไม่ยอมเข้าเพนียดก็ปิดขังไว้ในคอกนั้น จนกว่าจะไล่เข้าเพนียดได้หมด ทางด้านตะวันตกของเพนียด ตรงประตูซองออกไปมีโรงโถงหลังหนึ่ง ปักเสาตะลุงมีแป้นหมุนได้บนปลายเสาไว้ตรงกลางเรียกว่า "โรงคู่แขก" สำหรับผูกช้างใหญ่เกินขนาดที่จะพาไปยังโรงหัดได้ในวันแรกจับ ต่อออกไปเป็นสนามสำหรับคล้องช้างกลางแปลงตลอดทั้งด้าน ถมดินเป็นคันไว้ทางริมสนามด้านนอกบังตามิให้ช้างโขลงเมื่ออยู่ในสนามแลเห็นลำน้ำทางด้านนั้น บนคันนั้นมีศาลเจ้าก่ออิฐถือปูนเป็นกุฎิอยู่หลังหนึ่ง และยังมีศาลเจ้าอยู่ริมเพนียดทางด้านเหนืออีกศาลหนึ่ง สร้างอุทิศต่อกรมหลวงเทพพลภักดิ์ เรียกกันว่า "กรมหลวงเฒ่า" พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นอธิบดีกรมพระคชบาลแต่ในรัชกาลที่ ๑ มาจนรัชกาลที่ ๓ ด้วยได้ทรงบูรณะเพนียดให้คืนดีขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ทางข้างในเพนียดพ้นทางเดินออกไปมีโรงช้างต่อ และโรงสำหรับหัดช้างที่จับได้อีกหมู่หนึ่ง ลักษณะเพนียดตามที่ข้าพเจ้าจำได้เป็นดังพรรณนามานี้

วิธีคล้องช้างที่เพนียด

การจับช้างที่เพนียดเป็นงาน ๓ วัน วันที่หนึ่งต้อนโขลงช้างเข้าเพนียด วันที่สองคล้องช้างใหญ่ในเพนียด วันที่สามคล้องช้างย่อมที่กลางแปลง ถึงวันที่สี่ก็ต้อนช้างกลับไปปล่อยป่าเป็นเช่นนี้มาเป็นนิตย์ พอรู้กำหนดวันจับช้าง คนทั้งหลายทั้งชาวกรุงเทพ ฯ และชาวหัวเมือง ดูเหมือนว่าถ้าใครพอสามารถพอจะไปได้ก็พากันไปดูจับช้าง ผู้คนมากมายเหมือนอย่างว่า "ล้นหล้าฟ้ามืด" เป็นนิตย์ เพราะสนุกจริง ๆ ดูครั้งหนึ่งแล้วก็ยังอยากดูอีก ไม่รู้จักเบื่อ ในสมัยเมื่อยังไม่มีรถไฟ พวกผู้ดีชาวกรุงเทพ ฯ มักไปเรือแหวดเก๋ง ๖ แจว ๘ แจว นอนค้างได้ในเรือนั้น ไปหาที่จอดนอนในคลองเพนียดทั้งสองฟาก พวกที่ไม่มีพาหนะก็ไปเที่ยวอาศัยอยู่ตามวัดตามบ้านใกล้ ๆ เพนียด แม้ชาวกรุงศรีอยุธยาที่อยู่ไกลจะเดินไปมาไม่ทันดู ก็มาเที่ยวอาศัยเขาค้างอยู่เช่นนั้น ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงเรือไฟขึ้นไปประทับแรมที่วังจันทร์เกษม แล้วใช้เรือพระที่นั่งพายไปมากับพเนียด ถึงรัชกาลที่ ๕ ชั้นแรกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จไปอย่างเดียวกัน แต่เมื่อสร้างพระราชวังที่เกาะบางปะอินแล้ว ประทับแรมที่บางปะอิน ทรงเรือไฟเล็กขึ้นไปจนถึงวังจันทร์ แล้วจึงทรงเรือพายต่อไป เพราะคลองเพนียดน้ำตื้น แต่ท่าเพนียดทรงพระราชยานนางในขึ้นวอไปยังพลับพลาเชิงเทินเพนียดที่พรรณนามาแล้ว กั้นม่านปันเขตข้างในอยู่ทางเหนือ ข้างหน้าอยู่ทางใต้ เจ้านายอยู่บนพลับพลา ขุนนางดูหน้าพลับพลา สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ชอบดูจับช้างไปเสมอทุกคราวไม่ขาด ท่านนั่งหน้าพลับพลาตรงที่ประทับลงไปเพ็ดทูลได้ตลอดเวลาที่จับช้าง แต่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ซึ่งเป็นอธิบดีกรมพระคชบาลไม่เสด็จขึ้นบนพลับพลา โปรดประทับที่ท้ายพลับพลา ต่อกับประตูชองเวลาคล้องช้างในเพนียด ถึงวันคล้องกลางแปลงเสด็จไปประทับที่บันไดเชิงเทิน ริมโรงคู่แขกอย่างนี้เป็นนิตย์ คงเป็นเพราะทรงบัญชาการได้

สะดวก ข้าพเจ้าเคยได้ยินพวกทหารมหาดเล็กเขาเล่าให้ฟังว่า วันหนึ่งเมื่อท่านเสด็จประทับอยู่ที่บันไดนั้น ทหารมหาดเล็กตั้งแถวยืนพักอยู่ข้างหลัง ทหารคนหนึ่งยืนอยู่แถวหลัง ทหารคนแถวหน้าบังไม่แลเห็นกรมสมเด็จ ฯ แล ข้ามไปเห็นขุนพิชัยกุญชร (แจ้ง) ขี่คอช้างต่อเข้ามาเฝ้า ออกปากพูดกับเพื่อนทหารว่า "แหม อ้ายตาหมอช้างคนนั้นหัวช่างล้านนี่กระไร" กรมสมเด็จ ฯ ทรงได้ยินหันมาตรัสว่า "เออ กรมช้างละหัวล้านทั้งนั้นแหละ" ทหารคนที่พูดตกใจจนแทบสลบ เพื่อนทหารที่ยืนอยู่ใกล้ ๆ กันก็กลั้นหัวเราะด้วยเกรงพระบารมี เรื่องที่เล่านี้เห็นจะจริง ด้วยกรมสมเด็จฯไม่ทรงละอายในส่วนพระองค์และโปรดตรัสล้อคนหัวล้าน ได้เคยเห็นกันอยู่เนือง ๆ บนเชิงเทินต่อพลับพลาเลี้ยวไปทางด้านใต้เป็นที่ข้าราชการ และชาวต่างประเทศดู ทางด้านเหนือเป็นที่พวกสตรีมีบรรดาศักดิ์ดู กรมช้างปลูกปะรำตั้งเก้าอี้หรือยกพื้นให้นั่งทั้งสองด้าน ที่ว่างต่อปะรำออกไปแล้วแต่กรมช้างจะยอมให้ผู้ใดขึ้นไปยืนดู แต่อยู่ในชั้นผู้ดีทั้งนั้น พวกชั้นราษฎรได้ดูแต่เวลาช้างเข้าเพนียดกับเมื่อจับกลางแปลง วันจับในเพนียดได้เห็นแต่ระบายช้างโขลงและโยงช้างเถื่อนที่จับได้ออกมานอกเพนียด พวกที่เป็นคนคะนองเข้าเล่นผัดช้างเถื่อนได้บ้าง

ถึงวันที่ ๑ พอบ่ายพวกกรมช้างต้อนโขลงมาพักไว้ห่างเพนียดระยะทางเดินราวสักครึ่งชั่วนาฬิกา แต่แลไปไม่เห็นได้จากเพนียด พอได้สัญญาว่าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ ก็ต้อนโขลงเดินมายังเพนียด พระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปถึงเพนียดเวลาบ่ายราว ๑๖ นาฬิกา เสด็จไปประทับที่บนเชิงเทินด้านตะวันออกตรงทางที่ช้างจะเข้าเพนียด ผู้ที่ตามเสด็จก็พากันไปดูทางด้านนั้น แต่กรมช้างเขาขอว่าอย่าให้ใครเข้าไปดูถึงใกล้ประตูซอง และอย่าให้พูดจากันอึกทึก เพราะเกรงช้างเถื่อนจะตื่นเลยไม่เข้าเพนียด แต่ข้างนอกเพนียดนั้นเขาไล่คนหมด ไม่ให้ใครเข้าไปดูใกล้เสาปีกกา หรือใกล้ทางที่โขลงช้างจะเดินมาเลยทีเดียว ถึงกระนั้นแลดูไปจากเพนียดก็เห็นคนเต็มไปตามทุ่งท่า

ตลอดจนบนต้นไม้นอกเขตที่ห้ามแทบทุกแห่ง เสด็จไปถึงแล้วไม่ช้าก็แลเห็นโขลงช้างเดินมาในท้องทุ่ง ทางฟากคลองข้างโน้นแต่ไกล ๆ ถ้าใครไม่เคยดูมาก่อนก็ต้องตื่นตาเมื่อแลเห็นช้างเถื่อนทั้งใหญ่น้อยทุกขนาดมากมายหลายร้อยเดินมาด้วยกันเป็นโขลงใหญ่ มีช้างต่อนำมาข้างหน้าตัวหนึ่ง และมีช้างต่อซึ่งเรียกว่า “ช้างค่าย” ล้วนเป็นช้างงาแซงมาทั้งสองข้างตั้ง ๕๐ ตัว ข้างท้ายโขลงมีช้างงาขนาดใหญ่ซึ่งเรียกว่า “ช้างค้ำ” สัก ๑๐ ตัว เดินเรียงกันเป็นหน้ากระดานต้อนมาข้างหลัง ดูเป็นขบวนช้างอย่างแปลกตา ไม่มีที่ไหนเหมือนก็ต้องพิศวงทุกคน เมื่อช้างโขลงลงข้ามลำน้ำคลองเพนียด เขารอให้ช้างกินน้ำจนอิ่มหนำแล้วจึงต้อนมาขึ้นที่ปากปึกกา นำโขลงเข้ามายังเพนียด ตอนนี้พวกช้างค่ายหยุดอยู่ข้างนอกปึกกา มีแต่ช้างต่อตัวที่นำมาข้างหน้ากับพวกช้างค้ำต้อนมาข้างหลัง ช้างสีดอตัวนำโขลงนั้นเป็นช้างฉลาดถึงเลื่องลือ เดิมคงมีชื่ออื่นแต่เรียกกันว่า “สีดอขโมย” เพราะครั้งหนึ่งไปปกโขลง มันไปลอบลักหม้อข้าวของคนอื่นหิ้วมาให้คนเลี้ยงมันกิน จึงขึ้นชื่อว่าสีดอขโมย ตัวไม่ใหญ่โตเท่าใดนัก แต่ใช้เป็นนำโขลงเป็นนิตย์เพราะช้างนำโขลงต้องเดินนำใกล้ ๆ ให้ช้างโขลงตาม ถ้าเผลออาจจะถูกแม่แปรกวิ่งเข้าชนเอาข้างหลัง สังเกตดูกิริยาช้างสีดอขโมยมันรู้สึกที่เสี่ยงภัย เวลาเดินมันระวังตัวเหลียวหน้าชำเลืองดูช้างโขลงทุกฝีก้าว ควาญขี่ท้ายก็ต้องระวังตัวอยู่เสมอเหมือนกัน ด้วยกลัวจะถูกแม่แปรกเอางวงกวาดลงจากหลังช้าง ข้าพเจ้าได้เคยเห็นครั้งหนึ่ง พอแม่แปรกวิ่งออกจากโขลงจะมาชน ช้างสีดอขโมยมันกลับตัวหันหน้าสู้ทันที ก็ไม่ทำอะไรได้ เห็นจะเคยถูกปองร้ายเช่นนั้นมาหลายครั้ง หมอที่ขี่คอช้างนำโขลงก็ต้องเป็นคนสำคัญ คนที่ขี่ช้างสีดอขโมยชื่อ “หมอม้อง” ดูเหมือนจะเป็นหมอเฒ่า เห็นขี่ช้างนำโขลงเป็นนิตย์ มือถือหอกข้างหนึ่ง ถือกิ่งไม้ชี้มาข้างหนึ่ง ดูเหมือนสำรวมใจร่ายมนต์บริกรรม ให้ช้างโขลงแลเห็นกิ่งไม้ที่แกถือเป็นป่าซึ่งตามมาไม่เกรงภัย แต่สติแกดีพอเห็นที่จะมีภัยแก่ช้างนำแกแก้ทันทุกที พอช้างโขลงถึงประตูซองสังเกตดูก็รู้ได้ว่า

ช้างเถื่อน พวกไหนเป็นช้างเชื่อง เพราะแม่แปรกพาช้างโขลงของตนเดินตามช้างนำเข้าประตูไปง่ายๆ เหมือนกับไม่เห็นเป็นที่แปลกประหลาดอันใด แต่พวกโขลงเถื่อนพอแลเห็นก็ชะงักมักไม่ใคร่เข้าประตู แต่เมื่อช้างโขลงเข้าถึงคอกปีกกาชั้นในแล้ว กรมช้างเขาให้คนช่วยต้อนโขลง เสียงร้อง "จ๊ัวะ ๆ" แซ่ไป จะเป็นคำภาษาไหน หมายความว่ากระไรก็ไม่รู้ เคยเห็นแต่ใช้ในการต้อนช้างโขลงอย่างเดียว ต้อนอยู่สัก ๒ ชั่วนาฬิกา ช้างจึงเข้าเพนียดหมด ได้ยินว่าบางครั้ง ถ้ามีช้างโขลงเถื่อนมากก็ต้องต้อนอยู่จนกลางคืน แต่พระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับเวลาพอใกล้พลบค่ำ

วันที่ ๒ ซึ่งเป็นวันจับช้างใหญ่ในเพนียดนั้น พระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปถึงเพนียดเวลาเช้าราว ๑๐ นาฬิกา ประทับที่พลับพลาข้างด้านใน มีโต๊ะใส่กล้วยอ้อยตั้งไว้ที่ในพลับพลา สำหรับทรงทิ้งพระราชทานช้างเถื่อนเป็นของชอบของพวกลูกช้างเล็ก ๆ แต่ช้างใหญ่ไม่ใคร่กล้าเข้ามาใกล้พลับพลา สักครู่หนึ่งก็เปิดประตูซองทางด้านตะวันตก ให้ช้างต่อเข้าไปในเพนียดสัก ๔ ตัว ช้างต่อและหมอควาญที่เข้าไปคล้องช้างใหญ่ในพเนียด เลือกล้วนแต่ที่ชำนิชำนาญ เพราะคล้องช้างในเพนียดเป็นประจำและช้างที่จะคล้องล้วนเป็นช้างใหญ่ ต้องเสี่ยงภัยยิ่งกว่าคล้องนอกเพนียด ช้างต่อที่เข้าไปในเพนียดนั้น เป็น ๒ อย่างต่างกัน เรียกว่า "ช้างค้ำ" สำหรับสู้ช้างเถื่อนป้องกันช้างต่อที่เข้าคล้องอย่างหนึ่งเรียกว่า "ช้างเชือก" สำหรับคล้องช้างเถื่อนอย่างหนึ่ง ช้างค้ำเข้าไปก่อนแล้วช้างเชือกตามติดเข้าไป และเข้าไปถึงคนขี่ช้างค้ำพิจารณาว่าช้างพลายที่อาจจะสู้ช้างต่ออยู่ตรงไหนบ้าง ช่วยกันไล่ช้างชนิดนั้นให้เข้าคละอยู่เสียกับช้างอื่นที่ในโขลง สังเกตดูช้างพลายเถื่อนเมื่อแรกเห็นช้างต่อตัวที่เข้าไปก่อนก็ริยาก็ทำทีจะสู้ แต่เมื่อเห็นเป็นช้างงาหลายตัวด้วยกันก็ขยั้นไม่กล้าออกมาห่างโขลง พวกหมอช้างเขารู้ว่าถ้าช้างงาอยู่ในโขลงไม่สามารถจะชนได้ เพราะกีดช้างอื่นรุมมะตุ้มอยู่รอบตัว พอเห็นช้างงาหลบเข้าโขลง เขาก็ขับช้างค้ำเข้าต้อนโขลงให้เดินวนเวียนเบียดเสียด

กันไปในวงภาค จนช้างตัวที่ต้องการเดินล้าลงมาอยู่ข้างท้ายโขลง หรือออกมาอยู่ข้างริมโขลง ช้างเชือกก็เข้าคล้องตีนหลังด้วยเชือกบาศ ๒ เส้นบ้าง ๔ เส้นบ้าง ตามขนาดช้างเถื่อน คล้องติดแล้วพวกกรมช้างที่แอบเสาคอกอยู่กับแผ่นดินก็ช่วยกันวัดปลายเชือกบาศผูกไว้กับโคนเสาวงภาคหรือเสาคอกที่กลางเพนียด สุดแต่ให้ช้างเถื่อนติดอยู่ใกล้ ๆ เสาไม่สามารถจะแล่นไปทำร้ายช้างต่อได้ เมื่อคล้องช้างที่ต้องการได้หมดแล้ว ก็เปิดประตูซองทางช้างออกข้างด้านตะวันตก ให้ช้างนำเข้าไปนำช้างโขลงออกจากเพนียดแล้ว พวกช้างค่ายก็รายล้อมต้อนช้างโขลงไปลงน้ำในลำน้ำโพธิ์สามต้น ให้ช้างโขลงกินน้ำแช่น้ำตามสบายการต้อนโขลงช้างออกจากเพนียดดูน่าจะยาก ด้วยช้างต้องออกประตูซองเรียงตัวเหมือนเมื่อเข้าเพนียด แต่ที่จริงกลับง่ายไม่ต้องขับไล่ลำบากอย่างไร เพราะพวกช้างโขลงเชื่อง เคยเดินทางนั้นมาแต่ก่อน มันจำได้จนเห็นขัน แต่พอในเพนียดหยุดต้อนโขลง มันก็พากันไปยืนจ้องอยู่ที่หลังประตู ช้างนำออกมันก็ตามไปทันที ช้างโขลงอื่นกำลังระอาที่ถูกต้อนในเพนียด ก็ตามกันออกไปโดยสะดวกไม่ช้าเท่าใดช้างโขลงก็ออกจากเพนียดไปหมด ยังเหลือแต่ช้างที่ติดเชือกบาศ ช้างต่อก็ออกจากเพนียดไปผูกทามที่คอ สำหรับจะจูงช้างเถื่อนไปยังโรงฝึกหัด ตอนนี้การจับอยู่ข้างลำบาก ด้วยช้างเถื่อนพอถูกคล้องก็คลั่ง มีกิริยาอาละวาดไปต่าง ๆ พอเห็นช้างต่อกลับเข้าไปก็ตั้งท่าจะสู้เหมือนอย่างว่า “ด้วยจนตรอก” แต่ไม่สามารถจะชนได้ ด้วยตีนหลังติดเชือกบาศ พอช้างต่อเข้าไปเคียงสองข้างจะโยนทามผูกคอ ก็ได้แต่เอางาแว้งขวิดฟาดเอาช้างต่อโดยความโกรธ ตอนนี้น่าชมช้างต่อ ดูเหมือนไม่รู้จักโกรธเสียเลยถึงช้างเถื่อนจะทำอย่างไรก็เฉยหรือเป็นแต่ปัดป้อง ถ้าไม่หยุดก็จะเอางารับพอให้รู้เจ็บ เมื่อโยนทามผูกคอช้างเถื่อนได้แล้ว เอาสายเชือกล่ามมาผูกผนึกไว้กับทามช้างต่อข้างหนึ่ง พวกกรมช้างที่อยู่กับแผ่นดินก็แก้ปลายเชือกบาศที่ผูกไว้กับเสา เอามาควบกันเป็นเส้นเดียว เอาตอกรัดเป็นปล้อง ๆ ช้างต่อสองตัวที่เคียงข้างก็พาช้าง

เถื่อนออกเดินมา มีช้างต่ออีกตัวหนึ่งตามหลัง ถ้าช้างเถื่อนไม่เดินหรือบางทีลงนั่งเสีย ก็เอางารุนและงัดให้ต้องลุกขึ้นเดินมาพวกพนักงานเชือกบาศก็ถือเส้นเชือกบาศตามมา ครั้นถึงประตูซองซึ่งจะออกได้แต่เรียงตัว เอาปลายเชือกบาศผูกกับเสาวงภาคกะระยะให้เชือกบาศที่ติดตีนช้างเถื่อนยาวพอประมาณให้ออกไปได้เพียงนอกประตู หมอช้างต่อแก้เชือกที่ล่ามแล้วรุนช้างเถื่อนให้ออกประตูไปแต่ตัวก่อน แล้วจึงตามออกไปเคียงข้างผูกเชือกล่ามพาช้างเถื่อนไปยังโรงหัด ทำเหมือนอย่างว่ามานี้ทีละตัวจนหมดแต่ถ้าช้างเถื่อนเป็นช้างใหญ่มากถึงไล่เลี่ยกับช้างต่อ จะเอาช้างต่อเข้าเคียงข้างไ.. เพนียดไม่ได้ ก็ใช้วิธีอื่นอีกอย่างหนึ่ง ให้คนเข้าไปล่อให้ช้างเถื่อนไล่เข้า ประตูซอง พอช้างเข้าประตูมิดตัวก็ปล่อยเสาโตงเตงปิดซองทั้งข้างหน้าข้างหลังเข้ามาชิดกันแล้วลั่นกลอนผูกไว้ให้ช้างติดอยู่ในซองพอครือตัว ทำอะไรใครไม่ได้ แล้วให้คนเข้าผูกทามและผูกเชือกสำหรับล่ามเสร็จ ถ้าช้างเถื่อนงายาว ทำปลอกเป็นปล้อง ๆ ร้อยเชือกถึงกันตลอด สวมงาด้วยอีกอย่างหนึ่งปล่อยปลายเชือกให้ช้างต่อดึงข้างหน้า กะเชือกบาศที่ติดตีนให้ยาวพอช้างออกประตูไปได้เพียงเสาตะลุงในโรงคู่แรกที่อยู่ข้างเพนียดแล้วเปิดประตูซองข้างหน้าให้ช้างเถื่อนออกไป เมื่อไปยืนอยู่ข้างเสาตะลุง ช้างต่อสองตัวจึงเข้าเทียบ เอาเชือกโยงทามผูกกับแป้นที่ปลายเสาให้ช้างเดินวนเวียนได้ แต่จะลงนอนไม่ได้ เอาไว้เช่นนั้นจนหย่อนกำลังลง เห็นว่าไม่กล้าสู้ช้างต่อแล้วจึงปลดเอาไปเลี้ยงยังโรงฝึกหัด

ช้างที่จับในเพนียดนั้นเพียงครั้งละสี่ห้าตัว ถึงกระนั้นก็เปลืองเวลาช้ามาก เพราะต้องโยนทามและเอาออกไปจากเพนียดทีละตัว จนเวลาเย็นจึงเอาช้างออกหมด พระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จกลับในเวลาเมื่อกำลังโยนทามผูกเชือกที่ในเพนียดนั้น ให้ช้างโขลงลงน้ำพอให้สบายแล้วก็ต้อนไปให้กินหญ้าที่ในทุ่งทะเลหญ้าอยู่จนเวลาเย็น เมื่อพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับแล้ว จึงต้อนช้างโขลงกลับเข้าเพนียดอีกครั้งหนึ่ง ตอนช้างเข้าเพนียดวันที่ ๒ มักมีช้าง

แตกโขลงหนีไปได้บ้าง บางทีมีลูกช้างเพิ่งหย่านมพลัดแม่ไปได้หน่อยหนึ่ง มันรู้ว่าแม่ยังอยู่ในเพนียดก็หวนกลับมา มาถึงคลองเพนียดเวลาค่ำ เมื่อพวกผู้ดีที่ไปดูจับช้างถอยเรือขึ้นไปจอดนอนกันอยู่ริมตลิ่งทั้งสองฟากพอคนในเรือลำหนึ่งเห็นช้างเถื่อนลงข้ามน้ำใกล้ ๆ เรือ ก็ตกใจร้องขึ้นว่า "ช้างมา" คนในเรือลำอื่นไม่เห็นตัวช้างว่าอยู่ที่ไหนสำคัญว่าช้างเถื่อนตัวใหญ่ก็ตกใจร้องว่า "ช้าง" ขึ้นตามกัน ต่างจุดไต้ไฟโห่ร้องไล่ช้างเพรียกไปตลอดคุ้งทั้ง ๒ ฟาก จนช้างตื่นหนีหายไปเป็นนานแล้วจึงสงบก็เลยเป็นสนุกกันไปอย่างหนึ่ง

วันที่ ๓ เป็นวันสนุกของพวกคนดู เพราะจับช้างกลางแปลงคนดูได้ทั่วหน้า ไม่จำกัดเหมือนกับคล้องในเพนียด พระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปถึงเพนียดเวลาเช้าราว ๑๐ นาฬิกาเหมือนวันก่อนแต่วันนี้ เสด็จพลับพลาทางด้านตะวันตกริมสนามที่คล้องช้างพอเสด็จขึ้นพลับพลาแล้ว ช้างต่อพวกช้างค้ำและช้างเชือก ก็มายืนรวมอยู่ที่ทางข้างท้ายพลับพลา พวก "ช้างค่าย" ก็มายืนรายกันรอบสนามหญ้าเพนียดทั้ง ๓ ด้าน และห้ามคนมิให้เข้าไปในวงช้างค่าย ถึงกระนั้นแลไปจากบนเชิงเทินเพนียดเห็นคนล้นหลามยืนมุงเข้ามาจนติดหลังช้างค่าย แม้บนต้นไม้ก็มีคนขึ้นนั่งเกาะอยู่ตามค่าคบแทบทุกต้น พอตั้งกระบวนช้างต่อแล้ว ก็เปิดประตูซอง ให้พลายสีดอขโมยเข้าไปนำโขลงออกมายังสนาม วิธีคล้องช้างกลางแปลงก็อย่างเดียวกันกับที่คล้องในเพนียด แต่ง่ายขึ้นด้วยคล้องช้างพลายขนาดย่อมสูงเพียง ๔ ศอกลงมากับช้างพังไม่ใคร่มีช้างต่อสู้ช้างต่อ แต่คล้องช้างมากกว่าในเพนียด จึงใช้ช้างเชือกเพิ่มขึ้นหลายตัว เป็นเหตุให้ได้เห็นฝีมือคนคล้องช้างว่ายิ่งหย่อนผิดกันอย่างไรในวันที่คล้องกลางแปลงนี้ ข้าพเจ้าได้เคยเห็นฝีมือคนคล้องช้างแม่นจนขึ้นชื่อลือเลื่อง ๒ คน คือหลวงคชศักดิ์ซึ่งภายหลังได้เลื่อนเป็นที่พระศรีภวังค์ (เป็นลูกพระยาเพทราชาที่อยู่เพนียด) คนหนึ่ง อายุกว่า ๕๐ ปี รูปร่างผอมกริงกริวหลังก็คดดูไม่น่าจะขี่ช้างไหว แต่คล้องรวดเร็วฝีมือแม่นไม่เคยเห็นพลาดเลยสักที เขาว่าแกมีควาญร่วมใจอยู่คนหนึ่ง ถ้า

ไม่ได้ควาญคนนั้นก็ไม่คล้อง คนคล้องแม่นอีกคนหนึ่งเป็นที่ขุนพิชัยกุญชร ชื่อแจ้ง อยู่มาจนได้คล้องช้างคราวรับซาร์วิช (ซึ่งต่อมาเสวยราชย์เป็นพระเจ้านิโคลัสที่ ๒ เอมเปอเรอรุสเซีย) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ซาร์วิชโปรดฝีมือถึงประทานแหวนเพชรวงหนึ่งเป็นบำเหน็จ ฝีมือคนคล้องช้างดีและเลวผิดกันอย่างไรเห็นได้ในวันคล้องกลางแปลง คนที่มีฝีมือไม่สู้ดีบางทีก็คล้องติด แต่บางทีก็วางบ่วงบาศรับตีนช้างไม่ตรง ช้างเหยียบเชือกบาศหลุดจากคันจามต้องลากแต่เชือกบาศเปล่ากลับออกมาอย่างนี้อยู่ข้างจะขายหน้า บางคนคล้องบ่วงบาศสวมตีนช้างได้แล้วแต่ไม่กระตุกเชือกบาศให้บ่วงรัดตีนช้างให้แน่นเชือกบาศหลุดจากตีนช้างก็มี บางคนต้องตามช้างเถื่อนอยู่นานกว่าจะคล้องได้ ที่คนคล้องแม่นหาพลาดพลั้งอย่างนั้นไม่ นอกจากดูฝีมือคนคล้องช้าง ยังมีสนุกอย่างอื่นอีกด้วยคล้องกลางแปลงไม่มีเสาวงภาค มีแต่ช้างค่ายยืนรายล้อมโขลงอยู่ห่างๆ กัน พอเปิดระบายโขลงออกจากพเนียดก็มักมีช้างเถื่อนแตกโขลงออกไปทางคนดูสักสี่ห้าตัวพวกคนดูวิ่งหนีกระจัดกระจายไปทั่วทุกทิศ บางทีหวิด ๆ น่ากลัวจะล้มตาย แต่ก็ไม่ยักมีใครเป็นอันตราย พอช้างต่อออกไปต้อนเอาช้างเถื่อนกลับมาเข้าโขลงแล้วคนก็กลับมาดูอย่างเดิม กลับเห็นกันเป็นสนุก ที่เป็นพวกคนคะนองถึงเข้าล่อช้างเถื่อนจะให้ไล่แตกโขลงไปอีก หมอควาญช้างค่ายต้องคอยห้ามอยู่เสมอ ๆ วันคล้องกลางแปลงคล้องเป็น ๒ พัก ตอนเช้าคล้องได้สักครึ่งจำนวนช้างที่ต้องการแล้ว ระบายช้างโขลงไปลงน้ำเสียทีหนึ่ง เพื่อจะโยนทามผูกช้างที่คล้องได้พาเอาไปโรงหัด ตอนนี้ก็มีสนุกหลายอย่าง ด้วยทางที่ต้อนไปลงน้ำให้ช้างโขลงเดินเลียบชาย เนินขอบสนามทางด้านตะวันตก ไปจนพ้นปลายเนินแล้วจึงให้เลี้ยวลงลำน้ำโพธิ์สามต้น บนเนินขอบสนามจึงเป็นที่คนดูชอบไปอยู่ เพราะดูคล้องช้างได้ใกล้ ๆ ที่ยืนดูอยู่กับแผ่นดินก็มาก ที่ปีนขึ้นไปนั่งดูอยู่บนต้นไม้ก็มี ถึงวันที่ ๒ ช้างโขลงบางเหล่ามันรู้ว่าเดินอ้อมเนินไปลงน้ำไกลเปล่าๆ มันพากันขึ้นบนเนินหมายจะลัดทางไปลงน้ำ พวก

คนดูอยู่กับแผ่นดินต้องวิ่งหนีตกน้ำตกท่าเอาชีวิตรอด พวกที่อยู่บนต้นไม้ใครลงทันก็วิ่งหนีตามเขาไป ที่ลงไม่ทันก็เกาะนิ่งไปไม่ติงตัวอยู่บนต้นไม้ ภาวนาขออย่าให้ช้างเห็น เพราะอยู่ห่างหลังช้างเถื่อนเพียงสัก ๒ ศอกเท่านั้น ถ้ามันเห็นก็อาจจะเอางวงคว้าลงมาได้ง่าย ๆ เล่นเอาคนอื่นที่แลเห็นเป็นห่วงใจหายใจคว่ำไปด้วย แต่ก็ไม่เคยมีใครเป็นอันตราย ยังน่าดูอีกอย่างหนึ่งด้วยช้างเถื่อนที่คล้องกลางแปลงเป็นช้างขนาดย่อม มักมีแม่และพี่น้องมาด้วย เวลาต้อนโขลงไปช้างลูกติดเชือกบาศดิ้นรนร้องเรียกแม่ ๆ มักวิ่งฝ่าช้างต่อกลับมาหาบางทีไปแล้วกลับหวนมาหาลูกอีกเล่า ดูน่าสงสาร ถึงผู้หญิงร้องไห้ก็มี ถึงตอนบ่ายต้อนช้างโขลงกลับมาสนามคล้องอีกครั้งหนึ่ง แล้วต้อนโขลงลงน้ำ เลยพาไปกินหญ้าที่ทะเลหญ้าเหมือนวันก่อน แต่วันนี้ล้อมโขลงไว้ที่ทะเลหญ้าตลอดคืน ไม่ต้อนกลับมาเข้าเพนียดอีก พอโยนทามจับช้างที่คล้องตอนบ่ายเอาไปโรงหมดแล้ว ถึงเวลาเย็นพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จกลับ ผู้อื่นที่ขึ้นไปดูจับช้างก็พากันกลับบ้านในวันนี้

ถึงวันที่ ๔ พอรุ่งเช้ากรมช้างก็ต้อนโขลงกลับไปปล่อยป่า เขาว่าต้อนโขลงกลับนั้นง่าย เพราะช้างเถื่อนรู้ทิศทางที่จะไปป่าและรนอยากกลับอยู่ด้วยกันทุกตัว ช้างต่อเป็นแต่คอยระวังอย่าให้ช้างโขลงไปเที่ยวเข้าบ้านผู้คน พอพ้นถิ่นบ้านช่องแล้วช้างต่อก็กลับ ปล่อยให้ช้างโขลงเถื่อนแยกย้ายกันไปตามใจเป็นเสร็จการจับช้างที่เพนียดเท่านั้น

ข้าพเจ้าเคยดูจับช้างที่เพนียดมาแต่ยังเป็นเด็ก นับครั้งไม่ถ้วน ได้เคยเห็น การจับช้างที่เป็นอย่างที่แปลกประหลาด ๔ ครั้งจะเล่าไว้ด้วย

ครั้งที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ เวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเสวยราชย์ได้ ๘ ปี ตัวข้าพเจ้าอายุได้ ๑๕ ปี ยังเป็นนักเรียนนายร้อยอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก เป็นปีถึงกำหนดที่จะจับช้าง หลวงคชศักดิ์ออกไปปกโขลง ทราบจากพวกกรมโขลงว่า มีช้างเผือกพลายเป็นลูกช้างโขลงในทุ่งหลวงตัวหนึ่ง หลวงคชศักดิ์ตามไปตรวจพบที่ทุ่งไม้รังนก เห็นจริงดังว่า

ได้บอกเข้ามากราบบังคมทูล พระเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งให้ต้อนเข้ามาคล้องหน้าพระที่นั่งที่เพนียด ใคร ๆ ได้ยินข่าวว่าจะคล้องช้างเผือกที่เพนียดก็อยากเห็น มีคนขึ้นไปดูกันมาก พากันตั้งตาคอยดูช้างเผือกตั้งแต่ต้อนโขลงเข้ามาเพนียดก็ไม่เห็น เพราะวิสัยช้างโขลงพอขึ้นจากน้ำก็เอาฝุ่นพ่นตัวทั่วตัว แลเห็นเป็นสีเดียวกันไปหมด ทั้งช้างเผือกตัวนั้นก็ยังเล็กสูงเพียงสัก ๓ ศอกเศษ เดินแทรกช้างใหญ่อยู่ในโขลงกับลูกช้างขนาดเดียวกันอีกหลายตัว ก็มีแต่เสียงถามกันแพร่ว่า "ตัวไหนช้างเผือก" ก็ไม่มีใครชี้ให้ดูได้ พระเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งให้งดจับช้างในเพนียด ด้วยเกรงช้างเผือกจะถูกเบียดบอบช้ำ พอวันรุ่งขึ้นก็ระบายโขลงออกกลางแปลง เพื่อจะคล้องแต่ช้างเผือกตัวเดียวในตอนเช้า เมื่อโขลงอยู่กลางแปลงคนดูก็ไม่มีใครสังเกตได้ ว่าตัวไหนเป็นช้างเผือก แต่พวกกรมช้างเขาสังเกตรูปร่างแต่เมื่อต้อนโขลงมา เขาจำได้ ถึงกระนั้น เมื่อก่อนหลวงคชศักดิ์จะเข้าคล้อง แกก็ยังเรียกพวกกรมช้างให้ช่วยพิจารณาอีก ๒ คน จนแน่ใจหลวงคชศักดิ์จึงเข้าคล้อง ก็คล้องได้ในเวลาไม่ถึง ๕ นาที แล้วต้อนโขลงไปลงน้ำ เหลือแต่ช้างเผือกติดเชือกบาศอยู่ตัวเดียวก็ยังไม่เห็นว่าเป็นช้างเผือก จนเอาช้างต่อเข้าเทียบโยนทามล่ามกับช้างต่อแล้ว เขาเอาน้ำรดจากหลังช้างต่อล้างฝุ่นหมด จึงแลเห็นสีผ่องเป็นช้างเผือก ดูเหมือนบรรดาผู้ที่ไปดูพอแลเห็นเป็นช้างเผือกก็ปลื้มใจกันหมด เมื่อพาช้างเผือกไปเข้าโรงหัดซึ่งปลูกขึ้นใหม่โดยเฉพาะแล้ว ก็ต้อนโขลงกลับมาคล้องช้างสามัญในตอนบ่าย คราวนั้นจับแต่กลางแปลง ๒ วัน แล้วก็ต้อนโขลงไปปล่อยป่า โปรดให้ปลูกโรงสมโภชช้างเผือกซึ่งคล้องได้ใหม่ที่เพนียดนั้น พร้อมกันกับช้างเผือกพลายอีกตัวหนึ่งซึ่งได้มาจากเมืองยโสธร พระราชทานนามตัวคล้องได้ที่เพนียดว่า "พระเศวตวรสรรพางค์" ตัวที่มาจากเมืองยโสธรพระราชทานนามว่า "พระเศวตวิสุทธิเทพามหาพิคเณศร" เพราะเป็นช้างงาเดียว แล้วเอาลงแพมากรุงเทพ ฯ ทั้ง ๒ ตัว การคล้องได้ช้างเผือกหน้าพระที่นั่งพระเจ้าแผ่นดินก็ดี หรือคล้องช้างเผือกได้ที่เพนียดก็ดี

ไม่เคยมีในพงศาวดารมาแต่ก่อนทั้งสองอย่าง จึงเป็นการจับช้างอย่างแปลกประหลาด

ครั้งที่ ๒ ดูเหมือนจะเป็น พ.ศ. ๒๔๒๖ มีการจับช้างให้แขกเมืองดู เมื่อเจ้าเยอรมันดุ๊กโยฮันอันเบรต เมืองเม็กเลนเบิกชวรินมาเฝ้า ครั้งนั้นจะเป็นใครในกรมช้างไปปกโขลงไม่ปรากฏ แต่ชะรอยจะไปเห็นช้างพลายได้ขนาดที่จะจับ มีอยู่ในเหล่าโขลงช้างเชื่องมากพอแก่การแล้ว ก็ต้อนแต่ช้างโขลงเชื่องเข้ามา ไม่มีช้างโขลงเถื่อนปน ตั้งแต่วันต้อนโขลงเข้าเพนียดใครเคยดูจับช้างมาแต่ก่อนแล้วก็เป็นแปลกตา ด้วยช้างโขลงเรียบร้อยราวกับได้ฝึกหัด เดินเป็นหมู่มุ่งหน้าตรงมาเข้าเพนียดไม่มีตัวใดดื้อดึงหรืออาละวาดอย่างใด ถึงเพนียดก็เดินตามกันเข้าประตูซองโดยดี ไม่ต้องขับต้อนลำบากเหมือนคราวก่อน ๆ เพราะช้างโขลงเชื่องรู้ทางเข้าออกด้วยเคยมาทุกคราว สักคู่เดียวช้างเถื่อนก็เข้าเพนียดหมดทั้งโขลงถึงวันจับช้าง ทั้งจับในเพนียดและจับกลางแปลง ช้างต่อจะทำอย่างไรก็ทำได้ ด้วยช้างโขลงไม่ต่อสู้หรืออาละวาดอย่างใด แขกเมืองไม่เคยเห็นจับช้าง ได้เห็นแต่เพียงนั้นก็ชอบ แต่คนที่เคยดูจับช้าง บ่นกันทั่วหน้าว่าจับช้างครั้งนั้นไม่สนุกน่าดูเลย สมเด็จเจ้าพระยา ฯ ถึงกับโกรธกรมช้างกราบทูลพระเจ้าอยู่หัวว่าถ้าปล่อยให้กรมช้างทำเล่นได้ตามชอบใจอย่างนี้เสียพระเกียรติ เมื่อแขกเมืองไปแล้วขอเชิญเสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังบางปะอินสัก ๑๕ วัน ให้พระยาเพทราชา (เอี่ยม) เวลานั้นยังเป็นพระยาราชวังเมือง ออกไปปกโขลงเอง เอาช้างโขลงอื่นเข้ามาจับอีกครั้งหนึ่ง ถ้าเอาแต่ช้างเชื่องเข้ามาเหมือนครั้งนี้ให้ลงพระราชอาญา พระเจ้าอยู่หัวตรัสถาม กรมสมเด็จ ฯ เกรงสมเด็จเจ้าพระยาฯ ก็รับจะให้พระยาราชวังเมืองออกไปปกโขลงเข้ามาใหม่ใน ๑๕ วัน

ครั้งที่ ๓ เป็นเรื่องเนื่องมาจากครั้งที่ ๒ พระยาราชวังเมืองออกไปปกโขลง ด้วยหวาดหวั่นเกรงพระราชอาญาก็เลือกต้อนแต่เหล่าโขลงเถื่อนเข้ามาและเอาช้างสัตว์ใหญ่เข้ามาด้วยอีก ๒ ตัว มีช้างโขลงเชื่องมาเพียงพอ

นำทางช้างโขลงเถื่อนบ้างเล็กน้อยจับช้างครั้งนี้เรียกว่า "สนุกสะใจ" ตั้งแต่วันช้างโขลงมาถึงเพนียด แลดูไปจากเชิงเทินเมื่อโขลงช้างเดินมาแต่ไกล เห็นสันหลังช้างสีดอใหญ่สูงเทิ่งพ้นหลังช้างอื่น ขนาดช้างสีดอตัวใหญ่เห็นจะสูงกว่า ๖ ศอก ช้างสีดอที่รองลงมาอีกตัวหนึ่งสูงสัก ๕ ศอกเศษ สูงกว่าช้างต่อหมดทั้ง ๒ ตัว เวลาเดินมากับโขลง พอมันเดินชายออกไปนอกโขลงทางไหน ช้างต่อที่เป็นช้างค่ายทางนั้นก็ต้องถอยหนีให้ห่างออกไป ไม่กล้าขับไล่ให้มันกลับเข้าโขลงเหมือนช้างอื่น พวกช้างพังแม่แปรกที่นำโขลงมาครั้งนี้ก็มักดุร้าย ถ้าเป็นทีเมื่อไรก็จะชนท้ายช้างนำและช้างต่อ แม่ช้างในโขลงเวลาเดินมามันก็เพียรจะแตกโขลงอยู่เสมอ ต้องมาลำบากกว่าคราวก่อน ๆ มาถึงเพนียดจะต้อนเข้าปากซ่อง "ปีกกา" ก็แสนยาก ต้อนทางนี้มันแตกไปเสียทางโน้น บางเหล่าก็ย้อนลงน้ำจะกลับไป พวกคนดูต้องแตกตื่นวิ่งหนีกันไม่หยุด ช้างค้ำต้องเที่ยวไล่ต้อนนับครั้งไม่ถ้วนจึงเอาโขลงเข้าปีกกาได้ ถึงกระนั้นก็ต้อนเข้าเพนียดไม่ได้หมดจนกลางคืนพระเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จกลับก่อน ถึงวันคล้องในเพนียดคราวนี้ พวกคนดูกลับหวาดหวั่นกันว่าช้างสีดอตัวใหญ่จะชนช้างต่อเมื่อเข้าไปในเพนียด แต่หมอควาญช้างต่อเขาก็ระวังตัวมาก แต่ไม่เป็นดังคาด เพราะช้างสีดอเห็นช้างต่อเป็นช้างงาหลายตัว คอยช่วยกัน ก็ไม่กล้าออกมาชน คอยแต่หลบบังตัวอยู่ในกลางโขลง กรมช้างเขาคงเคยรู้นิสัยช้างเถื่อนว่าตัวเดียวไม่สู้ช้างหลายตัว จึงกล้าเอาช้างสีดอใหญ่เข้ามาอย่างนั้น วันคล้องกลางแปลงก็สนุก ด้วยช้างโขลงอาละวาดแตกโขลงร่ำไปพวกคนดูต้องวิ่งหนีมิใคร่หยุดอยู่ได้นาน และมีเหตุอย่างแปลกเกิดขึ้นด้วยช้างพลายตัวหนึ่ง สูงสัก ๔ ศอกติดเชือกบาศ ๒ เส้น เขาผูกปลายเชือกบาศไว้กับเสาป่องที่ในสนาม มันดิ้นรนมาจนตรงปากทางเสด็จขึ้นเพนียด ก็ทางนั้นทำลาดเป็นอย่างเชิงสะพานช้างดังกล่าวมาแล้ว สองข้างทางมีผนังเป็นฉนวน ที่ปากทางปักเสาคู่ทอดเสาวางขวาง ๒ ชั้น กันมิให้ช้างเถื่อนเข้าไปได้และมีคนกรมช้างรักษาอยู่ข้างใน แต่ดูเหมือนจะมี

เพนียดคล้องช้าง ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พวกคนตามเสด็จแอบลงไปผสมดูอยู่ที่นั่นด้วยเป็นกลุ่ม พอช้างที่ติดเชือกบาศมันเหลือบเห็นคนอยู่ในฉนวน มันก็วิ่งเข้าชนเสาเขื่อนหมายจะเข้าไปแทงคนจนเสาเขื่อนท่อนบนหัก เชือกบาศก็ขาดไปเส้นหนึ่ง ช้างข้ามเขื่อนอันล่างเข้าไปคาอยู่ครึ่งตัว เชือกบาศยังติดตีนอยู่แต่เส้นเดียว ถ้าเชือกบาศขาดก็คงขึ้นไปได้จนถึงพลับพลา เวลานั้นคนตกใจกันอลหม่านทั้งข้างหน้าข้างใน ถึงให้ทหารมหาดเล็กหมวดหนึ่งบรรจุปืนยืนคอยอยู่ตรงทางขึ้น ถ้าเชือกบาศขาด ช้างพ้นเขื่อนเข้าไปก็ให้ยิงเสียให้ตาย ซ้ำมีเหตุในเวลากำลังคุมช้างเถื่อนอยู่นั้นได้ยินเสียงถ้วยชามตกโฉ่งฉ่าง ผู้หญิงตื่นร้องเพรียกขึ้นทางข้างในอีก ไม่รู้ว่าจะเกิดภัยอย่างไรก็ตกใจกันอีก จนเห็นเขาปลดม่านให้ช้างต่อซึ่งขึ้นทางด้านเหนือเพนียดมาไล่ช้างเถื่อนที่อาละวาด จึงรู้ว่าพวกผู้หญิงตื่นช้างต่อตัวนั้นเมื่อแรกเห็นแต่งาโผล่ขึ้นมา ลงปลายก็เลยสนุกกันไปทั้งเรื่อง สมเด็จเจ้าพระยา ฯ ก็พอใจ พระยาราชวังเมืองเลยรอดตัวแต่พวกกรมช้างเขากระซิบบ่นกันว่า ในการจับช้างเถื่อนพวกเขาเป็นผู้ต้องเอาชีวิตเสี่ยงภัย ยิ่งจะให้สนุก พวกเขาก็ยิ่งใกล้ตายหนักขึ้น

ครั้งที่ ๔ จับช้างคราวรับซาร์วิช รัชทายาทประเทศรุสเซีย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ถึงสมัยนี้กรมสมเด็จเจ้าพระยาฯหลวงคชศักดิ์ ล่วงลับไปหมดแล้ว กรมหมื่นปราบปรปักษ์ได้ทรงบัญชาการกรมพระคชบาลพระยาเพทราชา (เอี่ยม) ซึ่งเป็นพระยาราชวังเมืองอยู่ก่อนเป็นผู้อำนวยการ คนสำคัญในการคล้องช้างยังเหลือแต่ขุนพิชัยกุญชร (แจ้ง) อายุเห็นจะกว่า ๖๐ ปีแล้วแต่ยังแข็งแรงฝีมือคล้องก็ยังแม่นไม่มีตัวสู้ คล้องช้างคราวรับซาร์วิชนี้น่าดูกว่าครั้งไหน ๆ ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยเห็นมาทั้งหมด เพราะมีเวลาเตรียมนานและพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงกำชับกรมช้างให้จัดอย่างดีที่สุดซึ่งจะทำได้ เพนียดก็ให้ซ่อมแซมใหม่ทั้งหมด และขุดร่องคลองเพนียดให้เรือไฟเล็กขึ้นไปได้จนถึงท่า แล้วมีรถเทียมม้ารับคนขึ้นไปถึงเพนียดดูเหมือนพระยาเพทราชา (เอี่ยม) จะออกไปปกโขลงเอง ทั้งเป็นผู้ชักซ้อมช้างต่อหมอควาญด้วย ช้างเถื่อนที่

ต้อนเข้ามาคราวนี้ช้างโขลงเชื่องกับโขลงเถื่อนพอได้ส่วนกัน มีทั้งช้างพลายและแม่แปรกที่ดุร้ายเข้ามาอาละวาดให้เห็นฤทธิ์ และมีช้างเชื่องพอนำโขลงมิให้แตกกระแชงเหมือนเช่นพรรณนามาในครั้งที่ ๓ ว่าโดยย่อประสงค์จะให้สนุกด้วย เรียบร้อยด้วยรวมกันทั้ง ๒ อย่างเอาช้างงาตัวแทบใหญ่เท่าช้างต่อเข้ามาตัวหนึ่ง สำหรับจะจับในเพนียดช้างตัวนั้นแต่แรกเข้าเพนียดมันก็หลบเลี่ยงช้างต่ออยู่กลางโขลงเหมือนอย่างช้างใหญ่ตัวอื่น ๆ แต่เมื่อถูกคล้องตีนหลังติดเชือกบาศข้างละ ๒ เส้น พอมันรู้ว่าภัยถึงตัวก็อาละวาดขนานใหญ่ วิ่งเลาะวงภาคหมายจะปีนข้ามคอกออกไป ครั้นปีนไม่ได้ก็ตั้งหน้าจะหักเสาแหกคอกออกไปไม่หยุด แต่พอระบายช้างโขลงออกจากเพนียดไปหมดเหลือแต่ตัวมันก็คลั่งจะชนช้างต่อ แต่ตีนหลังติดเชือกบาศรั้งไว้ทั้ง ๒ ข้าง และหมอควาญช้างต่อก็รั้งช้างต่อไว้เสียให้ห่างมันชนไม่ถึงก็ได้แต่ฟาดเนื้อฟาดตัว เห็นผู้คนวี่แววข้างไหนก็ไล่ช้างต่อจะเข้าไปเทียบสองข้างโยนทามผูกคอเหมือนเช่นช้างตัวอื่นไม่ได้ก็ต้องรออยู่จนเห็นมันเหนื่อยอ่อนกำลังแล้ว จึงให้คนล่อให้ไล่เข้าประตูซอง เลยติดอยู่ในนั้น ให้คนผูกทามตามแบบจับช้างใหญ่เกินขนาด กว่าจะเอาไปผูกเสาตะลุงที่โรงคู่แขกได้ ก็พอสิ้นเวลาวันแรกคล้องแต่ช้างงาตัวใหญ่ตัวเดียวเท่านั้น ช้างพลายตัวนั้นเลยได้ชื่อเรียกว่า “พลายซาร์วิช” ถึงวันคล้องกลางแปลงก็มีสนุกต่าง ๆ อย่างเช่นเคยมีมาในหนหลัง เป็นแต่ไม่เกินขนาด แต่มีแปลกอย่างหนึ่งซึ่งไม่เคยเห็นมาแต่ก่อน เมื่อคล้องช้างได้สักสองสามตัวแล้ว พระเจ้าอยู่หัวตรัสถามซาร์วิชว่า จะประทานลูกช้างเล็ก ๆ ไปเล่นในเรือรบสักตัวหนึ่ง จะโปรดหรือไม่ ซาร์วิชทรงยินดีที่จะได้ จึงโปรดให้ขุนพิชัยกุญชรเลือกคล้องลูกช้างที่รูปร่างงามดี คล้องได้ตัวหนึ่งขนาดเพิ่งหย่านม สูงสัก ๒ ศอกเศษ ดูเหมือนพวกกรมช้างเขาคิดจะให้คนเข้าช่วยกันผูกทาม จูงเอามาถวายในเวลานั้น แต่เกิดขัดข้องด้วยช้างตัวที่เป็นแม่ไม่ยอมทิ้งลูกแม้จะขับไล่อย่างไร ๆ จนที่สุดเอาช้างต่อเข้ารุมมันก็ไม่ยอมพรากไปจากลูก จนคนดูพากันสงสารถึงผู้

หญิงร้องไห้ก็มี พากันนั่งจ้องคอยดูอยู่ทั้งนั้นว่ากรมช้างจะทำอย่างไร ดูเหมือนเขาคิดจะคล้องช้างแม่ แล้วโยนทามผูกลากพรากเอาไปเสีย แต่แม่ช้างตัวนั้นมันคิดไว้ก่อน พอมีความคิดมันก็รุนลูกให้ถอยหลังเข้าไปทางต้นเชือกบาศที่ผูกไว้กับเสาปอง พอเชือกบาศหย่อน มันฉวยเอาเข้าใส่ในปากของมันแล้วเอางวงตีให้ลูกวิ่ง ตัวมันคาบเชือกบาศตามติดมาพอเชือกบาศตึงมันก็กัดเชือกบาศขาด แล้วเลยคาบปลายเชือกพาลูกไปหาโขลงแต่พอออกห่างจากช้างต่อไปได้แล้ว มันเหลียวหลังกลับมาแลดู ดูเหมือนกับเยาะเย้ยช้างต่อ คนดูฮากันก้องไปทั้งสนาม แม้ซาร์วิชก็ทูลพระเจ้าอยู่หัวว่าขอให้พระราชทานคืนลูกช้างตัวนั้นเป็นบำเหน็จแก่ช้างแม่เถิด ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้ปล่อยไป พอใจบรรดาคนดูด้วยกันหมด

ลักษณะคล้องช้างแต่โบราณมี ๒ อย่าง คือใช้ “ทิ้ง” บ่วงเชือกบาศไปให้คล้องตีนช้าง ตรงกับที่ฝรั่งเรียกว่า “แลสสู” Lassoo อย่างหนึ่ง เอาบ่วงเชือกบาศติดปลายไม้คันจาม “ทอด” ดักให้ช้างเหยียบก้าวลงไปในบ่วงอย่างหนึ่ง คล้องด้วยทิ้งเชือกบาศเห็นจะยากมาก วิธีนั้นจึงสูญไป ยังใช้กันแต่คล้องด้วยคันจามอย่างเดียว แต่สังเกตดูในหนังสือเก่า หรือแม้ในรูปภาพที่เขียนกันมาแต่ก่อนบุคคลชั้นสูงเช่น ท้าวพระยา คือผู้ที่เชี่ยวชาญการคล้องช้างชอบคล้องด้วย “ทิ้งเชือกบาศ” ดังกล่าวมาในภาคต้นว่า มีกฎมณเฑียรบาลบทหนึ่ง ว่าถ้าพระเจ้าแผ่นดินจะทรงคล้องช้างเถื่อนที่เติบใหญ่กว่าช้างพระที่นั่ง “มิให้คนกลางช้างถวายเชือกบาศ” ดังนี้ ส่อให้เห็นว่าคงทรงคล้องอย่างทิ้งเชือกบาศ จึงมีคนกลางช้างและไม่กล่าวถึงไม้คันจาม สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ตรัสไว้ในพระราชนิพนธ์ เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน ตอนพิธีทอดเชือกดามเชือก ว่าเคยทรงได้ยินว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ พระเจ้าลูกเธอต้องหัดทรงช้างทรงม้า ยังหัดให้ทิ้งเชือกบาศอยู่จนสมัยนั้น แต่ก็เห็นจะเป็นแต่หัดเท่านั้น ที่ใช้จริงน่าจะสูญเสียแต่ก่อนรัชกาลที่ ๑ แล้ว

หัดช้าง

ช้างเป็นสัตว์ฉลาด รู้ง่ายจำง่าย ถึงจับเมื่อเป็นช้างใหญ่แล้วก็อาจจะฝึกหัดให้เชื่อง ใช้การงานได้ไม่ยากนัก เพราะฉะนั้นวิธีวังช้างจึงจับช้างที่เข้าคอกทั้งหมดไม่เลือกว่าจะเป็นช้างใหญ่หรือช้างเล็ก แต่ช้างเป็นสัตว์โตใหญ่เหลือกำลังที่คนจะเข้าฉุดคร่าผูกรัดได้เองโดยลำพังตนเหมือนอย่างวัวควาย การฝึกหัดช้างชั้นต้นจึงต้องอาศัยใช้ช้างด้วยกัน คือช้างต่อควบคุมและเป็นตัวอย่างชักนำให้ช้างที่หัดใหม่ทำตามใจคน แต่ก็เหมาะแก่ธรรมดาของช้างอันชอบอยู่กับเพื่อนและทำอะไรตามกัน พอคุ้นกับช้างต่อแล้วเห็นช้างต่อชอบกับคน ก็ยอมให้คนเข้าใกล้ชิดสนิทขึ้นโดยลำดับ จนถึงคนอาจจะฝึกหัดได้เอง ในที่สุดเมื่อฝึกหัดเชื่องราบแล้ว ถึงรักและเชื่อคำคน ยิ่งกว่าสัตว์เดรัจฉานอย่างอื่นหมด เว้นแต่หมาอย่างเดียว

วิธีหัดช้างเถื่อนที่จับได้ พิเคราะห์ดูก็คล้ายกับการสอนเด็กในโรงเรียน คือสอนความรู้เป็นชั้นประถมมัธยมและอุดม เป็นขั้น ๆ โดยลำดับขึ้นไป ความรู้ชั้นประถมและชั้นมัธยมหัดช้างที่จับได้ทุกตัวหมด แต่ความรู้ชั้นอุดม นั้นจะใช้ช้างตัวไหนสำหรับทำการอย่างใด ก็ฝึกหัดช้างตัวนั้นให้ชำนิชำนาญการอย่างนั้นโดยเฉพาะ

วิธีฝึกหัดชั้นประถมนั้น เมื่อแรกคล้องได้ช้างเถื่อนพาไปถึงที่หัดแล้ว เอาเชือกที่ผูกกับทามที่คอช้างเถื่อน พาไปผูกโยงไว้กับเสาตะลุงหรือต้นไม้ข้างหน้าทางหนึ่ง เอาปลายเชือกบาศที่ยังติดตีนช้างอยู่ไปผูกไว้กับเสาหรือต้นไม้ข้างหลังอีกทางหนึ่ง เหมือนอย่างขึงช้างไว้ตรงกลาง เอาไว้อย่างนั้นจนสงบดิ้นรน เป็นแต่เอาน้ำสาดตัวช้างบ่อย ๆ ให้ชุ่มชื้น ครั้นเห็นค่อยสงบกระวนกระวายแล้ว จึงให้ช้างต่อเข้าไปเทียบข้าง ปลดสายเชือกข้างหน้าออกจากเสาหรือต้นไม้ มาผูกกับทามที่คอช้างต่อ แล้วแก้ปลายเชือกบาศมาไว้กับตัวช้างต่อ ให้ช้างต่อพาช้างเถื่อนไปลงน้ำและกินหญ้าวันละครั้งหนึ่งหรือ ๒ ครั้ง จนช้างเถื่อนคุ้นกันช้างต่อที่คนขี่มีกิริยาเริ่มเชื่อง จึง

เอาแปรสถานไปผูกไว้แต่กับเสาตะลุงที่ในโรง และปลดเชือกบาศออกจากตีน ถึงตอนนี้คนเลี้ยงเริ่มเอาน้ำและหญ้าเข้าไปให้กิน แต่เมื่อถึงเวลาช้างต่อยังเข้าผูกพาไปลงน้ำกินหญ้าอยู่ทุกวันตามเคย เมื่อช้างเถื่อนคุ้นกับคนเลี้ยงที่เอาน้ำและหญ้าเข้าไปให้กิน จนเห็นสิ้นกิริยาปองร้าย คนเลี้ยงก็ค่อยเข้าใกล้ชิดจนถึงลูบคลำตัวและเกาให้ชอบใจช้างและลองให้คนขึ้นหลังในเวลาเมื่อเดินติดช้างไปกับช้างต่อลองขี่กลางหลังดูวันละครู่ละยาม จนเห็นเคยไม่สะบัดสะบิ้งแล้ว ก็ค่อยเลื่อนที่นั่งออกไปจนถึงขี่คอ เมื่อคนขี่คอได้เสมอแล้วก็หย่อนสายโยงทามยาวออกไปให้ช้างเถื่อนเดินสะดวกยิ่งขึ้นโดยลำดับ คนขี่คอก็ฝึกหัดให้รู้วิธีที่คนขี่ใช้เท้าและขอบังคับช้างยิ่งขึ้น เขาว่าการฝึกหัดชั้นนี้เพียงสัก ๓ เดือน ก็อาจจะขี่ช้างที่จับได้ใหม่ให้เดินตามช้างต่อโดยลำพังได้ ดูเป็นสำเร็จการศึกษาชั้นประถมเพียงนี้

ฝึกหัดชั้นมัธยมนั้น เริ่มเมื่อช้างเถื่อนคุ้นกับคน จนคนอาจจะหัดได้โดยลำพังแล้ว สอนให้ลงหมอบและลุกขึ้นตามคำสั่งของคนขี่อย่างหนึ่ง สอนให้งอขาหน้าส่งคนขึ้นขี่คออย่างหนึ่ง สอนให้เอางวงจับเชิงใส่ปลอกตีนข้างหน้าของตนอย่างหนึ่ง กับผูกเครื่องสับคับบรรทุกของบนหลังอย่างหนึ่ง เขาว่าหัดผูกเครื่องสับคับยากกว่าอย่างอื่น เพราะช้างรำคาญหลังมักสะบัดไม่ใคร่ยอมให้บรรทุกง่าย ๆ นอกจากนี้ก็เห็นจะมีอย่างอื่นอีก เช่นหัดให้หักกิ่งไม้หรือถอนต้นไม้ที่กีดขวางทางเดินเป็นต้น อันจำต้องให้ช้างทำได้ในเวลาเมื่อใช้การงาน เขาว่าฝึกหัดชั้นมัธยมก็เป็นเวลาราว ๓ เดือน รวมเวลาฝึกหัดช้างตั้งแต่จับได้ไปราว ๖ เดือนก็ใช้การงานได้

แต่ในระหว่างเวลาฝึกหัดอยู่นั้น ถ้าช้างยังไม่เชื่องสนิท หลุดไปได้ก็กลับไปเข้าโขลงอยู่กับช้างเถื่อนอย่างเดิม ช้างเช่นนั้นเรียกว่า "ช้างอุทาม" ลืมความรู้ซึ่งคนได้ฝึกหัดไว้ และนิสัยกลับไปเป็นช้างเถื่อนยิ่งขึ้นตามเวลา แต่ผู้ชำนาญการจับช้างอาจจะรู้ด้วยสังเกตกิริยา มีเรื่องเล่ากันมา ว่าคล้องช้างที่เพนียดครั้งหนึ่งเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ คล้องได้ช้างพลายใหญ่ตัวหนึ่ง

ที่ในเพนียดล่อมาเข้าซองได้แล้ว คนกำลังผูกทาม กรมหลวงรักษ์รณเรศซึ่งบัญชาการกรมพระคชบาล ทรงสังเกตกิริยาช้างตัวนั้นตรัสแก่พระยาเพทราชา (เอี่ยม) เวลานั้นยังเป็นแต่หมอช้างมีฝีมือว่า "อ้ายเอี่ยม ช้างตัวนี้ดูจะเป็นช้างอุทาม" หมอเอี่ยมได้ฟังตรัสก็ฉวยขอปีนขึ้นขี่คอช้างตัวนั้น ลองขยับขาบังคับช้างตัวนั้นเห็นทำตาม รู้ว่าเป็นช้างอุทาม ก็ทูลขอให้เปิดประตูซอง ขี่ช้างตัวนั้นทั้งที่เชือกบาศติดตีน พาไปยังโรงหัดได้โดยลำพังตัว ก็ขึ้นชื่อลือเลื่องว่าหมอเอี่ยมกล้าหาญมาแต่ครั้งนั้น เพราะช้างอุทามตัวนั้นจะกลับใจไปเป็นช้างเถื่อนเสียเพียงไรก็ไม่รู้ เมื่อขี่ออกนอกซองแล้ว ถ้าเอาไว้ไม่อยู่หมอเอี่ยมก็ต้องตาย จึงชมกันว่ากล้าหาญนัก หมอเอี่ยมก็ได้ดียิ่งขึ้นโดยลำดับแต่นั้นมาจนได้เป็นพระยาเพทราชา แต่ช้างที่หัดจนเชื่องราบ เคยอยู่กับคนช้านานแล้ว ถึงจะปล่อยก็ไม่กลับไปเป็นช้างเถื่อน มีเรื่องตัวอย่างปรากฏในเรื่องพงศาวดารรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ว่ามีช้างงาสั้นตัวหนึ่งซึ่งลักษณะเข้าตำราว่าเป็นช้างวิเศษ ขึ้นระวางเป็นช้างต้นชื่อว่า "พระบรมจักรพาฬ" ถูกตัดแต่งปลายงามาหลายครั้งจนทะลุถึงโพรงไส้งา เห็นกันว่าจะตาย พระเจ้าบรมโกศจึงโปรดให้พาช้างตัวนั้น ตามเสด็จขึ้นไปยังพระพุทธบาทให้ทำเครื่องด้วยดอกไม้สดแต่งพระบรมจักรพาฬ แล้วทรงอุทิศถวายเป็นพุทธบูชา ปล่อยไปในป่าที่เขาพระพุทธบาทนั้น แต่ช้างตัวนั้นเคยอยู่กับคนมาเสียช้านาน ไม่ชอบอยู่ป่าเที่ยวหากินไปถึงเมืองลพบุรี เห็นบ้านเมืองก็เข้าไปนอนที่หน้าศาลากลางเสมอทุกคืน เจ้าเมืองกรมการบอกมากราบทูลพระเจ้าบรมโกศทรงสงสาร ก็โปรดให้ไปรับกลับเข้ามาเลี้ยงไว้ดังเก่า

ฝึกหัดช้างชั้นอุดมนั้น คือหัดให้รู้จักทำการเฉพาะบางอย่างเพิ่มขึ้น เมื่อช้างมีความรู้ชั้นมัธยมแล้ว ดังเช่นประสงค์จะให้ช้างตัวนั้นเป็นช้างต่อก็ฝึกหัดให้ทำการไปด้วยกันกับช้างต่อจนชำนาญ ถ้าจะใช้ช้างตัวนั้นทำป่าไม้ก็หัดให้ลากขนไม้ซุงไปด้วยกันกับช้างที่ทำป่าไม้เป็นทำนองเดียวกัน ผู้จับช้างเถื่อนเป็นพนักงานหัดชั้นประถมและมัธยม เพราะจะขายช้างได้ต่อเมื่อหัด

แล้วแต่การหัดความรู้ชั้นอุดม ผู้ทำการนั้น ๆ หัดเอาเอง

ที่พรรณนามานี้ เป็นการฝึกหัดช้าง ที่ใช้กันในพื้นเมืองแต่การฝึกหัดช้างหลวงเป็นระเบียบหนึ่งต่างหาก ในทำเนียบกรมพระคชบาล มีพนักงานฝึกหัดเรียกว่า "ครูช้าง" เป็นแผนกหนึ่งตัวหัวหน้าเป็นที่ขุนสิทธิกรรมอนันต์พระคชศาสตร์คนหนึ่ง ขุนศรีชัยทิศสิทธิพระคชศาสตร์คนหนึ่ง แต่ตำราหัดช้างหลวงจะเป็นอย่างไร ข้าพเจ้าไม่เคยพบ ได้แต่สันนิษฐานตามเค้าที่สังเกตดูในทำเนียบบ้าง ในเรื่องพงศาวดารบ้าง กับที่ได้เห็นประเพณีที่มีอยู่ชั้นหลังบ้าง การฝึกหัดช้างหลวงเบื้องต้น ก็คงฝึกหัดความรู้ชั้นประถมและมัธยม เหมือนอย่างช้างสามัญ แต่เห็นจะเพิ่มฝึกหัดมิให้ตื่นไฟหรือตื่นเสียงและตื่นของแปลกตาต่าง ๆ อันจะต้องพบเมื่อใช้ราชการ ต่อจากนั้นถึงชั้นอุดม เห็นจะหัดช้างเป็น ๔ ประเภท คือช้างรบประเภทหนึ่ง ช้างต่อประเภทหนึ่ง สองประเภทนี้ล้วนเป็นช้างพลาย ช้างหลัง (หัดให้เดินเรียบในเวลาผูกสัปคับให้คนนั่ง หัดแต่ช้างพัง) ประเภทหนึ่ง กับช้างบรรทุกอีกประเภทหนึ่ง อย่างนี้มีทั้งช้างพลายและช้างพัง จะว่าแต่ด้วยหัดช้างรบ ช้างรบแต่โบราณเห็นจะมี ๓ อย่าง (ในตำราจะเรียกต่างกันอย่างไร ข้าพเจ้าไม่รู้แน่ จะเรียกต่อไปตามคำของข้าพเจ้าเอง) คือ "ช้างชน" อย่างหนึ่ง "ช้างไล่" (น่าจะตรงกับที่เรียกในหนังสือเก่าว่า "ช้างดั้ง") อย่างหนึ่ง "ช้างเขน" อย่างหนึ่ง ช้างชนนั้นเป็นช้างงา สำหรับขุนพลทั้งสองฝ่ายขี่คอขับให้ชนกัน และตัวเองก็รบกันบนคอช้าง เป็นการชิงชัยกันตัวต่อตัวทั้งช้างที่ชนและคนที่ขี่ แต่โบราณนับถือกันว่าเป็นวิธีรบยากกว่าอย่างอื่น เรียกว่า "ยุทธหัตถี" ขุนพลคนไหนชนะก็ขึ้นชื่อลือเกียรติว่าเป็นนักรบอย่างวิเศษ ต้องเลือกช้างขนาดใหญ่ที่กล้าหาญว่องไวดีถึงชั้นที่สุดหัดเป็นช้างชน แต่ช้างชนนั้นคนขี่อย่างไรและผูกเครื่องอย่างไร มีปัญหาอยู่ ด้วยสังเกตรูปภาพชนช้างที่เขียนไว้เก่าก่อนรัชกาลที่ ๔ เขาเขียนช้างชนผูกเครื่องมั่นหลังเปล่า ขุนพลขี่คอมีแต่ควาญท้ายอย่างเดียวกับขี่ช้างตกน้ำมัน แต่รูปภาพเขียนชั้นหลัง

ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มา เช่นรูปภาพสมเด็จพระนเรศวร ฯ ชนช้าง ที่เขียนไว้ ณ หอราชกรมานุสรณ์ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นต้น เขียนช้างชนผูกเครื่องคชาธารปักเสวตฉัตร มีคนนั่งอยู่บนคชาธารอีกคนหนึ่ง เหมือนกันทั้งช้างของสมเด็จพระนเรศวร ฯ ของพระมหาอุปราชาหงสาวดี จึงเกิดปัญหาว่าที่จริงช้างชนผูกเครื่องมั่นหลังเปล่า คนขี่ ๒ คน หรือผูกเครื่องคชาธารมีคนขี่ ๓ คน ข้าพเจ้าคิดดูเห็นว่าการทำยุทธหัตถีขี่ช้างชนกันนั้น เหมือนขุนพลฝากชีวิตไว้กับช้างด้วยกันทั้งสองฝ่าย ถ้าช้างชนเพลี่ยงพล้ำลงอย่างใด ขุนพลก็ต้องตาย เพราะฉะนั้นต้องอยากให้ช้างของตนชนได้คล่องแคล่วปราศจากอะไรที่ขัดขวางเป็นธรรมดา ก็คชธาร (อย่างเช่นผูกหุ่นไว้ในพิพิธภัณฑสถานกรุงเทพ ฯ) เป็นของหนัก เอาขึ้นไปบรรทุกหลังช้างตั้งโงงเงงไว้เช่นนั้น ย่อมเป็นเครื่องมั่นตัวเปล่า ก็จะแพ้แต่แรก ถึงแม้ชนกันด้วยช้างผูกคชาธารทั้งสองฝ่าย ถ้าเผอิญเชือกผูกคชาธารฝ่ายไหนขาดหรือเพียงแต่หย่อน ทำให้คชาธารเอนเอียงลงมาห้อยอยู่ข้างช้าง ๆ ก็ต้องแพ้ ใครเลยจะสมัครขี่ช้างชนด้วยมีเครื่องเสี่ยงภัยถึงเพียงนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าที่จริงเครื่องผูกช้างชนคงเป็นเครื่องมั่นหลังเปล่า เช่นนั้นจึงจะชนได้ถนัด เหตุใดจึงมาเขียนรูปช้างชนให้ผูกเครื่องคชาธารขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๔ คิดดูก็เหมือนจะได้เค้าด้วยในเรื่องพงศาวดารปรากฏว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวร ฯ ชนช้างกับพระ-อุปราชาเมืองหงสาวดีนั้น ช้างพระที่นั่งมีเจ้ารามราฆพขี่กลางช้าง นายมหานุภาพเป็นควาญ ช้างทรงของสมเด็จพระเอกาทศรถก็มีหมื่นภักดีศวรเป็นกลางช้าง ขุนศรีคชคงเป็นควาญ และว่านายมหานุภาพกับหมื่นภักดีศวรถูกปืนตายเมื่อชนช้าง ผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดารเห็นความที่กล่าวว่า ช้างทรงมีคนขี่กลางช้างเหมือนอย่างคชาธารผิดกับช้างผูกเครื่องมั่นหลังเปล่าอย่างสามัญ ก็เขียนลงว่าผูกเครื่องพระคชาธาร อันเป็นของมีจริงสำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงบัญชาการรบในสนาม มิใช่สำหรับทรงเมื่อชนช้าง ช่างเขียนเขียนตามคำที่ว่าในหนังสือพงศาวดาร รูปภาพชนช้างจึงกลายเป็น

ผูกคชาธาร เห็นว่าจะพลาดไปด้วยเหตุอย่างนี้ ติดต่อไปถึงข้อที่ช้างสมเด็จพระนเรศวรฯ และสมเด็จพระเอกาทศรถ มีคนขี่กลางช้างในเวลาที่ชนนั้น เห็นว่าช้างชนแต่โบราณอาจจะผูกเครื่องมั่นหลังเปล่ามีคนขี่ ๓ คน เช่นนั้น เป็นแบบใช้ทั่วไปก็ได้ หรือมิฉะนั้นจะมีแต่ช้างพระที่นั่งก็อาจจะเป็นได้ เช่นเดียวกับช้างต่อที่พระเจ้าแผ่นดินทรงคล้องช้างก็มีคนกลางช้างเพิ่มขึ้นผิดกับช้างคนอื่นขี่ ถึงมีในกฎมณเฑียรบาลบทหนึ่งว่า "ถ้าพระเจ้าแผ่นดินตรัสเรียกเชือกบาศจะคล้องช้างเถื่อนที่โตใหญ่กว่าช้างพระที่นั่ง ห้ามมิให้คนกลางช้างส่งเชือกบาศถวาย" ช้างชนก็จะเป็นอย่างเดียวกันได้ดอกกระมัง ข้าพเจ้าจึงไม่กล้าลงความเห็นยืนยันว่าช้างชนคนขี่ ๓ คน หรือ ๒ คน ที่เอาปัญหามากล่าวไว้ ประสงค์แต่จะคัดค้านข้อว่า ช้างชนผูกเครื่องคชาธารเป็นสำคัญ เพราะรูปภาพที่เห็นกันทุกวันนี้เขียนมีคชาธาร ชวนให้เข้าใจผิดอยู่โดยมาก

"ช้างไล่" นั้น สำหรับจู่โจมไล่แทงข้าศึกให้แตกฉานหรือบุกรุกเข้าไปทำลายค่ายเขื่อนของข้าศึก เลือกช้างที่คล่องแคล่วรวดเร็วเห็นจะเป็นชนิดที่เรียกว่า "ช้างระวางเพรียว" ในทำเนียบ ผูกเครื่องมั่นหลังเปล่ามีคนขี่คอกับควาญท้าย (อาจจะมีคนกลางช้างด้วยก็เป็นได้) ช้างไล่ได้ใช้รบศึกมาจนในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ ครั้งเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงหเสนี) รบญวนที่เมืองเขมร เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ ครั้งนั้นเจ้าพระยาบดินทร์ฯตั้งอยู่ที่เมืองอุดง เป็นเวลาฤดูน้ำ ญวนได้เปรียบด้วยมีเรือมากจึงยกกองทัพเรือขึ้นไปจากเมืองพนมเพ็ญหมายจะตีเมืองอุดงเจ้าพระยาบดินทร์ ฯ มีแต่กองทัพบกจึงให้รวมพลจัดขบวนทัพซุ่มไว้ข้างในเมืองปล่อยให้พวกญวนขึ้นบกได้ตามชอบใจ พอเห็นพวกญวนขึ้นจากเรือแล้ว เจ้าพระยาบดินทร์ ฯ ก็ให้กองทัพช้างไล่รายกันเป็นแนวออกนำหน้าทหารรบ ให้ช้างเข้าไล่แทงพวกญวนล้มตายแตกตื่นจนรวนเร แล้วให้ทหารราบตามเข้าตีซ้ำ กองทัพญวนก็แตกพ่ายหนีกลับไป ดูเหมือนจะเป็นครั้งที่สุด ซึ่งใช้ ช้างรบในเมืองไทย

"ช้างเขน" นั้น สำหรับนำพลเข้าตีประชันหน้ากองทัพข้าศึกล้วนช้างงาขนาดใหญ่อย่างที่เรียกว่า "ระวางใหญ่" ผูกเครื่องมั่นมีสัปคับ สำหรับทหารปืนอยู่บนนั้นอีก ๒ คนนอกจากหมอควาญ เคยเห็นแต่ในขบวนแห่ แต่คิดดูเห็นว่าน่าจะเป็นช้างรบแบบเก่าก่อนอย่างอื่น มีแต่สมัยเมื่อยังใช้หอกซัดและธนู ก่อนมีช้างไล่และช้างชน

วิธีหัดช้างรบจะทำอย่างไรบ้างข้าพเจ้าไม่เคยพบในตำรา แต่ยังมีตำราขี่ช้าง แต่งครั้งสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งหอสมุด ฯ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ ปรากฏอยู่ ในตำรานั้นว่าถึงการซักซ้อมช้างรบหลายอย่างมีซ้อมชนเป็นต้น สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทอดพระเนตรคล้ายกับการกีฬา และยังมีเป็นประเพณีสืบมาจนกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ข้าพเจ้าได้ทันเห็นหลายอย่างสังเกตดูพอเป็นเค้าได้ว่าการฝึกหัดช้างรบนั้น หัดให้กล้าอย่างหนึ่ง หัดให้อดทนต่อบาดเจ็บอย่างหนึ่ง และหัดให้ทำตามคนขี่บังคับในทันทีอย่างหนึ่ง ลักษณะการซ้อมช้างรบมีหลายอย่าง เรียกว่า "บำรูงา" อย่างหนึ่ง "ล่อแพน" อย่างหนึ่ง "ผัดพาน" อย่างหนึ่ง "แทงหุ่น" อย่างหนึ่ง "ล่อช้างน้ำมัน" อย่างหนึ่ง (ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นช้างบำรูงา แต่นอกจากนั้นเคยเห็นทั้ง ๔ อย่าง) เดี๋ยวนี้สูญไปหมดแล้ว จึงจะพรรณนาไว้ในนิทานนี้ที่เรียกว่า "ช้างบำรูงา" นั้นคือการฝึกซ้อมช้างชนเลือกช้างรบที่กำลังตกน้ำมันทั้ง ๒ ตัว ผูกเครื่องมั่นมีหมอควาญขี่ให้ซ้อมชนกัน เหตุใดจึงเลือกช้างกำลังตกน้ำมัน อธิบายว่าธรรมดาช้างพลายมักเป็นสัดปีละครั้งหนึ่ง ในเวลาเป็นสัดนั้น ที่ตัวช้างมีน้ำมันตกทั้งข้างหน้าข้างท้ายจึงเรียกกันเป็นสามัญว่า "ช้างตกน้ำมัน" ช้างกำลังตกน้ำมันมักดุร้ายและมีกำลังมากกว่าเวลาอื่นช้างที่ไม่ตกน้ำมันมักกลัวเกรงไม่กล้าสู้ เพราะฉะนั้นช้างที่ขี่ทำยุทธหัตถีจึงใช้ช้างกำลังตกน้ำมัน เมื่อซักซ้อมก็ใช้ช้างกำลังตกน้ำมันเหมือนกัน แต่ช้างตกน้ำมันคนขี่บังคับยาก เพราะกำลังคลั่งน้ำมัน ไม่ทำร้ายแต่ช้างพัง นอกจากนั้นอะไรเข้าไปยั่วก็เกิดโทสะ อยากแต่จะแทง คนขี่ต้องเป็นผู้เชี่ยวชาญในการบังคับช้าง จึง

อาจขี่ช้างตกน้ำมันได้ เวลาจะให้ช้างบำรูงา ต้องเลือกสรรหมอควาญที่ดีทั้งสองข้าง ในตำราว่าให้แต่งตัวอย่างโอ่โถง นุ่งผ้าตามแบบในคชศาสตร์ หมอใส่เสื้อตาระกำ ใส่พวงมาลัยสวมศีรษะกับทั้งคอและข้อมือทั้งสองข้าง ควาญก็ใส่พวงมาลัยเช่นนั้นเหมือนกัน (แต่ไม่ใส่เสื้อ) ที่สนามบำรูงาหน้าพลับพลานั้นปัก "เสาปอง" (เป็นเสาอย่างเตี้ย ๆ) สองแถว เรียงกันเป็นระยะยาวสัก ๕ วาไว้ข้างหลังช้างชนทั้งสองฝ่ายสำหรับเชือกบาศซึ่งผูกตีนหลังช้างรั้งไว้ ให้ชนกันได้เพียงปลายงา ประถึงกันมิให้ถึงแพ้ชนะ เพราะธรรมดาของช้างถ้าชนแพ้ครั้งหนึ่ง แล้วก็ไม่สู้ช้างอีกต่อไป เมื่อจะบำรูงา ให้ช้างพังทั้ง ๑๐ ตัวเดินนำบังตาช้างชนมิให้แลเห็นกัน ให้ช้างชนไปยืนอยู่ที่หน้าเสาปอง เอาเชือกบาศคล้องตีนหลังทั้งสองข้าง คลี่ปลายเชือกบาศไปวัดกับเสาปองไขว้กันไปจนตลอดแนวผูกไว้ระยะแต่ต้องทำพิธีบูชาก่อน คือประณมมือยกขอขึ้นถึงศีรษะ เสกบูชาพระรัตนตรัย แล้วลดขอลงมาเพียงบ่า เสกบูชาครูปัทยาย แล้วลดขอลงมาวางถึงกะพองและหลังช้าง ก้มหัวลงถึงขอแทนถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดินเป็นที่สุด เสร็จบูชาแล้วสั่งให้เหล่าช้างพังที่บังหน้าถอยออกไป แล้วหมอควาญทั้งสองฝ่ายก็ไสช้างเข้าชนกัน วิธีชนนั้นมีคำในตำรากล่าวว่า "ให้ผู้ขี่ช้างแก้ไขช้างให้ชน ขวิด ต้อน โยน ป้องกัน ให้เป็นท่วงทีทั้งสองฝ่าย" ดังนี้ ชวนให้เข้าใจว่าผู้ขี่จะให้ช้างชนอย่างไร อาจจะแนะได้ แต่ช้างนั้นชนกันเต็มกำลังจริง ๆ ข้อนี้เห็นได้ในพงศาวดาร เมื่อสมเด็จพระยอดฟ้า (บางฉบับเรียกพระแก้วฟ้า) ราชบุตรสมเด็จพระชัยราชาธิราชทอดพระเนตรช้างบำรูงา ว่าครั้งนั้นงาช้างพระยาไฟหักเป็น ๓ ท่อน ก็เพราะชนกันเต็มกำลังนั่นเอง ดูก็สมกับที่ถือกันมาแต่โบราณว่าการชนช้างต้องเก่งทั้งคนทั้งช้างจึงจะเอาชัยชนะได้ แต่ช้างบำรูงาเห็นจะให้ชนกันไม่ช้านัก พอสมควรแก่เวลาแล้ว เมื่อจะเลิกในตำราว่าให้คนขี่รั้งช้างให้ถอยออกไปทั้งสองฝ่าย เมื่อช้างถอยออกไปถึงเสาปองให้หมอควาญรำขอและเล่นหน้าเยาะเย้ยกันทั้งสองฝ่ายและทำพิธีบูชาอีกครั้งหนึ่ง

เหมือนเมื่อก่อนชน แล้วจึงเรียกเหล่าช้างพังให้เข้าไปบังหน้า พาช้างชนกลับไปโรงทั้งสองตัว เป็นเสร็จขบวนช้างบำรูงา

ช้อมช้างอย่าง "ล่อแพน" นั้น สำหรับช้อมช้างไล่เวลารบไม่จำต้องใช้ช้างตกน้ำมันเหมือนช้างชน แต่ช้อมถวายทอดพระเนตรอย่างกีฬา ใช้ช้างตกน้ำมันเสมอมีที่ท้องสนามชัยทอดพระเนตรบนพระที่นั่งพุทไธสวรรย์หมอควาญขี่ช้างผูกเครื่องมั่นหลังเปล่า มายืนอยู่ที่หัวสนามทางด้านเหนือ กรมม้าเลือกม้าตัวดีที่คล่องแคล่วและใจกล้าตัวหนึ่ง ผูกเครื่องแผงอย่างเต็มยศให้ขุนม้าผู้เชี่ยวชาญขี่ ขุนม้านั้นก็แต่งตัวเต็มยศโพกผ้าสีทับทิมขลิบทอง มือถือ "แพน" ทำด้วยไม้รวกยาวสัก ๖ ศอก ผูกผ้าสีเป็นปล้อง ๆ ไปจนพู่ที่อยู่ปลายรำแพน ขับม้าสะบัดย่างเข้าไปจนถึงหน้าช้าง ชักม้าหันหน้ากลับแล้วยื่นปลายแพนเข้าไปล่อใกล้ ๆ ช้าง พอช้างขยับไล่ก็ขับม้าวิ่งล่อมาในสนาม แต่มิให้ห่างช้าง ถือแพนเอาปลายล่อให้ช้างฉวย ดูเหมือนถือกันว่าถ้าช้างฉวยเอาแพนได้ก็เป็นช้างชนะ ถ้าฉวยไม่ได้ก็เป็นม้าชนะ ไล่กันมาหวิดๆจนคนดูออกเสียวไส้ เห็นได้ว่าม้าและคนขี่ดีหรือเลว ด้วยมีม้าบางตัวไม่กล้าเข้าใกล้ช้าง และคนขี่บางคนพอช้างไล่ก็ขับม้าหนีเตลิดเปิดเปิง ชวนให้เห็นขลาดเกินไป ในตำราว่าถ้าช้างฉวยได้แพนก็ให้ไล่ตลอดจนถึงปลายสนามและหยุดไล่เป็นเสร็จการล่อแพนบางทีเปลี่ยนช้างเปลี่ยนม้าให้ล่อสองเที่ยวหรือสามเที่ยวก็มี

มีเรื่องเล่ากันมาว่าเมื่อรัชกาลที่ ๓ มีช้างงาของหลวงตัวหนึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ ขึ้นระวางชื่อว่า "พลายไฟพัทธกัลป์" แต่คนเรียกกันเป็นสามัญตามชื่อเดิมว่า "พลายแก้ว" เป็นช้างฉลาดแต่ดุร้ายตกน้ำมันทุกปี แทงคนที่ไปล่อตายหลายคนจนขึ้นชื่อลือเลื่อง ถึงมีรูปภาพเขียนไว้ (อยู่ที่ในพิพิธภัณฑสถาน) ช้างพลายแก้วตัวนั้นอยู่มาจนถึงในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีม้าพระที่นั่งตัวหนึ่ง ขึ้นระวางเป็น "เจ้าพระยาสายฟ้าฟาด" เป็นม้าขี่คล่องแคล่วฝีตีนดี ทั้งเต้นน้อยและวิ่งใหญ่ก็รวดเร็ว

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ถึงเกิดอยากทรงม้าสายฟ้าฟาดตัวนั้น ล่อแพนช้างพลายแก้วเวลาตกน้ำมันตรัสสั่งให้มีการล่อแพนพลายแก้ว ที่สนามในวังหน้าเสด็จทรงม้าสายฟ้าฟาดสะบัดย่างเข้าไปถึงหน้าช้างแล้วชักตลบหลังทรงยื่นแพนล่อช้างตามตำรา พอพลายแก้วขยับตัวจะไล่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ก็ทรงกระทบพระบาทขับม้าจะให้วิ่งแต่อย่างไรม้าสายฟ้าฟาดเข้าใจว่าโปรดให้เต้นก็เต้นน้อยย่ำอยู่กับที่ไม่วิ่งหนีช้าง แต่หมอช้างที่ขี่พลายแก้วนั้นปัญญาไว คงเป็นคนสำคัญที่กรมช้างเลือกสรรไป เขาแก้ไขด้วยใช้อุบายก้มตัวลงเอามือปิดตาพลายแก้วทั้งสองข้างแล้วขับเบน ให้วิ่งไล่เฉไปเสียทางอื่น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ จึงพ้นอันตรายเล่ากันมาอย่างนี้

ซ้อมช้างอย่าง "ผัดพาน" นั้น ดูเหมือนจะสำหรับซ้อมช้างให้ทำลายเรือน ซ้อมถวายทอดพระเนตรที่สนามซัยอย่างเช่นล่อแพน แต่ลักษณะผัดพานนั้นปลูกปะรำไม้ไผ่ทางหัวสนามปะรำหนึ่ง ทางท้ายสนามปะรำหนึ่ง เป็นปะรำยาว ๕ ห้อง กว้างสัก ๒ เท่าตัวช้าง สูงแต่เพียงเหนือตาช้าง หลังคาปะรำทอดลำไม้ไผ่ขวางเรียงกันไปไม่ผูกติดกับแปเหนือเสา แล้วดาดกะแชงเหมือนกันทั้งสองปะรำ หมอควาญขี่ช้างน้ำมันไปยืนอยู่ในสนามตรงกลางระหว่างปะรำทั้งสองข้าง ทำพิธีบูชาและถวายบังคมแล้วจึงบ่ายหน้าช้างไปทางปะรำด้านหนึ่งก่อน ขณะนั้นคนผัด (ในตำราเรียกว่า "คนพาน" เพราะถือพัดใบตาลรูปอย่างวาลวิชนี) ก็ออกมาจากปะรำ คนผัดนั้นแต่งตัวนุ่งกางเกงสั้นเหนือเข่า หัวสวมมงคลเหมือนอย่างคนชกมวยถือด้ามพัดมือหนึ่ง ถือขอบพัดมือหนึ่งเป็นท่าป้องหน้าเดินเข้าไปหาช้าง จนใกล้ได้ระยะพอจะวิ่งหนีพ้นก็ลดพัดลงถือมือเดียว ย่างเท้า "ออกพักสามท่า" (คล้ายย่างสามขุม) แล้วตบมือกับใบพัดร้องว่า "ผัดพ่อ" ทำเหมือนหนึ่งจะยื่นพัดให้ช้าง พอช้างไล่ก็วิ่งหนี แต่มือถือพัดยื่นให้ช้างล่อไปใกล้ ๆ อย่างหวุดหวิด เห็นได้ว่าต้องเป็นคนใจกล้าและได้ฝึกหัดคล่องแคล่วชำนิชำนาญ ในตำราว่าช้างอาจจะ

ฉวยพัดได้ แต่ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นถึงอย่างนั้น เห็นแต่คนผัดวิ่งหนีเข้าไปในปะรำ ช้างไล่กำลังตามมุ่งคนล่อถึงปะรำหัวช้างก็เลยลำไม้ไผ่ที่ทอดไว้เป็นขื่อกับกะแชงที่มุง ดันเอากะจุยไปสักครึ่งปะรำ หมอจึงเหนี่ยวช้างให้ถอยหลังออกมา พอพ้นปะรำหมอควาญก็เล่นไหล่ใส่หน้าเยาะเย้ยตามตำราแล้วขับช้างกลับไปยืนอยู่กลางสนาม หันหน้าไปทางปะรำอีกข้างหนึ่งคนผัดในปะรำนั้นก็ออกมาผัดล่ออย่างเดียวกันในเวลานั้นคนขึ้นทอดไม้มุงกระแชงปะรำแรกให้ดีดังเก่า ล่อช้างทางปะรำที่ ๒ แล้วก็กลับมาล่อทางปะรำที่ ๑ อีกซ้ำสองเที่ยวสามเที่ยวแล้วเป็นเสร็จ เปลี่ยนตัวคนผัดทุกครั้ง แต่คนผัดช้างเห็นจะหาได้ไม่ยาก เพราะพวกคนคะนองเห็นเป็นการกีฬาอย่างสนุกด้วยต้องเสี่ยงภัยยิ่งกว่าการอย่างอื่น

ซ้อมช้าง "แทงหุ่น" นั้น ในตำราขี่ช้างครั้งสมเด็จพระนารายณ์ฯ ไม่กล่าวถึง ตัวข้าพเจ้าเองก็ได้เคยเห็นครั้งเดียวเมื่อสมเด็จเจ้าพระยาฯ ให้ซ้อมขู่พวกจีนอั้งยี่แต่ต้นรัชกาลที่ ๕ ดังกล่าวไว้ในนิทานที่ ๑๕ ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่แต่เห็นได้ว่า สำหรับซ้อมช้างหักค่ายข้าศึก ด้วยทำเป็นค่ายขึ้นที่หัวสนามมีหุ่นรูปคนรายประจำอยู่ในนั้น เมื่อหมอควาญขี่ช้างมายืนอยู่ในสนาม คน (จริง ๆ) พวกที่แอบอยู่ในค่ายยิงปืนออกมา พอช้างแลเห็นไฟได้ยินเสียงปืนหมอควาญก็ขับให้วิ่งสวนควันปืนเข้าไปรื้อค่ายแทงรูปหุ่นคนที่รักษาค่าย ต่อช้างหัดได้ดีถึงขนาดจึงทำได้เช่นนั้น

การซ้อมช้างรบ ๔ อย่างที่พรรณนามานี้ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จะได้เคยมีช้างบำรุงาหรือไม่ สงสัยอยู่ ช้างแทงหุ่นถ้าว่าตามตาเห็นก็เคยมีครั้งเดียว ได้ดูกันมากแต่ล่อแพนกับผัดพานถึงสองอย่างนั้นก็ผลัดกันมีแต่ปีละครั้งในเดือน ๕ เมื่อวันแห่คเชนทรัสวสนาน แต่มีการซ้อมช้างอีกอย่างหนึ่งซึ่งโปรดให้เป็นกีฬาสำหรับชาวพระนครคือ "ล่อช้างตกน้ำมัน" มีบ่อย ๆ แทบทุกปีด้วยถึงฤดูหนาวในระหว่างเดือนอ้ายกับเดือนสาม มักมีช้างพลายตกน้ำมัน บางตัวเป็นช้างดุชอบไล่แทงคน เวลาช้างเช่นนั้นตกน้ำมัน กรมช้าง

ไม่เอาไปลงน้ำแต่เช้าตรู่เหมือนช้างอื่นรอไว้จนถึงเวลาเช้าราว ๘ นาฬิกา เมื่อคนจ่ายตลาดกันเสร็จแล้ว จึงเอาช้างตกน้ำมันตัวนั้นไปลงน้ำ และอนุญาตให้คนเข้าผัดล่อได้ก็เกิดเป็นการสนุก ชอบใจคนทั้งหลายทั้งพวกอยากดู และพวกคะนองที่อยากเสี่ยงภัยล่อช้างเล่นให้สนุก คงมีช้างพลายบางตัวที่ตกน้ำมันทุกปีและชอบไล่คนจนขึ้นชื่อลือนามทุกรัชกาล ว่าตามที่ข้าพเจ้าเคยได้ยินชื่อเมื่อรัชกาลที่ ๓ มีพลายสิงห์ทองตัวหนึ่ง กับพลายแก้วที่เล่ามาแล้วตัวหนึ่ง ในรัชกาลที่ ๔ มีพระบรมไอยเรศตัวหนึ่ง กับอีกตัวหนึ่งขึ้นระวางชื่อพลายอะไรข้าพเจ้าลืมไปเสียแล้ว แต่คนชอบเรียกกันว่า “อ้ายห้าว” เขาว่ามันเป็นช้างชอบสนุกไล่คนทันก็เป็นคลึงเสียไม่แทงให้ใครตาย ข้าพเจ้าเคยรู้จักตัวคนที่ถูกอ้ายห้าวคลึงคนหนึ่ง แต่ก็บอบช้ำเจ็บป่วยอยู่นานจึงกลับเป็นปรกติ ในรัชกาลที่ ๕ มีพลายศักดิ์ตัวหนึ่ง กับพลายชมพูอยู่ในโรงวังหน้าตัวหนึ่ง ข้าพเจ้าได้เคยแต่ดูสองตัวที่ออกชื่อข้างหลังเมื่อฉันยังเป็นนักเรียนนายร้อยทหารมหาดเล็ก

สมัยนั้น ถนนหน้าพระลานทางฟากข้างเหนือ มีโรงช้างเรียงกันมาแต่ตรงป้อมเผด็จดัสกร จนถึงหัวถนนหน้าพระธาตุเป็นโรงเดี่ยวไว้ช้างพลายที่ขึ้นระวางแทบทั้งนั้น ทางถนนหน้าพระธาตุทางฟากตะวันออกก็มีโรงช้างเป็นโรงเดี่ยวบ้างกับโรงยาวสำหรับไว้ช้างพังบ้าง เรียงกันไปจนตลอดสถานกรมศิลปากรบัดนี้ ช้างพลายศักดิ์อยู่โรงต้นแถวตรงป้อมเผด็จดัสกร ไปลงน้ำต้องเดินทางถนนหน้าพระลาน จนถึงท่าพระซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่า “ท่าช้าง” เพราะฉะนั้นเวลาพลายศักดิ์ตกน้ำมัน ถนนหน้าพระลานจึงกลายเป็นสนามกีฬา สำหรับคนล่อพลายศักดิ์ตลอดสาย แต่พอรู้กันว่าพลายศักดิ์ตกน้ำมัน เวลาเช้าแต่ ๗ นาฬิกาก็มีคนมาคอยดูมากมาย ที่เป็นชั้นผู้ดีก็ขึ้นดูบนป้อมหรือกำแพงพระราชวังบ้างที่บนกำแพงวังกรมสมเด็จฯ ซึ่งอยู่หน้าประตูวิเศษชัยศรีบ้าง ที่วังท่าพระบ้างแอบดูอยู่ตามโรงช้าง หรือตามร้านและโรงแถวที่ท่าพระบ้าง แต่ที่อื่นไม่แลเห็นได้ไกลเหมือนป้อมบน

กำแพงคนดูโดยมากขึ้นป้อมกำแพงวังไม่ได้ จึงต้องดูอยู่ในท้องถนนคอยหลบหลีกหาที่แอบแฝงต่อเมื่อช้างไล่มาใกล้ มีคนเกลื่อนเต็มถนนแต่เช้าทุกวัน มีคนหนุ่มคะนองอีกพวกหนึ่งชอบเล่นล่อช้างตกน้ำมัน ก่อนเวลาช้างตกน้ำมันลงน้ำสักครึ่งชั่วนาฬิกา กรมช้างเขาให้เอาช้างพลายตัวอื่นที่โรงอยู่ในหนทางช้างน้ำมัน จะผ่านหลบไปไว้เสียที่อื่น พอจวนจะถึงเวลาช้างตกน้ำมันจะออกจากโรงเขาให้ช้างพังมีหมอควาญขี่ตัวหนึ่งเดินล่วงหน้าไปก่อน คนขี่ช้างพังตีฆ้องกระแตไปตามทาง เป็นสัญญาณให้คนทั้งหลายรู้ว่าช้างตกน้ำมันจะตามมาข้างหลัง พวกเจ้าของโรงร้านที่อยู่ริมทางก็พากันปิดประตูหน้าถังและพากันหลบซ่อนตัว ช้างพังผ่านไปสักครู่หนึ่งแล้วจึงให้ช้างตกน้ำมันออกจากโรง หมอควาญที่ขี่ช้างตกน้ำมันแต่งตัวนุ่งกางเกงสีแดงคาดผ้าไม่ใส่เสื้อ หมอถือขอสั้น ควาญถือขอยาว พอช้างออกมาพ้นประตูโรง พวกคนผัดกองหนึ่งก็เข้าล่อช้างหน้าให้ไล่มาพักหนึ่ง พอช้างรอ พวกคนผัดกองหลังก็เข้าล่อให้ช้างหวนกลับไปไล่ย้อนทางข้างหลัง ช้างวิ่งไล่ไปทางไหน พวกคนดูอยู่ในถนนทางนั้นก็พากันวิ่งหนี พวกที่วิ่งหนีอยู่ก่อนกลับหันหน้ามาเดินตามช้าง ครั้นช้างกลับหน้าไล่ไปทางนั้นอีกก็วิ่งหนีอีก เหมือนนัดผลัดกันวิ่งหนีอยู่ทั้งของช้างดูขันอยู่ การล่อช้างตกน้ำมันผิดกับผัดพาน เพราะคนล่อช้างตกน้ำมันไม่ได้ฝึกหัดเลือกสรรมาล่อช้างเหมือนคนผัดพาน แล้วแต่ใครอยากจะล่อก็เข้าไปล่อเป็นหมู่ใหญ่เสี่ยงภัยเอาเองตามชอบใจ เคยมีคนล่อคนหนึ่งขาเป๋วิ่งกะเผลกๆ แต่วิ่งเร็วและใจก็กล้า ถึงเวลาช้างตกน้ำมันเป็นมาล่อทุกปี จนคนดูรู้จักหน้าได้หมด หนีไล่หวุดหวิดกันทุกวัน แต่ก็ไม่ได้ยินว่าใครล้มตาย หมอช้างที่ขี่พลายศักดิ์เวลาตกน้ำมันนั้นชื่อสุข จะเป็นขุนหมื่นชื่อใดในทำเนียบข้าพเจ้าไม่รู้ เรียกกันแต่ว่า “ตาสุข” หรือ “หมอสุข” พวกคนดูและคนล่อช้างชอบทั้งนั้น เพราะโดยปรกติหน้าที่ของแกมีเพียงขี่ช้างออกจากโรงไปลงน้ำที่ท่าพระ เมื่อช้างกินน้ำอาบน้ำแล้วก็ขี่กลับไปเข้าโรง ถ้ามีคนล่อก็ให้ช้างวิ่งไล่เมื่อขาไปลงน้ำเที่ยวหนึ่ง กับไล่

เมื่อขากลับอีกเที่ยวหนึ่ง แต่ตาสุขแกมักขับช้างไล่ย้อนมาวันละหลายเที่ยว ให้ดูกันวันละสักชั่วโมงหนึ่งแล้วจึงให้ช้างเข้าโรง แต่สังเกตดูแกให้ช้างไล่มากบ้างน้อยบ้างไม่เหมือนกันทุกวัน ภายหลังจึงรู้ว่าเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น เขาว่าถ้าวันไหนแกได้เหล้าของกำนัลของคนดูพอแก่ใจ ช้างก็เล่นสนุก ถ้าวันไหนได้เหล้าน้อยไปช้างก็เข้าโรงเร็ว นัยว่าตลอดเวลาที่พลายศักดิ์ตกน้ำมัน ตาหมอสุขกับควาญไม่ต้องซื้อเหล้ากินทีเดียวแต่ธรรมดาช้างตกน้ำมัน คลั่งน้ำมันถึงไล่คนแต่ในเวลาน้ำมันชุกพอน้ำมันเหือดแห้งก็ไม่ไล่ ถึงหน้าหนาวจึงเป็นฤดูกีฬาสำหรับเล่นช้างน้ำมันเพียงปีละ ๑๕ วัน แต่ไม่ปรากฏว่าพระเจ้าอยู่หัวพระองค์อื่นเสด็จออกทอดพระเนตร มีแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ถึงโปรด ให้สร้างพลับพลาน้อยขนาดสองห้องไว้บนหลังคาป้อมขันเขื่อนเพชรที่ริมประตูวิเศษชัยศรีหลังหนึ่งสำหรับทอดพระเนตรล่อช้างตกน้ำมัน แต่เมื่อสร้างนั้นข้าพเจ้ายังเด็กไม่ทันเห็นเสด็จออกเคยเห็นแต่พลับพลานั้น ยังอยู่มาจนรื้อหลังคาป้อมจึงสูญไป แต่การที่เอาช้างน้ำมันออกขี่ให้คนล่อ มีแต่ช้างหลวงในกรุงเทพฯ เท่านั้น ที่อื่นแม้จนในอินเดียที่ข้าพเจ้าได้ไปเห็น ณ เมืองชัยบุระ ดังเล่าในนิทานที่ ๕ ถ้าช้างตกน้ำมันเป็นแต่เอาล่ามแหล่งไว้กับที่ หาเอาออกขับขี่ไปไหน ๆ ไม่ ล่อช้างน้ำมันจึงเข้าลักษณะเป็นกีฬาหลวงอย่างหนึ่งด้วยประการฉะนี้.

ISBN 978-974-05-3936-0

http://www.prince-damrong.moi.go.th